

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

10'2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 10, 2025

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 4 від 28.10.2025 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

Бандурка С.С. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	12
Бережний І.С. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	17
Гафич І.І. ПРИНЦИП ВІЛЬНОЇ ОЦІНКИ ДОКАЗІВ У ЮРИДИЧНОМУ АКАДЕМІЧНОМУ ПИСЬМІ: МЕТОДОЛОГІЧНО-ПРАВОВА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ.....	20
Липівський В.В. ЗАКОННІСТЬ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ.....	23
Павлусенко О.В. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ: АДАПТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ НА ЗАСАДАХ КОМПАРАТИВІСТИКИ.....	27

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Гурін Д.М. ПОНЯТТЯ «ДИТИНА, ЯКА ПОТРЕБУЄ ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ» ТА «ДІТИ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ»: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	31
Діденко В.В. ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ В АСПЕКТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ БЕЗПЕКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	35
Зозуля О.І., Головащенко О.С., Гришко Л.М. КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ: ДОСВІД ДЕРЖАВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	38
Іващенко С.М., Іващенко В.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ УКРАЇНИ.....	46
Могила О.В. КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	49
Новіков Д.О. ПРАВОВІ РАМКИ ФІНАНСОВО-ІНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ВІДНОВЛЕННЯ ГРОМАД У ФРН ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА УРОКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ.....	53
Онишко О.Б. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ВІДКЛИКАННЯ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД.....	58
Стець О.М., Толстих А.Б., Боброва Т.А. ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ВПЛИВ НЕГАТИВНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ.....	64
Сухонос В.В. НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ПОСТКОНФЛІКТНОГО ВІДНОВЛЕННЯ: СИСТЕМНІ ДЕФІЦИТИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ¹	68

РОЗДІЛ 3

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Алімов К.О., Самойленко Г.В., Тимцьо Є.І. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ ТА В КРАЇНАХ ЄВРОПИ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	72
Boiarskyi I.D. TIMELINESS LIMITATION OF RIGHT TO CHALLENGE ARBITRATOR: SEARCHING FOR CONSTRUCTIVE AWARENESS.....	77
Вінтоняк Н.Д. УПРАВЛІННЯ ТОВ З ОДНИМ УЧАСНИКОМ.....	82
Деледівка С.Г. САМОЗАХИСТ В ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ: СПОСОБИ, ВИДИ, ОЗНАКИ.....	86
Копил Я.В. ОХОРОНА СЕКРЕТНИХ ВІНАХОДІВ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	92
Мамуня О.С. ГЕНЕЗА ПАТЕНТНОГО ПРАВА: ВІД ПЕРШИХ ПАТЕНТНИХ СИСТЕМ ДО СУЧАСНОСТІ.....	96
Никифорак В.М., Процьків Н.М. ІСТИННІСТЬ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ АГЕНТСЬКОГО ДОГОВОРУ.....	99
Остапенко Ю.І. ОКРЕМЕ ПРОВАДЖЕННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ.....	103
Петровський А.В. ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ СПРОЩЕНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕДУР У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	108

Сібільов Д.М. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ В КОНТЕКСТІ НОВЕЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	113
Суханов М.О. ПРАВОВА ОХОРОНА ДОБРЕ ВІДОМИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК.....	117
Філюк О.С. ДОГОВІР ПРО ПРОВЕДЕННЯ МЕДІАЦІЇ ЯК РІЗНОВИД ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ПОСЛУГ.....	122
Цікало В.І. ЗНАЧЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ ДЛЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ.....	125
Чеховська І.В. ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ПРО УЧАСТЬ У ВИХОВАННІ ДИТИНИ В ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	129

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Бедратий Ю.В. РИЗИКИ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ.....	136
Крупельницький В.Л. ДЕВЕЛОПЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У БУДІВНИЦТВІ: ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	139
Поєдинок В.В. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ БЕНЕФІЦІАРНОЇ ВЛАСНОСТІ В ПРАВІ ЄС.....	146

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Клочко А.М., Горбачова К.М., Котко С.А. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ВНУТРІШНЬО-ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	150
--	-----

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бінус А.К. ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЯК АГРАРНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ.....	154
Лозо О.В., Троян А.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ТОРГІВЛІ ВИКИДАМИ ПАРНИКОВИХ ГАЗІВ: ДОСВІД ЄС І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	157
Сушкова В.В. ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ «ІНВАЗІЙНІ ЧУЖОРІДНІ ВИДИ»: ЕКОЛОГО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	162

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Богущий В.В., Григоренко Є.І., Мех Ю.В. ХАРАКТЕРИСТИКА ПИСЬМОВИХ ПРАВОВИХ АКТІВ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ ПРАВАЗАСТОСОВНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ТА ЇХ РІЛЬ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТОЧНИХ ЗАДАЧ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ.....	167
Вагін О.А. КВАЗІ-ПУБЛІЧНИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ СПОРТИВНИХ ФЕДЕРАЦІЙ В УКРАЇНІ: ПРАВОВА КОЛІЗІЯ ТА ВПЛИВ ГЛОБАЛЬНОГО СПОРТИВНОГО ПРАВОПОРЯДКУ.....	171
Галунько В.В., Шишка Р.Б., Фелик О.В., Глобенко І.О., Галунько В.В. ПІДЗАКОННІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ДВОРІВНЕВОЇ ІЄРАРХІЧНОЇ СТРУКТУРИ ПІДЗАКОННОЇ ПРАВОТВОРЧOSTІ У ПУБЛІЧНОМУ АДМІНІСТРУВАННІ.....	175
Горбачова К.М., Моляр М.О. ІНСТРУМЕНТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ НЕЗАХИЩЕНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ, ЩО ВИНИКЛИ В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ.....	179
Дмитрук І.М., Козаченко О.С. ПРАВОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО».....	183
Доронін І.М. ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ СТРІЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ У ХОДІ НАЦІОНАЛЬНОГО СПРОТИВУ.....	186
Заярний О.А., Орищук В.В., Остапенко Р.В., Чуян А.С., Тесьолкіна Т.С., Почаєвець О.О. ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ СМАРТ-ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТ В УМОВАХ ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ, ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ТА УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТИ.....	190

Кравчук П.Ю., Єфремов А.О. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРИФІКАЦІЇ ТА ПЛАТІЖНИХ МЕХАНІЗМІВ У СФЕРІ АЗАРТНИХ ІГОР.....	197
Кушнір Я.О. ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ ЯК ПРОФІЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ЗАПОБІГАННЯ АДМІНІСТРАТИВНІЙ ДЕЛІКТНОСТІ: ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС, АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ.....	201
Пілат О.В., Дуравкін П.М. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ: РИЗИКИ ТА ПЕРЕВАГИ.....	207
Пономарьова О.О., Чомахашвілі О.Ш. ПРАВО ПАЦІЄНТА НА ЛІКУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСТУПУ ДО ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ.....	212
Пустовіт Ю.Ю., Кравченко В.Г., Сослюк С.А. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ АВАРІЇ НА ЧАЕС ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ.....	216
Романенко І.В. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПРАВОВИХ КРИТЕРІЇВ НАДАННЯ ДОПУСКУ ДО ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ.....	221
Тимошенко О.А. РОЗВИТОК ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ РОЗВИТКУ ПРАВА ЄС.....	225
Timashov V.A., Kravchenko V.H., Korchenyuk V.I. ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS OF UKRAINE.....	229
Федорюк Л.В. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ.....	233
Фролова І.В. ЗАЛИШЕННЯ ПОЗОВНОЇ ЗАЯВИ БЕЗ РУХУ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД.....	237

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Алієв Р.В., Приполова Л. І. ОСОБЛИВОСТІ СУДОЧИНСТВА НІЮРНБЕРЗЬКОГО ТРИБУНАЛУ.....	240
Гнатенко М.П. ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ЯК ЗБРОЯ І ДЕТЕРМІНАНТА СКОЄННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ.....	244
Демидова Л.М. СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ДО ДИСКУСІЇ ПРО ІДЕЙНІ ОРІЄНТИРИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ.....	248
Жердев В.К., Романов М.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ВИКОРИСТАННЯМ ПІДРОБЛЕНИХ ДОКУМЕНТІВ.....	252
Івашко С.В., Лисиця О.Є., Єсипенко О.Г. АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ.....	256
Киришко О.В. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ІНТЕГРАЦІЇ ВПО В ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ.....	260
Плетньов О.В., Коваленко Є.В. ЦИФРОВІ ДОКАЗИ У ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ТА ДІПФЕЙКАМ ЩОДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ.....	265

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Кузнєцова Т.В. ОСОБЛИВОСТІ АЛГОРИТМУ ДОКАЗУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ.....	269
---	------------

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Жевнеров І.М. НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ: НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ.....	273
Пукас А.Ю. СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ДОВІРИ ДО СУДУ І ПРАВА ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ.....	278
Теслицький А.А. ТРАНСФОРМАЦІЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ В УКРАЇНІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ВІДОМЧИХ АКТИВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ.....	281

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Гороть А.М. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕЛЕГАЛЬНИХ МІГРАНТІВ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	285
Коміссарова Н.О. ОСОБЛИВОСТІ СУДОЧИНСТВА МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ТРИБУНАЛУ ЩОДО РУАНДИ.....	289
Петронюк К.Р. ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК І СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	293
Soloviova A.M. DIGITAL BRIDGES AND LEGAL FRAMEWORKS: SOCIAL MEDIA AND THE INTEGRATION OF FORCED UKRAINIAN FEMALE MIGRANTS IN ITALY WITHIN THE EU CONTEXT.....	297
Тимофєєв А.О. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЗА ДІЇ, ЯКІ ВЧИНЕНІ ПРИВАТНИМИ ВІЙСЬКОВИМИ КОМПАНІЯМИ, В РОЗРІЗІ ПРИНЦИПУ НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ (DUE DILIGENCE).....	304
Харченко А.В. ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	308
Черненко О.М. ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНИЙ ПРИНЦИП ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВ: ДОСВІД ЄС ДЛЯ УКРАЇНИ ¹	311

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Куртов А.І., Пащенко Є.М., Івашенко С.М., Дубовик В.Є., Гашенко С.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГАУПТВАХТ В УКРАЇНІ.....	320
---	-----

РОЗДІЛ 13 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Бараннік Р.В. ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРАВОМІРНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИМ ВОГНЕПАЛЬНОЮ ЗБРОЮ.....	325
Боровик В.А. ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ТА МІЖНАРОДНІ ПІДХОДИ.....	325

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Bandurka S.S. METHODOLOGY AND METHODS OF RESEARCH INTO THE ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EUROPEAN UNION LAW.....	12
Berezhnyi I.S. TRANSFORMATION OF LEGAL AWARENESS UNDER THE INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES: CHALLENGES AND PROSPECTS.....	17
Hafych I.I. THE PRINCIPLE OF FREE EVALUATION OF EVIDENCE IN LEGAL ACADEMIC WRITING: METHODOLOGICAL-LEGAL DETERMINATION AND EPISTEMOLOGICAL PRINCIPLES.....	20
Lypivskyi V.V. LEGALITY OF NORMATIVE AND LEGAL ACTS METHODOLOGY OF COGNITION.....	23
Pavlusenko O.V. LEGAL REGULATION OF THE ENGLISH LANGUAGE INSTITUTE IN UKRAINE: ADAPTING EUROPEAN EXPERIENCE BASED ON COMPARATIVE JURISPRUDENCE.....	27

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Hurin D.M. THE CONCEPTS OF «CHILD IN NEED OF ADDITIONAL PROTECTION» AND «CHILDREN IN NEED OF TEMPORARY PROTECTION»: PROBLEMS OF LEGAL REGULATION AND WAYS OF IMPROVEMENT.....	31
Didenko V.V. DECLARATION ON THE STATE SOVEREIGNTY OF UKRAINE IN THE ASPECT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SECURITY LEGISLATION: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	35
Zozulia O.I., Holovashchenko O.S., Hryshko L.M. CONSTITUTIONAL SUPPORT FOR SOCIAL DIALOGUE: THE EXPERIENCE OF EUROPEAN UNION STATES.....	38
Ivashchenko S.M., Ivashchenko V.S. LEGAL REGULATION OF THE FUNERAL SERVICES MARKET IN UKRAINE.....	46
Mohyla O.V. CRITERIA FOR THE EFFECTIVENESS OF THE MATERIAL AND TECHNICAL SUPPORT OF THE NATIONAL POLICE UNDER MARTIAL LAW.....	49
Novikov D.O. LEGAL FRAMEWORK OF THE FINANCIAL AND INSTITUTIONAL MODEL OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY'S POST-WAR RECONSTRUCTION: HISTORICAL ANALYSIS AND LESSONS FOR THE PRESENT.....	53
Onyshko O.B. CURRENT PROBLEMS OF ENSURING THE RIGHT OF CITIZENS TO RECALL LOCAL COUNCIL DEPUTIES.....	58
Stets O.M., Tolstykh A.B., Bobrova T.A. TRANSFORMATION OF SOURCES OF LAW IN THE CONTEXT OF GLOBALISATION: THE IMPACT OF NEGATIVE LAW-MAKING.....	64
Sukhonos V.V. REGULATORY PROVISION OF INTERACTION BETWEEN STATE AUTHORITY BODIES AND LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE FIELD OF POST-CONFLICT RECONSTRUCTION: SYSTEMIC DEFICITS AND PROPOSALS FOR IMPROVEMENT.....	68

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Alimov K.O., Samoilenko H.V., Tymtso Ye.I. FEATURES OF CIVIL PROCEEDINGS IN UKRAINE AND EUROPEAN COUNTRIES. COMPARATIVE ANALYSIS.....	72
Boiarskyi I.D. TIMELINESS LIMITATION OF RIGHT TO CHALLENGE ARBITRATOR: SEARCHING FOR CONSTRUCTIVE AWARENESS.....	77
Vintoniak N.D. MANAGEMENT OF A SINGLE-MEMBER LIMITED LIABILITY COMPANY.....	82
Deledyuka S.H. SELF-DEFENSE IN CONTRACTUAL OBLIGATIONS: REMEDIES, TYPES, AND CHARACTERISTICS.....	86
Kopyl Ya.V. PROTECTION OF SECRET INVENTIONS: SPECIFIC REGULATORY ISSUES IN UKRAINE AND WAYS TO RESOLVE THEM.....	92
Mamunia O.S. THE GENESIS OF PATENT LAW: FROM THE EARLIEST PATENT SYSTEMS TO THE PRESENT DAY.....	96
Nykyforak V.M., Protskiv N.M. THE AUTHENTICITY OF THE CIVIL-LAW NATURE OF THE AGENCY AGREEMENT.....	99

Ostapenko Yu.I. SEPARATE PROCEEDINGS: FEATURES OF THE EVIDENTIARY PROCESS.....	103
Petrovskyi A.V. EVOLUTION AND MODERN TRENDS OF LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE OF SIMPLIFIED COURT PROCEDURES IN CIVIL JUDICIARY OF UKRAINE.....	108
Sibilov D.M. JUDICIAL CONTROL OVER THE ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS IN CIVIL CASES IN THE CONTEXT OF THE NOVELIZATION OF PROCEDURAL LEGISLATION.....	113
Sukhanov M.O. LEGAL PROTECTION OF WELL-KNOWN TRADEMARKS.....	117
Filiuk O.S. THE MEDIATION AGREEMENT AS A TYPE OF SERVICE CONTRACT.....	122
Tsikalo V.I. THE SIGNIFICANCE OF MARTIAL LAW FOR CIVIL LIABILITY IN JURIDICAL PRACTICE.....	125
Chekhovska I.V. RESOLUTION OF DISPUTES ABOUT PARTICIPATION IN THE EDUCATION OF A CHILD IN CIVIL JURISDICTION.....	129

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Bedratyi Yu.V. RISKS AND LEGAL PRINCIPLES OF INVESTMENT ACTIVITIES OF ECONOMIC ENTITIES IN CONDITIONS OF INSTABILITY.....	136
Krupelnyskyi V.L. DEVELOPMENT ACTIVITY IN CONSTRUCTION: ECONOMIC AND LEGAL ASPECT.....	139
Poiedynok V.V. LEGAL REGIME OF BENEFICIAL OWNERSHIP IN EU LAW.....	146

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Klochko A.M., Horbachova K.M., Kotko S.A. FEATURES OF THE SOCIAL STATUS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS DURING MARTIAL LAW.....	150
--	-----

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Binus A.K. THE CONCEPT OF THE STATE AGRARIAN POLICY OF UKRAINE AS AN AGRARIAN-LEGAL CATEGORY.....	154
Lozo O.V., Troian A.O. LEGAL REGULATION OF GREENHOUSE GAS EMISSIONS TRADING: EU EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE.....	157
Sushkova V.V. THE LEGAL CATEGORY «INVASIVE ALIEN SPECIES»: ECOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS IN THE CONTEXT OF EUROPEANIZATION OF NATIONAL LEGISLATION.....	162

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Bohutskyi V.V., Hryhorenko Ye.I., Mekh Yu.V. CHARACTERISTICS OF WRITTEN LEGAL ACTS OF THE MILITARY ADMINISTRATION OF LAW ENFORCEMENT ORIENTATION AND THEIR ROLE IN THE IMPLEMENTATION OF CURRENT TASKS OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR OF UKRAINE.....	167
Vahin O.A. THE QUASI-PUBLIC STATUS OF NATIONAL SPORTS FEDERATIONS IN UKRAINE: A LEGAL CONFLICT AND THE INFLUENCE OF THE GLOBAL SPORTS LEGAL ORDER.....	171
Halunko V.V., Shyshka R.B., Felyk O.V., Hlobenko I.O., Halunko V.V. SUBORDINATE LEGAL ACTS. ADMINISTRATIVE-LEGAL NATURE OF THE TWO-LEVEL HIERARCHICAL STRUCTURE OF SUBORDINATE LAWMAKING IN PUBLIC ADMINISTRATION.....	175
Horbachova K.M., Moliar M.O. INSTRUMENTS OF ADMINISTRATIVE-LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF VULNERABLE SEGMENTS OF THE POPULATION THAT AROSE DURING THE SOCIO-ECONOMIC CRISIS.....	179
Dmytruk I.M., Kozachenko O.S. LEGAL DEFINITION OF THE CONCEPT OF “CIVIL-MILITARY COOPERATION”.....	183
Doronin I.M. LEGAL REGULATION OF THE USE AND APPLICATION OF SMALL ARMS DURING THE NATIONAL RESISTANCE.....	186
Zaiarnyi O.A., Oryshchuk V.V., Ostapenko R.V., Chuian A.S., Tesolkina T.S., Pochaievets O.O. FORMULATING A STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF SMART INFRASTRUCTURE IN CITIES IN THE CONTEXT OF POST-WAR RECONSTRUCTION AND EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE: LEGAL, TECHNOLOGICAL AND ADMINISTRATIVE ASPECTS.....	190

Kravchuk P.Yu., Yefremov A.O. REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK FOR VERIFICATION AND PAYMENT MECHANISMS IN THE FIELD OF GAMBLING.....	197
Kushnir Ya.O. STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE AS A SECTORAL ENTITY OF PREVENTION OF ADMINISTRATIVE DELICTIVITY: LEGAL STATUS, ADMINISTRATIVE AND JURISDICTIONAL ACTIVITY, AND CHALLENGES OF MARTIAL LAW.....	201
Pilat O.V., Duravkin P.M. DIGITALIZATION OF TAX ADMINISTRATION: RISKS AND BENEFITS.....	207
Ponomarova O.O., Chomakhashvili O.Sh. PATIENT'S RIGHT TO TREATMENT IN WAR CONDITIONS: SOME SPECIFIC FEATURES OF ACCESS TO MEDICINES.....	212
Pustovit Yu.Iu., Kravchenko V.H., Sosliuk S.A. ORGANIZATIONAL AND LEGAL CONSEQUENCES OF THE ACCIDENT AT THE CHERNOBYL NUCLEAR POWER PLANT AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY SOURCES.....	216
Romanenko I.V. SYSTEMATIZATION OF LEGAL CRITERIA FOR GRANTING ACCESS TO STATE SECRETS.....	221
Tymoshenko O.A. GENERAL ASPECTS OF REGULATION OF PERSONAL DATA PROTECTION: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF EUROPEAN AND UKRAINIAN LEGISLATION.....	225
Timashov V.A., Kravchenko V.H., Korchenyuk V.I. ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS OF UKRAINE.....	229
Fedoriuk L.V. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF REFORMING LEGAL REGULATION OF STATE INSURANCE IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES.....	233
Frolova I.V. LEAVING THE CLAIM WITHOUT MOTION AS A PROCEDURAL INSTRUMENT TO ENSURE THE RIGHT TO A FAIR TRIAL.....	237

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Aliiev R.V., Prypolova L.I. FEATURES OF THE JUDICIAL PROCEEDINGS OF THE NUREMBERG TRIBUNAL.....	240
Hnatenko M.P. DISINFORMATION AS A WEAPON AND DETERMINANT OF CRIMES AGAINST HUMANITY.....	244
Demydova L.M. IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF CRIMINAL LAW: FOR DISCUSSION OF IDEOLOGICAL GUIDELINES AND THEIR SIGNIFICANCE.....	248
Zherdiev V.K., Romanov M.Yu. FEATURES OF THE INITIATION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY USING FORGED DOCUMENTS.....	252
Ivashko S.V., Lysytsia O.Ie., Yesypenko O.H. CURRENT DIRECTIONS OF REFORMING CRIMINAL-EXECUTIVE LEGISLATION REGARDING THE CREATION OF A SAFE ENVIRONMENT IN PENAL INSTITUTIONS.....	256
Kyryshko O.V. LEGAL MECHANISMS FOR THE INTEGRATION OF IDPS INTO TERRITORIAL COMMUNITIES.....	260
Pletnov O.V., Kovalenko Ye.V. DIGITAL EVIDENCE IN COUNTERING DISINFORMATION AND DEEPFAKES ABOUT WAR CRIMES.....	265

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Kuznietsova T.V. SPECIFIC FEATURES OF THE PROOF ALGORITHM AND THE APPLICATION OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES.....	269
---	-----

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Zhevnierov I.M. NATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF ACCESS TO JUSTICE: NORMATIVE PRINCIPLES AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT.....	273
Pukas A.Yu. JUSTICE AS A MEANS OF INCREASING TRUST IN THE COURT AND HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES.....	278
Teslytskyi A.A. TRANSFORMATION OF THE REGULATORY REGULATION OF THE FUNCTION OF PUBLIC PROSECUTION IN UKRAINE: A RETROSPECTIVE ANALYSIS OF DEPARTMENTAL ACTS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE.....	281

SECTION 11 INTERNATIONAL LAW

Horot A.M. FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF ILLEGAL MIGRANTS IN NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW.....	285
Komissarova N.O. FEATURES OF THE JURISDICTION OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR RWANDA.....	289
Petroniuk K.R. THE EVOLUTION OF THE ESTABLISHMENT OF RESPONSIBILITY FOR SEXUAL CRIMES IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT: HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT SIGNIFICANCE FOR UKRAINE.....	293
Soloviova A.M. DIGITAL BRIDGES AND LEGAL FRAMEWORKS: SOCIAL MEDIA AND THE INTEGRATION OF FORCED UKRAINIAN FEMALE MIGRANTS IN ITALY WITHIN THE EU CONTEXT.....	297
Tymofeiev A.O. STATE LIABILITY FOR ACTIONS COMMITTED BY THE PRIVATE MILITARY COMPANIES IN TERMS OF THE PRINCIPLE OF DUE DILIGENCE.....	304
Kharchenko A.V. FORCED MARRIAGE: A CRIMINAL LAW ANALYSIS OF INTERNATIONAL LAW....	308
Chernenko O.M. HUMAN-CENTRED PRINCIPLE OF THE DIGITAL TRANSFORMATION OF RIGHTS: THE EU EXPERIENCE FOR UKRAINE.....	311

SECTION 12 MILITARY LAW

Kurtov A.I., Pashchenko Ye.M., Ivashchenko S.M., Dubovyk V.Ie., Hashenko S.V. LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITY OF GAUNTVAKHTI IN UKRAINE.....	320
---	-----

SECTION 13 TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

Barannik R.V. EVALUATIVE CONCEPTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND THEIR IMPACT ON THE LEGALITY OF THE USE OF FIREARMS BY POLICE OFFICERS.....	325
Borovyk V.A. RESTRICTION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS UNDER MARTIAL LAW: LEGAL GUARANTEES AND INTERNATIONAL APPROACHES.....	325

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12:341.217(477:4ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/1>

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

METHODOLOGY AND METHODS OF RESEARCH INTO THE ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EUROPEAN UNION LAW

Бандурка С.С., д.філос.,
молодший науковий співробітник

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
orcid.org/0009-0000-1928-4566*

Стаття присвячена методологічним засадам дослідження процесу адаптації законодавства України до права Європейського Союзу. Акцентовано актуальність проблематики у контексті євроінтеграції та констатовано брак комплексних досліджень методології цього процесу. Окреслено концептуальні основи та інструментарій аналізу адаптації законодавства. Розкрито сутність адаптації як поетапного процесу наближення правової системи України до *acquis* ЄС шляхом імплементації норм ЄС, гармонізації інститутів та усунення колізій між правом України та правом ЄС. Проаналізовано нормативно-правові підвалини процесу адаптації, уточнено понятійний апарат (співвідношення термінів адаптації, гармонізації, уніфікації, імплементації) та надано рекомендації щодо використання окремих методів наукового дослідження.

Обґрунтовано необхідність багаторівневого методологічного підходу (від філософсько-правових засад до загальнонаукових принципів та спеціально-правових методів), причому методологія трактується як цілісна концепція, що поєднує світоглядні засади та інструментарій. Визначено ключові методи дослідження: порівняльний, формально-юридичний, системно-структурний, історико-правовий, соціологічний, прогностичний та герменевтичний, і показано, що їх поєднання забезпечує всебічний та об'єктивний аналіз процесу адаптації законодавства України до права Європейського Союзу. Зроблено висновок, що лише інтегрований підхід із поєднанням зазначених методів дозволяє об'єктивно оцінити прогрес правової адаптації та підготувати обґрунтовані рекомендації. Підкреслено безперервний характер адаптаційного процесу та запропоновано критерії оцінки його успішності (ступінь відповідності праву ЄС, ефективність реалізації норм, інституційна спроможність виконувати євроінтеграційні вимоги). Наголошено на важливості узгоджених дій органів влади та врахування європейського досвіду для гармонізації національного законодавства з правом ЄС.

Ключові слова: методологія, методи дослідження, адаптація законодавства, право Європейського Союзу.

The article is devoted to the methodological principles of studying the process of adapting Ukrainian legislation to European Union law. The relevance of the issue in the context of European integration is emphasized and the lack of comprehensive research on the methodology of this process is stated. The conceptual foundations and tools for analyzing legislative adaptation are outlined. The essence of adaptation as a phased process of approximation of the legal system of Ukraine to the EU *acquis* through the implementation of EU norms, harmonization of institutions and elimination of conflicts between Ukrainian law and EU law is revealed. The regulatory and legal foundations of the adaptation process are analyzed, the conceptual apparatus is clarified (the correlation of the terms adaptation, harmonization, unification, implementation) and recommendations are provided for the use of individual methods of scientific research. The need for a multi-level methodological approach is substantiated (from philosophical and legal principles to general scientific principles and special legal methods), and the methodology is interpreted as a holistic concept that combines worldview principles and tools. The key research methods are identified: comparative, formal-legal, systemic-structural, historical-legal, sociological, prognostic and hermeneutic, and it is shown that their combination provides a comprehensive and objective analysis of the process of adapting Ukrainian legislation to European Union law. It is concluded that only an integrated approach with a combination of the above methods allows for an objective assessment of the progress of legal adaptation and the preparation of substantiated recommendations. The continuous nature of the adaptation process is emphasized and criteria for assessing its success are proposed (degree of compliance with EU law, effectiveness of implementation of norms, institutional capacity to fulfill European integration requirements). The importance of coordinated actions of authorities and taking into account European experience for harmonizing national legislation with EU law is emphasized.

Key words: methodology, research methods, adaptation of legislation, European Union law.

Вступ. Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу – ключовий напрям правового забезпечення євроінтеграції, який набув особливої актуальності після набуття чинності Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році[2]. Ще у 2004 році було прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», що започаткував комплексну діяльність із наближення національних норм до *acquis* ЄС[1]. Відтоді процес правової гармонізації охоплює різні галузі законодавства – від економічних стандартів до прав людини – і є необхід-

ною умовою інтеграції України у європейський правовий простір. У науковій літературі терміни «адаптація», «гармонізація», «апроксимація» часто вживаються як близькі за змістом для позначення процесу зближення правових систем. Згідно з визначенням, **адаптація законодавства** означає цілеспрямований процес приведення національного законодавства у відповідність із нормами і стандартами міжнародного та європейського права шляхом удосконалення національних нормативних актів (внесення змін, прийняття нових актів тощо). Така адаптація здійснюється уповноваженими органами державної влади через

правотворчість, планування, координацію та контроль, будучи складовою інтеграційних процесів і передумовою гармонізації національного законодавства з правом ЄС. Вона має поетапний характер: на кожному етапі досягається певний рівень відповідності українських норм вимогам ЄС[3].

Попри значну кількість досліджень окремих аспектів наближення права України до права ЄС, досі спостерігається брак комплексних теоретико-правових робіт, присвячених саме методології цього процесу. Методологічні питання набувають особливої ваги, оскільки від вибору належних наукових підходів залежить об'єктивність оцінки досягнутого прогресу у правовій адаптації та визначення подальших кроків. Методологія дослідження адаптації законодавства охоплює не лише сукупність методів, але й загальні принципи та світоглядні позиції, через призму яких науковці аналізують явище правової інтеграції. Як слушно зазначає дослідник, звужувати методологію лише до переліку методів – це спрощення; натомість методологія постає як певна наукова концепція або світогляд, що ґрунтується на теорії і визначає підхід до пізнання правових явищ[6]. Інакше кажучи, методологія дослідження є багаторівневою системою, яка включає філософські засади, загальнонаукові принципи, міждисциплінарні та спеціально-правові методи, категорії і теоретичні положення, що використовуються для аналізу предмета.

Метою статті є характеристика методологічних основ та інструментарію, які застосовуються при дослідженні процесу адаптації законодавства України до права ЄС.

Концептуальні та правові основи адаптації законодавства України до права ЄС

Перш ніж перейти до власне методології дослідження, необхідно визначити сутність явища адаптації законодавства та його нормативні підвалини. **Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу** – це багатаспектний процес правового зближення, що охоплює внесення змін до національних норм, ухвалення нових актів законодавства, а також виконання міжнародно-правових зобов'язань Україною для досягнення відповідності праву ЄС. Іншими словами, йдеться про поступову трансформацію української правової системи відповідно до *acquis communautaire* – сукупності норм і стандартів ЄС. Як підкреслює Н. М. Пархоменко, адаптація є складовою інтеграційних процесів та **передумовою гармонізації** національного права з правом міжнародних організацій. Її реалізація відбувається плановірно, у кілька етапів, на кожному з яких забезпечується певний рівень узгодженості законодавства зі стандартами ЄС[3].

Правові рамки адаптації законодавства України визначені як внутрішніми актами, так і міжнародними зобов'язаннями держави. Внутрішнім фундаментом є згадана Загальнодержавна програма 2004 року, яка встановила цілі, принципи та механізми наближення українського законодавства до права ЄС[1]. Згодом були ухвалені галузеві плани адаптації, створені спеціальні інституції (наприклад, комітети Верховної Ради з європейської інтеграції), урядові підрозділи з питань євроінтеграції), а також діє **Координаційна рада з адаптації законодавства** при Міністерстві юстиції. На міжнародному рівні ключовим документом стала Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року, яка передбачає конкретні зобов'язання України щодо імплементації положень права ЄС у внутрішній правопорядок[2]. Таким чином, наявне як нормативне зобов'язання наближувати законодавство, так і інституційні механізми, що його координують.

Водночас понятійний апарат, пов'язаний з адаптацією, потребує уточнення, оскільки в літературі поряд з цим терміном вживаються інші – «*гармонізація*», «*уніфікація*», «*апроксимація*», «*імплементація*». У широкому розумінні **гармонізація** охоплює всі форми правового зближення, зокрема шляхом адаптації, імплементації,

стандартизації тощо. **Уніфікація** зазвичай розглядається як більш формалізований процес усунення розбіжностей між правовими системами та встановлення єдиних правових стандартів у певній сфері. За визначенням, уніфікація – це приведення чинного права до єдиної системи та одноманітності правового регулювання подібних суспільних відносин. **Стандартизація**, у свою чергу, означає діяльність із встановлення типових норм і вимог з метою досягнення оптимального порядку в певній галузі; результатом стандартизації є прийняття стандартів – документів, що фіксують узгоджені правила або критерії якості. **Імплементація** традиційно розуміється як процес впровадження норм міжнародного (європейського) права у внутрішню систему – через їх транспозицію, належне застосування, забезпечення виконання. Існують різні способи імплементації – пряме відтворення норми (інкорпорація), переробка та включення з урахуванням національної специфіки (трансформація), відсилання до міжнародної норми тощо[3]. **Адаптація** як термін часто використовується в українському законодавстві саме на позначення загального процесу правового пристосування. Нерідко її розглядають як складову або один з етапів гармонізації, коли після досягнення базової відповідності за допомогою адаптації та імплементації настає поглиблення інтеграції шляхом уніфікації норм. Тож для цілей цього дослідження «*адаптацію законодавства*» будемо розуміти як комплексний процес наближення правової системи України до права ЄС, що включає імплементацію норм *acquis*, приведення у відповідність правових інституцій та поступове усунення колізій між національними та європейськими нормами.

Методологічні засади дослідження правової адаптації

Методологія дослідження адаптації законодавства має враховувати багаторівневий характер цього явища – від філософсько-правових основ до прикладних методичних прийомів. На найвищому, філософському рівні, дослідник визначає загальну парадигму праворозуміння, в рамках якої інтерпретується процес адаптації. Це може бути, наприклад, нормативістський підхід (коли акцент робиться на формальній відповідності норм і дотриманні ієрархії джерел права) або природно-правовий підхід (коли підкреслюються ціннісні орієнтири, права людини, справедливості як критерії гармонізації). Обраний світоглядний ракурс впливає на постановку дослідницьких питань і трактування результатів. Як зазначає В. М. Костицький, методологія в праві – це не просто сума методів, а цілісний погляд на предмет, який базується на певній науковій концепції[6]. З методологічної точки зору, комплексне дослідження адаптації вимагає синтезу різних підходів: діалектичного (щоб простежити розвиток правових явищ у динаміці), феноменологічного (для розуміння смислів правових новел при адаптації), аксіологічного (для оцінки відповідності законодавства європейським цінностям) тощо.

На рівні загальнонаукових принципів методологія передбачає використання логіки, аналізу і синтезу, індукції та дедукції для побудови цілісної картини досліджуваного процесу. Так, **системний підхід** дозволяє розглядати законодавство як систему, елементи якої (окремі закони, підзаконні акти, інституції) взаємопов'язані і спільно змінюються під впливом європейських інтеграційних вимог. **Структурно-функціональний підхід** дає змогу виявити, як функції правових інститутів змінюються при адаптації (наприклад, роль парламенту, уряду, судів у імплементації права ЄС) і наскільки структура законодавства узгоджується з європейською (наприклад, чи впроваджено європейську класифікацію галузей права, термінологію тощо). Важливою складовою є і **компаративістський підхід** – порівняння правових систем. Він забезпечує розуміння спільного і відмінного між українським правом та правом

ЄС, що допомагає визначити, які норми потребують першочергового вдосконалення, а які вже відповідні вимогам.

Є. О. Харитонов пропонує у своїх працях виділяти *домінанти дослідження* проблем правової адаптації – тобто ключові напрямки і фактори, що визначають характер цього процесу. Зокрема, він звертає увагу на *цивільзаційні та психологічні чинники сумісності* правових систем України та ЄС[4]. Це означає, що методологія має виходити за межі суто формального аналізу норм і враховувати культурно-правову близькість чи відмінність, рівень правосвідомості, історичні традиції права. Так, Харитонов досліджує формування української правової традиції в історичному аспекті, аби оцінити *адаптаційний потенціал* сучасного законодавства. Історико-правовий метод взагалі є цінним для виявлення глибинних причин розбіжностей між українським та європейським правом: наприклад, відмінності, що беруть початок ще з часів романо-германської та загальної правової сімей, або наслідки радянського періоду, які все ще впливають на українське законодавство. У своїй роботі Харитонов також визначає принципи правової адаптації і вводить поняття «*адаптаційний потенціал*» – здатності національної правової системи сприймати нові правові норми та інститути[4]. Ці принципи та показники можуть розглядатися як методологічні орієнтири: наприклад, принцип *сумісності, правової визначеності, інституційної спроможності* тощо – їх дотримання може служити критерієм оцінки успішності адаптації.

Методологічний арсенал дослідника адаптації має також враховувати перспективу розвитку законодавства. Тобто, крім аналізу поточного стану відповідності норм, важливо застосовувати *прогностичний підхід*. Він передбачає моделювання наслідків імплементації тих чи інших норм ЄС в українське право, прогнозування змін правової системи у разі набуття Україною повноправного членства в ЄС, оцінку можливих ризиків та переваг таких змін. Прогнозування спирається і на *стратегічний підхід*: визначення пріоритетних напрямів адаптації, розробка *дорожніх карт* законодавчих змін, врахування довгострокових цілей євроінтеграції. Наприклад, в наукових дослідженнях можна зустріти рекомендації щодо стратегічної поетапності адаптації: спершу – фундаментальні реформи (судова, антикорупційна система, права людини), далі – секторальне законодавство (економіка, екологія тощо), і насамкінець – вузькоспеціальні норми. Визначення таких пріоритетів теж є частиною методології, оскільки впливає на дизайн дослідження (що саме аналізувати в першу чергу).

Отже, методологічні засади дослідження адаптації законодавства охоплюють: 1) **філософсько-правові принципи** (праворозуміння, цінності, домінанти аналізу); 2) **загальнонаукові підходи** (системність, структурність, діалектика розвитку, порівняльність); 3) **спеціальні юридичні принципи** (верховенство права, взаємне визнання, суверенітет vs. наднаціональність тощо); 4) **критерії оцінювання** успішності адаптації (ступінь відповідності директивам ЄС, ефективність правозастосування після імплементації норм, рівень інституційної спроможності виконувати вимоги ЄС і т.д.). Така багатоаспектна методологія створює основу для вибору конкретних методів дослідження, про які йтиметься далі.

Методи дослідження адаптації законодавства України до права ЄС

Для комплексного вивчення процесу адаптації законодавства застосовується широкий спектр наукових методів. Вибір методів зумовлений метою і завданнями конкретного дослідження, а також багатоаспектністю самого явища правової адаптації. Серед основних методів, які використовують дослідники у цій сфері, можна виокремити такі:

1. **Порівняльно-правовий метод (компаративний аналіз)**: базовий інструмент для дослідження адаптації,

оскільки передбачає співставлення норм українського законодавства з відповідними нормами права ЄС. За допомогою цього методу виявляються розбіжності і прогалини в національному праві, що потребують виправлення, а також визначаються найкращі правові рішення, запозичені з європейської практики. Порівняльний аналіз може здійснюватися на рівні окремих законів (наприклад, відповідність українського закону положенням конкретної директиви ЄС) або цілих інститутів (наприклад, порівняння системи захисту прав споживачів в Україні та в ЄС). Як зазначається в сучасних дослідженнях, такий аналіз нормативно-правових актів України та ЄС є основою для оцінки прогресу адаптації[5].

2. **Формально-юридичний метод (догматичний аналіз)**: полягає у дослідженні змісту правових норм, їх структури, термінології та юридичної техніки в українському та європейському законодавстві. Цей метод дозволяє з'ясувати точне значення положень права ЄС і національного права, виявити колізії чи неузгодженості між ними, виробити пропозиції щодо коректного формулювання норм при їх імплементації. Застосування формально-юридичного підходу є необхідним, щоб забезпечити *еквівалентність правових понять*: наприклад, щоб терміни, використані в перекладі директив і регламентів ЄС українською, адекватно відображали зміст оригіналу і не створювали неправильного тлумачення. На практиці цей метод включає аналіз визначень, класифікацій, юридичних конструкцій, закріплених у текстах законів, а також аналіз судової практики (як української, так і прецедентів Суду ЄС) для розуміння застосування норм.

3. **Системно-структурний метод**: дає змогу розглядати адаптацію як процес, що впливає на всю систему права України в цілому. Застосування цього методу передбачає аналіз ієрархії нормативних актів та їх взаємозв'язку у контексті інтеграції з правом ЄС. Наприклад, імплементація європейських директив вимагає внесення змін не лише до одного закону, але часто й до підзаконних актів, відомчих інструкцій, а іноді – й до положень Конституції України. Системний підхід дозволяє врахувати такі взаємозалежності: дослідити, як зміна однієї норми вплине на узгодженість усієї правової системи, чи не виникне нових протиріч. Крім того, цей метод охоплює аналіз інституційної структури: які органи державної влади залучені до процесу адаптації, як між ними розподілені функції координації, моніторингу виконання зобов'язань тощо. Таким чином, системно-структурний аналіз допомагає побачити адаптацію законодавства «великою картинкою», у контексті всіх елементів правової системи.

4. **Історико-правовий метод**: використовується для з'ясування генези та еволюції процесів правового зближення, а також передумов сучасного стану законодавства. За допомогою цього методу дослідник може простежити, як і чому певні норми українського права відрізняються від європейських, виходячи з історичного розвитку. Наприклад, аналіз розвитку законодавства України після проголошення незалежності показує, що спочатку пріоритетом було формування національної правової системи та підписання базових договорів з ЄС (на кшталт Угоди про партнерство і співробітництво 1994 р.), потім – поступове впровадження європейських стандартів, а новий етап євроінтеграції розпочався після 2014 р. Ретроспективний аналіз дозволяє виявити закономірності: які підходи до адаптації вже використовувалися, які мали успіх або зазнали невдачі. Є. О. Харитонов, наприклад, досліджував формування української правової традиції та її сумісність з європейською саме історично, що дало змогу оцінити готовність права України сприймати новачки ЄС[4]. Історичний метод також корисний для аналізу правових реформ в інших державах (особливо постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи), які вже пройшли шлях адаптації свого законодавства перед вступом до

ЄС – досвід цих країн може бути врахований у вітчизняних дослідженнях як порівняльно-історичний аспект.

5. Соціологічні та емпіричні методи: хоча дослідження адаптації здебільшого зосереджене на аналізі норм права (доктринальний підхід), іноді залучаються і методи емпіричного характеру. Це пов'язано з тим, що формальне прийняття норм ЄС ще не гарантує їх ефективної реалізації на практиці. Тому науковці можуть проводити, приміром, *експертні опитування, інтерв'ю, анкети* серед посадовців, правників, бізнес-спільноти щодо проблем впровадження європейських вимог. Такий підхід дозволяє виявити реальні *виклики адаптації*: недостатню інституційну спроможність, опір окремих зацікавлених груп, фінансові чи технічні перешкоди тощо. У згаданому дослідженні Я. Фокіна (2024) методика включала не лише аналіз законів та порівняльний метод, а й експертні опитування, що допомогло окреслити ключові чинники, які впливають на процес адаптації під час сучасної кризи[5]. Крім того, до емпіричних методів можна віднести *контент-аналіз* правових текстів (наприклад, статистичний аналіз того, наскільки українське законодавство покриває тематику директив ЄС), *моніторинг виконання* (відстеження прогресу прийняття євроінтеграційних законів), кейс-стаді впровадження конкретних норм тощо. Такі методи збагачують дослідження практичними даними і дозволяють перевірити гіпотези щодо ефективності правових реформ.

6. Прогностичний та моделюючий методи: як зазначалося, важливо не лише констатувати наявний стан адаптації, а й прогнозувати подальші зміни. Прогностичний метод спирається на моделювання можливих сценаріїв розвитку законодавства залежно від різних факторів (наприклад, швидкість наближення до членства в ЄС, обсяг міжнародної технічної допомоги, внутрішньополітичні зміни тощо). *Правове моделювання* може полягати у створенні моделей нормативних актів, які відповідають *acquis* ЄС, але враховують українські реалії – по суті це пропозиції законопроектів, концепцій змін. У дослідженні, цитованому вище, методика містила елемент правового моделювання, де автори пропонували конкретні рекомендації та проекти норм для вдосконалення законодавства[5]. Прогнозування також включає оцінку наслідків: наприклад, застосовуючи метод сценарного аналізу, можна оцінити, як вплине повна імплементація певного регламенту ЄС на економіку чи соціальну сферу України протягом кількох років. Це допомагає сформулювати обґрунтовані висновки про доцільність тих чи інших кроків адаптації.

7. Метод правової семіотики та аналіз мови права: у процесі адаптації значну роль відіграє правильне розуміння і переклад юридичних термінів та концептів. Метод *правової семіотики* – аналіз знакової системи права – застосовується для дослідження значень правових норм у різних системах. Зокрема, дослідник може вивчати, як певне поняття визначене в праві ЄС і який відповідник йому існує чи може бути розроблений у праві України. Такий аналіз запобігає ризикам виникнення *фальшивих друзів перекладача* або термінологічних неточностей, що можуть призвести до викривлення суті вимоги ЄС при імплементації. До цього ж блоку можна віднести метод *юридичної герменевтики* – тобто тлумачення правових текстів. При адаптації часто виникають питання тлумачення норм директив: наприклад, чи достатньо дослівно перенести їх текст до закону, чи слід врахувати контекст і практику застосування в ЄС. Герменевтичний підхід дозволяє глибше зрозуміти зміст норми, спираючись на цілі законодавця ЄС, рішення Суду ЄС, доктринальні коментарі, що зрештою підвищує якість адаптації.

Вищезазначені методи нерідко застосовуються в комплексі. Залежно від конкретного дослідницького завдання, наголос може робитися на різних методах. Приміром,

якщо тема дослідження – адаптація екологічного законодавства, то може домінувати порівняльний і формально-юридичний метод (аналіз директив про охорону довкілля та їх імплементації). Якщо ж вивчається загальна теорія адаптації, то більше уваги приділяється методологічним (філософським) аспектам і історико-правовому аналізу. У будь-якому разі, **методологічна різноманітність** є запорукою повного і об'єктивного дослідження. Сучасні автори вказують, що дослідження адаптації законодавства потребує використання онтологічного і гносеологічного підходів (усвідомлення буттєвих основ права та пізнання правових явищ), системного і структурно-функціонального аналізу, компаративістики, правової семіотики, стратегічного планування та прогнозування розвитку права. Такий багатогранний інструментарій дозволяє охопити усі аспекти явища – від філософської сутності до практичних кроків його реалізації.

Висновки. Адаптація законодавства України до права ЄС є складним багатоаспектним процесом, що вимагає ретельного наукового осмислення. Проведений аналіз методології та методів дослідження цього явища демонструє, що для адекватного висвітлення теми необхідно поєднувати різнорівневі підходи. **Методологічні засади** дослідження включають визначення світоглядної позиції (праворозуміння), загальнонаукових принципів (системність, історизм, порівняльність) та спеціальних правових критеріїв гармонізації. Чітке усвідомлення цих засад забезпечує концептуальну цілісність дослідження і дозволяє уникнути фрагментарності в аналізі.

Що стосується **методів дослідження**, то їх комплексне застосування є необхідною умовою повного охоплення предмета. Порівняльно-правовий метод виступає центральним інструментом для ідентифікації відмінностей між українським правом та правом ЄС і шляхів їх зближення. Формально-юридичний метод гарантує точність і коректність у розумінні та перенесенні правових норм. Системно-структурний підхід допомагає врахувати взаємозв'язки в правовій системі та уникнути нових суперечностей при імплементації норм ЄС. Історико-правовий аналіз збагачує дослідження контекстом та уроками минулого досвіду правових реформ. Залучення емпіричних методів (опитувань, статистичного аналізу) додає практичної цінності, дозволяючи перевірити, як нормативні зміни відображаються в реальному житті. Прогностичні та моделюючі підходи, своєю чергою, забезпечують перспективне бачення і науково обґрунтоване планування подальшої адаптації.

Таким чином, дослідження адаптації законодавства України до права ЄС повинно здійснюватися на основі **комплексної методології**, що поєднує теорію і практику. Такий підхід уможливило глибоке розуміння не лише юридичної техніки наближення законів, але й більш широкого контексту – цілей, цінностей, умов успішної інтеграції правових систем. Врахування цивілізаційних, психологічних, соціально-економічних факторів сумісності України та ЄС, на що звертають увагу науковці, дозволяє розробляти рекомендації, адекватні не тільки букві, а й духові європейського права. Комплексне використання методів – від порівняльного і догматичного аналізу до стратегічного прогнозування – створює фундамент для ґрунтовних висновків і практичних пропозицій.

На основі проведеного дослідження можна рекомендувати наступне. По-перше, при аналізі стану адаптації законодавства варто застосовувати **систему критеріїв оцінки**, що включає юридичні (ступінь відповідності нормам ЄС), інституційні (наявність органів та процедур імплементації) та соціально-економічні показники (вплив правових змін на суспільство). По-друге, майбутні наукові дослідження доцільно спрямувати на вивчення *ефективності адаптації*, тобто на питання не лише формального впровадження норм, а й їх дієвості – тут потрібні емпіричні

методи для збору даних про правозастосування. По-третє, корисним є розширення **порівняльного аналізу** на досвід інших країн, зокрема сусідів України, які гармонізували своє законодавство з правом ЄС (Польща, Румунія, країни Балтії тощо), з метою виявлення найкращих практик і типових помилок.

На завершення слід підкреслити, що адаптація законодавства – це не одноразовий акт, а безперервний процес, успіх якого залежить від узгоджених зусиль законодавця, виконав-

чої влади та судової системи. Для науковців, які досліджують цей процес, важливо користуватися багатим методологічним інструментарієм, аби давати об'єктивну картину і пропонувати обґрунтовані шляхи вдосконалення правової системи. Лише за умови належного методологічного забезпечення можливо досягти головної мети – **ефективної гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу** на благо українського суспільства і в інтересах повноцінної інтеграції до європейської спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" від 18.03.2004 № 1629-IV.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (підписана 27.06.2014).
3. Пархоменко Н. М. *Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види.* – Часопис Київського університету права, 2012 р., № 1, с. 338–343.
4. Харитонов Є. О. *Методологічні засади дослідження проблем правової адаптації України до умов внутрішнього ринку ЄС.* – Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія», 2015 р., Т. 17, с. 232–270.
5. Фокін Я. Ф. *Проблеми та перспективи адаптації законодавства України до норм ЄС під час збройної агресії.* – Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування, 2024 р., № 12.
6. Кочин В. В. *Теоретико-методологічні основи адаптації законодавства України, що регулює відносини у непідприємницьких товариствах та установах, до acquis ЄС:* монографія. – Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018 р. – 128 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

TRANSFORMATION OF LEGAL AWARENESS UNDER THE INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES: CHALLENGES AND PROSPECTS

Бережний І.С., аспірант кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0002-5953-1124

У статті ґрунтовно проаналізовано явище трансформації правосвідомості в умовах цифровізації суспільства, яка дедалі глибше проникає в усі сфери людської діяльності (від державного управління й правової комунікації до побутових правовідносин у віртуальному середовищі). Акцент зроблено на тому, що цифрові технології не лише змінюють технічні засоби доступу до правової інформації, а й перетворюють саму сутність правосвідомості, впливаючи на рівень правової культури, моделі правової поведінки, сприйняття правових норм, інститутів і процедур. У роботі визначено, що сучасна правосвідомість формується у новому інформаційному контексті – під впливом гіперз'єднаності, віртуалізації соціальної взаємодії, прискореної комунікації та обмеженого критичного аналізу правових подій.

Особливу увагу приділено подвійності впливу цифрових технологій: з одного боку, вони сприяють розширенню доступу до правових знань, розвитку електронного урядування, принципам відкритості в правовій сфері, підвищенню рівня правової участі громадян, формуванню цифрового громадянства та активізації правового діалогу між особою і державою. З іншого боку – породжують нові загрози: цифрову нерівність, інфодемію, правовий нігілізм у кіберпросторі, знеособлення правових рішень (наприклад, у сфері автоматизованого правосуддя), підвищення ризику маніпуляцій у медіапросторі, розмитість меж відповідальності у віртуальному середовищі, поглиблення залежності від алгоритмів, а також етичні дилеми використання штучного інтелекту в юриспруденції.

У межах дослідження також окреслюються перспективи модернізації правових інституцій і правової освіти, які мають відповідати викликам цифрової епохи. Пропонується впровадження цифрових компетентностей у юридичну підготовку, популяризація цифрової правової грамотності серед населення, а також розробка нових підходів до нормативного регулювання в таких динамічних сферах, як кібербезпека, захист персональних даних, інтернет-право, цифрова ідентичність і штучний інтелект. Особливо розглядаються питання правового забезпечення електронної демократії, відкритого доступу до публічної інформації, захисту прав людини в умовах цифрового середовища.

Ключові слова: правосвідомість, цифрові технології, цифровізація, правова культура, цифрові права, інформаційне суспільство, штучний інтелект, цифрове громадянство.

The article thoroughly analyzes the phenomenon of the transformation of legal consciousness in the conditions of the digitalization of society, which is increasingly penetrating all spheres of human activity (from public administration and legal communication to everyday legal relations in the virtual environment). The emphasis is placed on the fact that digital technologies not only change the technical means of access to legal information, but also transform the very essence of legal consciousness, influencing the level of legal culture, models of legal behavior, perception of legal norms, institutions and procedures. The paper determines that modern legal consciousness is formed in a new information context - under the influence of hyper-connectivity, virtualization of social interaction, accelerated communication and limited critical analysis of legal events.

Particular attention is paid to the duality of the impact of digital technologies: on the one hand, they contribute to expanding access to legal knowledge, developing e-government, principles of openness in the legal field, increasing the level of legal participation of citizens, forming digital citizenship and activating legal dialogue between the individual and the state. On the other hand, they generate new threats: digital inequality, infodemic, legal nihilism in cyberspace, depersonalization of legal decisions (for example, in the field of automated justice), increasing the risk of manipulation in the media space, blurring the boundaries of responsibility in the virtual environment, deepening dependence on algorithms, as well as ethical dilemmas of using artificial intelligence in jurisprudence.

The study also outlines prospects for the modernization of legal institutions and legal education, which should meet the challenges of the digital age. It is proposed to introduce digital competencies into legal training, popularize digital legal literacy among the population, and develop new approaches to regulatory regulation in such dynamic areas as cybersecurity, personal data protection, Internet law, digital identity, and artificial intelligence. Separately, the issues of legal support for electronic democracy, open access to public information, and protection of human rights in the digital environment are considered.

Key words: legal awareness, digital technologies, digitalization, legal culture, digital rights, information society, artificial intelligence, digital citizenship.

У сучасному світі, що стрімко цифровізується, трансформація правосвідомості набуває особливої актуальності. Правосвідомість, як глибинна система знань про право, цінностей, уявлень про правову справедливість, законність, відповідальність та поведінку особи в юридичній сфері, опиняється під впливом нових реалій. Цифрова епоха, що породжує нові форми соціальних відносин, вводить нові інструменти регулювання, впроваджує штучний інтелект, автоматизацію правових процесів, радикально змінює контекст правосвідомого буття особистості [1, с. 14].

У сучасних умовах цифрової трансформації судова система зазнає суттєвих змін не лише у технічному, а й у культурному вимірі. Як зазначає Л. Величко, цифрова трансформація судової системи має йти пліч-о-пліч

із не менш глибокою трансформацією судової культури – зокрема, відходом від застарілої бюрократично-репресивної моделі на користь людиноцентричного та сервісного підходу [1, с. 16]. Така зміна не просто зумовлена зовнішніми технологічними новаціями, а вимагає внутрішнього переосмислення ролі права, судової влади та самої правосвідомості в нових умовах.

У цьому контексті варто підкреслити, що правосвідомість більше не зводиться лише до знання правових норм чи формального підпорядкування їм. Вона трансформується в інтерактивну, гнучку та багатогранну категорію, що вимагає від особи активної участі у цифровому правовому просторі. Нові форми цифрової взаємодії – електронні сервіси, відкриті реєстри, онлайн-платформи для петицій, цифрові ідентифікації та системи подачі звер-

нень – формують передумови для юридичної самореалізації громадян. Водночас ці інструменти несуть у собі і ризики: зростання маніпуляцій правовою інформацією, поширення дезінформації, формування поверхневого правового мислення та зниження здатності критично осмислювати правову реальність [2, с. 209].

Державне управління та судочинство переходять на новий етап діджиталізації. Електронні сервіси (як-от «Дія» в Україні) надають миттєвий доступ до низки адміністративних функцій, створюючи ілюзію «прозорості» держави. Однак ця відкритість потребує високого рівня цифрової та правової культури. Якщо громадяни не вміють користуватись правовими сервісами, не усвідомлюють, що стоїть за цифровим підписом, за передачею персональних даних або за алгоритмом рішення, то правосвідомість не зростає, а стає лише видимістю правової участі.

Впровадження електронних публічних реєстрів знаменує собою важливий крок у модернізації судової системи, створюючи основу для формування нової організаційної культури, орієнтованої на відкритість, ефективність і доступність правосуддя [1, с. 17]. Загалом ці реєстри сприяють значному підвищенню прозорості судових процесів, дозволяючи учасникам справи та громадськості в режимі онлайн відслідковувати хід розгляду, доступ до інформації стає більш оперативним та зручним. Водночас, успішна інтеграція таких технологій вимагає від суддів і працівників судової системи високого рівня цифрової та правової компетентності. Без належної підготовки та постійного підвищення кваліфікації фахівців неможливо повною мірою реалізувати потенціал електронних реєстрів, що може призвести до технічних помилок, порушень конфіденційності або навіть зниження довіри до судової влади.

Громадянська участь у правотворенні набуває нових форм завдяки краудсорсингу, цифровому активізму, участі у моніторингу порушень прав через мобільні застосунки. Право перестає бути привілеєм фахівців і перетворюється на живу взаємодію суспільства з владою, що трансформує саму суть правової свідомості – від «підкорення» закону до його «співтворення».

Аналізуючи трансформацію правосвідомості під впливом цифрових технологій, можна зробити висновок, що

вона відбувається на перетині технічного прогресу й соціально-правової еволюції. Цифрові інструменти не лише розширюють доступ до правової інформації та правосуддя, а й стимулюють формування нової правової культури, орієнтованої на прозорість, відкритість і людину як головного суб'єкта правовідносин. Водночас виклики, пов'язані з цифровою нерівністю, дефіцитом критичного мислення та етичними дилемами, вимагають системного підходу до підвищення цифрової та правової грамотності населення і фахівців.

У таблиці 2 відображені основні виклики цифрової трансформації правосвідомості та зміни у правовій освіті.

Загалом, у контексті цифрової трансформації правосвідомості важливо не лише усвідомлювати наявні виклики, а й активно шукати шляхи їх подолання через реформування освітнього середовища та правової системи. З огляду на це, доцільно детальніше розглянути основні виклики цифрової доби та ті зміни, які вони зумовлюють у сфері правової освіти, адже саме освіта відіграє ключову роль у формуванні правосвідомості нового покоління.

У таблиці 3 відображені основні перспективи трансформації правосвідомості під впливом цифрових технологій.

У світлі стрімкої діджиталізації правової сфери майбутнє правосвідомості набуває нової якості – воно трансформується не просто як адаптація до технологій, а як синтез класичної правової культури з інноваційним мисленням, де людська гідність, відповідальність і аналіз поєднуються з цифровою грамотністю, правами на приватність і активним використанням Legal Tech. У такому майбутньому право перестає бути лише набором норм – воно стає платформою для взаємодії громадян із державою через smart-контракти, відкриті дані, інтерактивні сервіси та AI-асистовані рішення, що якісно змінюють характер правової дії та юридичної участі.

Правосвідомість у цифрову епоху – це вже не лише розуміння норм, а вміння взаємодіяти з правом у гібридному, багаторівневому, швидкозмінному середовищі [4, с. 7]. Саме цей виклик, якщо його прийняти, може перетворити цифрову трансформацію не на загрозу, а на рушій поступу демократичного, правового суспільства.

Зростаюча роль цифрової освіти та Legal Tech у формуванні правосвідомості майбутнього вимагає модернізації юри-

Таблиця 1

Основні елементи трансформації правосвідомості під впливом цифрових технологій та відповідні зміни

Елемент трансформації	Зміни
Інформаційне наповнення	Сучасне цифрове середовище забезпечує широкі канали доступу до юридичної інформації – це не лише традиційні закони та кодекси, але й онлайн-бази даних судових рішень, правових прецедентів, аналітичних кейсів і коментарів експертів. Використання smart-контрактів та технологій штучного інтелекту значно прискорює процес правових досліджень, автоматизує аналіз великих обсягів інформації, допомагаючи юристам та громадянам оперативно отримувати верифіковані та актуальні дані для прийняття рішень [3, с. 100].
Поведінковий вплив	Цифрові інструменти е-демократії, такі як онлайн-платформи для голосування, петицій, чатботи, а також соціальні мережі і платформи громадянського активізму, сприяють формуванню більш усвідомленої поведінки громадян щодо своїх прав і обов'язків. Учасники онлайн-спільнот і платформ отримують змогу безпосередньо впливати на процеси прийняття рішень, що підсилює почуття відповідальності й активну участь у правовому житті. Водночас формуються нові форми комунікації, які поєднують художньо-технічні елементи.
Нові цифрові права та цінності	Зростає значення прав, пов'язаних із цифровим простором. Це, зокрема, «право на бути забутим» - можливість видалення персональних даних із мережі, право на цифрову освіту, що забезпечує рівний доступ до знань у цифровому форматі, а також концепція «data self-determination» - право людини контролювати свої персональні дані та цифрову самоідентифікацію в Інтернеті.
Професійна правова культура	Юристи та працівники правової сфери все більше потребують цифрової грамотності як ключової компетенції. Здатність працювати з інструментами штучного інтелекту, аналітичними платформами, розуміти етичні та правові аспекти їх застосування стає невід'ємною частиною професійної культури. Відбувається відмова від рутинних процедур на користь використання аналітики й автоматизації, що підвищує ефективність і точність правозастосування, але вимагає глибоких знань принципів верховенства права та етики.
Соціально-ціннісні установки	Цифрова трансформація формує нові соціально-ціннісні орієнтири – цифрову відкритість (transparency), відкритість і підзвітність державних інститутів, активне залучення громадян у процеси прийняття рішень. Спостерігається перехід від традиційної «паперової бюрократії» до моделі «держави-сервісу», де основною метою є комфорт, швидкість та якість надання послуг.

Таблиця 2

Основні виклики цифрової трансформації правосвідомості та зміни у правовій освіті

Виклики	Опис	Наслідки
Цифрова нерівність	Нерівний доступ до інтернету та цифрових навичок, що є необхідними для реалізації прав у цифровому середовищі.	Частина населення виключена з правового життя, зростає юридична маргіналізація.
Дезінформація та кліпове мислення	Поширення правової інформації у фрагментарній, маніпулятивній формі через соцмережі та інші цифрові платформи.	Зниження критичного мислення, поверхнєве розуміння права, вразливість до пропаганди.
Застарілість нормативної бази	Відставання законодавства від розвитку цифрових технологій, відсутність регулювання smart-контрактів, блокчейну, цифрових активів та цифрової спадщини.	Відсутність правового захисту у нових цифрових сферах, юридична невизначеність.
Зміни у правовій освіті	Впровадження нових форматів навчання – симуляції судових процесів, цифрові платформи, моделювання юридичних ситуацій.	Формування юристів нового типу – експертів з цифрових прав, етики ШІ, цифрової приватності; поєднання класичних знань з технологічною компетентністю.

Таблиця 3

Перспективи трансформації правосвідомості під впливом цифрових технологій

Перспектива	Опис
Інноваційна юридична освіта	Використання технологій симуляції судових процесів, онлайн-платформ для навчання, робота з електронними доказами сприяє підвищенню правосвідомості майбутніх юристів і громадян.
AI-література для правників і влади	Інтеграція знань про штучний інтелект у підготовку розробників і користувачів юридичних AI-систем для управління ризиками і підвищення довіри до автоматизованих рішень.
Модернізація законодавства цифрових прав	Розвиток доктрини цифрових прав людини, узаконення права на цифрову спадщину, анонімність, доступ до технологій як гарантовані права громадян.
Інституційні зміни в судовій системі	Формування команд digital-changemaking у судах, впровадження орієнтованого на користувача дизайну, перехід до людиноцентричного підходу в обслуговуванні громадян.
Інклюзивна модель електронної держави	Забезпечення не лише «держави-на-один-клік», але й активного залучення громадян через громадське обговорення, інтерактивну співпрацю між владою та суспільством.
Правоврангування через просторовий доступ	Використання краудсорсингу, відкритого доступу до доказів, залучення цифрової демосфери для підвищення агентності громадян і захисту прав навіть у складних умовах конфліктів.

дичної освіти на основі інтеграції AI, машинного навчання, кіберправа та цифрової етики. Сучасні тренди, зокрема онлайн-симуляції судових процесів, світові мережі для міжнародної співпраці студентів і використання інструментів штучного інтелекту для аналізу кейсів, значно розширюють спектр правових компетентностей [5]. Ці нові формати сприяють підготовці фахівців, які розуміють, як технології можуть посилити справедливість і доступ до правових механізмів, але також знають етичні межі, ризики алгоритмічної упередженості та відповідальність за алгоритмічні рішення.

Зародження концепцій, таких як цифрове самовизначення (право особи на керування, контроль і автономію над власними даними в онлайн-просторі) підкреслює зростання автономії індивіда у правовому полі цифрового штабу. Вона спрямована на те, аби людська гідність і свобода не втрачалися в алгоритмічно керованих системах, а навпаки – були їх культурно-правовою основою.

Разом із тим активне впровадження Legal Tech в Україні й світі створює можливості для посилення верховен-

ства права та транспарентності через цифрову автоматизацію правових процесів, забезпечення відкритого доступу до судових рішень і залучення громадян до правозастосування. Legal Tech-стартапи та онлайн-сервіси підвищують сталість правозахисних механізмів, водночас формуючи нові виклики: забезпечення законності, етику використання даних, а також підтримку цифрової рівності всіх громадян.

Отже, трансформація правосвідомості під впливом цифрових технологій є одним із ключових викликів сучасного суспільства. Цифровізація не лише змінює спосіб взаємодії громадян із правовими інститутами, а й формує нові уявлення про права, обов'язки та справедливість. З одного боку, цифрові технології сприяють підвищенню правової обізнаності завдяки доступу до електронних ресурсів, онлайн-консультації і відкритих баз даних. З іншого боку, виникають нові ризики: зникнення приватності, кіберзлочинність, виклики правовому регулюванню ШІ та цифрової ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Величко Л. Ю., Ігнатенко Л. Ю. Вплив цифровізації та впровадження електронних публічних реєстрів на організаційну культуру та публічно-управлінську діяльність в органах судової влади України. *Державне будівництво*. 2024. № 2(36). С. 10–33.
2. Наджафлі Е. Цифрова держава в контексті правової реформи в Україні : теоретико-правовий аспект. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 202–217.
3. Колесніков А. П. Legal Tech в Україні в умовах глобальної діджиталізації. *Наукові записки. Серія : Право*. 2024. № 16. С. 98–102.
4. Мудролюбова Н. О., Савка, О. Т., Дніпров, О. С. Вплив цифрової трансформації на якість юридичної освіти в Україні: виклики та перспективи. *Академічні візії*. 2025. № 43. 9 с.
5. THE LEGAL MATRIX. Advancing Legal Education in the Digital Age: Opportunities and Challenges. URL: <https://thelegalmatrix.com/legal-education-in-the-digital-age/> (дата звернення: 30.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ПРИНЦИП ВІЛЬНОЇ ОЦІНКИ ДОКАЗІВ У ЮРИДИЧНОМУ АКАДЕМІЧНОМУ ПИСЬМІ: МЕТОДОЛОГІЧНО-ПРАВОВА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

THE PRINCIPLE OF FREE EVALUATION OF EVIDENCE IN LEGAL ACADEMIC WRITING: METHODOLOGICAL-LEGAL DETERMINATION AND EPISTEMOLOGICAL PRINCIPLES

Гафич І.І., д.філос. у гал.права,
асистент кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-7520-6538

У статті досліджується принцип вільної оцінки доказів у юридичному академічному письмі як методологічна та епістемологічна категорія сучасного правознавства. Автор обґрунтовує необхідність відмежування цього принципу від однойменного процесуального засадничого положення, що діє у сфері судочинства. Якщо в судовому процесі він регулює межі дискреції суду у встановленні фактичних обставин, то в юридичній науці мова йде про інтелектуальну автономію дослідника, як здатність самостійно формулювати, обґрунтовувати й критично переосмислювати правові висновки на підставі науково вивіреного аналізу.

Вільність оцінки у цьому контексті не зводиться до суб'єктивної довільності чи релятивізму, а передбачає відповідальне дотримання внутрішньої логіки наукового аргументування, академічної доброчесності, верифікованості висновків і релевантності використаних джерел. Вона постає як інтелектуальний принцип, що поєднує критичність мислення, доказову дисципліну й методологічну відкритість, створюючи умови для розвитку інноваційних форм правового знання.

Проаналізовано методологічні межі свободи у правничому письмі - баланс між творчим пошуком і академічною відповідальністю, між нормативними приписами та міждисциплінарною рецептивністю. У цьому контексті розглянуто підходи провідних теоретиків права - К.-Л. фон Бара, Н. МакКорміка, Ф. Оста, Г. Гарта, які пропонують різні критерії допустимої автономії правового міркування та співвідношення раціонального й евристичного у процесі пізнання права.

Особливу увагу приділено ролі принципу вільної оцінки як інструмента оновлення правової доктрини. Показано, що саме завдяки йому стає можливою критика позитивного права, формулювання альтернативних теоретичних моделей, подолання догматизму й запровадження міждисциплінарних методів аналізу. Такий підхід сприяє формуванню відкритого наукового простору, де правова аргументація набуває творчого та концептотворчого характеру.

Зроблено висновок, що принцип вільної оцінки доказів у юридичному письмі виконує не лише аналітичну, а й евристичну та концептотворчу функції. Він забезпечує гнучкість методологічних інструментів, підтримує епістемологічну відкритість і сприяє розвитку критичного правового мислення. У результаті цей принцип постає як одна з ключових умов еволюції сучасної правової науки в постпозитивістській парадигмі, орієнтованій на діалог, аргументовану рефлексію та інтелектуальну автономію дослідника.

Ключові слова: доказ, оцінка доказів, юридична аргументація, правова наука, академічне письмо, методологія права, аналітичне мислення, правова доктрина.

The article examines the principle of free assessment of evidence in legal academic writing as a methodological and epistemological category of modern jurisprudence. The author proposes to distinguish it from the principle of the same name in the judicial process, emphasizing that in the scientific context it is not about the discretion of the subject of law enforcement, but about the intellectual autonomy of the researcher in formulating and substantiating legal conclusions. It is argued that such autonomy is not arbitrary, but involves adherence to structural logic, scientific integrity, relevance of sources and the ability to build evidentiary reasoning within the framework of legal doctrine. The methodological limits of freedom in legal writing are considered, in particular: the balance between creativity and academic responsibility, normative restrictions and interdisciplinary openness. The views of leading jurists are analyzed - K.-L. von Bar, N. McCormick, F. Ost, G. Hart – on the criteria of permissible freedom in legal reasoning. Special attention is paid to the importance of free assessment as a condition for the innovation of legal science: the formulation of new hypotheses, criticism of positive law, overcoming doctrinal dogmatism, the development of interdisciplinary approaches.

It is concluded that the principle of free assessment of evidence performs not only an analytical but also a concept-forming function in legal writing. It provides methodological flexibility, epistemological openness and forms a space for critical legal thinking, which is necessary for the development of modern legal science in the conditions of the post-positivist era.

Key words: evidence, assessment of evidence, legal argumentation, legal science, academic writing, legal methodology, analytical thinking, legal doctrine.

Вступ. У сучасному правознавстві принцип вільної оцінки доказів посідає ключове місце серед методологічних констант, що формують епістемологічні обрії юридичного мислення як у сфері правозастосування, так і в межах академічного аналізу права. Якщо в контексті судового процесу цей принцип є нормативно позитивізованим інструментом, який забезпечує суду дискрецію в оцінці доказів на засадах внутрішнього переконання, сформованого за правилами логіки, досвіду та правосвідомості, то в академічному письмі він постає як складний ментально-аналітичний інструмент, що забезпечує якісну реконструкцію юридичних фактів, правових концептів і нормативної матерії через призму критичного осмислення.

Наукове осмислення доказів у праві виходить за межі формального встановлення істини чи підтвердження фактів: воно набуває характеру аналітичного інструменту, що дозволяє зчитувати право як відкриту, інтерпретативну систему. Вільна оцінка, у цьому контексті, не є проявом суб'єктивізму, а, навпаки, вимагає методологічної чіткості, ґносеологічної рефлексії та етичної відповідальності. Вона трансформується у форму філософсько-правового судження, де доказ – це не лише змістовний елемент, а й функціональна структура, що пов'язує правову норму, контекст її застосування та наукову інтерпретацію.

Юридичний дослідник, оперуючи принципом вільної оцінки, фактично здійснює акт інтелектуального «перекладу» правової реальності у терміни концептуального

дискурсу. У цьому процесі істинність не зводиться до простого верифікаційного критерію, а розглядається крізь призму аргументативної переконливості, логічної цілісності та міждисциплінарної валідності. Така модель пізнання права постулює необхідність відходу від позитивістського редукціонізму на користь комплексного, глибокого контекстуалізованого аналізу.

У своїй сутності принцип вільної оцінки доказів у науковому правничому дискурсі функціонує як аксіологічно й онтологічно обґрунтоване методологічне положення, яке дозволяє суб'єктові юридичного пізнання – досліднику – самостійно конструювати доказову базу своїх положень, здійснювати рефлексивну інтерпретацію джерел та формулювати наукові висновки, спираючись не на жорстко формалізовану доказову ієрархію, а на системну, логічно несуперечливу і науково верифіковану аргументацію.

У цьому значенні вільна оцінка доказів у правознавстві – це не лише інструмент, а передусім – форма наукової свободи. Вона створює умови для оновлення правових категорій, проблематизації догматичних конструктів і подолання концептуальних меж позитивного права. Саме завдяки цьому принципу юридична наука здатна бути не тільки описовою, а й трансформативною дисципліною, що впливає на формування правової свідомості, нормативної культури й демократичного правопорядку.

Виклад основного матеріалу. Юридичне дослідження, за своїм ґносеологічним змістом, є актом вторинної репрезентації правової реальності. Правознавець не створює нову юридичну дійсність, а інтерпретує ту, що вже існує у вигляді нормативних текстів, судових прецедентів, адміністративної практики або соціально-правових феноменів. Відтак, у центрі наукової правничої діяльності перебуває доказ як когнітивний об'єкт, що функціонує не як факт у матеріальному розумінні, а як смислово та логічно структурований фрагмент знання, що підлягає оцінці та інтерпретації [1].

У цьому контексті принцип вільної оцінки доказів виконує функцію своєрідного «фільтра» юридичного сенсотворення, який дозволяє досліднику виокремити релевантні факти та судження, зважити їхню правову значущість, провести критичний аналіз альтернативних підходів та, зрештою, побудувати правове судження, здатне претендувати на істинність в умовах плюралізму наукових позицій [2].

Юридична наука не є цілковито емпіричною дисципліною – вона комбінує позитивістські, нормативні, конструктивістські та аналітичні підходи, що вимагає гнучкої, але водночас структурно вивіреної методології [3, 4]. Саме в межах цієї складної методологічної системи вільна оцінка доказів виконує функцію забезпечення епістемологічної свободи дослідника – без якої наука про право втрачає свій критичний потенціал і перетворюється на описову дисципліну.

Принцип вільної оцінки доказів у юридичному академічному письмі передбачає інтелектуальну свободу дослідника, однак ця свобода не є абсолютизованою чи позбавленою меж. У науковому середовищі така «вільність» розуміється не як свавільність чи еклектичність мислення, а як методологічно керована автономія судження, що забезпечується дотриманням логіко-доказових норм, стандартів аналітичної аргументації та академічної доброчесності [5, 6]. У цьому сенсі доречно говорити про діалектичну єдність свободи й відповідальності як обов'язкових умов юридичної науковості.

Як наголошував К.-Л. фон Бар, свобода наукового мислення в праві повинна поєднуватися з інтелектуальною дисципліною: «Юрист-науковець має право мислити поза межами позитивного права, але його міркування не повинні виходити за межі того, що може бути обґрунтовано засобами юридичної логіки та доктрини» [7]. Цей підхід перекується з концепцією Густава Радбруха, який вважав, що правове пізнання має уникати як нормативного абсолютизму, так і фактичного релятивізму, підтримуючи рівновагу між формальною раціональністю та ціннісною осмисленістю [8].

У свою чергу, німецький філософ права Теодор Віпрехт підкреслював, що межі свободи оцінки доказів у правознавстві окреслюються трьома умовами: по-перше, методологічною внутрішньою несуперечливістю; по-друге, об'єктивною перевірюваністю засад аналітики; по-третє, відповідністю нормативно-правовому контексту [9]. Ідеться про те, що будь-яке юридичне твердження, побу-

доване на підставі вільної оцінки, не може існувати поза раціональним дискурсом, а отже, повинне бути потенційно піддане раціональній критиці, реконструкції або запереченню.

У межах англосаксонської традиції особливої уваги заслуговують позиції Нейла МакКорміка, який наполягав на тому, що юридична аргументація, хоч і містить оціночний компонент, проте підпорядковується нормам раціонального обговорення: «Ми не вільні в тому сенсі, що можемо сказати будь-що; ми вільні у виборі між раціонально захищеними альтернативами» [10].

У франкомовній доктрині, зокрема у працях Франсуа Оста та П'єра Легро, стверджується, що наукова оцінка доказів у праві – це не акт індивідуального переконання, а структурована когнітивна операція, що передбачає застосування чітких критеріїв доказової сили, релевантності та логіко-нормативної інтеграції [4, 11]. У цьому контексті «вільність» мислення функціонує як внутрішня свобода дослідника критично ставитися до джерел, але в межах раціональної юриспруденції.

Водночас у постпозитивістській парадигмі, зокрема у працях Герберта Харта, підкреслюється, що наука права повинна мати відкриту текстуру. Це означає, що деякі поняття і навіть факти залишаються невизначеними до моменту інтерпретації, і саме наукове письмо заповнює ці прогалини через оцінку. Але така оцінка не повинна нехтувати консенсусом професійної спільноти чи визначеними методологічними процедурами [8].

Отже, логічна автономія дослідника обмежена: структурно – нормами наукового письма (послідовність, доказовість, несуперечність); методологічно – обраною дослідницькою парадигмою (позитивізм, герменевтика, критичне право тощо); академічно – стандартами доброчесності, зокрема точністю посилань, відсутністю маніпуляцій та адекватністю використаних джерел; етично – відповідальністю перед правовою реальністю та впливом висновків на подальше формування права [12, 13].

Таким чином, у юридичному академічному письмі свобода оцінки доказів – це підвищена форма пізнавальної відповідальності, що реалізується шляхом методологічно обґрунтованого судження, перевіреного на міцність логікою, етикою, доктриною та професійною культурою.

Особливої актуальності в академічному контексті набуває герменевтичне розуміння доказу – як текстуального об'єкта, який вимагає інтерпретації. Нормативний акт, судові рішення, міжнародний звіт, правова доктрина – усе це є потенційними доказами в академічному тексті, що потребують не лише фіксації, а й осмислення, контекстуалізації, порівняння. Вільна оцінка в цьому разі передбачає здатність автора працювати з множинністю значень, здійснювати де(ре)конструкцію усталених підходів, співвідносити окремі фрагменти права з його загальними принципами, історичним контекстом, ціннісною структурою [11, 13].

Цей герменевтичний вимір вільної оцінки є критично важливим для високорівневого академічного письма, оскільки забезпечує глибину аналітики, дозволяє долати нормативну поверховість та уникати механічного відтворення доктринальних кліше.

Принцип вільної оцінки доказів у юридичному академічному письмі виконує функцію методологічного каталізатора інтелектуального розвитку правничої науки. Саме завдяки йому відкривається простір для формулювання нових дослідницьких гіпотез, теоретичних інтерпретацій і нормативно-критичних реконструкцій, що дозволяє науковцям не лише відтворювати чинну правову доктрину, а й активно трансформувати її на основі осмисленого перегляду доказового матеріалу [14, 15].

У цьому сенсі принцип вільної оцінки виступає як гарантія інноваційності юридичної думки, оскільки забезпечує евристичну свободу дослідника – тобто можливість вийти за межі апріорних, усталених правових конструкцій і здійснити оригінальну, засновану на доказах реконструкцію або деконструкцію нормативних, інституційних або доктринальних положень [16].

Згідно з позицією німецького правознавця Райнхарда Циммермана, розвиток сучасного правознавства значною мірою залежить від здатності вчених «переосмислювати правові поняття, виходячи з нових соціальних реалій і доказів, навіть якщо це потребує критичного ставлення до позитивного права» [14].

Французький філософ права Франсуа Ост також підкреслював, що академічне письмо в галузі права не може

бути редуковане до простого реферування норм, оскільки «саме через смислову гру з текстами, через відкриття прихованих значень, через творчість інтерпретації право розкриває свій гуманітарний потенціал» [11].

У межах англо-американської традиції подібну думку висловлює Маркос Дагган у межах постпозитивістської школи юридичної критики [15]. Він зазначає, що наука права розвивається не завдяки накопиченню фактів як таких, а завдяки інтелектуальній роботі з їх контекстуалізації, ідентифікації прогалин, концептуальних розривів і суперечностей у праві. Принцип вільної оцінки – це механізм, що дозволяє побачити за формальною структурою норм – соціальну реальність, за риторикою правової легітимності – потенційну несправедливість, а за традиційною доктриною – можливість її еволюції.

Особливо актуальним цей принцип є в межах сучасної міждисциплінарної правової науки, де юридичне письмо все частіше виходить за межі суто догматичного аналізу й апелює до економіки, соціології, політології, психології, технологій тощо. Інтеграція таких знань у правову аргументацію вимагає нової гнучкості в роботі з доказами, вміння їх класифікувати, переосмислювати, відсіювати нерелевантні й будувати складні доказові ланцюги. Саме вільна оцінка дає змогу реалізувати цей потенціал, слугуючи як інструмент трансдисциплінарного мислення [4, 13].

Як влучно зауважує П'єр Легро, юрист у ХХІ столітті більше не може бути просто тлумачем нормативного тексту – він має бути архітектором нових правових змістів, що відповідають реальним потребам суспільства [4]. Академічне письмо, засноване на вільній оцінці доказів, створює умови для появи таких змістів: не як декларативних маніфестів, а як вивірених, структурованих і доказових наукових концепцій.

Не менш важливо, що вільна оцінка відкриває шлях для академічної смисливості – здатності висловлювати незручні для правозастосування істини, формувати альтернативні бачення конституційного устрою, політики кримінального покарання, регулювання приватної автономії тощо. Це особливо критично в умовах нестабільності правопорядку, трансформації державного суверенітету, воєнних конфліктів або глобалізаційного тиску, коли юридична наука покликана не лише обслуговувати право, а й випереджати його.

Таким чином, принцип вільної оцінки доказів – це основа інтелектуальної відкритості, методологічної креативності та критичної правничої культури, яка визначає майбутнє правової науки. Його застосування в академічному письмі створює умови для продукування не лише теоретичних моделей, а й практично релевантних правових рішень, що відповідають високим стандартам логіки, справедливості та прав людини [3, 12].

Висновок. Розглядаючи принцип вільної оцінки доказів у площині юридичного академічного письма, необхідно визнати, що йдеться не лише про технічний чи процесуальний інструмент, запозичений із судової прак-

тики, а про фундаментальну епістемологічну категорію, яка визначає характер правничого знання, його природу, методологію та функцію в правовій системі загалом. На відміну від формалізованих процедур судової оцінки доказів, академічне застосування цього принципу реалізується в умовах плюралізму методологій, відкритості до інтерпретацій, міждисциплінарності та наукової дискусійності, що уможливорює розширене трактування категорії «доказу» як смислово-інформаційної одиниці, інтегрованої в юридичний аналіз.

Вільна оцінка доказів у науковому дискурсі постає як системоутворювальний принцип критичного юридичного мислення, що дозволяє здійснювати складну інтелектуальну операцію зі співвіднесення фактичного матеріалу, правових норм, доктринальних концепцій і контекстуальних чинників із метою формування нових, науково обґрунтованих юридичних знань. Застосовуючи цей принцип, правознавець виявляє аналітичну самостійність, водночас перебуваючи в постійному методологічному контакті з вимогами внутрішньої логіки, доказової несуперечності, структурної аргументативності та концептуальної прозорості.

З епістемологічного погляду, принцип вільної оцінки в юридичному письмі виконує функцію методологічного «балансир» між нормативною передвизначеністю права та творчим потенціалом юридичної науки. Він дозволяє уникнути як догматичної редукції правових явищ, так і безмежної релятивізації знання, водночас зберігаючи критичну дистанцію від правозастосовного формалізму та від емоційно забарвленого юридичного активізму. Це робить його необхідною умовою не лише аналітичної валідності наукового тексту, а й гарантією його епістемічної легітимності в межах академічної правничої спільноти.

Окрім того, принцип вільної оцінки доказів у юридичному письмі сприяє оновленню інструментарію правового аналізу та трансформації самої структури юридичного мислення – від описово-догматичного до аналітично-рефлексивного. У цьому сенсі він відкриває простір для методологічного експерименту, зокрема інтеграції якісних і кількісних методів, використання наративного аналізу, кейс-стаді, правової герменевтики, критичної теорії права та правового порівняння. Такий підхід дозволяє юридичній науці не лише адаптуватися до викликів сучасного світу, а й зберігати свою концептуальну автономію в умовах постпозитивістської епохи.

У підсумку, принцип вільної оцінки доказів у юридичному академічному письмі виконує складну і багаторівневу функцію: він є водночас евристичним інструментом, що стимулює відкритість правового пізнання; методологічною нормою, яка забезпечує наукову якість та інтелектуальну доброчесність аналітичних суджень; а також етичним орієнтиром, який визначає відповідальність автора перед науковою та професійною спільнотою. У цьому полягає його унікальна цінність як принципу, що формує не лише зміст юридичного тексту, а й культуру правового мислення загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Alexy, R. *Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
2. Atienza, M. *Argumentation in Law*. Dordrecht: Springer, 2005.
3. Dagan, M. Post-Positivist Legal Theory and Legal Argumentation. *Journal of Legal Analysis*, 2021.
4. Engisch, K. *Die Logik der Rechtswissenschaft*. Berlin: Walter de Gruyter, 1964.
5. Feteris, E. T. *Argumentation in Law: A pragma-dialectical perspective*. Dordrecht: Springer, 2017.
6. Hart, H. L. A. *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 1961.
7. Legrand, P. European Legal Systems Are Not Converging. *International & Comparative Law Quarterly*, 2019, Vol. 45, No. 1, pp. 52–81.
8. McCormick, N. *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
9. Ost, F. *La preuve en droit privé*. Paris: Montchrestien, 2005.
10. Perelman, C., Olbrechts-Tyteca, L. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1969.
11. Raz, J. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Oxford: Oxford University Press, 1979.
12. Tarello, G. *Law and Logic*. Dordrecht: Reidel, 1980.
13. Toulmin, S. *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
14. Twining, W. *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
15. von Bar, C.-L. Legal Method and Legal Interpretation. In: *Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
16. Zimmermann, R. *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ЗАКОННІСТЬ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ

LEGALITY OF NORMATIVE AND LEGAL ACTS METHODOLOGY OF COGNITION

Липівський В.В., аспірант відділу теорії держави та права

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України**orcid.org/0009-0007-2609-8551*

Досліджується значення законності нормативно-правових актів як важливого засобу реформування правового регулювання. Акцентовано увагу на важливості обґрунтування методологічної основи дослідження законності нормативно-правових актів як засобу отримання об'єктивних, істинних знань. Метою роботи визначено з'ясування ролі наукових підходів до пізнання та методів для отримання достовірних знань щодо законності нормативно-правових актів. На основі узагальнення існуючих підходів до методології обґрунтовано необхідність виокремлення концептуального рівня методологічної основи, що охоплює наукові підходи до пізнання, та інструментального, що включає методи дослідження як інструменти аналізу різних сторін (рівнів) законності нормативно-правових актів.

Окрема увага приділена з'ясуванню ролі структурного, герменевтичного, антропологічного, аксіологічного та феноменологічного підходів до пізнання, що забезпечують визначення загального стану дослідження, його спрямованість та складають світоглядну основу пізнання. Застосовано систему філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів як інструментів дослідження законності нормативно-правових актів. Застосування діалектичного методу забезпечило дослідження умов, факторів та механізмів розвитку законності та обґрунтування шляхів її вдосконалення. Ідеалістичний філософський метод сприяв з'ясуванню ролі держави, інститутів громадянського суспільства та рівня правосвідомості суб'єктів права у забезпеченні законності нормативно-правових актів. Загальнонаукові методи забезпечили застосування висновків та результатів, обґрунтованих суспільними та технічними науками, в процесі дослідження обраного предмета. Саме такого значення має використання порівняльного, історичного, загальнологічного та соціологічного загальнонаукових методів. Застосування формально-юридичного та системно-функціонального спеціально-наукових методів обумовило можливість з'ясувати рівні структурних елементів законності нормативно-правових актів та їх функціональне призначення.

Доведено, що застосування методологічної основи підтверджує правомірність висновку про те, що методологічні підходи та методи пізнання відображають процеси ускладнення і динаміку законності нормативно-правових актів як складної та багатоаспектної категорії.

Ключові слова: методологія, законність, правове регулювання, нормативно-правовий акт, право, наукові підходи, методи пізнання.

The significance of the legality of regulatory and legal acts is investigated as an important means of reforming legal regulation. Attention is focused on the importance of substantiating the methodological basis for studying the legality of regulatory and legal acts as a means of obtaining objective, true knowledge. The aim of the work is to clarify the role of scientific approaches to cognition and methods for obtaining reliable knowledge regarding the legality of regulatory and legal acts. Based on the generalization of existing approaches to methodology, the need to distinguish the conceptual level of the methodological basis, which includes scientific approaches to cognition, and the instrumental level, which includes research methods as tools for analyzing various aspects (levels) of the legality of regulatory and legal acts, is substantiated.

Special attention is paid to clarifying the role of structural, hermeneutic, anthropological, axiological and phenomenological approaches to cognition, which provide a definition of the general state of research, its direction and constitute the ideological basis of cognition. A system of philosophical and ideological, general scientific and special scientific methods was applied as tools for studying the legality of regulatory legal acts. The use of the dialectical method provided the study of the conditions, factors and mechanisms of the development of legality and the justification of ways to improve it. The idealistic philosophical method contributed to the clarification of the role of the state, civil society institutions and the level of legal consciousness of legal subjects in ensuring the legality of regulatory legal acts. General scientific methods provided the possibility of applying conclusions and results substantiated by social and technical sciences in the process of studying the selected subject. This is precisely the importance of the use of comparative, historical, general logical and sociological general scientific methods. The use of formal-legal and system-functional special scientific methods provided the possibility of clarifying the levels of structural elements of the legality of regulatory legal acts and their functional purpose.

It is proven that the application of the methodological basis confirms the validity of the conclusion that methodological approaches and methods of cognition reflect the processes of complication and dynamics of the legality of regulatory legal acts as a complex and multifaceted category.

Key words: methodology, legality, legal regulation, regulatory legal act, law, scientific approaches, methods of cognition.

Постановка проблеми. Реформування основних сфер життєдіяльності українського суспільства суттєво підвищує значимість такого важливого джерела права як нормативно-правовий акт. Складність цього юридичного документу у змістовному та техніко-юридичному аспектах визначає необхідність дослідження вимог до його прийняття та реалізації. Однією з них є вимога законності нормативно-правового акта, що забезпечує стійкість правової системи, дієвість та ефективність законодавчої бази держави. Адже недотримання законності цієї форми права ставить під сумнів її чинність та правомірність породжених юридичних наслідків.

Будучи однією із фундаментальних категорій теорії права, законність є багатоаспектною інституцією, яка може бути дослідженою через призму діяльності органів держави; особливостей державного управління суспільством; поведінки посадових та фізичних осіб у сфері права; побудови системи нормативно-правових актів. Особливого значення має аспект законності, пов'язаний

із діяльністю уповноважених суб'єктів по формуванню системи нормативно-правових актів, що утворюють систему законодавства та їх реалізації. З'ясування значимості та особливостей законності нормативно-правових актів безпосередньо залежить від методології, покладеної в основу її пізнання.

Об'єктивність, всебічність та істинність дослідження законності нормативно-правових актів забезпечується саме методологічною основою як головним елементом теорії пізнання. Саме чітко визначена методологія наукового аналізу є засобом отримання ефективних результатів дослідження такої важливої у теоретичному та практичному аспектах такої проблеми як особливості законності основної форми права.

Ступінь дослідження проблеми. Питання законності неможливо віднести до малодосліджених у сучасній юридичній науці. Вони були предметом наукового пошуку таких вчених, як М.В. Журавель, Т.О. Дідич, О.В. Кміта, М.І. Козюбра, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко,

Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, І.М. Погрібний, П.М. Рабінович, В.В. Самохвалов, Ю.С. Шемшученко.

В останні роки правнича наука більш активно звертається до проблем методології правового дослідження. Підготовлено ряд дисертаційних досліджень, підручників та посібників, а також наукових публікацій з проблем методології. Серед них праці О.М. Балинської, О.Б. Брата-сюк, В.В. Дудченко, Г.О. Дубова, М.С. Кельмана, В.В. Костицького, М.В.Костицького, Н.В.Костицької-Кушакової, М.І. Козюбри, Ю.М.Оборотова, Н.М.Оніщенко, Н.М. Пархоменко, П.М.Рабіновича, С.С.Сливки, А.О. Фальковського.

Вченими досліджено різноманітні аспекти законності, у тому числі і методології її аналізу як фундаментальної категорії права. Однак, проблеми методології законності нормативно-правових актів все ще залишаються малодослідженими.

Метою публікації є обґрунтування методологічної основи дослідження законності нормативно-правових актів шляхом з'ясування ролі наукових підходів та методів пізнання для отримання об'єктивних знань про аналізовану категорію.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, обґрунтування методологічної основи дослідження потребує з'ясування змісту та структури методології, особливостей сучасної методології пізнання державно-правових явищ та ролі міждисциплінарних методів дослідження, що забезпечить можливість визначити не лише засоби дослідження обраної проблеми, а і роль кожного із них у формуванні знань про законність нормативно-правових актів як комплексної, багатоаспектної категорії, врахувати сучасні досягнення процесу пізнання. Слід погодитися із думкою Ю.М. Оборотова про те, що питання наповнення методології юриспруденції концептуальними ідеями, принципами, підходами, методами, прийомами, утвердження особливостей методологізації дослідницької діяльності у сфері права та держави – все це становить актуальне завдання нової корекції комплексу методологічних проблем з просуванням до сучасного бачення методології юриспруденції [1, с.8].

Складність методології, її зрілість, сформованість інструментарію обумовлює відсутність єдності доктринальних підходів до визначення цієї категорії. Достатньо вдало, на нашу думку, поєднують доктринальні та структурні елементи методології М.В.Костицький та Н.В. Кушакова-Костицька, вбачаючи під цією категорією вчення про метод пізнання, сукупність прийомів дослідження, теорію чи концепцію, яку є підґрунтям певного методу пізнання [2, с.10-11]. З огляду на структурованість методологічної основи погоджуємося з можливістю виокремлення двох її рівнів – концептуального, що охоплює наукові підходи та принципи наукового пізнання, які визначають загальну спрямованість дослідження, та інструментальний, що включає методи дослідження як інструменти аналізу різних сторін(рівнів) законності нормативно-правових актів.

На нашу думку, концептуальний рівень дослідження законності нормативно-правових актів складають філософські підходи та принципи наукового пізнання, що забезпечують визначення загального стану дослідження, спрямованість наукового пізнання та визначають його світоглядні основи. Важливого значення для з'ясування сутності і природи законності нормативно-правових актів має застосування структурного, герменевтичного, антропологічного, аксіологічного та феноменологічного філософсько-правових підходів.

Структурний підхід наголошує на основних елементах структури досліджуваної категорії. Застосування цього підходу в процесі аналізу законності нормативно-правових актів потребує з'ясування його сутності. В залежності від кількості елементів, що застосовуються в процесі пізнання, розрізняють широкий та вузький підходи до його розуміння. Широкий пов'язує цей підхід

з сукупністю теоретичних принципів, логічних прийомів дослідження, системою певних теорій, законів, підходів, концептуальним визначенням мети, змісту науки, логічними прийомами та іншими засобами пізнання досліджуваного явища [3, с.23]. На нашу думку, такий підхід значно розширює уявлення про предмет дослідження дещо змішуючи завдання, які ставить дослідник, із способами їх досягнення. Тому вважаємо більш прийнятним застосування вузького бачення системного підходу до дослідження законності нормативно-правових актів, розуміючи під ним сукупність принципів, підходів та методів, які застосовуються в процесі пізнання [4, с.4]. В аспекті обраного нами предмету структурний підхід може бути використаний у процесі з'ясування внутрішньої та зовнішньої структури законності нормативно-правових актів. На нашу думку, елементами структури законності з точки зору її внутрішньої характеристики є її принципи, зміст, функції та ознаки. Принципи законності нормативно-правових актів є керівними ідеями, що впливають на діяльність суб'єктів правотворчості і визначають юридичну силу нормативно-правових актів, що, у свою чергу, обумовлює їх місце в системі юридичних документів; зміст законності у досліджуваному аспекті складає сукупність суспільних відносин, які об'єктивно потребують правового опосередкування чи регулюються правом, визначаючи предметне спрямування нормативно- правового акту та його належність до певної галузі законодавства. Функції законності нормативно-правових актів полягають у з'ясуванні напрямків її впливу на процеси правотворчості, правозастосування та правотлумачення, що відображають їх відповідність положенням закону та визначеним повноваженням суб'єктів. Завдяки функціям законності забезпечується прийняття правових законів, дотримання принципу верховенства права та гарантування прав і свобод людини, забезпечується ефективність дії нормативно-правових актів; ознаки законності нормативно-правових актів відображають риси, що властиві цій категорії, розкриваючи її сутність в аспекті не лише розробки і прийняття нормативних актів, а і обов'язкового їх виконання всіма суб'єктами права.

В аспекті дослідження зовнішньої структури законності нормативно-правових актів можливо виокремити нормативний рівень – відповідність праву законів і підзаконних актів, нормативних договорів та інших форм права; діяльнісний рівень, що обумовлює правову доцільність та об'єктивну потребу у прийнятті нормативно-правових актів та забезпеченні їх ефективного впливу на суспільство; забезпечує відповідність діяльності всіх суб'єктів права у межах та у відповідності до нормативних вимог; охоронний рівень пов'язується із забезпеченням попередження можливого порушення норм права, дієвим контролем з боку держави за точним і одноманітним виконанням всіма суб'єктами права положень нормативно-правових актів та застосуванням відповідальності за їх порушення.

Герменевтичний підхід забезпечив можливість дослідити законність нормативно-правових актів у наступному алгоритмі. По-перше, зосередити увагу на основних аспектах категорії та відокремитись від психологічних, моральних, політичних, соціальних та соціо-культурних аспектів, що є другорядними; по-друге, розкрити змістовні складові та природу феномену законності нормативно-правових актів як багатоаспектної категорії, що об'єднує змістовні складові принципу державного управління; принципу діяльності правотворчих органів; принципу побудови системи нормативно-правових актів; режиму державно-правової дійсності; принципу діяльності посадових та фізичних осіб у сфері правотворчої та правореалізаційної діяльності; по-третє, зрозуміти основні аспекти впровадження законності нормативно-правових актів шляхом з'ясування змісту принципів, гарантій, вимог законності та шляхів підвищення її ефективності.

Антропологічний підхід засновується на світоглядних ідеях про природу та сутність людини. Цей підхід забезпечує осмислення законності нормативно-правових актів через призму людського буття; забезпечує з'ясування рівня справедливості нормативних документів, обґрунтування сутності правового закону, дотримання уповноваженими суб'єктами в процесі прийняття актів наданих повноважень, формування механізму реалізації наданих суб'єктам права можливостей, нормативного закріплення процесу та форм відновлення порушених прав та матеріальних і процесуальних вимог діяльності владних органів у сфері правоутворення. Таким чином, антропологічний підхід характеризує законність нормативно-правових актів через роль людини у процесі формування системи нормативно-правових актів, їх сприйняття та реалізації, виявляючись через нормативне визнання прав і свобод людини як вищої соціальної цінності та рівень правосвідомості суб'єктів права.

Онтологічний підхід забезпечує дослідження законності нормативно-правових актів з точки зору буття, структури законності, її залежності від певних чинників та умов, з'ясування місця цієї категорії в системі елементів правової реальності. Саме цей підхід характеризує законність нормативно-правових актів як багатоаспектну категорію, що розглядається як принцип правотворчості, принцип поведінки фізичних та посадових осіб, принцип формування системи нормативно-правових актів. Важливим аспектом онтологічного підходу є з'ясування системи об'єктивних і суб'єктивних; загальносоціальних та спеціально-юридичних факторів, що визначають рівень законності нормативно-правових актів та обґрунтування шляхів підвищення її ефективності. Завдяки дослідженням онтологічного спрямування може бути з'ясовано місце законності нормативно-правових актів в системі інших елементів правової реальності, їх взаємозалежність та взаємодію.

Аксіологічний підхід характеризує законність нормативно-правових актів з точки зору відповідності загальнолюдським цінностям, які впроваджуються нормативними документами у життя суспільства. Мова йде про відображення таких цінностей як свобода, власність, гідність. Законність у досліджуваному аспекті має багатоаспектну цінність, що виявляється у закріпленні у юридичних документах загальнолюдських принципів та цінностей; їх реалізації та охорони; гарантуванні системності суспільства шляхом забезпечення компромісу суспільних інтересів; гармонізації суспільства шляхом забезпечення оптимальної рівноваги інтересів різноманітних соціальних груп та стійкого суспільного порядку як результату законності.

Інструментальний рівень методології складають методи пізнання, коректний набір яких та доцільний алгоритм (методика) їх застосування мають впливати на репрезентативність отриманих даних, рівно як і надавати можливість їх перевірки [5, с.29]. Погоджуємося із обґрунтованим вченими підходом до характеристики методу правового дослідження як розумового принципу, прийому, правила, спрямованого на вирішення певного пізнавального завдання у урахуванням певної пізнавальної мети [6, с.456]. Таке бачення категорії методу акцентує увагу на її усвідомленому, науковому характері; її значенні для вирішення наукових і практичних завдань; урахуванні мети пізнання та відповідності до наукових і практичних інтересів, тобто результативності, що полягає у можливості дослідження певної інституції як багатоаспектної та поліфункціональної.

Не дивлячись на існує у сучасній філософській літературі критику на класифікацію методів пізнання, все ж обмежимося класичною тривірневою структурою методології та зупинимося на філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методах дослідження законності нормативно-правових актів.

Суттєвим для розуміння законності нормативно-правових актів стало застосування *діалектичного методу*,

що визначив умови та фактори розвитку цієї категорії, механізм та напрямки розвитку, що забезпечило обґрунтування шляхів її вдосконалення. Особлива увага приділена з'ясуванню значення для розуміння законності нормативно-правових актів таких законів діалектики як єдність і боротьба протилежностей, що надає можливість з'ясувати природу суперечностей як елементів законності нормативно-правових актів, так і суперечностей на рівні суспільства та держави, що на неї впливають та алгоритмів їх конструктивного вирішення; закон кількісно-якісних перетворень сприяв визначенню етапів генези законності у досліджуваному значенні в аспекті формальних, змістовних та функціональних її рівнів. Це надало можливість зробити висновок про те, що діалектика полягає у потягу до реформ у сфері законності, обумовленому внутрішньою її потребою до оновлення; закон заперечення-заперечення сприяє сполученню лінійності і циклічності розвитку законності нормативно-правових актів, з'ясуванню закономірностей цього розвитку та можливостей використання позитивних якостей всіх етапів генези цієї категорії відповідно до принципу наступності.

Ідеалістичний метод забезпечив встановлення ролі правосвідомості у забезпеченні законності нормативно-правових актів. Адже сама необхідність прийняття нормативних документів потребує усвідомлення як з боку органів держави, так і з боку суспільства. Саме той нормативно-правовий акт, який відповідає рівню розвитку суспільства та суспільним інтересам, що є усвідомленими, буде ефективним, а, отже, буде відповідати принципу законності. З іншої сторони, суб'єкт правотворчості повинен усвідомлювати межі наданих повноважень та дотримуватись процедури прийняття акту; не менш важливим є усвідомлення суб'єктами права меж можливої та необхідної поведінки в процесі реалізації правових приписів та можливості настання негативних наслідків у випадку порушення правових вимог. Означені аспекти правосвідомості є важливими вимогами законності нормативно-правових актів.

Загальнонаукові методи забезпечують можливість застосування ідей та висновків неюридичних наук в процесі аналізу законності нормативно-правових актів. *Метод порівняння* може бути використано в процесі з'ясування особливостей саме

цього аспекту законності з іншими аспектами її прояву; характеристики зарубіжного досвіду у досліджуваній сфері; визначення особливостей прояву законності нормативно-правових актів в залежності від типів праворозуміння та виду правової системи. *Історичний метод* забезпечив можливість з'ясувати еволюцію уявлень про досліджуваний аспект законності та її практичну реалізацію шляхом встановлення її змісту на різних етапах функціонування держави - від єдиного сприйняття цієї категорії як вимоги суб'єктів, які розробляють нормативно-правові акти та забезпечують їх реалізацію та всіх суб'єктів права дотримуватись законів та заснованих на них підзаконних актів до багатоаспектного сприйняття цієї категорії в сучасній загальнотеоретичній науці. Саме історичний метод сприяє з'ясуванню позитивних та негативних аспектів розуміння законності та виокремленню основних етапів її розвитку в аспекті сфери нормативно-правових актів.

Важливого значення мають такі загальнологічні методи як *аналіз*, що забезпечує розчленування законності нормативно-правових актів на складові аспекти її прояву; *синтез* є протилежним способом характеристики сутності та природи законності шляхом об'єднання виокремлених частин та аспектів у єдине ціле; *індукція* надає можливість з'ясувати сутність законності нормативно-правових актів як багатоаспектної категорії через аспекти її прояву та складові як одиничного та *дедукції*, що надає можливість пізнати аспекти прояву законності на основі знань про законність норма-

тивно-правових актів як самостійної категорії. *Соціологічний метод* може бути використаний у процесі аналізу взаємодії досліджуваної категорії з іншими суспільними явищами; вивчення законності нормативно-правових актів; з'ясування ставлення суспільства до права та законності шляхом опитування, анкетування та експериментування.

Спеціально-правові методи розробляються в межах юридичної науки і використовуються в процесі дослідження правових категорій [7, с.65]. *Формально-юридичний* метод використовується для узагальнення, систематизації формального виразу законності нормативно-правових актів; з'ясування її структурних елементів, їх сутності та призначення; визначення ролі цієї кате-

горії у правовій системі. *Системно-функціональний* метод забезпечує дослідження функціонального призначення нормативно-правових актів та кожного із складових принципу законності їх прийняття та реалізації.

На основі зазначеного вище можливо зробити правовий **висновок** про те, що

застосування системи методологічних підходів та методів пізнання надає можливість дослідити законність нормативно-правових актів як багатоаспектну категорію, яка має наукове та практичне значення. Ці методи відображають процеси ускладнення і динаміку як об'єкта пізнання, так і самого процесу пізнання та сприяє отриманню істинних і об'єктивних знань про предмет дослідження

ЛІТЕРАТУРА

1. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія за ред. Ю.М.Оборотова. Одеса: Фенікс, 2019.420 с.
2. Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н.В. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. *Філософські та методологічні проблеми права*.2023. № 1 (25). С.9-17.
3. Балинська О.М., Яценко В.А. Методологія сучасного правознавства: посібник. Львів: Львівський університет внутрішніх справ. 2018.372 с.
4. Манько Д.Г. Спеціальні методи юридичної діяльності щодо створення правових актів. *Наукові записки міжнародного гуманітарного університету*. Серія Право.2021. Вип.65.С.26-30.
5. Михайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В. Криза методології сучасних юридичних досліджень. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*.Серія Право.2021. Випуск 65. С.26-30
6. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Методи правового дослідження. Велика українська юридична енциклопедія. Т.2. *Філософія права*. Харків: Право.2017.1128 с.
7. Загальна теорія права. Нормативний курс: підручник за ред. С.В.Бобровник. К.: Юрінком Інтер.2023.596 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ: АДАПТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ НА ЗАСАДАХ КОМПАРАТИВІСТИКИ

LEGAL REGULATION OF THE ENGLISH LANGUAGE INSTITUTE IN UKRAINE: ADAPTING EUROPEAN EXPERIENCE BASED ON COMPARATIVE JURISPRUDENCE

Павлусенко О.В., аспірантка кафедри теорії та історії держави і права

Університет «КРОК»

orcid.org/0000-0003-4350-0147

Досліджувана у статті проблематика, характеризується високим рівнем відповідності сучасним науковим та соціально-правовим запитам. Актуальність вивчення визначається кількома основними чинниками. Після отримання статусу кандидата до Європейського Союзу та початку переговорів про вступ, Україна реалізує стратегію прискореної адаптації національних інститутів та стандартів до європейських. У цьому контексті англійська мова набуває ключового значення, оскільки вона виступає основною мовою міжнародної та європейської комунікації, науки, а також діловодства.

Ухвалення Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» слід розглядати як початковий етап комплексного нормативно-правового реформування. Ефективність дії Закону зумовлює потребу в ґрунтовній методологічній підготовці та ретельному впровадженні вторинної нормативної бази.

Стратегічне посилення функціональної ролі англійської мови є необхідною передумовою для оптимізації інвестиційного клімату, сприяння інтеграції суб'єктів української економіки у глобальні ринки та підвищення індексу конкурентоспроможності національної економіки, освітньої і наукової сфер.

Отже, обрана нами тематика дослідження є вкрай актуальною, оскільки вона перебуває на стику стратегічних пріоритетів, а саме євроінтеграції, негайних законодавчих потреб у вигляді імплементації нового Закону та наукової необхідності, а саме адаптації ефективних, перевірених часом правових механізмів.

Замість розробки нормативно-правової бази без попереднього нормативного підґрунтя, порівняльно-правова методологія надає можливість здійснити верифікацію та аналіз ефективності існуючих моделей регулювання статусу англійської мови, які функціонують у різних європейських юрисдикціях. Зазначений підхід є інструментом підвищення ефективності правотворчого процесу, оскільки він сприяє запобіганню потенційним міжгалузевим регуляторним колізіям, зменшує ймовірність виникнення правотворчих ризиків та забезпечує імплементацію передових правових механізмів.

На основі компаративістського підходу та вивчення європейського правотворчого досвіду, у статті критично оцінено нормативно-правову базу, що регулює правовий режим англійської мови, сформульовано обґрунтовані рекомендації щодо модернізації відповідного правового поля.

Ключові слова: англійська мова, нормативно-правове регулювання, мова, глобалізація, інститут англійської мови, державна мова, порівняльне правознавство, наука, європейський досвід, євроінтеграція, мовна політика, мовний інститут, закон, порівняльна методологія, права колізія.

The issues explored in the article are characterized by a high degree of relevance to contemporary scientific and socio-legal demands. The actuality of the research is determined by key factors. Following the granting of candidate status for the European Union and the start of accession negotiations, Ukraine aims to maximally adapt its institutions and standards to European requirements. In this context, the English language acquires paramount significance, as it serves as the primary language for international and European communication, science, and official documentation.

The adoption of the Law of Ukraine "On the Application of the English Language in Ukraine" in June 2024 represents only the initial phase. The effectiveness of the Law's operation necessitates thorough methodological preparation and careful systematization of the subsidiary normative framework.

The strategic enhancement of the functional role of the English language is an essential for optimizing the investment climate, facilitating the integration of Ukrainian economic entities into global markets, and increasing the competitiveness index of the national defense, educational, and scientific spheres.

The chosen research topic is highly pertinent, as it stands at the intersection of strategic priorities, immediate legislative needs, and academic necessity.

Instead of developing a normative legal framework without a robust preliminary normative foundation, the comparative legal methodology provides an opportunity to verify and analyze the effectiveness of existing models for regulating the status of the English language that operate in various European jurisdictions. This approach is an instrument for increasing the efficiency of the law-making process, as it helps prevent potential intersectoral regulatory collisions, mitigates the probability of legislative risks, and ensures the implementation of advanced legal mechanisms.

In the the article uses a comparative approach and European legislative experience to critically evaluate the current legal framework for the English language, proposing justified recommendations for its necessary legal modernization.

Key words: English language, normative legal regulation, language, globalization, institute of the English language, state language, comparative law, science, European experience, European integration, language policy, language institute, law, comparative methodology, conflict of legal norms.

Постановка проблеми. Сучасні глобалізаційні та інтеграційні процеси вимагають від України оптимізації та перегляду національної мовної політики, зокрема шляхом удосконалення відповідної нормативно-правової бази. Інститут англійської мови набуває стратегічного значення як ключовий інструмент для міжнародної комунікації, економічного розвитку, особливо у сферах ІТ та бізнесу, а також для гармонізації національної наукової

діяльності з міжнародними стандартами. Тому, при формуванні нової регуляторної основи, критично важливим є врахування досвіду країн Європейського Союзу щодо управління мовним балансом та ризиками лінгвістичного домінування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз актуальних наукових досліджень і доктринальних публікацій свідчить про значний інтерес науковців до пробле-

матики мовної політики та інтеграції англійської мови. Різноманітні аспекти інституту англійської мови у своїх працях досліджували та аналізували В. Бабич, В.В. Марчук, І.І., А.І. Морська, Я.С. Нечепорук, Н. Пожидаєва, А.І. Петрова, Г.А. Сергєєва, Г.В. Турчинова, та інші. Проте системний порівняльно-правовий аналіз залишається недостатньо опрацьованим.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми.

Нагальна потреба у вдосконаленні нормативної бази щодо інституту англійської мови обумовлена багатфакторним впливом. Ключові детермінанти охоплюють особливості функціонування держави у воєнний період, стратегічний курс на європейську та глобальну інтеграцію, реформаторські запити у сфері освіти та кадрового забезпечення, а також потенційні ризики виникнення правових колізій, враховуючи досвід європейських країн.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є теоретичне обґрунтування та формування комплексу науково-практичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення національного законодавства у сфері регулювання інституту англійської мови в Україні, враховуючи досвід країн Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу

Наразі спостерігається динамічна еволюція правового статусу англійської мови в національному законодавстві. Правова природа англійської мови перебуває на етапі трансформації. Вона одночасно має два взаємодоповнюючі статуси: є іноземною мовою з мінімальними правами згідно Конституції України та стратегічною мовою, яка має спеціально встановлені привілеї за галузевим законом.

Англійська мова не має статусу державної чи офіційної. Правовий режим єдиної державної мови імперативно закріплений у статті 10 Основного закону України – Конституції [1]. Українська мова, імплементована на конституційному рівні, є ключовою правовою категорією держави, що обумовлює її значущість у державотворенні та сфері суспільної комунікації. При цьому, правове становище англійської мови, хоч і визначене як засіб міжнародного спілкування, характеризується ієрархічною підпорядкованістю статусу державної мови в межах національного правового поля.

Це означає, що статус української мови є ядром конституційного ладу держави. Він забезпечує правову ідентичність, територіальну цілісність України як суверенної і незалежної держави та є базовим принципом для формування всього національного законодавства.

Відповідно, державна мова має конституційну монополію у сферах публічної комунікації, судочинства та функціонування органів державної влади.

Ухвалення Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» легітимізує спеціальний статус англійської як мови міжнародного спілкування. Статус англійської мови в Україні є типовим прикладом функціонально-правової категорії. Він є лімітованим певними сферами, такими як освіта, державна служба, транспорт та міжнародна комунікація. Даний статус не належить до основних конституційних засад, а визначений цільовими потребами держави у сфері євроінтеграції та міжнародної діяльності.

Необхідність забезпечення стратегічного балансу між консолідацією української мови як основи національної ідентичності та функціональною інтеграцією англійської мови як інструменту глобалізації, вбачається визначальною вимогою для України в умовах євроатлантичної інтеграції. Цей баланс одночасно забезпечує внутрішню гуманітарну безпеку та зовнішню економічну конкурентоспроможність держави.

Одночасно, юридичне закріплення спеціального статусу англійської мови актуалізує конфлікт інтересів. Державна політика зобов'язана поєднати вимогу забезпечення комунікативної функції англійської мови для гло-

бальної інтеграції із мінімізацією ризиків соціальної ексклюзії та втрати престижу державної мови у стратегічно важливих секторах.

Незважаючи на зміну мовної політики, нормативно-правове регулювання інституту англійської мови в Україні все ще не є досконалим та характеризується фрагментарністю.

Правова база відзначається переважальною орієнтацією на внутрішні потреби та браком системної інтеграції міжнародного досвіду і вимог гармонізації з ЄС, що потребує негайної корекції з огляду на стратегічні цілі. Таким чином, впровадження інституту англійської мови без систематичного порівняльно-правового вивчення досвіду держав ЄС потенційно генерує правові та соціальні колізії.

Цілком очевидною є необхідність формування адекватних правових механізмів для гармонійного функціонування української та англійської мов. Такий юридичний інструментарій повинен базуватися на принципі взаємодоповнюваності, сприяючи розвитку обох мов та не порушуючи при цьому конституційно закріплений статус української мови.

Збільшення кількості англійських освітніх програм в Україні, актуалізує потенційні ризики, пов'язані з лінгвістичною деформацією, що вже спостерігалася в такій країні як Нідерланди. У 1950 році Нідерланди були першою не англійською країною, яка запропонувала програми навчання англійською [2]. Нідерланди, попри офіційний статус нідерландської мови, демонструють високий рівень поширеності англійської.

До 95% населення спілкується нею вільно, що спрощує повсякденну комунікацію [2]. Ця лінгвістична особливість корелює з освітньою політикою. Наразі місцеві університети пропонують найбільшу кількість навчальних програм англійською мовою в континентальній Європі, включаючи понад 1500 курсів на рівнях бакалаврату та аспірантури [3].

Сформований у липні 2024 року новий уряд Нідерландів імплементує безпрецедентно жорстку антиімміграційну політику. Обмеження використання англійської мови у закладах вищої освіти визначено як одне з пріоритетних завдань, спрямованих на зменшення притоку іноземних студентів [3].

Згідно зі звітом Нідерландського статистичного агентства за минулий рік, контингент іноземних студентів у Нідерландах налічує понад 123 тисячі осіб, що становить 15% від загальної кількості здобувачів вищої освіти в країні. Важливо відзначити, що понад 75% цих студентів є вихідцями з інших європейських держав [3].

Новопризначений Міністр освіти Еппо Бруїнс акцентував увагу на зростанні чисельності іноземних студентів [3]. Законодавчі напрацювання передбачають обмеження викладання бакалаврських програм англійською мовою до третини всіх занять. Послідовність зазначених регулятивних заходів, ініційованих ще попереднім складом уряду, свідчить про системний інтерес керівництва держави до цієї проблематики.

Необхідно звернути увагу, що ситуація з домінуванням англійської мови в академічному просторі Нідерландів є частиною ширшого європейського феномену, що вимагає компаративного вивчення.

Дослідження, проведене The Economist виявило кореляцію між недостатнім правовим захистом національних мов в академічному середовищі та погіршенням їх функціонування у країнах Північної Європи (Данія, Фінляндія, Норвегія, Швеція) [4]. Незважаючи на високий рівень володіння англійською серед населення, її домінування у провідних університетах, де більшість курсів є англійськими, створює значний ризик для життєздатності національних мов у науково-освітній сфері.

Домінування англійської мови в освітньому середовищі створює суперечність із принципом мовного паритету

та спричиняє колізію між офіційною мовною політикою та її практичною реалізацією. Цей стан вимагає законодавчих змін для посилення захисту та забезпечення сталого функціонування національних мов у навчальних доменах.

Описані в публікації урядові ініціативи, про обов'язкове викладання національною мовою на бакалаврських програмах, є спробою державного регулювання мовного питання в освіті.

Не дивує той факт, що такі дії з боку державних управлінців зустрічають опір з боку закладів вищої освіти. Це обумовлено тим, що стрімка інтернаціоналізація освітнього сектору та орієнтація на англійські програми у попередні роки, призвели до структурних дисфункцій, зокрема до ускладнення пошуку кваліфікованих викладачів, які володіють державною мовою на рівні, необхідному для академічного викладання.

На нашу думку, превентивна стратегія для України вимагає законодавчої імплементації регулятивних інструментів, зокрема квотування або обмеження кількості освітніх програм, які викладаються виключно англійською мовою.

Оптимальним регулятивним механізмом видається диференціація мовних вимог за освітніми рівнями. Це передбачає дозвіл на англійські програми виключно на магістерському та аспірантському рівнях, або лише в стратегічно визначених державою галузях, таких як міжнародні відносини, комп'ютерні технології, медицина. Даний підхід гарантує здобуття фундаментальних знань на бакалаврському рівні державною мовою.

У зазначеному контексті, ми вважаємо за необхідне ініціювати законодавчі зміни, спрямовані на створення правової основи для ефективного регулювання мовної політики у сфері вищої освіти. Це забезпечить запобігання домінуванню англійської мови та гарантує сталий розвиток української мови. З огляду на це, пропонується доповнити Закон України «Про вищу освіту» статтею 48¹ під назвою «Забезпечення використання державної та англійської мови у вищій освіті», виклавши її у наступній редакції:

1. Для сприяння європейській інтеграції та мобільності, Заклади вищої освіти можуть вводити англійські програми, дотримуючись ліміту: не більше 25% від загальної кількості програм на рівні. Викладання іноземною мовою окремих дисциплін обмежується 50% від загального обсягу програми. При цьому заклад вищої освіти зобов'язаний забезпечити надання усіх освітніх послуг, включаючи консультативну та атестаційну діяльність, державною мовою.

2. Для професорсько-викладацького складу, що залучений до реалізації освітніх програм англійською мовою, вводиться кваліфікаційна вимога щодо обов'язкового володіння державною мовою на рівні, достатньому для забезпечення ефективної професійної та академічної комунікації.

На нашу думку, встановлення ліміту програм на рівні 25% є оптимальним регулятивним рішенням. Воно ефективно запобігає лінгвістичному домінуванню англійської мови над українською. Зазначена кількісна норма гарантує, що переважна частина освітнього процесу буде здійснюватися державною мовою, забезпечуючи її стійке функціонування.

Водночас, запропонована квота є достатньою для підтримки інтересу з боку міжнародного студентського контингенту. Обмеження на рівні 25% не є надмірно жорстким, що дозволяє закладам вищої освіти зберегти значну частину своєї академічної автономії. Це надає їм простір для реалізації власної освітньої політики з урахуванням кон'юнктури ринку, але в законодавчих межах, визначених державою.

Запропонований у нашій науковій розвідці механізм, створює необхідний простір для паралельного розвитку

як в, так і англійських освітніх програм. Це сприятиме реалізації стратегії збалансованої глобалізації української вищої освіти.

Збільшення квоти англійського викладання, наприклад, до 50% навчальних програм, несе в собі серйозні ризики для функціонування державної мови у вищій освіті. Ми вважаємо, що а таких умов, заклади вищої освіти, посилять свою орієнтацію на англійську пропозицію, що може призвести до формування лінгвістичного середовища, в якому українська мова буде набувати статусу «другорядної».

Нарощування частки англійських навчальних програм неминуче стимулюватиме зростання попиту на викладацький склад із відповідною лінгвістичною компетентністю. Це посилює акцент на лінгвістичній вимозі, що, у свою чергу, може призвести до диспропорції: професори, які є висококваліфікованими фахівцями у своїй галузі, але мають недостатній рівень володіння англійською, зіткнуться з інституційними обмеженнями у своїй діяльності.

Збільшення частки програм, які викладаються англійською мовою зумовить збільшення попиту на викладачів, які зможуть забезпечити цей процес. Вимоги щодо володіння англійською мовою для викладачів стануть пріоритетними, що ускладнить ситуацію для професорів, які є провідними фахівцями, але не володіють іноземною мовою на достатньому рівні.

Надмірно прискорене впровадження значного обсягу англійських програм може стати каталізатором зниження академічної якості. Це пояснюється тим, що темпи підготовки викладацького складу, зокрема щодо лінгвістичної компетентності, не корелюватимуть з актуальними вимогами освітнього ринку.

Отже, ми вважаємо за доцільне стверджувати, що квота у 25% є найкращою для поступової та збалансованої інтернаціоналізації української освіти. Підвищення її до 50% не забезпечить балансу, а, навпаки, загрожує формуванням аналогічних кризових ситуацій, характерних для університетів Північної Європи.

Проведений аналіз дозволив встановити, що описана проблематика носить транснаціональний характер. Прикладом політичного реагування слугує ініціатива італійського уряду, спрямована на законодавче обмеження використання англійських запозичень в офіційній комунікації.

Законодавчі ініціативи, висунуті правлячою партією прем'єр-міністра Джорджії Мелоні, передбачають запровадження адміністративної відповідальності за використання англійських та інших іноземних запозичень в офіційному спілкуванні. Зокрема, імплементується механізм накладення штрафних санкцій, які можуть сягати ста тисяч євро [5].

За останніми оцінками, з 2000 до 2022 року кількість англійських слів, що увійшли в італійську мову, зросла на 773 відсотки: майже 9000 англійців наразі присутні в словнику Треккані з близько 800 000 слів італійською мовою. Наприклад, при порівнянні англіцизмів, зареєстрованих у словнику Devoto-Oli 1990 року та 2022 року, їхня кількість зросла з приблизно 1600 до 4000, що в середньому становить 74 слова на рік [4].

У такій ситуації цілком обґрунтованими є побоювання, що неконтрольоване проникнення іноземних запозичень у національний мовний простір Італії з часом може призвести до лінгвістичного колапсу та, як наслідок, до поступового нівелювання функціональності італійської мови.

Вище згаданий законопроект не був прийнятий. З юридичної точки зору, законодавча ініціатива, яка пропонує штрафи за використання іноземних слів, є предметом дискусії щодо його конституційності та відповідності міжнародному праву, адже принцип багатомовності є основоположним для Європейського Союзу, членом якого є Італія.

Однак, вагомість ініціативи залишається високою. Дана законодавча ініціатива має глибоке символічне

і політичне значення, оскільки для значної частини італійців, які дотримуються консервативних поглядів, мова є основою національної спадщини, а не лише комунікативним засобом.

Висновки. Українському суспільству необхідно чітко усвідомити цінність української мови та важливість англійської. Ці мови мають функціонувати не в режимі конкуренції, а на засадах взаємодоповнюваності. Мовна

стратегія держави має ґрунтуватися на цьому принципі, зберігаючи пріоритетний статус української мови та використовуючи англійську як стратегічний інструмент для досягнення національних цілей. Успішний подальший розвиток галузевого законодавства вимагає врахування цього лінгвістичного балансу, а також критичного осмислення досвіду країн Європи у регулюванні подібних мовних ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.04.2025).
2. Global Study, Вища освіта у Нідерландах для Українців, URL: <https://globalstudy.com.ua/uk/education/netherlands/> (дата звернення 21.08.25)
3. Monitor info, Європейська країна суттєво обмежить англійську мову в Університетах, URL: <https://monitor-press.info/uk/news/22318-jeuropeiska-krayina-suttjevo-obmezit-angliisku-movu-v-universitetaх> (дата звернення 21.08.25)
4. The Economist, In northern Europe, A backlash against English is under way, URL: <https://www.economist.com/culture/2023/08/04/in-northern-europe-a-backlash-against-english-is-under-way>, (дата звернення 22.08.2025)
5. Reuters, Meloni's party looks to shield Italian language from foreign contamination, URL: <https://www.reuters.com/world/europe/melonis-party-looks-shield-italian-language-foreign-contamination-2023-03-31/> (дата звернення 23.08.25)

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7-053.2:364-7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/6>

ПОНЯТТЯ «ДИТИНА, ЯКА ПОТРЕБУЄ ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ» ТА «ДІТИ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ»: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

THE CONCEPTS OF «CHILD IN NEED OF ADDITIONAL PROTECTION» AND «CHILDREN IN NEED OF TEMPORARY PROTECTION»: PROBLEMS OF LEGAL REGULATION AND WAYS OF IMPROVEMENT

Гурін Д.М., д.філос. у гал. права,
суддяЖитомирський окружний адміністративний суд
orcid.org/0009-0008-5837-3885

Стаття присвячена дослідженню проблем правового регулювання статусу дітей, які потребують додаткового та тимчасового захисту в Україні. Підкреслено, що діти є особливо вразливою категорією, яка потребує посиленого міжнародного та національного правового захисту через неможливість самостійно реалізовувати та відстоювати свої права. Констатовано, що прийняття Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» із подальшими змінами стало важливим кроком у напрямі гармонізації національного законодавства зі стандартами Європейського Союзу. Акцентовано увагу на наявності правової колізії між законами України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» та «Про охорону дитинства», який містить дефініції «дитина, яка потребує додаткового захисту» та «діти, які потребують тимчасового захисту» у редакції, що не відповідає сучасним міжнародно-правовим стандартам та директивам ЄС.

Вказано, що неврегульованість понять призводить до неоднакової правозастосовної практики, фрагментарності правового регулювання та нерівності дітей щодо доступу до процедур міжнародного захисту у порівнянні з повнолітніми особами, що суперечить принципу найкращих інтересів дитини, закріпленому Конвенцією ООН про права дитини. Автором підтримано законодавчу ініціативу щодо внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства» та наведено пропозиції щодо уніфікації термінології з положеннями Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» та директив ЄС з метою усунення нормативних прогалин. Зроблено висновок про необхідність оновлення законодавства з урахуванням міжнародних стандартів та потреб практики, що забезпечить підвищення рівня захисту прав дітей, які вимушено перебувають за межами країни походження.

Ключові слова: біженці, дитина, міжнародний захист, додатковий захист, тимчасовий захист, директиви ЄС, охорона дитинства, міграційна політика, правове регулювання.

The article is dedicated to the study of issues in the legal regulation of the status of children in need of additional and temporary protection in Ukraine. It emphasizes that children represent a particularly vulnerable category requiring enhanced international and national legal protection due to their inability to independently exercise and defend their rights. It is noted that the adoption of the Law of Ukraine «On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection» with subsequent amendments has been an important step towards harmonizing national legislation with European Union standards. Attention is focused on the existence of a legal conflict between the Laws of Ukraine «On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection» and «On the Protection of Childhood», which contains definitions of «child in need of additional protection» and «children in need of temporary protection» in a version that does not comply with modern international legal standards and EU directives.

It is indicated that the lack of regulation of these concepts leads to inconsistent law enforcement practices, fragmentation of legal regulation, and inequality for children in access to international protection procedures compared to adults, which contradicts the principle of the best interests of the child enshrined in the UN Convention on the Rights of the Child. The author supports the legislative initiative to amend the Law «On the Protection of Childhood» and provides proposals for unifying terminology with the provisions of the Law «On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection» and EU directives to eliminate normative gaps. The conclusion is drawn on the necessity of updating legislation taking into account international standards and practical needs, which will ensure an increased level of protection for the rights of children who are forcibly outside their country of origin.

Key words: refugees, child, international protection, additional protection, temporary protection, EU directives, protection of childhood, migration policy, legal regulation.

Актуальність теми. Діти є особливими суб'єктами міжнародного захисту, оскільки належать до найбільш уразливих категорій осіб, права яких потребують підвищеного рівня гарантій і спеціальних механізмів реалізації. На відміну від повнолітніх осіб, дитина не здатна самостійно забезпечити захист своїх основоположних прав і свобод, тому держава та міжнародна спільнота мають обов'язок створювати умови для їх ефективного здійснення, оскільки діти належать до найбільш уразливих категорій осіб, права яких потребують підвищеного рівня гарантій і спеціальних механізмів реалізації.

Україна, як держава-учасниця Конвенції ООН про права дитини 1989 року [1], Конвенції про статус біженців 1951 року [2] та Протоколу щодо статусу біженців 1967 року [3], взяла на себе міжнародно-правові зобов'язання забезпечувати всебічний захист дітей, які опинилися за межами країни походження. У Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року № 482-р, однією з цілей заявлено «забезпечити відповідність українського законодавства та адміністративної практики у сфері міграції стандартам Європей-

ського Союзу» [4], зокрема, щодо захисту дітей, які опинилися за межами країни-походження.

Проблеми правового регулювання суспільних відносин у сфері захисту дітей, які опинилися за межами країни-походження, забезпечення відповідності українського законодавства та адміністративної практики у сфері міграції стандартам Європейського Союзу досліджували у своїх роботах Ю. Акіменко, Р. Харитонов [5], І. Грицай [6, с. 29–33], М. Шелемба [7, с. 39–41], І. Сорока [8], О. Клименко [9, с. 21–28], І. Торончук, Т. Грекул-Ковалик [10, с. 149–153], А. Мамульчик [11] та інші, проте проблемам правового регулювання відносин, пов'язаних з захистом дітей, які потребують додаткового захисту та дітей, які потребують тимчасового захисту, присвячено недостатню увагу.

Метою нашої статті є дослідження проблем правового регулювання статусу дітей, які потребують додаткового та тимчасового захисту в Україні, та формулювання пропозицій щодо удосконалення національного законодавства і приведення його норм у відповідність до міжнародно-правових стандартів і *acquis* Європейського Союзу.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, використання яких забезпечило комплексний та системний аналіз правового регулювання статусу дітей, які потребують додаткового та тимчасового захисту в Україні, а також обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства у відповідній сфері. Застосовано формально-юридичний метод, який дозволив здійснити аналіз нормативно-правових актів України, положень міжнародних договорів, а також актів вторинного права Європейського Союзу, що регламентують статус дітей, які потребують міжнародного захисту, що сприяло з'ясуванню змісту відповідних правових норм, їхньої юридичної сили, внутрішньої структури та регулятивних властивостей. Порівняльно-правовий метод застосований із метою зіставлення чинних норм національного законодавства зі стандартами, закріпленими в *acquis* Європейського Союзу, зокрема у Директиві 2011/95/ЄС та Директиві 2001/55/ЄС, його використання дало змогу виявити розбіжності у підходах до визначення правового статусу дітей, окреслити колізійні аспекти та сформулювати напрями гармонізації законодавства України відповідно до міжнародно-правових стандартів. Застосування системного методу дало змогу проаналізувати законодавство, що регулює статус дітей, які потребують додаткового або тимчасового захисту, як цілісне утворення, виявити взаємозв'язки між його елементами, а також окреслити структурні недоліки та внутрішні суперечності. Метод правового моделювання, надав можливість розробити пропозиції щодо уніфікації законодавчих дефініцій термінів «дитина, яка потребує додаткового захисту» та «діти, які потребують тимчасового захисту» відповідно до положень законодавства про біженців, а також вимог міжнародно-правових актів та нормативних актів Європейського Союзу.

Основна частина. Діти, які потребують додаткового та тимчасового захисту, є особливими категоріями осіб, що потребують міжнародного (гуманітарного) захисту, якщо вони перебувають за межами країни-походження і не можуть отримати її захист.

Правове регулювання суспільних відносин у сфері визнання особи біженцем, особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, втрати та позбавлення цього статусу, а також встановлення правового статусу біженців та осіб, які потребують додаткового захисту і яким надано тимчасовий захист в Україні, здійснюється Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року № 3671-VI (далі – Закон № 3671-VI) [12], в який Законом України «Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимча-

сового захисту» від 13 травня 2014 року №1251-VII були внесені зміни в частині визначення термінів «додатковий захист» і «тимчасовий захист», а також визначення термінів «особа, яка потребує додаткового захисту» і «особи, які потребують тимчасового захисту» в такій редакції:

«13) особа, яка потребує додаткового захисту, - особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року та цього Закону, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не бажає повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань»;

14) особи, які потребують тимчасового захисту, - іноземці та особи без громадянства, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження» [13].

Новели внесених змін полягали в тому, що в національне законодавство були внесені положення про те, що особи, які потребують тимчасового захисту – це особи, які постійно проживають на території країни, що має спільний кордон з Україною, а також додано такі підстави для надання додаткового захисту, як побоювання загрози життю, безпеці чи свободі особи в країні походження через загальнопоширене насильство в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини, внаслідок яких особа не може чи не бажає повернутися до такої країни.

Внесення зазначених змін передбачалося Національним планом заходів з виконання другої фази Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 року № 805-р [14] та обумовлювалося прагненням українського законодавця уніфікувати національне законодавство відповідно до Директиви Європарламенту і Ради ЄС 2011/95/ЄС стосовно стандартів для кваліфікації громадян третіх країн чи осіб без громадянства, як бенефіціарів міжнародного захисту, єдиного статусу для біженців або для осіб, що мають право на додатковий захист і стосовно змісту захисту від 13 листопада 2011 (далі – Директива 2011/95/ЄС) [15] та поняття «тимчасовий захист» відповідно до Директиви Ради ЄС 2001/55/ЄС «Про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у випадку масового притоку переміщених осіб і про заходи, які забезпечують баланс зусиль Держав-членів при прийомі таких осіб і несенні наслідків їх прийому» від 20 липня 2001 року (далі – Директива 2001/55/ЄС) [16].

Водночас, внесені новели не торкнулися таких категорій, як «діти, які потребують додаткового захисту» та «діти, які потребують тимчасового захисту». Причина цього полягає в тому, що зазначені поняття відповідно до законодавства України містяться не в Законі № 3671-VI, а в Законі України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III (далі – Закон № 2402-III) в такій редакції:

«дитина, яка потребує додаткового захисту, - дитина, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року та Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», але потребує захисту, оскільки вона була змушена прибути в Україну або залишитися в Україні

внаслідок виникнення загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження, через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;

діти, які потребують тимчасового захисту, - діти, які є іноземцями та особами без громадянства, які постійно проживають на території країни, що має спільний кордон з Україною, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження [17].

Отже, зміни, внесені у законодавство про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, сприяли гармонізації національного законодавства в частині визначення статусу повнолітніх осіб відповідно до стандартів права Європейського Союзу, однак, вони не забезпечили належного оновлення нормативного визначення спеціальних категорій дітей, що потребують міжнародного захисту. Внаслідок цього виникла колізія та фрагментарність правового регулювання: незважаючи на актуалізацію підстав надання додаткового та тимчасового захисту відповідно до Директиви 2011/95/ЄС та Директиви 2001/55/ЄС, дефініції поняття «дитина, яка потребує додаткового захисту» та «діти, які потребують тимчасового захисту», закріплені у Законі 2402-III, залишилися незмінними, зберегли застаріле обмеження щодо критерію проживання в державі, що має спільний кордон з Україною і не були приведені у відповідність до сучасних міжнародно-правових стандартів та національного законодавства, що значно звужує права дітей порівняно з дорослими особами, які потребують міжнародного захисту.

Наявність такого підходу щодо дітей суперечить не лише логіці реформування законодавства у сфері притулку та тимчасового захисту, але й принципу найкращих інтересів дитини, закріпленому в статті 3 Конвенції ООН про права дитини 1989 року, а також сучасним європейським принципам, що передбачають рівність підходів до визначення підстав захисту незалежно від громадянства або територіальної належності країни походження.

Крім того, відсутність оновлення зазначених дефініцій на рівні спеціального законодавства у сфері захисту прав дітей ускладнює правозастосовну практику, спричиняє неоднозначність тлумачення статусу таких дітей компетентними органами та створює ризики нерівного доступу до процедур міжнародного захисту.

З урахуванням викладеного, видається доцільним уніфікувати законодавче визначення термінів «дитина, яка потребує додаткового захисту» та «діти, які потребують тимчасового захисту» шляхом їх приведення у відповідність із формулюваннями, що містяться у Законі № 3671-VI, а також із положеннями Директиви 2011/95/ЄС і Директиви 2001/55/ЄС, для чого абзаци дев'ятнадцять, двадцять статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року №2402-III необхідно викласти в такій редакції:

«дитина, яка потребує додаткового захисту – дитина, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року та Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», але потребує захисту, оскільки вона була змушена прийти в Україну або залишитися в Україні внаслідок виникнення загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження, через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного кон-

флікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не бажає повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань».

діти, які потребують тимчасового захисту – діти, які є іноземцями та особами без громадянства, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження».

Такий підхід сприятиме не лише усуненню внутрішніх нормативних колізій в національному законодавстві, а й забезпечить комплексне правове регулювання у сфері міжнародного захисту дітей, відповідність європейським стандартам та підвищення ефективності національної системи захисту прав дітей, які опинилися за межами країни-походження і вимушені шукати притулку в Україні.

Слід зазначити, що на сьогодні у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 23 вересня 2025 року № 14070, яким запропоновано уточнення дефініцій «дитина, яка потребує додаткового захисту» та «діти, які потребують тимчасового захисту» [18]. Наявність відповідної законодавчої ініціативи підтверджує усвідомлення законодавцем необхідності удосконалення правового регулювання у сфері міжнародного захисту дітей. Проте сама по собі реєстрація законопроекту не знімає потреби у системному науковому дослідженні цієї проблематики, оскільки реєстрація законопроекту не гарантує його ухвалення та не виключає внесення до нього істотних змін у процесі парламентського розгляду.

Ми підтримуємо цю законодавчу ініціативу як важливу складову адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема *acquis* ЄС, усунення колізій між законодавством у сфері міжнародного захисту та законодавством у сфері охорони дитинства, що відповідає вимогам юридичної техніки та забезпечує внутрішню узгодженість правової системи, створення підґрунтя для формування єдиної правозастосовної практики, зменшення ризику неоднакового тлумачення норм, підвищення ефективності діяльності компетентних органів та зниження імовірності порушення прав дітей у процедурах міжнародного захисту. Водночас цей процес потребує подальшого наукового супроводу для забезпечення концептуальної послідовності та комплексного впровадження міжнародних стандартів у національну правову систему, оскільки реєстрація законопроекту не гарантує його ухвалення та не виключає внесення змін у процесі парламентського розгляду, відтак, напрацювання науково обґрунтованих підходів до вдосконалення термінології та концептуальних засад міжнародного захисту дітей є важливим завданням фахової спільноти.

Підсумовуючи зазначене, констатуємо, що незважаючи на часткову гармонізацію українського законодавства з європейськими стандартами у сфері міжнародного захисту, правовий статус дітей, які потребують додаткового чи тимчасового захисту, залишається недостатньо врегульованим. Наявність застарілих дефініцій у Законі України «Про охорону дитинства» створює нормативні розбіжності, ускладнює правозастосування та фактично звужує обсяг гарантій для дітей порівняно з повнолітніми особами. Оновлення законодавства має забезпечити не лише термінологічну узгодженість, а й реальне гарантування прав дітей у межах процедур міжнародного захисту, виходячи з принципу найкращих інтересів дитини. Проведення законодавчих дефініцій у відповідність до міжнародних стандартів є необхідною умовою усунення внутрішніх колізій, забезпечення єдності правозастосовної практики та підвищення ефективності державної політики у сфері захисту дітей, які опинилися за межами країни-походження і вимушені шукати притулку в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року: ратифікована постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 № 789-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
2. Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 року : United Nations. Convention relating to the Status of Refugees. Geneva, 28 July 1951. United Nations Treaty Series. 1954. Vol. 189. P. 137. URL : <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20189/volume-189-I-2545-English.pdf>
3. Протокол щодо статусу біженців від 31 січня 1967 року : Protocol relating to the Status of Refugees. New York, 31 January 1967. United Nations Treaty Series. New York, 1970. Vol. 606. P. 267. URL : <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20606/volume-606-I-8791-English.pdf>
4. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року № 482-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text>
5. Гармонізація правової системи України до права ЄС : навч.-метод. посібник. Ю. Акіменко, Р. Харитонов ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. 84 с. URL : <https://hdl.handle.net/11300/27081>
6. Грицай І. О. Вдосконалення міграційного законодавства України у контексті європейської інтеграції. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Сер.: Юридичні науки*. 2013. № 2-1(2). С. 29–35. URL : https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/2-1-2_2013/7.pdf
7. Шелемба М. Українське міграційне законодавство в процесі підготовки до вступу в Європейський Союз. *Міжнародний науковий вісник*. 2025. № 2(30). С. 39–42. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/28307db5-5917-4105-9348-3605eef70d5d/content>
8. Сорока І. О. Міжнародно-правовий статус осіб, що шукають притулку : дис. на здобуття ступеня доктора філософії за спец. 081 «Право». Одеса : Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2021. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/10059ba6-83df-4813-bfd2-93804e7e2402/content>
9. Клименко О. Ю. Проблема міграції дітей без супроводу дорослих. *Соціологічні студії*. 2021. № 2(19). С. 21–30. URL : <https://sociostudios.vnu.edu.ua/index.php/socio/article/download/339/255>
10. Торончук І. Ж., Грекул-Ковалик Т. А. Забезпечення та захист прав дітей-біженців з України: виклики сьогодення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2024. № 68. С. 149–155. URL : <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc68/31.pdf>
11. Мамульчик А.М. Адміністративно-правове забезпечення надання статусу дитини, розлученої з сім'єю, в Україні: дис. ... канд. юрид. наук:12.00.07 / Державний науково-дослідний інститут МВС України. Київ, 2021. 222 с.
12. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8 липня 2011 року № 3671-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>
13. Про внесення змін до ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» : Закон України від 13 травня 2014 року №1251-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1251-18#n5>
14. Національний план заходів з виконання другої фази Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 року № 805-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-2014-%D1%80#Text>
15. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted (recast). URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/95/oj/eng>
16. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. Official Journal L 212, 7.8.2001, pp. 12–23. URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj/eng>
17. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року №2402-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
18. Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» : проєкт Закону України від 23 вересня 2025 року № 14070. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57382>

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ В АСПЕКТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ БЕЗПЕКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

DECLARATION ON THE STATE SOVEREIGNTY OF UKRAINE IN THE ASPECT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SECURITY LEGISLATION: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Діденко В.В., старший викладач кафедри державно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
orcid.org/0009-0007-4725-0268

Перед юридичною наукою історії держави і права України стоять завдання, пов'язані з дослідженням розвитку державності, становленням державного апарату, розвитком законодавства, виникненням та подальшим застосуванням базових юридичних конструкцій тощо. При чому з огляду на поставлені задачі щодо формування незалежної та суверенної держави серед цих питань особливої актуальності займають ті, що пов'язані зі становлення безпекового законодавства у межах незалежної Української держави. Існують різні спроби унормування концептуальних безпекових питань, формування інституційної моделі їх реалізації та формування цілісної системи забезпечення національної безпеки України. Причому відлік такої діяльності розпочинається з Декларації про державний суверенітет України.

У статті констатується також те, що 16 липня 1990 року Верховною Радою було прийнято Декларацію про державний суверенітет України, з якою фактично та юридично починається повноформатна розбудова незалежної державності. Саме тому вона була певним втіленням тих правових підходів та державотворчих ідей, які були дуже важливими саме на тому первинному етапі становлення державності. Обираючи шлях незалежності та формулюючи такі параметри, слід одночасно ставити задачі про потребу формування законодавчого та інституційного механізму їх гарантування та виконання. Серед таких кроків слід виділити традиційні у той час безпекові підходи, що передусім асоціювалися з військовою компонентою, через яку передусім і усвідомлювалася категорія «національна безпека». У сучасних умовах видом національної безпеки України є безпека екологічна. При чому слід звернути особливу увагу на те, що саме цьому виду безпеки у Декларації приділено увагу на рівні окремого розділу (сьомий розділ). Цей розділ виступив змістовним підґрунтям у контексті ухвалення нової Конституції України та закріплення у ній екологічної безпеки. Так, згідно зі статтею 16 Основного Закону України, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. Фактично, ця норма разом з положеннями Декларації про державний суверенітет України підносять проблематику забезпечення екологічної безпеки на рівень конституційного обов'язку держави.

У статті робиться висновок про те, що Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року виступила у ролі не лише найважливішої відправної точки розвитку Української незалежної державності, але й заклала базові фундаментальні засади для розвитку безпекового законодавства, що охоплює унормування широкого кола найрізноманітніших безпекових питань як мілітарного характеру (воєнна безпека), так і не мілітарного характеру (екологічна, продовольча, інформаційна безпека тощо).

Ключові слова: історико-правові аспекти розвитку безпекового законодавства, Декларація про державний суверенітет України, історія становлення національної безпеки України, історико-правові аспекти становлення державності.

The legal science of the history of the state and law of Ukraine faces tasks related to the study of the development of statehood, the formation of the state apparatus, the development of legislation, the emergence and further application of basic legal structures, etc. Moreover, given the task of forming an independent and sovereign state, among these issues, those related to the formation of security legislation within the independent Ukrainian state are of particular relevance. There are various attempts to normalize conceptual security issues, form an institutional model for their implementation, and form an integrated system for ensuring the national security of Ukraine. Moreover, the countdown of such activities begins with the Declaration on State Sovereignty of Ukraine. The article also states that on July 16, 1990, the Verkhovna Rada adopted the Declaration on State Sovereignty of Ukraine, with which the full-scale development of independent statehood actually and legally begins. That is why it was a certain embodiment of those legal approaches and state-building ideas that were very important precisely at that initial stage of the formation of statehood. Choosing the path of independence and formulating such parameters, one should simultaneously set tasks on the need to form a legislative and institutional mechanism for their guarantee and implementation. Among such steps, one should highlight the traditional security approaches at that time, which were primarily associated with the military component, through which the category of «national security» was primarily perceived. In modern conditions, a type of national security of Ukraine is ecological security. In this regard, special attention should be paid to the fact that this type of security is given attention in the Declaration at the level of a separate section (section seven). This section served as a substantive basis in the context of the adoption of the new Constitution of Ukraine and the consolidation of ecological security in it. Thus, according to Article 16 of the Fundamental Law of Ukraine, ensuring ecological security and maintaining ecological balance in the territory of Ukraine, overcoming the consequences of the Chernobyl disaster - a catastrophe of a planetary scale, preserving the gene pool of the Ukrainian people are the duty of the state. In fact, this norm, together with the provisions of the Declaration on State Sovereignty of Ukraine, raise the issue of ensuring ecological security to the level of a constitutional duty of the state.

The article concludes that the Declaration on State Sovereignty of Ukraine of July 16, 1990 served as not only the most important starting point for the development of Ukrainian independent statehood, but also laid the basic fundamental principles for the development of security legislation, which covers the regulation of a wide range of various security issues of both military nature (military security) and non-military nature (environmental, food, information security, etc.).

Key words: historical and legal aspects of the development of security legislation, Declaration on State Sovereignty of Ukraine, history of the formation of national security of Ukraine, historical and legal aspects of the formation of statehood.

Актуальність. Перед юридичною наукою історії держави і права України стоїть широкий пласт задач, пов'язаних із формуванням методологічного підґрунтя розвитку вітчизняного державотворення та правотво-

рення шляхом історичної реконструкції відповідних питань. З цією метою наука історії держави і права України, зазираючи у минуле, відшукує там відповіді на актуальні питання сьогодення, як от: розвиток державності,

становленні державного апарату, конструювання оптимальної форми держави, розвитку законодавства, виникнення та подальше застосування базових юридичних конструкцій тощо. При чому з огляду на посталі задачі щодо формування незалежної та суверенної держави серед цих питань особливої актуальності займають ті, що пов'язані зі становлення безпекового законодавства у межах незалежної Української держави. Цей, за мірками сучасного історичного розвитку, відносно невеликий проміжок часу (більше тридцяти років) був досить насиченим та характеризувався активним пошуком найоптимальнішої правової моделі організації та забезпечення національної безпеки України. У межах його можна бачити різні спроби унормування концептуальних безпекових питань, формування інституційної моделі їх реалізації та формування цілісної системи забезпечення національної безпеки України. Причому відлік такої діяльності розпочинається з Декларації про державний суверенітет України.

Виклад матеріалу. Становлення в 1991 році незалежної державності викликало за потребу вжиття рішучих та дієвих заходів, спрямованих на створення необхідних та достатніх умов щодо збереження існування України як суверенної та незалежної держави, суверенітет якої поширюється на всю її територію. Було сформовано загальне усвідомлення того, що реалізації та застосування старих моделей та рудиментарних практик вже повною мірою забезпечити реалізацію таких задач не зможуть. Саме тому, було потрібно, спираючись на відправні (базові, фундаментальні й первинні) документи державного будівництва, сформувати розгалужену нормативно-правову базу організації та функціонування державного апарату у напрямі забезпечення національної безпеки молодого незалежного Української держави.

У першу чергу варто вказати на те, що 16 липня 1990 року Верховною Радою було прийнято Декларацію про державний суверенітет України, з якою фактично та юридично починається повноформатна розбудова незалежної державності. Як правильно зазначав В. Гончаренко, Декларацію про державний суверенітет України без перебільшення можна вважати документом історичної ваги. У ній було закладено фундаментальні засади для здійснення в Україні корінних перетворень у галузі державного, господарського, соціально-культурного будівництва [1, с. 89]. А відтак, сама Декларація не могла не враховувати сформовану ситуацію та усвідомлену соціумом соціальну потребу первинного унормування безпекових питань. Саме тому вона була певним втіленням тих правових підходів та державотворчих ідей, які були дуже важливими саме на тому первинному етапі становлення державності.

Проголосивши державний суверенітет України, Верховна Рада у цьому документі вказала на його розуміння як верховенство, повноту, самостійність та неподільність влади у межах держави та її території, а також незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. В. Д. Гончаренко звертав увагу і на те, що дійсно, Декларація відкрила шлях для формування державно-правових засад для утворення незалежної Української держави. Тому цілком закономірно в «Акті проголошення незалежності України», прийнятому 24 серпня 1991 року Верховною Радою, зазначалося, що «...здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України». У свою чергу, відповідно до постанови Верховної Ради України від 20 лютого 1992 року «Про день незалежності України» день 24 серпня (замість 16 липня) вважається Днем незалежності України і щорічно відзначається як загальнодержавне свято України [1, с. 95].

Зрозумілим є те, що обираючи шлях незалежності та формулюючи такі параметри, слід одночасно ставити

задачі про потребу формування законодавчого та інституційного механізму їх гарантування та виконання. Серед таких кроків слід виділити традиційні у той час безпекові підходи, що передусім асоціювалися з військовою компонентою, через яку передусім і усвідомлювалася категорія «національна безпека».

Зокрема, у дев'ятому розділ Декларації йшлося про те, що Україна має право на власні Збройні Сили внутрішні війська та органи державної безпеки, що повинно бути підпорядковано виключно Верховній Раді. Крім того, до відання держави належить установлення правового порядку організації та проходження військової служби громадянами України. До того ж було зазначено і про те, що такі громадяни можуть проходити дійсну військову службу, передусім, на території України і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди самої Верховної Ради.

Наведені положення слід вважати фундаментальними і важливими в аспекті державотворення. Проте вони не виходили поза межі властивої на той час пострадянської безпекової парадигми з явним домінуванням військової складової [2, с. 201]. Адже державна безпека розглядалась як стан, який повинен забезпечуватись військами. Традиційних на сьогоднішній день складових, що наповнюють категорію «національна безпека» - правова безпека, продовольча, енергетична, екологічна тощо у межах тієї парадигми не було.

Разом із тим, якщо поглянути на концептуальний замісел розробників Декларації, то можна побачити наявну спробу формування безпекових підходів широкого профілю. Незважаючи на те, що Декларація про державний суверенітет України безпосередньо терміном «національна безпека України» не послуговується, але саме вона започатковує розуміння її як широкої юридичної конструкції, де поруч з воєнною складовою мають місце й інші (невоєнні) структурні компоненти. У першу чергу, слід звернути увагу на те, що Декларація реалізує далекосяжний підхід поділу безпеки на внутрішню та зовнішню, що на сьогодні реалізовано у межах чинного безпекового законодавства України.

Так, наприклад, частина четверта статті 3 Закону України «Про національну безпеку України» передбачає, що державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями. У свою чергу, відповідно до частини другої статті 26 Закону України «Про національну безпеку України», Стратегія національної безпеки України як базовий документ державного стратегіювання повинна визначати поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов. Отже, новітнє безпекове законодавство повною мірою ураховує потребу у комплексному урегулюванні питань, пов'язаних як із забезпеченням внутрішньої, так і зовнішньої безпеки України.

Також Декларація про державний суверенітет України називає такий вид безпеки як міжнародна. Зокрема, у десятому розділі вказано на те, що Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Розвиваючи ці положення, Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року, що діяв до 8 липня 2018 року до принципів національної безпеки України відносив використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки. На сьогодні чинний Закон про національну безпеку підтримання міжнародної безпеки та миру розглядає

як один з основних принципів, що в комплексі з іншими принципами визначає порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони.

Саме тому, можна говорити про те, що Декларація про державний суверенітет України, започатковуючи розвиток державності в Україні, одночасно формує таку державність та конституційний лад у форматі міжнародної безпекової парадигми, що свідчить, з одного боку, про відкритість такої держави, а з іншого, про розуміння важливості здійснення власного внеску у систему міжнародної безпеки та сталої світової архітектури.

Також Декларація про державний суверенітет України, здійснюючи формування комплексного підходу до національної безпеки України як розгалуженої системи різних видів безпеки, опосередковано говорить і про безпеку державну. Зокрема, в абзаці другому розділу дев'ятого ідеться про потребу у належній організації та функціонуванні органів державної безпеки. Наведене формулювання знайшло свій розвиток у Конституції України, де у частині третій статті 17 (положення, що належать до засад конституційного ладу України) вказано на те, що забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

У свій час, Закон України «Про основи національної безпеки України», що діяв до 2018 року у статті 7 вказував на те, що на сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України, стабільності в суспільстві є у сфері державної безпеки: розвідувально-підривна діяльність іноземних спеціальних служб; загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян; поширення корупції в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності; злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму; загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України; можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів; спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави; прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України.

У свою чергу, чинний Закон України «Про національну безпеку України» під державною безпекою розуміє захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру (пункт 4 частини першої статті 1). Незважаючи на вади цього визначення, його формулювання у цій статті чинного Закону вказує на збереження того підходу, що було сформульовано ще у Декларації про державний суверенітет України, як концептуальне прагнення у напрямі збереження вибореної власної незалежної державності.

І, нарешті, щодо останнього виду безпеки, слід позначити, що у сучасних умовах продовжує розглядатися як вид національної безпеки України - безпека екологічна. При чому слід звернути особливу увагу на те, що саме цьому виду безпеки у Декларації приділено увагу на рівні окремого розділу (сьомий розділ). Слід констатувати те, що цей розділ виступив змістовним підґрунтям у контексті ухвалення нової Конституції України (1996 року) та закріплення у ній (знову ж таки на рівні засад конституційного ладу України) екологічної безпеки. Так, згідно зі статтею 16 Основного Закону України, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. Фактично, ця норма разом з положеннями Декларації про державний суверенітет України підносять проблематику забезпечення екологічної безпеки на рівень конституційного обов'язку держави. Такий підхід є особливо важливим в аспекті того, що у першому абзаці преамбули Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» вказано на те, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини - невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України.

Висновки. Отже, Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року виступила у ролі не лише найважливішої відправної точки розвитку Української незалежної державності, але й заклала базові фундаментальні засади для розвитку безпекового законодавства, що охоплює унормування широкого кола найрізноманітніших безпекових питань як мілітарного характеру (воєнна безпека), так і не мілітарного характеру (екологічна, продовольча, інформаційна безпека тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко В. Декларація про державний суверенітет України (1990 рік) та її роль в історії творення незалежної Української державності. *Вісник академії правових наук України*. 2009. № 2 (61). С. 95.
2. Пилипчук В. Політико-правові передумови проголошення незалежності України і створення національного сектора безпеки. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1 (48). С. 201

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ:
ДОСВІД ДЕРЖАВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ****CONSTITUTIONAL SUPPORT FOR SOCIAL DIALOGUE:
THE EXPERIENCE OF EUROPEAN UNION STATES**

Зозуля О.І., д.ю.н., професор,
завідувач наукового сектору порівняльного конституційного та муніципального права
*Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
orcid.org/0000-0002-5428-4622*

Головащенко О.С., к.ю.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник наукового сектору
теоретико-методологічних проблем організації державної влади
*Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
orcid.org/0000-0002-9057-1936*

Гришко Л.М., к.ю.н., старший дослідник,
завідувач наукового сектору муніципального права
та місцевого самоврядування
*Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
orcid.org/0000-0003-0347-1118*

Стаття присвячена питанню конституційного забезпечення соціального діалогу в державах ЄС. Актуальність проблеми викликана прагненням України розбудувати соціальну державу, що вимагає напрацювання доктринальної основи задля невідворотності цих процесів. Післявоєнне відновлення має відбуватися на основі соціального діалогу, що зменшить соціальну напругу та полегшить впровадження найскладніших змін і забезпечить сталий розвиток нашої країни.

Автори статті проводять паралелі між рівнями демократії участі та рівнем впровадження соціального діалогу. Зроблено висновок про те, що соціальний діалог, як конституційно-правова категорія, має низку особливостей, оскільки таку форму взаємодії не можна і не треба відокремлювати від інститутів партисипативної демократії. Між ними прослідковуються спільні риси. Безумовно, в межах соціального діалогу коло суб'єктів звужено, проте форма взаємодії та зобов'язання держави щодо створення умов для соціального діалогу не відрізняються від забезпечення партисипативної демократії. У обох випадках накладаються зобов'язання держави у соціальній сфері.

Проте, соціальний діалог можна розглядати у вузькому та широкому сенсі. Обґрунтовано, що у конституційно-правовій сфері, на рівні конституційних норм має відображатися поняття соціального діалогу і в широкому (усі форми консультацій, обговорень з соціальних питань), і у вузькому (діалог між державою, роботодавцем та працівниками) значеннях. З питань ведення соціальної політики можуть проводитися інформування, консультації, діалог або ж розбудовуватися відносини партнерства з громадськістю (утворення громадських рад для спільного вироблення та впровадження рішень). У свою чергу, в межах принципів запровадження інститутів партисипативної демократії поняття «діалог» та «партнерство» це різні рівні демократії участі. Для уникнення плутанини в правовому регулюванні не слід розглядати поняття по-різному в межах кожної галузі права. Діалог має залишатися діалогом, а партнерство – партнерством, не залежно від сфери їх застосування.

Не всі конституції містять пряме закріплення поняття «соціальний діалог». Водночас традиції європейського конституціоналізму передбачають визнання соціального партнерства та участі у регулюванні трудових і соціально-економічних відносин. Найповніше ці питання врегульовано в конституціях Польщі, Німеччини, Іспанії, Італії та Франції.

У статті пропонується закріпити поняття «соціальний діалог» на конституційному рівні та визначити основні засади його забезпечення. Обґрунтовано, що успіх впровадження широкого соціального діалогу значною мірою залежить від подальшої демократизації та активності його учасників. Розвиток демократії участі сприятиме демократичності соціальному діалогу.

Ключові слова: соціальний діалог, соціальна держава, європейський конституціоналізм, соціальна політика, держави-члени ЄС, соціальні права людини, демократія, партисипативна демократія.

The article is devoted to the issue of constitutional support for social dialogue in the EU countries. The urgency of the problem is caused by Ukraine's desire to build a social state, which requires the development of a doctrinal basis for the inevitability of these processes. Post-war reconstruction should take place on the basis of social dialogue, which will reduce social tension and facilitate the implementation of the most complex changes and ensure the sustainable development of our country.

The authors of the article draw parallels between the levels of participatory democracy and the level of implementation of social dialogue. It is concluded that social dialogue, as a constitutional and legal category, has a number of features, since this form of interaction cannot and should not be separated from the institutions of participatory democracy. Common features are traced between them. Of course, within the framework of social dialogue, the circle of subjects is narrowed, but the form of interaction and the state's obligations to create conditions for social dialogue do not differ from ensuring participatory democracy. In both cases, the state's obligations in the social sphere are imposed.

However, social dialogue can be considered in a narrow and broad sense. In our opinion, in the constitutional and legal sphere, at the level of constitutional norms, the concept of social dialogue should be reflected in both a broad (all forms of consultations, discussions on social issues, etc.) and a narrow (dialogue between the state, employer and employees) meaning. On issues of social policy, information, consultations, dialogue or partnership relations with the public can be developed (the formation of public councils for joint development and implementation of decisions). In turn, within the principles of introducing institutions of participatory democracy, the concepts of "dialogue" and "partnership" are different levels of participatory democracy. To avoid confusion in legal regulation, the concepts should not be considered differently within each branch of law. Dialogue should remain dialogue, and partnership - partnership, regardless of the scope of their application.

Not all constitutions directly enshrined the concept of "social dialogue". However, the traditions of European constitutionalism do not exclude social partnership or the issue of participation in regulating the issue of working conditions and economic conditions. The constitutions of Poland, Germany, Spain, Italy, and France regulate these issues to a greater extent. The authors state that there is a direct and indirect consolidation of social dialogue.

The article proposes to enshrine the concept of "social dialogue" at the constitutional level and determine the main principles for its provision. The success of the implementation of a broad social dialogue largely depends on the further democratization and activity of its participants. The development of participatory democracy will contribute to the democratic nature of social dialogue.

Key words: social dialogue, social state, European constitutionalism, social policy, EU member states, social human rights, democracy, participatory democracy.

Постановка проблеми. Прагнення України розбудувати соціальну державу вимагає напрацювання доктринальної основи задля невідворотності цих процесів. Післявоєнне відновлення має відбуватися на основі соціального діалогу, що зменшить соціальну напругу та полегшить впровадження найскладніших змін і забезпечить сталий розвиток нашої країни.

Критична оцінка досвіду держав-членів Європейського Союзу сприятиме розбудові власної моделі взаємодії держави з іншими суб'єктами соціального діалогу. Слід напрацювати загальне бачення, стратегію, яка попередить практику ухвалення соціально значимих рішень без участі суб'єктів соціального діалогу у післявоєнний період.

Дослідження у сфері соціального діалогу сьогодні є актуальними і для держав-членів ЄС. Проблема соціального діалогу давно піднята на рівень ЄС. Зокрема, у червні 2023 року Рада ухвалила Рекомендацію щодо зміцнення соціального діалогу в ЄС (C/2023/1389), що стосується необхідності зміцнення та просування переваг соціального діалогу, більшої участі соціальних партнерів у розробці політики та нарощування потенціалу організацій соціальних партнерів [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціального діалогу становлять інтерес не тільки для конституціоналістів і це зрозуміло, оскільки йдеться про сферу соціальних, трудових відносин. Так, Г. Чанишева звертає увагу на необхідності перегляду проблематики соціального діалогу та напрацювання нового проєкту Закону України «Про соціальний діалог» [2, с. 237]. Проте, зміни поточного законодавства мають відбуватися за оновленими стандартами, які слід закріпити на конституційному рівні.

У свою чергу Б. Досін поняття діалог розкриває з позиції конфліктології, розкриваючи зміст наукової дискусії про співвідношення понять «діалог» та «партнерство». До відносин соціального діалогу вчений відносить наступні: відносини щодо обміну інформацією, консультацій, узгоджувальних чи мирно-третейських процедур та колективних переговорів, що відбуваються між сторонами соціального діалогу на різних рівнях в межах організаційно-правових форм соціального діалогу. При цьому, звертається увага на розширення соціального діалогу на сферу екологічної політики [3, с. 25-26].

Зобов'язанням України в аспекті євроінтеграції присвячено аналітичне дослідження Я. Сімутіної, яка відзначає пріоритетність питання розвитку соціального діалогу в процесі євроінтеграції України. Згідно зі ст. 419 глави 21 «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей» Угоди про асоціацію, соціальний діалог є однією зі сфер, щодо яких сторони посилюють діалог і співробітництво, а в пункті «п» ст. 420 метою такого співробітництва визначено посилення можливостей соціальних партнерів і сприяння соціальному діалогу. Сторони мають сприяти залученню всіх заінтересованих сторін, зокрема соціальних партнерів та організацій громадянського суспільства, у контексті впровадження реформ в Україні та співробітництва (ст. 421) [4;5].

Забезпечення прав людини здійснюється, у тому числі, через соціальний діалог. Ю. Кириченко та І. Шулежко дослідили зміст положень норм конституцій України та європейських держав, якими закріплено дане право.

Звертається увага та те, що в правовій доктрині відсутнє усталене розуміння поняття «соціальний захист». Проте, дане право все ж знайшло своє закріплення у низці конституцій європейських держав. У той же час у конституціях Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембургу, Німеччини, Норвегії та Швеції це право врегульовано нормами галузевого законодавства. Зроблено висновок про неоднозначність викладення права на соціальний захист в європейських державах. Слід погодитися з висновком, що закріплення вичерпного переліку видів непрацевдатності громадян на конституційному рівні є недоцільним, адже такий перелік відсутній в міжнародно-правових актах у сфері прав людини та конституціях європейських держав. Проте, слід додати до аргументів цього висновку, що неможливо передбачити вичерпний перелік видів непрацевдатності, а його наявність істотно обмежує межі розвитку даного права, і саме тому його слід залишати невичерпним на рівні конституції [6, с. 274, 277].

Крім того, А. Афонсо (A. Afonso), М. Кікер (M. Kiecker), П. Гулар (P. Goulart) дослідили визначальні фактори соціального діалогу в європейських країнах (1980–2018) та запропонували кількісну оцінку політичних та структурних детермінант соціального діалогу у 25 європейських країнах. Вони оцінили гіпотези щодо ролі структурних (профспілки, організації роботодавців) та політичних (партійність уряду, сила уряду) факторів щодо ступеня співпраці між урядами, профспілками та роботодавцями у розробці державної політики. Виявили тенденцію до зниження загального ступеня соціального діалогу в досліджених країнах. Теоретично, має сенс, що економічні спади ускладнюють для роботодавців та профспілок досягнення компромісів з урядами, оскільки ресурси, які потрібно розподілити, стають дефіцитними. Ця закономірність особливо помітна у випадках країн, які постраждали від кризи Єврозони, таких як Ірландія, Іспанія чи Греція, де безробіття зросло, а соціальний діалог у деяких випадках стрімко зруйнувався [7, с. 341, 348]. Висновки, зроблені політологами заслуговують на врахування при конституційному врегулюванні питання соціального діалогу.

Також Г. Майова (G. Mayowa), А. Стівен (A. Stephen), Х. Олувадара (Hannah Adeleye Oluwadara) у колективній статті дослідили практику соціального діалогу під час кризи 2008 року у Латвії. Розкривається проблема проведення реформи трудової та соціальної політики під наглядом Європейського Союзу (ЄС) та Міжнародного валютного фонду (МВФ) у Латвії. У відповідь на глибоку рецесію Латвія у 2008 році стала учасником програми фінансової допомоги з ЄС та МВФ. Ця угода запровадила суворі заходи фінансової консолідації, фундаментально змінивши ринок праці та системи соціального захисту країни. У своєму дослідженні вчені розглядають роль соціального діалогу та його трансформацію під час цієї кризи. Дослідження оцінює руйнування механізмів тристороннього діалогу, маргіналізацію профспілок та впровадження заходів жорсткої економії зверху вниз. Випадок Латвії демонструє, як механізми управління кризою можуть обходити процеси демократичних консультацій, надаючи пріоритет фінансній дисципліні над соціальною згуртованістю. Соціальний діалог, колись стовп формування політики в Латвії, був суттєво ослаблений, оскільки

зовнішні умови мали перевагу, відсунувши внутрішніх учасників на другий план у формуванні траєкторії реформ. Незважаючи на остаточне економічне відновлення, спадщина ослабленого соціального діалогу зберігається, що викликає занепокоєння щодо сталості реформ ринку праці та стійкості структур соціального захисту. У цій статті наголошується про захист партисипативного управління в часи кризи та закликається до перебалансування економічних та соціальних пріоритетів у рамках підтримки ЄС щодо відновлення. Досвід Латвії підкреслює важливість впровадження потужного соціального діалогу в наднаціональні моделі економічного управління [8].

На замовлення Латвійської конфедерації вільних профспілок було проведено експертизу нормативних актів та політичних документів щодо соціального розвитку ринку праці спрямованих на зміцнення адміністративного потенціалу та потенціалу людських ресурсів. У дослідженні є аналіз залучення громадськості та розвиток соціального діалогу з 2010 р., проблема якого розглядається крізь призму євроінтеграції [9, с. 32-33]. Хоча дане дослідження було проведено ще у 2013-2014 рр., проте, проблеми, які озвучено у цьому документі є актуальними у зв'язку з євроінтеграцією України, яка перебуває в кризовій ситуації через війну. Вчені відзначають, що розширення ЄС послабило соціальний діалог, оскільки він не був розвинений у нових державах-членах. Крім того, виникає зіткнення між старою та новою Європою, оскільки дешева робоча сила нової Європи загрожує заробітній платі та соціальним стандартам працівників у старій Європі. Соціальний діалог також постраждав від економічної та фінансової кризи. Європейська Комісія визнала, що соціальний діалог потребує посилення, але дій не було вжито. У кількох країнах соціальний діалог не функціонував, особливо на галузевому рівні. Було констатовано, що роботодавці підтримують соціальний діалог на рівні компаній, але він забезпечує найменший ступінь солідарності. Соціальний діалог найбільше перебуває під загрозою в країнах, які отримали фінансову допомогу. У обговореннях щодо умов міжнародних позик та заходів жорсткої економії соціальний діалог стає формальністю, механізмом консультацій, а не місцем для досягнення домовленостей. На момент укладення угод про допомогу соціальний діалог щодо заробітної плати був децентралізований, а питання заробітної плати пов'язане з продуктивністю. Така ситуація була в усіх країнах, які отримали фінансову допомогу – Португалії, Греції, Іспанії, а також Латвії [9, с. 33].

Європейська конфедерація профспілок розробила посібник щодо виконання Рекомендації (C/2023/1389) з метою зміцнення соціального діалогу в ЄС. Для кожної теми посібник містить огляд поточних викликів, підсумовує ключові моменти та надає рекомендації щодо вимог, які профспілки можуть розробити на національному рівні для зміцнення соціального діалогу. У посібнику розглядаються такі проблеми як: боротьба з «жовтими» профспілками (створена роботодавцем або під його впливом та контролем). Відзначається зростання «жовтих» профспілок в державах ЄС; проблематика структури соціального діалогу та нарощування його потенціалу [10, с. 4,5].

Наведені дослідження висвітлюють ключові проблеми в забезпеченні сталості соціального діалогу в державах ЄС, проте не містять пропозицій щодо покращення конституційного регулювання даного інституту.

Метою статті є розкриття особливостей конституційного закріплення засад соціального діалогу та практики їх впровадження, а також надання пропозицій для удосконалення конституційного закріплення інституту соціального діалогу в Україні.

Виклад основного матеріалу. За суб'єктами соціальний діалог є правовим зв'язком між його сторонами, які уповноважені на представництво інтересів працівників,

роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування [3, с. 28]. Проте, соціальний діалог, як конституційно-правова категорія, має низку особливостей, оскільки таку форму взаємодії не можна і не треба відокремлювати від інститутів партисипативної демократії. Між ними прослідковуються спільні риси. Безумовно, в межах соціального діалогу коло суб'єктів звужено, проте форма взаємодії та зобов'язання держави щодо створення умов для соціального діалогу не відрізняються від забезпечення партисипативної демократії. У обох випадках накладаються зобов'язання держави у соціальній сфері.

Проте, соціальний діалог можна розглядати у вузькому та широкому сенсі. На нашу думку, у конституційно-правовій сфері, на рівні конституційних норм має відображатися поняття соціального діалогу і в широкому (усі форми консультацій, обговорень з соціальних питань), і у вузькому (діалог між державою, роботодавцем та працівниками) значеннях. З питань здійснення соціальної політики можуть проводитися інформування, консультації, діалог або ж розбудовуватися відносини партнерства з громадськістю (утворення громадських рад для спільного вироблення та впровадження рішень). У свою чергу, в межах принципів запровадження інститутів партисипативної демократії поняття «діалог» та «партнерство» це різні рівні демократії участі. Для уникнення плутанини в правовому регулюванні не слід розглядати ці поняття по-різному в межах кожної галузі права. Діалог має залишатися діалогом, а партнерство – партнерством, не залежно від сфери їх застосування.

Необхідність розглядати соціальний діалог в широкому сенсі диктується також тим, що Комітет з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення парламенту наголосив, що соціальний діалог в Україні розвивається в рамках вузького формату, оскільки не залучено організації громадянського суспільства, що обстоюють свободи та інтереси людини та громадянина. Б. Досін підсумовує, що соціальний діалог є лише однією з форм соціального партнерства між представниками держави, роботодавців та працівників. Слід врахувати досвід ЄС щодо залучення до соціального діалогу громадських організацій різного спрямування. Це питання потребує чіткого законодавчого визначення правового статусу цих організацій [3, с. 28, 29]. Проте, Звіти Єврофонду по Австрії підсумовують, що за 2022- 2023 роки не відбулося жодних змін у складі учасників, інституціях чи практиці соціального діалогу та колективних переговорів. Соціальні партнери брали участь у найважливіших заходах, які були впроваджені шляхом тристоронніх переговорів [11, с. 3; 12, с. 4]. Тому, слід уточнити досвід яких саме держав ЄС слід впровадити.

Звіт Міжнародної організації праці (МОП) щодо впровадження соціального діалогу за 2024 рік передбачає, що Програма соціального діалогу включає представницькі організації роботодавців і працівників, що діють на національному та/або галузевому рівнях, а також уряд, залежно від того, чи це двосторонній чи тристоронній діалог. Саме об'єднання цих учасників становить специфічне поняття соціального діалогу та відрізняє його від інших форм партисипативного управління, таких як «багатосторонній діалог» або «громадський діалог». Зокрема, організації роботодавців і працівників унікальні тим, що вони черпають свою легітимність зі своєї представницькості, членства та повноважень, які є невід'ємними гарантіями ефективного соціального діалогу [13, с. 6].

У аспекті інститутів партисипативної демократії, партнерство включає діалог, а не є однією з його форм партнерства. Партнерство – це про інший якісний рівень взаємодії. Слід враховувати, що хоча рівень партнерства є найвищим рівнем взаємодії в межах інститутів партисипативної демократії, проте, без наявності інформування, консультацій та діалогу рівень партнерства залишати-

меться недосяжним [14;15, с. 182]. Аналогічні висновки можна зробити і щодо соціального партнерства.

Соціальний діалог визначається як всі види переговорів, консультацій або просто обміну інформацією між представниками урядів, роботодавців та працівників з питань, що становлять спільний інтерес і стосуються економічної та соціальної політики [16]. У межах принципу 8 Європейського стовпа соціальних прав, соціальний діалог – це процес, за допомогою якого соціальні партнери, такі як профспілки та організації роботодавців, ведуть переговори, часто у співпраці з урядом, щоб вплинути на врегулювання та розвиток питань, пов'язаних з роботою, політики ринку праці, соціального захисту, оподаткування чи іншої економічної політики [17].

Рекомендація (C/2023/1389) передбачає визначення соціального діалогу як всіх видів переговорів, консультацій або обміну інформацією між представниками урядів, роботодавців та працівників з питань, що становлять спільний інтерес, що стосуються економічної, соціальної та політики зайнятості, які існують як двосторонні відносини між працівниками та керівництвом, включаючи колективні переговори, або як тресторонній процес, за участю уряду як офіційної сторони діалогу, і можуть бути неформальними або інституціоналізованими, або ж поєднанням цих двох форм, що відбуваються на національному, регіональному, місцевому рівні або рівні підприємства в різних галузях промисловості чи секторах, або на кількох із цих рівнів одночасно [1].

МОП під «соціальним діалогом» розуміє всі види переговорів, консультацій або просто обміну інформацією між представниками урядів, роботодавців та працівників з питань, що становлять спільний інтерес, що стосуються економічної та соціальної політики. Концепція соціального діалогу є широкою та охоплює різноманітні інституційні форми, процеси та учасників. По суті, вони походять з рекомендацій, наданих міжнародними трудовими нормами та національними нормативними базами, що дозволяють застосування цих стандартів. Соціальний діалог стосується саме процесів, задіяних у трудових відносинах. Трудові відносини стосуються законів, процесів та інституцій, що регулюють такі відносини, включаючи заробітну плату, умови праці, соціальний захист, трудовий мир та дискримінацію. Термін «соціальні партнери» часто використовується для опису профспілок та організацій роботодавців. Інші учасники, такі як організації громадянського суспільства, також можуть бути залучені до змістовних розмов або «багатостороннього діалогу» [18, с. 13].

Отже, поняття соціальний діалог у зарубіжних джерелах розкривається через перелік форм, суб'єктів та сфер з приводу яких запроваджується соціальний діалог. Проте, в аспекті конституційно-правового дослідження цінним є наведене визначення у колективній праці вчених-політологів держав ЄС. Так, А. Афонсо (A. Afonso), М. Кікер (M. Kiecker), П. Гулар (P. Goulart) розкривають дане поняття крізь розуміння вимірювання масштабів соціального діалогу. Соціальний діалог можна визначити як процес, за допомогою якого уряди діляться своїми prerogativami щодо формування політики з профспілками та об'єднаннями роботодавців не лише неформально, включаючи їхній внесок, але й формально, створюючи стіл переговорів та беручи участь у переговорах з ними щодо державної політики. Соціальний діалог більше зосереджується на політичному процесі переговорів між його групами інтересів та державою у повсякденному процесі розробки політики [7, с. 342]. Повсякденність соціального діалогу це, перш за все, про постійність і сталість цих відносин, що може свідчити на користь встановлення партнерського рівня взаємодії.

У 2022 році було проведено дослідження питання розуміння соціального діалогу у Польщі на репрезента-

тивний вибірці підприємств, тобто групи, на яку безпосередньо впливає соціальний діалог. Кожен третій респондент (33%) розуміє поняття соціального діалогу як обмін інформацією в суспільстві, а кожен шостий (17%) визначає його як інформаційну діяльність адміністрації щодо громадян. Більшість, 46%, опитаних підприємств пов'язують соціальний діалог насамперед зі співпрацею між роботодавцями, профспілками та адміністрацією. Висновок дослідження досить невтішний, оскільки лише половина респондентів знає, що таке соціальний діалог. Результати висвітлюють потребу підвищити обізнаність у цій сфері [19, с. 4].

Співпраця між урядами, профспілками та організаціями роботодавців відіграла важливу роль у розробці та впровадженні соціальної та економічної політики в багатьох розвинених промислових країнах. Розрізняють рівні соціального діалогу: міжнародний, регіональний, національний, секторальний [18, с. 58-85]. Соціальний діалог може вирішально впливати на соціальні та економічні результати, такі як нерівність доходів, або впливати на успіх чи невдачі урядової політики. Виключення профспілок з розробки політики є важливим предиктором політичних страйків, які можуть затримати або блокувати реформи соціального забезпечення та ринку праці. Тому важливо розуміти, чому і коли уряди залучають профспілки та роботодавців до розробки соціальної та економічної політики, а коли ні [7, с. 341].

Привертає увагу запропонована вченими типологія ступеня соціального діалогу. Зокрема, виокремлено наступні типи: 1. Відсутність участі – профспілки та роботодавці не залучені: уряд самостійно формує політику; 2. Консультації – уряд консультується з організаціями працівників та роботодавців, хоча й не вступає в прямі переговори з ними, і залишається єдиним суб'єктом, що контролює розробку державної політики; 3. Узгодження – уряд створює стіл переговорів, де державні службовці, роботодавці та профспілки обговорюють реформи політики. Однак не напроцьовується угода, яка би задовільнила всіх учасників. Уряд залишається вільним проводити політичні реформи навіть без повної підтримки профспілок та роботодавців; 4. Корпоративний компроміс – профспілки, роботодавці та уряд спільно обговорюють політичні реформи та досягають угоди, яку повністю підтримують залучені сторони. Законодавство ухвалюється лише за умови згоди профспілок та роботодавців. Ця проста типологія може слугувати інструментом для емпіричного відображення рутинної участі соціальних партнерів у розробці політики, що відбувається в різних країнах щороку [7, с. 343]. Такий підхід також дозволяє провести аналогію між рівнями впровадження соціального діалогу та рівнями демократії участі.

Фіскальний простір може впливати на здатність урядів робити поступки профспілкам та роботодавцям, а отже, на соціальний діалог взагалі. На основі експертних оцінок спостерігається загальна тенденція до зниження середнього рівня соціального діалогу в Європі між 1980-2019 роками. Приблизно під час фінансової кризи 2008 року відбувся короткочасний сплеск «кризового корпоративізму». Пізніше мав місце явний спад, оскільки багато країн намагалися поєднати залучення соціальних партнерів та жорсткі заходи економії, особливо у Південній Європі. В Угорщині спад відповідає приходу до влади партії «Фідес» В. Орбана. Хоча деякі країни демонструють високий рівень стабільності на високих рівнях (Швейцарія, Нідерланди, Норвегія), деякі інші країни, здається, демонструють вищу волатильність [7, с. 346, 347].

Фактично, зв'язок між вищим рівнем соціального діалогу та балансом сил між лівими та правими в уряді є одним з небагатьох ефектів, який видається послідовним та стійким у різних моделях. Однак вчені не виявили зв'язку між базою підтримки правлячих партій

у парламенті та рівнями соціального діалогу. Розглядаючи конкретні випадки, прослідковуються деякі докази цієї закономірності в таких країнах, як Австрія, де уряди, що складаються як з SPÖ (ліві), так і з ÖVP (праві; досі демонструють вищий рівень соціального діалогу, ніж альтернативні праві коаліції). У Норвегії соціальний діалог занепав на початку 2000-х років, коли нова коаліція консерваторів, лібералів та християнських демократів (кабінет, у якому домінували праві) замінила уряд, очолюваний соціал-демократами. Це свідчить, що узгодженість є найімовірнішою формою соціального діалогу для всіх трьох типів уряду, а уряди, що включають як правих, так і лівих, менш схильні або консультуватися лише із соціальними партнерами, або взагалі ігнорувати їх [7, с. 349-350]

Не можна розкривати питання забезпечення соціального діалогу в межах держав ЄС без врахування політики ЄС у цій сфері на впровадження якої спрямована діяльність держав ЄС. Так, Рада ЄС, у своїй Резолюції щодо зміцнення соціального діалогу в ЄС (C/2023/1389) бере до уваги п. f ч. 1 ст. 153 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС), яким передбачено, що з метою досягнення цілей статті 151 Союз підтримує та доповнює діяльність держав-членів, зокрема й у сфері представництва та колективному захисті інтересів працівників та працевлаштованих, включаючи право працівників брати участь у спільному управлінні. Положення цієї статті не застосовуються до оплати праці, права на об'єднання, права на страйк або права застосовувати локаут [22]. Отже, ст. 153 ДФЄС окреслює межі компетенції ЄС у цій сфері, тоді як інші питання регулюються національним законодавством держав ЄС.

Крім того можна виокремити «права у сфері соціального діалогу». Наявність системи прав породжує основу для існування соціального діалогу. Так, в Резолюції щодо зміцнення соціального діалогу в ЄС (C/2023/1389) згадане право на колективні переговори. Проте, воно є похідним від інших прав, закріплених на рівні міжнародних актів та конституційного законодавства. Перш за все, це соціальні та економічні права та свободи: на працю; соціальний захист; достатній життєвий рівень; свободу об'єднання у професійні спілки; захист соціальних та економічних прав людини та ін. Право на участь в управлінні суспільними та державними справами у системному взаємозв'язку з іншими правами та свободами реалізується, в тому числі, через участь у соціальному діалозі. Соціальний діалог можливий лише за демократичного режиму. Проте, як свідчить практика держав ЄС, будь-які зовнішні фінансово-політичні зобов'язання держави накладають обмеження щодо ухвалення рішень через застосування механізмів соціального діалогу.

У Плані дій Європейського стовпа соціальних прав Комісія визначила конкретні ініціативи для реалізації Європейського стовпа соціальних прав. Його реалізація забезпечується спільними зусиллями інституцій ЄС, національних, регіональних та місцевих органів влади, соціальних партнерів та громадянського суспільства [20]. План дій щодо Європейського стовпа соціальних прав визначає конкретні ініціативи для втілення соціальних прав у реальність. Він пропонує три амбітні цілі для ЄС до 2030 року: щонайменше 78% населення віком від 20 до 64 років повинні бути працевлаштовані; щонайменше 60% усіх дорослих повинні щороку брати участь у навчанні; скорочення щонайменше на 15 мільйонів кількості людей, які перебувають під загрозою бідності або соціальної ізоляції [21]. Досягнення подібних цілей неможливе без налагодження соціального діалогу на рівні, що забезпечить сталість цих практик та сталий розвиток, якого ми усі прагнемо.

Особливу увагу, в аспекті конституційно-правового забезпечення соціального діалогу, привертають наступні положення Рекомендації (C/2023/1389):

1. Рада закликає держави-члени та Комісію посилювати соціальний діалог на всіх рівнях та в усіх його формах, включаючи транскордонне співробітництво, з метою забезпечення активної участі соціальних партнерів у формуванні майбутнього праці та у побудові соціальної справедливості, зокрема шляхом ефективного визнання права на колективні переговори та шляхом роздумів про адекватну мінімальну заробітну плату, незалежно від того, чи є вона встановленою законом чи узгодженою.

2. Наголошується на Принципі 8 Європейського стовпа соціальних прав і зазначається, що із соціальними партнерами слід консультуватися щодо розробки та впровадження економічної політики, політики зайнятості та соціальної політики відповідно до національної практики. Слід заохочувати до ведення переговорів та укладання колективних договорів з питань, що їх стосуються, поважаючи їхню автономію та право на колективні дії. Також слід заохочувати підтримку для розширення можливостей соціальних партнерів щодо сприяння соціальному діалогу.

3. Держави повинні поважати основні права на свободу об'єднання та колективних переговорів й сприяти розвитку сильних, незалежних профспілок та організацій роботодавців з метою сприяння змістовному соціальному діалогу;

4. Держави повинні забезпечити адаптацію до цифрової ери та сприяти колективним переговорам у новому світі праці, а також справедливому та законному переходу до кліматичної нейтральності.

5. Роботодавці та їхні представники повинні бути захищені від будь-яких незаконних заходів під час здійснення свого права на колективні переговори. Слід забезпечити захист працівників, членів профспілок та їхніх представників під час здійснення свого права на колективні переговори від будь-яких заходів, які можуть завдати їм шкоди або негативно вплинути на їхнє працевлаштування.

6. Усунення інституційних або правових бар'єрів для соціального діалогу та колективних переговорів, що охоплюють нові форми або нестандартні форми праці.

7. Забезпечення того, щоб сторони переговорів мали, в межах чинної правової бази, свободу вирішувати питання, що є предметом переговорів [1].

Питання соціального діалогу не оминаються конституціями держав ЄС. Соціальна політика держави визначається конституцією через закріплення засад конституційного ладу, зокрема, проголошення демократичної, правової, соціальної держави. Найважливіше в питаннях конституційних цінностей та ідей це їх практичне втілення. Досвід реалізації конституційних положень дозволяє сформувати реально діючі механізми для впровадження в реальність сталого соціального діалогу.

Не усіма конституціями прямо закріплено поняття «соціальний діалог». Проте, традиції європейського конституціоналізму не виключають соціальне партнерство або ж питання участі в регулюванні умов праці та економічних умов. Конституціями Польщі, Німеччини, Іспанії, Італії, Франції ці питання врегульовано більшою мірою. Так, Конституція Польщі містить згадку про соціальний діалог у Преамбулі, де передбачено, що Конституція Республіки Польща, заснована на повазі до свободи та справедливості, співпраці між органами державної влади, соціальному діалозі, а також на принципі субсидіарності у зміцненні влади громадян та їхніх громад. Стаття 20 передбачає, що основою економічної системи Республіки Польща є соціальна ринкова економіка, що ґрунтується на свободі економічної діяльності, приватній власності, солідарності, діалозі та співпраці між соціальними партнерами [23].

Основний Закон Німеччини містить наступні положення: право створювати об'єднання для захисту та покращення умов праці та економіки гарантується кожній особі та представникам усіх професій. Угоди, що обмежують або

мають на меті порушити це право, є недійсними; заходи, спрямовані на це, є незаконними. Заходи, вжиті відповідно до статті 12а (у сфері військової та альтернативної служби, праця в умовах оборони, обмеження залишити роботу), пунктів 2,3 статті 35 (питання забезпечення громадської безпеки в умовах стихійних лих, перенаправлення поліції та збройних сил у інші Землі), пункту 4 статті 87а (заходи у випадку загрози існуванню вільного демократичного устрою) або статті 91 (заходи у випадку загрози існуванню вільного демократичного устрою), не можуть бути спрямовані проти трудових спорів, у яких беруть участь об'єднання, створені з метою захисту та покращення умов праці та економічних умов (ч. 3 ст. 9); Федеративна Республіка Німеччина є демократичною та соціальною федеральною державою (ч. 1 ст. 20) [24].

У Конституції Німеччини уточнюється, що укладання колективних договорів покладено лише на профспілки, а Федеральний конституційний суд у 2015 році заявив, що організація «Християнська профспілка агентств зайнятості та кадрових послуг» (Christian Trade Union for Agency Work and Personnel Service Agencies (CGZP)) не відповідає за колективні переговори. CGZP уклала угоди із заробітною платою, яка була значно нижчою за заробітну плату, передбачену колективними договорами добросовісних профспілок [10, с. 5].

Федеральний конституційний суд Німеччини (Рішення від 19.06.2020 р.), розглядаючи питання про дотримання конституційних положень робить висновок, що забороняючи використання тимчасових працівників як штрейкбрехерів (людей, які працюють під час страйку, щоб замінити страйкарів), законодавець переслідує цілі настільки великої ваги, що вони, в принципі, можуть виправдати навіть суворі обмеження основних прав. Це стосується мети забезпечення соціально адекватних умов праці для тимчасових працівників. Це також стосується мети забезпечення ефективного функціонування вільних колективних переговорів, гарантованих як основоположне право, незважаючи на використання тимчасових працівників під час трудових спорів, що суттєво зміщує баланс сил на шкоду профспілкам. Законодавець не порушує обов'язку держави щодо нейтралітету. Зокрема, законодавець не заборонено змінювати рамки та умови, встановлені законодавством про колективні переговори, з метою відновлення паритету. Коли законодавець встановлює обмеження для збалансування конфліктуючих інтересів, він користується широкою свободою дій. Втім, свобода дій законодавця обмежена об'єктивним змістом статті ч. 3 ст. 9 Основного Закону. Неприпустимо ставити під загрозу вільні колективні переговори, які ефективно працюють лише доти, доки баланс сил між сторонами колективних договорів приблизно рівний, тобто за умови паритету. Відповідно, оскаржуване положення, яке забороняє використання тимчасових працівників як штрейкбрехерів, не порушує свободу трудових коаліцій згідно з ч. 3 ст. 9 Основного Закону, і воно охоплюється свободою дій законодавця [25].

У своєму Рішенні від 09.07.2020 р. ФКС Німеччини зазначає, що страйк на приватних парковках компанії не порушує її основних прав – ні права на власність згідно з ч. 1 ст. 14 Основного Закону, ні свободи дій підприємств згідно з ч. 1 ст. 12 Основного Закону у поєднанні з ч. 1 ст. 2 Основного Закону – оскільки профспілки повинні мати можливість звертатися до працівників, щоб навіть скористатися своїми основними правами згідно з ч. 3 ст. 9 Основного Закону. Крім того, Федеральний суд з трудових спорів, дозволивши страйк на парковці, правильно врахував ч. 3 ст. 9 Основного Закону на користь профспілки. Право на вільні колективні переговори, захищене ч. 3 ст. 9, поширюється на укладання колективних договорів, і зокрема на трудові дії, включаючи страйк [26].

Фундаментальна свобода, передбачена ч. 1 ст. 9 Основного Закону Німеччини, захищає всі види діяльності,

типів для трудових об'єднань, зокрема укладання колективних договорів, їх продовження та застосування, а також заходи, що вживаються у трудових спорах. Однак, це основоположне право не надає абсолютного права використовувати для власної вигоди ключові посади в компанії та повноваження, засновані на цих посадах, а також перешкоджати діяльності підприємства з метою встановлення тарифів оплати. Частина перша статті 9 Основного Закону захищає існування профспілок загалом, але не гарантує захисту статус-кво окремих профспілок. Державні заходи, спрямовані на витіснення окремих профспілок з процесу колективних переговорів або позбавлення окремих профспілок їхньої основи існування, є несумісними з ч. 1 ст. 9. Правові положення, що охоплюються сферою захисту ч. 1 ст. 9 Основного Закону та спрямовані на встановлення та забезпечення функціонування системи автономії колективних переговорів, переслідують законну мету. Для досягнення цієї мети законодавець може встановити паритет між протилежними сторонами колективних договорів. Однак він також може прийняти правила, що регулюють відносини між сторонами колективних договорів, які перебувають на одній стороні, щоб створити структурні передумови для справедливого балансу в колективних переговорах також у цьому відношенні, а також для того, щоб забезпечити аби колективні договори, які вважаються за свою суттю правильними, створювали розумні економічні та трудові умови. Щодо структурних передумов автономії колективних переговорів, законодавець має прерогативу оцінки та широкі повноваження (Рішення від 11.07.2017 р.) [27].

Рішення Другого Сенату від 12.06.2018 р. ФКС Німеччини передбачає, що заборона на страйк для державних службовців є незалежним і традиційним принципом системи кар'єрної державної служби у значенні ч. 5 ст. 33 Основного Закону. Така заборона відповідає обом вимогам, необхідним для того, щоб кваліфікуватися як традиційний принцип: традиційність і суттєвість. Заборона на страйк для державних службовців у Німеччині відповідає принципу відкритості Конституції до міжнародного права. Зокрема, вона сумісна з гарантіями Європейської конвенції з прав людини. Також, враховуючи практику Європейського суду з прав людини, не можна встановити, що німецьке законодавство суперечить статті 11 Європейської конвенції з прав людини [28].

Конституція Італійської Республіки передбачає, що Італія є демократична Республіка, заснована на праці (ст. 1). У статті 2 наголошується про рівність гарантій невідчужуваних прав людини, як окремої особи, так і члена громадських об'єднань, а обов'язки випливають із політичної, економічної та соціальної солідарності і повинні виконуватися безумовно. І стаття 3 у частині 2 передбачає завдання держави усувати перешкоди економічного і соціального характеру, які, фактично обмежуючи свободу і рівність громадян, перешкоджають розвитку особи та ефективній участі працівників у політичній, економічній і соціальній організації країни [29, с. 135].

Конституція Французької Республіки закріплює наступні положення: Франція є демократичною (ст. 1); Економічна, Соціальна й Екологічна Рада надає свої висновки щодо проєктів актів за зверненням Уряду. Кожен план або проєкт програмного закону економічного, соціального чи екологічного характеру має подаватися на розгляд Ради для отримання її висновку (ст.ст. 69,70); кожен зобов'язаний працювати і має право на отримання роботи. Ніхто не може у своїй роботі або у своїй посаді зазнавати утисків через своє походження, поглядів чи розповідання. Кожна людина може захищати свої права та свої інтереси за допомогою профспілкової організації і долучатися до профспілки за своїм вибором. Право на страйк здійснюється в межах законів, які його регламентують. Кожен працюючий через своїх делегатів бере участь у колективному

визначенні умов праці, так само як і в керівництві підприємством. Нація гарантує рівний доступ до освіти, набуття професії (Преамбула Конституції Французької Республіки 1946 року) [29, с. 47, 69, 71].

Окремо слід згадати про положення Конституції Австрії, де поняття соціальний партнерський діалог (the social partners' dialogue) зустрічається у частині 2 статті 120-а, яка передбачає, що Республіка визнає роль соціальних партнерів. Вона поважає їхню автономію та підтримує діалог соціальних партнерів шляхом створення органів самоврядування. При цьому йдеться про самоврядування відмінне від місцевого самоврядування, оскільки даний підрозділ В «Інші види самоуправління («Other Self-Administration») Глави VI Конституції Австрії слідує за розділом присвяченому муніципалітетам, яким позначаються місцеві громади [30].

Більшість конституцій обмежуються закріпленням права на професійні об'єднання (профспілки). Питання соціального діалогу, як правило, прямо не згадується. До прикладу, Конституція Литовської Республіки закріплює наступні положення: економіка базується на праві приватної власності, свободі індивідуальної економічної діяльності та ініціативи. Держава підтримує економічні зусилля та ініціативи, корисні для суспільства та регулює економічну діяльність таким чином, щоб вона служила загальному добробуту нації (ст. 46); кожен має право вільно обирати роботу та підприємницьку діяльність, а також право на гідні, безпечні та здорові умови праці, справедливий винагороду за свою працю та соціальний захист у разі безробіття (ст. 48); кожна працююча людина має право на відпочинок та дозвілля, а також на щорічну оплачувану відпустку. Тривалість робочого часу визначається законодавством (ст. 49); профспілки вільно створюються та діють незалежно. Вони захищають професійні, економічні та соціальні права та інтереси працівників і є рівними (ст. 50); Працівники мають право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів. Обмеження, умови та порядок реалізації цього права встановлюються законом (ст. 51); держава гарантує право громадян на отримання пенсій по старості та інвалідності, соціальної допомоги у разі безробіття, хвороби, вдовства, втрати годувальника та інших випадків, передбачених законом (ст. 52) [31].

Відповідно до Конституції Болгарії, об'єднання громадян служать для задоволення і захисту їхніх інтересів. Об'єднання громадян, у тому числі профспілки, не можуть ставити перед собою політичні цілі і здійснювати політичну діяльність, властиву тільки політичним партіям (ч. 1 ст. 12). Громадяни мають право на працю. Робітники та службовці мають право на здорові та безпечні умови праці, на мінімальну винагороду та винагороду, що відповідає виконаній роботі, а також на відпочинок та відпустку в умовах та в порядку, встановлених законом (ст. 48). Положення статей 49 та 50 закладають гарантії соціального діалогу, оскільки передбачають право робітників та службовців об'єднуватися у профспілки та спілки для захисту своїх інтересів у сфері праці та соціального забезпечення. Також гарантовано право на страйк з метою захисту своїх колективних економічних і соціальних інтересів. Роботодавці мають право об'єднуватися для захисту

своїх економічних інтересів (ст. 49, 50) та ін. [31]. Таким чином, можна констатувати пряме і непряме закріплення соціального діалогу.

Як бачимо, кожна держава закріплює питання соціального діалогу по-різному, проте суть його залишається незмінною – забезпечення прав та свобод людини в економічній та соціальній сферах.

Висновки. 1. Успішність соціального діалогу значною мірою залежить від впровадження інститутів партисипативної демократії і активного їх використання. Демократичні процеси та форми демократії не обмежуються однією сферою політики, зокрема соціального діалогу. Якщо демократія на низькому рівні, той соціальний діалог буде на тому ж рівні.

2. З огляду на те, що практика держав ЄС демонструє зниження рівня соціального діалогу в кризових фінансових ситуаціях, доречно передбачити мінімальні конституційні гарантії у цій сфері.

3. Соціальний діалог, як конституційно-правова категорія, має низку особливостей, оскільки таку форму взаємодії не можна і не треба відокремлювати від інститутів партисипативної демократії. Між ними прослідковуються спільні риси. Безумовно, в межах соціального діалогу коло суб'єктів звужено, проте форма взаємодії та зобов'язання держави щодо створення умов для соціального діалогу не відрізняються від забезпечення партисипативної демократії. У обох випадках накладаються зобов'язання держави у соціальній сфері.

Соціальний діалог можна розглядати у вузькому та широкому сенсі. На нашу думку, у конституційно-правовій сфері, на рівні конституційних норм має відображатися поняття соціального діалогу і в широкому (усі форми консультацій, обговорень з соціальних питань), і у вузькому (діалог між державою, роботодавцем та працівниками) значеннях. З питань здійснення соціальної політики можуть проводитися інформування, консультації, діалог або ж розбудовуватися відносини партнерства з громадськістю (утворення громадських рад для спільно вироблення та впровадження рішень). У свою чергу, в межах принципів запровадження інститутів партисипативної демократії поняття «діалог» та «партнерство» це різні рівні демократії участі. Для уникнення плутанини в правовому регулюванні не слід розглядати поняття по-різному в межах кожної галузі права. Діалог має залишатися діалогом, а партнерство – партнерством, не залежно від сфери їх застосування.

4. Не всі конституції містять пряме закріплення поняття «соціальний діалог». Водночас традиції європейського конституціоналізму передбачають визнання соціального партнерства та участі у регулюванні трудових і соціально-економічних відносин. Найповніше ці питання врегульовано в конституціях Польщі, Німеччини, Іспанії, Італії та Франції.

5. Пропонується закріпити поняття «соціальний діалог» на конституційному рівні та визначити основні засади його забезпечення. Успіх впровадження широкого соціального діалогу значною мірою залежить від подальшої демократизації та активності його учасників. Розвиток демократії участі сприятиме демократичності соціальному діалогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Council Recommendation of 12 June 2023 on strengthening social dialogue in the European Union (C/2023/1389). *Official Journal of the European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32023H01389>
2. Chanyshova G. I. Legal nature of acts of social dialogue. *Yearbook of ukrainian law*. 2025 № 17. P. 233-241. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/lnsh82/0061831.pdf#page=233>
3. Досін Б.В. Юридичний зміст поняття соціальний діалог. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2023. Вип. 75. Ч. 3. С. 25–30. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/6-2.pdf>
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/ugoda-pro-asociaciyu/TITLE_V.pdf
5. Сімутіна Я. Соціальний діалог як ключова умова сталого розвитку та євроінтеграції: аналітичний огляд. Ради Європи «Посилення соціального захисту в Україні»: ТОВ «Видавничий дім «Право», 2024. 66 с. URL: <https://rm.coe.int/electronic-version-social-dialogue-as-a-key-condition-for-sustainable/-1680b492d1>

6. Кириченко Ю.В., Шулежко І.А. Право громадян на соціальний захист в Україні та європейських державах: порівняльно-правові аспекти конституційного регулювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*: Серія ПРАВО. 2025. Вип. 90. Ч. 1. С. 274–278. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/340323/328322>
7. Afonso A., Kiecker M., Goulart P. Determinants of Social Dialogue in European Countries (1980–2018). *British Journal of Industrial Relations*. P. 341–353. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/bjir.12863>
8. Mayowa G., Stephen A., Oluwadara A. H. Social Dialogue in Crisis: Labour and Social Policy Reforms under EU/IMF Surveillance in Latvia. May 2025. URL: https://www.researchgate.net/publication/391839569_Social_Dialogue_in_Crisis_Labour_and_Social_Policy_Reforms_under_EUIMF_Surveillance_in_Latvia
9. Eiropas Savienības ekonomiskā vadīšana un tās ietekme uz Latvijas arodbiedrību darbu: Ekspertīze, Projekts Latvijas Brīvo arodbiedrību savienības administratīvās kapacitātes stiprināšana, Rīga, 2014. gada 30. decembris. URL: https://arodbiedribas.lv/wp-content/uploads/2019/11/eiropas_savienibas_ekonomiska_vadisana_un_tas_ietekme_uz_latvijas_arodbiedribu_darbu.pdf
10. Strengthening social dialogue in the EU: An European Trade Union Confederation handbook for the implementation of the Council Recommendation of June 2023. In cooperation with: Version June 2024. 38 p. URL: https://resourcecentre.etuc.org/sites/default/files/2024-09/ETUC_Strengthening-social%20Dialogue_web.pdf
11. Allinger B. Industrial relations and social dialogue Austria: Developments in working life 2022. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound). 21 p. URL: <https://euagenda.eu/publications/download/556988>
12. Allinger B. Austria: Developments in working life 2023. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound) 2024. 24 p. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/all/austria-developments-working-life->
13. Social Dialogue Report 2024: Peak-level social dialogue for economic development and social progress. International Labour Organization, 2024. 226 p. https://www.ilo.org/sites/default/files/2025-02/ILO_Social_Dialogue_2024_Full-R11.pdf
14. Code of good practice for civil participation in the decision-making process: revised adopted by the Conference of INGOs on 30 October 2019. URL: <https://rm.coe.int/code-of-good-practice-civil-participationrevised-301019-en/168098b0e2>
15. Гришко Л.М. Актуальні питання досягнення партнерського рівня взаємодії в межах «демократії участі» у сфері місцевого самоврядування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2024. № 48. С. 169–190.
16. Lawrence S., Ishikawa J., Social Dialogue Indicators Trade union membership and collective bargaining coverage: Statistical concepts, methods and findings. Working Paper № 59: International Labour Office. Geneva, 2005. 204 p. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-integration/documents/publication/wcms_079175.pdf
17. Principle 8: Social dialogue and involvement of workers / European Pillar of Social Rights. Flashcard Tool. URL: <https://epsr-flashcards.eurohealthnet.eu/principle-8/>
18. Social dialogue, skills and COVID-19: the global deal for decent work and inclusive growth flagship report. 2020. 202 p. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_758550.pdf
19. Górniak A., Chowanec A., Wołosik E., Antczak R. Industrial relations and social dialogue Poland: Developments in working life 2023. 21 p. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound), 2024. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/all/poland-developments-working-life-2023>
20. The European Pillar of Social Rights in 20 principles. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/european-pillar-social-rights-building-fairer-and-more-inclusive-european-union/european-pillar-social-rights-20-principles_en
21. European Pillar of Social Rights Action Plan. Employment, Social Affairs and Inclusion / European Commission. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/european-pillar-social-rights-building-fairer-and-more-inclusive-european-union/european-pillar-social-rights-action-plan_en
22. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про Функціонування Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
23. The Constitution of The Republic of Poland OF 2nd APRIL, 1997. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/konse.htm>
24. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/
25. Abstract of the Federal Constitutional Court's Order of 19 June 2020 - 1 BvR 842/17. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2020/06/rk20200619_1bvr084217en.html
26. Abstract of the Federal Constitutional Court's Order of 9 July 2020 - 1 BvR 719/19. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2020/07/rk20200709_1bvr071919en.html
27. The judgment of the First Senate of 11 July. 2017. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2017/07/rs20170711_1bvr157115en.html
28. The Judgment of the Second Senate of 12 June 2018. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2018/06/rs20180612_2bvr173812en.html
29. Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник / Авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / За заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 664 с.
30. Austria: Federal Constitutional Act. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1920/de/114403>
31. Lietuvos Respublikos Konstitucija Priėmimo data: 25.10.1992. Galiojanti suvestinė redakcija: 22.05.2022. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.47BB952431DA/asr#part_bb39234c53d3424f9db3d40a60067623
32. Конституция на Република България: изм. и доп. бр. 106 от 22.12.2023. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const>

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ УКРАЇНИ

LEGAL REGULATION OF THE FUNERAL SERVICES MARKET IN UKRAINE

Іващенко С.М., доцент кафедри права
Національної безпеки та правової роботи

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-6846-7422

Іващенко В.С., студентка I курсу

Навчально-науковий інститут фінансів, економіки, управління та права
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»,
студентка I курсу економічного факультету
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
orcid.org/0009-0002-3455-9120

Стаття присвячена комплексному аналізу правового регулювання ринку ритуальних послуг в Україні. Розглянуто нормативно-правову базу, що регулює відносини у сфері поховання та похоронної справи, проаналізовано ключові законодавчі акти та підзаконні нормативні документи. На основі аналізу законодавства здійснено дослідження змісту ритуальних послуг, їх класифікації та особливостей надання. Особлива увага приділена проблемам та недолікам чинного законодавства, які гальмують розвиток цієї сфери економіки та ускладнюють діяльність суб'єктів господарювання. Встановлено, що ринок ритуальних послуг в Україні потребує більш чіткого правового регулювання з урахуванням європейських стандартів та міжнародної практики, зокрема досвіду країн Європейського Союзу. З'ясовано роль державних органів влади та органів місцевого самоврядування у здійсненні регулювання та контролю над якістю надання ритуальних послуг, визначено їх повноваження та відповідальність. Виявлено нагальну потребу у створенні єдиного реєстру надавачів ритуальних послуг та запровадженні ефективної системи ліцензування, яка б забезпечила підвищення якості послуг та захист інтересів споживачів. Запропоновано конкретні напрями вдосконалення законодавства щодо захисту прав споживачів ритуальних послуг, встановлення мінімальних стандартів якості обслуговування, розробки дієвого механізму розгляду скарг та компенсації матеріальної і моральної шкоди. Дослідження свідчить про необхідність гармонізації українського законодавства з нормами європейського права та запровадження євроінтеграційних підходів до регулювання цієї важливої соціальної сфери, що є особливо актуальним в контексті європейської інтеграції України. Розглянуто механізми державної опіки над місцями поховань та питання утримання кладовищ, включаючи фінансування та організаційні аспекти їх діяльності. Акцентовано на важливості прозорості у встановленні цін на ритуальні послуги та необхідності запровадження дієвого контролю за дотриманням законодавства у цій сфері, створення механізмів громадського моніторингу. Окремо проаналізовано питання соціального захисту вразливих категорій населення при отриманні ритуальних послуг та забезпечення рівного доступу до якісних послуг незалежно від матеріального становища громадян.

Ключові слова: ритуальні послуги, похоронна справа, правове регулювання, ринок послуг, захист прав споживачів, кладовища, нормативно-правова база, державне регулювання, якість послуг, ліцензування.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of the funeral services market in Ukraine. The normative and legal framework regulating relations in the field of burial and funeral services is considered, and key legislative acts and bylaws are analyzed. Based on the analysis of legislation, the study examines the content of funeral services, their classification and peculiarities of provision. Special attention is paid to the problems and shortcomings of the current legislation that hinder the development of this sector of the economy. It has been established that the funeral services market in Ukraine requires more precise legal regulation taking into account European standards and international practice. The role of state authorities and local self-government bodies in regulating and controlling the quality of funeral services provision has been clarified. An urgent need has been identified to create a unified registry of funeral services providers and introduce an effective licensing system. Specific directions for improving legislation on the protection of consumer rights, establishing minimum quality standards, developing a mechanism for reviewing complaints and compensating for damages have been proposed. The research indicates the need for harmonization of Ukrainian legislation with European law norms and the introduction of European integration approaches to regulating this important social sphere. The mechanisms of state protection of burial places and the maintenance of cemeteries are considered. Emphasis is placed on the importance of transparency in setting prices for funeral services and the necessity of implementing effective control over compliance with legislation in this field.

Key words: funeral services, burial affairs, legal regulation, services market, consumer protection, cemeteries, regulatory framework, state regulation, quality of services, licensing.

Ритуальні послуги займають важливе місце в системі надання соціальних послуг населенню. Визнання гідності людини, повага до її пам'яті та права на достойне поховання є одними з найважливіших принципів як світової цивілізації, так і законодавства України. Однак, незважаючи на соціальну значущість цієї сфери, правове регулювання ринку ритуальних послуг в Україні залишається недостатньо розвиненим та потребує вдосконалення.

Основним законодавчим актом, що регулює сферу ритуальних послуг, є Закон України «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 року № 1102-IV [1]. Наведений закон встановлює правові засади поховання умерлих та здійснення похоронної справи, визначає органи

влади, що здійснюють регулювання та контроль у цій сфері, та регламентує права й обов'язки фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у ритуальній діяльності [1].

Важливим нормативним документом є Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2003 року № 193 «Про затвердження нормативно-правових актів щодо реалізації Закону України «Про поховання та похоронну справу» [3]. Ця постанова затвердила Порядок утримання кладовищ та інших місць поховань, а також встановила необхідний мінімальний перелік окремих видів ритуальних послуг [4, 6].

Мінімальний перелік ритуальних послуг включає послуги з облаштування, влаштування та утримання місць

поховання, проведення поховань та кремації, надання та доставки труни, одягу та квітів, організації траурної церемонії, розповсюдження інформації про смерть та інші послуги, передбачені законодавством [4].

Наразі, Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1445 та від 30 вересня 2022 р. № 1109, а також Постановою від 2025 року, були уточнені вимоги до надання ритуальних послуг та запровадження сучасних механізмів регулювання [5].

Ритуальні послуги – це комплекс заходів, спрямованих на задоволення потреб громадян щодо організації поховання та увічнення пам'яті про умерлого. За своєю природою ці послуги поєднують елементи соціальної допомоги, комерційної діяльності та культурних традицій.

На основі аналізу законодавства можна виділити такі категорії ритуальних послуг: органічні (послуги з організації та проведення поховання), матеріальні (надання трун, вінків, одягу), комунальні (облаштування місць поховання, утримання кладовищ) та організаційно-управлінські (оформлення документів, взаємодія з органами влади).

Специфіка ритуальних послуг полягає в тому, що вони надаються в умовах високої емоційної напруги та психологічного стресу споживачів. Це робить особливо важливим встановлення чітких норм якості та захисту прав споживачів у цій сфері [7].

Функції держави та органів місцевого самоврядування у регулюванні ринку ритуальних послуг є багатоаспектними. До компетенції органів місцевого самоврядування входить утримання кладовищ та інших місць поховань, затвердження планів розвитку ритуальної інфраструктури, розгляд скарг громадян та виконання контрольно-наглядової функції [7].

Державні органи влади здійснюють розробку та прийняття нормативно-правових актів, регулюють діяльність надавачів ритуальних послуг на рівні законів та постанов Кабінету Міністрів України, забезпечують дотримання санітарних та епідеміологічних норм [7].

Однак, як свідчать дослідження, механізм взаємодії між органами влади та надавачами послуг часто виявляється недостатньо ефективним, що призводить до виникнення конфліктів та порушень прав громадян [8].

Незважаючи на наявність певної нормативно-правової бази, що регулює сферу поховання та ритуальних послуг, правове регулювання цього ринку в Україні залишається непослідовним і фрагментарним. Існуюча система законодавчих та підзаконних актів не забезпечує комплексного контролю за діяльністю суб'єктів господарювання у даній галузі, що призводить до виникнення численних проблем практичного та правозастосовного характеру.

Однією з ключових проблем є відсутність єдиної системи ліцензування та реєстрації надавачів ритуальних послуг. Нині діяльність у цій сфері не передбачає обов'язкової перевірки відповідності суб'єктів господарювання встановленим кваліфікаційним вимогам. Через це на ринку функціонує значна кількість не зареєстрованих або недобросовісних операторів, які не несуть відповідальності за якість своїх послуг і часто порушують права споживачів [7]. Крім того, відсутність єдиного державного реєстру надавачів ритуальних послуг унеможливує ефективний контроль з боку органів місцевого самоврядування та державних інституцій, що сприяє поширенню тінювого сектору в даній галузі.

Механізми захисту прав споживачів у сфері ритуальних послуг залишаються недостатньо розробленими. Особи, які стикаються з неякісним наданням таких послуг, часто не мають реальних можливостей подати скаргу або отримати компенсацію за завдані збитки. Законодавство не гарантує ефективного розгляду звернень, а судовий захист є складним і тривалим процесом. Водночас відсутня централізована база даних, яка містила б інформа-

цію про надавачів послуг, їх досвід, репутацію, рейтинги або наявні скарги від споживачів [8]. Це ускладнює здійснення громадського контролю та підвищує ризик порушення прав громадян.

Проблемним залишається й питання встановлення цін на ритуальні послуги. Хоча законодавство надає право органам місцевого самоврядування визначати тарифи, на практиці цей механізм системно не працює. Нерідко спостерігаються зловживання з боку окремих підприємців, які безпідставно завищують ціни або нав'язують додаткові, непотрібні послуги, користуючись емоційним станом родичів померлого [7]. Відсутність чітких правил формування тарифів та державного контролю за ціноутворенням створює передумови для зловживань і недобросовісної конкуренції на ринку.

Крім того, законодавство не містить достатньо чітких і конкретних стандартів якості ритуальних послуг, що ускладнює здійснення контролю та притягнення до відповідальності порушників [8]. У більшості нормативних актів закріплені лише загальні принципи діяльності у сфері поховання, без визначення конкретних вимог до рівня сервісу, стану матеріально-технічної бази чи професійної підготовки персоналу. Відсутність дієвих механізмів сертифікації та державного нагляду призводить до зниження якості послуг і підриває довіру громадян до офіційних структур, що працюють у даній сфері.

Для розвитку ринку ритуальних послуг необхідне здійснення комплексу законодавчих та організаційних заходів. Доцільним є розроблення та ухвалення відповідного Закону України про регулювання ринку ритуальних послуг, який би забезпечив комплексне правове врегулювання відносин в наведеній сфері [8]. Наразі, діючий Закон України «Про поховання та похоронну справу», фактично «морально застарів», має низку недоліків, пов'язаних із відсутністю чітко визначених вимог до надавачів послуг, механізмів ліцензування, контролю якості та відповідальності за порушення встановлених норм. Новий закон повинен визначати правовий статус суб'єктів господарювання у сфері ритуальних послуг, умови допуску до професійної діяльності, порядок отримання ліцензії, а також форми державного нагляду і контролю. Його прийняття сприятиме створенню конкурентного та цивілізованого ринку, на якому забезпечуватиметься високий рівень якості послуг і захист прав споживачів [8].

Важливим напрямом удосконалення державного регулювання є створення єдиного державного реєстру надавачів ритуальних послуг [7]. Такий реєстр має забезпечувати відкритий доступ громадян до інформації про підприємства та приватних осіб, які здійснюють діяльність у цій сфері. У ньому повинна міститися інформація про реєстраційні дані суб'єкта, наявність ліцензії, перелік наданих послуг, рівень їхньої сертифікації, а також відомості про скарги та дисциплінарні заходи. Запровадження цього механізму дозволить підвищити рівень прозорості та доброчесності ринку, сприятиме запобіганню шахрайству і забезпечить довіру громадян до суб'єктів господарювання.

Окрім того, необхідно створити ефективну систему захисту прав споживачів ритуальних послуг, яка б забезпечувала можливість оперативного реагування на порушення з боку надавачів [8]. Така система має включати процедуру подання скарг до відповідних комісій із контролю якості послуг, порядок розгляду звернень, а також механізми компенсації матеріальної та моральної шкоди, завданої споживачам унаслідок неякісного або несвоєчасного надання послуг.

Не менш важливим завданням є гармонізація українського законодавства у сфері ритуальних послуг із нормами європейського права та міжнародними стандартами [7]. Зокрема, слід орієнтуватися на директиви та рекомендації ЄС, що регулюють питання якості надання соціально значущих послуг, захисту прав споживачів та етичних

стандартів діяльності. Це сприятиме інтеграції українського ринку ритуальних послуг у європейський простір і підвищенню його конкурентоспроможності.

Крім того, важливим аспектом удосконалення правового регулювання є запровадження прозорих механізмів формування та регулювання цін на ритуальні послуги [8]. Доцільно передбачити обов'язкове періодичне оновлення та оприлюднення рекомендованих тарифів органами місцевого самоврядування або центральними органами виконавчої влади. Це дозволить забезпечити справедливе ціноутворення, запобігти необґрунтованому підвищенню вартості послуг і гарантувати рівний доступ громадян до них незалежно від соціального статусу чи місця проживання [8].

В контексті інтеграції України до європейської спільноти особливої актуальності набуває вивчення європейських практик регулювання ринку ритуальних послуг. Європейські країни характеризуються більш строгим контролем якості, прозорістю ціноутворення та розвинутою системою захисту прав споживачів [7].

Рекомендується адаптувати кращі світові практики до українських умов, враховуючи при цьому національні тра-

диції та культурні особливості. Пропонується також встановити контакти з професійними асоціаціями надавачів ритуальних послуг у Європі для обміну досвідом та запровадження спільних стандартів якості [7].

Підсумовуючи, слід зазначити, що правове регулювання ринку ритуальних послуг в Україні потребує істотного вдосконалення та модернізації. Незважаючи на те, що базові законодавчі акти наявні, їх практична реалізація та механізми контролю залишаються недостатньо розвинутими. Необхідно розробити комплексну стратегію розвитку цієї сфери з урахуванням європейських стандартів та міжнародної практики.

Ключовими напрямками вдосконалення є: запровадження системи ліцензування та реєстрації надавачів послуг; розробка чітких стандартів якості; посилення захисту прав споживачів; запровадження механізмів контролю цін; гармонізація законодавства з європейськими нормами та міжнародними стандартами.

Реалізація запропонованих заходів сприятиме підвищенню якості ритуальних послуг, захисту прав громадян та розвитку цієї важливої соціальної сфери економіки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про поховання та похоронну справу. Закон України від 10 липня 2003 року № 1102-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 358. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15> (дата звернення: 27.10.2025).
2. Про затвердження нормативно-правових актів щодо реалізації Закону України "Про поховання та похоронну справу". Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2003 року № 193. *Офіційний вісник України*. 2003. № 48. Ст. 2512. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1110-04> (дата звернення: 27.10.2025).
3. Необхідний мінімальний перелік окремих видів ритуальних послуг. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1111-04> (дата звернення: 27.10.2025).
4. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 року № 1445 і від 30 вересня 2022 року № 1109. Постанова Кабінету Міністрів України від 2025 року № 580. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-2025-п> (дата звернення: 27.10.2025).
5. Порядок утримання кладовищ та інших місць поховань. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1113-04> (дата звернення: 27.10.2025).
6. Силенко Л. М. Правове регулювання інституту ритуальних послуг в Україні та шляхи його вдосконалення. *Наукові записки*. Серія: Право. 2025. Вип. 18. С. 79–84.
7. Komarnytskyi D., Sylenko L., Tytykalo R. Functions of the state and local self-government bodies in the regulation of funeral services: economic aspects and ensuring social standards. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2024. Vol. 10, No. 5. P. 211–221.
8. Yatsenko V. P., Yeliseieva O. S. Sphere of providing funeral services in Ukraine: Current problems. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*. 2021. No. 188. P. 57–66.
9. Руда І. І. Державне регулювання сфери ритуальних послуг в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 220 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

CRITERIA FOR THE EFFECTIVENESS OF THE MATERIAL AND TECHNICAL SUPPORT OF THE NATIONAL POLICE UNDER MARTIAL LAW

Могила О.В., к.ю.н.

orcid.org/0009-0006-1098-0032

Капелюха А.В., д.філос. в гал. права

orcid.org/0009-0007-9867-5311

Матеріально-технічне забезпечення поліції, з огляду на його специфіку, важливість, а також значні витрати, потребує здійснення оцінки його ефективності, що, з огляду на правовий режим воєнного стану, має надзвичайне практичне значення. У воєнний час потреби поліції значно зростають, оскільки її функції виходять за межі забезпечення звичайного правопорядку і включають підтримку громадської безпеки в умовах надзвичайної загрози, участь у контрдиверсійних заходах, охорону стратегічних об'єктів, евакуацію населення, а також взаємодію з військовими структурами. Метою статті є дослідження критеріїв ефективності матеріально-технічного забезпечення Національної поліції України в умовах режиму воєнного стану характеризує ступінь відповідності обсягів, якості, своєчасності та безперервності надання матеріально-технічних ресурсів і засобів (озброєння, транспорту, засобів зв'язку, спорядження, паливно-мастильних матеріалів тощо) фактичним потребам органів і підрозділів Нацполіції для виконання ними завдань (визначених законодавством України) під час здійснення своєї поточної діяльності, зокрема в умовах правового режиму воєнного стану, з урахуванням принципів верховенства права, законності, оперативності, безпеки, раціонального використання ресурсів, міжвідомчої координації тощо. Виокремлено характерні особливості цієї категорії. Охарактеризовано кількісні та якісні критерії ефективності матеріально-технічного забезпечення Національної поліції. Доведено, що саме такі критерії дозволяють комплексно оцінити ефективність матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах режиму воєнного стану.

Ключові слова: якісні критерії, кількісні критерії, ефективність, матеріально-технічне забезпечення, Національна поліція, режим воєнного стану.

Given its specific nature, importance, and significant costs, the material and technical support of the police requires an assessment of its effectiveness, which, in view of the legal regime of martial law, is of paramount practical importance. In wartime, the needs of the police increase significantly, as its functions go beyond ensuring normal law and order and include maintaining public safety in conditions of extreme threat, participating in counter-sabotage measures, guarding strategic objects, evacuating the population, and interacting with military structures. The purpose of this article is to study the criteria for the effectiveness of the material and technical support of the National Police under martial law. It has been established that the effectiveness of the material and technical support of the National Police of Ukraine under martial law is characterized by the degree of compliance of the volume, quality, timeliness, and continuity of the provision of material and technical resources and means (weapons, transport, communications, equipment, fuel and lubricants, etc.) to the actual needs of the bodies and units of the National Police for the performance of their tasks (defined by the legislation of Ukraine) in the course of their current activities, in particular under the legal regime of martial law, taking into account the principles of the rule of law, legality, efficiency, security, rational use of resources, interagency coordination, etc. The characteristic features of this category are highlighted. Quantitative and qualitative criteria for the effectiveness of the material and technical support of the National Police are described. It is proven that these criteria allow for a comprehensive assessment of the effectiveness of the material and technical support of the National Police under martial law.

Key words: qualitative criteria, quantitative criteria, effectiveness, material and technical support, National Police, martial law.

Вступ. Матеріально-технічне забезпечення поліції, з огляду на його специфіку, важливість, а також значні витрати, потребує здійснення оцінки його ефективності, що, з огляду на правовий режим воєнного стану, має надзвичайне практичне значення. У воєнний час потреби поліції значно зростають, оскільки її функції виходять за межі забезпечення звичайного правопорядку і включають підтримку громадської безпеки в умовах надзвичайної загрози, участь у контрдиверсійних заходах, охорону стратегічних об'єктів, евакуацію населення, а також взаємодію з військовими структурами.

Метою статті є дослідження критеріїв ефективності матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблемні питання, пов'язані із забезпеченням діяльності Національної поліції України, у своїх наукових працях розглядали С. В. Васюк, З. Р. Кісіль, М. В. Кочеров, Я. А. Пашенко, В. С. Шапіро, Д. В. Швець та багато інших. Водночас, попри значний теоретичний доробок, у науковій літературі питання адміністративно-правових засад матеріально-технічного забезпечення Національної

поліції саме в умовах правового режиму воєнного стану залишається недостатньо опрацьованим.

Виклад основного матеріалу. Основою слова ефективності є категорія «ефект». Так, О. А. Гупало наголошує, що ефект – це абсолютний показник результату будь-якої дії чи діяльності. Він може бути як позитивним, так і негативним. Натомість ефективність – це відносний показник результативності, що може бути лише позитивною величиною [1]. У найбільш загальному значенні, пише Н. Подольчак, ефективність – це явище, яке характеризує оптимальність цілеспрямованої дії, способу, механізму реалізації або стану суб'єкту за наявності альтернатив. Вона виявляється через різницю (відмінність): між метою та отриманими результатами, враховуючи затрачені ресурси, встановлені цілі, обставини зовнішнього середовища та часові межі [2, с. 205].

Л. Л. Приходченко у своєму дисертаційному дослідженні вказує, що між категоріями «ефект» та «ефективність» є суттєва відмінність, яка полягає в тому, що ефект є відображенням результатів діяльності, тобто такого стану, до якого прагнуть управлінські об'єкти. Ці поняття досить часто сприймають як тотожні, і в такому випадку

діяльність щодо побудови конкретної управлінської системи отримує в науці назву «управління за результатами». Причому діяльність спрямована на кількісний приріст результативних показників, хоча насправді йдеться про зміну якісних характеристик (вони мають кількісний вияв у цілях) [3, с. 60]. Далі автор цілком справедливо наголошує, що ефективність, на відміну від ефекту, враховує не лише результат діяльності (прогнозований, запланований, досягнутий, бажаний), а й розглядає умови, за яких його було досягнуто. Ефективність визначається співвідношенням результату (ефекту) і витрат, що обумовлюють отримання цього результату. Ефективність є порівняльною оцінкою результатів, адже відображає не лише здатність до забезпечення економічного приросту, а й здатність стимулювати прогресивні структурно-якісні зміни. Ефект становить один з компонентів, які співвідносяться між собою в процесі виконання завдань з удосконалення, оптимізації [3, с. 60]. Таким чином, ефект – це результат, наслідок певної дії або процесу. Він може бути як позитивним, так і негативним, очікуваним або несподіваним, і свідчить про те, що якась дія викликала зміни в тій чи іншій системі, об'єкті чи ситуації. Водночас ефективність визначає ступінь досягнення бажаного ефекту за допомогою певних засобів або ресурсів. Вона демонструє співвідношення між отриманим результатом і витраченими на нього зусиллями, ресурсами чи часом. Ефект є результатом, а ефективність – це характеристика цього результату з точки зору раціональності або доцільності витрат, необхідних для його досягнення.

Т. С. Морщенок та О. М. Біляк переконливо доводять, що ефективність є багатоаспектним і складним економічним поняттям, яким вважають: по-перше, результативність діяльності (процесу, проекту, реалізації заходів), що характеризується відношенням отриманого економічного ефекту до витрат ресурсів, які зумовили отримання цього результату; по-друге, комплексну оцінку результатів використання всіх видів ресурсів; по-третє, міру досягнення поставлених цілей [4].

Ефективність діяльності підприємства, як зазначає В. Кравченко, – це комплексна характеристика, що відображає співвідношення між результатами діяльності та витратами або ресурсами, залученими для досягнення відповідного результату, та визначає перспективи функціонування та розвитку суб'єкта господарювання в довгостроковому періоді. Ефективність є комплексною характеристикою, а отже, має низку притаманних їй ознак. До ключових ознак цієї категорії автор зараховує [5]: 1) комплексний характер – ефективність діяльності підприємства охоплює всі сфери та напрями його функціонування, відтак, не може бути визначена одним показником; 2) відносний (порівняльний) характер – зміст ефективності як економічної категорії передбачає не вимірювання абсолютного результату діяльності, а його співставлення з витратами, понесеними на досягнення такого результату, або з необхідними для його досягнення ресурсами; 3) залежність від чинників як зовнішнього, так і внутрішнього середовища – ефективність характеризує діяльність підприємства загалом, а отже, знаходиться під впливом тих чинників, що визначають умови функціонування суб'єкта господарювання; 4) ефективність є одним з ключових критеріїв для оцінки управлінської діяльності, адже відображає якість та раціональність управлінських рішень. Крім того, ефективність є одним з найбільш вагомих чинників впливу на інвестиційну привабливість підприємства, що також дає оцінку управлінської діяльності [5].

Л. Л. Приходченко констатує важливість розрізнення між загальною (абсолютною) та порівняльною (відотною) ефективністю. Загальна ефективність використовується для оцінювання загальнооекономічних результатів на макро- та мікрорівнях упродовж певного періоду, а також для аналізу динаміки ефективності в регіональному розрізі. Водночас порівняльну ефективність застосовують під час ухвалення управлінських рішень, коли необхідно обрати найкращий з альтернативних варіантів шляхом порівняння відповідних показників [3, с. 59]. Крім того, вчена звертає увагу на зв'язок ефективності з використаними ресурсами, отриманим продуктом, поставленими цілями, а також з досягнутим ефектом. Причому ефект

виявляється не лише в процесі виробництва чи надання послуги, а й під час їхнього споживання. Важливо й те, що цей ефект може виникати не одразу, а мати як прямий, так і опосередкований (побічний) характер. У підсумку дослідника зазначає, що суть поняття «ефективність» полягає в здатності забезпечити досягнення очікуваних результатів. Інакше кажучи, ефективною вважається саме та діяльність або процес, які спрямовані на чітко визначену мету й здатні дати максимальний результат відповідно до поставлених цілей [3, с. 59–60].

Ефективність, на переконання А. О. Демченка та О. І. Момот, слугує індикатором розвитку, а також його найважливішим стимулом. Як наукова категорія, пишуть автори, ефективність має два аспекти – якісний та кількісний. Перший відображає її логічний, теоретичний зміст, тобто сутність категорії. Кількісний аспект розкриває дію закону економії часу під час досягнення цілей суспільного виробництва в процесі всього відтворювального процесу і на окремих його фазах у масштабі всього народного господарства, окремих його регіонів, галузей, господарських суб'єктів. Тобто на всіх історичних етапах розвитку людського суспільства воно має економічно витрачати власні сили, досягаючи розширення випуску продукції за мінімальних витрат засобів. Це і є об'єктивно існуючий критерій економічної ефективності на всіх щаблях розвитку суспільства [6, с. 208].

З огляду на зазначене вище, ефективність матеріально-технічного забезпечення Національної поліції України в умовах режиму воєнного стану характеризує ступінь відповідності обсягів, якості, своєчасності та безперервності надання матеріально-технічних ресурсів і засобів (озброєння, транспорту, засобів зв'язку, спорядження, паливно-мастильних матеріалів тощо) фактичним потребам органів і підрозділів Нацполіції для виконання ними завдань (визначених законодавством України) під час здійснення своєї поточної діяльності, зокрема в умовах правового режиму воєнного стану, з урахуванням принципів верховенства права, законності, оперативності, безпеки, раціонального використання ресурсів, міжвідомчої координації тощо.

До характерних особливостей цієї категорії найбільш доцільно зарахувати такі:

- динамічність і непередбачуваність потреб, адже в умовах війни запити в різних видах, кількості та якості матеріально-технічних засобів можуть змінюватися залежно від безпекової ситуації;
- значна обмеженість ресурсів, адже внутрішнє виробництво значно скоротилось, що обумовило необхідність збільшення зовнішнього імпорту;
- орієнтація матеріально-технічного забезпечення на кризові умови, адже воно здійснюється в умовах нестабільного безпекового середовища, ризиків обстрілів, обмеженого доступу до логістичних шляхів;
- зростання пріоритету мобільності, адже в умовах війни необхідним є швидке реагування на зміну оперативної обстановки, переоснащення та переміщення ресурсів;
- необхідність тісної взаємодії з іншими силовими структурами, військовими формуваннями та органами місцевого самоврядування;
- потреба в забезпеченні «ідеального» балансу між витратами та результативністю в умовах ресурсного дефіциту;
- вимога до збереження безперервності, адже від матеріально-технічного забезпечення залежить не лише стан громадської безпеки, а й державна безпека загалом.

Для того, щоб встановити, чи є матеріально-технічне забезпечення Національної поліції ефективним, необхідно здійснити його оцінювання. В «Енциклопедичному словнику з державного управління» оцінювання визначено як систематичний процес порівняння діяльності та/чи результатів виконання програми або політики з цілями, завданнями, комплексом явних або неявно виражених стандартів з метою внесення необхідних адміністративних чи політичних змін. Причому оцінювання може бути зовнішнім та внутрішнім, кількісним та якісним, формульним та підсумковим, бути орієнтованим на цілі, рішення, клієнта, практичне використання тощо. У системі органів публічної влади оцінювання є аналітичною діяльністю, спрямованою на збір, аналіз, тлумачення та передавання інформації про

економічність, ефективність, результативність політики, програм, проєктів, які здійснюються з метою поліпшення соціальних умов. Для того щоб оцінювання можна було вважати коректним та корисним, воно має бути систематичним та об'єктивним, оскільки спрямоване оцінювання на заплановані, поточні або завершені управлінські впливи і стосується процесу визначення цінності або значущості діяльності, політики чи програми [7, с. 504].

Е. Ведунг переконливо стверджує, що оцінювання є процесом виявлення цінності, значущості й переваг певних явищ або предметів. Це спосіб розмежування між тим, що має цінність, і тим, що її не має, між корисним і зайвим. На його думку, оцінювання є ключовою аналітичною процедурою, яка супроводжує всі форми організованої інтелектуальної та практичної діяльності. Автор наголошує, що ця процедура пронизує як теоретичні, так і прикладні аспекти різних сфер, зокрема державного управління. У цьому контексті він тлумачить оцінювання як ґрунтовний аналіз минулих дій органів влади, спрямований на виявлення їхньої цінності, ефективності та наслідків, що є важливими для формування майбутніх рішень і дій [8, с. 20].

Таким чином, оцінювання ефективності матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах режиму воєнного стану становить систематичний процес збору, аналізу й інтерпретації інформації щодо ступеня відповідності обсягів, своєчасності, якості та доцільності надання матеріальних ресурсів, техніки й обладнання фактичним потребам підрозділів поліції в умовах підвищеної загрози з метою визначення результативності забезпечення, виявлення недоліків і прийняття обґрунтованих управлінських рішень для підвищення спроможності виконання службових завдань. І. Чорна зауважує, що мета оцінювання ефективного використання матеріально-технічних ресурсів полягає в одержанні найбільш інформативних ключових параметрів, які дають об'єктивну й точну оцінку наявності в підприємства різних видів матеріальних ресурсів з огляду забезпечення його конкурентоспроможності, уможливають оцінку ефективності управлінських рішень щодо формування портфеля замовлень на матеріальні ресурси, виявлення резервів підвищення ефективності використання ресурсів, розробку заходів для їх мобілізації [9].

Оцінювання ефективності матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах режиму воєнного стану має здійснюватись за певними критеріями. Так, І. С. Яковець вказує, що критерії – це ознаки, на підставі яких здійснюється оцінка, це засіб, її мірило. Критерії – сукупність не всіх ознак, властивих тим чи іншим предметам, а лише тих, які беруться для поділу, таких, що є його підставами [10]. О. Ю. Оболенський у своєму науковому дослідженні акцентує на тому, що критерій у загально-визнаному значенні становить певну кількісну або якісну ознаку, на підставі якої здійснюється оцінювання будь-яких явищ, виявів функціонування матеріальних і нематеріальних суб'єктів, класифікація предметів матеріального та духовного світу. Це фактично «мірило», за яким виробляються ставлення і думка щодо доцільності й ефективності функціонування певного суб'єкта. Для систем управління критерій має визначати ефективність управління, тобто оцінювати вияви управління, завдяки аналізу яких можна визначити рівень і якість управління та надання послуг, його відповідність потребам суспільства. Саме врахування якості вирізняє критерії управління серед інших показників, що вимірюють лише кількісні показники відповідних ознак, виявів тощо. Загалом критерії пов'язані з поняттям ефективності, трансформують його в себе через певні уточнення та визначення, віддзеркалюють співвідношення між отриманими соціальними результатами та витратами на їх досягнення [11, с. 402–403].

В. П. Троць визначає критерій як характеристику, на основі якої здійснюється оцінювання, класифікація чи встановлення певних параметрів; це своєрідна міра, за допомогою якої визначають якість, ефективність, функціонування, структуру або рівень явища. У сфері державного управління критерії є орієнтирами – цінностями чи стандартами, якими керуються під час ухвалення рішень або аргументації дій і поглядів. На думку автора, критерії повинні відповідати низці вимог: бути чуливими до

змін між альтернативами (критичність), охоплювати всі ключові аспекти проблеми та забезпечувати комплексне бачення досягнення мети (повнота), мати можливість кількісного або якісного вимірювання з мінімальними витратами часу, ресурсів і зусиль (вимірність), а також бути практично корисними для прийняття рішень (дієвість), не ігноруючи політичні, соціальні чи етичні чинники, які можуть впливати на їхню доцільність. Також важливо враховувати масштаб або розмірність критерію. Водночас згаданий вище науковець наголошує, що універсального способу вибору критеріїв не існує – він залежить від конкретної ситуації, мети оцінювання, доступності даних і рівня підготовки того, хто проводить аналіз [7, с. 357].

О. В. Литвин серед критеріїв оцінювання ефективності діяльності державних службовців виокремлює: компетентність; відповідність займаних посад за результатами попередніх атестацій; законність дій державного службовця, зафіксована в підготовлених документах відповідно до вимог чинного законодавства, інших дій в межах посадових інструкцій, кількості оскаржених у суді дій і рішень державного службовця, чи державного органу, у якому він проходить службу та від імені якого він готував те чи інше рішення; оцінка з боку громадян, що перевіряється шляхом аналізу звернень громадян, відповідей на ці звернення, що здійснювались безпосередньо державним службовцем, кількості повторних звернень за тими самими підставами, кількості скарг від громадян; кількість доручень, щодо яких службовцем був порушений термін їх виконання [12].

Таким чином, у юридичній літературі автори виокремлюють різні критерії оцінки ефективності будь-якої діяльності, проте, з огляду на специфіку піднятої у роботі проблематики, найбільш доцільним та логічним є підхід щодо поділу останніх на кількісні та якісні. Зокрема, кількісні критерії ефективності матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах воєнного стану – це конкретні, вимірювані показники, які дозволяють оцінити рівень готовності, функціональності, забезпечення та стійкості підрозділів поліції до виконання завдань у надзвичайних умовах. У режимі воєнного стану ці критерії набувають особливого значення, оскільки мають безпосередній вплив на оперативність, безпеку та стабільність діяльності поліції. Таким чином, до вказаних показників найбільш доцільно зарахувати такі:

- 1) рівень укомплектованості засобами індивідуального захисту, який характеризується відсотком поліцейських, які забезпечені бронежилетами, касками, медичними аптечками тощо;
- 2) кількість одиниць спецтехніки (броньовані авто, патрульні машини) на 100 поліцейських, адже автотранспорт є ключовим для мобільності, евакуації, доставки боєприпасів, швидкого реагування;
- 3) укомплектованість засобами зв'язку та управління (кількість працюючих радіостанцій, супутникових телефонів на 1 підрозділ);
- 4) рівень забезпеченості зброєю та боєприпасами;
- 5) рівень матеріального резерву (мобілізаційного запасу), наприклад: обсяг запасів палива, харчів, медикаментів, що вимірюється у днях автономної роботи;
- 6) швидкість логістичного реагування, що включає середній час доставки матеріальних ресурсів до місця призначення (год/добу);
- 7) коефіцієнт оновлення та модернізації обладнання. Так, наприклад, протягом 2024 року Національна поліція України отримала значну матеріально-технічну підтримку від міжнародних партнерів, зокрема: 13 автомобілів для мобільних груп поліції з протидії гендерно зумовленому насильству від уряду Франції; 26 автомобілів Volkswagen Crafter, 12 мобільних ДНК-лабораторій та інше обладнання для криміналістичних підрозділів за підтримки Японії та ПРООН; 69 автомобілів від Великої Британії, США, Японії та Естонії для ДСНС України; машини механізованого розмінування GCS-200, вантажні автомобілі DODGE RAM, рентгенівські установки, підривні машинки та інше обладнання на суму 2 млн доларів від уряду США;
- 8) витрати на МТЗ на одного поліцейського (пріоритетність забезпечення поліції в державному фінансуванні);
- 9) кількість технічних збоїв або відмов обладнання.

Останні критерії, яким ми приділимо увагу, є якісні. Якісний підхід, зазначає О. О. Юхно, покликаний визначати готовність системи, усуваючи одночасно її вихід за межі соціальних потреб. Причому відхід від розгляду системи протидії злочинності з позицій якісної ефективності, з огляду на цілкове призначення, ускладнює отримання обґрунтованих висновків про шляхи її розвитку й удосконалення, про необхідну та достатню інтенсивність процесів у відповідній сфері. Якісне оцінювання критеріїв ефективності діяльності оперативних підрозділів ОВС із запобігання та протидії злочинності може бути проведене лише на основі її ретельного вивчення, ґрунтовного аналізу даних, які її характеризують, зокрема того, наскільки створені організаційні й методичні передумови для реалізації поставлених перед відповідними суб'єктами завдань. Оціночна діяльність у цьому напрямі, на нашу думку, потребує використання різних методів, передусім таких: статистичного аналізу, який полягає у використанні різних показників статистичного обліку, і застосовується для отримання загального уявлення про стан діяльності в масштабі району, міста, області, держави; якісного аналізу, який дає більш глибоке уявлення про стан діяльності. Такий аналіз передбачає вивчення як результатів діяльності, так і шляхів їх досягнення, а також значення даних результатів; соціологічного аналізу, який включає опитування громадян і фахівців з питань, які стосуються проблем запобігання та протидії злочинності. Для характеристики категорії ефективності використовують разом з раніше наведеними підходами й параметри змісту ефективності, які сформовані на основі ідеальної моделі управлінської системи [13].

Висновок. Отже, якісними критеріями ефективності матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах режиму воєнного стану слід вважати такі:

- оперативність забезпечення, що характеризує організаційну здатність системи забезпечення передбачати потреби, діяти на випередження, адаптувати логістику під безпекову ситуацію, а також ухвалювати швидкі та якісні рішення в умовах невизначеності;
- надійність ресурсів, що у якісному вимірі характеризує здатність матеріально-технічного забезпечення зберігати працездатність у критичних ситуаціях, забезпечувати стійкість до збоїв, відповідати стандартам безпеки;
- адаптивність і гнучкість системи матеріально-технічного забезпечення. Гнучкість полягає в можливості

швидкого перепрофілювання ресурсів, переналаштування логістичних маршрутів, інтеграції нових технологічних рішень і врахування досвіду бойових дій під час планування потреб;

– безперервність логістичних процесів, адже в умовах воєнного стану забезпечення поліції повинно здійснюватися без збоїв, перерв і затримок, навіть попри деструкцію інфраструктури або втрати логістичних вузлів;

– інтеграція з іншими безпековими структурами, адже матеріально-технічне забезпечення поліції у воєнний час повинне бути скоординованим з логістичними системами інших силових відомств – Збройних Сил, Держприкордонслужби, ДСНС тощо. Така інтеграція забезпечує спільне використання ресурсів, уникнення дублювання, ефективне реагування в умовах міжвідомчих операцій.

Виокремлено кількісні критерії ефективності матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах воєнного стану, до яких зараховано: 1) рівень укомплектованості засобами індивідуального захисту, який характеризується відсотком поліцейських, які забезпечені бронежилетами, касками, медичними аптечками тощо; 2) кількість одиниць спецтехніки (броньовані авто, патрульні машини) на 100 поліцейських, адже автотранспорт є ключовим для мобільності, евакуації, доставки боєприпасів, швидкого реагування; 3) укомплектованість засобами зв'язку та управління (кількість працюючих радіостанцій, супутникових телефонів на один підрозділ); 4) рівень забезпеченості зброєю та боєприпасами; 5) рівень матеріального резерву (мобілізаційного запасу), наприклад, обсяг запасів палива, харчів, медикаментів, що вимірюється в днях автономної роботи; 6) швидкість логістичного реагування, що включає середній час доставки матеріальних ресурсів до місця призначення (год/добу); 7) коефіцієнт оновлення та модернізації обладнання; 8) витрати на матеріально-технічне забезпечення на одного поліцейського (відображає пріоритетність забезпечення поліції в державному фінансуванні); 9) кількість технічних збоїв або відмов обладнання.

Таким чином, саме зазначені вище якісні та кількісні критерії дозволяють комплексно оцінити ефективність матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах режиму воєнного стану. Такий стан речей дає змогу констатувати, що зазначене є суттєвою прогалиною, яка негативно позначається на правозастосовній практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гупало А. О. Визначення змісту понять: «ефект», «ефективність» та «результативність». Проблеми формування нової економіки XXI століття : матеріали V Міжнарод. наук.-практ. Інтернет-конф. (21–22 груд. 2012 р.). URL: http://www.confcontact.com/20121221/3_gupalo.htm.
2. Подольчак Н. Поняття та види ефективності систем менеджменту машинобудівних підприємств. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2007. № 23 (606) : Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. С. 203–210.
3. Приходченко Л. Л. Забезпечення ефективності державного управління на засадах демократичного врядування : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02. Одеса, 2010. 456 с.
4. Морщенок Т. С., Біляк О. М. Огляд підходів до визначення економічної сутності поняття «ефективність». Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2016. Вип. 1. С. 7–13.
5. Кравченко В. Ефективність діяльності підприємства: зміст, види та роль у сучасних умовах. Економіка та суспільство. 2024. № 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-93>. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4466/4405>.
6. Демченко А. О., Момот О. І. Про сутність понять «ефективність» та «результативність» в економіці. Економічний вісник Донбасу. 2013. № 3 (33). С. 207–210.
7. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
8. Ведунг Е. Оцінювання державної політики і програм / пер. з англ. В. Шульга. Київ : Всеувиго, 2003. 350 с.
9. Чорна І. Ефективність використання основних виробничих фондів та розроблення пропозицій щодо її поліпшення. Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. 2009. № 2. С. 212–216.
10. Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл у установи виконання покарань : монографія. Харків : Кроссрод, 2006. 208 с.
11. Оболенський О. Ю. Державна служба : підручник. Київ : КНЕУ, 2006. 472 с.
12. Литвин О. В. Адміністративно-правове регулювання статусу державного службовця в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2006. 19 с.
13. Юхно О. О. Актуальні аспекти визначення критеріїв ефективності діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ щодо запобігання і протидії злочинності. Право і безпека. 2011. № 3. С. 188–194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2011_3_44.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВОВІ РАМКИ ФІНАНСОВО-ІНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ВІДНОВЛЕННЯ ГРОМАД У ФРН ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА УРОКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

LEGAL FRAMEWORK OF THE FINANCIAL AND INSTITUTIONAL MODEL OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY'S POST-WAR RECONSTRUCTION: HISTORICAL ANALYSIS AND LESSONS FOR THE PRESENT

Новіков Д.О., аспірант кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0004-4959-9795

У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз правових рамок фінансово-інституційної моделі відновлення громад у Федеративній Республіці Німеччина (ФРН) після Другої світової війни. Дослідження фокусується на виявленні специфічних юридичних інструментів та інституційних рішень, що стали основою німецького «економічного дива». Актуальність теми зумовлена необхідністю розробки стійкої та правової моделі повоєнної відбудови України, що вимагає вивчення успішного зарубіжного досвіду. Метою є аналіз правових засад, що забезпечили ефективність німецької моделі відновлення на рівні місцевого самоврядування, та формулювання уроків для сьогодення. Методологія дослідження базується на поєднанні формально-юридичного, історико-правового та порівняльно-правового методів. Проаналізовано ключові нормативно-правові акти ФРН, зокрема Закон про Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW), положення Основного Закону ФРН (ст. 28 про гарантії самоврядування та ст. 107 про фінансове вирівнювання), та Закон про вирівнювання тягарів (LAG). Також досліджено міжнародно-правовий контекст, зокрема Закон США про зовнішню допомогу 1948 року (План Маршалла). Основні результати демонструють, що німецька модель успішно поєднала ринкові принципи соціальної ринкової економіки з активною регуляторною роллю держави. Проаналізовано роль KfW як публічно-правового інституту з чітким мандатом на управління контрвалютними фондами ERP (ERP-Sondervermögen), що забезпечило їх реінвестування у пріоритетні сектори, обминаючи ринкові прогалини. Досліджено конституційно-правові основи фінансової самостійності громад та принципи субсидіарності й фінансового вирівнювання, які надали місцевому самоврядуванню реальну спроможність виконувати проекти відбудови. Шляхом порівняльно-правового методу німецька модель зіставляється з більш централізованими підходами Франції (Caisse des Dépôts et Consignations) та Великої Британії (Town and Country Planning Act 1947). Визначено ключові закономірності успішної відбудови: 1) активна стратегічна роль держави; 2) інституційна сталість та довіра; 3) посилення ролі місцевого самоврядування; 4) забезпечення соціальної справедливості через правові механізми (LAG); 5) врахування місцевої ідентичності. Сформульовано уроки для України, зокрема: необхідність створення чіткої правової бази відбудови; посилення інституцій розвитку (за зразком KfW, як-от Фонд розвитку України); законодавче закріплення фінансової спроможності місцевого самоврядування, що відповідає їхнім повноваженням та забезпечує довгострокову сталість; впровадження механізмів фінансового вирівнювання для підтримки найбільш постраждалих громад.

Ключові слова: повоєнне відновлення; Федеративна Республіка Німеччина (ФРН); План Маршалла (ERP); Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW); місцеве самоврядування; фінансове право; правові рамки; інституційна модель; Закон про вирівнювання тягарів (LAG); розвиток громад.

This article provides a comprehensive historical-legal analysis of the legal framework underpinning the financial-institutional model for community reconstruction in the Federal Republic of Germany (FRG) after World War II. The research focuses on identifying the specific legal instruments and institutional solutions that formed the basis of the German «economic miracle». The relevance of the topic is driven by the urgent need to develop a sustainable and legally sound model for Ukraine's post-war reconstruction, which necessitates studying successful international experiences. The aim is to analyze the legal foundations that ensured the effectiveness of the German reconstruction model at the local self-government level and to formulate lessons for today. The methodology is based on a combination of formal-legal, historical-legal, and comparative-legal methods. Key legislative acts of the FRG are analyzed, including the Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW) Act, provisions of the FRG's Basic Law (Grundgesetz) (Art. 28 on self-government guarantees and Art. 107 on financial equalization), and the Equalization of Burdens Act (LAG). The international legal context, particularly the US Foreign Assistance Act of 1948 (Marshall Plan), is also examined. The main findings demonstrate that the German model successfully combined the market principles of the social market economy with an active regulatory role of the state. The role of KfW as a public-law institution (Anstalt des öffentlichen Rechts) with a clear mandate to manage ERP counterpart funds (ERP-Sondervermögen) is analyzed, highlighting how this ensured reinvestment into priority sectors, bypassing market gaps. The constitutional and legal foundations of community financial autonomy, subsidiarity, and financial equalization are explored, which provided local self-government with the real capacity to implement reconstruction projects. Through the comparative-legal method, the German model is contrasted with the more centralized approaches of France (Caisse des Dépôts et Consignations) and Great Britain (Town and Country Planning Act 1947). Key patterns of successful reconstruction are identified: 1) an active strategic state role; 2) institutional stability and trust; 3) strengthening local self-government; 4) ensuring social justice through legal mechanisms (LAG); 5) respecting local identity. Lessons for Ukraine are formulated, including: the need for a clear legal basis for reconstruction; strengthening development institutions (modeled after KfW, such as the Ukrainian Development Fund); legislatively guaranteeing the financial capacity of local self-government commensurate with their powers and ensuring long-term sustainability; and implementing financial equalization mechanisms to support the most affected communities.

Key words: Post-war reconstruction; Federal Republic of Germany (FRG); Marshall Plan (ERP); Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW); local self-government; finance law; legal framework; institutional model; Equalization of Burdens Act (LAG); community development.

Вступ. Повоєнне відновлення зруйнованих держав є одним із найскладніших завдань, що постають перед суспільством, вимагаючи не лише значних ресурсів, а й ефективних правових, фінансових та інституційних механізмів. Досвід відбудови Західної Європи після Другої світової війни, значною мірою підтриманий Програмою відновлення Європи

(ERP), відомою як План Маршалла, надає унікальний матеріал для аналізу різних національних моделей. Серед них особливу увагу привертає шлях Федеративної Республіки Німеччина (ФРН), чие «економічне диво» часто пов'язують із вдалим поєднанням ринкових реформ та державного регулювання в межах концепції соціальної ринкової економіки.

Однак успіх німецької моделі був зумовлений не лише економічною доктриною, а й сформованою специфічною нормативно-правовою базою, яка забезпечила функціонування фінансових механізмів та інституцій і зробила ефективну відбудову на рівні місцевого самоврядування можливою. Конституційні гарантії фінансової самостійності місцевого самоврядування, створення таких інституцій, як банк розвитку *Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW)*, та ухвалення спеціального законодавства, наприклад, Закону про вирівнювання тягарів (*LAG*), сформували унікальну фінансово-інституційну модель.

До проблематики повоєнного відновлення, зокрема його економічних, історичних, політичних та правових аспектів, зверталися численні зарубіжні та вітчизняні науковці. Серед західних дослідників варто відзначити класичні праці В. Абельсхаузера та А. Мілварда, які глибоко аналізували специфіку німецького економічного відродження [1, 2]. Новітні дослідження, як-от праця Б. Стейла, розглядають План Маршалла також у ширшому геополітичному контексті [3]. Важливий внесок у розуміння економічних передумов та наслідків війни зробив М. Гаррісон у своїх компаративних дослідженнях [4]. У вітчизняній науці питання повоєнної відбудови та застосування зарубіжного досвіду активно розробляються. Зокрема, В. Чеботарьов обґрунтовує необхідність розробки «Плану Маршалла для України», пропонуючи теоретико-методологічні засади та інституційну архітектуру [5]. Актуальність німецької моделі для України підкреслюється і в аналітичних звітах, як-от дослідження Представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, де *KfW* розглядається як взірць банку розвитку [6]. Правові аспекти відновлення, зокрема роль місцевого самоврядування та його конституційних гарантій у порівняльному контексті, аналізуються у працях українських конституціоналістів, таких як В.Л. Федоренко та О.М. Чернеженко [7]. Інші українські дослідники продовжують аналізувати питання фінансової самостійності та бюджетного вирівнювання у розрізі реформи децентралізації. Розуміння інституційних моделей, що забезпечують фінансову стійкість держави, залишається важливим напрямом досліджень, особливо у світлі сучасних викликів, що стоять перед Україною.

Актуальність дослідження є надзвичайно високою для України, з огляду на триваюче збройне протистояння та поточні завдання відновлення й розвитку територіальних громад, які постають уже сьогодні та потребують пошуку шляхів вирішення. Аналіз історичного досвіду ФРН дозволяє виявити не лише успішні стратегії, а й конкретні юридичні інструменти, які сприяли ефективному відродженню громад та забезпеченню соціальної справедливості. Розуміння правових основ функціонування фінансів та інституцій є ключовим для розробки власної стійкої моделі відбудови.

Метою даної статті є аналіз правових рамок фінансово-інституційної моделі відновлення громад у ФРН після Другої світової війни. Основними завданнями є: визначення ключових нормативно-правових актів, їх положень та законодавчо оформлених інститутів, що сформували модель; дослідження фінансової архітектури та роль інститутів у забезпеченні координації фінансування відбудови на рівні громад; формулювання уроків на основі досліджуваного матеріалу, що можуть бути застосовані у сучасних умовах.

Матеріали та методи. *Методологічну основу* дослідження складають класичні методи наукового пізнання, застосування яких забезпечує достовірність та обґрунтованість отриманих результатів.

Загальнонаукові методи: а) історичний метод – для аналізу еволюції правових та інституційних механізмів відновлення ФРН у конкретному часовому періоді (після Другої світової війни), виявлення передумов їх форму-

вання та специфіки функціонування; б) діалектичний метод дозволив розглянути досліджувані явища (правові норми, інститути) у їх розвитку, взаємозв'язку та суперечностях; в) загальнологічні методи (аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання) – для декомпозиції складних правових моделей на елементи, виявлення спільних рис та відмінностей, формування узагальнених висновків та побудови теоретичних конструкцій; г) системний метод – для дослідження фінансово-інституційної моделі відновлення як цілісної системи, що включає взаємопов'язані правові норми, фінансові потоки (*ERP*, *LAG*), інститути (*KfW*, місцеве самоврядування) та принципи (соціальна ринкова економіка, субсидіарність).

Спеціально-правові методи: а) формально-юридичний (нормативно-догматичний) метод був ключовим для аналізу змісту нормативно-правових актів ФРН (Закон про *KfW*, Основний Закон, Закон про вирівнювання тягарів), США (*Foreign Assistance Act*), міжнародних угод, що регулювали повоєнне відновлення, а також для тлумачення правових норм та понять; б) порівняльно-правовий метод – для зіставлення німецької моделі відновлення з підходами інших країн (Франція, Велика Британія), виявлення спільних та відмінних рис у правовому регулюванні, а також для формулювання «уроків для сьогодення», зокрема, у контексті потреб України; в) історико-правовий метод – для вивчення генези правових інститутів та норм, що регулювали фінансове та інституційне забезпечення відбудови у ФРН.

Емпіричну основу дослідження склали: а) нормативно-правові акти ФРН, США, міжнародні угоди періоду повоєнного відновлення; б) наукові публікації: монографії, статті у фахових виданнях, дисертаційні дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів, присвячені історії повоєнної Німеччини, Плану Маршалла, інституту *KfW*, німецькому конституційному та фінансовому праву, теорії місцевого самоврядування; в) офіційні документи та звіти: матеріали, що стосуються діяльності *KfW*, *OEEC*, урядові документи ФРН та США того періоду; г) аналітичні матеріали та експертні оцінки, що відображають різні погляди на ефективність та особливості німецької моделі відновлення.

Результати та обговорення.

1. План Маршалла як міжнародно-правова рамка повоєнного відновлення Європи. Повоєнне відновлення Західної Європи у межах Плану Маршалла офіційно було започатковано під назвою *European Recovery Program (ERP)* у межах *Foreign Assistance Act of 1948 (Title I – Economic Cooperation Act of 1948)*, ухваленого Конгресом США 3 квітня 1948 року. Як зазначено у преамбулі цього документа, програма мала на меті: «Сприяти забезпеченню миру у світі та загального добробуту, національних інтересів і зовнішньої політики Сполучених Штатів шляхом економічних, фінансових та інших заходів, необхідних для підтримання умов за кордоном, у яких можуть вижити вільні інститути, у відповідності з потребами підтримання сили та стабільності самих Сполучених Штатів» [8].

Відповідно до §102(b) допомога в межах *ERP* була спрямована на:

1. сприяння розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва в країнах-учасниках;
2. сприяння подальшому відновленню або збереженню стійкості європейських валют, бюджетів і фінансів;
3. полегшення та стимулювання зростання міжнародної торгівлі між країнами-учасницями та іншими державами шляхом відповідних заходів, включаючи зменшення бар'єрів, які можуть перешкоджати такій торгівлі [8].

Відповідно до §111 *Economic Cooperation Act of 1948 (Title I Foreign Assistance Act)*, на першому етапі Конгрес США дозволив випуск державних цінних паперів на загальну суму до 1 мільярда доларів США для фінансування Програми економічного співробітництва (*ERP*).

Однак фактичні обсяги допомоги значно перевищили цей початковий ліміт: упродовж 1948–1952 років США надали \$13,2 млрд шістнадцяти країнам-учасникам ERP, що з урахуванням інфляції становило \$14,3 млрд у цінах 1952 року. Основними одержувачами стали Велика Британія (\$3,2 млрд), Франція (\$2,7 млрд), Італія (\$1,5 млрд) та Західна Німеччина (\$1,4 млрд) [8, 3, с. 315].

Для координації розподілу американської допомоги між європейськими країнами в 1948 році була створена Організація Європейського економічного співробітництва (ОЕЕС) – міждержавна структура, утворена на підставі угоди (*Convention for European Economic Cooperation*) між 16 країнами-учасниками ERP з метою спільного планування відновлення, розробки багаторічних програм розвитку та сприяння лібералізації торгівлі в Європі [3, с. 278]. Значення ОЕЕС з часом вийшло за рамки технічної координації американської допомоги – ця структура стала інституційним попередником Європейського економічного співтовариства, а згодом і Європейського Союзу. Таким чином, напрацювання організації стали основою європейської інтеграції 1950–1970-х років [9].

2. Правові основи фінансово-інституційної моделі відбудови Західної Німеччини: роль держави, KfW та місцевого самоврядування. Попри загальну важливість плану Маршала, підходи національних урядів до використання допомоги в межах ERP суттєво варіювались. Особливої уваги заслуговує модель післявоєнної відбудови у Західній Німеччині, як приклад поєднання впровадження ліберальних ринкових механізмів з активною роллю держави. Основа так званого «економічного дива» Німеччини полягала, зокрема, у концепції соціальної ринкової економіки, розробленої та послідовно реалізованій урядом Л. Ерхарда. З одного боку, ця концепція передбачала дерегуляцію бізнесу, скасування більшості цінових обмежень і податкові послаблення, що створювало сприятливі умови для активізації приватного підприємництва. З іншого боку, держава визначала стратегічні сектори та спрямовувала ресурси у пріоритетні галузі, зокрема енергетику, промисловість і житлове будівництво. Поєднання ринкової свободи з інструментами державного фінансування забезпечило комплексний характер відбудови [10].

Ключовим інституційним нововведенням, що вплинуло на процес відновлення, став *Kreditanstalt für Wiederaufbau* (KfW), створений Законом про KfW, що набрав чинності 5 листопада 1948 року. Цей банк розвитку був заснований у межах об'єднаної економічної зони американських та британських окупаційних військ Економічною радою – прототипом німецького парламенту для економічних питань. Саме цей орган під наглядом союзників ухвалював перші економічні закони. Показово, що заснування KfW передувало проголошенню Основного Закону (Конституції) Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) у травні 1949 року, що позначило критичну важливість і невідкладність впровадження економічних реформ [11].

KfW отримав правовий статус публічно-правового інституту (*Anstalt des öffentlichen Rechts*), наділеного спеціальним мандатом, підзвітному федеральному уряду. Його юридичний статус та структура власності були вирішальними для забезпечення фінансової стабільності та політичного контролю. Федеративна Республіка Німеччина володіла 80% KfW, а Землі Німеччини (*Länder*) – 20%. Цей розподіл юридично закріпив статус цього банку як державного, а структура власності й правовий статус сприяли тому реалізації державних цілей та стратегій. Банк відіграв центральну роль як один із операторів фінансування загальнодержавного відновлення, спрямовуючи зовнішні ресурси (переважно кошти ERP) на внутрішні проекти. Сам банк фінансувався за рахунок контрвалютних фондів Плану Маршала, які були отримані від німецьких імпортерів в обмін на американські товари. Ці кошти, на відміну

від прямої допомоги, залишалися під контролем німецького уряду і розглядалися як інструмент «самопомогі».

Саме в цьому полягав ключовий урок, вивчений із провалу Версальської системи. На відміну від «трикутної» схеми 1920-х років (плани Дауеса/Юнга), де американські приватні позики протікали крізь Німеччину для виплати зовнішніх репарацій, модель KfW/ERP змінила сам вектор руху капіталу. Контрвалютні фонди забезпечили, що кошти не витікали з країни. Натомість, сплачені німецькими імпортерами національною валютою *D-Mark*, вони формували внутрішній, замкнений, револьверний фонд (*ERP-Sondervermögen*). Роль KfW полягала в тому, щоб реінвестувати цей національний капітал у формі довгострокових кредитів назад у саму німецьку економіку, а не спрямовувати його на виплату зовнішніх боргів. Таким чином, замість циркуляції боргу (модель 1920-х) була створена система акумуляції та реінвестування капіталу (модель 1950-х) [12, с. 7].

Подальша еволюція KfW засвідчила сталість обраної моделі відбудови: інституція зберегла свій статус банку розвитку та поступово розширила законодавчо визначений мандат, який діє до сьогодні [13].

Мандат KfW, викладений у Статті 2 Закону про KfW тогочасної редакції, чітко визначив його функції, які безпосередньо вплинули на фінансування відновлення громад. До них належало, серед іншого, надання кредитів та інших форм фінансування «територіальним органам» (*Gebietskörperschaften*), тобто усім публічним органам, що наділені владними повноваженнями на певній території, та спеціалізованим публічним об'єднанням (*öffentlich-rechtliche Zweckverbände*). Це положення стало ключовим, адже воно створило пряму фінансову вертикаль від федерального рівня до будь-якого з рівнів місцевої влади: федеральних земель (*Länder*), районів (*Landkreise/Kreise*) та муніципалітетів або громад (*Gemeinden/Kommunen*). Завдяки цьому цільове фінансування могло надходити швидко, оминаючи політичні чи бюрократичні перепони. Крім того, KfW мав чіткий законний обов'язок спрямовувати ці гроші лише на визначені пріоритетні напрямки, «вузькі місця» економіки: інфраструктура, житлове будівництво, захист довкілля та технічний розвиток. Це забезпечило уникнення ринкових прогалин, а також юридичну гарантію того, що кошти використовуються виключно для створення нового капіталу, інфраструктури та збалансованого розвитку громад [13].

Фінансовим інструментом KfW виступав, перш за все, кредит, а не грант. Надання кредиту вимагало від територіальних органів (*Gebietskörperschaft*) демонстрації фінансової спроможності для його погашення. Ця модель забезпечувала, що відновлення було не лише швидким, але й фінансово стійким, використовуючи централізований капітал для сприяння децентралізованій відповідальності та ефективному управлінню боргами місцевими громадами [13].

Загалом територіальні органи відіграли важливе значення у відбудові. Відновлення ґрунтувалось на принципі субсидіарності, згідно з яким громади відповідали за безпосереднє виконання проєктів. Стаття 28 Основного закону ФРН гарантувала право громад на самоврядування, включно з фінансовою самостійністю: «Ця гарантія самоврядування охоплює також засади фінансової самостійності; до них належить право громад на джерела доходів, достатні для виконання їхніх завдань відповідно до закону» [14].

Федеральні закони враховували ці положення і, врегулювавши фінансування критично важливих сфер (наприклад, житлового будівництва), взаємодіяли з розподілом податкових надходжень (*Finanzausgleich*). Для усунення дисбалансів між економічно сильнішими і слабшими регіонами Основний закон (ст. 107) передбачив систему фінансового вирівнювання, особливості якої мали визна-

чатися окремим федеральним законом. Таким чином, уже в Конституції 1949 року було закладено принципи солідарності між землями, що мало забезпечити належне виконання ними своїх функцій [14].

Відновлення західнонімецьких міст після війни не мало уніфікованого характеру: кожне місто обирало власну стратегію, що нерідко супроводжувалося суперечками між ідеалами функціоналізму (модернізму) та бажанням відновити історичний вигляд. Наприклад, Франкфурт-на-Майні, який розвивався як фінансовий центр, став класичним прикладом того, як економічна ефективність повністю підпорядкувала собі планувальні рішення. Низка міст, особливо у Південній Німеччині (наприклад, Мюнстер чи Вюрцбург), обрали інший шлях – відновлення історичного обличчя. Завдяки сильному політичному лобіюванню або усвідомленню культурної цінності, ці муніципалітети вирішили фінансувати дорогу та копітку реставрацію, а не функціоналістську перебудову [15].

Унікальною правовою основою для мобілізації внутрішнього капіталу після війни в ФРН став Закон про Вирівнювання Тягарів (*LAG, Bundesgesetzblatt* 1952, № 34). Його метою було пом'якшення соціально-економічних наслідків Другої світової війни шляхом матеріальної компенсації втрат громадян – вигнанців, переселенців, жертв бомбардувань і власників зруйнованого майна. Як зазначає Хоффман, цей закон сформував новий підхід до компенсаційної політики, що поєднував юридичну визначеність і моральний принцип соціальної відповідальності держави перед постраждалими [16].

Фінансування закону забезпечувалося за рахунок спеціальних компенсаційних внесків (*Ausgleichsabgaben*). Це були довгострокові податкові збори, які стягувалися переважно з осіб, чії активи (наприклад, нерухомість) збереглися або зросли у вартості після грошової реформи 1948 року, включаючи податок на майно (*Vermögensabgabe*), а також збори з іпотечних та кредитних прибутків. Управління цим масштабним перерозподілом, який тривав майже три десятиліття і перевершив 115 млрд німецьких марок, здійснювали Федеральне (*Bundesausgleichsamt*) та Земельні (*Landesausgleichsämter*) відомства, дотримуючись єдиних правових процедур. *LAG* став основою внутрішнього фінансового вирівнювання – унікальної моделі, що поєднала потужні фіскальні інструменти з конституційно закріпленою ідеєю соціальної справедливості. Таким чином, Закон не просто надавав компенсації; він слугував критично важливим засобом соціальної інтеграції мільйонів біженців та вигнанців, зміцнюючи довіру до нової німецької демократії та гарантуючи її стабільність [16].

На відміну від *Lastenausgleich*, який стосувався переважно німецьких громадян та етнічних німців, закон *Bundesentschädigungsgesetz* (BEG) був спрямований на відшкодування збитків жертвам нацистських переслідувань. Він передбачав грошові виплати за відповідні матеріальні та нематеріальні втрати. До 2021 року обсяг виплат по цій програмі становив понад 80 млрд євро [17].

3. Альтернативні підходи до відбудови: досвід Франції та Великої Британії у зіставленні з моделлю ФРН. Для порівняння у Франції відбудова також спиралася на потужні внутрішні механізми, які водночас дещо відрізнялися від німецької моделі. Замість створення нової інституції (як *KfW*), Франція мобілізувала й зміцнила свої історичні державні фінансові інституції. Головну роль у цьому процесі відіграла *Caisse des Dépôts et Consignations* (CDC). Створена у 1816 році, CDC мала унікальне завдання – «захищати заощадження громадян Франції». Ця установа, що функціонувала як державний банк, стала ключовим партнером у фінансуванні відбудови, особливо у сферах житла та інфраструктури, використовуючи для цього національні заощадження. За окремими оцінками, кожен шостий французький громадянин наразі проживає в житлі,

збудованому в межах програми відбудови після Другої світової війни за кошти CDC. Використання такої інституції підкреслює спадкоємність та гнучкість уряду Франції, який покладався на довірені, давно існуючі механізми для вирішення нових, надзвичайних викликів [18].

На відміну від німецької та французької моделей, британська відбудова ґрунтувалася на принципах централізованого державного планування. Ключовим нормативним актом став Закон про міське та сільське планування 1947 року (*Town and Country Planning Act 1947*), який націоналізував права на забудову, дозволивши державі контролювати ринок землі та знизити витрати на примусове вилучення. Фундаментом став контроль за землекористуванням та усунення спекуляції. Місто Ковентрі, яке було майже повністю зруйноване під час війни, є показовим прикладом реалізації нових централізованих принципів. Місто було наново відбудовано згідно з ідеями, що пропагували ефективність та порядок. Проте, як свідчать дослідження, консенсус щодо такої комплексної перебудови був «більш ілюзорним, ніж реальним». Це показує, що навіть найкраще фінансове та нормативне забезпечення не гарантує суспільного прийняття, а відбудова це не лише економічний чи політичний, а й глибоко соціальний та культурний процес, що стосується повсякденного життя та ідентичності громад [19].

Наведені приклади є показовими, адже демонструють, що модель відбудови у кожній країні – є унікальним шляхом. Складно визначити універсальну модель, яку можна застосувати до всіх держав.

Сприяючи відновленню Європи, США прагнули не лише стабілізації окремих держав, а й формування взаємопов'язаної, координованої європейської економіки, здатної функціонувати як єдине ціле. Державний секретар США Дін Ачесон прямо стверджував, що «скоординована європейська економіка є фундаментальною метою нашої зовнішньої політики». На його переконання, «європейське відновлення не може чекати на компроміс через виснаження», а «різні частини європейської економіки повинні працювати разом в узгодженій системі». З огляду на це, США були готові діяти негайно й рішуче, навіть без погодження з іншими державами-членами повносоюзної Чотиристоронньої угоди, ігноруючи позицію СРСР, щоб уникнути подальшої дестабілізації регіону, адже «зневірені та голодні люди часто вдаються до відчайдушних заходів» [3, с. 81].

Висновки. У результаті проведеного історико-правового аналізу правових рамок фінансово-інституційної моделі відновлення громад у ФРН після Другої світової війни встановлено, що її успіх базувався на синергії ринкових принципів соціальної ринкової економіки, активної регуляторної ролі держави, чіткої нормативно-правової бази та спеціалізованих інститутів.

Дослідження досвіду ФРН, а також порівняльний аналіз з моделями Франції та Великої Британії, дозволяє виділити ключові закономірності, що забезпечили ефективність повоєнної відбудови:

1. Активна роль держави та стратегічне планування: держава брала на себе відповідальність за пріоритетні сектори (енергетика, житло, інфраструктура) та спрямовувала ресурси через цільові правові механізми, забезпечуючи комплексність відновлення.

2. Інституційна сталість та довіра: ефективне відновлення спиралося на спеціалізовані або історично стійкі державні фінансові інституції з чітким мандатом. Прикладом є як створення нової цільової інституції *Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW)* в Німеччині, так і використання у Франції вже існуючої та авторитетної *Caisse des Dépôts et Consignations (CDC)*. Це демонструє, що ключовим є не стільки новизна інституції, а суспільна довіра до неї, її сталість та чітко визначені законом повноваження.

3. Посилення ролі місцевого самоврядування: німецька модель суттєвим чином спиралася на принцип субсидіар-

ності, де громади несли відповідальність за виконання проєктів, що було підкріплено конституційними гарантіями фінансової самостійності (ст. 28 Основного Закону) та механізмами фінансового вирівнювання (ст. 107 Основного Закону).

4. Забезпечення соціальної справедливості через правові механізми: Закон про вирівнювання тягарів (LAG) продемонстрував державний та суспільний запит на нормативно закріплені фінансові інструменти для компенсації втрат та соціальної інтеграції.

5. Урахування місцевої ідентичності та суспільного консенсусу: як німецький (різні стратегії міст), так і британський (ілюзорний консенсус у Ковентрі) досвід показують, що успіх відбудови залежить не лише від фінансових та правових рамок, а й від самих громад, а саме здатності враховувати культурні та соціальні місцеві особливості та досягати реального суспільного діалогу.

Уроки для сьогодення, зокрема для України, полягають у необхідності:

1. Створення чіткої та комплексної правової бази відбудови, яка б визначала мандати ключових інституцій, правила розподілу фінансових потоків, гарантії та механізми контролю і підзвітності.

2. Створення або посилення національної інституції розвитку за зразком *KfW*, яка б діяла на основі чіткого закону. Важливо не просто створити нову структуру, а й забезпечити її інституційну спроможність та довіру. Існуючі ініці-

ативи, як-от створення Фонду розвитку України (*Ukrainian Development Fund, UDF*), мають бути проаналізовані та посилені у відповідності до німецького досвіду для забезпечення їхньої прозорості та ефективності.

3. Реального забезпечення фінансової спроможності та самостійності місцевого самоврядування через чітке законодавче закріплення їхніх повноважень у сфері відновлення, які мають бути невідривно пов'язані з наданням адекватних фінансових ресурсів. Необхідно уникати ситуації, коли розширені повноваження громад не підкріплені реальними можливостями їх реалізації. Ключова роль та відповідальність у плануванні та реалізації проєктів відновлення на місцях має спиратися на принципи децентралізації та субсидіарності, подібні до німецьких конституційних гарантій. При цьому планування відновлення має забезпечувати не лише відбудову, а й довгострокову фінансову сталість громад, включаючи їхню спроможність обслуговувати та погашати борги і кредити, залучені на цілі відновлення.

4. Впровадження та розвиток дієвих правових механізмів соціальної справедливості та фінансового вирівнювання між громадами, спрямованих на пріоритетну підтримку тих територій, які найбільше постраждали від бойових дій та агресії. Це вирівнювання має охоплювати не лише міжбюджетне вирівнювання для покриття збитків та фінансування відбудови інфраструктур, а й інвестиції у підвищення обороноздатності громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Abelshauser, W. *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*. München: C.H. Beck, 2004. 479 s.
2. Milward, A. S. *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. London: Methuen, 1984. 524 p.
3. Steil, B. *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*. New York: Simon & Schuster, 2018. 608 p.
4. Harrison, M. *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 351 p.
5. Чеботарьов В. План Маршалла для України: теоретико-методологічні засади та інституційна архітектура. *Галицький економічний вісник*. 2023. Т. 80, № 2. с. 123–129. URL: <https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua> (дата звернення: 27.10.2025).
6. *Шлях до процвітання і розвитку України*. Аналітичний звіт Представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні. Київ – Friedrich-Ebert-Stiftung Ukraine, 2024. 84 с. URL: <https://library.fes.de> (дата звернення: 27.10.2025).
7. Федоренко В. Л., Чернеженко О. М. *Конституційні моделі місцевого самоврядування у світі та в Україні: монографія*. Київ – Вид-во Конституційного Суду України, 2017. 312 с. URL: <https://ccu.gov.ua> (дата звернення: 27.10.2025).
8. *Foreign Assistance Act of 1948 (Title I – Economic Cooperation Act of 1948)*. Public Law 472, 80th Congress, April 3, 1948. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1948. 40 p.
9. *Convention for European Economic Cooperation*. Paris: Organisation for European Economic Co-operation, 1948. 42 p.
10. Suprun, N. *Resources and mechanisms of the post-war reconstruction of West Germany (1945–1962). History of National Economy and Economic Thought of Ukraine*, (55), 2022, 39–62. DOI: 10.15407/ingedu2022.55.039
11. Grunbacher, A. *The Early Years of a German Institution: The Kreditanstalt für Wiederaufbau in the 1950s. Business History*, 2001, vol. 43, no. 4, pp. 68–86. DOI: 10.1080/713999240
12. Tooze, A. *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. London: Penguin Books, 2007. 832 p.
13. *Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW). Law Concerning KfW (KfW-Gesetz)*. Frankfurt am Main: KfW, 2023. 14 p. URL: <https://www.kfw.de> (дата звернення: 27.10.2025).
14. *Basic Law for the Federal Republic of Germany (Grundgesetz)*. Bonn: Parliamentary Council, 1949. URL: <https://www.cvce.eu> (дата звернення: 27.10.2025).
15. Bundeszentrale für politische Bildung (bpb). *Leitbilder der Stadtentwicklung in der Bundesrepublik Deutschland. Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ)*, 2023, Nr. 21–23. Bonn: bpb. URL: <https://www.bpb.de> (дата звернення: 27.10.2025).
16. Hoffmann, D. *Displacement and Compensation in Germany after the First and Second World Wars. Central European History*, 2020, vol. 53, no. 3, pp. 560–584. DOI: 10.1017/S0008938920000866.
17. *Conference on Jewish Material Claims Against Germany. Germany: BEG*. New York: Claims Conference, 2023. URL: <https://www.claimskon.org> (дата звернення: 27.10.2025).
18. *Encyclopedia.com. Caisse des Dépôts et Consignations*. In: *International Directory of Company Histories*, 2006. URL: <https://www.encyclopedia.com> (дата звернення: 27.10.2025).
19. Hubbard, P., Faire, L., Lilley, K. *Contesting the modern city: Reconstruction and everyday life in post-war Coventry. Planning Perspectives*, 2003, vol. 18, no. 4, pp. 377–397. DOI: 10.1080/0266543032000117523

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ВІДКЛИКАННЯ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД

CURRENT PROBLEMS OF ENSURING THE RIGHT OF CITIZENS TO RECALL LOCAL COUNCIL DEPUTIES

Онишко О.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-науковий інститут права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-5165-1810

Участь громадян в управлінні справами місцевого самоврядування є невід'ємною частиною механізму його ефективного функціонування як демократичного органу влади, що відповідає нормам Європейської хартії місцевого самоврядування та практики застосування даного інституту в більшості європейських держав. З огляду на це слід проаналізувати актуальні проблеми забезпечення права громадян на відкликання депутатів місцевих рад в Україні та знайти оптимальні шляхи їх удосконалення.

Предметом аналізу є існуючі прогалини, які дозволяють з одного боку реалізовувати визначене право шляхом ініціювання такої процедури представниками громади або місцевими організаціями політичних партій, від якої депутат балотувався, а з іншого – у випадку обрання депутата за пропорційною виборчою системою існує ризик зловживання партією довірою громадян та складний і недосконалий механізм відкликання. Метою є пошук оптимальних шляхів удосконалення механізму відкликання мешканцями територіальних громад депутатів місцевих рад.

Досліджено законодавчу процедуру відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою, проаналізовано основні етапи припинення повноважень депутата, які включають проведення зборів виборців, створення ініціативної групи та збір підписів на підтримку відкликання, перевірка документів територіальною виборчою комісією. Застосовано порівняльний правовий аналіз законодавства європейських держав щодо застосування відкликання як засобу реалізації громадянами елементів представницької демократії.

Результати наукової розвідки дозволяють запропонувати пропозиції щодо внесення змін у чинне законодавство щодо розширення можливостей територіальної громади у сфері відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою на місцевому референдумі. Практична цінність дослідження полягає у створенні нових умов та можливостей для виборців, підтримання відкритості та прозорості функціонування місцевого депутатського корпусу та підтримання європейських стандартів участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення.

Ключові слова: вільний мандат, територіальна громада, депутати, органи місцевого самоврядування, представницька демократія, громадські ініціативи, місцеві референдуми.

Community participation in the management of local government affairs is an integral part of the mechanism for its effective functioning as a democratic body of government, which complies with the norms of the European Charter of Local Self-Government and the practice of applying this institution in most European countries. In view of this, it is necessary to analyze the current problems of ensuring the right of citizens to recall deputies of local councils in Ukraine and find optimal ways to improve them.

The subject of the analysis is the existing gaps that allow, on the one side, to exercise a certain right by initiating such a procedure by representatives of the community or local organizations of political parties from which the deputy is running, and on the other side, in the case of election of a deputy under the proportional electoral system, there is a risk of abuse of the trust of citizens by the party and a complex and imperfect recall mechanism. The goal is to find optimal ways to improve the mechanism for recalling local council deputies by residents of territorial communities.

The legislative procedure for recalling deputies of local councils by popular initiative has been studied, the main stages of termination of a deputy's powers have been analyzed, which include holding a meeting of voters, creating an initiative group and collecting signatures in support of the recall, verification of documents by the territorial election commission. A comparative legal analysis of the legislation of European states on the use of recall as a means of citizens' implementation of the elements of representative democracy in public relations has been applied.

The results of scientific research allow us to propose proposals for amendments to the current legislation to expand the possibilities of the territorial community in the field of recalling deputies of local councils on a popular initiative by resolving such an issue at a local referendum. The practical value of the study lies in creating new conditions and opportunities for voters, maintaining openness and transparency of the functioning of the local deputy corps and maintaining European standards of participation of the territorial community in resolving issues of local importance.

Key words: free mandate, territorial community, deputies, local self-government bodies, representative democracy, public initiatives, local referendums.

Постановка проблеми. В основі функціонування та розвитку сучасних держав покладено політичне представництво та представницькі інституції, а принципи вільного політичного мандату та його наслідок, заборона будь-якого імперативного мандату, лежать в основі представницької демократії.

Вільний мандат є одним із фундаментальних конституційних принципів функціонування України як демократичної держави в сучасну епоху. Депутати як парламенту, так і органів місцевого самоврядування є представниками народу, і прийняті ними рішення, виражають волю народу, який є колективним суб'єктом суверенітету.

Конституція України містить норми про форму представницької демократії, тоді як Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» наголошує на особистому прийнятті рішень шляхом прямого волевиявлення на місцевих виборах. Однак, не зважаючи на цей факт є набагато ширше використання прямої демократії на місцевому рівні – проведення референдумів. Основною та постійною формою управління місцевими громадами є непряма демократія, або представництво. Принцип представницької влади передбачає наявність відповідного суб'єкта. Це, відповідно, – органи місцевого самоврядування.

Представлені суб'єкти призначають своїх представників, які діють від їхнього імені. Це означає, що дії представників вважаються проявом суверенної волі Українського народу, або місцевої самоврядної громади. Представники є членами представницьких органів, яким є Парламент – на національному рівні, та сільські, селищні, міські, районні в містах та обласні ради – на рівні місцевого самоврядування. Отже, повинні існувати належні механізми обрання представників, які гарантують дотримання стандартів, гідних демократичної держави та припинення їх діяльності у випадку невиконання чи неналежного виконання такими представниками своїх безпосередніх обов'язків.

Стан дослідження. Припинення діяльності органів самоврядування з різних підстав досліджували низка науковців. Так, І.М. Мишак здійснював порівняльну характеристику механізму контролю громади за діяльністю депутатів місцевих рад в Україні та Польщі; А.В. Басалаєва досліджувала деякі питання реалізації політичними партіями права на відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою; Ю.Б. Каплан розглядав проблему удосконалення механізму дострокового відкликання депутатів місцевих рад: європейський досвід для України; Д.В. Черетун характеризував процедуру відкликання виборцями депутатів місцевих рад; С.А. Шепетько аналізував напрями удосконалення законодавства щодо припинення повноважень депутатів органів місцевого самоврядування. Однак, враховуючи європейські стандарти відповідальності органів місцевого самоврядування перед виборцями, аналізуючи складний та запутаний національний механізм відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою, залишаються невирішеними питання щодо створення нових можливостей для виборців у сфері застосування ефективних механізмів впливу на недобросовісних депутатів та обмеження сваволі партійних еліт.

Виклад основних положень. Класична теорія політичного представництва з її ліберальним розумінням концепцій політичної легітимності та суверенітету, а також їхнього джерела – нації, лежить біля витоків вільного мандату та чітко висловлюється щодо заборони імперативного мандату. Ще у XVIII столітті в політичних колах Франції погоджувалися щодо вільного мандату представників як основного компоненту політичного представництва. Тому слід розрізнити представників та носіїв виконавчих функцій. Заборона імперативного мандату стосується лише перших: класична теорія політичного представництва, таким чином, виключає відкликання представників. Крім того, поняття дорадчої демократії з її акцентом на те, щоб політичні рішення були продуктом справедливого та розумного обговорення та дебатов між громадянами, передбачає, що представники органів місцевого самоврядування прийматимуть рішення після завершення процесу консультацій та дебатов, що суперечить поняттю імперативного мандату [11, с. 240–245].

Конституція України формує статус депутатів місцевих рад таким чином, щоб забезпечити повну незалежність у здійсненні ними прав та обов'язків. Усі рішення депутатів місцевих рад повинні ґрунтуватися на загальному добробуті, а не на окремих інтересах. Цей принцип стосується участі у вирішенні питань місцевого значення, затвердження місцевого бюджету, представництва громади у внутрішніх та зовнішніх зносинах тощо. Виконання повноважень та обов'язків є предметом оцінки та контролю за діяльністю депутатів. Загалом, підзвітність представника (депутата) може впливати з оцінки його роботи громадою та з правових положень. Вона має дві форми: законодавчу та політичну.

Законодавча підзвітність має на меті дисциплінувати депутатів у виконанні ними своїх представницьких обов'язків. Зокрема, це стосується відвідування сесій та участі в роботі органу місцевого самоврядування (участь у засіданнях цього органу та його комітетів).

Основою для такого виду підзвітності є положення регламентів законодавчих органів місцевого самоврядування. Однак, слід зазначити, що ці органи, особливо місцевих органів самоврядування нижчого рівня, не містять таких положень. Тому законодавча підзвітність не може бути застосована в їхньому випадку [2, с. 9].

Основною формою підзвітності депутатів перед виборцями, що впливає з прийняття вільного характеру представницького мандата, наразі є політична підзвітність, яка застосовується на кожних виборах до органів місцевого самоврядування. Вона має специфічний характер, який полягає в тому, що сила громадської думки враховується найбільше тоді, коли рівень органу місцевого самоврядування є найнижчим (наприклад, сільська рада). Зокрема, мешканці територіальної громади оцінюють діяльність (досягнення, поведінку) кандидата як депутата (якщо кандидат є особою, яка раніше обиралася депутатом) та як члена місцевої самоврядної спільноти. На рішення виборців впливають такі фактори, як підтримка зв'язків з місцевою громадою, а також рішучість та ефективність дій, спрямованих на її добробут. Ця оцінка також може мати етичні підстави та базуватися на перевірці ставлення до дотримання моральних принципів [3].

Механізм відкликання депутатів доступний на місцевому рівні щонайменше у 15 країнах, з різним ступенем активізації на практиці. У Хорватії (окрім префекта округу) префект муніципалітету, мер, а також їхні заступники, обрані спільно з ними, можуть бути відкликані шляхом всенародного голосування, яке може бути запропоновано 20% від загальної кількості місцевих виборців або 2/3 членів місцевого представницького органу. Водночас законодавство прямо вказує, що члени місцевих представницьких органів (також обрані місцевим населенням) не можуть бути відкликані [4].

У Німеччині в землях діють два варіанти механізмів відкликання мерів. З одного боку, повноцінний варіант прямої демократії, де місцевим виборцям надається не лише право голосу щодо відкликання (за певних процедурних вимог та вимог більшості), але й право ініціювати процедуру відкликання (з певною вимогою щодо підписів під петицією про відкликання) [5]. Чотири землі, Бранденбург, Саксонія, Шлезвіг-Гольштейн та Північний Рейн-Вестфалія, запровадили цей механізм для мерів. З іншого боку, процедура відкликання може бути ініційована опосередковано в усіх інших землях, крім двох, місцевою радою (рішення приймається кваліфікованою більшістю), тоді як місцеві виборці лише втручаються для остаточного голосування за пропозицію про відкликання, прийняту радою. У цьому варіанті процедура відкликання розглядається як своєрідне поєднання принципів представницької демократії та прямої демократії, де рада «здійснює певний «представницький, демократичний» контроль над місцевими громадянами під час здійснення ними своїх прямих демократичних повноважень» [6, с. 30–33].

У Румунії, згідно із Законом про державне управління, відкликання депутатів місцевих рад шляхом голосування місцевого населення може призвести до розпуску місцевої ради в цілому та усунення мера (обидва обираються безпосередньо населенням). Відкликання може бути ініційовано у разі: нездатності захистити загальні інтереси місцевої громади; невиконання завдань, пов'язаних із функцією мера згідно із законом, включаючи завдання, які мер повинен виконувати у своїй якості представника держави [7].

Польське законодавство, зокрема на рівні Конституції, передбачає проведення місцевих референдумів та розглядає відкликання як форму їх реалізації. Наприклад, відповідно до ч. 1,3 ст. 28 А Закону Польщі «Про гмінне самоврядування» інститут відкликання застосовується по відношенню як до війта, так і до всієї ради [8].

У Словаччині мерів можуть відкликати шляхом місцевого народного голосування, як це передбачено статтею 13а,

За Закону № 369/1990 Зб. про муніципалітети. Ініціатива проведення референдуму повинна бути підтримана 30% мешканців громади та орган місцевого самоврядування. Однак, законодавчо закріплено, що рішення референдуму має рекомендаційний характер [9]. Місцеві референдуми слабо використовуються жителями Словаччини для вирішення поточних проблем. За даними досліджень Асоціації міст і сіл Словаччини за період 2008–2018 рр., тільки 7% місцевих самоврядних одиниць реалізовували референдуми, з яких близько 60% визнано дійсними. Більшість населених пунктів Словаччини вибирають інші форми ухвалення спільних рішень – збори жителів громади, громадські слухання, обговорення на рівні комісій, подання петицій, які є організаційно і фінансово більш доступними та швидкими механізмами прийняття рішень [10].

У Швейцарії відкликання муніципальних керівників можливе у двох кантонах: Урі та Тічино. Однак процедури відкликання у Швейцарії спрямовані не на окремих обраних політиків, а на місцевий орган влади в цілому. Тому вони функціонують радше як вотум недовіри, ніж як інструмент санкцій проти обраних осіб [11, с. 9-11].

При реалізації повноважень органів місцевого самоврядування варто наголосити на двох ключових принципах, які є основними ознаками демократії. Перший принцип полягає в тому, що органи місцевого самоврядування виконують свої завдання за кошти місцевих бюджетів та під власну відповідальність. Це передбачає значний ступінь свободи у використанні ними місцевих фінансових ресурсів.

Нагляд та контроль за виконанням власних завдань з боку державних органів влади повинні обмежуватися виключно питаннями законності, наприклад, чи не витрачаються місцеві кошти на те, що не є муніципальною власністю, чи прийнято відповідну постанову, чи не встановлено будь-які заборони, які суперечать чинному законодавству. Якщо ці умови виконано, ніхто не має юридичної можливості оскаржувати або змінювати рішення місцевого органу самоврядування [12, с. 9]. І другий принцип – принцип представництва. Періодично (в Україні – 1 раз на п'ять років) мешканці місцевих громад обирають своїх представників на загальних, вільних і таємних виборах. Члени міської, сільської, селищної, обласної ради, як і члени парламенту, є, таким чином, суб'єктами представницької демократії. Оскільки представницька демократія передбачає обрання депутата, то невід'ємною частиною забезпечення його функціональної діяльності є відповідальність перед виборцями за наданий кредит довіри. За порушення кредиту довіри, неналежне забезпечення інтересів громади настає відповідальність у формі відкликання.

Відкликання депутата місцевої ради – це громадська ініціатива, яка безпосередньо надає виборцям право звільнити обрану посадову особу. Його слід відрізнити від скасування повноважень депутата, яке є повноваженням іншого органу відкликати мандат, який він надав. Інститут відкликання є політичним інструментом, який тягне за собою політичну відповідальність.

Реалізація права на відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою міститься в низці міжнародних нормативно-правових документів, а саме:

– Європейська хартія місцевого самоврядування [13] – характеризує фундаментальні цінності та цілі, які мають забезпечуватися органами місцевого самоврядування такі, як: участь громадян у управлінні державними справами, здійснення цього права на основі демократичних стандартів, надання місцевим громадам реальних повноважень та широкої автономії, ефективне управління, принцип субсидіарності (виконання завдань на найнижчому рівні, забезпечення їх виконання) та децентралізація влади, що служить загальним стандартом для застосування права, щоб держава діяла відповідно до своїх зобов'язань.

– Додатковий протокол до Хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади [14] – надає додаткові права громаді щодо участі та контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування, що сприятиме відкритості та відповідальності органів місцевого самоврядування за виконання ввірених їм завдань.

– Рекомендація СМ/Рес (2018) 4 Комітету міністрів державам-членам щодо участі громадян у місцевому публічному житті [15] – спрямована на вжиття заходів для забезпечення територіальним громадам участь у публічному житті, а саме: надання доступу до інформації щодо діяльності органів місцевого самоврядування та ознайомлення з прийнятими документами, пошук нових шляхів підвищення громадської свідомості, підвищення рівня обізнаності громади щодо самостійного прийняття рішень, обов'язковості взаємодії з іншими органами влади, організаціями різних форм власності та міжнародних зв'язків, прийняття гнучких та експериментальних рішень тощо;

– Рекомендація № R (98) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо нагляду за діяльністю місцевих органів влади R (98)12 [16] – визнає важливу роль політичного нагляду з боку громадян та закликає здійснювати такий нагляд шляхом використання інструментів прямої демократії, які вважаються доцільними; спонукає обрати оптимальний механізм відсторонення або звільнення місцевих обраних представників та розпуск місцевих органів влади лише у виняткових випадках тощо;

– Рекомендація Rec(2001)19 Комітету Міністрів державам-членам щодо участі громадян у місцевому громадському житті [17] – гарантує громадянам швидкий доступ до інформації про діяльність органів самоврядування, закликає сприяти спільному навчанню працівників органів місцевого самоврядування щодо різних методів участі, забезпечити поінформованість громадськості щодо кола доступних можливостей тощо;

– Рекомендація ПАРС 1704 (2005) щодо референдумів [18] – містить рекомендації щодо проведення місцевих референдумів, спрямованих на вирішення питань місцевого значення та уникнення референдумів, які підривають легітимність демократичних інститутів;

– Резолюція ПАРС № 1353 «Про зміцнення демократичних інститутів як гарантії майбутнього демократії» [19] – встановлює розширення демократичної легітимності, комунікативних технологій щодо участі громадян у вирішенні питань місцевого значення, заохочення громадян до суспільної та політичної діяльності як в державі, так і в окремо взятій громаді;

– Керівні принципи участі громадян у процесі прийняття політичних рішень (СМ(2017)83-final) [20] – встановлюють види прийняття рішень (розробка, прийняття, впровадження, оцінка та уточнення формулювання політичного документа, стратегії, закону чи норми), визначають оновні принципи прийняття рішень: гендерна рівність, прозорість, доступність, недискримінація, інклюзивність тощо.

Відкликання обраних посадових осіб потрібно розглядати як інструмент політичної підзвітності, що надає виборцям можливість усунути з посади депутатів місцевих рад до закінчення терміну їх повноважень, тобто не чекаючи наступних чергових виборів. Відкликання торкається самої суті представницької демократії, системи, заснованої на принципі представництва, де громадяни передають свій суверенітет – тобто право вирішувати питання місцевого значення обраним представникам, які від їх імені приймають рішення та реалізують політику в інтересах громади.

Очевидно, що в цих межах відкликання порушується питання про те, за яких умов виборці, передаючи право приймати рішення обраним представникам, можуть зберегти за собою право вирішувати відкликати цих обраних представників у разі незадоволення їхньою роботою протягом тривання каденції [21, с. 86-90].

На підтримку пропозиції про відкликання депутата місцевої ради, обраного в багатомандатному виборчому окрузі, має бути зібрано підписи в кількості, що перевищує кількість голосів, поданих за нього на місцевих виборах, за результатами яких він був обраний депутатом. На підтримку пропозиції про відкликання депутата місцевої ради, обраного у єдиному багатомандатному виборчому окрузі, має бути зібрана така кількість підписів, що є більшою за виборчу квоту, яка була визначена згідно із Виборчим кодексом України під час проведення виборів, за результатами яких він був обраний депутатом [22].

Вважаємо, що дане положення є занадто заплутаним і не свідчить про прозорість механізму організації відкликання депутатів місцевих рад. Потрібно чітко вказати кількість голосів виборців, які виступають ініціаторами відкликання. Наприклад, ініціатива щодо його проведення повинна отримати підтримку не менше 20 % виборців у селі, селищі чи районі, а на рівні області, а також щодо депутатів Київської, Севастопольської міської ради – не менше 10% виборців, які мають право голосу.

Підставами для відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою можуть бути:

1) порушення депутатом місцевої ради положень Конституції України і законів України, що встановлено судовим рішенням, яке набрало законної сили;

2) пропуск депутатом місцевої ради протягом року більше половини пленарних засідань ради або засідань постійної комісії, невиконання ним без поважних причин обов'язків депутата місцевої ради у виборчому окрузі;

3) невідповідність практичної діяльності депутата місцевої ради основним принципам і положенням передвиборчої програми місцевої організації політичної партії, від якої його обрано депутатом, чи програми політичної партії, від місцевої організації якої його обрано;

4) невиконання депутатом місцевої ради зобов'язань звітувати перед виборцями та проводити зустрічі з ними (звіт має подаватися не рідше 1 разу на рік, бути оприлюдненим на офіційному вебсайті відповідної ради, а також має бути організована відкрита зустріч з громадою щодо звіту);

5) невходження депутата, обраного в багатомандатному виборчому окрузі, до фракції місцевої організації партії, за виборчим списком якої він обраний, або припинення членства депутата місцевої ради у фракції [22].

Право вносити пропозицію про відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою (не раніше ніж через рік з моменту набуття таких повноважень) мають місцева організація політичної партії, від якої його обрано депутатом, а також громадяни України, які є виборцями відповідного виборчого округу.

Рішення про внесення пропозиції щодо відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою виборцями приймається на зборах виборців у кількості не менше:

1) 30 осіб для відкликання депутата сільської, селищної ради;

2) 100 осіб для відкликання депутата міської ради міста районного значення та районної у місті ради;

3) 300 осіб для відкликання депутата міської ради міста обласного значення та районної у місті ради;

4) 150 осіб для відкликання депутата районної ради;

5) 400 осіб для відкликання депутата обласної, Київської, Севастопольської міської ради.

Рішення про внесення пропозиції щодо відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою місцевою організацією політичної партії, від якої його обрано депутатом, приймається на зборах (конференції) цієї організації, які проводяться у порядку, передбаченому статутом політичної партії. Таке рішення приймається не менше ніж двома третинами голосів присутніх учасників (делегатів) зборів (конференції).

Протокол зборів (конференції), на яких було прийняте рішення про внесення пропозиції щодо відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою, місцевою організацією політичної партії надсилається політичній партії для розгляду питання про відкликання депутата місцевої ради її вищим керівним органом.

За каденції чинної влади в органах місцевого самоврядування достроково припинили повноваження 145 депутатів міських рад облцентрів України (12,5%). 71% із них написали особисті заяви про складання мандатів; ще 10% обіймали посади, несумісні з виконанням депутатських повноважень; 12, на жаль, померли; і лише 10 позбавили повноважень їхні партії. Фактів відкликання депутатів за народною ініціативою не зафіксовано [23].

Процедура відкликання, визначена чинним законодавством, є демократичною, але не є остаточною. Оскільки більшість депутатів обираються за пропорційною виборчою системою, то фінальним для відкликання є рішення партії, представником якої і є депутат. Тому спонукання народної ініціативи в такому випадку нівелюються і механізм відкликання не несе бажаних результатів для громади, яка ініціювала відкликання. Хоча такий інститут є проявом демократії, однак він здається не надто ефективним. Більш дієвим для відкликання депутата за народною ініціативою буде застосування форми безпосередньої демократії – референдуму.

Конституція України не містить чітко встановлених норм щодо проведення місцевих референдумів. Так, у ч. 1 ст. 143 Основного закону визначено, що територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів [24], а ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлює, що сільські, селищні, міські ради на пленарних засіданнях приймають рішення про проведення місцевого референдуму [25], а районні та обласні ради за пропозицією територіальних громад приймають рішення шляхом консультативного опитування з питань, що стосуються їх спільних інтересів. Оскільки реалії сьогодення свідчать про те, що закон про місцеві референдуми відсутній, а можливість його проведення закладена в чинному законодавстві й зокрема в Конституції України (норми Конституції є нормами прямої дії) [24], то заборона реалізації інституту місцевого референдуму суперечить чинному законодавству. Тому з метою розширення повноважень місцевих громад та з огляду на дотримання європейських стандартів функціонування місцевого самоврядування є доцільним долучитися до законодавчого процесу.

Для ефективного функціонування інституту безпосередньої демократії та посилення конституційно-правової відповідальності перед виборцями, потрібно внести зміни в чинне законодавство, а саме:

1. до ст. 141 Конституції України додати:

- абзац 6 такого змісту: «Члени місцевої самоврядної громади можуть вирішувати шляхом референдуму питання, що стосуються цієї громади, включаючи відкликання безпосередньо обраного органу місцевого самоврядування та його окремих представників. Принципи та процедура проведення місцевого референдуму визначаються законом».

2. Ч. 2 ст. 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» внести доповнення такого змісту: «Предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, цим та іншими законами до відання місцевого самоврядування, включно з питаннями що стосуються відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою».

3. Доповнити Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» ст. 7-1 такого змісту:

Сільська, селищна, міська, обласна рада приймає рішення про проведення референдуму щодо відкликання

депутатів сільської, селищної, міської, обласної рад абсолютною більшістю від загального складу.

Сільська, селищна, міська, обласна рада може прийняти рішення про проведення референдуму щодо відкликання мера міста з інших причин принаймні через 12 місяців після їх обрання та принаймні за 12 місяців до закінчення терміну їх повноважень більшістю в три п'ятих від загального складу.

У разі ініціативи про відкликання органу, що приймає рішення (місцеві ради народних депутатів), референдум може бути проведений лише за ініціативою громадян.

Клопотання мешканців на місцевому рівні може одночасно вимагати відкликання місцевої ради, окремих депутатів та мера, сільського, селищного, міського, обласного голови.

Клопотання про відкликання органу місцевого самоврядування може бути подано не раніше ніж через 12 місяців після дати його виборів. Клопотання також може бути подано не пізніше ніж за 12 місяців до закінчення терміну його повноважень.

Загалом, законодавчо розробити альтернативний правовий механізм відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою шляхом референдуму є вкрай важливо ще й через те, що таке відкликання реалізує форму безпосередньої демократії – право самої громади вирішувати питання місцевого значення. Це пов'язано з тим, що наявний механізм відкликання депутатів, які були обрані за пропорційною системою, тобто отримали мандат за партійними списками, є з одного боку – демократичним (проведення зборів виборців, на яких вносять пропозицію про відкликання, створення ініціативної групи та збирання підписів, перевірка ТВК документів, зібраних для легітимності процедури), а з іншого – остаточне рішення все одно приймає керівний орган партії, від якої обирався депутат.

Крім того, закон України «Про статус депутатів місцевих рад» не встановлює строків прийняття партією такого рішення. Таким чином, законодавство нівелює ініціативи громади щодо волевиявлення, а можливість відкликання депутата місцевої ради на місцевому референдумі надають право громаді не залежати від волі партії.

Дієвим чинником щодо залучення громади до інституту місцевих референдумів, спрощення бюрократичних процедур, які існують у сфері відкликання депутатів місцевих рад, є доцільним створити на сайті місцевої ради громадську онлайн платформу «Місцевий референдум» у відповідній територіальній громаді. З огляду на досвід більшості

європейських держав, законодавець закріплює в законі коло питань, які можуть бути винесені на місцевий референдум. Значно ширша сфера проведення місцевих референдумів з питань, віднесених до відання місцевого самоврядування, гарантована законодавством Чехії, Естонії, Фінляндії, Франції, Литви, Мальти, Польщі. Предметом обов'язкових референдумів, як правило, виступають питання адміністративно-територіального устрою, зокрема зміни меж адміністративно-територіальних одиниць (Італія, Угорщина, Чехія), прийняття основних нормативно-правових актів муніципалітетів (Австрія, Іспанія) [26]. В Україні з огляду на долучення широкого кола громадськості до вирішення справ місцевого значення, є доцільним винести на розгляд місцевого референдуму питання щодо відкликання депутатів місцевих рад, особливо тих, які були обрані за пропорційною системою, – тоді й рішення партії не може вплинути на результати референдуму.

Висновки. Досить незвично доручати виборцям складну відповідальність за оцінку дотримання депутатом конституційних та правових зобов'язань, оскільки голоси громадян по суті залишаються вираженням політичного вибору під час виборів. Таким чином, було б доцільно передбачити припинення мандата депутата місцевої ради через юридичну процедуру, яка б відповідала принципу верховенства права та уникала використання розпливчатих понять, невизначених строків та свавільних рішень політичних партій, які можуть призвести до довільних тлумачень, помилкових оцінок та ігнорувань громадських ініціатив, мотивованих політичними причинами.

Створення та введення в дію Закону України про місцеві референдуми, внесення змін в чинну Конституцію України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», введення можливості відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою шляхом референдуму надасть можливість громаді тісніше долучатися до вирішення питань місцевого значення, зменшити рівень свавілля провладних політичних сил та створити належні умови для розвитку інституту демократії на місцевому рівні.

В будь-якому випадку, підставою для проведення референдуму про відкликання є досить високий ступінь негативних емоцій серед мешканців територіальної громади щодо діяльності місцевих депутатів або цілих рад, що потенційно призводить до втрати ними мандатів протягом поточного терміну каденції. Безсумнівно, можливість негативної оцінки дій депутатів членами місцевої громади повинна мати на них дисциплінарний вплив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Romaniuk, P. V. Imperative Mandate: Selected Issues of Constitutional Theory and Practice in Modern Conditions. *Bulletin of Mariupol State University. Series: Law*, Issue 5, 2013, 240–245. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12264/1/Romaniuk_240-245.pdf
2. Poradnik Radnego. Samorząd od A do Z. Katowice, Kwiecień 2024 r. c. 9 URL: https://silesia.org.pl/wp-content/uploads/2024/04/Poradnik-Radnego_2024_Samorząd-od-A-do-Z.pdf
3. Механізми дострокового відкликання депутатів місцевих рад: європейський досвід для України». Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. 15.09.2015 URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/mekhanizmi-dostrokovogo-vidklikannya-deputativ-miscevikh-rad-evropeyskiy>
4. Zákon o lokalnoj ič područnoj (regionalnoj) samoupravi. Pročišćeni text začona NN 33\1, 60/01, 109/7, 125/8, 36/09, 36/09, 150/11, 144/12, 19/13, 137/15, 123/17, 98/19, 144/20 na znazi od 24.12.2020. URL: <https://www.zakon.hr/z/132/zakon-o-lokalnoj-i-podrucnoj-%28regionalnoj%29-samoupravi>
5. Gesetz über das Verfahren bei Volksinitiative, Volksbegehren und Volksentscheid. (Volksabstimmungsgesetz - VAGBbg) vom 14. April 1993 (GVBl. I/93, [Nr. 06], S.94 URL: <https://bravors.brandenburg.de/gesetze/vagbgb>
6. Грובהва В. П. Особливості місцевого самоврядування в Німеччині. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Юридичні науки*. 2015. Вип. 3-2. Т. 1. С. 30-33. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/155a0255-6859-4f78-bd7b-8a4dc9f00e04>
7. Lege nr. 215 din 23 aprilie 2001 (**republicată**) administrației publice locale. MONITORUL OFICIAL nr. 123 din 20 februarie 2007 URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/214333>
8. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym. Dz.U. 1990 nr 16 poz. 95. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19900160095>
9. Zákon Slovenskej národnej rady zo 6. septembra 1990 o obecnom zriadení. URL: <https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1990/369/>
10. Чиркін А.С. Місцевий референдум як форма муніципальної нормотворчості. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2021. С. 76-79. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/19.pdf
11. Gołębiowska Anna, Jakubowska Agnieszka. Local Government in Switzerland in the Light of the Constitutional Principle of Separation of Powers Submitted 10/09/24, 1st revision 25/09/24, 2nd revision 01/10/24, accepted 30/10/24 *European Research Studies Journal, European Research Studies Journal*, vol. 0(4), pages 3-13. URL: <https://ideas.repec.org/a/ers/journal/vxxviiy2024i4p3-13.html>

12. Report on the recall of mayors and local elected representatives. Adopted by the Council of Democratic Elections at its 65th meeting (Venice, 20 June 2019) and the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21-22 June 2019) on the basis of comments by Mr Josep Maria Castella Andreu (Member, Spain) Ms Monique Jametti (Substitute Member, Switzerland) Ms Tanja Karakamisheva-Javonovska (Member, North Macedonia) Strasbourg, 4 July 2019. Opinion №. 910 / 2017 URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)011rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)011rev-e)
13. Європейська хартія місцевого самоврядування. м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
14. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади. Підписання від 16.11.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946#Text
15. Рекомендація CM/Rec(2018)4 Комітету міністрів державам-членам щодо участі громадян у місцевому публічному житті. Прийнята Комітетом міністрів 21 березня 2018 року на 1311-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cmrec-2018-4-participation-of-citizens-ukr/168097ed39>
16. Recommendation N R (98) 12 of the Committee of Ministers of Member States on supervision of local authorities' action (Adopted by the Committee of Ministers on 18 September 1998 at the 641st meeting of the Ministers' Deputies). Council Of Europe. Committee of Ministers. URL: <https://rm.coe.int/09000016804f8499>
17. Рекомендація Rec(2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» Ухвалена Комітетом міністрів на 776-му засіданні заступників міністрів від 6 грудня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_739#Text
18. Referendums: towards good practices in Europe. Recommendation 1704 (2005) Reply from the Committee of Ministers adopted at the 945th meeting of the Ministers' Deputies (9 November 2005). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2HXrefViewHTML.asp?FileID=11074&lang=EN>
19. Future of democracy: strengthening democratic institutions. Report Political Affairs Committee. 1 October 2003. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10313&lang=EN>
20. Керівні принципи щодо громадської участі у процесі прийняття політичних рішень. Прийнято Комітетом міністрів 27 вересня 2017 року на 1295-му засіданні заступників міністрів. Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-civil-participation-in-political-decision-making/168076e135>
21. Теоретичні та практичні аспекти формування компетентності депутатів місцевих рад України : монографія / С. М. Сergygin, С. І. Бородин та ін. ; за наук. ред. І. В. Шпекторенка. Дніпро : ГРАНІ, 2021. 280 с.
22. Про статус депутатів місцевих рад. Закон України № 93-IV від 11.07.2002 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>
23. Бахамент Наталка. Імперативний мандат: як працює механізм відкликання місцевих депутатів. Чесно. 4 липня 13:08 URL: <https://www.chesno.org/post/6486/>
24. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>
25. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>
26. Стешенко Д.В., Пахомов А.В. До проблем місцевого референдуму: правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2021. С. 116-118. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/27.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ВПЛИВ НЕГАТИВНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

TRANSFORMATION OF SOURCES OF LAW IN THE CONTEXT OF GLOBALISATION: THE IMPACT OF NEGATIVE LAW-MAKING

Стець О.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного, міжнародного та приватного права
Криворізький навчально-науковий інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-4211-2687

Толстих А.Б., д.філос. в гал. права,
старший викладач кафедри конституційного,
міжнародного та приватного права
Криворізький навчально-науковий інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-6550-4152

Боброва Т.А., д.філос. в гал. права,
асистентка кафедри конституційного, міжнародного та приватного права
Криворізький навчально-науковий інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-6803-0300

Стаття присвячена дослідженню феномену негативної правотворчості як чинника трансформації джерел права в умовах глобалізації. Зазначається, що сучасний розвиток правових систем характеризується взаємопроникненням традицій загального (common law) та континентального (civil law) права. Цей процес відображає загальносвітову тенденцію трансформації форм права, зумовлену глобалізаційними викликами, динамікою міжнародних відносин та посиленням ролі судової практики.

Встановлено, що глобалізація права виявляється як у формі євроінтеграції, що стимулює конвергенцію провідних правових сімей, так і у вигляді протилежних процесів – виходів з інтеграційних об'єднань, що, своєю чергою, підсилює роль негативної правотворчості у врегулюванні конституційних та політичних криз.

Особливу увагу зосереджено на негативній правотворчості, яка здійснюється судами різних рівнів: від національних судів до міжнародних інстанцій. Зокрема, досліджується практика конституційних судів, які вилучають із правової системи неконституційні норми в країнах континентального права, а також діяльність вищих судових інстанцій країн загального права, як-от рішення Верховного Суду Сполученого Королівства у справі Brexit, де суд скасував акт органу виконавчої влади, який суперечив основоположним принципам права. Окреслено роль наднаціональних судів, зокрема Суду ЄС та ЄСПЛ, рішення яких формують інтегровану модель правопорядку та впливають на розвиток нормативно-правового регулювання національних правових систем.

Розглянуто ключові відмінності двох провідних правових сімей, які зумовили різне розуміння ролі судді та окремих джерел права. Проаналізовано еволюцію класичної дихотомії «закон – прецедент» у напрямі плюралістичної моделі джерел права.

Визначено, що у країнах загального права зростає значення нормативно-правового акта, зокрема активізується дискусія щодо кодифікації Конституції Сполученого Королівства, натомість у державах романо-германської правової сім'ї посилюється вплив судової практики. Це свідчить про поступове зближення концепцій праворозуміння та формування більш гнучкої, інтегрованої системи джерел права.

У підсумку доведено, що негативна правотворчість постає не лише інструментом удосконалення нормативно-правового регулювання, а й чинником гармонізації правових систем, який забезпечує їхню здатність адаптуватися до глобалізаційних викликів.

Ключові слова: негативна правотворчість, судова правотворчість, правова система, джерела права, нормативно-правовий акт, судовий прецедент, глобалізація права, правовий плюралізм.

The article is devoted to the study of the phenomenon of negative law-making as a factor in the transformation of sources of law in the conditions of globalization. It is noted that the contemporary development of legal systems is characterized by the mutual penetration of the traditions of the common law and civil law systems. This process reflects the global trend of transformation of forms of law, caused by globalization challenges, the dynamics of international relations, and the strengthening of the role of judicial practice.

It has been established that the globalization of law manifests itself both in the form of European integration, which stimulates the convergence of leading legal families, and in the form of opposite processes of exits from integration associations, which, in turn, strengthens the role of negative law-making in the settlement of constitutional and political crises.

Special attention is focused on negative law-making, which is carried out by courts of various levels: from national courts to international instances. In particular, the practice of constitutional courts that remove unconstitutional norms from the legal system in countries of continental law is studied, as well as the activities of higher courts of common law countries, such as the decision of the Supreme Court of the United Kingdom in the Brexit case, where the court annulled an act of an executive authority that contradicted the fundamental principles of law. The role of supranational courts, in particular the Court of Justice of the EU and the ECtHR, whose decisions form an integrated model of law and order and affect the development of regulatory and legal regulation of national legal systems, is outlined.

The article considers the key differences between the two leading legal families, which have determined divergent understandings of the role of the judge and the hierarchy of sources of law. The evolution of the classical "statute–precedent" dichotomy towards a pluralistic model of sources of law is analyzed.

It was determined that the importance of the normative legal act is growing in common law countries, in particular, the discussion about the possibility of introducing the written Constitution of the United Kingdom is intensifying; instead, the influence of judicial practice is increasing in the states of the Romano-Germanic legal family. This indicates a gradual convergence of the concepts of legal understanding and the formation of a more flexible, integrated system of sources of law.

As a result, it was proven that negative law-making appears not only as a tool for improving regulatory and legal regulation, but also as a factor in the harmonization of legal systems, which ensures their ability to adapt to globalization challenges.

Key words: negative law-making, judicial law-making, legal system, sources of law, normative legal act, judicial precedent, globalization of law, legal pluralism.

Актуальність дослідження. Сучасні правові системи характеризуються взаємним впливом і поєднанням рис континентальної та англо-американської правових сімей, що зумовлено розвитком міжнародних відносин, зростанням ролі судової практики, глобалізаційними викликами тощо. Відповідно, актуальності набувають як інтеграційні, так і дезінтеграційні процеси, що впливають на еволюцію правових систем у різних регіонах світу.

В цьому контексті вбачається доцільним здійснення теоретико-правового аналізу негативної правотворчості як чинника трансформації окремих джерел права в умовах глобалізації, а також дослідження її проявів у романо-германській та англо-американській правових сім'ях із урахуванням прикладу Вгехіт та практики наднаціональних судів.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, історичне становлення двох провідних правових сімей зумовило їхні принципи відмінності. Система загального права бере свій початок в Англії після Нормандського завоювання 1066 року, коли рішення королівських судів поступово сформували фундамент права. Натомість континентальне право має свої витoki у римській правовій традиції, насамперед у Зводі цивільного права (*Corpus Juris Civilis*), а згодом – у великих кодифікаціях, зокрема в Кодексі Наполеона (*Code civil*).

Відмінність історичних витоків зумовила і різні підходи до визначення основних джерел права: у романо-германській правовій сім'ї провідне місце посідає закон, тоді як у сім'ї загального права – судовий прецедент. Як слушно підкреслюють зарубіжні вчені: «Найбільш виразною відмінністю між сучасними системами континентального права та системами загального права є те, що останні – за окремими винятками – не мають категоричної кодифікації своїх законів. Відповідно, у тих сферах, де законодавець не доклав зусиль до кодифікації, становлення та розвиток права були – і залишаються дотепер – повністю визначені судовою практикою. Інакше кажучи, віднайдення справедливості ґрунтується не стільки на тлумаченні та застосуванні законів чи кодексів, скільки на традиції та прецеденті» [1, с. 123].

Відповідно, відмінним є і розуміння ролі судді в обох правових сім'ях. В англо-американському типі правової системи суддя постає «творцем права», оскільки його рішення набувають значення прецедентів для наступних справ. Натомість, у правових системах континентального права суддя тривалий час розглядався лише як «виконавець закону». Як зазначав Ш. Л. Монтеск'є: «Судді нації – це лише вуста, які промовляють слова закону; неживі істоти, які не можуть змінити ні силу, ні суворість закону» [2]. Проте, з часом цей класичний підхід зазнав суттєвих змін.

Сучасний розвиток правового регулювання демонструє поступове стирання жорсткого дуалізму. Системи вже не є «чистими»: країни англо-американського права дедалі частіше спираються на писане право, тоді як держави континентального права визнають зростаючу роль судових рішень. Це засвідчує тенденцію зближення, особливо помітну в умовах європейської інтеграції.

Станом на сьогодні, право Європейського Союзу постає платформою для формування інтегрованої моделі, у якій поєднуються законодавчі акти та прецеденти. Регламенти та директиви ЄС формують законодавчу основу для держав-членів, а судова практика – її тлумачення та розвиток.

Право ЄС має прямий вплив на національні системи та фактично є частиною їхнього внутрішнього права. Українські науковці підкреслюють: «Відповідно до принципу першості держави-члени повинні дотримуватись вторинного права ЄС, яке складається з правил та директив, визначених у статті 288 ТФЕУ. Окреме місце займають регламенти, рішення та рекомендації. Серед останніх, найвищу силу мають регламенти, адже вони підлягають негайному виконанню як закон в усіх державах-учасниках одночасно [3, с. 76].

Окрім того, законодавство дедалі частіше інтерпретується під впливом практики наднаціональних і конституційних судів. Як слушно зазначається у наукових джерелах: «У процесі імплементації Угоди про асоціацію між ЄС та Україною українська судова влада збільшила кількість посилань на відповідні рішення Суду ЄС у рамках секторального співробітництва між ЄС та Україною. Більшість таких посилань стосуються сфери конкурентного права. Наприклад, Вищий господарський суд України та апеляційні господарські суди посилалися на справу C-8/08 (*T-Mobile Netherlands BV* та інші проти *Raad*) з метою застосування поняття «узгодженої практики», що означає причинно-наслідковий зв'язок між узгодженими діями та ринковою поведінкою підприємств у конкурентному праві» [4, с. 20].

Європейський суд з прав людини закріпив доктрину «живого інструменту»: нормативно-правові акти (прикладом, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року) тлумачиться динамічно, а рішення Суду мають обов'язкову силу для всіх держав-учасниць. Згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування права Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [5].

Такий підхід демонструє зростання ролі судової інтерпретації, яка виходить за межі суто тлумачення норм, набуваючи елементів правотворчості. Однак, це лише один із різновидів ширшого процесу правотворчої діяльності.

Науковці (С. Бобровник, А. Шевченко та Т. Дідич) виокремлюють традиційну, прецедентну, договірну, нормативно-правову та доктринальну форми сучасної правотворчості [6, с. 79, с. 80, с. 81]. Тобто, правотворчість існує в різних формах, більш того, вона включає в себе не тільки створення, але й зміну та скасування правових приписів. Тут варто згадати про правовий феномен негативної правотворчості, яка є самостійним видом правотворчої діяльності, і представляє собою процедуру удосконалення законів, підзаконних актів, рішень суду, цивільно – правових договорів та інших юридичних документів шляхом встановлення їх правовідповідності та постає складовою модернізації українського права» [7, с. 9].

Відтак, в контексті даного дослідження, окрему увагу варто приділити саме судовій негативній правотворчості, яка здійснюється судами різного рівня: від національних судів до міжнародних інстанцій. Фактично скасовуючи акти, які не відповідають основоположним началам права, судова гілка влади є одним із основних суб'єктів здійснення негативної правотворчості.

Конституційні суди, попри те, що формально не відносяться до правотворчих органів, у процесі здійснення конституційного контролю фактично вилучають із правової системи норми, що суперечать Основному закону. Внаслідок цього змінюється саме правове регулювання, адже після ухвалення таких рішень суспільні відносини врегульовуються в іншій нормативній площині. Подібна практика суттєво впливає на систему джерел права, забезпечуючи її узгодженість та усуваючи колізії.

К. Трихліб зауважує, що наразі ряд відомих вчених-правознавців наполегливо підтримують думку про те, що КСУ виконує правотворчу функцію. Наприклад, Ю. Шемшученко та В. Погорілко виділяють законодавчу (правотворчу) функцію серед інших функцій КСУ, вона складається з «негативної правотворчості» та тлумачення [8, с. 31].

Таким чином, у межах континентального права відбулося поступове посилення значення судових рішень, що зумовлено дією таких чинників:

1. Рішення органу конституційного контролю фактично детермінує поточне правозастосування, а отже – формує норму через інтерпретацію й усуває з правового простору неконституційні положення (негативна правотворчість). Класичний приклад – Німеччина, де рішення органу кон-

ституційного контролю є обов'язковими для всіх державних органів і судів зокрема, у низці випадків вони мають силу закону. «Рішення Федерального Конституційного Суду є обов'язковими для федеральних і земельних (державних) конституційних органів, а також для всіх німецьких судів та інших органів влади (§ 31 ст. 1 BVerfGG). Рішення щодо сумісності або несумісності закону з Конституцією мають силу закону (§31 ст. 2 BVerfGG)» [9].

2. Усталена судова практика. Формули на кшталт «*jurisprudence constante*» у Франції й багатьох інших правових системах континентального права означають, що послідовний ряд рішень Верховного суду формує свого роду «стандарт». Це м'яка форма прецеденту, яка базується на єдності судової практики та правової визначеності. У науковій літературі відмічається: «Поняття *jurisprudence constante* зазвичай використовується в міжнародній правовій літературі, коли потрібно відрізнити континентальний підхід до врахування попередніх типових (або модельних) судових рішень у майбутніх справах (судових «прецедентах») від підходу загального права. Фактично це французький вислів, який означає усталену або сформовану судову практику (тобто одне із значень *jurisprudence* – це судова практика, а *constante* означає постійна, усталена, встановлена). У згаданій літературі цей термін набув загальноприйнятого значення як серія судових рішень, у яких суди послідовно дотримуються правової позиції, яка була прийнята в попередній справі» [10, с. 132].

3. Наднаціональні суди як чинник трансформації джерел права. Так, євроінтеграція зумовила формування наднаціонального рівня правопорядку, у межах якого рішення Суду ЄС та ЄСПЛ набувають значення обов'язкових орієнтирів. У цьому контексті інтерес представляє дослідження А. Стоун Світа, де автор зазначає: «Великим проривом у європейській правовій інтеграції стало проголошення Судом верховенства та прямої дії в 1960-х роках». І Далі, «Деякі з найважливіших досягнень правової інтеграції, – такі як поступова побудова хартії прав ЄС – , ґрунтуються на глибоких, досі невіршених доктринальних конфліктах між ЄСПЛ та національними судами. Ця «судова практика конституційного конфлікту» (Kumm 2005) справді триває і, здається, що вона не має кінцевої точки» [11, с. 29].

Через процедуру попередніх рішень національні суди «входять в діалог» із Судом Європейського Союзу (Court of Justice of the European Union, CJEU) та опираючись на його рішення як орієнтир відтворюють аргументацію Суду у внутрішньому праві, забезпечуючи примат і ефективність права ЄС. Таким чином, рішення наднаціональних судів виступають як нормативно-значущі фактори, що коригують національну судову практику, сприяючи зближенню континентальної та англо-саксонської моделей праворозуміння.

Відтак, С. Погребняк відмічає: «Для того, щоб мати повне уявлення про зміст права в країнах романо-германської правової сім'ї, недостатньо наявності лише знань про норми права, що містяться в офіційних джерелах, перш за все, у нормативно-правових актах. Право в країнах романо-германської сім'ї складається не тільки із законодавчих норм; воно включає також так звані «вторинні правові норми», що створюються в судовій практиці завдяки тлумаченню суддями законодавчих норм, уточнюють та доповнюють останні й містяться в судових актах. Норма, створена законодавцем, – це лише ядро, навколо якого обертаються «вторинні правові норми» [12, с. 96].

Водночас у правових системах загального права з часом спостерігається посилення ролі нормативно-правового акту. Прикладом, актуальності набуває проблема некодифікованої Конституції у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії, особливо в контексті конституційної кризи, пов'язаної з процесом Brexit.

Так, у дослідженні Сарі Е. Маккі щодо питання виходу Сполученого Королівства з ЄС (Brexit) розгляда-

ється питання конституційних викликів у провідній країні загального права, враховуючи слабкість некодифікованого порядку. «Основною метою конституції є визначення розподілу повноважень, і в даному випадку некодифікована Конституція Сполученого Королівства не могла цього зробити з певністю та точністю, доки Верховний суд не виніс рішення. Країна не повинна занурюватися в місяці політичної та економічної невизначеності на підставі того, що ніхто не знає, хто має певну конституційну владу; така ситуація є неприйнятною в сучасному демократичному суспільстві», – підкреслює дослідниця [13, с. 334–335].

Рішенням Верховного Суду Сполученого Королівства (R (Miller) v The Prime Minister [2019] UKSC 41) акцентується увага: «Логічний підхід до цього питання полягає в тому, щоб почати з самого початку, з рекомендації, яка до цього призвела. Ця рекомендація була незаконною. Прем'єр-міністр не мав повноважень її надавати. Це означає, що вона була недійсною і не мала юридичної сили... Вона призвела до указу Ради, який, будучи заснованим на незаконній рекомендації, був також незаконним, недійсним і не мав юридичної сили, і повинен бути скасований. Це призвело до фактичного призупинення роботи парламенту, що було ніби комісари зайшли до парламенту з порожнім аркушем паперу. Це також було незаконним, недійсним і не мало юридичної сили» [14].

Отже, Верховний Суд Сполученого Королівства (The Supreme Court of the United Kingdom) дійшов висновку, що рекомендація Прем'єр-міністра про пророгацію парламенту (тимчасове припинення його діяльності) була незаконною, відповідно акт органу виконавчої влади який ґрунтувався на цій рекомендації (Order in Council) Суд визнав недійсним. Таким чином, попри політичний контекст, рішення Суду мало ознаки негативної правотворчості, адже Суд фактично усунув із правового простору акт органу виконавчої влади, що суперечив конституційним принципам.

Тож у країнах загального права проявом негативної правотворчості є також судовий контроль (judicial review), зокрема рішення Верховного Суду щодо визнання законодавчих актів такими, що не відповідають загальноправовим началам. Слід підкреслити, що навіть за умов порушення питання щодо необхідності кодифікованого Основного Закону, вирішення проблеми у сфері правового регулювання було досягнуто саме шляхом судового рішення, що підкреслює збереження особливостей правової традиції загального права.

В цьому контексті, В. В. Дудченко слушно підкреслює: «Говорити про західну традицію права – означає постулювати поняття права не як корпусу правил, але як процесу, дійства, в якому правила мають сенс лише в контексті інститутів і процедур, цінностей і способу мислення. За такого більш широкого погляду джерела права охоплюють не лише волю законодавця, але також розум і совість суспільства та його звичаї і звички» [15, с. 83].

Виходячи з вищевикладеного можна зробити наступні **висновки**:

1. Під впливом євроінтеграційних процесів національні правові системи переживають трансформацію, що виражається у поступовому зближенні форм права. Це простежується зокрема у тому, що національні суди, залишаючись формально в межах континентальної традиції, змушені враховувати судові рішення наднаціональних судів як орієнтири правозастосування.

2. Інтеграція прецедентного елементу в правову систему, засновану на кодифікації, свідчить про еволюцію джерел права та перехід від їхньої класичної дихотомії до плюралістичної моделі правотворення та правозастосування. Подібні процеси простежуються і в системах загального права, де зростає роль нормативно-правового акту.

3. Розвиток негативної правотворчості в різних правових системах свідчить про сталу тенденцію до вива-

женого, адаптивного регулювання суспільних відносин. Це, своєю чергою, має ключове значення для зближення правових систем і культур із збереженням їхніх національ-

них особливостей та цінностей, де право постає не лише системою норм, а живим процесом узгодження раціонального, морального й соціального вимірів правотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Stainer P., König D. The Concept of Stare Decisis in the German Legal System – A Systematically Inconsistent Concept with High Factual Importance. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2018. Vol. XXVII, № 1. P. 121–130. DOI: 10.17951/sil.2018.27.1.121
2. Le juge selon Montesquieu. OpenEdition Books. Presses universitaires de Toulouse, 2005. URL: <https://books.openedition.org/putc/9804> (date of access 27.09.2025).
3. Савченко В. О., Устименко О. А., Завальна Ж. В., Воронов К. М. Вплив Директиви 2006/123/ЄС на інститут послуг в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 35/2022* С. 74–84. DOI: 10.5281/zenodo.7594667
4. Petrov R. All's well that ends well: short story of Ukraine's road towards European Union membership. *Yearbook of European Law*. 2024. Vol. 00. P. 1–31. DOI: <https://doi.org/10.1093/yel/yeae002>
5. Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 25.09.2025)
6. Didych T., Bobrovnyk S., Shevchenko A. Forms of Modern Lawmaking in the System of a Theoretical and Applied Paradigm of Law Knowledge. *International Journal of Recent Technology and Engineering*. 2019. Vol. 8. P. 78-82. DOI: 10.35940/ijrte.D1026.1184S19
7. Боброва Т. А. Негативна правотворчість та її роль в удосконаленні сучасного права: дис. ... д-ра філос.: 081 Право. Одеса : НУ «ОЮА», 2023. 208 с. 9
8. Trykhlil K. Law-making activity in the case law of the constitutional court of Ukraine. *International and Comparative Law Review*. 2019. Vol. 19, № 2. P. 27–75.
9. Federal Constitutional Court of Germany. *Reply to the Questionnaire for the 3rd Congress of the WCCJ*. Venice Commission, 2014. URL: https://www.venice.coe.int/WCCJ/Seoul/docs/Germany_CC_reply_questionnaire_3WCCJ-E.pdf (date of access 27.09.2025)
10. Novak M. Ensuring Uniform Case Law in Slovenia: Jurisprudence Constante, Stare Decisis, and a Third Approach. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2018. Vol. XXVII, № 1. P. 131–142. DOI: 10.17951/sil.2018.27.1.131
11. Stone Sweet A. The European Court of Justice and the judicialization of EU Governance. *Living Reviews in European Governance*. 2010. Vol. 5, № 2. P. 1–50
12. Погребняк С. Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4963/1/Pogrebnyak_92.pdf (дата звернення 27.09.2025)
13. Sarah E Mackie. Brexit and the Trouble with an Uncodified Constitution: R (Miller) v Secretary of State for Exiting the European Union. *Vermont Law Review*. 2018. Vol. 42:297 P. 297–343. URL: https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/34871853/Brexit_and_the_trouble_with_an_uncodified_constitution_2018_422_Vermont_Law_Review_297.pdf (date of access 28.09.2025)
14. R (on the application of Miller) (Appellant) v The Prime Minister (Respondent) and Cherry and others (Respondents) v Advocate General for Scotland (Appellant) (Scotland). [2019] UKSC 41. Judgment of 24 September 2019. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2019-0192>
15. Дудченко В. В. Плюралістична теорія джерел права: нові можливості в осягненні права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 78–88

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ПОСТКОНФЛІКТНОГО ВІДНОВЛЕННЯ: СИСТЕМНІ ДЕФІЦИТИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ¹

REGULATORY PROVISION OF INTERACTION BETWEEN STATE AUTHORITY BODIES AND LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE FIELD OF POST-CONFLICT RECONSTRUCTION: SYSTEMIC DEFICITS AND PROPOSALS FOR IMPROVEMENT

Сухонос В.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції та конституційного права
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету
orcid.org/0000-0002-9058-5182

Стаття аналізує правові засади розподілу компетенції між різними рівнями влади у процесах відбудови інфраструктури, соціально-економічного відновлення та реінтеграції тимчасово окупованих територій. Дослідження включає аналіз фінансово-правових механізмів координації, процедур міжбюджетних відносин та нормативних інструментів забезпечення ефективної вертикальної та горизонтальної взаємодії органів публічної влади.

У статті доведено, що взаємодія органів місцевого самоврядування та органів державної влади має горизонтальний характер, що означає співпрацю між органами одного рівня влади, які мають рівний статус, для досягнення спільної мети, тобто задля вирішення спільних для них завдань: підтримка громадського порядку, розв'язання різного роду соціально-економічних проблем та, особливо, розвиток територіальних громад. Нормативне забезпечення означеної взаємодії базується на Конституції України, її законах та підзаконних актах на кшталт актів Кабінету Міністрів України або різного роду інструкцій та нормативних наказів міністерств та відомств, які можуть прийматися для вирішення конкретних завдань, що виникають у процесі означеної взаємодії. Крім того, навіть самі органи місцевого самоврядування, в межах їхньої компетенції, можуть приймати рішення, які є нормативними актами. Стаття містить висновок про те, що, хоча українське законодавство прагне розмежувати повноваження між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, щоб уникнути конфліктів, найбільш поширеними з системних дефіцитів, які існують у сфері взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної влади, є наявність політико-правових колізій, оскільки на практиці часто виникають ситуації, коли повноваження декількох структур перетинаються. Доведено, що задля подолання означених колізій необхідним стає подальше вдосконалення законодавства, зокрема, прийняття нової редакції законів як щодо органів. Проаналізовано, що, з урахуванням вітчизняних та світових реалій, фінансово-правові механізми взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері постконфліктного відновлення включають необхідність передачі коштів між бюджетами (державним та місцевими) у вигляді міжбюджетних трансфертів, таких як дотації вирівнювання та цільові субвенції.

Ключові слова: взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування, постконфліктне відновлення, реінтеграція тимчасово окупованих територій, фінансово-правові механізми, міжбюджетні відносини, війна і демократія, нормативне забезпечення взаємодії органів публічної влади, громадянське суспільство.

The article analyzes the legal principles of the division of competences between different levels of government in the processes of infrastructure reconstruction, socio-economic recovery and reintegration of temporarily occupied territories. The study includes an analysis of financial and legal coordination mechanisms, procedures for intergovernmental relations and regulatory instruments to ensure effective vertical and horizontal interaction between public authorities.

The article proves that the interaction of local self-government bodies and state authorities is horizontal in nature, which means cooperation between bodies of the same level of government that have equal status to achieve a common goal, that is, to solve common tasks for them: maintaining public order, solving various socio-economic problems and, especially, the development of territorial communities. The regulatory support of the specified interaction is based on the Constitution of Ukraine, its laws and by-laws such as acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine or various instructions and regulatory orders of ministries and departments, which can be adopted to solve specific tasks that arise in the process of the specified interaction. In addition, even local governments themselves, within their competence, can make decisions that are regulatory acts. The article concludes that, although Ukrainian legislation seeks to delimit the powers between state authorities and local authorities in order to avoid conflicts, the most common of the systemic deficiencies that exist in the sphere of interaction between local authorities and state authorities is the presence of political and legal conflicts, since in practice situations often arise when the powers of several structures overlap. It is proven that in order to overcome these conflicts, it is necessary to further improve the legislation, in particular, to adopt a new version of the laws on both bodies. It is analyzed that, taking into account domestic and global realities, the financial and legal mechanisms for the interaction of state authorities and local authorities in the sphere of post-conflict reconstruction include the need to transfer funds between budgets (state and local) in the form of inter-budgetary transfers, such as equalization grants and targeted subventions.

Key words: interaction between state authorities and local governments, post-conflict recovery, reintegration of temporarily occupied territories, financial and legal mechanisms, intergovernmental relations, war and democracy, regulatory support for the interaction of public authorities, civil society.

Постановка проблеми. Широкомасштабне вторгнення в Україну, яке розпочала РФ у 2024 р., обернулося не лише численними жертвами, а й колосальними руйнуваннями. Зокрема, це було засвідчене, коли Сили оборони України звільнили окремі території нашої країни. Їх остаточне звільнення, в майбутньому, обернеться необхідністю післявоєнного відновлення. Звісно, значна роль тут буде належати Українській державі, але її демократичний характер, скоріше за все, призведе до залучення до проце-

сів постконфліктного відновлення інститутів вітчизняного громадянського суспільства, зокрема, місцевого самоврядування. У цих умовах питання взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері постконфліктного відновлення набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не можна вважати, що місцеве самоврядування та його взаємодія з органами державної влади не була предметом наукових досліджень. Зокрема, можна згадати таких дослід-

ників як А. Баско [1], А. Вандяк [2], Р. Панчишин [18] та ін. Крім індивідуальних, варто відзначити окремі колективні праці з цієї тематики, зокрема, аналітичну записку «Взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування у межах нової системи територіальної організації влади в Україні», яка була підготовлена в рамках Національного інституту стратегічних досліджень [12].

Існують також певні напрацювання, пов'язані з постконфліктним відновленням країни. Серед них особливо виділяються праці, авторами яких були Б. Логвиненко [10], І. Медяник [14], Д. Селіхов [23], К. Швець [28] тощо. Є й більш фундаментальні роботи. Так, у 2020 р. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, в рамках виконання наукового проєкту «Відродження постконфліктних територій: світовий досвід і Україна», опублікував наукову записку аналогічного змісту [24].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість з них зорієнтовані або на взаємодію державної влади та місцевого самоврядування, або на постконфліктному відновленні, тоді як поєднання означених категорій залишається поза їхньою увагою.

Мета і завдання статті. Саме тому, метою цієї статті є дослідження системних дефіцитів та пропозиції щодо вдосконалення нормативного забезпечення взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері постконфліктного відновлення. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, охарактеризувати взаємодію органів державної влади та місцевого самоврядування як загалом, так і з точки зору її нормативного забезпечення. По-друге, з урахуванням вітчизняних та світових реалій сьогодення, вказати на ті системні дефіцити, які існують у цій сфері та надати пропозиції щодо вдосконалення наявної ситуації. По-третє, з урахуванням вітчизняних та світових реалій, проаналізувати фінансово-правові механізми взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері постконфліктного відновлення.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, на сьогодні існує три базові позиції щодо структурного статусу органів місцевого самоврядування у контексті їхньої взаємодії із державним апаратом як системою органів державної влади [27, с. 14]. Перша позиція розглядає органи місцевого самоврядування як місцеві органи держави, що є частиною державного апарату. Інша точка зору наполягає на тому, що місцеве самоврядування є елементом громадянського суспільства. Проте, існує думка, яка, до певної міри поєднує ці обидві позиції. Відповідно до неї, органи місцевого самоврядування розглядаються як особливі інституції громадянського суспільства, які реалізують окремі функції держави. Фактично, це означає, що, з одного боку, місцеве самоврядування не є частиною державного апарату, проте може вважатися специфічним елементом державного механізму, оскільки «схожість соціальних та політичних завдань, що стоять перед ними, а також міцний ієрархічний зв'язок органів місцевого самоврядування із власне державним апаратом дають ґрунтовані підстави розглядати їх як єдине ціле» [25, с. 141-142].

В останньому випадку можна говорити про взаємодію органів місцевого самоврядування та органів державної влади, яка, багато в чому, викликана процесами європеїзації, децентралізації та модернізації [9]. За словами І. Міщука в основі вказаної взаємодії обмін інформацією, контроль та взаємодопомога [16, с. 19]. Саме тому вона зазвичай має горизонтальний характер, що означає співпрацю між органами одного рівня влади, які мають рівний статус, для досягнення спільної мети.

Основною метою подібної взаємодії є вирішення спільних для них завдань. Зокрема, важливою в цій сфері є підтримка громадського порядку, розв'язання різного

роду соціально-економічних проблем та, особливо, розвитку територіальних громад.

Нормативне забезпечення взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні базується на Конституції України [7], яка закладає основи зазначеної взаємодії, визначаючи статус та повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування. Важливе місце в межах нормативного забезпечення посідають окремі закони України. Зокрема, законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [21] регулюється діяльність органів самоврядування та їх взаємодію з державними інституціями. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» [22] визначає повноваження місцевих державних адміністрацій, які є органом державної виконавчої влади на місцях. Щодо підзаконних актів на кшталт актів Кабінету Міністрів України або різного роду міністерств та відомств, то вони можуть прийматися для вирішення конкретних завдань, що виникають у процесі означеної взаємодії. Крім того, навіть самі органи місцевого самоврядування, в межах їхньої компетенції, можуть приймати рішення, які є нормативними актами.

Звісно, українське законодавство прагне розмежувати повноваження між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, щоб уникнути конфліктів. Проте, на практиці часто виникають ситуації, коли повноваження декількох структур перетинаються, що призводить до найбільш відомого з системних дефіцитів – політико-правових колізій, які потребують його подальшого вдосконалення у напрямі більш чіткого врегулювання відповідних суспільних відносин. Як уявляється, задля подолання означених колізій та покращення взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування необхідним стає подальше вдосконалення законодавства, зокрема, прийняття нової редакції законів як щодо органів місцевого самоврядування, так і стосовно місцевих державних адміністрацій.

Особливо важливим це стає в умовах післявоєнного відновлення України, в нагоді чого стануть світові напрацювання у сфері постконфліктного відновлення. Ця категорія зазвичай розглядається як своєрідний комплексний процес, котрий відбувається після завершення конфлікту і включає у себе не лише заходи з відновлення стабільності та розвитку, а й запровадження верховенства права. Метою постконфліктного відновлення зазвичай є максимально ефективно подолання наслідків бойових дій у всіх сферах життя суспільства, попередження майбутніх конфліктів та створення умов для сталого розвитку [19, с. 34].

Як правило, постконфліктне відновлення, що сприяє на довгостроковий мир і об'єднання спільноти, передбачає реабілітацію територій та інфраструктури, а також розбудову суспільства.

Зрозуміло, що процес постконфліктного відновлення передбачає низку стадій, перша з яких зосереджується насамперед на встановленні миру та безпеки, після чого розпочинається сам процес відновлення інфраструктури та економіки. Наступним етапом йде соціальна та психологічна реабілітація населення України, відбуваються процеси розбудови суспільства та примирення. Весь процес завершується політичною стабілізацією.

Процес відновлення миру та безпеки зосереджується на двох напрямках: досягнення стабільності унаслідок припинення бойових дій, задля чого варто скористатися досвідом заснованої у 2006 р. Комісії з миробудівництва [15, с. 454], а також впровадження верховенства права через реформування судової та правоохоронної системи.

Відновлення інфраструктури та економіки передбачає як відбудову пошкодженої або зруйнованої інфраструктури, так і відновлення економічної діяльності шляхом створення нових робочих місць та підтримки підприємницької діяльності.

В Україні відбудова інфраструктури є одним з найбільш масштабних процесів відновлення та модернізації.

Річ у тім, що, через війну Росії проти України, були пошкоджені критично важливі об'єкти: житловий фонд, транспортна мережа, енергетична і соціальна інфраструктура, об'єкти водопостачання та водовідведення. Виходячи з цього, процес відбудови має включати означені напрями. Так, реконструкція житлового фонду передбачає не лише відновлення зруйнованих та пошкоджених житлових будинків, а й будівництво нового житла. Більше того, прагнення РФ влаштувати в Україні енергетичний блекаут [26] не могло не викликати появи проєктів, пов'язаних як з істотним підвищенням енергоефективності житлового комплексу, так і з відновленням пошкоджених енергетичних об'єктів, а також із забезпеченням захисту вже існуючої енергетичної інфраструктури. Ці проєкти включали у себе, зокрема, впровадження новітніх технологій, таких як сонячні електростанції та теплові насоси.

Відновлення транспортної мережі передбачатиме ремонт і реконструкцію доріг, мостів, залізничних шляхів та інших об'єктів транспортної інфраструктури. Наприклад, у 2023 році було проведено аварійний ремонт понад 2000 км доріг [8].

Використовуючи для впровадження інноваційних та енергоефективних рішень досвід міжнародних партнерів, українська влада розпочне процес реконструкції соціальної інфраструктури шляхом відновлення та модернізації шкіл, дитячих садків, лікарень та інших соціальних об'єктів.

В рамках відновлення об'єктів водопостачання та водовідведення буде здійснюватися реконструкція водонасосних станцій, очисних споруд і каналізаційних систем для забезпечення населення питною водою та належними санітарними умовами.

Зазначені проєкти можуть бути реалізовуватись як за рахунок коштів державного бюджету України, так і за рахунок інших коштів. Зокрема, на фінансування означених інфраструктурних проєктів Кабінет Міністрів України виділяє кошти з Фонду ліквідації наслідків збройної агресії [20]. Дотримується й вітчизняне громадянське суспільство, зокрема, бізнес-спільнота. Міжнародні фінансові інституції на кшталт Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) або Європейського інвестиційного банку (ЄІБ), хоча й не зобов'язані надавати допомогу в економічній розбудові постконфліктної держави [11, с. 35], також не стоять осторонь. Приміром, ЄІБ виділив 55 млн. євро на відбудову соціальної інфраструктури України [6]. Координує значну частину проєктів, співпрацюючи з урядом та міжнародними партнерами, Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України, яке було утворене у 2023 р. Кабінетом Міністрів України шляхом реорганізації Державного агентства автомобільних доріг України та Державного агентства інфраструктурних проєктів [4].

В результаті очікується, що загальна вартість відновлення України може перевищити 500 млрд. доларів [3]. Проте, як уявляється означені процеси інфраструктурної реконструкції сприятимуть, принаймні, двом позитивним моментам. По-перше, означена відбудова розглядається не просто як відновлення, а як можливість модернізувати інфраструктуру відповідно до сучасних стандартів, зокрема енергоефективності. І, по-друге, активне залучення громадянського суспільства до означених процесів сприятиме його подальшому розвитку, оскільки наявні форуми та конференції, на кшталт «ReBuild Ukraine», сприяють залученню приватних інвестицій, у тому числі в такі галузі, як логістика та нерухомість.

Проте є й проблеми. Зокрема, у реалізації проєктів, що фінансуються міжнародними організаціями, спостерігається нестача будівельних підрядників. Крім того, тривалі бойові дії та постійні обстріли уповільнюють темпи відновлення, особливо критичної інфраструктури. І, нарешті, процес відбудови потребує ретельного нагляду та моніторингу, щоб запобігти корупції та забезпечити прозорість.

Проте, незважаючи на означені системні дефіцити, відновлення інфраструктури та економіки має вирішальне

значення для підтримки економіки, забезпечення базових послуг населенню та створення сталого майбутнього.

Зрозуміло, що відновлення інфраструктури та економіки потребує й відповідних фінансово-правових механізмів, себто врегульований нормами права комплекс управлінських відносин щодо застосування методів, інструментів, правил, що мають грошовий і пов'язаний з ним організаційний, обліковий та контрольний зміст [17, с. 525]. Основними елементами фінансово-правових механізмів є не лише правові норми або нормативно-правові акти, а й фінансові правовідносини, бюджетна та податкова системи, банківське й валютне регулювання тощо.

Соціальна та психологічна реабілітація реалізується через надання психологічної допомоги постраждалим від конфлікту, а також шляхом підтримки жертв насильства та забезпечення їхньої соціальної адаптації.

Розбудова суспільства сприяє консолідації суспільства навколо спільних цінностей та бачення майбутнього. Тоді ж відбувається процес примирення між різними групами населення, які брали участь або постраждали від конфлікту, що забезпечується через захист прав людини та гарантування рівності для всіх громадян.

І, нарешті, політична стабілізація реалізується після проведення виборів та формування легітимних органів влади, а також подальшого зміцнення демократичних інститутів, у тому числі й місцевого самоврядування.

Горизонтальна взаємодія, яка характеризує відносини між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, поміж іншим виявляється у відповідних процедурах міжбюджетних відносин, тобто відносин, які існують між українською державою, Автономною Республікою Крим та територіальними громадами щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбаченими Конституцією та Законами України [5, с. 242]. А оскільки місцеві бюджети можна розглядати як самостійну, досить важливу, самодостатню складову всієї фінансової системи України [13], означені відносини включають передачу коштів між бюджетами (державним та місцевими) у вигляді міжбюджетних трансфертів, таких як дотації вирівнювання та цільові субвенції. Ці відносини врегульовані бюджетним законодавством і мають забезпечувати фінансову підтримку для виконання відповідних функцій державою та місцевим самоврядуванням.

Висновки. Таким чином, дослідження системних дефіцитів та пропозицій щодо вдосконалення нормативного забезпечення взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері постконфліктного відновлення призвело до низки результатів. По-перше, було доведено, що взаємодія органів місцевого самоврядування та органів державної влади має горизонтальний характер, що означає співпрацю між органами одного рівня влади, які мають рівний статус, для досягнення спільної мети. Нормативне забезпечення означеної взаємодії базується на Конституції України, її законах та підзаконних актах. По-друге, з урахуванням вітчизняних та світових реалій сьогодення, було встановлено, що найбільш поширеними з системних дефіцитів, які існують у сфері взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної влади, є наявність політико-правових колізій, задля подолання яких необхідним стає подальше вдосконалення законодавства, зокрема, прийняття нової редакції законів як щодо органів місцевого самоврядування, так і стосовно місцевих державних адміністрацій. По-третє, здійснений, з урахуванням вітчизняних та світових реалій, аналіз фінансово-правових механізмів взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері постконфліктного відновлення, включає необхідність передачі коштів між бюджетами (державним та місцевими) у вигляді міжбюджетних трансфертів, таких як дотації вирівнювання та цільові субвенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баско А. Реалізовані проекти взаємодії органів місцевого самоврядування з поліцією щодо забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2024. № 2. С. 12–19.
2. Вандяк А. Нормативно-правове забезпечення та концептуальні підходи до оптимізації компетенцій органів місцевого самоврядування в умовах здійснення реформи децентралізації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 4 (40). С. 17–22.
3. Вартість відновлення України перевищила 500 млрд доларів – звіт. URL: <https://www.slovovidlo.ua/2025/02/25/novyna/ekonomika/vartist-vidnovlennya-ukrayiny-perevyshhyla-500-mlrd-dolariv-zvit> (дата звернення: 29.10.2025).
4. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 січня 2023 р. № 29 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/29-2023-p#Text> (дата звернення: 28.10.2025).
5. Дмитрик О.О., Дамірчиев М.І. Міжбюджетні відносини. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* / ред. кол.: В.Я. Тацій (голова) та ін. Харків: Право, 2020. Т. 6. С. 242–244.
6. ЄІВ надав 55 млн євро на відновлення соціальної інфраструктури України. URL: <https://mtu.gov.ua/news/36308.html> (дата звернення: 29.10.2025).
7. Конституція України : станом на 1 січня 2020 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 28.10.2025).
8. Кочорба В.Ю. Фінансова архітектура держави і рівень життя: дослідження впливу фінансово-економічних індикаторів. *Актуальні питання економічних наук*. 2024. № 6. URL: <https://zenodo.org/records/14603163> (дата звернення: 29.10.2025).
9. Лахиза М.І., Шкурін М.М. Взаємодія органів державної влади, органів місцевого самоврядування та недержавних організацій: досвід Республіки Польща. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія «Право, публічне управління та адміністрування»*. 2024. № 12. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-12-02-13/2024-12-02-13> (дата звернення: 30.10.2025).
10. Логвиненко Б. До проблеми реінтеграції тимчасово окупованих територій України: гуманітарний аспект. *Law. State. Technology*. 2024. № 2. С. 53–57.
11. Любашенко В.І. Міжнародно-правові підвалини економічної розбудови постконфліктної держави. *Юридика / Juridica*. 2020. Вип. 1. С. 32–36.
12. Макаров Г.В., Держалюк О.М., Каплан Ю.Б. Взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування у межах нової системи територіальної організації влади в Україні. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. 54 с.
13. Мануїлова К.В., Мужайло В.Д., Бондар В.А. Оптимізація міжбюджетних відносин як чинник сталого розвитку громад в контексті децентралізації влади України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1975> (дата звернення: 30.10.2025).
14. Медяник І.С. Теоретико-правові питання реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у вітчизняній та світовій науці. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 79. Ч. 1. С. 70–75.
15. Мельниченко (Дерунець) Н.О. Міжнародно-правове забезпечення постконфліктного врегулювання (на прикладі практики ООН). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 69. С. 451–455.
16. Міщук І.В. Взаємодія органів місцевого самоврядування з органами державної влади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 61. С. 18–21.
17. Нестеренко А.С. Фінансово-правовий механізм забезпечення функціонування фінансової системи України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 524–527.
18. Панчишин Р. Перспективні напрями розвитку взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 3. С. 47–53.
19. Полчанов А.Ю. Постконфліктне відновлення як система. *Економіка та держава*. 2017. № 5. С. 33–39.
20. Про внесення змін до Порядку використання коштів фонду ліквідації наслідків збройної агресії: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2025 р. № 180 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180-2025-p#Text> (дата звернення: 28.10.2025).
21. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 28.10.2025).
22. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 28.10.2025).
23. Селіхов Д. Механізм реінтеграції тимчасово окупованих територій України: окремі напрями та їх шляхи реалізації. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2024. Вип. 2 (70). С. 42–46.
24. Стойко О.М., Кресіна І.О., Кресін О.В. Відродження постконфліктних територій: світовий досвід і Україна: наукова записка. Київ: Норма права, 2020. 145 с.
25. Сухонос В.В. Механізм держави і місцевого самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі: монографія. Суми: ПФ «Видавництво „Університетська книга“», 2018. 287 с.
26. Топалов М. Україна пережила перший блекаут в історії: чому зупинилися атомні енергоблоки та чим це загрожує. URL: <https://ergavda.com.ua/publications/2022/11/28/694331> (дата звернення: 29.10.2025).
27. Федіна Н.В., Мельник Н.В., Шевців М.Б. Співвідношення органів державної влади та місцевого самоврядування та їхня роль у формуванні демократичного суспільства. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 13–18.
28. Швец К.А. Світові моделі управління постконфліктними територіями: досвід для України. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 61–69.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.91/.95.05(477+4)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/15>

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ ТА В КРАЇНАХ ЄВРОПИ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

FEATURES OF CIVIL PROCEEDINGS IN UKRAINE AND EUROPEAN COUNTRIES. COMPARATIVE ANALYSIS

Алімов К.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет
orcid.org/0000-0002-5053-0945

Самойленко Г.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права
Запорізький національний університет
orcid.org/0000-0002-9455-1553

Тимцьо Є.І., студентка IV курсу
юридичного факультету
Запорізький національний університет
orcid.org/0009-0003-7621-6748

Статтю присвячено комплексному порівняльно-правовому дослідженню особливостей здійснення цивільного судочинства в Україні та країнах Європи, а саме Польщі, Естонії та Німеччини, задля виявлення спільних, відмінних рис реалізації в мовах кризових ситуацій, під час дії правового режиму воєнного стану в Україні зокрема. Цивільне судочинство та судова система не можуть бути зупинені не дивлячись не на які виклики, що утворюються світом, адже вона є невід'ємною частиною судової системи. В умовах кризових ситуацій таких як COVID-19 чи введення воєнного стану в країні судова система підлаштовується під сучасні реалії, актуалізуючи законодавство. Ефективною актуалізацією є прийняття державою відповідних нормативних актів.

У роботі акцентується увага на основних аспектах цивільного процесуального права України, Польщі, Естонії та Німеччини. Зокрема, проаналізовано головні елементи цивільного процесу, що включають види проваджень та європейські аналоги, ілюструючи спільність видів проваджень та напрямок до спрощення механізму провадження для малозначних справ. Також приділено увагу забезпеченню позову, розглянуто його процесуальні строки, передумови задля запобіганню ускладненню чи неможливого виконання судового рішення в подальшому. Порівняльно-правове дослідження також проводиться над інститутом доказів та забезпечення доказів в цивільному процесі України та країнах Європи. Розглядається їх види, на кого покладається тягар доказування у національному праві та мета забезпечення – побиювання пошкодження чи знищення доказової інформації. Дослідження також торкається порядку забезпечення доказів в Україні в умовах дії воєнного стану.

Розгляд даної теми визначає спільні та відмінні риси між законодавствами різних країн, України та країн Європи, а також приділяється особлива увага актуалізації законодавства в сучасних кризових ситуаціях.

Ключові слова: цивільне судочинство, цивільне провадження, забезпечення позову, докази, доказування, цивільний процесуальний кодекс, судова система, воєнний стан.

The article is devoted to a comprehensive comparative legal study of the peculiarities of civil proceedings in Ukraine and European countries, namely Poland, Estonia and Germany, in order to identify common and distinctive features of their implementation in crisis situations, in particular during the legal regime of martial law in Ukraine. Civil proceedings and the judicial system cannot be suspended regardless of the challenges posed by the world, as they are an integral part of the judicial system. In crisis situations such as COVID-19 or the introduction of martial law in the country, the judicial system adapts to current realities by updating legislation. Effective updating involves the adoption of relevant regulations by the state.

The paper focuses on the main aspects of civil procedural law in Ukraine, Poland, Estonia and Germany. In particular, it analyses the main elements of civil procedure, including types of proceedings and European analogues, illustrating the commonality of types of proceedings and the trend towards simplifying the mechanism of proceedings for minor cases. Attention is also paid to securing a claim, considering its procedural deadlines and prerequisites for preventing the complication or impossibility of enforcing a court decision in the future. A comparative legal study is also conducted on the institution of evidence and securing evidence in civil proceedings in Ukraine and European countries. Their types are considered, as well as who bears the burden of proof in national law and the purpose of securing evidence – the fear of damage or destruction of evidence. The study also touches upon the procedure for securing evidence in Ukraine under martial law.

This topic examines the similarities and differences between the laws of various countries, Ukraine and European countries, with particular attention paid to the relevance of legislation in current crisis situations.

Key words: civil proceedings, civil litigation, securing a claim, evidence, proof, civil procedure code, judicial system, martial law.

Впровадження воєнного стану в Україну, у зв'язку збройною агресією, стало викликом для функціонування всіх сфер життя, судової системи зокрема. Правосуддя в Україні не може бути зупинено за умови введення воєнного стану, адже війна неминує призводити до посягання на права та законні інтереси фізичних і юридичних осіб, держави особливо. Ефективне реагування держави на такі порушення є відповідні нормативні акти, які адаптують цивільний процес під сьогоденні умови. Країни Європи, що мали свій досвід кризових ситуацій так само цивільно судочинство не зупинилось, адже воно є невід'ємною частиною механізму захисту прав фізичних та юридичних осіб, держави. Як і країни Європи, так і Україна підлаштовуються під виклики кризових ситуацій удосконалюючи цивільний процес, а саме запровадження спрощених процедур, дистанційного участі учасників сторін, цифрових систем та популяризація електронних доказів тощо.

Цивільно процесуальне законодавство виділяє три види проваджень, кожне з яких має свої особливості. Основним провадженням в цивільному судочинстві, за яким розглядаються більшість справ – це позовне провадження. Позовне провадження – це вид провадження в цивільному судочинстві предметом розгляду якого є спір про право цивільне, що виникає з цивільних, земельних, трудових, сімейних та житлових правовідносин, реалізується процесуальна діяльність суду та учасників судового процесу. Воно в свою чергу поділяється на спрощене та загальне позовне провадження. Наступним є наказне провадження – це особливий спрощений вид цивільного процесу, спрямований на швидкий та ефективний захист безспірних прав осіб шляхом видачі судового наказу, що одночасно є судовим рішенням і виконавчим документом. Останнім видом є окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження юридичних фактів або їх відсутність, що мають значення для охоронюваних прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспоруваних прав.[13]

Цивільні спори у Республіці Польща вирішуються згідно Цивільного процесуального кодексу Польщі (Kodeks postępowania cywilnego). Кодекс як і в Україні вирішує спори, що виникають з цивільних, сімейних, трудових та житлових правовідносин.[4, стр.265] Цивільні справи існують лише у двох формах – це у судовому розгляді та у позасудовому порядку. У судовому порядку розглядаються спірні справи, про різні інтереси позивача та відповідача. У позасудовому порядку особливі тим, що вони не характеризуються розбіжністю позицій учасників. Судовий порядок розділяє такі види проваджень, як звичайне провадження – застосовується до всіх цивільних справ, та окремі провадження ті, що стосуються конкретного виду справ.[7]

Порядок здійснення цивільного судочинства в Естонії регулює Цивільний процесуальний кодекс Естонії. Більшість цивільних справ розглядаються та вирішуються в порядку позовного провадження, а саме захист всіх майнових, немайнових прав, та захист права інтелектуальної власності. Цивільний процесуальний кодекс Естонії визначає й спрощене, який вирішує справи про стягнення несплаченої авторської нагороди, орендних плат тощо.[2]

Цивільне судочинство Німеччини регулюється в основному Німецьким цивільним процесуальним укладанням. Деякі процесуальні норми містяться в законах присвячених матеріальним правовідносинам, наприклад у Цивільному і Торговому укладанні [6, стр. 47] В Німеччині виділяють дві форми проваджень – це загальне і спрощене провадження. Загальним провадженням є позовне, але виділяються спеціальні процесуальні передумови, установлені для окремих видів проваджень

або позовів, наприклад документального й вексельного провадження. Формою спрощеного провадження є судовий наказ. Судовий наказ – це «спрощений акт правосуддя, який умотивований посилається на норми права, поєднує в собі волю суду, від імені держави, і виконавчий документ, закінченість і можливість утілення якого знаходяться залежно від дії або бездіяльності боржника», зазначає в своїй праці «Особливості наказного провадження в країнах Європи» Довга М.О.. [6, стр. 48]

Після розбору основних видів цивільних проваджень в Україні та країнах Європи, доцільно розглянути, як саме забезпечуються позови, що спрямовані на захист прав, та інтересів позивача та відповідача. Цивільний процесуальний кодекс України не надає визначення поняттю «забезпечення позову». Проте існує постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. №9 « Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову» в якому надається визначення забезпечення доказів – це сукупність процесуальних дій, що гарантують виконання рішення суду в разі задоволення позовних вимог [12]. Загалом в усіх постановах Пленуму Верховного Суду України застосовує або таке саме визначення, або ж подібне. До прикладу у постанові Верховного Суду від 31 січня 2023 року у справі № 295/5244/22 використовується таке визначення, як забезпечення позову – це обмеження суб'єктивних прав, свобод і інтересів відповідача або пов'язаних із ним інших осіб в інтересах забезпечення реалізації в майбутньому актів правосуддя і задоволення вимог позивача (заявника) [11]. В вище наведеної постанові також наводиться мета забезпечення позову. Метою забезпечення позову є вжиття судом заходів стосовно охорони матеріально-правових інтересів позивача від неправомірних дій із боку відповідача з тим, щоб забезпечити позивачу ефективне виконання судового рішення, якщо воно буде прийнято на його користь, а також попередження можливих труднощів у подальшому виконанні судового рішення [5, стр.18]. Ч.2 ст. 149 Цивільного процесуального кодексу України регламентує, що заява про забезпечення позову можливо порушити як до пред'явлення позову, та і на будь-якій стадії розгляду справи, якщо невжиття таких заходів може ускладнити виконання рішення суду, поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду. [13] Заява про забезпечення позову повинна бути розглянута судом не пізніше двох днів з дня її надходження без повідомлення учасників справи, крім випадків визначених кодексом випадків.

В Цивільному процесуальному кодексі Польщі (Kodeks postępowania cywilnego) ч. 2 ст. 730 надає умови за яких можливе надання забезпечення позову, а саме коли виникає загроза перешкоджає або унеможливає в подальшому виконання судового рішення, винесеного у справі або будь-яким іншим чином перешкоджатиме досягненню мети під час вирішення справи. [1] Забезпечення позову можливе до порушення провадження або під час його перебігу. Цивільний процесуальний кодекс Польщі в ст. 737 регламентує, що заява про забезпечення доказів повинна бути розглянута невідкладно, але не пізніше одного тижня з дати її надходження до суду. Також кодекс передбачає слухання заяви про забезпечення позовів, слухання якого має бути призначено протягом одного місяця з дати подання такої заяви.

Цивільний процесуальний кодекс Естонії (Tsiviilkohtumenetluse seadustik) в ч.1 ст. 377 зазначає, що суд може забезпечити позов за клопотанням позивача, якщо є підстави вважати, що невиконання забезпечення може ускладнити або зробити неможливим виконання судового рішення. Якщо забезпечення позову подається до пред'явлення самого позову до суду, тоді на позивача покладається обов'язок подати позов у строк не більше

одного місяця. Клопотання про забезпечення позову суд вирішує ухвалою не пізніше наступного робочого дня з дня подання такого клопотання. [2]

У Німеччині немає чіткого інституту забезпечення позову, замість нього існує арешт – виключно для грошових вимог стосовно рухомого або нерухомого майна та тимчасова заборона – застосовуються до предмета спору, якщо є побоювання, що зміна існуючої ситуації може перешкодити або суттєво перешкодити реалізації прав сторони. Арешт та тимчасова заборона регулюються Цивільним процесуальним укладенням, а саме розділом 5 «Арешт та тимчасова заборона» (Arrest und einstweilige Verfügung) [3]. Спершу хотілося би провести аналіз процедури арешту. Заява про арешт подається кредитором (позивачем) та повинна містити опис вимоги, включаючи зазначення суми та опис підстав для арешту. Арешт здійснюється на підставі арешту майна та особистого рахунку та якщо є підстави побоюватися, що без його накладення виконання рішення буде зірвано або ускладнено, та у разі необхідності забезпечення загрози стягнення на активи боржника. Рішення за заявою виносяться у разі усного слухання, а в усіх інших випадках виносяться постановою, зазначається в ч.1 ст. 922 Цивільного процесуального укладення Німеччини. Також суд може видати постанову про арешт, навіть якщо позов або підстави для арешту не є достовірно встановленими, за умови надання забезпечення через невідгідні умови, що загрожують опоненту [3]. Тимчасові заборони (Einstweilige Verfügungen) стосуються всіх інших спорів, крім грошового та майнового, якщо є побоювання, що без цієї заборони може бути ускладнено чи зазнати суттєвої перешкоди для реалізації прав позивача, зазначається в ст. 935 Цивільного процесуального укладення Німеччини. Тимчасову заборону має право видавати суд в якому розглядається справа, також у невідкладних випадках та якщо клопотання має бути відхилено – рішення може бути винесено без усного слухання. Тимчасова заборона може також полягати у наказі чи забороні опоненту здійснювати дії, зокрема забороні відчуження, обтяження або застави нерухомого майна або зареєстрованого судна чи судна, що будується. Для вирішення тимчасової ситуації також ухвалюється тимчасова заборона з метою врегулювання спірних правовідносин, що таке регулювання є необхідним, наприклад запобігання неминучому насильству.

Дослідивши види цивільних проваджень та інституту забезпечення позову в Україні та країнах Європи, як засіб гарантування ефективного виконання судового рішення, варто дослідити ще одне не менш важливе питання – докази та доказування. Адже саме вони забезпечують законність, обґрунтованість судового рішення та встановлення фактичних обставин справи. Докази в українському цивільному процесуальному праві має одне з ключових значень тому, що саме на підставі належних і допустимих доказів суд встановлює обставини, що має значення для ухвалення обґрунтованого рішення. Цивільний процесуальний кодекс України (ч.1 ст. 76) закріплює та визначає, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [13]. Докази поділяються на декілька видів: письмові, речові, електронні докази, висновки експерта та показання свідків. Цивільний процесуальний кодекс в главі 5 визначає вимоги щодо доказів, для подальшого їх використання у процесі: належність доказів, допустимість, достовірність, достатність. Обов'язок доказування і подання доказів покладається на кожну з сторін справи, відповідно до ст. 81 Цивільного процесуального кодексу, оскільки кожна з сторін повинна довести обставини на які вона посилається, як на підставу своїх вимог та (або) заперечень, але кодексом наведено виклю-

чення на кого може покладатися цей обов'язок. Цивільним процесуальним кодексом окремо закріплено можливість звільнення від реалізації обов'язку доказування, тільки за умов вказаних в ст. 82. Оцінка доказів проводиться за внутрішнім переконанням суду, що ґрунтується на всебічному, повному та об'єктивному, безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Найбільш актуальними, на мою думку, в Україні є саме електронні докази, адже через введення бойових дій доказова база може бути знищена, ще до подання її до суду. Електронні докази можуть зберігатися на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет), що значно зменшує ризик їх втрати. Електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, на яку накладено кваліфікований електронний підпис відповідно до вимог законів України "Про електронні документи та електронний документообіг" та "Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги".

У польському процесуальному праві докази та доказування регулюються Цивільним процесуальним кодексом Польщі (Kodeks postępowania cywilnego), а саме книгою першою, третім розділом. Кодекс зазначає, що предметом доказування є факти які мають суттєве значення для вирішення справи. Видами доказів є: документи, показання свідків, експертиза, слухання сторін, інші засоби доказування (наприклад груповий аналіз крові ст.305). Обов'язок доказування покладається на сторін провадження, за допомогою на які вона посилається, як на підставу своїх вимог та (або) заперечень, також суд може допустити докази, які не подавалися стороною. Достовірність та силу доказів суд встановлює опираючись на власне переконання, що ґрунтується на всебічному розгляді вже наявних матеріалів. [1] Як такого звільнення від доказування в Польщі немає, але є докази які не потребують доказування: загальновідомі докази, суд їх врахує навіть без подання їх сторонами; докази, які є загальнодоступними та докази визнані протилежною стороною під час провадження, також не потребують доказування.

Докази та процедури доказування в Естонії регулюються Цивільним процесуальним кодексом (Tsiviilkohtumenetluse seadustik), загальні положення містяться в частині 3 кодексу. Доказами в цивільному судочинстві Естонії є будь-яка інформація на підставі якої суд у встановленому законом порядку встановлює обставини, що обґрунтовують вимоги та заперечення сторін або їх відсутність, а також інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (стаття 229). [2] Видами доказів є свідчення свідка, показання, дані під присягою учасником провадження, документальні докази, речові докази, спостереження та висновки експерта. Обов'язок доказування, згідно кодексу, покладається на кожну з сторін, оскільки вони повинні довести факти, на яких ґрунтуються її вимоги та заперечення, але, важливо, що в Естонії сторони можуть домовитися про розподілення тягаря доказування інакше, ніж передбачено законом, та про докази, за допомогою яких може бути доведений факт, якщо інше не передбачено законом. Підставами для звільнення від обов'язку доказування закріплює ст.231 Цивільного процесуального кодексу Естонії, а саме: якщо суд вважає, що даний доказ є загальновідомим то він доказуванню не підлягає; якщо протилежна сторона справи приймає доказ.

Інститут доказів в Німеччині регулюється Цивільним процесуальним укладенням та ґрунтується на принципі вільної оцінки доказів. Вільна оцінка доказів характеризується тим, що суд враховує всі наявні докази та на власний розсуд вирішує, чи є вони дійсними чи хибними. Суддя у своїй рішенні користуючись вільною оцінкою доказів повинен зазначити причини такого рішення. Цивільне процесуальне законодавство не надає чіткого формулювання доказам, а лише види: огляд, документальні

докази, свідчення свідків, висновок експерта, допит сторін. Підставами для звільнення від обов'язку доказування закріплює ст.288, 291, 292 Цивільного процесуального укладення Німеччини, а саме: якщо протилежна сторона справи визнає доказ під час усного слухання або в протоколі судді; докази, які на думку суду є очевидними; правова презумпція, тобто якщо закон встановлює презумпцію існування факту, доказ протилежного є допустимим, якщо закон не передбачає інше.[3] Якщо закони, звичаєві норми та статuti, що застосовуються в іншій державі підлягають доказуванню лише тоді, коли вони невідомі суду. Визначаючи ці правові норми, суд не обмежується доказами, наданими сторонами, він уповноважений використовувати інші джерела інформації та видавати будь-які необхідні розпорядження з метою такого використання.

Проаналізувавши інститут доказу в цивільному процесі України та країнах Європи було б доцільно також розглянути механізм їх забезпечення, метою якого є запобігання втраті, спотворенню чи інших причин пошкодження доказової інформації, яка використовується судом для захищеності прав, інтересів фізичних, юридичних осіб, а також держави. Цивільним процесуальним кодексом України визначено, що забезпеченням доказів є вжиття судом заходів за своєю ініціативою або учасників справи про закріплення у визначеному процесуальному порядку фактичних даних з метою використання їх як доказів під час розгляду цивільних справ. Опираючись на думку Є. Лезіна у статті «Закордонний досвід регулювання інституту забезпечення доказів у цивільному процесі», метою забезпечення доказів є оперативне збереження доказів, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим. [8, стр. 94] Способом забезпечення доказів, згідно до Цивільного процесуального кодексу України, є допит свідків, призначення експертизи, витребування та огляд доказів у тому числі за їх місцезнаходженням, заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів. Ч. 3 ст. 116 Цивільного процесуального кодексу передбачає можливість ініціювання процедури забезпечення доказів незалежно від подання позовної заяви, тобто можливість забезпечення доказів є як до так і після подання позовної заяви. Заява про забезпечення доказів обов'язково розглядається в судовому засіданні в загальному порядку не пізніше 5 днів з дня її надходження до суду. Заява подається до суду в якому вже розглядається справа, а в разі подачі такої заяви до початку провадження вона подається до суду за місцем знаходження засобу доказування або за місцем, де повинна бути вчинена відповідна процесуальна дія. З впровадженням воєнного стану в Україні норми Цивільного процесуального кодексу стосовно забезпечення доказів (розділ 1, глава 5, параграф 8) не скасовуються, а навпаки супроводжуються низкою викликів: недоступність до доказової бази через окупацію або воєнні дії, труднощі через залучення свідків із-за небезпеки їх життя, обмежений доступ до інформаційних ресурсів, до державних реєстрів зокрема. Одним із викликів сьогодення для забезпечення доказів є їх збереження, оскільки вони можуть бути втрачені через окупацію чи руйнування. В Україні існує підсистема Електронний суд, яка є частиною Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Завдяки їй кожна зареєстрована фізична чи юридична особа має доступ до матеріалів справи. З цією підсистемою значно зменшується ризик втрати фізичної доказової бази, оскільки вони обов'язково завантажуються та зберігаються в Електронному суді. Але тут також наявний нюанс, що через відсутність електроенергії та пошкодження пристроїв чи серверів може призвести до можливої втрати важливих електронних даних.

У польському цивільному законодавстві забезпечення доказів є інститутом, який дозволяє провести про-

цесуальні дії відносно доказової інформації до моменту подання позовної заяви чи вже під час розгляду судової справи, якщо є побоювання про втрату або пошкодження доказової інформації. Підставами для забезпечення доказів є побоювання, що їх отримання, передача та збереження буде неможливо або занадто ускладнено, або з інших причин – закріплює стаття 310 Цивільного процесуального кодексу Польщі.[1] Ініціатор заяви про забезпечення доказів має подати відповідну заяву до суду в якому розглядається справа, якщо ж провадження ще не почато або у невідкладних випадках, тоді така заява подається до районного суду округу де повинні бути отримані докази. Розгляд заяви про забезпечення доказів обов'язково розглядається за присутності сторін, але якщо це невідкладний випадок або не можливо ідентифікувати опонентом або невідомого його місцезнаходження, розгляд може бути дозволено без участі опонента.

У Цивільному процесуальному кодексі Естонії інститут забезпечення доказів регулюється в основному статтею 244 організовує процедуру попереднього провадження щодо доказування. Попереднє провадження ініціюється за клопотанням однієї з сторін або під час, або до початку судового розгляду, за згодою іншої сторони на це або якщо є побоювання, що старости можуть бути пошкоджені або навіть втрачені. Суд може розпочати попереднє провадження щодо забезпечення доказів, якщо особа-ініціатор доведе, що порушуються її авторські права, суміжні права або права промислової власності були порушені або існує ризик їх порушення. Відкриття попереднього провадження щодо забезпечення доказів відбувається постановою ухвали судом. У попередньому провадженні з забезпечення доказів може бути організовано спостереження, допит свідка, проведення експертизи.

У Німеччині інститут забезпечення доказів регламентований статтями 485-496а Цивільного процесуального укладення. Нормативним актом не регулюється сутність забезпечення доказів. Є.Є. Лезін в своїй статті «Закордонний досвід регулювання інституту забезпечення доказів у цивільному процесі» зазначає, що німецькі юристи характеризують цей інститут, як такий коли існують ризики, що представлення доказів стане неможливим, ускладненим сторона має право звернутися до суду для його забезпечення.[8, стр. 105] У ст. 485 Цивільного процесуального укладення визначається, що незалежно від стадії провадження у справі за клопотанням сторони може бути призначено огляд, допит свідків або експертизу, якщо га це є згода протилежної сторони або є причини побоюватися, що докази будуть втрачені або використання їх в подальшому буде ускладнено. Клопотання про забезпечення доказів повинно подаватися до суду в якому розглядається справа, якщо провадження вже розпочато. Якщо ж провадження ще не почато, в такому разі клопотання подається до суду, який, згідно з твердженнями заявника, буде компетентним розглядати справу по суті. У невідкладних випадках клопотання може бути також подане до місцевого суду, в окрузі якого перебуває особа, також заява може бути зареєстрована в Секретаріаті.

Узагальнюючи вищевикладений матеріал дослідження інститутів позову, доказів та їх забезпечення в цивільному процесу України та країн Європи мають одну ключову мету – забезпечення ефективного судового захисту прав, інтересів фізичної, юридичної особи та держави. Спільність мети реалізується з урахуванням національного законодавства кожної країни. Тому хочу визначити такі головні аспекти кожного інституту окремо:

1. Цивільне процесуальне законодавство України, Польщі, Естонії та Німеччини мають спільний предмет регулювання – це цивільні, сімейні, трудові та житлові правовідносини. Також спільною рисою є те, що в системі цивільного законодавства існує позовне (загальне) провадження для вирішення майже всіх спорів та проце-

дуру спрощеного провадження (наказне провадження або судовий наказ) для захисти неоспорюваних прав, встановлення юридичного факту тощо. Однак, лише цивільне процесуальне законодавство України чітко виділяє в процесуальному кодексі три основні види – позовне, наказне та окреме провадження, тоді як країни Європи мають лише загальний та спрощений порядок.

2. Мета забезпечення позову в Україні, Польщі, Естонії та Німеччині має спільну мету – це ефективне вирішення справи, які можуть стати від недобросовісних дій відповідача та гарантування виконання судового рішення, але регулювання цього інституту має деякі відмінності. Чіткою висвітлений термін «забезпечення позову» з чітким регулюванням є в Україні, Польщі та Естонії. Проте в Німеччині як такого інституту немає, він розділений на арешт (для грошових вимог) та тимчасову заборону (для всіх інших вимог), що свідчить про більш оптимальний підхід до кожного виду вимог. Можливість подання заяви/клопотання про забезпечення позову є також спільною ознакою – його можна подати як до, так і після початку провадження.

3. Інститут забезпечення доказів в цивільному судочинстві вищенаведених країн також має спільну кля-

чову мету- це встановлення фактичних обставин справи насамперед та забезпечення законності, обґрунтованості судового рішення. Всі суди України, Польщі, Естонії та Німеччини під час оцінки доказів спираються на внутрішнє переконання, що реалізацією принципу вільної оцінки доказів. Деякі види доказів також є спільними, до них входять: письмові, показання свідків та висновки експерта. Відмінності в свою чергу полягають у: а) деталізації – Україна надає більш деталізований перелік, ніж інші країни; гнучкість – лише Естонія дозволяє сторонам доказування домовитися про розподіл тягаря доказування.

4. Збереження доказової інформації для уникнення її пошкодження чи втрати, що є передумовою для ускладнення розгляду справи – є спільною метою для України та країн Європи в цивільному судочинстві. Усі системи вищенаведених країн надають змогу ініціювати процедуру незалежно від стадії провадження. Лише українське законодавство чітко встановлює способи забезпечення та встановлює строки розгляду. В умовах воєнного стану в Україні загалом ускладнює цивільний процес через низку викликів, збереження доказів зокрема, тому зараз активно використовується підсистема «Електронний суд».

ЛІТЕРАТУРА

1. Lex. *Logowanie borg*. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-postepowania-cywilnego-16786199> (date of access: 08.10.2025).
2. Tsiiviikohtumenetluse seadustik–riigi teataja. *Avaleht–riigi teataja*. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/103042025002> (date of access: 08.10.2025).
3. Zpo - nichtamtliches inhaltsverzeichnis. *Gesetze im internet*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/> (date of access: 08.10.2025).
4. Бутирський, А. А. Особливості вирішення цивільних спорів у Польщі. *Держава і право*, 2012.
5. Волошкевич, В. В. Характеристика інституту забезпечення позову в цивільному процесі України. *Редакційна колегія*, 2025, 17.
6. Довга, м. О., & Самілік, л. О. Особливості наказного провадження в країнах Європи. *Південноукраїнський правовий часопис. Проблеми цивільного та господарського права*, 3, 2021, 45-51.
7. Заявлення позовів у суді. URL: <https://pol-ukr.com/uk/dochodzenie-roszczen-w-trybie-sadowym/> (дата звернення: 07.10.2025).
8. Лезін, Є. Є. Закордонний досвід регулювання інституту забезпечення доказів у цивільному процесі foreign experience in regulating the institute of providing evidence in the civil process. *Науковий вісник ужгородського національного університету*, 2018, 102.
9. Лезін, Є. Є. Поняття і зміст забезпечення доказів у цивільному процесі України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 28(6-2), 2017, 93-97.
10. Пасайлюк, І. В. Забезпечення доказів у цивільному процесі України: нормативне регулювання та доктринальні аспекти. *Вісник ЛПЕУ. Юридичні науки*, 2024, 16: 31-37.
11. Постанова суду № 295/5244/22 від 31.01.2023 про забезпечення позову. *Iplex судові рішення*. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?re_gnum=108686049&red=10000345c0c50c222cf7dde92b0c1d0a3d9c0c&d=5
12. Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va009700-06#text> (дата звернення: 08.10.2025).
13. Цивільний процесуальний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/conv#n7319> (дата звернення: 07.10.2025).
14. Шабалін, А. В. Позовне провадження в цивільному процесі Естонії: правозастосовчий досвід. *Вчені записки*, 30, 2023

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

TIMELINESS LIMITATION OF RIGHT TO CHALLENGE ARBITRATOR: SEARCHING FOR CONSTRUCTIVE AWARENESS

ОБМЕЖЕННЯ СТРОКІВ ДЛЯ ЗАЯВЛЕННЯ ВІДВОДУ АРБІТРУ: В ПОШУКАХ КОНСТРУКТИВНОЇ ОБІЗНАНОСТІ

Boiarskyi I.D., Candidate of Science,
Researcher

*The Academician F. H. Burchak Scientific-Research Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the National Academy of Law Sciences of Ukraine
orcid.org/0000-0003-0273-422X*

The article addresses the issue of determining when a party becomes aware of circumstances that raise doubts about the independence and/or impartiality of an arbitrator. This moment is of significant importance, as it marks the beginning of the period during which the relevant party has the right to challenge the arbitrator.

There are two standards of awareness: actual awareness and constructive awareness.

The standard of actual awareness requires that the party challenging the arbitrator must have actually discovered the grounds for the possible challenge. However, the party is not necessary to search for information about such grounds independently.

It has been argued that the standard of actual knowledge no longer meets today's needs due to three factors: (1) widespread access to the Internet, (2) the popularity of social networks, and (3) the emergence of artificial intelligence.

In contrast, the standard of constructive awareness provides that a party is considered to be aware not only when it has actually discovered the relevant circumstances, but also when it could have learned of them by exercising reasonable due diligence. And the party is obliged to take reasonable measures to search for information about such circumstances.

It has been noted that over the past five years, the standard of constructive awareness has gradually gained recognition in arbitration laws and rules.

It has been established that the UNCITRAL Arbitration Rules of 1976/2010 enshrine the standard of actual knowledge. With reference to relevant arbitration practice, the author refutes the alleged advantages of this standard.

The practice of US and Swiss courts is illustrated, proving that (1) the standard of constructive awareness is relatively more effective in preventing abuse of the right to challenge, (2) a party is obliged to take measures to search for information about conflicts of interest, including on the Internet, but at the same time (3) the mere availability of information about a possible conflict of interest on the Internet does not mean that the party could have found it.

Based on the practice of the European Court of Human Rights, it has been established that Article 6 of the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms may permit the application of the constructive knowledge standard with respect to publicly available information.

It has been concluded that, given the increasing availability of information, the standard of actual knowledge must give way to the standard of constructive knowledge.

Key words: challenge to an arbitrator, actual knowledge, constructive knowledge, duty to take reasonable steps to search for information.

Статтю присвячено проблемі встановлення моменту, коли сторона стає обізнаною про обставини, які ставлять під сумнів незалежність та/або неупередженість арбітра. Цей момент має істотне значення, оскільки від нього починає перебіг строк, протягом якого відповідна сторона має право заявити відвід арбітру.

Виділяють два стандарти обізнаності: реальна обізнаність та конструктивна обізнаність.

Стандарт реальної обізнаності вимагає, щоб сторона, яка заявляє відвід арбітру, дійсно дізналася про підстави для можливого відводу. При цьому від сторони не вимагається самостійно здійснювати пошук інформації про такі підстави.

Висловлено думку, що стандарт реальної обізнаності перестає відповідати потребам сьогодення з огляду на три фактори: (1) поширення доступу до мережі Інтернет, (2) популярність соціальних мереж, та (3) виникнення штучного інтелекту.

Натомість стандарт конструктивної обізнаності передбачає, що сторона вважається обізнаною не лише тоді, коли вона реально дізналася про відповідні обставини, але ще й тоді, коли вона могла про них дізнатися, застосовуючи розумну обачність. І сторона зобов'язана вживати розумні заходи щодо пошуку інформації про такі обставини.

Відмічено, що за останні п'ять років стандарт конструктивної обізнаності поступово отримує своє визнання в арбітражних законах та правилах.

Встановлено, що Арбітражні правила ЮНСІТРАЛ 1976/2010 років закріплюють стандарт реальної обізнаності. З посиланням на відповідну арбітражну практику автором спростовано обґрунтування переваги цього стандарту.

Проілюстровано практику судів США та Швейцарії, яка доводить, що (1) стандарт конструктивної обізнаності порівняно ефективніше попереджає зловживання правом на заявлення відводу, (2) сторона зобов'язана вживати заходи для пошуку інформації про конфлікт інтересів, в тому числі в мережі Інтернет, але при цьому (3) сама лише доступність інформації про можливий конфлікт інтересів в мережі Інтернет не означає, що сторона могла її знайти.

На основі практики Європейського суду з прав людини визначено, що стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року може допускати застосування стандарту конструктивної обізнаності щодо інформації, яка є публічно доступною.

Сформульовано висновок, що з огляду на зростаючу доступність інформації стандарт реальної обізнаності має поступитися стандарту конструктивної обізнаності.

Ключові слова: відвід арбітру, реальна обізнаність, конструктивна обізнаність, обов'язок вживати розумні заходи щодо пошуку інформації.

One of the exigencies of a fair trial is that the deciding body, including international commercial arbitration, is both impartial and independent [1, p. 302]. To ensure observance of this principle, a party to arbitration proceedings is entitled to bring a challenge against an arbitrator, seeking their removal from the position. Julian D. M. Lew, Loukas A. Mistelis and Stefan M. Kröll call the right to challenge, as well as a relevant procedure, “a built-in insurance to safeguard the arbitration process” [1, p. 301].

Naturally, the right to challenge an arbitration is subject to specific requirements. One of them is the timeliness limitation. Most arbitration statutes, as well as arbitration rules, require that such a challenge be raised promptly or within a specified time period [2, p. 1576]. Otherwise, a right to challenge shall be waived.

For example, Article 13(2) of the UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration 1985 provides for a 15-day time limit [3]. The same time limit is envisaged in relevant laws of Bulgaria, Georgia, Hong Kong, Kenya, Singapore, Spain, Sweden, Ukraine and others.

The purpose of the timeliness limitation is to maintain procedural certainty of the arbitral process and to ensure that parties do not use challenges as a tactical tool to delay or disrupt the arbitration process at any suitable moment.

The time limit for challenging an arbitrator starts running upon the following alternative dates: (1) the date of an appointment of a relevant arbitrator, or (2) the date when the challenging party becomes aware of the facts on which the challenge is based.

The first date for bringing the challenge emerges on the stage of the formation of an arbitral tribunal. It depends on a formal notification of the appointment of a respective arbitrator.

The second date for bringing the challenge may occur at any point in time throughout the whole duration of the proceedings up until the date of the award. It depends solely upon the moment when the challenging party becomes aware of facts which may put in question the arbitrator’s impartiality and/or independence. The challenging party’s awareness, therefore, depends on the information it may receive on its own or on a notification from a third party.

Based on the above, it is apparent that the second date raises several questions regarding when a party may be considered aware of relevant information and whether the party is required to seek this information independently.

Standards of Awareness

The author distinguishes two main standards of awareness that are applied in the context of the party’s right to challenge an arbitrator: actual knowledge and constructive knowledge.

The actual knowledge standard requires a challenging party to be genuinely aware of the necessary information that could raise potential conflicts for arbitrators, rather than to be presumed to know it. It secures a party’s right to challenge an arbitrator, unless it can be proven that the party actually discovered relevant facts on a specific date and the applicable time limit has expired.

This standard may be considered traditional, given that it is applied with regard to the state judges and commercial arbitrators in the vast majority of jurisdictions. It benefits a party whose ability to investigate possible conflicts of interest may be limited due to financial, geographical or other reasons. And, most importantly, it prioritises the right of a party to secure that the arbitral tribunal is impartial and independent over the certainty of the proceedings.

For example, Article 13(2) of the UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration 1985 fixes the actual knowledge standard by setting a time limit of “fifteen days after becoming aware of the constitution of the arbitral tribunal or after becoming aware of any circumstance”, which gives rise to justifiable doubts as to an arbitrator’s impartiality or independence [3].

At the same time, the actual awareness standard allows a party to abstain from searching for information that could put in doubt the arbitrator’s impartiality and/or independence.

However, over the several past decades the global society underwent at least three significant changes: (1) spread of the global system of Internet, connecting users all around the world, (2) popularity of online social networks, encouraging people to connect and to share both professional and personal information voluntarily, and (3) emergence of artificial intelligence tools that may process massive volumes of data. In these circumstances, when a party can obtain information on a potential conflict of interest through a quick check via the Internet, it seems unfair that such a party can rightfully abstain from or postpone making a respective investigation until some future moment. As a consequence, the effectiveness of the actual knowledge standard may be called into question.

An interesting example is given in the *Decision on the Respondent’s Challenge to the Hon. Marc Lalonde as Presiding Arbitrator and Prof. Francisco Orrego Vicuna as Co-Arbitrator*, rendered on 30 September 2013 in *CC/Devas (Mauritius) Ltd., Devas Employees Mauritius Private Limited and Telcom Devas Mauritius Limited v. The Republic of India*, where the claimant stated that the actual knowledge standard was “unworkable and risky” [4]. According to the claimant, this standard allowed a party’s legal counsel to refrain from informing their client “of circumstances giving rise to justifiable doubt at any stage in the proceeding, permitting a party to present a challenge without regard to the egregiousness of counsel’s strategic maneuver” [4].

Being opposite to the actual knowledge standard, the constructive knowledge standard is a legal fiction, according to which a party is presumed to be aware of relevant facts that it should have known by exercising reasonable care or diligence.

Under the constructive knowledge standard, a party is put under a duty to exercise reasonable care with regard to accessible information that could shed light on the arbitrator’s bias or non-independence. This duty is frequently referred to as the duty to investigate, the duty of curiosity, the duty of reasonable care, and/or the duty of due diligence. And the date when the party should have obtained relevant information triggers the running of the applicable time limit for bringing a challenge against an arbitrator.

Unlike the actual knowledge standard, the constructive knowledge standard prevents the party from intentionally abstaining from searching for information that could prove a conflict of interest. At the same time, it significantly complicates the task of an appointing authority/decision-maker – the task is to establish whether a challenging party could/should have become aware of the arbitrator’s alleged conflict of interest, taking into account all the circumstances of the case, including the degree of accessibility of relevant information.

To assess the peculiarities of application of the constructive awareness standard, further reference is made to selected practices.

Standard of constructive knowledge in arbitration laws and rules

The standard of constructive knowledge is rarely used, but it is getting more and more recognition in arbitration laws and rules. A few examples are given below.

In 2021, Article 180a(1) was introduced in the Swiss Private International Law Act, setting a default rule that the request for a challenge of an arbitrator shall be served “within 30 days of the requesting party becoming aware, or exercising due diligence ought to have become aware, of the ground for challenge” [5].

In 2022, the new version of ICSID Arbitration Rules entered into force, where Article 22.1(a-ii) provided that a party may bring a challenge against the arbitrator within 21 days after “the date on which the party proposing the disqualification first knew or first should have known of the facts on which the proposal is based” [6]. Likewise, the 7th edition of SIAC

Arbitration Rules fixes a similar rule in Article 27.1(b) with an added reasonableness requirement – “*should have reasonably been known*” [7].

Notably, on 25 May 2024, IBA Council approved the new version of Guidelines on Conflicts of Interest in International Arbitration (“IBA Guidelines”), where the General Standard 4(a) was updated to include the parties’ duty to conduct a “*reasonable enquiry*” into facts and circumstances that could raise potential conflicts for arbitrators [8]. According to relevant Commentary, this update “*reflects case law in some jurisdictions, holding that parties are expected to show some level of ‘curiosity’ when conducting their due diligence on arbitrators*” [9]. It also specifically clarified that “*simple enquiry across media publications and social networks may satisfy*” the reasonable enquiry requirement [9].

UNCITRAL Arbitration Rules

Article 11(1) of UNCITRAL Arbitration Rules 1976 and Article 13(1) of UNCITRAL Arbitration Rules 2010 both provide that a party may bring a challenge after relevant circumstances “*became known*” to that party [10, 11]. According to the commentary by David D. Caron and Lee Caplan, this provision embodies the actual knowledge standard; otherwise, it would include the phrase “*should have known*” or “*ought to have known*” [12, p. 398].

It is notable that in 2008, the Working Group on revision of UNCITRAL Arbitration Rules 1976 considered employing the constructive awareness standard, but eventually rejected it for the following reasons [13]:

- 1) it would put the appointing authority, deciding on a challenge, “*in the situation where it had to determine whether the challenging party ought to have known the grounds for challenge at an earlier stage of the procedure, a determination that would suppose inquiries that might be impractical for the appointing authority to perform*”;

- 2) parties may feel compelled to bring challenges prematurely, in order “*to avoid foreclosure effect of the provision*”;

- 3) it may lead to inconsistencies with other provisions of the Rules, “*for instance, article 30 on waiver to object, which was based on a concept of actual knowledge*”.

In the author’s view, the above arguments, though having certain merits, are unconvincing for the following reasons:

- (1) whereas the constructive awareness standard facilitates certainty in arbitration proceedings and ensures procedural equality of the parties, it should justify the alleged “*situation*” in which an appointing authority is placed;

- (2) the risk of provoking parties to bring challenges “*prematurely*” is counterbalanced by decreasing the risk of an abuse of a right to challenge an arbitrator;

- (3) there is no issue with incorporating the constructive awareness standard into other provisions of the Rules, including Article 30 thereof.

Another argument against the constructive awareness standard was raised in the *Decision on the Challenge to Mr. J. Christopher Thomas, QC*, rendered on 14 October 2009, in *Vito G. Gallo v. Government of Canada*. The appointing authority, Mr Nassib G. Ziade, was sceptical about the respondent’s attempt to refer to the constructive awareness for the reason that “[a]llowing the Respondent to invoke evidence of constructive knowledge (even if reasonably proved) would relieve the arbitrator of the continuing duty to disclose” [14].

However, the abovementioned argument has been disproven by the abovementioned IBA Guidelines, which put the duty to perform “*reasonable enquiries*” on the parties to the proceedings and on an arbitrator (General Standard 7(b and d)) [8].

Importantly, in the same decision Mr. Nassib G. Ziade explained the allocation of burden of proof regarding the compliance with timeliness limitation as follows: “*While the Claimant as the party raising the challenge must show that justifiable doubts exist as to the arbitrator’s impartiality or independence, the burden of proving that the Claimant*

knew of relevant circumstances more than fifteen days prior to bringing the challenge falls upon the Respondent” [14]. Whereas in the majority of possible scenarios the claimant would be the only entity possessing accurate information and/or evidence on the date of actual awareness of an alleged conflict of interest, it is almost impossible for the respondent to discharge its burden of proof. As a consequence, the whole purpose of the timeliness limitation is set at naught.

Instead, under the constructive awareness standard, the respondent is only required to prove that the claimant could have accessed relevant information had they performed reasonable due diligence. Discharging this kind of burden becomes possible.

Interestingly, there is an example when the appointing authority deviated from a rigid application of the actual awareness standard. Reference is made to the *Decision on Challenges to Arbitrators Professor Kaj Hober and Professor Jan Paulsson*, rendered on 6 October 2024 by the appointing authority, Mr Hugo Hans Siblesz, in *Valeri Belokon v. The Kyrgyz Republic*. With regard to the challenge against Professor Kaj Hober, the appointing authority decided that “[t]he Respondent having provided no information as to when it became aware of the relevant circumstances, I can only assume that these circumstances became known to the Respondent around the time when information regarding them became publicly available” [15]. In effect, this assumption is typical for the constructive awareness standard.

Practice of U.S. Courts

A landmark decision on the issue of applicable awareness standard was made in 2004 by the US Court of Appeals, Ninth Circuit, in the case of *Fidelity Federal Bank, FSB v. Durga Ma Corporation*.

In the case above, during the formation of an arbitral tribunal, Fidelity Federal Bank, FSB (“Fidelity”) was put on notice that one of the arbitrators, Mr Alton Leib, might have connections with Durga MA Corporation and/or its attorneys [16]. However, Fidelity refrained from requesting Mr Lieb to make a disclosure. After the award on merits was rendered in favour of Durga Ma Corporation (“Durga”), the latter served a request for attorney’s fees and costs and disclosed the attorney’s time record, evidencing their ex parte communications with Mr Lieb. Following Fidelity’s request, Mr Lieb disclosed that he had previously had personal and business relations with the attorneys of Durga. As a consequence, Fidelity served a motion to vacate the arbitral award before the District Court. The District Court denied the motion, so Fidelity brought the matter before the Court of Appeals.

The Court of Appeals applied the constructive awareness standard and held that Fidelity waived its right to seek vacatur of the arbitration award, because “*Fidelity had constructive notice of the arbitrator’s potential connections to the Durga Ma attorneys but did not object to the arbitrator’s appointment [...] until after an interim award was entered in favor of Durga Ma*” [16].

When arriving at its decision, the Court of Appeals established and studied the practice of US federal courts, some of which applied the actual awareness standard, whereas others applied the constructive awareness standard. The Court concluded as follows [16]:

- (1) establishing the party’s waiver of its right to challenge an arbitrator based on the constructive awareness standard “*is the better approach in light of our policy favouring the finality of arbitration awards*”, and

- (2) placing the parties under a duty to obtain disclosure statements from arbitrators that could have potential conflicts of interest “*is consistent with our policy favouring the finality of arbitration awards*” and “*favouring arbitration as a speedy and cost-effective means of resolving disputes*”.

In the author’s view, the Court’s conclusions suggest that the constructive awareness standard is perceived as more effective in preventing parties from abusing their rights to

challenge arbitrators to delay proceedings or even set aside the award.

The the author's interpretation is reinforced by the U.S. Court of Appeals for the Third Circuit in *Goldman Sachs & Co v. Athena Venture Partners*, which treated the constructive awareness standard favourably because it "encourages parties to conduct adequate due diligence prior to issuance of the award" and it allows a party to challenge an arbitrator "when it had no way of discovering the arbitrator's bias beforehand" [17].

Practice of Swiss Courts

The standard of constructive awareness has been embodied in the Swiss arbitration law and court practice. The most widely known decision on this issue is *WADA v. Sun Yang and FINA*, rendered by the Swiss Supreme Court on 22 December 2020. In that case, among other things, the Court was asked to decide on the scope of the challenging party's duty of curiosity with regard to information on the arbitrator's alleged bias, that was discovered by the challenging party after the completion of the arbitration proceedings [18]. Conclusions of the Court may be briefly summarised as follows [18].

(1) the contours of the duty of curiosity are difficult to define and depend on the circumstances of each particular case;

(2) the parties are indeed required to carry out investigations regarding potential conflicts of interest, particularly on the Internet;

(3) at the same time, the parties cannot be expected to carry out a systematic and thorough examination of all sources relating to a particular arbitrator;

(4) while the data on freely accessible websites can be easily accessed, this does not mean that such information is always easily identifiable;

(5) the mere fact that certain information is freely available on the Internet does not necessarily mean that the challenging party, which was unaware of it despite its investigation, failed to comply with its duty of curiosity.

Interestingly, the above conclusions of the Court may be reversed in the future, when investigations on the Internet are conducted with artificial intelligence tools.

Practice of the European Court of Human Rights

The potential application of the constructive awareness standard was evaluated by the European Court of Human Rights ("ECHR") in *BEG S.p.A. v. Italy*.

The case emerged out of the arbitration proceedings, held under the auspices of the Arbitration Chamber of the Rome Chamber of Commerce, where one of the arbitrators, Mr N. I., had had professional ties with the party – Enelpower [19]. The legal representative of the other party – BEG S.p.A.

("BEG") – discovered this fact accidentally (while talking with third parties during a conference) a few days before the release of the arbitral award. BEG brought a challenge against Mr N. I., which was dismissed due to an alleged breach of the timeliness limitation. Later, Italian courts refused to set aside the award, concluding, among other things, that it was pretty unlikely that BEG had not been aware of the professional activities of Mr N. I.

The ECHR found Italy to be in breach of the right to a fair trial under Article 6.1 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms 1950 ("European Convention"). In particular, the Court found that decisions of Italian courts were "based on a presumption of knowledge which does not rest on any concrete evidence to the effect that the applicant was in fact aware of the professional activities of N.I.". As a consequence, the Court concluded that no facts were demonstrated "from which it could infer the unequivocal waiver of the requirement of impartiality in respect of the arbitrator" [19].

Although the ECHR was critical of establishing a presumption of awareness in the absence of any concrete evidence, its position cannot be extended to situations where information regarding a potential conflict of interest is publicly available and/or freely accessible on the Internet. The Court were not asked about the effect of a party's breach of its duty of curiosity on the compliance with timeliness limitations related to the right to challenge an arbitrator. Therefore, the author is of the view that Article 6.1 of the European Convention retains the space for a rightful application of the constructive awareness standard.

Conclusion

Based on the above, the standard of constructive awareness is relatively more efficient in both ensuring the right to challenge an arbitrator and ensuring the certainty and predictability of the arbitration proceedings. It prevents the challenging party from abusing its relevant right and lowers the standard of proof for the opposing party regarding the date of the challenging party's awareness.

Therefore, in the author's view, the standard of constructive awareness should gradually replace the standard of actual awareness in arbitration laws, rules and practice.

At the same time, the standard of constructive awareness must not operate as a blanket presumption. To be compatible with the European Convention, it must be based on evidence, taking into account all relevant circumstances of each particular case. In particular, the very accessibility of information on the Internet cannot be taken as sole proof that a challenging party should have known it or that it had failed to perform its duty of due diligence properly.

REFERENCES

1. Lew J. D. M., Mistelis L. A., Kröll S. M. Comparative International Commercial Arbitration. The Hague : Kluwer Law International, 2013. 953 p.
2. Born G. B. International Commercial Arbitration. The Hague : Kluwer Law International, 2009. 3303 p.
3. On International Commercial Arbitration : Model Law of United Nations Commission on International Trade Law dated 21 June 1985. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/06-54671_ebook.pdf (date of entry 31.10.2025).
4. CC/Devas (Mauritius) Ltd., Devas Employees Mauritius Private Limited and Telcom Devas Mauritius Limited v. The Republic of India, PCA Case No. 2013-09, Decision on the Respondent's Challenge to the Hon. Marc Lalonde as Presiding Arbitrator and Prof. Francisco Orrego Vicuna as Co-Arbitrator, 30 September 2013. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw3161.pdf> (date of entry 31.10.2025).
5. Swiss Private International Law Act : as in force from 1 January 1987. URL: https://www.swissarbitration.org/wp-content/uploads/2021/05/20210129-Chapter-12-PILA_Translation_English.pdf (date of entry 31.10.2025).
6. Arbitration Rules of International Centre for Settlement of Investment Disputes. 2022. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/Arbitration_Rules.pdf (date of entry 31.10.2025).
7. Arbitration Rules of the Singapore International Arbitration Centre (7th Edition) : as in force from 1 January 2025. URL: <https://siac.org.sg/siac-rules-2025> (date of entry 31.10.2025).
8. Guidelines on Conflicts of Interest in International Arbitration : IBA Council. 25 May 2024. URL: <https://www.ibanet.org/document?id=guidelines-on-conflicts-of-interest-in-international-arbitration-2024> (date of entry 31.10.2025).
9. Commentary on the revised text of the 2024 IBA Guidelines on Conflicts of Interest in International Arbitration. IBA Arbitration Committee, Subcommittee on Rules & Guidelines. URL: <https://www.ibanet.org/document?id=Commentary-on-2024-IBA-Guidelines-on-Conflicts-of-Interest> (date of entry 31.10.2025).
10. Arbitration Rules of United Nations Commission on International Trade Law. 1976. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/arb-rules.pdf> (date of entry 31.10.2025).

11. Arbitration Rules of United Nations Commission on International Trade Law. 2010. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/arb-rules-revised-2010-e.pdf> (date of entry 31.10.2025).
12. Caron D. D., Caplan L. M. The UNCITRAL Arbitration Rules: A Commentary (2nd Edition). Oxford : Oxford University Press, 2013. 1134 p.
13. Report of Working Group II (Arbitration and Conciliation) on the work of its forty-ninth session (Vienna, 15-19 September 2008), United Nations Commission on International Trade Law. 2008, URL: <https://docs.un.org/en/A/CN.9/665> (date of entry 31.10.2025).
14. Vito G. Gallo v. Government of Canada. PCA Case No. 55798. Decision on the Challenge to Mr J. Christopher Thomas, QC. 14 October 2009. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0352.pdf> (date of entry 31.10.2025).
15. Valeri Belokon v. The Kyrgyz Republic. PCA Case No. AA518. Decision on Challenges to Arbitrators Professor Kaj Hober and Professor Jan Paulsson. 6 October 2014. URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw7315_0.pdf (date of entry 31.10.2025).
16. Fidelity Federal Bank v. Durga Ma Corp. U.S. Court of Appeals for the Ninth Circuit. Case No. 386 F.3d 1306 (9th Cir. 2004). Judgment dated 29 October 2024. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/386/1306/632427/> (date of entry 31.10.2025).
17. Goldman Sachs & Co v. Athena Venture Partners, L.P.. U.S. Court of Appeals for the Third Circuit. Case No. 13-3461 (3d Cir. 2015). Opinion of the Court dated 29 September 2015. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca3/13-3461/13-3461-2015-09-29.html> (date of entry 31.10.2025).
18. World Anti-Doping Agency v. Sun Yang and Fédération Internationale de Natation. Case No. 4A_318/2020. Decision of the Swiss Federal Tribunal dated 22 December 2020. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-world-anti-doping-agency-wada-v-sun-yang-and-federation-internationale-de-natation-fina-decision-of-the-swiss-federal-tribunal-4a-318-2020-tuesday-22nd-december-2020> (date of entry 31.10.2025).
19. Beg S.p.a.v. Italy. European Court of Human Rights. Application No. 5312/11. Judgment dated 20 May 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-210014> (date of entry 31.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

УПРАВЛІННЯ ТОВ З ОДНИМ УЧАСНИКОМ

MANAGEMENT OF A SINGLE-MEMBER LIMITED LIABILITY COMPANY

Вінтоняк Н.Д., к.ю.н.,
старший науковий співробітник лабораторії корпоративного права
імені академіка Володимира Луця

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
orcid.org/0000-0003-1666-4437*

Товариство з обмеженою відповідальністю є найбільш поширеною організаційно-правовою формою серед підприємницьких товариств. У процесі інтеграції України до Європейського Союзу, положення щодо вдосконалення правового регулювання товариства з обмеженою відповідальністю законодавцем відображені у Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Водночас серед недоліків Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» можна відзначити неврегульованість питань, пов'язаних з управлінням товариствами з одним учасником.

У статті проведено аналіз законодавства та судової практики щодо здійснення управління у товариствах з обмеженою відповідальністю з одним учасником. Відзначено, що особливістю товариства з обмеженою відповідальністю з одним учасником є те, що рішення з питань, що належать до компетенції загальних зборів учасників, приймаються учасником товариства одноосібно та оформлюються письмовим рішенням такого учасника. Єдиний учасник товариства може одноосібно вирішувати будь-які питання діяльності товариства.

У судовій практиці трапляються спори щодо оскарження змісту рішення єдиного учасника. Це пов'язано з тим, що нормативно-правовими актами не встановлено конкретних вимог до змісту такого рішення.

Аналіз законодавства свідчить про те, що єдиний учасник може як виконувати функції виконавчого органу на підставі укладеного трудового договору, так і здійснювати управління товариством без укладення трудового договору. Для цього єдиному учаснику необхідно прийняти відповідне рішення та внести відомості до єдиного державного реєстру.

Звернено увагу, що потребує нормативного врегулювання питання, пов'язане з управлінням товариством у разі смерті єдиного учасника товариства. Адже у випадку, якщо єдиний учасник, який помер виконував ще й функції виконавчого органу товариства, то тоді діяльність товариства тимчасово може бути повністю заблокованою.

Ключові слова: товариство, управління, учасник, рішення, загальні збори.

A limited liability company (LLC) is the most common organizational and legal form among business entities. In the process of Ukraine's integration into the European Union, the legislator reflected provisions aimed at improving the legal regulation of limited liability companies in the Law of Ukraine "On Limited and Additional Liability Companies". At the same time, one of the shortcomings of the Law of Ukraine "On Limited and Additional Liability Companies" is the lack of regulation regarding the management of companies with a sole participant.

This article analyzes legislation and judicial practice concerning the management of limited liability companies with a sole participant. It is noted that a particular feature of an LLC with a sole participant is that decisions on matters falling within the competence of the general meeting of participants are made solely by the participant and are formalized in writing as a decision of that participant. The sole participant of the company may independently decide any matters relating to the company's activities.

In judicial practice, disputes arise concerning challenges to the content of the decisions of the sole participant. This is due to the absence of specific statutory requirements for the content of such decisions.

An analysis of the legislation demonstrates that the sole participant may either perform the functions of the executive body under an employment contract or manage the company without entering into an employment contract. To do so, the sole participant must adopt the relevant decision and enter the necessary information in the Unified State Register.

Attention is drawn to the need for legislative regulation of issues concerning the management of the company in the event of the death of the sole participant. Indeed, if the deceased sole participant also performed the functions of the company's executive body, the company's operations may become entirely blocked on a temporary basis.

Key words: company, management, participant, decision, general meeting.

Позитивний досвід багатьох країн романо-германської та англосаксонської правових систем, які законодавчо визнали товариства однієї особи, дозволяє стверджувати, що це явище не суперечить правовій природі юридичної особи та господарських товариств, а, навпаки, збагачує правові механізми з управління активами фізичних і юридичних осіб, розширює підприємницьку практику [1, с. 13]. Поява такої форми юридичної особи в законодавстві країн з розвинутою економікою пояснюється науковцями як потреба в концентрації капіталу та обмеженні фінансових ризиків. Коли достатньо великий капітал зосереджується в окремої фізичної особи, зникає потреба об'єднувати капітал з іншою особою, оскільки потім власник цього капіталу буде вимушений шукати шляхи отримання домінуючого становища [2, с. 123-124].

О. С. Яворська зазначає, що можливо виділити два способи утворення товариства однієї особи: прямий, при якому у законодавстві закріплено загальний дозвіл на створення таких товариств. При цьому можуть встанов-

люватися певні обмеження, наприклад, єдиним засновником може бути лише юридична особа чи лише певним юридичним особам дозволено бути єдиним акціонером. Непрямий спосіб полягає в тому, що при загальній забороні на утворення товариства однієї особи, допускається його функціонування, якщо з тих чи інших причин залишився один учасник (можуть встановлюватися певні додаткові умови) [3, с. 61].

Серед актів ЄС інтеграційного спрямування важливе значення має Директива 89/667/ЄЕС Ради Європейських Співтовариств «Щодо приватизованих підприємств з обмеженою відповідальністю з одним учасником» від 21 грудня 1989 року [4], яка була змінена та надалі ухвалена Директива 2009/102/ЄС Європейського парламенту та ради від 16 грудня 2009 року «Про приватні компанії з обмеженою відповідальністю, що складаються з одного учасника» [5] відповідно до положень яких товариство може мати єдиного учасника з моменту створення, а також коли його акції стали належати одному акціонеру (товари-

ство з єдиним учасником); єдиний учасник виконує повноваження загальних зборів товариства; рішення, ухвалені єдиним учасником, мають бути зафіксовані у протоколі або вчинені у письмовій формі.

У ЦК України зазначається, що товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 83); товариство, створене однією особою, діє на підставі статуту, затвердженого цією особою (ч. 2 ст. 87); господарське товариство, крім повного і командитного товариств, може бути створене однією особою, яка стає його єдиним учасником (ч. 2 ст. 114). Тобто, законодавство допускає створення товариств з одним учасником. Варто відзначити, що можливість створення товариства однією особою передбачено також і в Проекті Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» № 14056 від 21.09.2025 року.

Згідно п. 1 ч. 1 ст. 116 ЦК України та п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» учасники товариства мають право брати участь в управлінні товариством у порядку, передбаченому цим законодавством та статутом товариства. Управління товариством здійснюється шляхом участі у прийнятті рішень загальними зборами, які є вищим органом управління товариства.

В. І. Цікало зазначає, що одним із самостійних корпоративних прав пропорційного характеру, яке належить до групи прав на участь в управлінні акціонерним товариством, є право на голосування. Здійснення права на голосування у вищому органі управління товариства полягає в можливості акціонерів брати участь в ухваленні рішень, які формують (визначають) волю товариства як юридичної особи. Такі рішення приймають загальні збори, за винятком випадків, коли товариство діє в складі одного акціонера, який виконує функцію вищого органу управління [6, с. 137].

Недоліком чинного законодавства, в тому числі Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», є відсутність належного правового регулювання управління в товариствах з обмеженою відповідальністю (надалі – ТОВ) з одним учасником. Л. В. Сішук зазначає, що правових ситуацій на практиці, які потребують нормативного регулювання, значно більше, що мало б бути врегульовано саме у спеціальному законі, зокрема йдеться про особливості спадкування частки у статутному капіталі товариства з одним учасником чи звернення стягнення на майно єдиного учасника товариства у вигляді тієї ж частки, чи про особливості діяльності виконавчого органу товариства з одним учасником та інше. Однозначно, що метою законодавця не має бути зарегулювання відносин без додаткової на те потреби, але й залишати без уваги ряд прогалин, що виникли у ході формування практики застосування, теж не варто [7, с. 73].

У Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (надалі – Закон), існує тільки норма, яка стосується особливостей проведення загальних зборів учасників товариством, що має одного учасника. Зокрема згідно ч. 1 ст. 37 Закону у товаристві, що має одного учасника, рішення з питань, що належать до компетенції загальних зборів учасників, приймаються таким учасником товариства одноособово та оформлюються письмовим рішенням такого учасника. Тобто єдиний учасник формує волю товариства та може вирішувати будь-які питання діяльності ТОВ, які відповідно до ст. 30 Закону належать до компетенції загальних зборів: визначення основних напрямів діяльності товариства; внесення змін до статуту товариства, прийняття рішення про здійснення діяльності товариством на підставі модельного статуту; зміна розміру статутного капіталу товариства...; прийняття інших рішень, віднесених законом до компетенції загальних зборів учасників.

Згідно з ч. 2 ст. 37 Закону до товариства з одним учасником не застосовуються положення статей 32-36 цього Закону, а інші положення цього Закону застосовуються з урахуванням положень частини першої цієї статті. Мається на увазі те, що до ТОВ з одним учасником не застосовуються положення Закону про порядок скликання загальних зборів учасників, проведення, прийняття рішень, в тому числі шляхом заочного голосування та шляхом опитування.

Стосовно строку скликання річних загальних зборів у справі № 910/4457/24 сформована правова позиція щодо застосування ч. 2 ст. 31 та ст. 37 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Верховний суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 17 вересня 2025 року відзначив, що «частина друга статті 31 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» регулює строки скликання річних загальних зборів учасників та питання, які в обов'язковому порядку вносяться до порядку денного таких зборів, а стаття 37 цього Закону визначає особливості проведення загальних зборів учасників товариством, що має одного учасника, про що безпосередньо свідчить її назва» [8].

Щодо вимог до рішення єдиного учасника, то законодавець не встановлює вимоги нотаріального посвідчення для прийнятих рішень, такі рішення викладають в письмовій формі та підписуються єдиним учасником товариства. Також рішення єдиного учасника може бути підписане з використанням кваліфікованого електронного підпису відповідно до вимог Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» та Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги».

Нотаріальне посвідчення рішення єдиного учасника вимагається при здійсненні державної реєстрації з урахуванням ст. 15 та 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» справжність підпису єдиного учасника на рішенні товариства про визначення розміру статутного капіталу та розмірів часток учасників, засвідчується нотаріально з обов'язковим використанням спеціальних бланків нотаріальних документів.

Крім того, єдиний учасник товариства на підставі ч. 2 ст. 5 Закону може встановити вимогу нотаріального засвідчення справжності власного підпису під час прийняття рішень з питань діяльності відповідного товариства та/або вимогу нотаріального посвідчення правочину, предметом якого є частка такого учасника у статутному (складеному) капіталі відповідного товариства, та скасувати таку вимогу, відомості про що вносяться до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань у порядку, визначеному законом. Така вимога учасника чи скасування учасником цієї вимоги є одностороннім правочином і підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню.

На практиці через відсутність вимог до змісту рішення єдиного учасника, виникають певні розбіжності. У справі № 640/6595/20 товариство просило визнати протиправним і скасувати наказ Мін'юсту України від 03.03.2020 № 743/5 «Про скасування реєстраційних дій в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Згідно із п. 18 висновку Колегії Мін'юсту України рішення учасника від 18.12.2019 року № 18/12/2019 містить відомості про визначення кворуму, формування порядку денного та голосування, що суперечить ч. 2 ст. 37 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», оскільки такі відомості не зазначаються у рішенні

товариства, яке має лише одного учасника, а в ТОВ був єдиний учасник.

Розглядаючи спір по суті, суди попередніх інстанцій встановили, що однією з підстав для скасування спірних реєстраційних дій слугувало те, що рішення одноосібного учасника товариства містить відомості про визначення кворуму, формування порядку денного та голосування, що суперечить вимогам ст. 37 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю».

У Постанові від 08 липня 2021 року Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду розглядаючи касаційну скаргу зазначив, що *«з приводу недоліків рішення єдиного учасника, а саме наявності в ньому відомостей про визначення кворуму та формування порядку денного та голосування, суди виходили з того, що таке рішення прийнято одноособово як єдиним учасником, що не спростовується учасниками цієї справи та відповідає приписам ст. 37 «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», відповідно до якої у товаристві, що має одного учасника, рішення з питань, що належать до компетенції загальних зборів учасників, приймаються таким учасником товариства одноособово та оформлюються письмовим рішенням такого учасника»*.

Наявність у такому рішенні самих лише відомостей про визначення кворуму та формування порядку денного та голосування, на переконання судів попередніх інстанцій, жодним чином не спростовує його сутності, змісту та юридичного значення» [9].

Варто відзначити, що недоцільно зазначати у рішенні єдиного учасника відображення відомостей про визначення кворуму та формування порядку денного, а також голосування, попри те (як зазначено в рішенні суду), що такі відомості не спростовують його сутності. Крім того, рішення у товаристві, що має одного учасника повинні оформлюватися з дотриманням вимог ч. 1 ст. 37 Закону, а саме у формі рішення. У справі 914/466/23 [10] однією з підстав визнання рішення недійсним було порушення вимог ст. 37 «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», а саме те, що у спірному випадку було складено протокол загальних зборів, а не рішення учасника.

Варто також зазначити, що згідно ч. 5 ст. 24 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» вихід учасника з товариства, внаслідок якого у товаристві не залишиться жодного учасника, забороняється, що свідчить про те, що якщо у товаристві єдиний учасник, то реалізувати право на вихід з товариства, такий учасник не зможе.

28.02.2025 року набув чинності Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025 року (введений в дію 28.08.2025 року), яким внесено зміни до ч. 1 ст. 97 ЦК України та викладено в наступній редакції: «Управління товариством здійснюють його органи або безпосередньо його єдиний учасник – фізична особа у разі прийняття таким учасником рішення про це та після внесення відповідних відомостей до єдиного державного реєстру». Раніше, дещо схожа норма була викладена у ст. 65 ГК України (втратив чинність 28.08.2025 року) в якій було вказано, що власник здійснює свої права щодо управління підприємством безпосередньо або через упо-

вноважені ним органи відповідно до статуту підприємства чи інших установчих документів.

Ч. 1 ст. 97 ЦК України свідчить про те, що єдиний учасник може здійснювати управління товариством без укладення трудового договору. Для цього єдиному учаснику необхідно прийняти відповідне рішення та внести відомості до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань відповідно до п. 13 ч. 2 ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Після цього єдиний учасник здійснюватиме управління товариством, підписуватиме договори, податкову, фінансову та іншу звітність. Якщо єдиний учасник здійснює управління товариством без укладення трудового договору, то відповідно заробітна плата не сплачується.

На практиці виникають труднощі у зв'язку з тим, що доволі часто управління Державної служби України з питань праці застосовують до товариств санкції, обґрунтовуючи свою позицію тим, що учасник, який виконує функції виконавчого органу повинен працювати на підставі укладеного трудового договору та як найманий працівник має отримувати заробітну плату. Водночас суди у спорах з управлінням Державної служби України з питань праці зазначають, що *«відносини, які виникають при виконанні засновником директора товариства без укладання трудового договору є корпоративними, а отже відсутній обов'язок укладати трудовий договір, нараховувати та сплачувати заробітну плату. Таким чином, відсутні будь-які порушення норм чинного законодавства про працю»* [11].

У статуті можуть бути відсутні положення, які надають можливість єдиному учаснику здійснювати управління товариством без укладення трудового договору, тому задля уникнення спірних ситуацій варто додатково такі положення продублювати в установчому документі. Крім того, прийняте рішення про покладення обов'язків управління товариством на єдиного учасника слід оформити згідно ч. 1 ст. 37 Закону.

Ще одним питанням, яке потребує нормативного врегулювання, пов'язане з управлінням товариством у разі смерті єдиного учасника товариства. Незалежно від того, чи єдиний учасник виконує функції виконавчого органу на підставі трудового договору чи здійснює управління товариством без укладення договору, на практиці з цього приводу виникають певні труднощі. Якщо єдиний учасник, який помер виконував ще й функції виконавчого органу товариства, то тоді діяльність товариства тимчасово може бути повністю заблокованою. Адже, якщо на підставі свідоцтва, яке посвідчує повноваження управителя спадщини – корпоративними правами не прийняти рішення про зміну керівника та внесення відомостей до єдиного державного реєстру, то неможливим є укладення договорів з контрагентами, подання фінансової та податкової звітності та здійснення повноцінної господарської діяльності товариством.

Окреслені вище та інші питання, які виникають при здійсненні управління у товариствах з обмеженою відповідальністю з одним учасником потребують належного правового регулювання. З метою ефективного управління товариством з одним учасником та сприятливого інвестиційного середовища, законодавцю слід врахувати прогалини чинного законодавства, які висвітлює правозастосовча та судова практика.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акіменко Ю. Ю. Особливості цивільно-правового статусу господарського товариства однієї особи (на прикладі законодавства України та ФРН): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ю. Ю. Акіменко; кер. роботи М. Р. Аракелян; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. 20 с.
2. Лехокодух І.О. Щодо правового статусу господарських товариств з одним учасником. *Форум права*. 2016. № 5. С. 123-129.
3. Яворська О. С. Господарське товариство однієї особи. Корпоративне право України та інших європейських країн: порівняльно-правова характеристика. Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції 26-27 вересня 2014 року. Івано-Франківськ, 2014. С. 61-65.

4. Директива 89/667/ЄЕС Ради Європейських Співтовариств «Щодо приватизованих підприємств з обмеженою відповідальністю з одним учасником» від 21 грудня 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_459#.
5. Директива 2009/102/ЄС Європейського парламенту та ради від 16 грудня 2009 року «Про приватні компанії з обмеженою відповідальністю, що складаються з одного учасника». URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32009L0102>.
6. Цікало І. В. Здійснення акціонерами права на голосування в умовах воєнного стану. Зміни у корпоративному законодавстві в період дії правового режиму воєнного стану в Україні: Збірник наукових праць за матеріалами XX Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2022 року, м. Івано-Франківськ) / НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. д-ра юрид. наук В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2022. С. 135-137.
7. Сіщук Л. В. Правовий статус товариств з обмеженою відповідальністю: новації в умовах євроінтеграції. Цивілістична платформа: наук. юрид. журн. / редкол.: І. Спасибо-Фатєєва (гол. ред.) та ін. Харків: ГО «Цивілістична платформа», 2024. № 3. С. 66-97.. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/976>.
8. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 17 вересня 2025 року, справа № 910/4457/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130307162>.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 08 липня 2021 року, справа № 640/6595/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98187773>.
10. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 17 вересня 2025 року, справа № 914/466/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130597961>.
11. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 14 березня 2019 року, справа № 857/1476/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80455482>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

САМОЗАХИСТ В ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ: СПОСОБИ, ВИДИ, ОЗНАКИ

SELF-DEFENSE IN CONTRACTUAL OBLIGATIONS: REMEDIES, TYPES, AND CHARACTERISTICS

Деледівка С.Г., д.філос. в гал. права,
докторант

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
orcid.org/0009-0009-6597-1856

Договірне право є найбільшою підгалуззю цивільного права, якій присвячено більшість відповідних наукових досліджень. Однак способам захисту прав в договірних відносинах була приділена недостатня увага. Зазначене ще в більшій мірі стосується і способів самозахисту прав сторін договору.

Сам самозахист в цивільних відносинах, маючи під собою конституційне підґрунтя, вперше був врегульований в цивільному законі лише з прийняттям в 2004 році Цивільного кодексу України, тому підстави застосування відповідних захисних механізмів, умови, межі і наслідки застосування самозахисту є недостатньо розробленими в науці цивільного права.

Якщо самозахист в позадоговірних зобов'язаннях, в тому числі при здійсненні необхідної оборони і крайньої необхідності є доволі вивченим соціальним явищем, в тому числі в частині цивільно-правових наслідків відповідних кримінально-караних діянь, то самозахист в договірних зобов'язаннях потребує додаткових теоретичних досліджень.

В статті на підставі аналізу наукових джерел визначаються умови застосування та формулюється визначення самозахисту прав в договірних зобов'язаннях, пропонується відкритий перелік способів самозахисту, який притаманний і застосовний саме в рамках договірних відносин. Особлива увага приділена такому способу самозахисту як одностороння зміна та відмова від договору.

Робиться висновок, що вищевказаному способу самозахисту притаманні наступні ознаки: односторонньо-зобов'язуючий характер правочину, письмова форма, вчинення уповноваженою особою, наявність передбачених фактичних підстав для прийняття, необхідність доведення до іншої сторони договору. Додатково констатується, що такі ознаки притаманні і іншим способам самозахисту прав в договірних зобов'язаннях, які мають своїм наслідком вплив на баланс прав і обов'язків сторін договору або на динаміку відповідних договірних зобов'язань.

Ключові слова: договір, способи самозахисту прав в договірних зобов'язаннях, види і класифікація способів самозахисту прав.

Contract law is the largest sub-branch of civil law and has been the subject of extensive academic research. However, the remedies available for the protection of rights within contractual relations have received insufficient attention. This is even more true for the self-defense mechanisms available to the parties of a contract.

Although self-defense in civil relations has a constitutional foundation, it was only first regulated in civil legislation with the adoption of the Civil Code of Ukraine in 2004. As such, the grounds for applying protective mechanisms, the conditions, limits, and consequences of self-defense are still underdeveloped in civil law scholarship.

While self-defense in non-contractual obligations – including in cases of necessary defense and extreme necessity – has been more thoroughly studied, particularly in terms of the civil consequences of criminal acts, the concept of self-defense in contractual obligations requires further theoretical exploration.

Based on the analysis of legal scholarship, the article defines the conditions for the application of self-defense in contractual obligations and formulates a definition of this legal phenomenon. It also proposes an open list of self-defense remedies specifically relevant and applicable to contractual relations. Special attention is given to such a remedy as unilateral modification or termination of a contract.

The article concludes that this form of self-defense possesses the following features: the unilateral binding nature of the legal act, its written form, execution by an authorized party, the presence of specific factual grounds, and the requirement to notify the other party. Additionally, it is noted that these features are characteristic of other forms of self-defense in contractual obligations, particularly those that affect the balance of rights and duties between the parties or influence the dynamics of the respective contractual obligations.

Key words: contract, remedies of self-defense in contractual obligations, types and classification of self-defense remedies.

Постановка проблеми. Способам захисту цивільних прав в науковій літературі приділена значна увага, однак самозахист прав був досліджений переважно в позадоговірних правовідносинах, зокрема при застосуванні заходів необхідної оборони та крайньої необхідності. Стосовно самозахисту в договірних зобов'язаннях можна виділити дисертаційне дослідження А.О. Покровської «Самозахист у договірних відносинах», де автор на підставі аналізу відповідного теоретичного матеріалу сформулювала ряд обґрунтованих висновків, які потребують подальшого обговорення в науці цивільного права.

Дисертаційне дослідження Ю.В. Мартинюка «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях» також в певній частині має своїм предметом також здійснення самозахисту в договірних зобов'язаннях. Проблемі самозахисту також приділялась увага в роботах Д.В. Горбась, І.О. Дзери, О.О. Кота, Г.О. Уразової, Є.О. Харитонова, О.І. Чепис, В.Л. Яроцького та інших науковців.

Всі ці наукові доробки потребують додаткового обговорення в тому числі і тому, що комплексних досліджень способів самозахисту в договірних відносинах наразі недостатньо, що перш за все негативно впливає на практику правозастосування.

Тому **метою** даної статті є встановлення умов застосування, формулювання визначення самозахисту прав в договірних зобов'язаннях та їх відкритого переліку, виокремлення специфічних юридичних ознак тих способів самозахисту, які мають своїм наслідком вплив на баланс прав і обов'язків сторін договору або на динаміку відповідних договірних зобов'язань, а також формулювання відповідних висновків, які можуть бути враховані в практиці правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Специфіка захисту договірних прав, вибір того чи іншого способу захисту, взаємозв'язок цих способів захисту із засобами захисту прав залежить передовсім від форм такого захисту.

Поняття форми захисту цивільних прав, їх види є установлені в науці цивільного права. Так О.О. Кот у своєму дисертаційному дослідженні розглядає форми захисту в залежності від суб'єкта, який здійснює захист права, поділяючи їх на юрисдикційні форми, які в свою чергу поділяються на судову та альтернативну (адміністративну та нотаріальну) та самозахист цивільних прав [5, ст. 14].

Є.О. Харитонов зазначає, що з урахуванням положень цивільного законодавства можна виділити такі види захисту цивільних прав: судовий захист; позасудовий захист (що здійснюється державними органами та органами місцевого самоврядування, а також спеціально визначеними особами, зокрема нотаріусами); самозахист прав за допомогою дій, що здійснюються потерпілою особою [14, ст. 106]. За позицією І.О. Дзери, можливі дві форми захисту прав – самостійними діями суб'єкта та шляхом звернення до уповноважених державних органів [6, ст. 83].

Ю.В. Мартинюк, досліджуючи саме договірні способи захисту прав, виділяє способи захисту, які реалізуються виключно в юрисдикційній формі, альтернативно, як в юрисдикційній так і самостійно уповноваженим суб'єктом, ті, які здійснюються виключно в неюрисдикційній формі (засоби оперативного впливу) [9, ст. 117].

Отже, є всі підстави визначити такі форми захисту цивільних прав, які в повному обсязі притаманні і договірним відносинам – юрисдикційна форма захисту і самозахист прав. В залежності від застосування тієї чи іншої форми буде залежати і специфіка такого захисту, і вибір способів захисту, і інші елементи відповідних захисних дій. В цій роботі увага буде приділена власне самозахисту прав сторін цивільно-правового договору.

Як цілком слушно зазначає В.Л. Яроцький, здійснення права на самозахист забезпечує оперативний, дієвий, економічний захист, сприяє зростанню соціальної активності і правосвідомості учасників цивільних відносин, укріпленню законності та правопорядку [18, ст. 470]. Такого ж погляду дотримується і О.І. Чепис, відзначаючи очевидність переваг самозахисту перед усіма іншими формами захисту: оперативність та ефективність, забезпечена особистою зацікавленістю уповноваженої особи [17, ст. 212]. Здійснення оперативного, дієвого та економічного захисту в договірних зобов'язаннях є запорукою належної реалізації прав його учасників, стабільності та гарантованості всього цивільного обороту. Більше того, нехтування вищевказаними властивостями в багатьох випадках може призводити до втрати доцільності у захисті порушених прав, особливо при здійсненні підприємницької діяльності.

Така форма захисту цивільних прав як самозахист має свою основу в нормах Конституції України, в якій в ст. 55 зазначено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [4]. Деталізація цієї конституційної основи самозахисту прав, його визначення, умови та межі в рамках приватно-правових правовідносин визначені цивільним законодавством. Так, згідно із ст. 19 Цивільного кодексу України [16], самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Для формулювання визначення поняття самозахисту в договірних відносинах необхідно дослідити його ознаки, або як вони визначаються деякими дослідниками, умови його застосування. Так, Є.О. Харитонов визначає такі умови для застосування самозахисту, які в тій чи іншій мірі притаманні і договірним відносинам: 1) порушення

цивільного права або реальна загроза його порушення; 2) відсутність у законі заборони застосування обраного способу самозахисту; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність поведінки уповноваженої особи змісту порушеного права; 5) спрямованість на протидію правопорушенню [15, ст. 6].

Ю.В. Мартинюк виділяє наступні ознаки самозахисту у договірних зобов'язаннях: 1) підставами є порушення права або загроза його порушення; 2) суб'єктом самозахисту є особа, права якої порушуються або інша особа; 3) його змістом є протидія неправомірному посягання на суб'єктивне право; 4) спосіб самозахисту повинен корелювати з правом, яке порушується; 5) вибір способу самозахисту може залежати як від зумовленості його змістом договору або закону, так і залежати від власної волі особи [8, ст. 210].

Подібні умови або ознаки застосування самозахисту підтримуються і іншими авторами, розходження в поглядах стосуються переважно самозахисту в договірних чи позадоговірних відносинах, де до останніх переважно належать умови, підстави і наслідки застосування заходів необхідної оборони та крайньої необхідності, які договірним зобов'язанням не притаманні. Що стосується самозахисту в договірних відносинах, то всі вищевказані ознаки притаманні саме цьому сегменту цивільно-правових зобов'язань, де особливо визначальними серед них є відповідність застосованих способів змісту порушеного права та відсутність у законі заборони застосування обраного способу самозахисту. З урахуванням наведених ознак або умов здійснення самозахисту є можливість сформулювати його визначення, попередньо здійснивши аналіз таких визначень в науковій літературі.

Ю.В. Мартинюк, називаючи самозахист в договірних відносинах заходами оперативного впливу, визначає останні як передбачені у договорі чи законі спеціальні різновиди самозахисту цивільних прав в договірних зобов'язаннях, що є односторонніми діями юридичного характеру, вчинюваними учасниками договірних правовідносин самостійно з метою припинення або попередження повторення порушень договірних зобов'язань [8, ст. 208].

А.О. Покровська під самозахистом у договірних відносинах пропонує розуміти неюрисдикційну форму захисту прав, що полягає у застосуванні уповноваженою особою (кредитором) дій юридичного та фактичного характеру – способів захисту прав та законних інтересів, передбачених договором або законом, які застосовуються кредитором самостійно, незалежно від можливості звернення до компетентних органів за захистом своїх прав [11, ст. 58].

В.Л. Яроцький визначає самозахист як застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства, відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням [18, ст. 467].

Додатково слід зазначити, що і Ю.В. Мартинюк, і А.О. Покровська в цитованих роботах відзначають, що способи самозахисту в договірних відносинах повинні обов'язково передбачатися договором або законом, причому А.О. Покровська обґрунтовує свою думку тим, що саме ця вимога сприяє правовій визначеності між сторонами, унеможливує зловживання правами та є прийнятною в сучасних реаліях договірних відносин [11, ст. 183]. Жодним чином не применшуючи значення наведених аргументів варто відзначити, що така позиція разом із визначенням самозахисту через заходи оперативного впливу мала своїм підґрунтям норми Господарського кодексу, який наразі втратив чинність.

Дійсно, ст.ст. 235, 236 ГК України визначали оперативно-господарські санкції як заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попе-

редження повторення порушень зобов'язання, що виконуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку, встановлюючи їх відкритий перелік. Це зокрема були такі заходи, як одностороння відмова від виконання свого зобов'язання, відмова від прийняття подальшого виконання та інші заходи із спеціальним зазначенням, що сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції [3].

Тобто для суб'єктів господарювання можливість використання та застосування тих чи інших способів самозахисту або за термінологією ГК України оперативно-господарських санкцій чи заходів оперативного впливу обмежувалось тими, які передбачені виключно законом або укладеним договором. Після втрати чинності ГК України і сама термінологія, в тому числі визначення самозахисту цивільних прав, і джерела застосування заходів самозахисту мають бути приведені у відповідність до чинного законодавчого регулювання.

Забігаючи наперед, але не аналізуючи тут конкретні способи самозахисту прав варто зазначити, що в період дії ГК України Верховний Суд не пов'язував обов'язковість застосування способів самозахисту з виключним їх передбаченням в законі або договорі. Ця зокрема було продемонстровано в постанові КГС ВС від 29 березня 2018 року у справі № 915/214/17, пов'язаній із таким способом забезпечення виконання зобов'язання, який одночасно є і способом самозахисту, як притримання майна. Зокрема судовою колегією було зазначено, що положення параграфу 7 глави 49 ЦК України, які регулюють такий спосіб забезпечення виконання зобов'язань як притримання, не передбачають обов'язку для кредитора та божника укладати у письмовій формі правочин про притримання майна [12].

Згідно ст. 19 ЦК України способи самозахисту можуть мати місце, якщо вони не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства, відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Причому в ч. 2 ст. 19 ЦК України спеціально передбачено, що способи самозахисту *можуть обиратися самою особою* чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства. Отже, вимога встановлення способів самозахисту виключно через їх визначення в договорі або законі є такою, що не відповідає вимогам чинного наразі законодавства, а відповідні способи можуть визначатися самою уповноваженою особою. Однак такі способи не повинні суперечити закону та моральним засадам суспільства, відповідати порушеному праву та характеру порушення, а також спричиненим порушенням наслідків.

З урахуванням втрати чинності ГК України визначення самозахисту також потребує уточнення в частині застосування терміну заходи оперативного впливу шляхом його можливої корекції, оскільки наразі для такої термінології відсутнє законодавче підґрунтя. Втім в цілях класифікації способів самозахисту прав така термінологія може бути цілком прийнятною. Також потребує додаткового аналізу питання класифікації дій в самозахисті, які багатьма науковцями визначаються як фактичні та юридичні дії, як тільки юридичні, або тільки як фактичні. Не вбачаючи за доцільне наводити відповідні наукові погляди, варто процитувати слушну думку Є.О. Харитонова, який зазначає, що виглядає некоректною дискусія щодо юридичних чи фактичних дій при здійсненні самозахисту, оскільки кожна дія, що тягне виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків є «юридичною», хоча той, хто її вчинив може мати чи не мати мети створити певні юридичні наслідки, тобто відповідні дії можуть бути кваліфіковані як юридичні акти та юридичні вчинки [15, ст. 7]. Поділяючи цілком і повністю цю думку все ж таки варто зазначити, що визначення самозахисту в договірних зобов'язаннях варто формулювати саме через фактичні

та юридичні дії саме в залежності від мети і спрямованості дій уповноваженого суб'єкта.

З урахуванням вказаних ознак та умов застосування самозахисту, а також його визначень у інших науковців можна сформулювати наступне визначення самозахисту цивільних прав в договірних правовідносинах: застосування особою засобів протидії, які є односторонніми діями юридичного або фактичного характеру, що застосовуються самостійно без звернення до юрисдикційних органів з метою оперативного та економного захисту порушених прав, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства, відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Наведене визначення самозахисту корелює з усталеним в юридичній науці і судовій практиці визначенням належного судового способу захисту прав – прямо передбачений законом або договором, відповідає суті права, стосується цього права та відповідає порушенню такого права та його наслідкам. Така кореляція або схожість свідчить про однакову юридичну природу юрисдикційних способів захисту прав і способів самозахисту. Разом з тим методологічно важливою є відмінність у таких способах захисту, а саме стосовно джерел їх встановлення. Якщо для судово-юрисдикційної форми є переважним *визначення* належного способу захисту права в договорі або законі, для способів самозахисту визначальним є *несуперечність* закону та моральним засадам суспільства. Така відмінність є також типовим проявом диспозитивних засад цивільного права.

Є цілком справедливою думка А.О. Покровської в дисертації, яка власне присвячена самозахисту у договірних відносинах, що чинне цивільне законодавство не містить щонайменше орієнтованого переліку способів самозахисту прав [11, ст. 185]. До цього слід додати, що не визначає такого переліку і юридична наука, що стосується також і способів самозахисту в договірних зобов'язаннях. Серед наукових джерел, які можна використати для виокремлення способів захисту в договірних правовідносинах, можна виділити роботу Д.В. Горбась, що надає класифікацію можливих способів самозахисту цивільного права, які в певній мірі можна віднести до договірних, зокрема: 1) вчинення уповноваженою особою дозволених законом дій фактичного характеру; 2) виконання порушеного зобов'язання за рахунок боржника; 3) забезпечення зустрічного виконання, в тому числі зупинення виконання зустрічного обов'язку; 4) відмова вчинити певні дії, в тому числі щодо відмови від прийняття зобов'язання або відмови від договору [1, ст. 220].

Перший спосіб має доволі абстрактні характеристики, а три наступних цілком і повністю можна віднести саме до договірних способів самозахисту прав. Л.В. Мамчур, також наводить перелік способів самозахисту, в якому додатково до попереднього автора можна виділити такі притаманні договірному самозахисту способи: призначення додаткового строку або доручення виконання третій особі, безоплатне усунення недоліків або зменшення суми, що належить до виплати [7, ст. 16].

А.О. Покровська, не формулюючи переліку способів самозахисту в договірних зобов'язаннях, наводить класифікацію таких способів, частина класифікаційних видів з яких може бути використана для визначення самих договірних способів самозахисту, зокрема: 1) заходи оперативного впливу, види забезпечення виконання зобов'язань та міри цивільно-правової відповідальності; 2) поіменовані і непоіменовані способи самозахисту; 3) правоприпиняючі, правозмінні і компенсаційно-штрафні способи самозахисту [11, ст. 105].

Щодо класифікації способів самозахисту шляхом їх поділу на заходи оперативного впливу, види забезпечення виконання зобов'язань та міри цивільно-правової

відповідальності можна зазначити наступне. За нашим переконанням, міри цивільно-правової відповідальності характерні передовсім для юрисдикційної форми захисту і не притаманні власне самозахисту. Заходи оперативного впливу визначались способами самозахисту в період чинності ГК України, однак з точки зору класифікаційних ознак можуть використовуватися і наразі.

До такого виду класифікації, як заходи оперативного впливу в договірних зобов'язаннях можна віднести наступні способи самозахисту: виконання порушеного зобов'язання за рахунок боржника; зупинення виконання зустрічного зобов'язку; відмова вчинити певні дії, в тому числі відмова від прийняття зобов'язання; призначення додаткового строку виконання; доручення виконання третій особі; безоплатне усунення недоліків або зменшення суми, що належить до виплати; одностороння зміна або відмова від договору.

Стосовно видів забезпечення виконання зобов'язань, то безумовно всі речові способи забезпечення виконання, а саме застава, іпотека, притримання, довірча власність містять доволі потужний інструментарій способів захисту, які очевидно відносяться до самозахисту. Ця і процедура досудового врегулювання при забезпеченні зобов'язань заставою і іпотекою в частині можливості кредитора продати предмет забезпечення від власного імені будь-якій третій особі або оформити його у свою власність. Аналогічні правові можливості містить і інститут довірчої власності. Це і перелік юридично значимих односторонніх дій уповноваженої особи при застосуванні притримання майна.

Що стосується зобов'язально-правових видів забезпечення виконання зобов'язань, то до способів самозахисту можна віднести провочності, надані бенефіціару при застосуванні гарантії, яка надає можливість отримання виконання від банку-гаранта без звернення до юрисдикційного органу. Інші зобов'язально-правові види забезпечення, а саме неустойка, порука і завдаток для захисту прав уповноваженої особи потребують юрисдикційної форми захисту прав.

Отже в частині забезпечувальних заходів можна виділити такі способи самозахисту в договірних зобов'язаннях: право самостійного продажу або оформлення у власність предмета забезпечення виконання зобов'язань, фактичні дії щодо притримання майна та отримання виконання від банку-гаранта. Всі ці дії здійснюються уповноваженою особою в односторонньому порядку без звернення до юрисдикційного органу.

Такий вид класифікації як поділ способів самозахисту на поіменовані і непоіменовані є з одного боку доволі умовним, а з іншого методологічно важливим, принаймні з точки зору договірної практики. Щодо умовності слід зазначити, що чинне цивільне законодавство прямо не встановлює ні закритого, ні відкритого списку саме поіменованих способів захисту прав. Однак в ряді інститутів договірної права існують правові норми, які прямо передбачають застосування тих чи інших способів самозахисту прав.

Це, зокрема право покупця в односторонньому порядку відмовитися від договору купівлі-продажу у разі відмови продавця передати проданий товар (ч. 1 ст. 665 ЦК України), право покупця відмовитися від переданого товару та його оплати при передачі меншої кількості товару (ч. 1 ст. 670 ЦК України), а також інші доволі численні односторонні інструменти впливу на протилежну сторону у відносинах купівлі-продажу, права наймача відремонтувати річ, зарахувавши вартість ремонту в рахунок плати за найм речі у випадку, якщо наймодавець не провів капітального ремонту речі (ч. 3 ст. 776 ЦК України), права підприємця не розпочинати роботу, а розпочату роботу зупинити, якщо замовник не надав матеріалу, устаткування або річ, що підлягає переробці (ст. 851 ЦК України) та багато

інших способів самозахисту, передбачені тими чи іншими договірними інститутами.

В цьому аспекті такі способи самозахисту дійсно можна вважати поіменованими. Стосовно таких способів закон передбачає умови, межі і наслідки їх застосування, тому правозастосовна практика має певні орієнтири для юридичної оцінки відповідних обставин. Зовсім інша ситуація буде мати місце стосовно непоіменованих способів самозахисту, джерелом яких є виключно умови укладеного між сторонами договору. В цьому випадку саме від сторін залежить формулювання відповідних умов, меж і наслідків застосування таких способів самозахисту прав для їх належної і правильної оцінки як правозастосовним органом, так і іншою стороною договору. Власне від правильного і повного формулювання відповідних договірних умов залежить можливість їх застосування на практиці. Іншим механізмом юридичної оцінки таких непоіменованих способів самозахисту прав може бути аналогія закону, тобто застосування норм схожих договірних інститутів, які мають безпосереднє врегулювання в цивільному законі.

Стосовно такого виду класифікації як поділ способів самозахисту на правоприпиняючі, правозмінні і компенсаційно-штрафні способи самозахисту можна зазначити, що останній підвид класифікації, а саме компенсаційно-штрафні способи притаманні виключно юрисдикційній формі захисту прав, а не самозахисту. Однак правоприпиняючі, правозмінні способи самозахисту потребують посиленої уваги з точки зору їх впливу на динаміку договірних правовідносин. Особливо це стосується таких способів самозахисту як одностороння зміна або відмова від договору, юридична характеристика яких дозволить більш глибоко зрозуміти характерні ознаки та властивості інших способів самозахисту прав в договірних зобов'язаннях.

Частина перша ст. 651 ЦК України містить норму, яка не допускає подвійних тлумачень, а саме зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом [16]. Є очевидним висновок, що такий спосіб самозахисту як одностороння зміна або відмова від договору можливі виключно у випадку, якщо таке право надане стороні законом або відповідним договором. При відсутності такої умови захист прав відповідним способом може мати місце виключно в юрисдикційному порядку.

За позицією Т.В. Боднар можна стверджувати, що шляхом зміни умов договору сторони за взаємною згодою, без звернення до судових органів обирають і формують оптимальні на їх думку правила поведінки, забезпечуючи тим самим самозахист цивільного права від його порушення. Об'єднуючими ознаками односторонньої відмови від зобов'язання і від договору є: така одностороння відмова є правовим наслідком порушення договірної зобов'язання; внаслідок односторонньої відмови відповідно змінюються або припиняються договірні зобов'язання; зміна або припинення договірної зобов'язання у цьому випадку є встановленим законом способом самозахисту порушеного цивільного права [2, ст. 117].

Цілком і повністю поділяючи висновки авторитетної вченої щодо ознак односторонньої відмови від зобов'язання, все ж таки варто зазначити, що одностороння відмова може бути не тільки наслідком порушення зобов'язання, а і інших випадків, не пов'язаних безпосередньо з порушенням. Такий наслідок може мати місце за наявності інших, передбачених договором або законом обставин, хоча порушення зобов'язання в даному випадку є загальним правилом.

В науковій літературі існує декілька думок щодо правової природи такої односторонньої зміни або відмови від договору, яка кваліфікувалась як правочин, розпорядчий акт, юридична дія, заява, одностороннє волевиявлення тощо. Найбільш оптимальною і такою, що відпо-

відає правовій природі відповідного феномену є позиція Г.О. Уразової, що визначає таку односторонню відмову як односторонньо-зобов'язуючий правочин, для вчинення якого особа повинна мати особливу правомочність, який обов'язково має бути доведений до іншої сторони договору, оскільки такий правочин має вплив на правову сферу такої іншої сторони [10, ст. 71].

Як односторонній правочин, що повинен мати відповідну форму і бути доведений до іншої сторони визначає односторонню відмову від договору і Верховний Суд. Так, в постанові КЦС ВС від 8 вересня 2021 року у справі № 727/898/19 було зазначено, що односторонню відмову від договору в тих випадках, коли вона допускається законом або договором, слід кваліфікувати як односторонній правочин, оскільки вона є волевиявленням особи, спеціально спрямованим на припинення цивільних прав та обов'язків. Відмова від договору найму за своєю суттю є одностороннім правочином і, з огляду на підстави такої відмови, є способом захисту порушених прав наймодавця, а тому не вимагає згоди другої сторони. За змістом статті 782 ЦК України, а також виходячи з положень статей 205, 654 ЦК України, відмова від договору має вчинятися наймодавцем письмово. Відмова від договору вважається такою, що відбулася, якщо наймодавець направив наймачу відповідну заяву (лист, повідомлення), надавши суду докази такого направлення та отримання її наймачем [13].

Отже, одностороння відмова від договору, як і його зміна характеризується наступними ознаками: односторонньо-зобов'язуючий правочин; повинен мати письмову форму; повинен вчинятися уповноваженою особою; для прийняття повинні бути наявними передбачені фактичні підстави; має бути доведений до іншої сторони договору. В аспекті правової природи і ознак способів самозахисту прав в договірних зобов'язаннях слід зазначити, що більшість таких способів, які мають своїм наслідком вплив на баланс прав і обов'язків сторін договору, на динаміку відповідних договірних зобов'язань, мають аналогічні до відмови від договору (зміни договору) ознаки.

Такі ознаки очевидно притаманні таким способам самозахисту як: зупинення виконання зустрічного обов'язку; відмова від прийняття виконання за зобов'язанням; призначення додаткового строку виконання; зменшення суми, що належить до виплати; право самостійного продажу або оформлення у власність предмета забезпечення виконання зобов'язань; притримання майна; отримання виконання від банку-гаранта.

Справді, застосування такого способу самозахисту як, наприклад, відмова від прийняття виконання за зобов'язанням є типовим одностороннім правочином, для прийняття якого необхідні відповідні підстави, перш за все порушення зобов'язання контрагентом, приймається він повинен уповноваженою особою сторони договору, зокрема директором або іншим представником, про наявність такого правочину має бути повідомлена інша договірна сторона. Відсутність зазначених елементів реалізації таких способів самозахисту може призвести до відсутності наслідків їх застосування або до безпідставних порушень прав іншої сторони.

Порушення процедури при зверненні стягнення на предмет забезпечення, зокрема відсутність відповідного рішення, поданого державному реєстратору, неналежне повідомлення боржника або іншої зацікавленої особи буде мати наслідком відмову в здійсненні заходів позасудового звернення стягнення на предмет іпотеки або застави, чи до скасування наслідків відповідних дій. Неналежне повідомлення іншої сторони при здійсненні притримання майна має наслідком неможливість застосування такого способу самозахисту та може потягти за собою обов'язок щодо відшкодування збитків.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити ряд висновків.

Формами захисту цивільних прав в договірних відносинах є юрисдикційна форма захисту і самозахист прав. Здійснення права на самозахист зумовлює оперативний, дієвий, економний захист, що забезпечений особистою зацікавленістю уповноваженої особи. В аспекті захисту договірних прав оперативність самозахисту є важливим елементом забезпечення стабільності цивільного обороту, перш за все в сфері підприємницької діяльності.

Умовами або ознаками самозахисту прав в договірних відносинах є: 1) порушення цивільного права або реальна загроза його порушення; 2) відсутність у законі заборони застосування обраного способу самозахисту; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням; 5) спрямованість на протидію правопорушенню.

Самозахист цивільних прав в договірних правовідносинах можна визначити як застосування особою засобів протидії, які є односторонніми діями юридичного або фактичного характеру, що застосовуються самостійно без звернення до юрисдикційних органів з метою оперативного та економного захисту порушених прав, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства, відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Методологічно важливою є відмінність між юрисдикційними способами захисту прав і способами самозахисту. Якщо для судово-юрисдикційної форми є переважним визначення належного способу захисту права в договорі або законі, для способів самозахисту характерним є *несуперечність* закону та моральним засадам суспільства. Така відмінність є також типовим проявом диспозитивних засад цивільного права.

До заходів оперативного впливу можна віднести наступні способи самозахисту в договірних відносинах: виконання порушеного зобов'язання за рахунок боржника; зупинення виконання зустрічного обов'язку; відмова вчинити певні дії, в тому числі відмова від прийняття зобов'язання; призначення додаткового строку виконання; доручення виконання третій особі; безоплатне усунення недоліків або зменшення суми, що належить до виплати; одностороння зміна або відмова від договору. До забезпечувальних заходів можна віднести такі способи самозахисту в договірних зобов'язаннях: право самостійного продажу або оформлення у власність предмета забезпечення виконання зобов'язань, фактичні дії щодо притримання майна та отримання виконання від банку-гаранта.

Цивільний закон не передбачає переліку способів самозахисту прав в договірних відносинах, однак норми відповідних договірних інститутів передбачають застосування тих або інших способів самозахисту, які можна класифікувати як поіменовані. Непоіменовані способи самозахисту в договірних зобов'язаннях прямо не передбачені законом, тому для можливості їх застосування відповідні умови, межі і наслідки їх реалізації мають чітко і повно передбачатись в укладеному сторонами договорі. Іншим механізмом юридичної оцінки таких непоіменованих способів самозахисту прав може бути аналогія закону, тобто застосування норм схожих договірних інститутів, які мають безпосереднє врегулювання в цивільному законі.

Одностороння зміна або відмова від зобов'язання є способами самозахисту, які мають найбільший вплив на динаміку відповідних договірних зобов'язань і застосовуються виключно у випадку, якщо таке право надане стороні відповідним договором або нормами закону. Одностороння зміна або відмова від договірного зобов'язання є односторонньо-зобов'язуючим правочином, для вчинення якого особа повинна мати особливу правомочність, цей правочин повинен мати письмову форму і обов'язково має бути доведений до іншої сторони договору, оскільки

такий правочин має вплив на правову сферу такої іншої сторони.

Такі ознаки як односторонньо-зобов'язуючий характер правочину, його письмова форма, вчинення уповноваженою особою, наявність передбачених фактичних підстав для

прийняття, необхідність доведення до іншої сторони договору притаманні більшості способів самозахисту в договірних правовідносинах, зокрема тим, які мають своїм наслідком вплив на баланс прав і обов'язків сторін договору або на динаміку відповідних договірних зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільне право України. Загальна частина: підручник/ І.А. Бірюков та ін. Київ: Алерта, 2014. 521 с.
2. Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 113-118.
3. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n1608> (дата звернення: 30.09.2025)
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 30.09.2025)
5. Кот О. О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис. д-ра юрид. наук, спец.: 12.00.03. Київ, 2017. 37 с.
6. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб./ за ред. О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 683 с.
7. Мамчур Л. В. Правове регулювання реклами (цивілістичний аспект): автореф. дис. канд. юрид. наук спец.: 12.00.03. Львів, 2006. 20 с.
8. Мартинюк Ю.В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях: дис. докт. філ. спец.: 12.00.03. Тернопіль, 2023. 264 с.
9. Мартинюк Ю.В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 208-214.
10. Односторонні правочини: монографія / І.В. Спасибо-Фатеева та ін. Харків: ЕКУС, 2024. 480с.
11. Покровська А.О. Самозахист у договірних відносинах: дис. докт. філ. спец. 081 «Право». 2023. 214с.
12. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29 березня 2018 року, справа № 915/214/17 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73160799> (дата звернення: 30.09.2025).
13. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 8 вересня 2021 року, справа № 727/898/19 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99522004> (дата звернення: 03.10.2025).
14. Харитонов Є.О., Голубева Н.Ю. Зобов'язальне право України: підруч./ К.: Істина, 821 с.
15. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Проблеми самозахисту приватних прав в умовах війни. *Часопис цивілістики*. № 51. С. 5-14.
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 березня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.09.2025).
17. Чепис О.І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 35. Частина II. Том 1. С. 208-212.
18. Яроцький В. Л. Характеристика самозахисту речових прав як різновиду правомірних дій. *Форум права*. 2013. № 4. С. 466–473.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ОХОРОНА СЕКРЕТНИХ ВІНАХОДІВ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

PROTECTION OF SECRET INVENTIONS: SPECIFIC REGULATORY ISSUES IN UKRAINE AND WAYS TO RESOLVE THEM

Копил Я.В., адвокат, аспірант

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
orcid.org/0009-0000-5208-2624

У статті наведено окремі аспекти правового регулювання секретних винаходів в Україні, удосконалення яких є доцільним.

На основі раніше висловлених пропозицій та з урахуванням здійсненого дослідження встановлено, що актуальними є питання введення до вітчизняного патентного законодавства поняття «секретний рівень техніки» та проведення експертизи заявки на винахід з його урахуванням, запровадження моделі колегіального прийняття рішення про засекречування винаходу, а також виплати відшкодування винахідникам (власникам патенту) унаслідок засекречення.

Проаналізовано практику Австралії, Ізраїлю, Німеччини та Японії щодо наведених вище аспектів. Розглянуто можливість введення до Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та Правил складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель поняття «секретний рівень техніки», у тому числі і шляхом запозичення німецької моделі. Встановлено, що існують одноособові, консультативні та колегіальні моделі прийняття рішення щодо засекречування винаходу. Розкрито практику Австралії (консультативна модель) та Японії (колегіального) щодо прийняття рішення про припинення розгляду заявки на винахід (фактичне засекречування).

Акцентовано увагу на ізраїльському квазісудовому способі прийняття рішення про розсекречування заявки на винахід, а також можливості здійснення диференційованої виплати заявнику (залежно від результатів використання винаходу державою).

Робиться висновок, що нині доцільним є не копіювання закордонного досвіду, а точкове застосування окремих елементів. Акцентовано увагу на важливості впровадження технологій штучного інтелекту при експертизі заявок на винахід, необхідності співпраці національного органу інтелектуальної власності зі спеціальними службами держави, у тому числі і контррозвідвальними.

Ключові слова: секретні винаходи, патент, міжнародний досвід, інтелектуальна власність, національна безпека, розсекречування, засекречування, комерціалізація, експертиза.

The article highlights certain aspects of the legal regulation of secret inventions in Ukraine, which could be improved.

Based on previously expressed proposals and taking into account the research conducted, it has been established that the following issues are relevant: introducing the concept of "secret level of technology" into domestic patent legislation and conducting an examination of an invention application with this in mind, introducing a model of collegial decision-making on the classification of an invention, as well as paying compensation to inventors (patent owners) as a result of classification.

The practices of Australia, Israel, Germany, and Japan regarding the above aspects have been analyzed. The possibility of introducing the concept of "secret level of technology" into the Law of Ukraine "On the Protection of Rights to Inventions and Utility Models" and the Rules for the Preparation, Filing, and Examination of Applications for Inventions and Utility Models is considered, including by borrowing the German model. It has been established that there are individual, advisory, and collegial models for making decisions on the classification of inventions. The practices of Australia (advisory model) and Japan (collegial model) regarding decisions to terminate the examination of invention applications (de facto classification) are disclosed.

Attention is focused on the Israeli quasi-judicial method of deciding on the declassification of an invention application, as well as the possibility of making a differentiated payment to the applicant (depending on the results of the use of the invention by the state).

It is concluded that it is currently advisable not to copy foreign experience, but to apply specific elements in a targeted manner. Emphasis is placed on the importance of introducing artificial intelligence technologies in the examination of invention applications and the need for cooperation between the national intellectual property authority and special state services, including counterintelligence services.

Key words: secret inventions, patent, international experience, intellectual property, national security, declassification, classification, commercialization, expertise.

Можливість комерціалізації передових технологій є важливим для їх власників, водночас значальним є і питання збереження у таємниці «чутливих» знань, розголошення яких може завдати шкоди інтересам держави. Наявність продуманих та гнучких механізмів, які за принципом «win-win» збалансують інтереси сторін у вказаних вище питаннях, є критично важливими за сучасних умов. Адже це дає змогу приховати від інших держав критично важливі технології та стримує їх власника від використання технологій в інших юрисдикціях.

Дослідження вітчизняних та іноземних науковців інституту секретних винаходів значною мірою поживалося починаючи з 2022 року, оскільки інтелектуальна власність має важливе значення для системи національної безпеки. Вказаний інститут (а також суміжні з ним інститути) досліджують Андрощук Г.О., Вербенський М. Г., Капіца Ю.М., Лавренюк О.Ю., Москалюк Н.Б., Остапенко

Г.З., Тарасенко Л.Л., Тверезенко О.О., Чомахішвілі О.Ш., Филє С.П. та інші. Варто зазначити, що у останні роки належна увага приділена інституту секретних винаходів саме як елементу системи національної безпеки.

У комплексному дослідженні Андрощука Г.О., яке присвячене проблемам експертизи заявок на секретні винаходи, автором проаналізовано вітчизняний досвід та зроблено висновок, що «під час проведення експертизи заявки на винахід секретні винаходи при визначенні попереднього рівня техніки не враховуються» (прим. в Україні), встановлено, що у вітчизняному законодавстві відсутнє поняття «секретний рівень техніки» [1, с.88].

Означене також пов'язане з тим, що «Майже в усіх країнах світу заявка на патент публікується лише через 18 місяців з дати подання або якщо пріоритет заявлено з дати пріоритету. Це піднімає цікаве питання про те, як система повинна обробляти другу заявку, подану після

подання першої заявки на патент, але до публікації першої заявки. Така ситуація відома як «секретний» попередній рівень техніки, оскільки, як правило, заявник другої заявки не має можливості дізнатися про існування першої (неопублікованої) заявки.» [2].

Тобто, навіть якщо заявка на патент не містить відомостей, віднесених до державної таємниці, питання «секретного» рівня техніки залишається відкритим.

У контексті цього дослідження заслуговує на увагу досвід Німеччини. Патентний закон Німеччини у ст.50 передбачає можливість здійснення заборони будь-якої публікації, що стосується заявки на патент на винахід, що становить державну таємницю. А положеннями ст.3 вказаного вище законодавчого акту закріплено, серед іншого, що патентні заявки на винахід, що становить державну таємницю, вважаються оприлюдненими після закінчення 18 місяців після їх подання [3].

Водночас, слід зауважити, що вказаний механізм застосовується лише про оцінці новизни рівня техніки, але не винахідницького рівня, що передбачено ст. 4 Патентного закону Німеччини [3].

Отже, хоча у Патентному законі Німеччини і відсутнє поняття «секретний рівень техніки», однак вказаний вище механізм дозволяє Німеччині підтримувати національні інтереси, зберігаючи «чутливі» технології в таємниці, одночасно підтримувати цілісність патентної системи, не перешкоджаючи подальшим інноваціям та не створюючи ситуації, коли секретні заявки створюють паралельну патентну квазісистему.

Викладений досвід є особливо актуальним для України, з огляду на збільшення винахідницької активності вітчизняних розробників у сфері військової техніки та босприпасів, значного рівня конкуренції приватних підприємств, які паралельно здійснюють пошуки нових технічних рішень у суміжних сферах та вирішуючи схожі технічні задачі.

Вважаємо за доцільне розглянути можливість удосконалення положень ст. 7 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та пункту 3 глави 2 розділу 2 Правил складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель, затверджених наказом Міністерства економіки України від 09 вересня 2024 року № 23301, адже вони не містять однозначного посилання на секретний рівень техніки [4], [5].

Це може бути досягнуто двома шляхами:

1. через безпосереднє внесення до законодавчих актів поняття «секретний рівень техніки» та врахування його при оцінці новизни винаходу, або

2. встановлення строку, через який заявка на винахід, що становить державну таємницю, може вважатись оприлюдненою (для цілей оцінки новизни рівня техніки), як передбачено статтею 3 Патентного закону Німеччини [3].

Іншим нагальним питанням є механізм віднесення відомостей про винахід до таких, що становлять державну таємницю.

Дослідники висловлюють пропозиції щодо доцільності запровадження механізму віднесення винаходів до категорії секретних після прийняття колегіального, а не одноособового рішення Державного експерта з питань таємниць, як це відбувається в Україні [1, с.88]. Існують проблеми недосконалості процедури призначення посадових осіб державними експертами з питань таємниць виключно лише за фактом зайняття певної посади [6, с.61], що не завжди доцільно з огляду на важливість прийняття всебічного, виваженого рішення щодо засекречування того чи іншого винаходу. Означені вище пропозиції є актуальними і сьогодні.

Значення інтелектуальної власності для економічної безпеки Японії та експертизи заявок на секретні винаходи досліджувалось Андрощуком Г.О. [7, с. 62-64].

Однак, з огляду на впровадження нової патентної системи у 2024 році та появи статистичних даних щодо засекречування секретних винаходів, практика цієї країни потребує більш ретельного аналізу, особливо у частині механізмів прийняття колегіального рішення про віднесення відомостей про винахід до категорії секретних під час експертизи заявки на винахід.

Закон Японії про сприяння забезпеченню національної безпеки шляхом комплексного впровадження економічних заходів, прийнятий у 2022 році, встановлює двоетапну перевірку заявки на винахід, яка потенційно підлягатиме засекречуванню, при якій Японське патентне відомство виступає первинним «фільтром», який відбирає заявки, на «винаходи, інформація, у разі оприлюднення про які, з високою ймовірністю створить ситуацію, що підриває безпеку країни та її громадян через дії, вжиті ззовні» (прим. мова йде про секретні винаходи), а Прем'єр-Міністр вирішує, чи потрібно здійснювати захист (засекречування) заявки на винахід [8].

Так, відповідно до ст. 66 вказаного вище закону під час первинного розгляду Японським патентним відомством заявки, що містить відомості про винахід, що належить до певної галузі технологій відповідно до Міжнародної патентної класифікації, вибираються з-поміж заявок на патенти, а документи, що стосуються заявок на патенти, надсилаються Прем'єр-Міністру (Апарату Кабінету Міністрів) для перевірки безпеки [8].

У подальшому, Прем'єр-Міністр здійснює вторинну перевірку, так звану «перевірку безпеки». Положеннями частин третьої та четвертої ст. 69 означеного закону передбачено право Прем'єр-Міністра звернутися до національних урядових органів, які мають необхідні експертні знання, з проханням надати матеріали та пояснення, необхідні для перевірки безпеки та іншу необхідну співпрацю, а у разі, якщо експерти вказаних органів не можуть надати достатньо інформації, має право також звернутися до осіб, які не є органами національного уряду та мають експертні знання, з проханням надати необхідні матеріали або інформацію, а також пояснення та іншу необхідну співпрацю. У таких випадках Прем'єр-Міністр повинен враховувати вибір відповідних осіб з експертними знаннями, щоб розкриття інформації про винаходи відповідним особам з експертними знаннями не зашкодило інтересам заявника патенту [8].

Важливо, що приймаючи рішення, Прем'єр-Міністр повинен встановити, чи публічне розкриття винаходу «з високою ймовірністю створить ситуацію, що підриває безпеку країни та її громадян через дії, вжиті ззовні», однак рішення Прем'єр-Міністра повинно також враховувати і чутливість винаходу та ступінь ризику, негативний вплив на розвиток промисловості у разі здійснення відповідного «позначення безпеки» та інші обставини [8].

Очевидно, що прийняти виважене рішення з означеного питання та саме у такому формулюванні можливо лише з урахуванням точок зору фахівців різних галузей, а залучення фахівців, які не є експертами державних органів, є унікальною рисою, притаманною Японії.

Описана вище дворівнева колегіальна система прийняття рішення щодо засекречування винаходів в Японії почала функціонувати, з 2024 року (японського фінансового року). Оприлюднені показники за період травень 2024 року – березень 2025 року показують таке: до Японського патентного відомства було подано понад 1300 запитів на попереднє підтвердження заборони іноземних заявок, з них 90 у подальшому було направлено до Прем'єр-Міністра на «перевірку безпеки», у результаті чого не було здійснено жодного «позначення безпеки» (прим. засекречування заявки на винахід). Висловлена думка, що нульовий результат обумовлений діями заявників, які можуть навмисно уникати класифікації за Міжнародною патентною класифікацією [9]. Однак,

наразі рано стверджувати, що у Японії склалась практика, пов'язана з недобросовісними діями заявників, оскільки описана вище система лише почала своє функціонування, а тому повноцінні та об'єктивні висновки щодо вказаного питання можна буде сформулювати за декілька років.

Однак, на нашу думку, можливо, такий нульовий показник можна пояснити саме тим, що колегіальне рішення дає змогу об'єктивно оцінити винахід, його природу та значення для національної безпеки, та більше того, не покладає на одноособового експерта тягар за прийняття складного рішення та відповідальності за його неприйняття. Очевидно, що у разі прийняття рішення одноособно, експерту простіше засекретити заявку на винахід та не нести відповідальність за прийняте хибне рішення.

Виходячи з практики Японії можна сформулювати висновок, що процес прийняття рішення про засекречування заявки на винахід не є прерогативою однієї особи чи відомства, а являє собою двоетапний та міжвідомчий механізм, що забезпечує збалансований захист національних інтересів. Запровадження такої системи є можливим для України, зважаючи на виражені переваги.

Водночас, для повноти дослідження, зауважимо, що окрім одноособової та колегіальної системи віднесення винаходів до державної таємниці та визнання їх такими, що містять державну таємницю, існує ще й консультативна модель, прикладом якої є Австралія.

Закон Австралії про патенти та Посібник з патентної практики та процедур передбачають різні процедури введення режиму секретності для заявок на винаходи, які стосуються оборони та ядерних технологій [10], [11].

Положеннями частини першої ст. 173 Закону Австралії про патенти передбачено право Комісара з патентів заборонити або обмежити публікацію інформації про предмет заявки на патент (включаючи міжнародну заявку), якщо це є необхідним або доцільним в інтересах оборони. Вказане нерозривно пов'язане зі ст. 175 вказаного закону, яка дозволяє австралійському відомству інтелектуальної власності консультуватися з «департаментом або органом влади Співдружності», не порушуючи своїх зобов'язань щодо конфіденційності перед заявником [10].

Посібник з патентної практики та процедур цієї країни передбачає, що «Прикладами об'єктів, які можуть підпадати під заборону згідно зі ст. 173, є різні технології, пов'язані з обороною, такі як вибухові речовини, розробка зброї масового знищення тощо, а також ті, що зазначені у Переліку оборонних та стратегічних товарів («технологія DGS»)» [11].

Тобто, у разі виявлення, що заявка на винахід стосується оборони, вона буде передана до спеціального співробітника, який у подальшому має право передати її до відповідного органу, за рішенням якого Комісар з патентів може прийняти рішення про заборону здійснення опублікування заявки на винахід.

Зауважимо, що відносно заявок на винаходи, які стосуються ядерних технологій, існують відповідні механізми та обмеження (передбачені статтями 147 та 152 Закону Австралії про патенти), та які визначають, що Комісар з патентів після отримання від Директора Австралійського управління по гарантіям і непоширенню (*прим.* австралійське агентство з атомної енергії) сертифікату, який підтверджує, що винахід відноситься до ядерних технологій, здійснює засекречування такої заявки [10].

Таким чином, рішення Комісара з патентів видати наказ про заборону ґрунтується на експертній оцінці, наданій іншими відомствами. Процес не є колегіальним (голосування групи), а консультативним, адже Комісар з патентів приймає рішення, діючи на основі фактично обов'язкової поради іншого відомства. Тобто, при такій моделі засекречування заявки на винахід лише затверджує відповідне рішення, яке приймається ним на основі зовнішньої оцінки. За таких обставин доводиться конста-

тувати, що консультативна модель за своєю природою не є «чистою», а є гібридною, адже тяжіє до одноособової моделі та не подібності з колегіальною моделлю.

У контексті цього дослідження заслуговує на увагу унікальний механізм оскарження засекречування винаходу, який існує в Ізраїлі. Закон Ізраїлю про патенти 5727-1967 передбачає можливість заявника оскаржити наказ про засекречування перед комісією, яка складається з трьох осіб, призначеною Міністром юстиції до складу якої, обов'язково, входять суддя Верховного Суду (голова комісії) та особа, рекомендована Міністром оборони [12].

Тобто, процес оскарження рішення про засекречування заявки на винахід в Ізраїлі не є подібним до існуючих у інших промислово розвинувтих країнах світу, адже дає змогу зацікавленій особі надати пояснення одразу всім державним органам, від яких по суті і залежить рішення про визнання/невизнання винаходу секретним. При такій моделі вказане рішення ухвалюється колегіально, що також дає змогу прийняти таке рішення виключно особами, які мають відповідний досвід у цій сфері [12].

Заслуговує на увагу і досвід Ізраїлю, який передбачає можливість виплати власнику компенсації (у разі зупинення розгляду заявки на винахід та фактично її засекречування) та окремо роялті (якщо такий винахід у подальшому використовується державою), а відповідне рішення приймається комітетом з компенсацій та роялті (до якого входить суддя Верховного Суду), яке у подальшому не може бути оскаржене жодним чином [12].

На нашу думку, ізраїльський досвід виплати компенсації слід розглянути як можливу модель вдосконалення вітчизняного законодавства у частині розподілу виплат на компенсацію та роялті.

Зазначимо, що диференційований підхід до виплати компенсації вже був реалізований у вітчизняному законодавстві. Положення про порядок оформлення та використання прав на винаходи, корисні моделі і промислові зразки, що становлять державну таємницю (було чинним з 1995 по 2000 роки), передбачало навіть виплату заохочувальної винагороди авторів секретного винаходу [13].

Особливо значущим у контексті захисту «чутливих» знань є досвід Південної Кореї, яка фактично перетворила своє відомство інтелектуальної власності (КІРО) на суб'єкт контррозвідувальної діяльності, зважаючи на активну співпрацю з «шістьма раніше призначеними контррозвідувальними службами (Національною розвідувальною службою, Міністерством юстиції Республіки Корея, Митною службою Республіки Корея, Національним поліцейським агентством, Береговою охороною Республіки Корея та Командуванням контррозвідки Збройних сил Республіки Корея) для затримання промислових шпигунів» [14, с.30; 15]. Крім того, «У КІРО працюють 1,3 тис. експертів, включаючи докторів наук, патентних повірених та інженерів у всіх галузях технологій, а також є 5,8 млрд одиниць патентної інформації у вигляді великих даних про передові світові технології. Це дає змогу КІРО завжди мати доступ до інформації про новітні технології, що розробляються у світі, та здійснювати їх професійний аналіз.» [14, с. 30 - 31].

Тобто, важливе значення має і сама побудова архітектури захисту секретних винаходів, співпраця національного органу інтелектуальної власності зі спеціальними службами та контррозвідувальними органами, що дасть змогу зменшити кількість патентів «втікачів».

Вважаємо, що досвід Південної Кореї є застосовним для України з огляду на важливість залучення широкого кола експертів у всіх галузях технологій, оскільки очевидно, що не всі державні експерти з питань таємниць володіють спеціальними знаннями у галузі інтелектуальної власності. Крім того, доволі складним є проведення експертизи заявок на винахід, яка потенційно стосується технологій подвійного призначення, адже «...у статтях Зводу (*прим.* Зводу

відомостей, що становлять державну таємницю) щодо експертизи винаходів не передбачена їх прив'язка до класифікації технологій на основі кодів Міжнародної патентної класифікації — МПК (IPC8) і технологій подвійного призначення...» [1, с.89], що потенційно може призвести до нездійснення засекречування чутливої технології та у перспективі завдати шкоди національним інтересам України.

Окремо зауважимо, що у разі застосування технологій штучного інтелекту під час проведення експертизи у пріоритетних галузях, здійснення останньої можливе за 2,5 місяці (наприклад, вказане реалізоване Південною Кореєю у разі проведення експертизи заявки, що стосується напівпровідників) [1, с. 86; 16]. Подібну практику можна також застосувати в Україні стосовно заявок на винаходи, які відповідають середньостроковим напрямом загальнодержавного рівня (перелік яких передбачений

Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 року № 1056).

Поява квазісудових органів за даної системи судоустрою України не є можливою, водночас, з огляду на виклики перед державою та необхідність вжиття швидких та виважених заходів, доцільно все ж розглянути можливість впровадження такої моделі в перспективі в Україні.

Висновки. Чинна система правового регулювання секретних винаходів в Україні може бути вдосконалена шляхом впровадження оцінки «секретного рівня техніки» під час проведення експертизи заявок на винахід, переходу до консультативної моделі засекречування винаходу, побудови гнучкої системи здійснення компенсації власникам патенту за зразком наведених країн світу, однак з урахуванням українських реалій та впровадженням методів автоматизації до проведення експертизи заявки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрощук Г. О. Секретні винаходи: проблеми експертизи заявок. *Наука, технології, інновації*. 2025. № 1. С. 79–93.
2. Secret prior art: a trap for the unwary? URL: <https://www.dyoung.com/en/knowledgebank/articles/secret-prior-art> (дата звернення: 27.10.2025).
3. Patent Act (Patentgesetz – PatG). *Federal Republic of Germany*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_patg/englisch_patg.html (дата звернення: 27.10.2025).
4. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : закон України від 15.12.1993 р. № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата звернення: 27.10.2025).
5. Про затвердження Правил складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель : наказ Міністерства економіки України від 09.09.2024 р. № 23301 / зареєстр. в М-ві юстиції України 18.09.2024 р. за № 1411/42756. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1411-24#Text> (дата звернення: 27.10.2025).
6. Семенюк О. Порядок віднесення інформації до державної таємниці: порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства, шляхи удосконалення цієї процедури. *Юридична Україна*. 2016. № 3–4. С. 58–64.
7. Андрощук Г. О. Зростання ролі інтелектуальної власності в національній економічній безпеці Японії: законодавче забезпечення. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 5. С. 54–67.
8. Act on the Promotion of Ensuring National Security through Integrated Implementation of Economic Measures. *Japan*. URL: <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4523/en> (дата звернення: 27.10.2025).
9. Year One of the Patent Non-Disclosure System in Japan. *AIPPI*. URL: <https://www.aippi.org/news/year-one-of-the-patent-non-disclosure-system-in-japan/> (дата звернення: 27.10.2025).
10. Patents Act 1990. *Commonwealth of Australia*. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/21497> (дата звернення: 27.10.2025).
11. Effect of Prohibition Orders. *IP Australia: Patent Manual of Practice and Procedure*. URL: <https://manuals.ipaustralia.gov.au/patent/5.6.14.1-effect-of-prohibition-orders> (дата звернення: 27.10.2025).
12. Patent Law, 5727-1967. *State of Israel*. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/15167> (дата звернення: 27.10.2025).
13. Про затвердження Положення про порядок оформлення та використання прав на винаходи, корисні моделі і промислові зразки, що становлять державну таємницю : Постанова Верховної Ради України від 19.01.1995 № 4/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.10.2025).
14. Андрощук Г.О. Запобігання витокам технологій через патентне відомство у Південній Кореї: уроки для України // *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 4. С.29-38. URL: <https://drive.google.com/file/d/1WGwll1PYdivzyOEps5WAlt1bTihFYNh/view> (дата звернення: 27.10.2025).
15. Michael Herh. KIPO to Run Four Safeguards to Protect Korean Technologies. URL: <https://www.businesskorea.co.kr/news/articleView.html?idxno=217010> (дата звернення: 27.10.2025).
16. Improving the IP System. URL: https://www.kipo.go.kr/upload/en/download/ANNUALREPORT_2022_05.pdf (дата звернення: 27.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ГЕНЕЗА ПАТЕНТНОГО ПРАВА: ВІД ПЕРШИХ ПАТЕНТНИХ СИСТЕМ ДО СУЧАСНОСТІ

THE GENESIS OF PATENT LAW: FROM THE EARLIEST PATENT SYSTEMS TO THE PRESENT DAY

Мамуня О.С., аспірант кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

orcid.org/0009-0003-5978-564X

У статті досліджено історико-правові етапи формування та розвитку патентного права у світі від перших привілеїв до сучасних міжнародних механізмів охорони винаходів. Метою роботи є виявлення закономірностей еволюції інституту патентного права, аналіз передумов становлення національних і міжнародних патентних систем, а також з'ясування їхнього впливу на сучасну модель охорони прав інтелектуальної власності. Автор простежує розвиток правового регулювання від системи монархічних привілеїв у середньовічній Європі до формування законодавчих патентних режимів у Венеції, Франції, Англії та Сполучених Штатах Америки. Особливу увагу приділено аналізу Венеціанського патентного статуту 1474 року, який став правовим прототипом сучасного патентного законодавства. Розглянуто зміни в англійській правовій системі після ухвалення Статуту про монополії 1624 року, що започаткував перехід від королівських привілеїв до правової охорони винаходів на підставі чітких критеріїв новизни й корисності. Окремо досліджено етапи розвитку американського патентного законодавства від Конституції США 1787 року та Патентного акту 1836 року до сучасних реформ, утілених в America Invents Act 2011 року. У статті також висвітлено становлення китайської патентної системи, реформованої за європейським зразком.

Додатково акцентовано на ролі міжнародних організацій, зокрема ВОІВ, Паризької конвенції та Європейської патентної конвенції, які стали фундаментом глобальної уніфікації процедур охорони винаходів. Автор підкреслює, що патентне право є не лише юридичною категорією, а й соціально-економічним інструментом стимулювання інновацій, конкуренції та технологічного розвитку. Зроблено висновок, що еволюція патентного права відбувалася під впливом економічних, політичних та технологічних факторів, а сучасна міжнародна патентна система є результатом багатовікового розвитку правових традицій і прагнення держав до гармонізації правил охорони інтелектуальної власності. Водночас наголошено на потребі подальшого вдосконалення механізмів правозастосування в умовах цифрової трансформації, штучного інтелекту та глобалізації науково-технічної діяльності.

Ключові слова: патентне право, патент, інтелектуальна власність, винахід, права, майнові права, Венеціанський патентний статут, Статут про монополії, Європейська патентна конвенція, патентна система США, патентна система Китаю.

The article examines the historical and legal stages of the formation and development of patent law worldwide, tracing its evolution from the first privileges to modern international mechanisms for the protection of inventions. The purpose of the study is to identify the patterns in the evolution of the institution of patent law, to analyze the prerequisites for the establishment of national and international patent systems, and to clarify their impact on the contemporary model of intellectual property rights protection. The author traces the development of legal regulation from the system of monarchical privileges in medieval Europe to the emergence of legislative patent regimes in Venice, France, England, and the United States of America. Particular attention is paid to the analysis of the Venetian Patent Statute of 1474, which became the legal prototype of modern patent legislation. The article considers the changes in the English legal system following the adoption of the Statute of Monopolies of 1624, which initiated the transition from royal privileges to the legal protection of inventions based on clear criteria of novelty and utility. Separate attention is devoted to the stages of development of American patent law—from the U.S. Constitution of 1787 and the Patent Act of 1836 to the modern reforms embodied in the America Invents Act of 2011. The article also highlights the establishment of the Chinese patent system, reformed according to the European model.

Additional emphasis is placed on the role of international organizations, including WIPO, the Paris Convention, and the European Patent Convention, which laid the foundation for the global unification of invention protection procedures. The author emphasizes that patent law is not only a legal category but also a socio-economic instrument for stimulating innovation, competition, and technological development. It is concluded that the evolution of patent law has been influenced by economic, political, and technological factors, while the modern international patent system represents the result of centuries-long development of legal traditions and the efforts of states to harmonize the rules for the protection of intellectual property. At the same time, the need for further improvement of enforcement mechanisms in the context of digital transformation, artificial intelligence, and the globalization of scientific and technological activity is underscored.

Key words: patent law, patent, intellectual property, invention, rights, property rights, Venetian Patent Statute, Statute of Monopolies, European Patent Convention, U.S. patent system, Chinese patent system.

Питання генези патентного права має ключове значення для розуміння сучасної системи охорони інтелектуальної власності. Інститут патенту є одним із найдавніших правових механізмів стимулювання науково-технічного прогресу та економічного розвитку. Проте, сучасне патентне право – це результат тривалої еволюції, що охоплює багатовіковий період від привілеїв монархів до розбудови міжнародних систем правової охорони винаходів. Вивчення історичних витоків патентного права дозволяє простежити, як трансформувалися уявлення про винахід, авторство, суспільну користь і комерційну вигоду, а також яким чином політичні, економічні та технологічні фактори впливали на формування правових підходів до охорони результатів творчої діяльності.

В умовах глобалізації, розвитку інноваційних технологій і зростання ролі інтелектуальної власності у міжнародній економіці постає потреба у переосмисленні історичного шляху становлення патентного права. Саме через аналіз генези цього правового інституту можна зрозуміти логіку його сучасного функціонування, виявити основні тенденції розвитку та визначити, які історичні уроки можуть бути використані для вдосконалення національних і міжнародних патентних систем.

Європейська патентна конвенція («ЄПК») є ключовим міжнародно-правовим інструментом у сфері патентних прав на рівні ЄС. Її підготовці передували роки складних перемовин між державами-учасницями. Кожна з них відстоювала власні інтереси, сформовані під впливом

історичних, геополітичних та соціальних обставин. Ці фактори по-різному впливали на національні патентні системи. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати розвиток патентного права у світі та виокремити основні тенденції, що еволюційно призвели до створення ЄПК.

Існує три основних етапи історії та еволюції інституту патентних прав в Європі:

- привілеї (приблизно XII – XVIII ст.) – коли монарх надає монопольне право окремій особі, ключове значення мають конкуренція за корисність та, подекуди, елемент фаворитизму;

- національні патенти (1790–1883 рр.) – будь-який винахідник має право подати заяву на патент, видача якого залежить винятково від об'єктивних умов; охорона місцевих винаходів за кордоном не практикується;

- інтернаціоналізація (від 1883 р. – донині) – охорона винаходів за межами країни походження розвивається разом із міжнародною торгівлею; сприяють цьому розвитку всесвітні або регіональні конвенції [1, с. 13].

Однією з перших відомих згадок не лише про еволюцію патентних систем, але й про захист інтелектуальної власності, є приклад, датований 500 роком до нашої ери. У грецькій колонії Сибаріс кухарі отримували річні монополії на авторські кулінарні страви. Давньогрецький історик Філарх зазначає, що коли ресторатор чи кухар створював нову страву, лише сам винахідник мав право готувати її протягом одного року. Так перший автор страви отримував монопольне право на її виробництво, що стимулювало конкуренцію у подібних нововведеннях [2, с. 8]. У Стародавньому Китаї правителі могли визначати особливі вправних ремісників (наприклад, шовкоткачів) і змушували їх виготовляти продукцію лише для правителя. Натомість ремісник отримував престижний титул «постачальника і васала величності» [3, с. 111].

Впродовж раннього Середньовіччя охорона прав на винаходи надавалась шляхом надання королівських привілеїв: відомо, що в 1236 році англійській король Генріх III надав ексклюзивний привілей на 15 років виготовляти тканини різних кольорів у Бордо для контролю за імпортом вовни, барвників або текстильного обладнання протягом цього часу [4, 441].

Деякі історики як приклад надання прав на перший сучасний патент вказують на відповідний привілей щодо використання винаходу, наданий Філіппо Брунеллескі в 1421 році, флорентійському архітектору, який розробив кранову систему для доставки та транспортування мармуру [5], [6, с. 6]. Передбачалося, що надання такого права допоможе флорентійському уряду задовольнити попит на транспортування мармуру протягом трьох років, заради чого можновладці були готові знищувати весь мрамор третіх осіб протягом ексклюзивного періоду дії привілею [6, с. 7].

Водночас історики простежують появу чіткої патентної системи у XV столітті до Венеціанської республіки, яка вважалась однією з найбільш розвинутих у технологічній та комерційній галузі з тогочасних країн [7]. Ця система була викладена у венеціанському патентному статуті, прийнятому у 1474 році («Статут»). Статут написаний старовинним венеціанським діалектом. Відповідно до його положень, патенти могли надаватися на «будь-який новий і оригінальний пристрій, який раніше не виготовлявся», за умови його корисності. Загалом ці положення досі вважаються основними принципами патентного права в усіх сучасних країнах [8, с. 302].

Після прийняття Статуту винахідники могли отримати охорону у Венеції двома способами: через новостворену законодавчу систему або через набагато старішу звичаєву систему сенаторських грантів. Венеціанська звичаєва система представляла собою систему, яка надавала гранти на основі унікальних характеристик винаходу. Це була система, яка використовувалась для індивідуалізації патентної охорони шляхом встановлення строків та штрафних

санкцій, які не визначалися априорі, як у статутній системі, а натомість встановлювалися Венеціанським Сенатом для кожного винаходу під час видачі патенту [8, с. 305].

У 1551 році було видано перший французький патент, який отримав Теус Муйто з Болоньї. Патент стосувався методу виробництва скляних виробів, що вважалося традиційною спеціалізацією Венеції. Йому надавалися права, згідно з якими «на період десяти років виключно він може виготовляти або замовляти виготовлення в цьому королівстві скляних виробів: скла, дзеркал, труб (канонів) та інших виробів за венеціанською методикою, із правом їх продажу» [9].

Тенденції до розвитку системи патентного права розвивались і в Англії: король Генріх VI видав перший англійський патент у 1449 році Джону з Утінама, фламандському майстру з виробництва вітражів. Джон отримав 20-річну монополію на технологію виробництва скла, яка до того часу була невідома в Англії. Виготовлені вітражі використовувалися для оздоблення вікон Етонського коледжу [10].

Цей випадок започаткував давню традицію за часів династії Тюдорів, коли англійська корона видавала так звані «патентні грамоти», що давали право монополій у різних галузях ремесел та виробництв, включаючи винаходи. За правління Єлизавети I від 1561 до 1590 року держава видала близько 50 патентів, які надавали ексклюзивні права на виготовлення та продаж товарів: мила, шкіри, скла, солі, вітрильної тканини, заліза та паперу [11, с. 83].

Однак під час правління Єлизавети I та її наступника Якова I влада почала зловживати наданням монополій. Монополії видавалися навіть на неінноваційні винаходи та ремесла як засіб поповнення державного бюджету. У результаті, судові органи почали обмежувати можливість видачі монополій. Лише у 1610 році, під тиском критики з боку суду та громадськості, Яків I відкликав усі попередні патенти [10].

У англійському Статуті про монополії 1624 року захист винахідницької діяльності почав ґрунтуватися не на бажанні короля надати особливі привілеї певній діяльності, а на відповідності винаходу визначеним критеріям. Цей статут забороняв монополії, оскільки вони вважались такими, що суперечать загальному праву. Патенти на винаходи становили виняток із загальних положень статуту [5].

Статут про монополії мав настільки визначний вплив, що навіть вважається одним із ключових етапів переходу економіки Англії від феодалізму до капіталізму [12, с. 157]. З точки зору правового значення у сфері патентного права, Статут про монополії протягом століть мав визначальний вплив на формування патентного законодавства. Саме на його основі була створена сучасна патентна система США. Він також був запроваджений у правові системи багатьох країн загального права та досі залишається фундаментом патентних систем в таких державах, як Австралія та Нова Зеландія [13], [14].

Після проголошення незалежності від Великої Британії окремі штати США продовжували видавати патенти. Однак представники тодішнього уряду заявили, що для розвитку загальнонаціональної економіки необхідно передати виключне право надання патентів новоствореному федеральному уряду: згідно з пунктом 8 розділу 8 ст. 1 Конституції США Конгресові належить право сприяти розвитку науки і корисних мистецтв, забезпечуючи на певний час авторам і винахідникам виняткове право на їхні твори і винаходи [15].

Іншим важливим законом у напрямку патентів став Акт про патенти 1836 року, який закріпив основи сучасної патентної системи США. Він передбачав створення Бюро патентів як підрозділу Державного департаменту, очолюваного комісаром з патентів. Бюро патентів отримало обов'язок видавати патенти та перевіряти заявки, оцінюючи, чи справді відкриття або винахід є новаторським і корисним [16, с. 1219].

Під час Великої депресії посилювалося суспільне та судове невдоволення патентами, оскільки їх сприймали як обмеження конкуренції та торгівлі. У 1940-х роках суди почали висувати жорсткіші вимоги до патентів, вимагаючи, щоб вони демонстрували не лише новизну та корисність, але й більш значний рівень інноваційності [16, с. 1220].

Сучасний Акт про патенти, ухвалений у 1952 році, систематизував патентне законодавство та закріпив судовий принцип очевидності як обов'язкову вимогу до патентування. Лише у 1982 році Конгрес створив Апеляційний суд США у справах Федерального округу, який отримав виключну юрисдикцію щодо всіх патентних апеляцій, що надходили з Відомства США з патентів і товарних знаків (USPTO) та федеральних окружних судів [17, с. 439].

Хоча Конгрес запровадив процедуру одностроннього перегляду патентів (*ex parte reexamination*) у 1980 році та взаємного перегляду (*inter partes reexamination*) у 1999 році, лише після ухвалення *America Invents Act* у 2011 році, було впроваджено дві ключові реформи: (1) перехід патентної системи США на систему «first-to-file»; (2) запровадження значно ефективнішого механізму адміністративного перегляду патентів.

Тим часом Китай, рання патентна система якого була побудована за радянською моделлю, провів повну реформу патентного законодавства у 1985 році. Нова система значною мірою відображала європейські підходи до патентного права, але з однією суттєвою відмінністю: правами на патенти зазвичай володіли не окремі винахідники, а підприємства [17, с. 111]. Початок 21 століття ознаме-

нувався активним розвитком патентних систем США та Китаю: 3 приблизно 1,98 мільйона патентних заявок, поданих у 2011 році, 526 412 були подані в Китаї. США опинилися на другому місці з 503 582 заявками [18].

Дослідження генези патентного права у світі дає змогу простежити складний і багатовіковий шлях формування правових механізмів охорони винаходів – від надання монархічних привілеїв окремим особам до створення сучасної системи міжнародних патентних норм. Встановлено, що кожен історичний етап розвитку цього інституту був зумовлений соціально-економічними, політичними та технологічними чинниками, які визначали рівень правової культури суспільства й підходи до оцінки інтелектуальної праці.

Особливе значення для становлення патентного права мали Венеціанський патентний статут 1474 року та англійський Статут про монополії 1624 року, що започаткували системний підхід до правової охорони винаходів. Надалі ці принципи були розвинуті у законодавствах Франції, США та інших держав, а згодом — у міжнародних угодах, зокрема Паризькій конвенції та Європейській патентній конвенції.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що сучасна модель патентного права є результатом поступового узагальнення національного досвіду та прагнення до гармонізації стандартів охорони інтелектуальної власності. Генеза патентного права демонструє невід'ємний зв'язок між розвитком правових норм і потребами інноваційного суспільства, що зумовлює подальшу еволюцію патентних систем у напрямі підвищення їхньої ефективності, прозорості та міжнародної узгодженості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Право інтелектуальної власності / за ред. О. А. Підпригори, О. Д. Святоцького. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 624 с.
2. Moore A. D. Intellectual property and information control: philosophic foundations and contemporary issues. New York ; London : Routledge/Transaction Publishing, 2001. 278 с. URL: https://faculty.washington.edu/moore2/Moore_IP_Book.pdf (дата звернення: 05.03.2025).
3. Prager F. D. The Early Growth and Influence of Intellectual Property. *Journal of the Patent Office Society*. 1950. Vol. 34. URL: <http://www.compilerpress.ca/Library/Prager%20Early%20Growth%20&%20Influence%20of%20IP%20JPOS%201950.htm> (дата звернення: 05.03.2025).
4. Martin M. F. The End of the First-To-Invent Rule: A Concise History of Its Origin (2009). IPADVOCATE.org : вебсайт. URL: <http://www.ipadvocatefoundation.org/pdfs/F2F-Idea.pdf> (дата звернення: 05.03.2025).
5. Guerrero K. M. A Brief History of Patent Law: From Middle Age Privileges to WTO Rules. *Competencia Económica y Consumo. Universidad Externado de Colombia*. 2015. URL: <https://propintel.uexternado.edu.co/a-brief-history-of-patent-law-from-middle-age-privileges-to-wto-rules/> (дата звернення: 05.03.2025).
6. Barrett J. M. Brunelleschi's Mirror, Perspectival Drawing and the Artful Prevention of Crime (May 30, 2021). *Art Crime Symposium*. Wellington : New Zealand, 2021. URL: <https://ssrn.com/abstract=3856380> (дата звернення: 05.03.2025).
7. Mgbaoji I. The Juridical Origins of the International Patent System: Towards a Historiography of the Role of Patents in Industrialization. *Journal of the History of International Law*. 2003. Vol. 5. P. 413–442.
8. Fusco S. Lessons from the Past: The Venetian Republic's Tailoring of Patent Protection to the Characteristics of the Invention. *Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property*. 2020. Vol. 17, No. 3. P. 301–325. URL: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/njtip/vol17/iss3/1> (дата звернення: 05.03.2025).
9. Furdock B. Origins of Patent Law. *Chicago-Kent Journal of Intellectual Property*. 2023. URL: <https://studentorgs.kentlaw.iit.edu/ckjip/origins-of-patent-law/> (дата звернення: 05.03.2025).
10. The History of Patents. *Wilson Gunn History since 1864* : веб-сайт. URL: https://www.wilsongunn.com/history/history_patents.html (дата звернення: 08.03.2025).
11. Patterson L. R. Copyright in Historical Perspective. *Nashville* : Vanderbilt University Press. 1968. 300 p.
12. Bloxam G. A. Letters Patent for Inventions: Their Use and Misuse. *Journal of Industrial Economics*. 1957. Vol. 5. P. 157–168.
13. Fitzpatrick P. O. 400 Years of the Statute of Monopolies : веб-сайт. 2025. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=0bd6ae35-ce83-41b0-97c0-f521bf1d7f8f> (дата звернення: 08.03.2025).
14. Intellectual Property Office of New Zealand. 400th Anniversary of Statute of Monopolies : веб-сайт. 2025. URL: <https://www.iponz.govt.nz/news/400th-anniversary-of-statute-of-monopolies/> (дата звернення: 08.03.2025).
15. Конституція США. *Вікіджерела* : веб-сайт. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Конституція_США (дата звернення: 10.03.2025).
16. Bromberg H. Patent Law, U.S., History of. *Great Lives from History: Inventors & Inventions*. Hackensack, NJ : Salem Press. 2009. P. 1219–1221. URL: https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1495&context=book_chapters (дата звернення: 10.03.2025).
17. Menell P. S., Schmitt A. A. An International Guide to Patent Case Management for Judges: Full Guide. Geneva : WIPO. 2023. URL: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-1079-en-an-international-guide-to-patent-case-management-for-judges.pdf> (дата звернення: 10.03.2025).
18. Global IP Filings Continue to Grow, China Tops Global Patent Filings. WIPO : веб-сайт. Geneva. 2012. URL: https://www.wipo.int/pressroom/en/articles/2012/article_0025.html (дата звернення: 10.03.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ІСТИННІСТЬ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ АГЕНТСЬКОГО ДОГОВОРУ

THE AUTHENTICITY OF THE CIVIL-LAW NATURE OF THE AGENCY AGREEMENT

Никифорак В.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
orcid.org/0000-0002-1897-495X

Процьків Н.М., к.ю.н.,
доцент кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
orcid.org/0000-0002-2182-4936

Стаття присвячена обґрунтуванню цивільно-правової природи агентського договору в системі приватного права України. Агентський договір розглядається через призму його предмета як особливого виду послуги, що має нематеріальний характер і становить самостійну категорію об'єктів цивільних прав. Проаналізовано підходи вітчизняної правової доктрини щодо місця агентських відносин серед посередницьких договорів. У статті детально досліджено порівняльні аспекти регулювання агентських правовідносин у двох основних правових системах світу. Підкреслено, що в англо-американському праві агентська діяльність розглядається як універсальний інститут представництва, який охоплює всі його форми. Натомість у романо-германській системі існує традиційне розмежування договорів доручення та комісії, що створює складність у нормативному визначенні агентського договору як окремої конструкції.

Також у статті розкрито історичну роль та зміст норм Господарського кодексу України, які раніше забезпечували регламентацію агентських правовідносин. З огляду на втрату чинності відповідних положень, акцентовано увагу на актуальній потребі подальшої кодифікації та встановлення чітких меж правового регулювання агентської діяльності в Цивільному кодексі України в процесі його рекодифікації. Наведено різні підходи науковців щодо співвідношення понять посередництва і представництва, а також щодо питання самостійності агентського договору. У роботі визначено ключові ознаки, що відрізняють агентський договір від договору комісії та договору доручення. Зазначено, що агентський договір має консенсуальний, двосторонній, оплатний та по суті фідучіарний характер.

В статті продемонстровано приклад правозастосовної практики Верховного Суду, який підтверджує особливості механізму виникнення прав та обов'язків сторін у агентських правовідносинах залежно від того, від чийого імені діє агент. Зроблено висновок про самостійність агентського договору як важливого інструмента комерційного обороту та необхідність удосконалення законодавчого регулювання цього інституту в умовах розвитку ринкових відносин України.

Ключові слова: агентський договір, договір доручення, договір комісії, комерційне представництво, комерційне посередництво, агент, принципал.

The article is devoted to substantiating the civil-law nature of the agency agreement within the system of private law of Ukraine. The agency agreement is examined through the prism of its subject matter as a specific type of service of an intangible character, constituting an independent category of civil-law objects. The study analyses the approaches of Ukrainian legal doctrine regarding the place of agency relations among intermediary contracts. The article provides an in-depth comparative assessment of the regulation of agency legal relations in the two major legal systems of the world. It is emphasized that in common law jurisdictions, agency is regarded as a universal institution of representation encompassing all of its forms. By contrast, in the Romano-Germanic legal system, the traditional distinction between mandate and commission contracts creates a challenge in normatively defining the agency agreement as a separate contractual construct.

The article further reveals the historical role and content of the provisions of the Commercial Code of Ukraine, which previously governed agency relations. Given the repeal of the respective provisions, attention is drawn to the urgent need for further codification and for establishing clear boundaries for the legal regulation of agency activities within the Civil Code of Ukraine as part of its recodification. The work presents various scholarly views on the correlation between the concepts of intermediation and representation, as well as on the issue of the agency agreement's autonomy. The article identifies the key characteristics distinguishing the agency agreement from commission and mandate contracts, noting that the agency agreement is consensual, bilateral, onerous, and essentially fiduciary in nature.

The practical application of this legal framework is demonstrated through a case of the Supreme Court of Ukraine, confirming the distinctive mechanism of the creation of rights and obligations of the parties in agency relations depending on whether the agent acts in their own name or on behalf of the principal. The article concludes that the agency agreement is an independent contract and a significant instrument of commercial turnover, highlighting the necessity to improve legislative regulation of this institution in the context of the evolving market economy of Ukraine.

Key words: agency agreement, mandate agreement commission contract, commercial representation, commercial intermediation, agent, principal.

Постановка проблеми. Питання правової природи агентського договору в романо-германській правовій системі є досить складним та спірним. Першочергово така ситуація обумовлюється неоднозначністю сучасних наукових позицій стосовно цивільно-правового чи господарсько-правового характеру досліджуваної договірної конструкції. Одразу принагідним з цього приводу видається згадати слова Кузнєцової Н.С., яка вказує, що: «16 січня 2003 року одночасно із Цивільним кодексом був прийнятий і Господарський кодекс, зміст якого аж ніяк «не вписувався» в ідеологію і принципи ринкової економіки. Ця обставина безумовно ускладнила розвиток цивільного

права в Україні і формування адекватного правового поля в приватній сфері» [11, с.9]. Саме тому надзвичайно спірним видається віднесення агентського договору виключно до сфери правового регулювання Господарського кодексу України, оскільки в Цивільному кодексі даний договір взагалі не передбачений, хоча й опосередковує особливий вид представницьких (цивільно-правових) послуг поряд з договором доручення та інститутом комерційного представництва.

Актуальність питання істинної природи агентського договору суттєво зросла в зв'язку із прийняттям 9 січня 2025 року Верховною Радою України Закону України

«Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», адже ним встановлено, що Господарський кодекс України визнається таким, що втратив чинність, з дня введення в дію цього Закону [6, ч.3 Ст.17]. Натомість сам закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, та був введений в дію через шість місяців з дня набрання ним чинності.

Відзначимо, що із втратою Господарським кодексом своєї чинності, інститут агентського договору ні в якому разі не зник, а отже й не є очевидним висновок про нерегульованість цього виду договору. Він безумовно буде детально регламентований приписами Цивільного кодексу України в процесі його рекодифікації, а крім цього, можливо, отримає нормативне закріплення в спеціальному нормативному акті.

Мета статті полягає у дослідженні та обґрунтуванні цивільно-правової природи агентського договору як особливої угоди про надання представницьких та посередницьких послуг.

Стан дослідження проблеми. Ступінь дослідженості агентського договору, на нашу думку, не можна охарактеризувати як достатній. Окремі аспекти цієї договірної конструкції в своїх працях аналізували науковці цивілістики та господарники. Саме тому в даній статті увага приділялася як працям вчених, які відстоюють цивільно-правову природу агентського договору, так і господарсько-правову. Зокрема, досліджуваний проблематиці свої праці присвятили: Є.В.Гончарова, А.І.Дрішлюк, Р.О.Коротка, А.П.Міяць, В.В.Резнікова, О.В.Потудінська, Ю.П.Уралова, С.А.Філатов, В.В.Цюра та інші.

Виклад основного матеріалу. Правову природу агентського договору слід першочергово з'ясувати через його предмет – особливого роду послугу. Послугу як самостійний об'єкт цивільних прав виділяє права доктрина, а нормативно визначає частина 1 статті 177 Цивільного кодексу України. Цей вид об'єкту цивільних прав постійно є предметом обговорення в наукових колах, через що в доктрині існують різні трактування поняття послуги. При цьому, на думку Горблянського В.Я., «не менш важливим елементом послуги є сам процес надання послуги та корисний результат, що може бути предметом захисту в разі невідповідності запропонованого, очікуваного та отриманого. Разом з тим, завданням нашого дослідження є з'ясування особливостей конкретної послуги за агентським договором» [3, с.119].

Звернемося до порівняння змісту та розуміння агентської послуги в англо-американській та романо-германській правовій системі. Визнаємо той факт, що у країнах англо-американської системи інститут агентського договору виник значно раніше, а тому має більшу регламентованість. Завдячує такій ранній появі агентський договір у цій системі, звичайно, розвинути торговельним зв'язкам, адже саме в сфері торгівлі активно розвивалися агентські відносини. Не обійшлося і без впливу англійського канонічного права.

Однією з основних рис правового регулювання агентських відносин в англо-американському праві є те, що агентство охоплює всі види представництва. Тобто англо-американське право не розмежовує такі інститути, як доручення, комісія тощо, а розглядає представництво як єдину комплексну категорію, що відрізняє його від континентального (романського та германського) права. За основу представництва англо-американська система бере теорію «тотожності», згідно якої представництво є результатом доручення, а представник діє від імені довірителя або від свого імені. Відсутність поділу на пряме та непряме представництво, як це є в романо-германському праві, обумовлена тим, що всі дії представника вважаються діями довірителя, тобто представник є ніби другим «я» довірителя [5, с.5]. Натомість безпосередніми представниками

посередницьких договорів в романо-германській правовій системі виступають договір доручення та комісії (консигнації), кожен з яких має сферою сферу використання, відмінну одна від одної досить суттєво.

Що ж стосується розуміння змісту агентського договору в контексті його бачення в романо-германській правовій системі, то до недавнього часу орієнтиром цього можна було вважати нормативне визначення, яке містилося в ст. 295 Господарського кодексу України. Цією статтею визначалося поняття агентської діяльності або ж комерційного посередництва як «виду підприємницької діяльності, що полягає в наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє» [4]. Надалі ст. 297 Господарського кодексу України містила припис про те, що «за агентським договором одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок» [4].

Проаналізувавши вказані норми, які вже на сьогодні втратили чинність у зв'язку із тим, що Господарський кодекс «суттєво обмежував розвиток і функціонування ринкових відносин в Україні, адже його положення спрямовані на забезпечення функціонування планової економіки радянської держави» [7, с.12], неодмінно нагадується нормативне положення Цивільного кодексу України про «комерційне представництво», яке виглядає надзвичайно співзвучним із наведеним терміном «комерційне посередництво». Таким чином, закономірно виникає питання як співвідносяться між собою поняття комерційне представництво, агентська діяльність та комерційне посередництво.

На нашу думку, слід почати з порівняння посередництва та представництва. В даному разі згадаємо позицію В.А. Васильєвої, яка стверджує, що «вони мають низку спільних рис: по-перше, обидва явища є сукупністю правовідносин; по-друге, ці правовідносини мають місце у сфері послуг. У цивільному праві на сьогодні загальноновизнано існування групи зобов'язань, предметом яких є діяльність особливого роду, корисний ефект якої не має матеріалізованого характеру; по-третє, суть цих відносин полягає в забезпеченні, створенні правових зв'язків між різними особами за допомогою здійснення операцій і (або) інших правомірних дій посередником або представником; по-четверте, і представництво, і посередництво в основному виникають у сфері майнового обороту» [1, с.39].

В свою чергу В.В.Цюра, акцентує увагу, що не слід вдаватися у надзвичайні деталі, а натомість визначити відмінність посередницьких відносин від представницьких так, що «представник виступає від імені особи, інтереси якої він представляє, натомість посередник діє від свого власного імені в силу своєї спеціальної правоздатності. При цьому дії останнього лише сприяють укладанню договору між сторонами, але самі по собі юридично сторони не пов'язують. Посередник може підшукати потенційних партнерів, провести переговори щодо укладення договору з кожним з них, але волю на вчинення правочину виражають самі її майбутні учасники. Це відрізняє його від діяльності представника, яка не зводиться тільки до такої технічної допомоги, а полягає у встановленні правовідносин між особою, яку представляють, і третіми особами» [13, с.85].

На думку С.А.Філатова, комерційне посередництво (агентська діяльність) «охоплюється більш широкою загально цивільною категорією «доручення» зі специфікою, обумовленою, зокрема, сферою існування агентських відносин – підприємницька діяльність, сферою застосування – надання послуг в укладенні угод та іншими чин-

никами ...» [12, с.149-150]. При цьому від торговельно-посередницькою діяльністю він розуміє правовідносини, що виникають під час купівлі-продажу товарів і здійснюються незалежним посередником (торговельним агентом) від імені виробника або споживача товару на підставі укладеного договору чи окремого доручення принципала. На його думку, торговельне посередництво є багатогранною діяльністю, що включає широкий спектр послуг: пошук іноземного партнера, організацію та укладення угод, надання кредитування або гарантій забезпечення платежів покупцем, виконання транспортно-експедиційних робіт, проведення рекламних кампаній і заходів щодо просування продукції на міжнародні ринки, технічне обслуговування товарів та інші суміжні дії [12, с.149].

Як бачимо, в сучасному приватному праві немає єдності позицій стосовно змісту та значення агентського договору і чи є він взагалі самостійним договором. Так, деякі автори зазначають, що агентський договір універсально поєднує в собі риси договору доручення і комісії, але при цьому має низку властивих саме йому особливих ознак. Як наслідок, агентський договір нерідко розглядають саме як змішаний тип договору. Деякі дослідники взагалі заперечують необхідність існування окремого агентського договору.

Натомість більшість цивілістів, і ми в тому числі, переконані в тому, що агентський договір є самостійним видом саме цивільно-правового договору, «який призначений обслуговувати потреби комерційного обороту» [9, с.457] із властивими лише йому особливими посередницькими послугам, які надаються агентом. На відміну від договору доручення та договору комісії, агентський договір, за словами А.І.Дрішлюка, має своїм предметом послуги нематеріального характеру (юридичного та фактичного) [5]. Йдучи далі, вважаємо за доречно виділити базові аспекти агентського договору, які й визначають самостійну правову природу цього договору. Зокрема, на думку В.А.Васильєвої, до таких належать: «1) спрямованість діяльності агента на реалізацію суб'єктивних прав й обов'язків принципала перед третіми особами; 2) визначеність повноважень агента, за якими останній, реалізуючи своє повноваження, створює, змінює чи припиняє юридичні наслідки для самого принципала, незалежно від того, від чийого імені виступає агент; 3) вираження власної волі агента при вчиненні дій в інтересах іншої особи; 4) опосередкування агентськими відносинами відносин з будь-яких послуг, окрім тих, що охоплюються договорами доручення, комісії, довірчого управління, а тому зі сфери дії має бути виключено відповідні відносини; 5) відносини за агентськими договорами мають триваючий характер, а тому одна сторона за договором повинна бути підприємцем» [1, с.259].

Отже, узагальнюючи теоретичні підходи та провівши аналіз практики застосування інституту агентського договору, ми приходимо до логічного висновку, що агентським договором слід визначити правочин, за яким одна сторона (агент), зобов'язується за винагороду здійснювати за дорученням та в інтересах іншої сторони (принципала) юридичні та/або фактичні дії, діючи від свого імені та за рахунок принципала або від імені й за рахунок принципала. Правова природа агентського договору є комплексною та синтетичною поєднує елементи договорів доручення та комісії, що відображено як у науковій літературі, так і в правозастосовній практиці. Зазначений договір є консенсуальним, двостороннім і оплатним, що відповідає загальним засадам договірної права. Окремі автори

наголошують також на фидуціарному характері досліджуваного договору, зазначаючи, що «це зумовлює встановлення обмежень для агента (щодо території, в межах якої агент здійснює агентування на користь принципала; при встановленні монопольних агентських відносин; можливої фіксації в агентському договорі заборони комерційному агенту передавати іншим особам свої права за договором)» [2, с.81-82].

Сфера застосування агентських договорів охоплює значний масив цивільно-правових відносин: від реалізації продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках України до здійснення представницької та посередницької діяльності у професійно регламентованих сферах, таких як ріелторська, біржова, дилерська, андеррайтингова, консигнаційна діяльність. В свою чергу Місяць А.П. виділяє наступні напрямки використання конструкції агентського договору: «посередництво при здійсненні біржової торгівлі (діяльність біржових брокерів); посередництво під час страхової діяльності (діяльність страхових агентів та страхових брокерів; посередництво у туристичній сфері; посередництво на ринку нерухомого майна; посередництво, яке пов'язане з випуском та обігом цінних паперів (торгівля цінними паперами, розрахунково-клірингова діяльність, депозитарна діяльність, діяльність з управління цінними паперами, діяльність з управління активами, діяльність з ведення реєстру власників іменних цінних паперів, діяльність з організації торгівлі на ринку цінних паперів); морське агентування» [8, с.90-91].

Що ж стосується правових наслідків надання агентом своїх послуг, то у випадку укладення агентом правочинів із третіми особами від власного імені та за рахунок принципала, права і обов'язки за такими правочинами виникають у агента (як за принципами договору комісії), незалежно від розкриття інформації про принципала чи подальшого прямого входження останнього у відносини з третіми особами. Натомість у разі, коли агент діє від імені та за рахунок принципала (тобто на принципах, властивих договору доручення), участь у правочинах є прямою для принципала, що спричиняє безпосереднє виникнення у нього прав та обов'язків перед третьою особою. Агент при цьому виконує роль уповноваженого суб'єкта, обмеженого межами наданих йому повноважень, не стаючи стороною таких зобов'язань. Приклад такого виду агентських відносин можна прослідкувати у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі №904/1513/22 від 14.12.2022. У справі, зокрема, розглядалося питання укладення агентського договору (за своєю природою як договору доручення) на надання страхових агентських послуг між ПрАТ «СК «Інгосстрах» і АТ КБ «Приватбанк» [10]. При цьому Верховний Суд встановив, що агент (банк) діяв від імені й за дорученням принципала, отже відповідальність сторін за договором доручення/агентським була підтверджена.

Висновки. Здійснений аналіз дозволяє констатувати, що агентський договір характеризується низкою притаманних лише йому специфічних рис. Попри наявність окремих елементів подібності у правовій конструкції з договорами комерційного представництва, доручення чи комісії (консигнації), розбіжності у їхній правовій природі зумовлюють суттєві відмінності у механізмах правового регулювання відповідних договірних інститутів. Саме тому, у зв'язку із втратою чинності Господарським кодексом України виникла нагальна потреба його нормативного закріплення в процесі ре кодифікації Цивільного кодексу України або ж прийняття спеціального нормативно-правового акту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва В.А. Цивільно-правове регулювання діяльності з надання посередницьких послуг. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2006. 346 с.
2. Гончарова Є.В. Правова основа, поняття та ознаки агентських договорів. *Молодий вчений*. 2014. №2. С.80-82.

3. Горблянський В.Я. Послуга як категорія цивільного права. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. Івано-Франківськ, 2015. Випуск 39. С.114-121.
4. Господарський кодекс України. Втратив чинність 28 серпня 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
5. Дрішлюк А.І. Агентський договір: цивільно-правовий аспект автореф. дисс. к. ю. н. : спец.: 12.00.03 - цивільне право і цивільний процес. Одеса, 2003. 21 с.
6. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>
7. Кот О.О., Гриняк А.Б. Господарський кодекс України: скасувати, не можна залишити. Нове українське право. 2023. Вип. 1. С. 11-19.
8. Місяць А.П. Правова природа агентського договору. Університетські наукові записки. 2017. №63. С.87-94.
9. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. За заг. ред. В.К. Мамутова. К.: Юрінком Інтер, 2004. 688 с.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі №904/1513/22 від 14.12.2022. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C024563>
11. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С.Кузнєцової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.
12. Філатов С.А. Агентська діяльність як подальший розвиток посередництва. Вчені записки університету «Крок». 2013. Випуск 33. С.147-154.
13. Цюра В.В. Представництво, посередництво, комісія та агентування: співвідношення правових понять. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. №3. С.84-88.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ОКРЕМЕ ПРОВАДЖЕННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ

SEPARATE PROCEEDINGS: FEATURES OF THE EVIDENTIARY PROCESS

Остапенко Ю.І., д.ю.н.,
доцентка кафедри права та європейської інтеграції
Державний біотехнологічний університет
orcid.org/0000-0001-5950-2927

Наукова стаття присвячена вивченню окремих, однак найсуттєвіших, проблем інституту доказування як невід'ємної складової будь-якої процесуальної галузі права, адже остання регулює суспільні відносини, які мають значення для правильного вирішення саме конкретної справи. Звернуто увагу на певні аспекти самого процесу доказування і встановлення суб'єктів доказування. Зауважено, що, виходячи з юридичної природи окремого провадження як виду непозовного цивільного, йому притаманні загальні інститути й процедури, пов'язані з доказовою діяльністю як у цивільному, так і у господарському судочинстві.

Акцентовано на тому, що активні повноваження суду у справах окремого провадження пояснюються тим, що він із метою з'ясування обставин справи у змозі за власною ініціативою витребувати необхідні докази як такі. Підтвердженням наведеного є закріплення на законодавчому рівні положення про те, що активність суду у встановленні фактів і обставин у справах окремого провадження набуває особливого значення для тих із них, метою розгляду й вирішення яких виступає захист прав, свобод та інтересів осіб, які потребують особливої уваги з боку держави, суспільства в цілому. Виходячи з цього підтримано висловлену в юридичній літературі позицію стосовно доречності й необхідності внесення змін до ч. 2 ст. 294 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), закріпивши не право, а обов'язок суду витребувати необхідні докази під час розгляду і вирішення справ окремого провадження.

Уточнено, що в порядку окремого провадження використовуються всі передбачені законодавством засоби доказування. Наголошено на тому, що у справах окремого провадження реалізується принцип змагальності, однак це відбувається по-особливому. Пояснюється вказане тим, що у справах даного виду відсутні, по-перше, спір про право сторін із протилежними інтересами і, по-друге, процедури, притаманні позовному провадженню.

Наведено й проаналізовано докази, які найчастіше подаються учасниками справи до заяв у порядку окремого провадження на підтвердження своїх вимог.

Зроблено висновки, що на сучасному етапі розвитку науки і цивільно-процесуального законодавства дуже актуальним і важливим є подальше ґрунтовне й комплексне вивчення ефективності, доступності, своєчасності інституту доказування, саме тому це буде предметом нашого дослідження в майбутньому.

Ключові слова: суд, цивільне судочинство, позовне провадження, окреме провадження, учасники справи, заявник, заінтересовані особи, докази, доказування, факти.

The scientific article is devoted to the study of individual, but the most significant, problems of the institution of proof as an integral part of any procedural branch of law, since the latter regulates social relations that are important for the correct resolution of a specific case. Attention is paid to certain aspects of the process of proof itself and the establishment of subjects of proof. It is noted that, based on the legal nature of a separate proceeding as a type of non-contentious civil, it is characterized by general institutions and procedures related to evidentiary activities in both civil and commercial proceedings.

It is emphasized that the active powers of the court in cases of separate proceedings are explained by the fact that it is able to request the necessary evidence as such on its own initiative in order to clarify the circumstances of the case. Confirmation of the above is the consolidation at the legislative level of the provision that the court's activity in establishing facts and circumstances in cases of separate proceedings acquires special significance for those of them, the purpose of consideration and resolution of which is the protection of the rights, freedoms and interests of persons who require special attention from the state and society as a whole. Based on this, the position expressed in the legal literature regarding the relevance and necessity of amending Part 2 of Article 294 of the Civil Procedure Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CPC of Ukraine) is supported, enshrining not the right, but the obligation of the court to request the necessary evidence during the consideration and resolution of cases of separate proceedings.

It is specified that in the procedure of separate proceedings all means of proof provided for by law are used. It is emphasized that in cases of separate proceedings the principle of adversarial proceedings is implemented, however, this happens in a special way. This is explained by the fact that in cases of this type there is no, firstly, a dispute about the rights of parties with opposing interests and, secondly, procedures inherent in claim proceedings.

The evidence that is most often submitted by the participants in the case to applications in the procedure of separate proceedings in support of their claims is presented and analyzed.

It is concluded that at the current stage of development of science and civil procedural legislation, further thorough and comprehensive study of the effectiveness, accessibility, timeliness of the institute of proof is very relevant and important, which is why this will be the subject of our research in the future.

Key words: court, civil proceedings, claim proceedings, separate proceedings, participants in the case, applicant, interested parties, evidence, substantiation, facts.

Постановка проблеми. Як відомо, судові доказування визнається складовою правосуддя. Більш того, воно посідає одне з центральних місць у цивільному процесі. Пояснюється вказане тим, що задля досягнення мети і виконання завдань цивільного судочинства необхідно встановити обставини справи (факти), які мають істотне значення для правильного її вирішення, адже від того, наскільки, по-перше, правильно й точно досліджуються й оцінюються докази, по-друге, дії учасників судового процесу відповідають законодавству,

настільки законним і обґрунтованим буде ухвалене судові рішення. Усе це дає підстави стверджувати, що доказування цілком виправдано визнається важливим інститутом цивільного процесуального права, а це, у свою чергу, відбиває фундаментальні особливості національної моделі цивільного судочинства. З огляду на сказане не видається (й не виглядає) дивним той факт, що у процесі реформування цивільного процесуального законодавства саме інститут, який розглядається, зазнав суттєвих змін.

Виходячи зі сказаного, можемо сміливо стверджувати, що дослідження процесу доказування в цивільному судочинстві було, лишається і завжди буде актуальним питанням. Це зайвий раз підтверджує нагальність і доцільність висвітлення й комплексного вивчення законодавчих приписів, у тому числі статті, присвяченої особливостям процесу доказування в цивільному процесі в цілому і в окремому провадженні зокрема.

Ступінь наукової розробки. Передусім наголосимо, що, беручи до уваги важливість і значущість інституту доказів і доказування, він неодноразово ставав предметом вивчення науковців і вчених-процесуалістів. Вказану проблему досліджували: С. С. Бичкова, Н. В. Волкова, К. В. Гусаров, В. В. Комаров, С. О. Кравцов, Г. О. Світлична, В. І. Тертишников, Т. А. Цувіна, І. В. Удальцова, С. Я. Фурса, Г. В. Чурпіта, А. С. Штефан, М. Й. Штефан, М. М. Ясинок та ін. Разом із тим згадані вчені розглядали насамперед питання правового регулювання категорій «докази» і «доказування» у межах позовного провадження, залишаючи поза увагою особливості вказаного процесуального інституту в інших видах цивільного судочинства. Зокрема, фахівцями мало досліджувався процес доказування у справах окремого провадження.

Мета статті. З урахуванням викладеного метою статті є розгляд і аналіз особливостей процесу доказування у справах окремого провадження.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до висвітлення окресленого питання, вкажемо, що невід'ємною складовою внутрішньої системи будь-якої процесуальної галузі права визнається інститут доказів і доказування, адже саме присвяченими йому приписами регламентуються суспільні відносини, що опосередковують порядок встановлення наявності або відсутності обставин, які мають значення для вирішення справи. На законодавчому рівні саме через правовий механізм цього інституту, як справедливо наголошує Г. В. Чурпіта, забезпечується чітка стадійність доказової діяльності, а також відповідність процесуальної форми доказів встановленим у законі вимогам [1, с. 38]. Відомий процесуаліст М. Й. Штефан визначав доказування як процесуальну й розумову діяльність суб'єктів доказування, яка провадиться в урегульованому цивільним процесуальним законодавством порядку і спрямована на встановлення дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін шляхом ствердження юридичних фактів, зазначення доказів, а також їх подання, прийняття, збирання, витребування, дослідження й оцінки [2, с. 279].

Повторимося, процедура доказування має місце в усіх видах цивільного судочинства. Не є винятком і окреме провадження, у справах якого, як відомо, існує інститут доказування, попри те, що відсутній спір про право і, як наслідок, немає ряду інститутів і процедур. Пов'язано це з тим, що в окремому провадженні розглядаються справи про підтвердження наявності або відсутності як юридичних фактів, що мають значення для охорони прав і інтересів особи, так і неоспорюваних прав (ч. 7 ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)), або створення умов для реалізації людиною особистих немайнових чи майнових прав [3]. Зупинимося на цьому трохи детальніше.

Передусім звернемося до приписів ЦПК України. Так, відповідно до ч. 3 ст. 294 вказаного акта справи окремого провадження розглядаються судом із додержанням загальних правил, встановлених Кодексом, за винятком положень щодо змагальності й меж судового розгляду. Вбачається, що доцільно зробити певне застереження (уточнення). На наше переконання, в окремому провадженні при вирішенні справ принцип змагальності все-таки діє, але це відбувається по-особливому, з певними нюансами. Зокрема, дієвість і дотримання даного принципу підтверджується насамперед закріпленням прав заявника й заінтересованих осіб, за аналогією зі ст. 43 ЦПК України.

Варто додати, що вказаний принцип діє не у всіх справах окремого провадження. Найчастіше, як наголошує І. Ю. Татулич, він має свій прояв у справах про визнання фізичної особи обмежено дієздатною чи недієздатною, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, встановлення факту каліцтва, адже залучені до участі у справі зацікавлені особи можуть спростувати ці факти [4, с. 78]. Крім того, учасники справ окремого провадження доводять обставини, які мають значення для справи, а суд сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених Кодексом. Виходячи з цього, вважаємо, що категорично заперечувати факт того, що в окремому провадженні діє принцип змагальності, немає достатніх підстав. Спробуємо обґрунтувати висловлене.

Дійсно, цей вид провадження не передбачає змагальності сторін, однак сказане зовсім не означає, що юридичні факти і стани, щодо встановлення яких просить заявник, не пов'язуються з потребою надання суду доказів і процесом доказування. В основі розгляду й вирішення справ окремого провадження лежать правила позовного провадження, а однією із спільних ознак згаданих проваджень (як, до речі, і проваджень у господарських, кримінальних справах) є наявність загальних правил інституту доказів і доказування, зв'язно, із певними винятками, встановленими законом. Дане питання знайшло своє нормативне закріплення в гл. 5 «Докази і доказування» розділі І ЦПК України, де зафіксовано: «**Стаття 76. Докази**

1. Доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

2. Ці дані встановлюються такими засобами:

- 1) письмовими, речовими і електронними доказами;
- 2) висновками експертів;
- 3) показаннями свідків» [3].

Принагідно додати, що і в ГПК України, і в КПК України окрема глава має аналогічну з ЦПК України назву «Докази і доказування». Так, у ГПК України це гл. 5, у ст. 73 якої міститься таке саме трактування поняття «доказ» [5], а в КПК України у гл. 4 «Докази і доказування» закріплене таке положення: «**Стаття 84. Докази**

1. Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню.

2. Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів» [6].

Попри незначну відмінність, суть поняття, що розглядається, залишається незмінною, а саме встановлення наявності або відсутності обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Продовжуючи висвітлення питання, зупинимося на доказуванні. Передусім розглянемо думки і міркування з цього приводу науковців, зокрема і процесуалістів, одним із них є М. М. Ясинок. На його переконання, доказування у справах окремого провадження здійснюється відповідно до цивільного процесуального законодавства і має певну процедуру, яка є кожного разу поступальною і має місце в межах процесуальної форми [7, с. 387]. Висловлене вбачається цілком виправданим, логічним і таким, що заслуговує на підтримку, і не лише на наш погляд. Такої саме думки дотримується й І. Ю. Татулич, а підтвердження висловленого знаходимо в її наробках, присвячених вивченню доказування, тобто обраного нами предмета дослідження [8, с. 105]. Наступною наведемо досить виважену, на наш погляд, позицію Г. В. Чурпіти, яка вважає, що у справах окремого провадження за

загальним порядком розгляду, закріпленого у ст. 294 ЦПК України, суд може брати до уваги всі передбачені законом засоби доказування [9, с. 170]. Вбачається, що з цим варто погодитися.

Для наочності і більшого розуміння проілюструємо, як вказане діє на практиці. Наприклад, факт наявності в особи психічного розладу може обґрунтовуватися посиланням на виписки з історії хвороби, заведені психіатричним чи психоневрологічним закладом, де особа перебуває(ла) на спеціальному обліку, довідку про стан здоров'я, протоколи органів національної поліції, акти, складені житловими органами, показання свідків тощо. Наступна ситуація: доказами у справі про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права може бути те, що неповнолітній розпоряджається своїми доходами на шкоду самому собі, а саме договори, чеки, квитанції, боргові розписки, показання свідків тощо.

Спираючись на наведене, можемо сміливо стверджувати, що у справах окремого провадження, як, до речі, і позовного, можуть застосовуватися всі передбачені законодавством засоби доказування. Зрозуміло, що для кожної категорії справ перелік доказів відрізнятиметься, це передусім зумовлено метою звернення до суду, категорією справ, колом суб'єктів, характером заінтересованості. Однак варто додати, що на цей час сам процес доказування у справах окремого провадження, як на нас, детально врегульований нормами законодавства, згідно з приписами якого він складається з таких процедур: вступне слово учасників справи, отримання показань свідків (ст. 227, 230 ЦПК України), дослідження письмових, речових та електронних доказів (ст. 235, 237 ЦПК України), відтворення звукозапису, демонстрація відеозапису і їх дослідження (ст. 238 ЦПК України), дослідження висновку експерта (ст. 239 ЦПК України) тощо. Зауважимо, що демонстрація відеозапису, вивчення висновку експерта, дослідження письмових, речових та електронних доказів дозволяють вирішити, або навіть зумовлюють, так би мовити, змушують вирішувати, інші питання, що постають перед судом, йдеться про забезпечення доказів, іноді навіть їх витребування тощо. Крім того, задіюється інститут судового доручення.

Попри відмінність учасників, їх інтерес, коло питань, сталими завжди залишаються принципи дослідження доказів – належність, допустимість, достатність, достовірність, а також чітко дотримується правило оцінки доказів (ст. 89 ЦПК України).

Звісно, виходячи з особливостей справ окремого провадження й специфіку їх розгляду, їх учасники подають до суду не будь-які докази, а конкретні й чітко окреслені, визначені саме матеріальними й процесуальними нормами. Підтвердженням висловленого є влучна теза М. М. Ясинка стосовно того, що у справах окремого провадження законодавець встановлює за кожною справою свій конкретний процесуальний стандарт для всіх заявників, і саме цим доказування окремого провадження відрізняється від доказування в позовному, адміністративному чи господарському судочинстві [7, с. 389].

Продовжуючи аналіз окресленого питання, зауважимо, що в контексті процесу доказування суд – безпосередній суб'єкт усіх його етапів (стадій), мова йде про активну діяльність зі збирання й подання доказів, їх дослідження й оцінки. За висловлюванням Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду (постанова від 30 листопада 2023 року у справі № 569/4466/23), суд, ставлячи за мету з'ясувати обставини справи, у змозі за власною ініціативою витребувати необхідні докази: «законодавець визначив на рівні процесуального закону особливості, пов'язані з розглядом справ окремого провадження. Такі особливості проявляються в тому, що при розгляді справ не застосовуються положення щодо

змагальності (стаття 12 ЦПК України) та меж судового розгляду (статті 13 ЦПК України). Законодавець у справах окремого провадження наділив суд можливістю за власною ініціативою витребувати необхідні докази» [10]. Наведене відповідає приписам ч. 2 ст. 294 ЦПК України й визнається *особливістю доказування* у справах окремого провадження. Вважаємо, що завдяки законодавчій фіксації даного положення роль суду при розгляді справ окремого провадження посилюється, він стає досить активним, на відміну від його становища у наказному провадженні. У контексті сказаного варто погодитися із думкою вітчизняної вченої-процесуалісти С. Я. Фурси, яка наголошує, що у справах окремого провадження по певних категоріях справ у процесі доказування передбачені деякі особливості: суд через пряму вказівку в законі, незважаючи на позицію заінтересованих осіб, зобов'язаний вчинити дії, спрямовані на забезпечення доказів по справі, а також, оскільки докази мають вирішальний вплив на судові рішення, повинен надавати переваги одним засобам доказування перед іншими [11, с. 166]. У контексті наведеного доречною буде теза вченої про те, що у судді при розгляді доказової бази має сформуватися переконання в достовірності юридичних обставин справи і на цій підставі обґрунтованості вимог сторони [11]. За таких умов суддя здатен буде ухвалити законне і справедливе рішення.

Варто зупинитися на дії принципу змагальності. Як слушно вказує В. Ю. Мамницький, вона «суттєво обмежена, що відкриває простір суду по збору доказового матеріалу. Очевидним є той факт, що законодавче обмеження дії положень щодо змагальності при розгляді справ окремого провадження автоматично перебудовує змагальну модель цивільного судочинства на модель слідчу, при цьому все ж таки наявність змагальних засад не виключається» [12, с. 132]. До цього додамо тезу М. М. Ясинка, який наголошує, що процесуальна діяльність суду й учасників процесу у справах окремого провадження – «процесуально-правова конструкція всіх процесуальних дій, що характеризується чергуванням активної та пасивної їх форм, зумовлених процесуальними нормами та здійснена суб'єктами в межах процесуальної форми» [13, с. 162]. Саме такою є її суть.

У той саме час законодавчо закріплена можливість суду збирати докази у справі, на думку І. В. Удальцової, пом'якшує обов'язок заінтересованих осіб надавати докази для підтвердження своїх вимог щодо встановлення певних фактів, які є предметом розгляду [14, с. 45]. Незважаючи на це, сторони не звільняються від обов'язку доказування повністю, бо невитребування доказів по справі судом призведе до неповного з'ясування обставин справи, а в майбутньому це стане підставою для скасування рішення як необґрунтованого, а отже, закріплення законодавчої вимоги стосовно наділення суду у справах окремого провадження можливістю за власною ініціативою витребувати необхідні докази сприяє формуванню у судді переконання в достовірності юридичних обставин справи і на цій підставі обґрунтованості вимог сторони, як наслідок, ухвалити законне і справедливе рішення.

Наприклад, у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або визнання її недієздатною суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу (ч. 1 ст. 298 ЦПК України). В іншій категорії справ, а саме про передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність, суддя мусить з'ясувати коло осіб, які в змозі надати інформацію про приналежність речі (наприклад, викликати фактичного володільця речі, встановити, чи належить нерухомість особі, яка померла або оголошена померлою, і чи є спадкоємці), а також зробити відповідні запити щодо відомостей про нерухому річ у відповідні організації (житлово-експлуатаційні організації, органи

місцевого самоврядування, органи, які здійснюють державну реєстрацію об'єктів нерухомості та ін.).

Отже, у розглянутих категоріях справ суд наділений активними повноваженнями, зокрема, під час проведення підготовчих дій. Додамо, що закріплена законодавчо активність суду у встановленні фактів та обставин у справах окремого провадження особливого значення набуває для справ, метою розгляду й вирішення яких є захист прав, свобод та інтересів осіб, які потребують особливої уваги з боку держави, для суспільства в цілому. Наприклад, для справ про усиновлення, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу тощо. Через різні фактори (фізичний стан, вік, необхідність тощо) учасники у справах окремого провадження часто не можуть захистити своїх прав, свобод чи інтересів самотійно. На підтвердження наведемо позицію ЄСПЛ, викладену у рішенні по справі «Горшков проти України». Так, скаржник посилався на незаконність його поміщення у психіатричний заклад. ЄСПЛ встановив, що він не володів належними дійовими засобами захисту від обов'язкового утримання у психіатричному закладі і був звільнений з нього тільки через два роки після того, як стан його здоров'я значно покращився. З огляду на це ЄСПЛ констатував недотримання п. 4 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема, з тих причин, що особа, яка піддана обов'язковому медичному лікуванню, повинна мати доступ до суду та можливість бути вислуханою особисто або через будь-яку форму представництва [15]. Як свідчить вітчизняна судова практика, такі особи нерідко залишаються без належної підтримки з боку уповноважених законом виконувати відповідні функції державних органів (як-от органи опіки та піклування тощо). Сказане підтверджує, що суд у таких справах бере на себе відповідальність не лише за ухвалення законного й обґрунтованого рішення, а й певною мірою за майбутнє таких осіб.

З огляду на це слід підтримати наведену в юридичній літературі позицію стосовно нагальності внесення змін до ч. 2 ст. 294 ЦПК України й закріплення не права, а обов'язку суду витребувати необхідні докази під час розгляду й вирішення справ окремого провадження.

Як уже зазначалося вище, суд не лише збирає, а й безпосередньо досліджує докази (ч. 1 ст. 229 ЦПК України) й оцінює їх, що виступає останнім етапом доказування за участі суду (ст. 89 ЦПК України).

Отже, усе вищевказане свідчить про те, що суд був, є і залишається основним суб'єктом процесу доказування. Більше того, чинний ЦПК України значно розширює повноваження суду в доказовій діяльності в окремому провадженні (це закріплено в ч. 1 ст. 84, ч. 2 ст. 13, ч. 7 ст. 81 Кодексу). Як ми вже відмічали, відповідно до ч. 2 ст. 294 ЦПК України суд із метою з'ясування обставин справи у змозі за власною ініціативою витребувати необхідні докази..

Не можна оминати увагою того, що суб'єктами доказування, крім суду, є учасники справи – заявники й заінтересовані особи. Так, заявник у справах окремого провадження як суб'єкт доказування має обґрунтувати наявність обставин, якими він підтверджує свої вимоги, викладені у заяві. Заінтересовані особи мають обґрунтувати або спростувати наявність обставин, якими заявник підтверджує вимоги, викладені у заяві. Як влучно зазначає О. О. Грабовська, заявники та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження мають права й обов'язки сторін за винятком тих, що встановлені у розділі IV ЦПК України.

Вбачається, що для повноти розкриття питання слід зупинитися на тому, що інколи на практиці виникає ситуація незалучення заінтересованих осіб до розгляду справи, що в подальшому може вплинути на результат судового рішення. Через це, на нашу думку, процес доказування позбавляється елементу змагальності і перетворюється на домінування в цьому процесі виключно заявника, на

основі доказів якого ухвалюється рішення. Крім того, за такого стану справ можна також вести мову про нехтування засадою диспозитивності й рівності сторін у цивільному процесі, які визнаються основними і визначальними під час прийняття судових рішень у справах окремого провадження, і, як наслідок, про скасування судового рішення судом вищої інстанції, ухваленого з порушенням норм процесуального права. Звідси випливає, що як заявники, так і заінтересовані особи, їх представники мають право доводити будь-які обставини справи на підставі наданих ними доказів, формуючи таким чином таку систему доказів, за якої усі припущення були б спрямовані в єдину точку, якою є конкретний факт, підтверджуючи чи спростовуючи його.

Наступною групою учасників справ окремого провадження і, відповідно, суб'єктами доказування є органи й особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56–57 ЦПК України). Вони сприяють судовому захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, які не в змозі самотійно захистити свої права, свободи та інтереси у випадках, встановлених законом [16, с. 78]. Йдеться про участь, наприклад, органу опіки й піклування, який на виконання своїх повноважень надає висновки ((бо це обов'язково) незалежно від того, хто був ініціатором відкриття провадження у відповідній справі) під час розгляду судом справ про усиновлення для надання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини (ч. 2 ст. 312 ЦПК України).

Таким чином, суб'єктами доказування у справах окремого провадження є: суд і учасники (заявник, заінтересовані особи, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб), тобто до участі в них слід залучати лише осіб, які мають певний інтерес до результатів розгляду справи. З огляду на це важливим для суду є з'ясування мети звернення до суду заявником, що дозволить встановити коло заінтересованих осіб, зібрати всі необхідні докази по справі як самим судом, так і учасниками судового процесу. Це, у свою чергу, приведе до повного, всебічного й об'єктивного з'ясування обставин справи й ухвалення законного й обґрунтованого рішення, що і є метою цивільного судочинства.

Спираючись на думки науковців, проаналізовані приписи законодавства, можемо сміливо стверджувати, що доказування у справах окремого провадження – це діяльність (пізнавальна і практична) суду й учасників справи, спрямована на встановлення істини у конкретній справі, підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов для реалізації нею особистих немайнових чи майнових прав, чи підтвердження наявності або відсутності неоспорюваних прав.

Висновки. При розгляді справ окремого провадження, як і при вирішенні інших справ (позовного чи господарського характеру) діє інститут доказів і доказування, завдяки чому забезпечується досягнення мети і виконання завдань цивільного судочинства.

Аналіз процесу доказування у справах окремого провадження, показав, що він є, з одного боку, складним видом діяльності, подібним до процесу доказування у позовному провадженні, бо суд має встановити, що докази відповідають визначенню законом вимогам, а з другого – доволі простим через відсутність спору про право. Не варто також забувати про те, що суд може витребувати необхідні докази на власний розсуд. Крім того, у справах окремого провадження суд може брати до уваги всі передбачені законом засоби доказування.

Важливою гарантією виконання завдань цивільного судочинства є саме інститут доказування, оскільки зусилля докладаються до встановлення дійсних обставин у справі й ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

І ще. Попри значну увагу до окресленого питання, вважаємо, що воно потребує подальшої уваги з боку науковців і практиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чурпіта Г. В. Правове регулювання інституту доказів і доказування у цивільних судочинствах: компаративістичний аспект. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 38–44. <https://visnyk.dndekc.mvs.gov.ua/index.php/visnyk/issue/view/24/ISSN%2019924437%20%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B2%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201%20%2821%29%202014>
2. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 вересня 2021 р. Київ : Паливода А. В., 2021. 312 с.
4. Татулич І. Ю. Процесуальні особливості розгляду та вирішення справ окремого провадження. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Вип. 682 : Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 76–80.
5. Господарський процесуальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7#Text>
7. Татулич І. Ю. Особливості процесу доказування у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9/2024. С. 104–107. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Texthttp://lsey.org.ua/9_2024/25.pdf
8. Теорія доказового права: наук.-практ. посібник (монографія) / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ: Алерта. 2021. 426 с.
9. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: [монографія]. Київ : Алерта, 2016. 488 с.
10. Постанова від 30.11.2023 по справі № 569/4466/23. Касаційний цивільний суд. URL : <https://zakononline.ua/court-decisions/show/115409101>
11. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі: наук.-практ. посібник. Київ : Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с.
12. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності і моделі цивільного судочинства в контексті судово-правової реформи. *Форум Права*. 2017. № 4. С. 130–140.
13. Ясинок М. М. Процесуальна форма цивільного судочинства, її природа та складові елементи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 4-5. С. 157–164.
14. Окреме провадження: монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. 313 с.
15. Справа «Горшков проти України» : Рішення ЄСПЛ від 8 листопада 2005 р., Страсбург, Заява № 67531/01). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_090#Text
16. Грабовська О. О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 504 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ СПРОЩЕНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕДУР У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

EVOLUTION AND MODERN TRENDS OF LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE OF SIMPLIFIED COURT PROCEDURES IN CIVIL JUDICIARY OF UKRAINE

Петровський А.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Національна академія внутрішніх справ
orcid.org/0000-0001-8607-282X

Сучасний етап розвитку цивільного судочинства України характеризується активними процесами реформування, спрямованими на підвищення ефективності правосуддя, спрощення процедур та забезпечення доступності судового захисту. Одним із ключових напрямів цієї трансформації є формування та вдосконалення інституту спрощених судових процедур. Проте, попри значну увагу законодавця до цього інституту, його історико-правові витоки, теоретичні засади та системна роль у структурі цивільного процесу залишаються недостатньо дослідженими. Виникає необхідність поглибленого наукового аналізу еволюції спрощених судових процедур, з'ясування закономірностей їх становлення, змістовних ознак та проблем реалізації в сучасних умовах судової реформи.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу еволюції, сучасного стану та тенденцій розвитку інституту спрощених судових процедур у цивільному судочинстві України, а також у формуванні науково обґрунтованих висновків і пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання цього інституту відповідно до європейських стандартів ефективного судового захисту.

У процесі дослідження застосовано історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний та системний методи, що дозволило простежити етапність становлення спрощеного провадження – від наказного провадження у ЦПК УСРР 1924 року та ЦПК УРСР 1963 року до системного закріплення спрощеного позовного провадження у ЦПК України 2017 року. Особливу увагу приділено аналізу судової практики щодо визначення малозначних справ та застосування письмового розгляду.

У результаті встановлено, що інститут спрощених судових процедур зазнав якісної трансформації: від допоміжного механізму процесуальної економії до самостійного процесуального інституту, спрямованого на забезпечення балансу між ефективністю, швидкістю судового розгляду та дотриманням принципів справедливості й рівності сторін. Виявлено низку проблем правозастосування, зокрема нечіткість критеріїв малозначності справ, неоднакове тлумачення меж спрощеного порядку та ризики обмеження процесуальних прав сторін. Запропоновано удосконалити законодавче визначення підстав застосування спрощеного провадження, розширити використання цифрових технологій та уніфікувати судову практику в цій сфері.

У висновках обґрунтовано, що інститут спрощених судових процедур є ключовим елементом модернізації цивільного процесу України. Його розвиток сприяє гармонізації національного судочинства з європейськими стандартами ефективного судового захисту, підвищенню оперативності розгляду справ, забезпеченню процесуальної економії та реальному зміцненню принципу доступності правосуддя.

Ключові слова: спрощене позовне провадження; цивільне судочинство; судова реформа; процесуальна економія; малозначні справи; цифровізація правосуддя; доступ до правосуддя; ефективність судового розгляду.

The current stage of development of civil justice in Ukraine is characterized by active reform processes aimed at increasing the efficiency of justice, simplifying procedures and ensuring the availability of judicial protection. One of the key areas of this transformation is the formation and improvement of the institute of simplified court procedures. However, despite the significant attention of the legislator to this institute, its historical and legal origins, theoretical foundations and systemic role in the structure of civil proceedings remain insufficiently studied. There is a need for an in-depth scientific analysis of the evolution of simplified court procedures, clarification of the regularities of their formation, substantive features and problems of implementation in modern conditions of judicial reform.

The purpose of the article is to carry out a comprehensive analysis of the evolution, current state and development trends of the institute of simplified judicial procedures in the civil justice of Ukraine, as well as to form scientifically based conclusions and proposals for improving the legislative regulation of this institute in accordance with European standards of effective judicial protection.

In the process of research, historical-legal, comparative-legal, formal-legal and systemic methods were used, which made it possible to trace the stages of the formation of simplified proceedings – from the injunctive proceedings in the CPC of the Ukrainian SSR in 1924 and the CPC of the Ukrainian SSR in 1963 to the systematic consolidation of simplified claim proceedings in the CPC of Ukraine in 2017. Special attention is paid to the analysis of judicial practice regarding the definition of minor cases and the use of written proceedings.

As a result, it was established that the institute of simplified judicial procedures has undergone a qualitative transformation: from an auxiliary mechanism of procedural economy to an independent procedural institute aimed at ensuring a balance between efficiency, speed of judicial proceedings and observance of the principles of fairness and equality of the parties. A number of problems of law enforcement are identified, in particular, the vagueness of the criteria for the insignificance of cases, the unequal interpretation of the boundaries of the simplified procedure and the risks of restricting the procedural rights of the parties. It is proposed to improve the legislative definition of the grounds for the application of simplified proceedings, expand the use of digital technologies and unify judicial practice in this area.

The conclusions substantiate that the institute of simplified judicial procedures is a key element of the modernization of the civil process of Ukraine. Its development contributes to the harmonization of national judicial proceedings with European standards of effective judicial protection, increasing the efficiency of case consideration, ensuring procedural economy and real strengthening of the principle of accessibility of justice.

Key words: simplified claim proceedings; civil proceedings; judicial reform; procedural economy; minor cases; digitalization of justice; access to justice; efficiency of judicial proceedings.

Постановка проблеми. Сучасна система цивільного судочинства України перебуває в процесі активної трансформації, спрямованої на підвищення ефективності, доступності та швидкості розгляду справ. Одним із ключових напрямів судової реформи стало запровадження та вдосконалення інституту спрощених судових процедур,

спрямованих на забезпечення балансу між оперативністю розгляду справ та гарантіями справедливого судового процесу, зменшення навантаження на суди та підвищення доступності правосуддя для громадян.

Інститут спрощених процедур передбачає скорочення формальних процесуальних дій, спрощення збору дока-

зів та скорочені строки розгляду справ певних категорій. Його розвиток відображає загальноєвропейську тенденцію до оптимізації цивільного процесу, адаптуючи традиційні принципи судочинства до сучасних потреб суспільства та технологічного прогресу.

Водночас, незважаючи на позитивні результати впровадження спрощеного позовного провадження, залишається низка теоретичних і практичних питань, що потребують ґрунтовного наукового осмислення. Зокрема, це стосується чіткого визначення меж застосування спрощеного провадження, співвідношення його з іншими формами судочинства, гарантій дотримання принципу змагальності та права на справедливий суд. Не менш важливою є проблема забезпечення балансу між ефективністю процесу та якістю судових рішень, особливо в умовах цифровізації судової системи.

Крім того, динамічність розвитку правового регулювання у цій сфері потребує переосмислення концептуальних підходів до визначення правової природи спрощених процедур, їх місця у системі цивільного процесуального права, а також узгодження національної моделі з європейськими стандартами судового захисту. Саме тому дослідження еволюції та сучасних тенденцій правового регулювання інституту спрощених судових процедур має не лише теоретичне, а й значне практичне значення для формування ефективної та доступної системи правосуддя в Україні.

Попри значні позитивні зрушення, пов'язані з імплементацією спрощених судових процедур, питання їх правової природи, меж застосування, а також узгодженості з принципами цивільного процесу залишаються дискусійними. Відсутність єдиного підходу до визначення меж спрощення процесуальних форм і критеріїв віднесення справ до відповідного провадження зумовлює необхідність комплексного дослідження еволюції цього інституту в контексті розвитку національного процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останні роки характеризуються підвищеною науковою зацікавленістю питаннями удосконалення цивільного процесуального законодавства, зокрема інституту спрощеного позовного провадження. У вітчизняній правовій доктрині дослідження цієї проблематики активно ведуться в межах розвитку цивільного процесуального права, його принципів, форм судочинства та засобів процесуальної економії, проте вони зосереджені на питаннях процесуальної економії, забезпечення доступу до правосуддя та співвідношення спрощених процедур із загальним позовним провадженням. Однак аспекти історичної еволюції правового регулювання спрощених процедур досі не отримали системного узагальнення.

Таким чином, наукові публікації переважно фокусуються на визначенні правової природи спрощеного позовного провадження, його місці в системі цивільного процесу, класифікації справ, що можуть розглядатися в спрощеному порядку, а також на забезпеченні балансу між швидкістю розгляду справи та дотриманням прав сторін. Ці питання ґрунтовно висвітлюються у працях І. А. Боровської [1], О. С. Єпанчинцева [2], І. А. Ізарової [3], Є. І. Фурси [4], С. Я. Фурси [4] та інших науковців, які розглядають спрощене провадження як прояв тенденції до диференціації процесуальних форм і засіб реалізації принципу пропорційності у цивільному судочинстві.

Так, С. Фурса та Є. Фурса аналізують новітню концепцію спрощеного провадження в контексті реформи цивільного процесуального законодавства, підкреслюючи необхідність гнучкого поєднання процесуальної економії та гарантій справедливого судового розгляду [4]. І. Ізарова звертає увагу на інноваційний характер інституту спрощеного провадження як новели цивільного процесу та його відповідність європейським стандартам ефективного

судочинства [3]. І. Боровська досліджує особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження, критерії визначення малозначних справ і співвідношення між спрощеним та загальним порядком розгляду [1]. Своєю чергою, О. Єпанчинцев пропонує системне тлумачення функцій та меж застосування спрощеного позовного провадження, обґрунтовуючи його як окремий процесуальний інститут цивільного судочинства [2].

Вагомим джерелом формування практичного змісту інституту спрощеного позовного провадження є судово-практика, зокрема позиції Верховного Суду, які конкретизують критерії «незначної складності», меж застосування письмового провадження та виявляють типові помилки у кваліфікації справ. Роз'яснення судів поступово формують стабільні орієнтири правозастосування, проте залишаються спірні питання щодо процесуальних гарантій сторін у разі розгляду справ без виклику учасників. Обстоюючи таку думку, В. Хрипун зазначає, що практика ВС формує стабільні орієнтири застосування спрощеного порядку, зокрема щодо можливості письмового розгляду без виклику сторін [5].

Разом з тим у працях учених (зокрема, Г. Гембари [6], О. Соловйової [7] тощо) звертається увага на проблеми нечіткості критеріїв віднесення справ до спрощеного провадження, різночитання поняття «малозначна справа», а також на ризики для забезпечення принципів змагальності й рівності сторін у разі письмового розгляду справи. Дослідники підкреслюють, що ефективність інституту спрощеного провадження значною мірою залежить від чіткості нормативних приписів Цивільного процесуального кодексу України та узгодженості судової практики.

Серед нових напрямів наукових досліджень виокремлюється вплив цифровізації на реалізацію спрощеного провадження: електронне подання позовів, дистанційна участь сторін, застосування електронних доказів та автоматизований розподіл справ. Дослідники наголошують, що цифрові технології здатні забезпечити більшу ефективність процесу, але одночасно потребують удосконалення гарантій доступності правосуддя та захисту процесуальних прав учасників.

Наукові праці останніх років демонструють поступовий перехід від описового аналізу до практично орієнтованих досліджень, спрямованих на вдосконалення процесуальних норм і гармонізацію українського цивільного процесу з європейськими стандартами справедливого судочинства. Особливий інтерес становлять дисертаційні дослідження, що розкривають сутність та перспективи розвитку спрощеного провадження у контексті забезпечення ефективності цивільного судового процесу [6].

Загалом, сучасний стан наукової розробки інституту спрощеного позовного провадження свідчить про поступовий перехід від описових характеристик до вироблення конкретних рекомендацій щодо вдосконалення законодавчого регулювання та узгодження національної моделі з європейськими стандартами ефективного судочинства.

Отже, сучасна наукова доктрина цивільного процесуального права поступово формує єдині підходи до розуміння сутності спрощеного провадження, його ролі у забезпеченні доступності правосуддя та процесуальної економії. Разом з тим залишаються дискусійними питання щодо меж судового розсуду, забезпечення процесуальної рівності сторін та співвідношення спрощених і загальних форм провадження, що обумовлює актуальність подальших теоретичних і практичних досліджень у цій сфері.

Мета дослідження полягає у формуванні нового наукового бачення інституту спрощених судових процедур у цивільному судочинстві України як динамічного правового явища, еволюція якого відображає глибинні трансформації в системі національного правосуддя. На відміну від традиційних підходів, що розглядають спрощене провадження лише як технічний інструмент при-

скорення судового розгляду, у межах цього дослідження обґрунтовується його концептуальна роль як самостійного процесуального інституту, спрямованого на забезпечення балансу між ефективністю, процесуальною економією та дотриманням гарантій справедливого суду.

Досягнення поставленої мети ґрунтується на комплексному аналізі історико-правових, доктринальних і практичних передумов становлення спрощених процедур, із використанням порівняльно-правового методу, аналізу судової практики та принципів верховенства права. У ході дослідження вводяться до наукового обігу уточнені положення щодо стадій еволюції спрощеного провадження, визначаються його структурно-функціональні особливості, межі застосування та критерії малозначності справ.

Кінцевим науковим результатом є поглиблення теоретико-методологічного розуміння спрощених судових процедур як системного елементу модернізації цивільного процесу України, вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення законодавчого регулювання та формування єдиних підходів судової практики у цій сфері відповідно до європейських стандартів доступу до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Інститут спрощених судових процедур у цивільному судочинстві України має складну історію становлення, тісно пов'язану з еволюцією вітчизняного процесуального законодавства, а також із загальними тенденціями розвитку європейських моделей судочинства. Його поява є результатом тривалого пошуку оптимального співвідношення між формалізмом судового процесу, принципом процесуальної економії та правом на ефективний судовий захист. Ідея спрощеного судочинства виникла як відповідь на потребу зменшення навантаження на суди та забезпечення швидкого доступу до правосуддя. В Україні її впровадження відбувалося поступово та в кілька етапів, поєднуючи національні традиції цивільного процесу з міжнародним досвідом.

Перші елементи спрощення судового процесу в українських землях можна простежити ще у правовій традиції Російської імперії, зокрема у Статуті цивільного судочинства 1864 року, який започаткував диференціацію процесуальних форм і передбачав можливість розгляду незначних справ у скороченому порядку. Такі процедури були спрямовані на швидке вирішення дрібних майнових спорів без ускладненого доказового процесу. Хоча зазначені норми не формували окремого інституту спрощеного судового провадження у сучасному розумінні, вони заклали підґрунтя для подальшого формування концепції процесуальної економії – принципу, який передбачає досягнення результату з мінімальними часовими та матеріальними витратами.

У радянський період цивільне судочинство характеризувалося жорсткою регламентацією та централізованим підходом до здійснення правосуддя. Проте навіть тоді з'являються елементи спрощеного розгляду окремих категорій справ.

Перші кроки до спрощеного цивільного процесу простежуються у Цивільному процесуальному кодексі УСРР 1924 року [8], який передбачав можливість скороченого розгляду безспірних вимог. Хоча окремий інститут наказного провадження тоді ще не існував, такі положення створювали підвалини принципу процесуальної економії, що передбачає досягнення результату з мінімальними матеріальними та часовими витратами. Основна мета — швидке вирішення малозначних спорів без повного формального процесу.

Після проголошення незалежності України вектор розвитку цивільного процесу змістився у бік гуманізації та демократизації судочинства. Проте до початку 2000-х років у правовій системі фактично продовжував діяти ЦПК УРСР 1963 року [9], що не відповідав новим конституційним принципам – верховенству права, доступ-

ності правосуддя та справедливому суду. На цьому етапі спостерігається посилення доктринальних дискусій щодо необхідності реформування процесуальної системи. У працях В. Комарова [10], М. Сірого [11] та інших обґрунтовувалася потреба диференціації процесуальних форм – від загального до спрощеного провадження – залежно від складності спору та обсягу доказів. Таким чином, саме в цей час активізувався розвиток спрощеного провадження, з'явилися теоретичні пропозиції щодо впровадження окремого процесуального механізму для малозначних спорів і безспірних вимог. Пропозиції підкреслювали необхідність скорочення строків розгляду, мінімізації формальностей, а також забезпечення доступності правосуддя для громадян. Ці ідеї стали теоретичним підґрунтям для прийняття Цивільного процесуального кодексу України 2004 року, який закріпив окремі елементи спрощення судового процесу.

Отже, радянська модель не передбачала гнучкої системи розмежування справ за складністю чи цінністю позову. Домінував принцип однаковості процедур, що фактично нівелював ефект процесуальної економії. Водночас саме наказне провадження стало першим нормативним проявом спрощення цивільного процесу в українській юрисдикції.

Перший законодавчо оформлений інститут наказного провадження з'явився у ЦПК 1963 року лише після Закону України № 2539-III від 21 червня 2001 р. [12]. Закон дозволяв винесення судового наказу без виклику сторін у справах безспірного характеру, таких як стягнення аліментів, заробітної плати, боргів за договорами тощо. Він став важливим кроком у розвитку цивільного судочинства України, сприяючи спрощенню та прискоренню розгляду певних категорій справ.

Цей етап є ключовим у формуванні сучасного спрощеного провадження, оскільки створив юридичну базу для виділення окремого, менш формалізованого порядку розгляду справ.

Становлення сучасного інституту спрощеного судового провадження розпочалося після прийняття Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України 2004 року, яким врегульовано наказне провадження, яке фактично стало основою для подальшого формування спрощеного судового розгляду (розділ II, глави 1–2, ст. ст. 96–113) [13]. Уперше було системно визначено процесуальні форми провадження, серед яких – позовне, наказне та окреме. Хоча наказне провадження не є ідентичним спрощеному позовному провадженню, саме воно започаткувало ідею процесуальної економії – розгляд без виклику сторін, у скороченому порядку, на підставі письмових доказів.

Таким чином, відбулося концептуальне відмежування спрощеного порядку розгляду від загального позовного провадження, що створило основу для подальшого розширення його застосування.

До 2010 року спрощені процедури застосовувалися експериментально, переважно у господарському процесі та справах малої вартості. Основна мета – скорочення часу розгляду та зменшення бюрократичних перепон, що ускладнювали доступ до суду.

Подальше вдосконалення відбулося внаслідок судової реформи 2017 року, що суттєво оновила процесуальні кодекси, запровадила спрощене позовне провадження як окрему форму розгляду малозначних справ та додатково інтегрувала електронні засоби комунікації, скорочені строки процесуальних дій і стандарти процесуальної економії, що наблизило українське спрощене провадження до європейських моделей (Франція, Німеччина, Польща).

Справжній етап інституціоналізації інституту спрощених процедур розпочався із прийняттям Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII [14], яким було внесено комплексні зміни до процесуальних кодексів. У новій редакції ЦПК України (розділ IV, глава 10) закріплено

спрощене позовне провадження як окрему форму розгляду справ, встановлено порядок розгляду малозначних справ, а також справ, що не потребують тривалого дослідження доказів чи значного судового втручання. Тобто, воно орієнтоване на малозначні спори, спори, що виникають із незначних правовідносин, а також випадки, коли швидке вирішення має істотне значення для сторін.

Таким чином, інститут спрощеного провадження вперше отримав повну процесуальну регламентацію – від підстав відкриття справи до порядку оскарження рішень. Уперше також передбачено можливість розгляду справ без виклику сторін, електронного обміну документами, спрощеного доказування та скорочених строків процесуальних дій.

Відтак, відбулася системна модернізація цивільного процесу, що відображала як внутрішні потреби правосуддя, так і європейські стандарти ефективного судового розгляду.

Отже, на підставі викладеного вище можемо виокремити чотири основні етапи еволюції інституту спрощених судових процедур у цивільному судочинстві України:

1. Дореформений (до 2001 року) – характеризується відсутністю законодавчо закріпленого інституту спрощених процедур, проте наявністю окремих елементів процесуальної економії у попередніх процесуальних кодексах. Перші прояви спрощеного підходу до розгляду малозначних або безспірних справ спостерігаються у ЦПК УСРР 1924 року, де передбачалося скорочене провадження для певних категорій вимог. У ЦПК 1963 року спрощені форми процесу були мінімально відображені та не мали самостійного правового статусу.

2. Початковий етап інституціоналізації (2001–2004 роки) – пов'язаний із прийняттям Закону України від 21 червня 2001 року № 2539-III «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України», яким до ЦПК 1963 року було введено інститут наказного провадження. Цей механізм дозволив вирішувати справи безспірного характеру (наприклад, про стягнення аліментів чи заробітної плати) без виклику сторін, що стало першим кроком до формування спрощеного процесу в сучасному розумінні.

3. Концептуально-нормативний етап (2004–2017 роки) – розпочався з прийняттям нового Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV, який системно визначив форми цивільного провадження: позовне, наказне та окреме та заклав основи майбутнього спрощеного провадження – скорочені строки розгляду, можливість письмового розгляду, спрощене доказування у наказному порядку. Це стало кроком до диференціації процесуальних форм залежно від складності спору.

4. Сучасний етап інституціоналізації (з 2017 року – дотепер) – визначається прийняттям Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким у новій редакції ЦПК України запроваджено спрощене позовне провадження як окрему форму судового розгляду.

Отже, еволюція інституту спрощених судових процедур в Україні відображає поступовий перехід від розрізнених форм процесуальної економії до системного, формалізованого і технологічно забезпеченого спрощеного провадження. Кожен етап – від 1924 року до сучасності – демонструє поступову інтеграцію принципу оперативності, доступності та ефективності судового розгляду, одночасно з дотриманням процесуальних гарантій для сторін.

Варто підкреслити, що українська модель спрощених судових процедур розвивалася під впливом європейських правових традицій. Зокрема, аналогічні механізми функціонують у: Франції – процедура *procédure accélérée au fond* для дрібних цивільних спорів; Німеччині – інсти-

тут *Mahnverfahren* (наказне провадження); – Польщі – *postępowanie uproszczone*, яке регулює спори з невеликою сумою позову; в США широко застосовується *small claims court* для оперативного розгляду майнових спорів; у Канаді та Великій Британії спрощене провадження інтегровано в систему електронного судочинства.

Український законодавець адаптував ці підходи з урахуванням національних особливостей, що дало змогу інтегрувати в систему судочинства більш гнучкі, технологічні та доступні форми захисту прав. Багато країн Європейського Союзу застосовують спрощене провадження як стандарт для розгляду справ малої складності. Наприклад:

Відтак, сучасне правове регулювання інституту спрощених судових процедур визначено у Цивільному процесуальному кодексі України (розділ IV, глава 10, ст. ст. 274–289), де визначено порядок розгляду малозначних справ, спорів незначної складності, а також справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення з метою забезпечення процесуальної економії та доступності правосуддя. Законодавець передбачив такі ключові особливості спрощеного позовного провадження: – скорочені процесуальні строки для подання відзиву, відповіді, заперечень (ст. 277, 279 ЦПК України); – можливість письмового розгляду справи без виклику сторін, якщо суд визнає це достатнім для встановлення обставин справи (ч. 5 ст. 279 ЦПК України); – звуження кола доказів, які можуть подаватися після відкриття провадження, що забезпечує оперативність розгляду (ст. ст. 83, 84, 277 ЦПК України); – обмеження процесуальних дій, які можуть вчиняти сторони, з метою запобігання зловживанню процесуальними правами (ст. ст. 44, 278 ЦПК України); – підвищена роль суду у спрямуванні процесу до швидкого вирішення спору, включаючи ініціативу щодо проведення письмового провадження; – рішення суду, ухвалене за результатами спрощеного розгляду, має ту ж юридичну силу, що й рішення, винесене в загальному позовному порядку (ст. 289 ЦПК України) [13].

Таким чином, чинна редакція ЦПК України відображає еволюцію національного цивільного процесу у напрямі впровадження диференційованих процедур судового розгляду, що відповідає європейським стандартам ефективності, пропорційності та справедливості судового процесу.

Навіть у спрощеному провадженні сторони зберігають основні процесуальні права: – право на ознайомлення з матеріалами справи; – право на подання доказів; – право на участь представника (адвоката); – право на оскарження рішень суду.

Сучасна практика показує і певні складнощі, як от: – неоднозначність норм щодо строків і процедури подання доказів; – ризик формалізованого підходу суддів; – потреба у більш чіткому врегулюванні електронного документообігу та цифровізації процесу.

Сьогодні інститут спрощеного провадження активно інтегрується з електронними системами (Єдиний портал державних послуг «Дія», електронний кабінет суду), що дозволяє: – подавати позови онлайн; – скорочувати строки розгляду справ; – автоматизувати облік доказів і судових рішень.

З огляду на викладене вище, подальший розвиток інституту спрощеного провадження вбачається у: – впровадженні єдиних правил для всіх категорій спрощених справ; – забезпеченні однакових підходів до доказування та розгляду процесуальних питань; – підвищенні доступності правосуддя для громадян через спрощену процедуру. Також важливим є більш детальніше регулювання процесуальних строків; підвищення кваліфікації суддів та працівників судів; інтеграція з міжнародними стандартами цивільного процесу; розширення електронних сервісів для участі сторін у спрощеному провадженні.

Висновки. У результаті проведеного дослідження сформовано цілісне уявлення про еволюцію правового регулювання інституту спрощених судових процедур

у цивільному судочинстві України як складову процесуальної модернізації правосуддя. Встановлено, що розвиток цього інституту має чотири ключові етапи – від первинних форм процесуальної економії в ЦПК УСРР 1924 року до сучасного законодавчого закріплення спрощеного позовного провадження в ЦПК України 2017 року. Така еволюція зумовлена поступовим переходом від формалізованого підходу до судочинства до моделі, зорієнтованої на ефективність, гнучкість і доступність правосуддя.

Доведено, що прийняття Закону України № 2147-VIII від 03 жовтня 2017 р. стало системним етапом інституціоналізації спрощених процедур, у межах якого вперше визначено їх як самостійний процесуальний інститут. Сучасне регулювання передбачає письмову форму розгляду, скорочені строки, можливість використання електронних технологій та особливі правила доказування. Це відображає нову парадигму судового процесу – поєднання процесуальної економії з гарантіями справедливого суду.

Інститут спрощених судових процедур є важливим механізмом модернізації цивільного судочинства України. Його розвиток поєднує історичні традиції цивільного процесу та сучасні тенденції цифровізації й оптимізації судового розгляду. Незважаючи на проблеми застосування, спрощене провадження забезпечує оперативність, доступність та ефективність правосуддя. Подальший розвиток інституту потребує адаптації норм до міжнародних стан-

дартів, удосконалення цифрових платформ і підвищення кваліфікації суддів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у поглибленні теоретичного розуміння спрощених судових процедур як інституту, що має не лише утилітарне значення, а й концептуальну функцію – забезпечення балансу між оперативністю судового розгляду, процесуальною справедливістю та рівністю сторін. Запропоновано уточнення критеріїв малозначності справ, меж письмового провадження, а також напрямів удосконалення законодавчого регулювання з урахуванням європейських стандартів ефективного судового захисту.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх використання для вдосконалення правозастосовної практики, формування єдиних підходів судів до визначення порядку розгляду справ, а також у подальшій кодифікації процесуального законодавства. Виявлені закономірності розвитку інституту спрощених судових процедур сприятимуть гармонізації українського цивільного процесу з європейською моделлю доступного та ефективного судочинства.

Таким чином, еволюція інституту спрощених судових процедур у цивільному процесі України відображає загальноєвропейську тенденцію до запровадження диференційованих процесуальних форм, спрямованих на забезпечення доступності, ефективності та оперативності судового захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровська І. А. Особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. 2021. Вип. 65. С. 46–50. URL : <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/240486> DOI : <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.16>
2. Єпанчинцев О. С. Спрощене позовне провадження в цивільному судочинстві України : дис. ... доктора філософії у галузі знань – 08 «Право» за спеціальністю – 081 «Право» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2023. 227 с.
3. Ізарова І. О. Спрощене позовне провадження цивільного судочинства: новела українського законодавства. *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / заг. ред. І. Д. Шутака. Харків : Право, 2017. С. 214–217. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12949>.
4. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Новітня концепція спрощеного провадження в цивільному процесі (аналіз проекту ЦПК України). *Цивільно-процесуальна думка*. 2017. № 1. С. 46–50.
5. Хрипун В. Верховний Суд визначився щодо особливостей розгляду справи в спрощеному позовному провадженні. *Судово-юридична газета*. 2021. 2 квіт. URL : <https://sud.ua/ru/news/publication/197799-verkhovniy-sud-viznachiv-sya-schodo-osoblivostey-rozglyadu-spravi-v-sproshenom-pozovnomu-provazhenni>
6. Гембара Г. І. Спрощене позовне провадження в адміністративному судочинстві України : автореф. дис. ... доктора філософії в галузі знань 08 «Право». Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2025. 20 с.
7. Соловійова О. Розгляд справ у порядку спрощеного позовного провадження: проблеми та перспективи розвитку. *Вісник НААУ*. 2023. № 6 (92). URL : <https://unba.org.ua/publications/8160-rozglyad-administrativnih-sprav-v-poryadku-sproshenogo-pozovnogo-provazhennya.html>
8. Чехович В. Цивільно-процесуальний кодекс УСРР 1924 року. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 6: Т – Я. 2004. 768 с.
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 лип. 1963 р. (Кодекс втратив чинність на підставі Кодексу № 1618-IV (1618-15) від 18 берез. 2004 р. *Відомості Верховної Ради*. 2004, № 40–41, 42. Ст. 492. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06#Text>. URL : https://zakononline.ua/documents/show/140470_529128
10. Цивільне процесуальне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вузів / В. В. Комаров та ін. ; ред. В. В. Комаров ; Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х. : Право, 1999. 592 с.
11. Сірий М. І. Забезпечення єдності судової практики – важливий напрямок розвитку правової системи України. *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. № 6. С. 6–8.
12. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2540-III (Закон втратив чинність (у зв'язку з втратою чинності Цивільним процесуальним кодексом України від 18 липня 1963 року згідно з Цивільним процесуальним кодексом України від 18 березня 2004 року № 1618-IV)). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/t012540>
13. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. Редакція від 17 лип. 2025 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
14. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03 жовт. 2017 р. № 2147-VIII. Редакція від 18 жовт. 2023 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ В КОНТЕКСТІ НОВЕЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА**JUDICIAL CONTROL OVER THE ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS IN CIVIL CASES IN THE CONTEXT OF THE NOVELIZATION OF PROCEDURAL LEGISLATION**

Сібільов Д.М., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0001-8441-0573

Стаття присвячена питанням посилення судового контролю за виконанням судових рішень в цивільних справах. Судовий контроль донедавна розглядався лише як можливість розгляду судом скарг на рішення, дії та бездіяльність державних виконавців, інших посадових осіб органів державної виконавчої служби та приватних виконавців. Національною стратегією розв'язання проблеми невиконання рішень судів боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація на період до 2022 року, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р., було передбачено удосконалення законодавства в сфері виконання судових рішень. Змінами до Цивільного процесуального кодексу України від 21.11.2024 р. в цивільне процесуальне законодавство запроваджений інститут звіту про виконання судового рішення та ціла низка норм, які встановлюють підстави, порядок та наслідки щодо звітування про хід виконання судового рішення. Особлива увага в законодавстві присвячена звітуванню про хід виконання судового рішення, що покладається на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання державного або комунального сектору економіки. Звітування про хід виконавчого провадження розглядається як обов'язковий, так і факультативний інститут цивільного процесуального права та виконавчого провадження. Поряд з іншими інститутами виконавчого провадження, закріпленими як в Законі України «Про виконавче провадження», так і в Цивільному процесуальному кодексі України, цей інститут надає додаткові підстави для втручання суду у хід виконавчого провадження задля здійснення судового контролю.

Новелізація законодавства в цьому напрямку покликана підвищити рівень та обсяги судового контролю за виконанням рішень в цивільних справах та сприяти більш ефективним результатам виконавчого провадження.

Ключові слова: виконавче провадження, звіт про виконання рішення, добросовісність в цивільному процесі та у виконавчому провадженні, судовий контроль за виконанням рішення.

The article is devoted to the issues of strengthening judicial control over the execution of court decisions in civil cases. Until recently, judicial control was considered only as an opportunity for the court to consider complaints about the decisions, actions and inaction of state bailiffs, other officials of state enforcement agencies and private bailiffs. The National Strategy for Solving the Problem of Non-Enforcement of Court Decisions by Debtors for Which a State Body or State Enterprise, Institution, Organization is a State for the Period Until 2022, approved by the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 30, 2020, provided for the improvement of procedural legislation in the field of execution of court decisions. Amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine dated November 21, 2024 introduced the institution of a report on the execution of a court decision into civil procedural legislation and a number of norms that establish the grounds, procedure and consequences for reporting on the progress of the execution of a court decision. Particular attention in the legislation is paid to reporting on the progress of the execution of a court decision, which is entrusted to state authorities, local self-government bodies, business entities of the state or municipal sector of the economy. Reporting on the progress of enforcement proceedings is considered both a mandatory and an optional institution of civil procedural law. Along with other institutions of enforcement proceedings, enshrined in both the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" and the Civil Procedure Code of Ukraine, this institution provides additional grounds for the court to intervene in the course of enforcement proceedings in order to exercise judicial control.

The amendment of the legislation in this direction is designed to increase the level and scope of judicial control over the execution of decisions in civil cases and contribute to more effective results of enforcement proceedings.

Key words: enforcement proceedings, report on the execution of the decision, good faith in civil proceedings and enforcement proceedings, judicial control over the execution of the decision.

Постановка проблеми. Законодавство України про виконавче провадження визначає його як завершальну стадію судового провадження і примусове виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб). Водночас роль судового контролю у виконавчому провадженні донедавна пов'язувалась із розглядом судом скарг на рішення, дії та бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця. Зміни у цивільному процесуальному законодавстві призвели до виникненні інституту звіту про виконання рішення суду. Інститут звітування потребує свого дослідження в комплексі норм про виконавче провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Контрольні повноваження судів у цивільних справах, зв'язок між обов'язковістю та виконаністю рішення суду досліджувались в останній час широким колом вчених та практиків. Серед них М.О.Гетманцев, І.В.Жукевич, В.А.Кройтор, О.М.Сасевич та інші.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз сучасних норм процесуального законодавства, що регулюють інститут звітування у цивільних справах щодо виконання рішення суду.

Виклад основного матеріалу. Виконання рішень у цивільних справах передбачає можливість втручання суду в процес виконавчого провадження задля реалізації контрольних, допоміжних та стимулюючих повноважень.

Як справедливо зазначає М.О. Гетманцев, виконання судового рішення є комплексом юридичних дій, що забезпечують реалізацію права на судовий захист і сприяють утвердженню авторитету держави як правової з метою захисту, поновлення порушених прав, свобод і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, суспільства і держави [1, с. 95].

Судовий контроль за виконанням судових рішень пов'язується передусім із розглядом судом скарг на рішення, дії або бездіяльність державних або приватних виконавців.

Автори Аналітичного звіту «Проблемні питання виконання судових рішень зобов'язального характеру суб'єктами владних повноважень» звертають увагу на те, що проблема невиконання судових рішень має комплексний характер. Це обумовлено різноманітністю судових рішень, які ухвалюються судами різних юрисдикцій, та широким спектром правовідносин [2, с. 5].

В.А.Кройтор зазначає, що невиконання судових рішень кваліфікується ЄСПЛ не лише як порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, але і як порушення інших конвенційних прав [3, с. 178].

Змінами до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) від 21.11.2024 р. в цивільне процесуальне законодавство запроваджений звіт про виконання судового рішення. Такого роду новелізація законодавства покликана, з одного боку, підвищити відповідальність боржника за виконання судового рішення, а з іншого боку, посилює роль суду у процесі виконавчого провадження.

Як зазначає І.В.Жукевич, такі зміни до законодавства були внесені згідно з Національною стратегією розв'язання проблеми невиконання рішень судів боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація на період до 2022 року, затверджену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 1218-р [4, с. 184].

Судове рішення повинно бути обов'язковим приписом не тільки номінально, як вказує начальник відділу Департаменту виконання рішень ЄСПЛ Генерального директорату з прав людини та верховенства права Ради Європи П.Пушкар [5].

Відповідно до ст. 453¹ ЦПК [6] суд, який розглянув справу як суд першої інстанції, за письмовою заявою стягувача може зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення в цивільних справах:

- 1) що виникають із трудових правовідносин;
- 2) що виникають із сімейних правовідносин;
- 3) щодо відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, заподіяної внаслідок вчинення кримінального правопорушення;
- 4) щодо відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду;
- 5) щодо відшкодування моральної шкоди;
- 6) щодо захисту прав споживачів;
- 7) щодо захисту честі, гідності та ділової репутації;
- 8) в інших спорах немайнового характеру.

Стягувач може звернутися до суду із такою заявою в разі невиконання боржником судового рішення та за умови відкриття виконавчого провадження.

Таким чином, стягувач має право скористатися наданим йому законом правом щодо звернення до суду з письмовою заявою, зобов'язавши боржника надати суду звіт про виконання рішення. Умовами реалізації такого права є наявність відкритого виконавчого провадження та факт невиконання рішення боржником.

Стаття 453¹ ЦПК має перелік справ, за якими можна звертатись з такими заявами. Він охоплює собою значну кількість цивільних справ, але не всі, які можуть розглядатись судом.

Згідно з частиною четвертою цієї статті якщо боржником, який не виконує судове рішення, є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, суб'єкт господарювання державного або комунального сектору економіки, суд за письмовою заявою стягувача та за умови відкриття виконавчого провадження зобов'язує такого боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення незалежно від характеру спору.

Частиною п'ятою ст. 453¹ ЦПК встановлено, що якщо відповідачем є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, суб'єкт господарювання державного або комунального сектору економіки, суд під час ухвалення рішення суду за письмовою заявою позивача може зобов'язати такого відповідача подати у встановлений судом строк звіт про виконання такого рішення незалежно від характеру спору.

Така заява може бути подана не пізніше завершення судових дебатів, а якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження – не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі.

Частина шоста цієї статті передбачає те, що суд під час ухвалення рішення за власною ініціативою може зобов'язати відповідача подати у встановлений судом строк звіт про виконання такого рішення незалежно від характеру спору, якщо суд допускає негайне виконання рішення суду.

Таким чином, ЦПК встановлює декілька ситуацій, які передбачають звітування про хід виконання рішення суду.

По-перше, таке звітування можливе вже в ході виконавчого провадження під час виконання судових рішень у справах, що ґрунтуються на прямо визначених законом правовідносинах та «інших спорах немайнового характеру».

По-друге, незалежно від характеру спору, обов'язок надати звіт про виконання рішення може покладатися на органи державної влади, місцевого самоврядування, відповідних суб'єктів господарювання, пов'язаних із державою чи комунальним сектором економіки.

По-третє, обов'язок звітування про виконання може покладатись судом на відповідача за власною ініціативою в разі, якщо суд допускає негайне виконання рішення.

Запроваджена концепція звітування про виконання рішення суду покликана підвищити роль суду у виконавчому провадженні задля реалізації функції судового контролю і спрямована на підвищення відповідальності боржників у виконавчому провадженні.

Така концепція і новелізація законодавства в цьому напрямку викликають підтримку, але водночас існують і певні зауваження.

Так, частина перша ст. 453¹ ЦПК надає перелік цивільних справ, рішення з яких передбачають можливість звітування, а далі зазначено про «інші спори немайнового характеру». Логічно з точки зору дотримання єдиної термінології зазначати про інші справи немайнового характеру, тому що це змістовно відповідає тексту цієї норми.

В разі, якщо боржником, який не виконує судове рішення, є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, суб'єкт господарювання державного або комунального сектору економіки, суд за письмовою заявою стягувача та за умови відкриття виконавчого провадження зобов'язує такого боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення незалежно від характеру спору. Закон передбачає, що в таких справах заява про зобов'язання відповідача подати звіт подається не пізніше завершення судових дебатів, а в разі якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження – не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі.

Вбачається більш доцільним, щоби такі заяви подавалися до суду не до, а після постановлення рішення у справі. Це виглядає більш раціональним і виваженим – подання такої заяви після постановлення судом рішення. Її подання до моменту його постановлення в певній мірі позбавлено раціонального підґрунтя, оскільки рішення суду може бути не на користь позивача.

Що стосується звітування про негайне виконання судових рішень, то негайне виконання передбачено ст. 430 ЦПК. Негайне виконання стосується деяких рішень суду, постановлених як в порядку позовного, так і окремого провадження. Оскільки частина шоста ст. 453¹ гово-

рить про відповідачів, то її зміст розрахований на справи, що розглядаються в позовному провадженні і це стосується рішень по справам про стягнення аліментів, присудження працівникові виплати заробітної плати, відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала.

Норми щодо подання звіту про виконання судових рішень очевидно розраховані на виконання судових рішень як актив правосуддя, якими розв'язано спір по суті. Але інтерес може викликати й хід виконання певних ухвал суду, які не фіналізують судовий процес, водночас маючи силу виконавчого документа. Так, відповідно до ст. 157 ЦПК ухвала суду про забезпечення позову є виконавчим документом та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом. Така ухвала підлягає негайному виконанню з дня її постановлення незалежно від її оскарження і відкриття виконавчого провадження. Нажаль, новелізація законодавства не торкнулась цього, достатньо важливого питання.

Відповідно до ст. 453² ЦПК суд розглядає заяву про зобов'язання боржника подати звіт про виконання судового рішення (крім заяви, передбаченої частиною п'ятою статті 453² цього Кодексу) протягом десяти днів з дня її надходження в порядку письмового провадження, а за ініціативою суду чи клопотанням заявника - у судовому засіданні за правилами статті 450 цього Кодексу. Правила ст. 450 ЦПК у свою чергу передбачають те, що скарга розглядається у двадцятиденний строк з дня прийняття її до розгляду у судовому засіданні за участю стягувача, боржника і державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, рішення, дія чи бездіяльність яких оскаржуються. У виняткових випадках для належної підготовки справи для розгляду цей строк може бути продовжений не більше ніж на двадцять днів за вмотивованим клопотанням однієї зі сторін або з ініціативи суду. Неявка стягувача, боржника, державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця, які належним чином повідомлені про дату, час і місце розгляду скарги, не перешкоджають її розгляду.

За наслідками розгляду заяви суд постановляє ухвалу про її задоволення або відмову у задоволенні та зобов'язання боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення.

Встановлений судом строк для подання звіту про виконання судового рішення має бути достатнім для його підготовки. Достатнім є строк, який становить не менше десяти календарних днів з дня отримання боржником відповідної ухвали та не перевищує трьох місяців. Суд може зобов'язати подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення особисто керівника боржника, якщо боржник є юридичною особою.

Відповідно до ст. 453³ ЦПК суд розглядає звіт про виконання судового рішення протягом десяти днів з дня його надходження в порядку письмового провадження, а за ініціативою суду чи клопотанням сторін - у судовому засіданні за правилами статті 450 цього Кодексу.

Серед вимог щодо звіту головним є те, що у разі невиконання судового рішення зазначаються: орієнтовні строки виконання такого рішення та їх обґрунтування; відомості про те, чи існують обставини, які ускладнюють виконання судового рішення боржником, які заходи вжито та вживаються боржником для їх усунення. Якщо рішення є виконаним, то зазначаються відомості про виконання боржником судового рішення, строк, порядок та спосіб його виконання.

Згідно із ст. 453⁴ ЦПК за наслідками розгляду звіту боржника суд постановляє ухвалу про прийняття або

відмову у прийнятті звіту, яку може бути оскаржено в апеляційному порядку за правилами частини п'ятої статті 453² цього Кодексу. Суд відмовляє у прийнятті звіту, якщо боржником не наведено обґрунтовані обставини, які ускладнюють виконання судового рішення, або заходи, які вживаються боржником для виконання судового рішення, на переконання суду, є недостатніми для своєчасного та повного виконання судового рішення. Суд також відмовляє у прийнятті звіту, якщо звіт подано без додержання вимог частин другої та/або третьої статті 453³ цього Кодексу.

У разі постановлення ухвали про відмову у прийнятті звіту суд застосовує до боржника захід процесуального примусу у виді штрафу, а також додатково може встановити новий строк для подання звіту відповідно до частини третьої статті 453² цього Кодексу або за власною ініціативою розглянути питання про зміну способу і порядку виконання судового рішення.

Суд застосовує до боржника захід процесуального примусу у виді штрафу за правилами статті 148 цього Кодексу.

Якщо боржником є юридична особа та суд зобов'язав подати звіт про виконання судового рішення особисто керівника боржника, захід процесуального примусу у виді штрафу застосовується до такого керівника.

Суд розглядає питання про зміну способу і порядку виконання судового рішення за правилами статті 435 цього Кодексу.

У разі неподання звіту у строк, встановлений судом, або у разі подання звіту з порушенням такого строку та за відсутності поважних причин, які унеможливили його вчасне подання, суд встановлює новий строк для подання звіту відповідно до частини третьої статті 453² цього Кодексу, а також застосовує до такого боржника захід процесуального примусу у виді штрафу.

Якщо суд прийняв звіт про виконання судового рішення, але боржником судове рішення виконано не в повному обсязі, суд одночасно встановлює новий строк для подання звіту відповідно до частини третьої статті 453² цього Кодексу.

Слід зазначити, що процедура примусового виконання рішень стикається із ризиками, що ускладнюють виконання рішень або роблять його неможливим. Цивільне процесуальне законодавство та законодавство про виконавче провадження враховують як добросовісні аспекти поведінки боржника у виконавчому провадженні, так недобросовісні дії такого роду. Крім суб'єктивних факторів, що впливають на можливість виконання рішення, є й об'єктивні, серед яких недостатня кількість грошей, майна та інших активів, на які може бути звернуто стягнення.

Звітування щодо виконання рішення суду не є простою формальністю. Суд у разі розгляду таких питань з'ясовує ті обставини, які впливають на виконання рішення, ускладнюють виконання або роблять його неможливим. Невипадково, що розглядаючи звіт про виконання рішення, суд може поставити питання про зміну способу і порядку виконання судового рішення.

Відповідно до частини третьої ст. 435 ЦПК підставою для встановлення або зміни способу або порядку виконання судового рішення є обставини, що істотно ускладнюють виконання рішення або роблять його неможливим. Невиконання боржником судового рішення про зобов'язання вчинити певні дії щодо майна стягувача або майна, присудженого на користь стягувача, протягом двох місяців з дня винесення постанови про відкриття виконавчого провадження за заявою стягувача є самостійною підставою для зміни способу і порядку виконання такого судового рішення шляхом стягнення з боржника суми вартості відповідного майна, крім випадків, коли стягувач перешкоджає провадженню виконавчих дій, вартість

майна неможливо визначити або майно відповідно до закону не може оцінюватися.

Висновки. Інститут звітування щодо виконання рішення суду у цивільних справах підвищує роль суду у виконавчому провадженні, що доктринально відповідає змісту ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження» [7]. Контрольні повноваження суду у виконавчому провадженні вже не обмежуються лише питаннями розгляду

судом скарг на рішення, дії або бездіяльність державних виконавців, інших посадових осіб державної виконавчої служби або приватних виконавців. Звітування про виконання рішення посилює відповідальність боржників за його невиконання без поважних причин. Такі заходи підвищують реалізацію права на справедливий суд, створюючи більше гарантій щодо реального виконання рішення суду в цивільному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. М.О.Гетманцев. Виконання рішення суду як один із елементів права на справедливий суд. *Forum Prava*. 2023. 76(3). С. 87-89.
2. А.Кошман, К.Попов, О.Михалюк. Аналітичний звіт «Проблемні питання виконання судових рішень зобов'язального характеру суб'єктами владних повноважень». *Право-Justice*. Квітень 2023 р., 54 с.
3. Кройтор В.А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 175-178.
4. Жукевич І.В. Судовий контроль за виконанням рішень у немайнових справах цивільного судочинства України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 01. С. 183-188.
5. Сасевич О.М. Судовий контроль як механізм підвищення ефективності судових рішень. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Sasevich_sud_kontr.pdf (дата звернення 17.10.2025).
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 17.10.2025).
7. Закон України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення 17.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВОВА ОХОРОНА ДОБРЕ ВІДОМИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК

LEGAL PROTECTION OF WELL-KNOWN TRADEMARKS

Суханов М.О., PhD,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права

Львівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-2562-6945

Шпуганич І.І., к.ю.н.,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права

Львівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-4149-8939

У статті проаналізовано сучасний стан правового регулювання охорони добре відомих торговельних марок в Україні з урахуванням міжнародних стандартів, норм національного законодавства та актуальної судової практики. Визначено, що надання позначенню статусу добре відомої торговельної марки має ключове значення для забезпечення пріоритетного захисту прав інтелектуальної власності в умовах конкурентного ринку, оскільки дозволяє поширити охорону не лише на ідентичні чи споріднені товари та послуги, а й на неспоріднені категорії, за наявності ризику введення споживача в оману.

З'ясовано, що в Україні застосовується подвоєна процедура визнання торговельної марки добре відомою – адміністративна, що реалізується Апеляційною палатою Національного органу інтелектуальної власності, та судова, результати якої можуть бути включені до публічного переліку well-known TM.

Охарактеризовано критерії, які враховуються при оцінюванні рівня відомості позначення, зокрема ступінь впізнаваності серед відповідного кола споживачів, тривалість і масштаб використання, маркетингові витрати, географія дистрибуції та наявність попередніх прав. Доведено, що статус добре відомої марки носить правопідтверджувальний характер і не створює нових прав, а лише юридично закріплює існуючі фактичні обставини, що мають значення для охорони прав.

Проаналізовано позиції Верховного Суду щодо обмеження дії такого статусу принципом *inter partes* та значення дати виникнення добре відомості у контексті позовної давності.

Сформовано висновки щодо необхідності нормативного уточнення критеріїв та процедур визнання добре відомих ТМ, уніфікації доказової бази відповідно до рекомендацій ВОІВ, а також гармонізації українського підходу із правом Європейського Союзу з метою забезпечення ефективного, передбачуваного та недискримінаційного захисту прав правовласників у сфері інтелектуальної власності.

Ключові слова: промислова власність, інтелектуальна власність, засоби індивідуалізації, торговельна марка, добре відома торговельна марка, реєстрація торговельної марки, знак для товарів та послуг, майнові права інтелектуальної власності, особисті немайнові права інтелектуальної власності, свідоцтво на торговельну марку.

The article analyzes the current state of legal regulation of the protection of well-known trademarks in Ukraine, taking into account international standards, national legislation and current judicial practice. It is determined that granting a designation the status of a well-known trademark is of key importance for ensuring priority protection of intellectual property rights in a competitive market, as it allows extending protection not only to identical or related goods and services, but also to unrelated categories, if there is a risk of misleading the consumer.

It is found that in Ukraine a double procedure is used for recognizing a trademark as well-known - administrative, which is implemented by the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Authority, and judicial, the results of which can be included in the public list of well-known TMs.

The criteria taken into account when assessing the level of well-knownness of a designation are described, in particular the degree of recognition among the relevant circle of consumers, the duration and scale of use, marketing costs, geography of distribution and the presence of prior rights. It is proven that the status of a well-known trademark is of a legally affirmative nature and does not create new rights, but only legally establishes existing factual circumstances that are important for the protection of rights.

The positions of the Supreme Court on limiting the effect of such status by the *inter partes* principle and the significance of the date of occurrence of well-knownness in the context of the limitation of claims are analyzed.

Conclusions are drawn on the need for regulatory clarification of the criteria and procedures for recognizing well-known TMs, unification of the evidentiary base in accordance with the recommendations of the WIPO, as well as harmonization of the Ukrainian approach with the law of the European Union in order to ensure effective, predictable and non-discriminatory protection of the rights of rightholders in the field of intellectual property.

Key words: industrial property, intellectual property, means of individualization, trademark, well-known trademark, trademark registration, sign for goods and services, intellectual property rights, personal non-property intellectual property rights, trademark certificate.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому ринку торговельна марка стала не лише ідентифікатором товару чи послуги, а й важливим активом, що уособлює комерційну репутацію, довіру споживачів і конкурентні переваги суб'єкта господарювання. Особливу роль в цьому контексті набувають добре відомі торговельні марки, правова охорона яких має специфічний режим порівняно з традиційними зареєстрованими позначеннями. На відміну від звичайних марок, що набувають охорону лише в межах певного класу товарів і послуг після реєстрації,

добре відомі позначення користуються розширеним обсягом правового захисту навіть без формальної реєстрації, що прямо передбачено Паризькою конвенцією про охорону промислової власності (ст. 6-bis) та Угодою ТРІПС (ст. 16(2)).

Попри існування національного законодавства України, зокрема Закону «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», та розроблення відповідного Регламенту Апеляційної палати НОІВ, процедура визнання торговельної марки добре відомою залишається складною, недостатньо

врегульованою й уразливою до суб'єктивних чинників. Наявна судова та адміністративна практика засвідчує численні труднощі, пов'язані з оцінкою критеріїв відомості, доведенням репутації знака, обсягом доказів, а також співвідношенням між адміністративною процедурою визнання та судовим захистом прав. Водночас спостерігається тенденція зловживань з боку недобросовісних конкурентів, які намагаються реєструвати знаки, тотожні або схожі на добре відомі позначення, у межах інших класів, створюючи ризики введення споживачів в оману.

У зв'язку з цим виникає потреба у детальному аналізі особливостей правової охорони добре відомих торговельних марок, а також визначенні прогалин у нормативному регулюванні, систематизації адміністративної та судової практики, та розробленні науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення правового механізму охорони таких об'єктів інтелектуальної власності в Україні з урахуванням міжнародних стандартів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасний науковий дискурс в Україні щодо проблеми охорони добре відомих торговельних марок зосереджений на аналізі нормативно-правової бази та практики її застосування. Зокрема, О. Кронда та В. Михайлюк здійснили ґрунтовний розгляд правового режиму *well-known TM* в Україні, поєднавши характеристику міжнародних стандартів (ст. 6bis Паризької конвенції, Угода ТРІПС) із дослідженням положень національного законодавства [3]. У своєму дослідженні вчені акцентують увагу на визначенні поняття *well-known TM* та окреслюють етапи трансформації українського законодавства щодо процедури їх визнання.

Крім того, інші дослідники І. Коваль та О. Бахур, здійснювали аналіз практики Верховного Суду, виокремлюючи проблему відсутності у національному праві чітких критеріїв визначення моменту набуття торговельною маркою статусу добре відомої, що зумовлює правову невизначеність [2].

У зарубіжній правовій доктрині провідна роль у формуванні концептуальних засад охорони *well-known TM* належить міжнародним договорам. Так, вчений В. Barker підкреслював, що саме ст. 6 bis Паризької конвенції започаткувала доктрину посиленого захисту відомих позначень, яка була інтегрована у правові системи держав-учасниць, зокрема США [9]. Це положення надало власникам добре відомих марок право протидіяти реєстрації подібних позначень навіть за відсутності їхньої реєстрації.

Актуальні міжнародні дослідження підтверджують зазначену тенденцію. Так, R. Silitonga, H. Panjaitan аналізуючи індонезійську практику, підкреслюють, що механізми охорони *well-known TM* здебільшого залишаються реактивними та значною мірою залежать від судових рішень. Відсутність універсальних стандартів призводить до зниження рівня правової визначеності, хоча водночас спостерігається поступове формування судової практики, спрямованої на відхилення заявок, що суперечать принципам охорони добре відомих марок [13].

Узагальнюючи, можна констатувати, що вітчизняні та зарубіжні вчені наголошують на необхідності гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами щодо охорони добре відомих торговельних марок, що має сприяти підвищенню правової визначеності та ефективності їхнього захисту.

Мета статті – аналіз особливостей правової охорони добре відомих торговельних марок та визначення шляхів удосконалення українського законодавства.

Виклад основного матеріалу. Визнання торговельної марки добре відомою виступає ключовим механізмом охорони прав інтелектуальної власності, оскільки забезпечує її власнику суттєві переваги у правозастосуванні. До таких переваг належать розширені межі правового захисту та можливість забороняти використання тотожних чи схожих позначень навіть у сфері неспоріднених товарів

і послуг. Відповідні зобов'язання держав щодо охорони добре відомих марок закріплені в міжнародних договорах, насамперед у Паризькій конвенції про охорону промислової власності та в Угоді ТРІПС (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) [3, С. 365].

Рекомендації Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) деталізують коло критеріїв, що підлягають урахуванню при встановленні статусу добре відомої торговельної марки. Серед них визначальними є: рівень відомості знака серед відповідного кола споживачів, тривалість і територіальний масштаб його використання, інтенсивність та характер маркетингової активності, наявність державних реєстрацій, а також практика судових органів [10]. Зазначені чинники застосовуються як у праві Європейського Союзу, так і в українському законодавстві, формуючи уніфіковану основу для оцінювання рівня «відомості» торговельної марки.

У науковій літературі підкреслюється, що встановлення статусу добре відомої торговельної марки надає її власнику права абсолютного характеру. Це означає, що рішення компетентного органу має загальну дію (*erga omnes*), а не обмежується сферою конкретного спору між сторонами [8, С. 62]. Такий підхід відповідає загальносвітовим тенденціям у сфері захисту добре відомих марок і підсилює їхній правовий режим у системі інтелектуальної власності.

Правове регулювання охорони добре відомих торговельних марок в Україні здійснюється на підставі Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15.12.1993 № 3689-ХІІ (зі змінами), який визначає механізми реалізації міжнародних зобов'язань держави у сфері інтелектуальної власності. Відповідно до ст. 25 зазначеного Закону охорона добре відомої торговельної марки забезпечується на основі положень Паризької конвенції про охорону промислової власності та норм національного законодавства, шляхом її визнання Апеляційною палатою Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ) або судом [6]. Принципово важливим є положення про те, що визнання марки добре відомою здійснюється незалежно від факту її державної реєстрації в Україні [6]. У зв'язку з цим, навіть незареєстроване позначення, за умови підтвердження його широкою відомістю серед цільової аудиторії та відповідності критеріям оцінювання, може отримати правову охорону.

Законодавець також передбачає подвійну процесуальну модель, зокрема адміністративне визнання, що здійснюється Апеляційною палатою НОІВ, та судове визнання, яке закріплюється відповідним судовим рішенням. У випадку ухвалення судового рішення інформація про добре відому торговельну марку вноситься до офіційного переліку НОІВ, що забезпечує публічність і прозорість статусу. Рішення Апеляційної палати підлягає судовому оскарженню, що гарантує баланс між адміністративною та судовою процедурами [6].

Водночас національне регулювання охорони добре відомих торговельних марок не є ізолюваним явищем, а функціонує у тісному зв'язку з міжнародно-правовими зобов'язаннями України. Зокрема, участь України в міжнародних договорах зумовила імплементацію положень ст. 6 bis Паризької конвенції, яка вимагає від держав-учасниць відмовляти у реєстрації, скасовувати чинні реєстрації та забороняти використання позначень, що є репродукцією, імітацією чи перекладом відомої торговельної марки, якщо таке використання здатне ввести споживачів в оману щодо походження товарів чи послуг [11]. В Україні ці положення представлені у ст. 25 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15.12.1993 № 3689-ХІІ, а також у механізмах реалізації Угоди ТРІПС, ст. 16 якої розширює сферу охорони добре відомих марок на товари та послуги, що не є однорідними, проте здатні асоціюватися із захищеним позначенням.

У регламентаційному вимірі особливе значення має діяльність Кабінету Міністрів України та Міністерство економіки України, які визначають порядок розгляду заяв про визнання торговельної марки добре відомою. Так, чинний Регламент Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ) було затверджено наказом Міністерства економіки України від 23.11.2023 № 17768 [5]. У сучасних умовах саме через Апеляційну палату НОІВ (правонаступницю функцій колишнього «Укрпатенту») подаються заяви з відповідними підтверджувальними матеріалами, за результатами розгляду яких ухвалюються рішення, оформлені наказами Міністерства економіки. НОІВ здійснює публікацію переліку добре відомих торговельних марок у спеціалізованому бюлетені та на офіційному вебсайті. У цьому переліку останніх років фігурують як транснаціональні бренди («Google», «McDonald's»), так і національні («Rozetka», «Roshen», «ПриватБанк»), що засвідчує динаміку поєднання глобальних і локальних практик охорони.

Критерії визнання торговельної марки добре відомою закріплено у п. 2 ст. 25 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [6]. Законодавець сформулював орієнтовний перелік факторів, які за наявності доречно враховувати у процесі розгляду заяви. До них належать:

- ступінь відомості або рівень визнання торговельної марки у відповідній суспільній сфері, зокрема серед цільової аудиторії товарів чи послуг відповідного класу;
- тривалість, обсяг і територіальна географія використання торговельної марки, включно з даними про ринкову частку чи масштаб реалізації продукції;
- інтенсивність, характер і географія промоційної активності (реклама, участь у виставках, публікації у ЗМІ);
- дані про міжнародні реєстрації та подані заявки на торговельну марку, що свідчать про інвестиційний характер захисту бренду;
- факти успішного захисту прав, зокрема визнання торговельної марки добре відомою компетентними органами іноземних юрисдикцій;
- репутаційна цінність (goodwill), що характеризує асоційовану з маркою якість та іміджеву капіталізацію.

Отже, перелік факторів не має вичерпного характеру, що відповідає міжнародним підходам, і може розширюватися залежно від особливостей конкретної справи. У доктринальному та правозастосовному контексті підкреслюється, що юридичне визнання торговельної марки добре відомою не створює нового права, а підтверджує вже набуту репутацію позначення та його привабливість для цільової аудиторії. Саме тому Верховний Суд у своїй практиці акцентує на необхідності чіткого визначення моменту часу, з якого марка вважається добре відомою, а також на фіксації власника, за яким закріплюється цей статус. Зокрема, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 17 квітня 2024 р. у справі № 910/13988/20 наголошено, що рішення про визнання торговельної марки добре відомою повинно містити зазначені реквізити, оскільки статус завжди має персоніфікований та часово обмежений характер [4].

Таким чином, регламентаційна й судова практика свідчить про поступове формування в Україні комплексного механізму визнання та охорони добре відомих торговельних марок, який, будучи інтегрованим у міжнародні стандарти, водночас враховує національну специфіку та прецедентне тлумачення Верховного Суду. У межах цього механізму особливу роль відіграють принципи, сформульовані судовою практикою, оскільки саме вони уточнюють межі та характер дії відповідних рішень.

Так, у сучасній судовій практиці окреслюється важливий принцип *inter partes*, згідно з яким рішення про визнання торговельної марки добре відомою має обов'язкову силу лише для сторін конкретного спору та не поширю-

ється на третіх осіб [1]. При цьому у справах щодо тривалого паралельного використання схожих позначень судами іноді застосовувалася доктрина так званої «мовчазної згоди», коли сторони протягом значного часу не висували взаємних претензій. Водночас такий підхід не створює правових наслідків для третіх осіб і не означає автоматичного поширення режиму *well-known* на інших суб'єктів господарювання.

Процедура визнання торговельної марки добре відомою в Україні побудована на принципі альтернативності. Заявник має право звернутися або до Апеляційної палати НОІВ, або безпосередньо до господарського суду. У випадку адміністративної процедури заявка подається відповідно до затвердженого регламенту, супроводжується сплатою державного мита та має містити доказову базу, яка підтверджує відомість марки. До таких доказів належать статистичні дані про обсяги продажу, витрати на рекламні кампанії, результати соціологічних досліджень упізнаваності, відомості про міжнародні реєстрації, а також судові рішення іноземних органів, що визнавали марку добре відомою [6]. За результатами розгляду Апеляційна палата ухвалює рішення про надання статусу або відмову. Позитивне рішення набуває юридичної сили після його затвердження наказом Міністерства економіки [1]. У разі відмови заявник має право оскаржити таке рішення в судовому порядку.

Альтернативним шляхом є звернення безпосередньо до господарського суду з позовом про визнання торговельної марки добре відомою. Судова процедура передбачає подання позовної заяви разом із доказами, що підтверджують репутацію та значущість бренду. Як свідчить практика, такі вимоги нерідко поєднуються з позовами про визнання недійсними свідоцтв на схожі позначення, що створює підстави для комплексного вирішення спору. Відповідно до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», рішення суду про визнання торговельної марки добре відомою є юридичною підставою для внесення відповідної інформації до офіційного переліку *well-known* ТМ в Україні [6]. При цьому суди послідовно наголошують, що визнання добре відомості торговельної марки є інструментом підтвердження та охорони вже існуючих прав власника, а не способом встановлення додаткових правових повноважень.

З моменту інституціоналізації процедури визнання торговельних марок добре відомими, апеляційна палата НОІВ ухвалила значну кількість рішень як про надання такого статусу, так і про відмову у ньому. Рішення Апеляційної палати НОІВ, починаючи з перших років її діяльності, фіксують як факти визнання, так і відмови у визнанні торговельних марок добре відомими. Відповідні акти оприлюднюються у формі наказів Міністерства економіки з додатками, які містять узагальнення доказової бази та висновки експертів [7]. Зокрема, накази Мінекономіки № 75/2025 від 01.04.2025 (щодо ТМ «Київ вечірній»), № 15/2025 від 16.01.2025 (щодо ТМ «VELMART, зобр.») та № 13/2025 від 15.01.2025 (відмова у визнанні ТМ «Лубнифарм») демонструють, що Апеляційна палата застосовує критерії ст. 25 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» у поєднанні з аналізом маркетингових та репутаційних факторів, а також практики іноземних юрисдикцій, що свідчить про поступове наближення адміністративної практики до міжнародних стандартів та уніфікованого тлумачення поняття «добре відома торговельна марка».

Судова практика, натомість, виробила низку концептуальних орієнтирів. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 квітня 2024 р. у справі № 910/13988/20 («Дарниця» проти «Лубнифарм») є ключовою для розуміння правової природи інституту. По-перше, суд наголосив на допоміжному характері визнання добре відомості: воно не є самостійним предметом позову, а використовується як

доказова підстава при вирішенні спору щодо дійсності свідоцтва на знак для товарів і послуг [4]. По-друге, рішення про надання такого статусу має силу лише *inter partes*, що обмежує його дію рамками конкретного спору. По-третє, Велика Палата визначила, що визнання добре відомості не породжує нових суб'єктивних прав, а лише підтверджує існування сформованої репутації та відповідної охорони. Дискусійним залишилося питання позовної давності: суд вказав, що її обчислення можливе від дати реєстрації спорідненого знака, якщо відсутні ознаки зловживання, що свідчить про потребу в подальшій доктринальній розробці цього аспекту.

Узагальнення практики апеляційних господарських судів підтверджує сталість підходу. Так, вимога про визнання торговельної марки добре відомою може бути задоволена виключно у зв'язку з основною вимогою про захист прав, наприклад, щодо визнання недійсним свідоцтва на схожий знак. Такий підхід узгоджується з міжнародною концепцією, за якою статус *well-known* є не правостановлюючим, а правопідтверджуючим фактом, що забезпечує дієвість механізмів захисту від недобросовісної конкуренції.

Отже, адміністративна та судова практики в Україні перебувають у процесі поступового зближення: перша зосереджена на формалізованій оцінці доказової бази, друга – на доктринальному визначенні правової природи інституту. У сукупності вони формують багаторівневу систему, що поєднує національну специфіку із міжнародними стандартами та створює умови для підвищення правової визначеності у сфері охорони добре відомих торговельних марок.

Статус добре відомої торговельної марки надає її власнику істотні переваги у правовому захисті, зокрема розширює сферу охорони позначення та забезпечує можливість забороняти використання схожих знаків навіть у відносно віддалених товарних класах. Водночас така правова конструкція містить ризики зловживань, насамперед заявники можуть прагнути штучно здобути статус *well-known*, аби встановити монопольне право перешкоджати реєстрації будь-яких позначень із віддаленою схожістю. Окреслену проблему посилює недостатній рівень обізнаності учасників ринку щодо сутності та меж застосування інституту добре відомих торговельних марок.

Законодавство та правозастосовна практика виробили низку запобіжних механізмів, покликаних обмежувати можливість недобросовісного використання статусу *well-known*. По-перше, високі вимоги до заяви та доказової бази. Заявник повинен підтвердити відомість марки належними та достовірними даними, що включають результати незалежних досліджень, статистику продажів, відомості про маркетингову активність, офіційні публікації та інші джерела. Рішення Апеляційної палати НОІВ ухвалюється виключно на підставі комплексної перевірки таких доказів. По-друге, діє механізм апеляційного перегляду: рішення Апеляційної палати може бути оскаржене в судовому порядку, а судові акти, у свою чергу, становлять юридичний факт, який засвідчує наявність або відсутність підстав для надання статусу добре відомої марки [6]. Такий контроль унеможливує формальне надання статусу без достатніх підстав.

По-третє, часові межі реалізації прав. Хоча сам статус добре відомої марки не обмежується строком дії, позовна давність у спорах про скасування споріднених свідоцтв встановлює часові рамки, у межах яких власник може заявити вимогу. Здебільшого цей термін становить не менше п'яти років від дати реєстрації оскаржуваного знака, проте в кожному випадку питання застосування давності аналізується судами індивідуально. По-четверте, межі дії статусу. Визнання торговельної марки добре відомою не має наслідком встановлення універсальної монополії на використання позначення, а поширює свою дію виключно на конкретні правовідносини. Як засвідчує усталена судова

практика, такий статус має силу переважно *inter partes* і може застосовуватися лише у межах конкретного спору, виконуючи функцію доказового юридичного факту. У разі недобросовісного використання цього інструменту суди можуть відмовити у задоволенні позову, посилаючись на порушення засад змагальності та принципу добросовісності у цивільному процесі.

Не менш важливою запобіжною функцією виступає діяльність юридичної спільноти та бізнес-середовища. У наукових джерелах містяться коментарі та аналітика, які роз'яснюють правову природу статусу *well-known* та застерігають від його надмірного тлумачення. Зокрема, вказується, що визнання торговельної марки добре відомою не є самостійним способом захисту прав, а лише процедурною умовою для задоволення основної вимоги про визнання недійсним спорідненого свідоцтва [3]. Така доктринальна позиція сприяє формуванню елементів саморегуляції, оскільки зумовлює обачність заявників при зверненні за наданням статусу без належної доказової бази.

На основі вищезазначеного, можемо констатувати, що система процесуальних та матеріально-правових запобіжників, закріплена у національному законодавстві та підтверджена практикою судів і Апеляційної палати НОІВ, виконує функцію підтримання рівноваги між приватними інтересами правовласників та загальними принципами справедливості й правової визначеності у цивільному обороті. Проте аналіз правового механізму охорони добре відомих торговельних марок потребує його співвіднесення з міжнародними стандартами, що становлять концептуальну основу його формування та розвитку.

Міжнародний режим охорони добре відомих торговельних марок базується на положеннях ст. 6bis Паризької конвенції про охорону промислової власності та ст. 16 Угоди ТРІПС. Відповідно до зазначених норм, держави-учасниці зобов'язані забезпечувати відмову у реєстрації або скасування позначень, які є тотожними чи схожими настільки, що їх використання може ввести споживачів в оману або завдати шкоди інтересам власника добре відомої марки [3, С. 365]. Всесвітня організація інтелектуальної власності деталізувала цей підхід, надавши перелік критеріїв оцінки «відомості» позначення, серед яких – ступінь обізнаності цільової аудиторії, тривалість і географія використання, інтенсивність маркетингової діяльності та підтвердження міжнародних реєстрацій [11].

У праві Європейського Союзу механізм охорони добре відомих марок закріплений у Директиві (ЄС) 2015/2436 (ст. 5(2)(d)) та Регламенті (ЄС) № 207/2009 (ст. 8(2)(с)), які прямо передбачають можливість відмови у реєстрації чи анулювання марки у випадку її тотожності або подібності з добре відомою. Ці норми уніфіковано тлумачаться Європейським відомством з інтелектуальної власності (EUIPO), яке наголошує, що визначальною є обізнаність серед «відповідної публіки» – сегмента ринку, для якого позначення набуло сталого асоціативного значення. Водночас у доктрині підкреслюється, що обсяг охорони добре відомої марки фактично наближається до правового режиму торговельних марок з репутацією, що забезпечує посилений захист навіть щодо неспоріднених товарів і послуг [12].

Таким чином, результати порівняльного аналізу дають підстави стверджувати, що ключові підходи різних правових систем у сутнісному вимірі є тотожними. Так, добре відомі торговельні марки наділяються розширеним обсягом правової охорони порівняно зі звичайними, зокрема з поширенням її дії на неспоріднені товари та послуги. Водночас національна модель України відзначається підвищеною формалізованістю процедурної складової зокрема веденням НОІВ офіційного переліку добре відомих марок, тоді як у праві Європейського Союзу та більшості інших юрисдикцій відсутні централізовані реєстри, а статус визначається у межах конкретних спорів чи адмі-

ністративних проваджень. Незважаючи на процедурні відмінності, фундаментальною умовою надання торговельній марці статусу добре відомої у будь-якій правовій системі виступає належна та переконлива доказова база, яка засвідчує рівень відомості позначення і слугує підставою для його наділення розширеним правовим режимом охорони.

Висновки. На основі проведеного аналізу встановлено, що правове регулювання охорони добре відомих торговельних марок в Україні має комплексний характер і ґрунтується на гармонізації положень національного законодавства з міжнародно-правовими зобов'язаннями, передбаченими Паризькою конвенцією про охорону промислової власності, Угодою ТРІПС та рекомендаціями ВОІВ. Правовий статус добре відомої торговельної марки має підтверджувальний характер і слугує основою для

розширеного захисту прав її власника, зокрема у випадках використання тотожних або схожих позначень щодо неспоріднених товарів і послуг.

Процедура надання статусу торговельної марки як добре відомої реалізується в Україні за адміністративним (через Апеляційну палату НОІВ) або судовим порядком, що забезпечує гнучкість у захисті прав заявника. При цьому судова практика, особливо позиції Верховного Суду, чітко визначає межі дії такого статусу, зокрема його персоніфікованість, часову прив'язаність і обмежену дію за принципом *inter partes*. Для удосконалення правозастосування у цій сфері доцільним є подальше нормативне уточнення критеріїв «відомості», уніфікація доказових вимог і підвищення процесуальної ефективності механізмів адміністративного та судового визнання добре відомих торговельних марок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Визнання торговельної марки добре відомою. АРМАДА. URL: <https://armada.law/blog/vyznannya-torgovelnoyi-marky-dobre-vidomoyu/> (дата звернення: 26.09.2025)
2. Коваль І. Ф., Бахур О. В. Особливості розгляду справ про захист прав інтелектуальної власності у сфері господарювання: за матеріалами практики Верховного Суду. *Наук. записки Львів. ун-ту бізнесу та права. Серія «Економічна. Юридична»*, 2021, Вип. 30, С. 191–198. DOI: 10.5281/zenodo.6035160
3. Кронда О. Ю., Михайлюк В. В. Правовий режим добре відомих торговельних марок. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*, 2025, № 89, Vol. 1. С. 360–367. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.89.1.50
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду № 910/13988/20 від 17 квітня 2024 р. «Про визнання торговельної марки добре відомою, визнання свідцтва України на знак для товарів і послуг недійсним, зобов'язання вчинити дії». *ipLex*. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?d=5&red=10000317c29551477259c5eaaf1ef0cd56a733®num=118601114> (дата звернення: 26.09.2025)
5. Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності : наказ Міністерства економіки України від 23 листоп. 2023 р. № 17768. *Відомості Міністерства юстиції України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-24#Text> (дата звернення: 26.09.2025).
6. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 № 3689-XII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text> (дата звернення: 26.09.2025)
7. Рішення Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності «Торговельні марки, визнані добре відомими в Україні та яким відмовлено у такому визнанні». *Національний орган інтелектуальної власності*. URL: <https://nipo.gov.ua/rishennia-apeliatsiinoi-palaty-dv-tm/> (дата звернення: 26.09.2025).
8. Тарасенко Л. Л., Тарасенко Х. Ю. Торговельні марки: позиції Верховного Суду та проблеми правового регулювання. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Право*. 2025. Вип. 89, т. 1. С. 59–65.
9. Barker B. The power of the well-known trademark: Courts should consider Article 6bis of the Paris Convention an integrated part of Section 44 of the Lanham Act. *Washington Law Review*, 2006, Vol. 81(2), 363–397
10. Joint Recommendation Concerning Provisions on the Protection of Well-Known Marks. *WIPO*. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_833-accessible1.pdf (date of access: 26.09.2025)
11. Paris Convention for the Protection of Industrial Property : as amended on September 28, 1979. *WIPO Lex*. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/288514> (date of access: 26.09.2025)
12. Protecting well-known trademarks in the European Union. *IAM*. URL: <https://www.iam-media.com/global-guide/iam-yearbook/2017/article/protecting-well-known-trademarks-in-the-european-union> (date of access: 26.09.2025)
13. Silitonga R. B. A., Panjaitan H., & Saragi P. (2025). Legal protection for owners of well-known trademarks from the perspective of court decisions. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 2025, Vol. 2(2), 63–71. DOI: 10.62951/ijlcj.v2i2.569

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ДОГОВІР ПРО ПРОВЕДЕННЯ МЕДІАЦІЇ ЯК РІЗНОВИД ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ПОСЛУГ

THE MEDIATION AGREEMENT AS A TYPE OF SERVICE CONTRACT

Філюк О.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права

Луцький національний технічний університет
orcid.org/0000-0003-1717-3146

У статті здійснено комплексне дослідження правової природи договору про проведення медіації як різновиду цивільно-правового договору про надання послуг. Визначено його місце в системі договірних зобов'язань та охарактеризовано зміст, істотні умови й суб'єктний склад з урахуванням особливостей правового регулювання медіації в Україні. Аргументовано, що договір про проведення медіації виконує функцію правового механізму реалізації принципів добровільності, рівності та конфіденційності, забезпечуючи організаційно-комунікативну основу для конструктивної взаємодії сторін. Доведено, що як різновид договору про надання послуг, він поєднує ознаки консалтингових і посередницьких договорів, однак характеризується власною правовою природою, що зумовлена нематеріальним характером результату та соціально-комунікативною спрямованістю діяльності медіатора.

Підкреслено, що договір про проведення медіації може укладатися як у разі наявності спору, так і з метою запобігання його виникненню, що свідчить про превентивний потенціал цього правового інструменту. На основі аналізу положень Закону України «Про медіацію» та Цивільного кодексу України розкрито особливості визначення предмета, форми, строків, порядку оплати, конфіденційності та відповідальності сторін. Обґрунтовано, що специфікою суб'єктного складу є участь сторін, між якими існує або може виникнути конфлікт, що впливає на характер домовленостей та динаміку виконання зобов'язань.

Особливу увагу приділено питанню захисту комерційної інформації як елемента договірної конфіденційності, порушення якої здатне негативно вплинути на результат медіації та правові інтереси сторін. Зроблено висновок, що договір про проведення медіації виконує не лише регулятивну, а й соціальну функцію, сприяючи розвитку культури мирного врегулювання конфліктів та зміцненню довіри у правовій системі України.

Доведено, що дослідження договору про проведення медіації як різновиду договору про надання послуг має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє уточнити межі диспозитивного методу регулювання у сфері альтернативного вирішення спорів та сприяє формуванню ефективних моделей договірної взаємодії у правовій практиці.

Ключові слова: медіація, договір про проведення медіації, цивільно-правовий договір, послуга, конфіденційність, превенція конфліктів.

The article presents a comprehensive study of the legal nature of the mediation agreement as a type of civil-law contract for the provision of services. Its place within the system of contractual obligations is defined, and its content, essential terms, and parties are characterized, taking into account the specifics of legal regulation of mediation in Ukraine. It is argued that the mediation agreement functions as a legal mechanism for implementing the principles of voluntariness, equality, and confidentiality, providing an organizational and communicative framework for the constructive interaction of the parties. It is proved that, as a variety of service contract, it combines the features of consulting and intermediary agreements; however, it is distinguished by its own legal nature, determined by the non-material character of the result and the socio-communicative orientation of the mediator's activity.

It is emphasized that the mediation agreement may be concluded both in the event of an existing dispute and with the aim of preventing its occurrence, which demonstrates the preventive potential of this legal instrument. Based on the analysis of the provisions of the Law of Ukraine "On Mediation" and the Civil Code of Ukraine, the peculiarities of determining the subject matter, form, duration, procedure for payment, confidentiality, and liability of the parties are revealed. It is substantiated that the specificity of the parties lies in the participation of persons between whom a conflict exists or may arise, which affects the nature of the agreements and the dynamics of the fulfillment of obligations.

Special attention is paid to the protection of commercial information as an element of contractual confidentiality, the violation of which may adversely affect the outcome of mediation and the legal interests of the parties. It is concluded that the mediation agreement performs not only a regulatory but also a social function, contributing to the development of a culture of peaceful dispute resolution and the strengthening of trust within the legal system of Ukraine.

It is proven that the study of the mediation agreement as a type of service contract has significant theoretical and practical importance, as it allows for clarification of the limits of the dispositive method of regulation in the field of alternative dispute resolution and promotes the formation of effective models of contractual interaction in legal practice.

Key words: mediation, mediation agreement, civil contract, service, confidentiality, conflict prevention.

Договір про проведення медіації є юридичним інструментом, який забезпечує реалізацію принципів добровільності, конфіденційності та рівності сторін у процедурі медіації. Саме через укладення такого договору відбувається конкретизація взаємних прав і обов'язків сторін, визначення порядку проведення процедури, строків, розміру винагороди медіатора та інших умов, необхідних для належного виконання зобов'язань, пов'язаних із здійсненням медіаційної діяльності. Оскільки не існує складних правил процедури та доказів, сторони мають значну гнучкість і можуть регулювати обсяг медіації для обговорення будь-яких тем, які вони вважають важливими [1], саме тому договір про проведення медіації стає юридич-

ним підґрунтям для реалізації такої гнучкості, визначаючи рамки, умови та межі взаємодії сторін і медіатора.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про медіацію», договір про проведення медіації визначається як угода про надання послуг з проведення медіації з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору), укладена сторонами можливого або наявного конфлікту (спору) та медіатором (медіаторами) у погодженій ними усній чи письмовій формі, яка відповідає вимогам закону [2]. Аналіз змісту цього положення свідчить, що законодавець надає сторонам значну свободу договірного врегулювання, що є проявом диспозитивного методу регулювання цивільно-правових відносин. Водночас, слід зазначити, що

договір про проведення медіації має специфічний характер, адже поєднує риси як цивільно-правового договору, так і процедурної угоди, що регулює поведінку сторін у межах позасудової процедури врегулювання конфлікту.

Юридична природа такого договору зумовлена специфікою самої послуги. Медіація – це не консультація, не представництво та не юридична допомога у класичному розумінні. Це організаційно-комунікативна діяльність, спрямована на створення умов для досягнення сторонами взаємоприйнятної рішення. Тому результатом договору про проведення медіації є не тільки юридичний чи матеріальний ефект, а соціально-психологічний результат, який проявляється у зниженні конфліктності, відновленні довіри між сторонами та можливості виробити спільне рішення.

Таким чином, договір про проведення медіації можна визначити як цивільно-правовий договір, спрямований на надання послуг організаційно-комунікативного характеру, результатом якого є створення сприятливих умов для врегулювання конфлікту (спору) між сторонами. Його правова природа найближча до договору про надання послуг, однак з урахуванням особливого довірчого та добровільного характеру взаємовідносин між сторонами і медіатором. Відповідно до ст. 901 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором [3]. Для всіх послуг характерним є те, що вони: мають нематеріальний характер, а їх результат не набуває уречевлюваного вигляду; тісно пов'язані з особою виконавця та процесом вчинення ним певних дій (здійснення певної діяльності); не збігаються із самими діями (здійсненням діяльності) виконавця, а існують як окреме явище – певне нематеріальне благо [4; с.397-398]. Слід зазначити, що Закон України «Про медіацію» визначаючи договір про проведення медіації по суті, відсилає до загальної конструкції договору про надання послуг, закріпленої у цивільному праві, конкретизуючи її для сфери медіаційної діяльності. Особливістю такого договору є те, що він може бути укладений як між сторонами, які вже перебувають у конфлікті (спорі), так і між тими, хто лише передбачає можливість його виникнення. Таким чином, предметом договору може бути як врегулювання наявного спору, так і попередження ескалації конфлікту між потенційними опонентами. Це положення суттєво розширює традиційне розуміння договору про надання послуг, оскільки медіація може виступати не лише способом вирішення спорів, а й інструментом превенції юридичних та соціальних конфліктів.

Виходячи з цього визначення, договір про проведення медіації узгоджується із загальною конструкцією договору про надання послуг, оскільки діяльність медіатора має професійний, інтелектуальний характер і спрямована на досягнення нематеріального результату – згоди між сторонами. Послуга медіатора споживається у процесі самої медіації, створюючи умови для конструктивного діалогу, допомагаючи сторонам усвідомити спільні інтереси та знайти взаємоприйнятні рішення. Водночас цінність цього договору полягає не лише у самій діяльності медіатора, а й у можливому результаті – досягненні домовленості, що дозволяє сторонам уникнути або врегулювати спір без судового втручання.

Важливою ознакою договору про проведення медіації є його особливий суб'єктний склад. На відміну від більшості договорів про надання послуг, де сторони перебувають у відносинах співпраці або спільної мети, у договорі про медіацію сторони часто є носіями протилежних інтересів. Саме конфлікт або ризик його виникнення стає

підставою для укладення договору. Така специфіка надає правовідносинам у межах медіації унікального характеру – договір укладається між особами, які не є партнерами у звичному розумінні, а перебувають (або можуть перебувати) у стані протистояння.

З практичної точки зору, доцільно укласти договір про проведення медіації на ранніх етапах, коли конфлікт ще не набув гострої форми. У цьому випадку сторони більш схильні до конструктивної взаємодії, легше узгоджують істотні умови договору (зокрема, порядок проведення процедури, розмір винагороди медіатора, строки тощо) та зберігають простір для компромісу. У цьому сенсі медіація, спрямована на профілактику конфліктів, може вважатися більш ефективною як у правовому, так і в психологічному вимірах.

Натомість, якщо договір укладається вже після виникнення конфлікту, сторони можуть демонструвати взаємну недовіру, що ускладнює погодження істотних умов і, відповідно, реалізацію самої процедури. Така ситуація особливо характерна для господарських і трудових спорів, де напруження між сторонами часто унеможливує навіть визначення кандидатури медіатора.

Ще однією специфічною рисою цього договору є те, що його укладення не завжди зумовлює фактичне надання послуги. Закон допускає можливість підписання договору про проведення медіації на випадок виникнення конфлікту. У такому разі договір набуває характеру договору з відкладальною умовою, оскільки виконання договірних зобов'язань пов'язується з настанням певної події – фактичного виникнення конфлікту (спору) між сторонами. Якщо ж конфлікт не виникає, сторони можуть так і не скористатися послугами медіатора. Така конструкція надає договору гнучкості, перетворюючи його на механізм забезпечення стабільності правовідносин у майбутньому.

Таким чином, договір про проведення медіації є самостійним видом договорів про надання послуг, що поєднує риси консалтингових та посередницьких договорів, але водночас має власну правову специфіку, зумовлену етичними засадами медіації, її добровільністю, конфіденційністю, особливим суб'єктним складом і превентивним потенціалом.

Питання визначення істотних умов договору про проведення медіації має особливе значення, оскільки саме від цього залежить чинність договору та можливість його практичного виконання. Відповідно до ст. 638 ЦК України істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди [3].

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про медіацію» у договорі про проведення медіації зазначаються:

- 1) відомості про медіатора (медіаторів), сторони медіації, а також про суб'єкта, що забезпечує проведення медіації (за наявності);
- 2) строки та місце проведення медіації;
- 3) мова (мови) проведення медіації;
- 4) предмет конфлікту (спору);
- 5) права та обов'язки учасників медіації;
- 6) умови та порядок оплати послуг медіатора (медіаторів) та відшкодування витрат на здійснення підготовки до медіації та її проведення;
- 7) умови конфіденційності інформації та наслідки її розголошення учасниками медіації;
- 8) відповідальність медіатора (медіаторів) та сторін медіації за порушення умов договору про проведення медіації;
- 9) порядок та підстави припинення медіації. Сторони медіації та медіатор (медіатори) можуть визначати й інші умови договору про проведення медіації [2]. Водночас специфіка договору про проведення медіації полягає

у його гнучкості – сторони можуть передбачати додаткові умови, наприклад, порядок обміну інформацією, участь представників, формат зустрічей (очно чи онлайн). Це узгоджується з принципом автономії волі сторін, що є ключовим у цивільному праві.

Слід зазначити, що процес визначення та погодження умов договору передбачає наявність базового рівня довіри між сторонами, що ускладнюється у випадку вже наявного гострого конфлікту. Саме тому законодавець допускає можливість укладання договору не лише після виникнення спору, а й для запобігання можливому конфлікту, що дає сторонам змогу заздалегідь визначити механізм договірної регулювання. Такий підхід сприяє стабільності договірних відносин і відповідає превентивній функції медіації.

Важливим є питання щодо форми договору про проведення медіації, так, відповідно до Закону України «Про медіацію», договір може бути укладений у письмовій або усній формі, якщо інше не передбачено домовленістю сторін. Така диспозитивність регулювання не тільки відповідає загальним принципам цивільного права, зокрема принципу свободи договору, а відображає специфіку самої медіації як гнучкого, добровільного процесу. Разом з тим, у практичній площині перевага традиційно надається письмовій формі договору. Це зумовлено кількома чинниками. По-перше, письмовий договір дозволяє чітко зафіксувати істотні умови, визначені законом і сторонами, що унеможливує подальші непорозуміння. По-друге, така форма підвищує рівень довіри до процедури, адже сторони отримують документальне підтвердження своєї участі, прав та гарантій конфіденційності. По-третє, письмовий договір має доказове значення у випадку, якщо виникне спір щодо дотримання умов медіації або оплати послуг медіатора.

Таким чином, вибір форми договору про проведення медіації відображає баланс між гнучкістю процедури та необхідністю юридичної визначеності. Хоча закон надає сторонам свободу у виборі форми, письмове оформлення залишається більш прийнятним варіантом у ділових, комерційних і міжінституційних конфліктах, тоді як усна форма – у випадках неформальної або превентивної медіації, спрямованої на зміцнення довіри та комунікації між сторонами.

Особливістю договору про проведення медіації є те, що незалежно від форми його укладення, він набуває чинності лише за згоди всіх сторін, у тому числі медіатора. Це підкреслює тристоронній характер домовленості – на відміну від більшості договорів про надання послуг, де сторони виступають у дихотомії «замовник – виконавець».

Крім того, слід звернути увагу на те, що форма договору не впливає на дійсність самої процедури медіації, якщо фактичне волевиявлення сторін є очевидним і добровільним. Проте для збереження етичних стандартів та дотримання принципу правової визначеності, навіть за усної домовленості сторони зазвичай оформлюють коротке письмове підтвердження участі – наприклад, у вигляді протоколу початку медіації або електронної заяви.

Слід зазначити, що договір про проведення медіації поєднує як елементи договірної регулювання, властиві загальним договорам про надання послуг, так і специфічні умови, зумовлені особливостями самої процедури. Зокрема, пред-

метом договору виступає не матеріальний результат, а організація процесу сприяння комунікації між сторонами для врегулювання або запобігання спору.

Особливу увагу слід приділити визначенню прав та обов'язків учасників, що закладають основу етичної й процедурної поведінки сторін. До таких обов'язків належать дотримання принципів добровільності, рівності, поваги та конфіденційності. Медіатор, своєю чергою, зобов'язується діяти неупереджено, забезпечувати баланс інтересів сторін, а також утримуватися від нав'язування будь-яких рішень.

Важливим є й блок, що стосується оплати. Закон прямо дозволяє сторонам визначати умови та порядок оплати послуг медіатора, а також відшкодування витрат, пов'язаних із підготовкою та проведенням процедури. Це узгоджується з принципом договірної свободи, властивим цивільно-правовим відносинам. У практиці укладання таких договорів часто передбачається авансовий платіж або погодинна оплата, що відповідає природі надання послуг, які можуть мати різну тривалість залежно від складності спору.

Не менш важливою умовою є конфіденційність, адже саме вона створює довіру між сторонами та забезпечує ефективність медіації. У договорі доцільно визначати не лише обсяг інформації, що підлягає збереженню в таємниці, але й наслідки її розголошення. Особливої уваги потребує захист відомостей, що становлять комерційну інформацію, до якої відносять фінансову, правову, корпоративну, технічну, технологічну або іншу інформацію щодо: активів, процесу створення, корпоративної структури, джерел фінансування та рахунків суб'єкта господарювання; внутрішніх інструкцій та правил ведення господарської діяльності; комерційних відносин суб'єкта господарювання; планів розвитку бізнесу, політик, стратегій та тактик, порядків, методів, схем та алгоритмів реалізації проєктів, які використовує суб'єкта господарювання, набуття у власність чи користування будь-якого активу; обміну кореспонденцією, укладених договорів, меморандумів, протоколів про наміри та незавершених переговорів, усіх внутрішніх зустрічей, корпоративних повідомлень чи інших форм внутрішньої комунікації; трудових відносин, у тому числі змісту трудового договору, посадових інструкцій, інших інструкцій та правил, які запроваджені у взаємодію з роботодавцем [5; с. 247].

Таким чином, зміст договору про проведення медіації відображає баланс між стандартними цивільно-правовими елементами та специфічними рисами, що забезпечують етичний, добровільний і конфіденційний характер цієї процедури. Він водночас фіксує взаємні зобов'язання сторін і створює правову основу для ефективної комунікації з метою мирного врегулювання спору.

У сучасній юридичній практиці договір про проведення медіації набуває дедалі більшої ваги як інструмент правової культури взаєморозуміння. Він відображає зміну підходу до вирішення спорів – від протистояння до діалогу, від формального судового процесу до пошуку згоди через комунікацію. Такий договір не лише врегульовує технічні аспекти процедури, а й створює простір довіри, у якому сторони можуть зберегти ділові, партнерські чи навіть особисті стосунки. У цьому сенсі він стає не просто юридичним документом, а проявом зрілості правової свідомості та культури миру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Alternative Dispute Resolution: Mediation. A Project of National Paralegal College. URL: <https://www.lawshelf.com/shortvideoscontentview/alternative-disputeresolutionmediation>
2. Про медіацію: Закон України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2022, № 7, ст. 51 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20>.
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 01.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
4. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасько-Фатеевої, В. Л. Яроцького – Х. : Право. – 2011. – Т. 2. – 816.
5. Філюк О. Правовий аналіз договору про нерозголошення комерційної інформації. АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО: Електронне наукове видання №05, 2024, URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/APP_5_2024-1.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ЗНАЧЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ ДЛЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

THE SIGNIFICANCE OF MARTIAL LAW FOR CIVIL LIABILITY IN JURIDICAL PRACTICE

Цікало В.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-6174-6928

Стаття присвячена правовому аналізу впливу воєнного стану на цивільно-правову відповідальність у практиці господарських судів.

У зв'язку із втратою чинності Господарським кодексом України, підлягає перегляду судова практика господарських судів щодо впливу воєнного стану на цивільно-правову відповідальність.

Огляд сучасних практичних і наукових джерел щодо співвідношення понять *непереборна сила* та *форс-мажор* дають підстави виділити два підходи до його розуміння. Згідно з першим із них: непереборна сила та форс-мажор розглядають як єдине явище (тотожні поняття). За другим підходом – їх розмежовують в якості самостійних понять. Звідси, у вітчизняному правовому полі можна виокремити дві концепції співвідношення понять *непереборна сила* та *форс-мажор*: «єдиного (спільного) поняття» і «самостійних понять».

З урахуванням національної юридичної практики, треба зауважити, що поняття *форс-мажор* має дві особливості порівняно із *непереборною силою*:

1) по-перше, за сферою поширення, *форс-мажор* є вузьким поняттям, оскільки його застосовують лише у договірних зобов'язаннях, у той час, як *непереборна сила* звільняє і від договірної, і від недоговірної відповідальності;

2) по-друге, за змістом, *форс-мажор*, навпаки, ширше поняття за *непереборну силу*, так як, може включати у себе також обставини, які не мають ознак надзвичайності або невідворотності, але, з урахуванням засади свободи договору, можуть звільняти від цивільно-правової відповідальності.

Залежно від виду зобов'язання (договірне чи недоговірне) та змісту договору, *воєнний стан може мати ознаки як непереборної сили, так і форс-мажору*.

У попередній практиці господарських судів, яка формувалася ще за період дії Господарського кодексу України, обставини, пов'язані з воєнним станом, застосовували не для звільнення від відповідальності, а як підставу зменшення розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України).

Між звільненням від цивільно-правової відповідальності (ст. 617 Цивільного кодексу України) та зменшенням розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України) у судовій практиці були виявлені істотні відмінності:

1) звільнення від цивільно-правової відповідальності не поширювалося на 3 проценти річних та інфляційні; натомість, зменшення розміру штрафних санкцій охоплювало як встановлений індекс інфляції, так і три відсотки річних;

2) звільнення від цивільно-правової відповідальності допускало частковий або повний її обсяг; водночас, зменшення розміру штрафних санкцій завжди означало частковий (неповний) їх розмір.

Воєнний стан, як один із різновидів обставин непереборної сили та форс-мажору, має бути підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а не лише зменшення розміру штрафних санкцій.

Ключові слова: воєнний стан, зобов'язання, індекс інфляції, 3 проценти річних, непереборна сила, порушення, форс-мажор, цивільно-правова відповідальність, штрафні санкції.

The article deals with the legal analysis of the impact of martial law on civil liability in the practice of commercial courts.

Due to the invalidation of the Commercial Code of Ukraine, the judicial practice of commercial courts regarding the impact of martial law on civil liability is subject to revision.

A review of modern practical and research sources on the correlation between the concepts of irresistible force and force majeure gives grounds to distinguish two approaches to its understanding. According to the first one: irresistible force and force majeure are considered as a single phenomenon (identical concepts). According to the second approach, they are distinguished as separate concepts. Hence, in the domestic legal field, two conceptions of the correlation between irresistible force and force majeure can be distinguished: "of a single (common) concept" and "of separate concepts".

Considering national contractual practice, it should be noted that the concept of force majeure has two peculiarities, compared to irresistible force:

1) firstly, in terms of scope, force majeure is a narrower concept, since it applies only to contractual obligations, while irresistible force exempts from both contractual and non-contractual liability;

2) secondly, in terms of content, force majeure, on the contrary, is a broader concept than irresistible force, as it can also include circumstances that do not have signs of emergency or inevitability, but taking into account the principles of freedom of contract, can exempt from civil liability.

Depending on the type of obligation and the content of the contract between the parties, martial law may have the characteristics of both force majeure and irresistible force.

In the previous practice of commercial courts, which was formed during the period of the Commercial Code of Ukraine, circumstances related to martial law were used not to exempt from liability, but as a basis for reducing the amount of penalties (Article 233 of the Commercial Code of Ukraine).

Significant differences have been identified in judicial practice between exemption from civil liability (Article 617 of the Civil Code of Ukraine) and reduction of penalties (Article 233 of the Commercial Code of Ukraine):

1) exemption from civil liability did not apply to 3 percent per annum and inflation; instead, the reduction in the amount of penalties covered both the established inflation index and three percent per annum;

2) exemption from civil liability allowed for its full scope; at the same time, reduction of penalties always meant a partial (incomplete) their size.

Martial law, as one of the types of irresistible force and force majeure circumstances, should be a ground for exemption from civil liability, and not just a reduction in the amount of penalties.

Key words: martial law, irresistible force, force majeure, obligation, inflation index, 3 percent per annum, breach, civil liability, penalties.

Постановка проблеми. 28 серпня 2025 року введено в дію Закон України “Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб” (реєстр. № 6013), яким, серед іншого, визнано таким, що втратив чинність Господарський кодекс України. З урахуванням цих законодавчих змін, перегляду підлягає судова практика господарських судів щодо впливу воєнного стану на цивільно-правову відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання теорії та практики звільнення від цивільно-правової відповідальності внаслідок обставин непереборної сили, у тому числі, воєнного стану, досліджували у своїх працях такі українські вчені як: Л.М. Баранова, В.М. Болдирева, М.М. Великанова, Б.В. Кирдан, В.М. Косак, О. О. Кот, О.С. Кочина, Н. С. Кузнецова, В.В. Надьон, О.І. Сафончик, І. В. Спасибо-Фатеева, М.О. Стефанчук та багато інших. Водночас, наукові пошуки щодо впливу воєнного стану на цивільно-правову відповідальність не відображають співвідношення між звільненням від неї та зменшенням штрафних санкцій за порушення зобов’язання.

Мета дослідження. Метою статті є виявлення співвідношення між звільненням від цивільно-правової відповідальності та зменшенням штрафних санкцій за порушення зобов’язання внаслідок воєнного стану і формулювання відповідних пропозицій щодо розвитку подальшої судової практики.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України особа, яка порушила зобов’язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов’язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок **непереборної сили**.

Визначення поняття непереборної сили містить п.1) ч. 1 ст. 263 Цивільного кодексу України («Зупинення перебігу позовної давності»), за яким, непереборна сила – це надзвичайна або невідворотна за даних умов подія.

У ч. 2 ст. 14-1 Закону України “Про торгово-промислові палати в Україні” до непереборної сили віднесли обставини, пов’язані із воєнним станом: збройний конфлікт, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна. Листом № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 року Торгово-промислова палата України засвідчила форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили): військову агресію російської федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану. Враховуючи це, ТПП України підтвердила, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є *надзвичайними, невідворотними* та *об’єктивними* обставинами для суб’єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб за договором та/або іншим зобов’язанням/обов’язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди і виконання яких/-го стало неможливим у встановлений строк внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) [1].

Як вбачається із змісту листа Торгово-промислової палати України, обставини непереборної сили отожденоються, у ньому, із форс-мажорними обставинами. Такої позиції дотримують О.С. Кочина, В.М. Болдирева, Б.В. Кирдан: “проаналізувавши вищезазначені визначення, можемо стверджувати, що поняття «форс-мажор», «форс-мажорні обставини», «непереборна сила», «обставини непереборної сили» є тотожними і вживаються в українському законодавстві як синоніми” [2, с. 56; 3, с. 119]. Іншу точку зору мають Л.М. Баранова та М.О. Стефанчук. “На відміну від непереборної сили, яка є універсальною підставою звільнення від відповідальності (як договірної, так і недоговірної), форс-мажор є обставиною, що звільняє лише за невиконання (неналежне виконання) договірних зобов’язання. За допомо-

гою договору сторони можуть врегулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах (на які випадки він поширюється, які правові наслідки його існування; чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов’язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання цивільно-правового зобов’язання, що виникло на підставі договору” [4, с. 190]. “Відповідно до положень вітчизняного законодавства поняття «форс-мажорні обставини» та «обставини непереборної сили» використовуються як синоніми, проте, здійснивши аналіз даного питання, варто розділити ці два терміни та використовувати поняття форс-мажору щодо звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов’язань” [5, с. 171].

Огляд сучасних практичних і наукових джерел щодо співвідношення понять **непереборна сила** та **форс-мажор** дають підстави виділити два підходи до його розуміння. Згідно з першим із них: непереборна сила та форс-мажор розглядають як єдине явище (тотожні поняття). За другим підходом – їх розмежовують в якості самостійних понять. Звідси, у вітчизняному правовому полі можна виокремити дві концепції співвідношення понять **непереборна сила** та **форс-мажор**: «**єдиного (спільного) поняття**» і «**самостійних понять**».

Підтримуючи ідею самостійності **непереборної сили** та **форс-мажору**, слід висловити уточнення щодо їх відмінності. З урахуванням національної договірної практики, треба зауважити, що поняття **форс-мажор** має дві особливості порівняно із **непереборною силою**:

1) **по-перше**, за сферою поширення **форс-мажор** є вузьким поняттям, оскільки застосовується лише у договірних зобов’язаннях, у той час, як **непереборна сила** звільняє і від договірної, і від недоговірної відповідальності;

2) **по-друге**, за змістом **форс-мажор**, навпаки, ширше поняття за **непереборну силу**; так як може включати у себе також обставини, які не мають ознак надзвичайності або невідворотності, але, з урахуванням засади свободи договору, можуть звільняти від цивільно-правової відповідальності.

Зважаючи на те, що обставини форс-мажору, на свій розсуд, визначають сторони цивільно-правового договору, вони, не порушуючи засади свободи договору, можуть передбачити в якості форс-мажору також обставини, які не мають ознак надзвичайності або невідворотності. Наприклад, за домовленістю сторін, до умов форс-мажору можуть бути віднесені обставини, які перелічені в абз.2 ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України: недодержання своїх обов’язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов’язання, відсутність у боржника відповідних коштів тощо.

Отож, залежно від виду зобов’язання та змісту договору між сторонами, **воєнний стан може мати ознаки як непереборної сили, так і форс-мажору**.

Згідно із п. 18 Прикінцевих та Перехідних положень Цивільного кодексу України воєнний стан окремо визнаний підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності у позикових правовідносинах: у період дії в Україні воєнного стану у разі прострочення позичальником виконання грошового зобов’язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитором (позикодавцем), позичальник звільняється від відповідальності, визначеної статтею 625 цього Кодексу, а також від обов’язку сплати на користь кредитодавця (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за таке прострочення. “Глумлення пункту 18 Прикінцевих та Перехідних положень ЦК України свідчить, що законодавець передбачив особливості у регулюванні наслідків прострочення виконання (невиконання, часткового виконання) певних грошових зобов’язань. Така особливість проявляється: в період дії в Україні воєнного

стану та в тому, що позичальник звільняється від відповідальності, визначеної частиною 2 статті 625 ЦК, а також від обов'язку сплати на користь кредитодавця (позичодавця) неустойки (штрафу, пені) та інших платежів, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022 року" [6].

За порушення **інших (непозикових) грошових зобов'язань**, суди відмовлялися у звільненні від цивільно-правової відповідальності відповідачів у зв'язку із тим, що вони не змогли довести причинно-наслідкового зв'язку між воєнним станом та неможливістю виконати конкретне зобов'язання, оскільки сама собою військова агресія російської федерації не є підставою для звільнення від відповідальності за невиконання/неналежне виконання договірних зобов'язань [7; 8]. Відповідно до правового висновку, викладеного Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у постанові № 920/505/22 від 23.03.2022 року, **форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру і при їх виникненні сторона, яка посиляється на них як на підставу неможливості виконання зобов'язання, повинна довести наявність таких обставин не тільки самих по собі, але й те, що ці обставини були форс-мажорними саме для цього конкретного випадку виконання господарського зобов'язання. В будь-якому разі сторона зобов'язання, яка його не виконує, повинна довести, що в кожному окремому випадку саме ці конкретні обставини мали непереборний характер саме для цієї конкретної особи при виконанні нею договірних зобов'язань** [9].

У той же час, у попередній практиці господарських судів, яка формувалася ще за час дії Господарського кодексу України, обставини, пов'язані з воєнним станом, застосовували не для звільнення від відповідальності, а як підставу зменшення розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України). Так, у справі № 915/534/22 господарські суди першої та апеляційної інстанцій, зменшуючи розмір штрафних санкцій, врахували кризову ситуацію, яка склалася в країні внаслідок військової агресії російської федерації проти України, що призводить до фінансових труднощів усіх підприємств без виключення [10]. В іншій справі № 922/444/24 суд господарської юрисдикції у якості підстави зменшення розміру штрафних санкцій взяв до уваги **факт окупації територіальної громади внаслідок воєнних дій** [11].

Відповідно до ч. 1 ст. 233 скасованого Господарського кодексу України у разі **якщо належні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно із збитками кредитора**, суд має право зменшити розмір санкцій. При цьому повинно бути взято до уваги: 1) ступінь виконання зобов'язання боржником; 2) майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; 3) не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу. **Якщо порушення зобов'язання не завдало збитків іншим учасникам господарських відносин**, суд може з урахуванням інтересів боржника зменшити розмір належних до сплати штрафних санкцій. Із наведеної законодавчої норми вбачається, що дії чи події, пов'язані із воєнним станом, не належать до підстав для зменшення розміру штрафних санкцій. Воєнний стан не включає у себе майнових та інших інтересів сторін зобов'язання, оскільки, має ознаки надзвичайності та невідворотності і не залежить від ставлення до нього суб'єктів зобов'язальних правовідносин. Він повинен звільняти від цивільно-правової відповідальності порушника зобов'язання (ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України), як обставина непереборної сили або форс-мажору для боржника.

Між звільненням від цивільно-правової відповідальності (ст. 617 Цивільного кодексу України) та зменшенням розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України) у судовій практиці були виявлені істотні відмінності:

1) звільнення від цивільно-правової відповідальності не поширювалося на 3 проценти річних та інфляційні; натомість, зменшення розміру штрафних санкцій охоплювало як встановлений індекс інфляції, так і три відсотки річних;

2) звільнення від цивільно-правової відповідальності допускало як частковий, такі і повний її обсяг; водночас, зменшення розміру штрафних санкцій завжди означало частковий (неповний) їх розмір.

Відповідно до висновку Великої Палати Верховного Суду, викладеного у постанові від 08 листопада 2019 року у справі № 127/15672/16-ц: **“Формулювання статті 625 ЦК України, коли нарахування процентів тісно пов'язується із застосуванням індексу інфляції, орієнтує на компенсаційний, а не штрафний характер відповідних процентів, а тому 3 % річних не є неустойкою у розумінні положень 549 цього кодексу”** [12]. З урахуванням такої правової позиції, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду зробив більш категоричний підсумок: **“... суди попередніх інстанцій дійшли правильних висновків про те, що нарахування у вигляді інфляційних втрат та 3 % річних, що передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК, за своєю правовою природою не є правовою відповідальністю (штрафними санкціями, встановленою ст. 611 ЦК та ст. 217 ГК). Тому правила щодо звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання у випадку настання непереборної сили (форс-мажору), визначені ст. 617 ЦК та ст. 218 ГК, не підлягають застосуванню до акцесорного зобов'язання, передбаченого ч. 2 ст. 625 ЦК, щодо сплати суми боргу з урахуванням установленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також процентів річних від простроченої суми”** [13].

Ця правова настанова не узгоджується із положеннями ст.ст. 549 та 625 Цивільного кодексу України, і вилучає із обсягу цивільно-правової відповідальності три проценти річних та інфляційні. Індекс інфляції і три проценти річних, передбачені у ч. 2 ст. 625 Цивільного кодексу України, є правовими наслідками **порушення грошового зобов'язання і мають додатковий невідгідний майновий характер** для особи, яка не виконала зобов'язання. У таких особливостях інфляційних та трьох відсотків річних вбачаються ознаки цивільно-правової відповідальності. До речі, стаття 625 Цивільного кодексу України, що містить положення про індекс інфляції та три проценти річних, має назву «Відповідальність за порушення грошового зобов'язання», тобто відносить їх до заходів цивільно-правової відповідальності. Саме від такої відповідальності передбачає звільнення стаття 617 Цивільного кодексу України.

09 січня 2025 року Верховна Рада України ухвалила Закон “Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період”, яким скасовано дію Господарського кодексу України. З урахуванням таких законодавчих змін, перегляду також підлягає судова практика господарських судів щодо зменшення розміру штрафних санкцій через воєнний стан. Воєнний стан, як один із різновидів обставин непереборної сили та форс-мажору, має бути підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а не лише зменшення розміру штрафних санкцій. Водночас, при застосуванні такої підстави суди повинні ураховувати правові висновки Верховного Суду, згідно з якими, особа, яка ставить питання про звільнення від цивільно-правової відповідальності внаслідок воєнного стану, має довести, що саме конкретні обставини воєнного стану зумовили невиконання нею зобов'язання, яке є предметом спору.

Висновки.

1. З урахуванням національної договірної практики, треба зауважити, що поняття форс-мажор має дві особливості порівняно із непереборною силою: по-перше, за сферою поширення форс-мажор є вузьчим поняттям,

оскільки застосовується лише у договірних зобов'язаннях, у той час, як непереборна сила звільняє і від договірної, і від недоговірної відповідальності; по-друге, за змістом форс-мажор, навпаки, ширше поняття за непереборну силу, так як може включати у себе також обставини, які не мають ознак надзвичайності або невідворотності, але з урахуванням засади свободи договору можуть звільняти від цивільно-правової відповідальності.

2. Між звільненням від цивільно-правової відповідальності (ст. 617 Цивільного кодексу України) та зменшенням розміру штрафних санкцій (ст. 233 Господарського кодексу України) у судовій практиці були виявлені істотні

відмінності: звільнення від цивільно-правової відповідальності не поширювалося на 3 проценти річних та інфляційні, натомість, зменшення розміру штрафних санкцій охоплювало як встановлений індекс інфляції, так і три відсотки річних; звільнення від цивільно-правової відповідальності допускало як частковий, так і повний її обсяг, водночас, зменшення розміру штрафних санкцій завжди означало частковий (неповний) їх розмір.

3. Воєнний стан, як один із різновидів обставин непереборної сили та форс-мажору, має бути підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а не лише зменшення розміру штрафних санкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>
2. Кочина О.С., Болдирева В.М. Вплив воєнного стану на цивільні правовідносини. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 53-58.
3. Кирдан Б.В. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 118-120.
4. Баранова Л.М. Звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Вчення про цивільно-правову відповідальність*: монографія / І.В. Спасиби-Фатеева, Л.М. Баранова, О.О. Біляєв та ін.; за ред. І.В. Спасиби-Фатеевої. Харків: ЕКУС, 2025. С. 170-191.
5. Стефанчук М. Особливості договірної відповідальності в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. 1 (33). С. 166-172.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 31.01.2024 в справі № 183/7850/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/116840099>.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15.06.2023 в справі № 910/8580/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/111675747>.
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29.06.2023 в справі № 922/999/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/111972419>.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23.03.2023 в справі № 920/505/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/109773270>.
10. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2024 року в справі № 915/534/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/117373994>.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.03.2025 в справі № 922/444/24. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/125946811>.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.11.2019 в справі № 127/15672/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85743708>.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13.09.2023 в справі № 910/8741/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/114750973>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ПРО УЧАСТЬ У ВИХОВАННІ ДИТИНИ В ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

RESOLUTION OF DISPUTES ABOUT PARTICIPATION IN THE EDUCATION OF A CHILD IN CIVIL JURISDICTION

Чеховська І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет
orcid.org/0000-0002-7030-2456

У статті на підставі аналізу судової практики встановлено, що найбільшу групу спорів про участь у вихованні дитини становлять спори щодо: визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для одного з батьків; визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для баби / діда; зміни порядку участі у вихованні дитини.

При розгляді спорів щодо визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для одного з батьків встановлено, що органи опіки і піклування при визначенні способу участі іншого з батьків у вихованні дитини необґрунтовано відмовляють тому з батьків, з ким проживає дитина. Встановлено, що предметом спорів є невиконання зобов'язань матері дитини повідомляти батька про важливі факти про життя дитини; невиконання вимог щодо необхідності узгоджувати з іншим із батьків порядок, спосіб та лікувальні установи, необхідні для лікування дітей, відвідування дітьми освітніх закладів; визначення графіка зустрічей батька з дитиною з огляду на її вік і тривале проживання з матір'ю; визначення порядку участі батька у вихованні дитини в усі передвихідні та вихідні дні; доцільність участі батька у вихованні дитини та спілкуванні з нею у випадках, коли дитина проживає на тимчасово неконтрольованій Україною території.

Встановлено, що при оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини підлягають врахуванню такі базові елементи: погляди дитини; індивідуальність дитини; збереження сімейного оточення і підтримання відносин; піклування, захист і безпека дитини; вразливе положення; право дитини на здоров'я; право дитини на освіту.

З'ясовано, що при розгляді спорів про визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для баби / діда необхідно дотриматися розумного балансу інтересів між бабою, батьками і внуком та врахувати насамперед інтереси дитини, які не завжди можуть відповідати її бажанням, з урахуванням її віку, стану здоров'я, психоемоційного стану. Встановлено, що порядок спілкування баби та/або діда з онуками повинен забезпечувати найкращі інтереси дітей, зокрема спілкування з онуками згідно з графіком має відбуватися з дотриманням режиму дітей та уникнення конфліктних ситуацій.

Доведено, що визначення чи зміна способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею має відповідати віковим потребам дитини й бути достатнім для забезпечення участі батька у вихованні дитини за умови сумлінного ставлення батька до виконання свого обов'язку.

Окремо звернуто увагу на процесуальні питання у справах про визначення порядку участі у вихованні дитини. З'ясовано, що звернення особи до суду з позовом, однією з вимог якого є визначення способу та порядку участі у вихованні дитини шляхом встановлення відповідного графіка, а також із заявою про забезпечення позову щодо побачень та спілкувань (контактів) із дитиною, тотожні між собою, а тому вжиття заходів забезпечення позову із заявленими позовними вимогами не допускається. Встановлено, що у справах за позовом одного з батьків про визначення способів участі у вихованні дитини і спілкуванні з нею належним відповідачем є інший із батьків, а не орган опіки та піклування.

Здійснено аналіз практики ЄСПЛ щодо участі одного з батьків у вихованні дитини. Встановлено, що неналежне виконання рішення національних судів є наслідком недостатньо розвинутих законодавчих та адміністративних механізмів. Зокрема, наявні механізми були недостатніми для прискорення добровільного дотримання домовленостей із залученням фахівців служби у справах дітей та сім'ї, а також не передбачали конкретних заходів з метою забезпечення примусового виконання рішення про встановлення побачень з дитиною.

Ключові слова: цивільне судочинство, захист сімейних прав, судової практики, інтереси дитини, права батьків, участь у вихованні дитини, сімейні правовідносини, спори про участь у вихованні дитини.

The article, based on the analysis of court practice, found that the largest group of disputes about participation in the upbringing of a child are disputes regarding: determining the order of participation in the upbringing of a child and removing obstacles in communication with it for one of the parents; determination of the order of participation in the upbringing of the child and the elimination of obstacles in communication with the grandmother / grandfather; changes in the order of participation in raising a child.

When considering disputes regarding the determination of the order of participation in the upbringing of the child and the elimination of obstacles in communication with him for one of the parents, it was established that the guardianship and care authorities, when determining the method of participation of the other parent in the upbringing of the child, unreasonably refuse the parent with whom the child lives. It has been established that the subject of the dispute is the failure of the child's mother to inform the father of important facts about the child's life; non-fulfillment of the requirements regarding the need to coordinate with the other parent the procedure, method and medical institutions necessary for the treatment of children, attendance of children at educational institutions; determining the schedule of meetings between the father and the child, taking into account the child's age and long-term residence with the mother; determination of the procedure for the father's participation in raising the child on all pre-weekend and weekend days; the expediency of the father's participation in raising the child and communicating with him in cases where the child lives in a territory temporarily not controlled by Ukraine.

It was established that the following basic elements should be taken into account when assessing and determining the best interests of the child: the views of the child; individuality of the child; preserving the family environment and maintaining relationships; care, protection and safety of the child; vulnerable position; the child's right to health; the child's right to education.

It has been found that when considering disputes about determining the order of participation in raising a child and about removing obstacles in communication with her, it is necessary for the grandmother / grandfather to maintain a reasonable balance of interests between the grandmother, parents and grandson and take into account first of all the interests of the child, which may not always correspond to her wishes, taking into account her age, state of health, and psycho-emotional state. It was established that the order of communication between the grandmother and/or grandfather with the grandchildren should ensure the best interests of the children, in particular, communication with the grandchildren according to the schedule should take place with observance of the children's regime and avoidance of conflict situations.

It has been proven that determining or changing the method of participation in raising a child and communicating with him should meet the age needs of the child and be sufficient to ensure the father's participation in raising the child, provided that the father is conscientious in fulfilling his duty.

Particular attention was paid to procedural issues in cases on determining the order of participation in the upbringing of a child. It was found that a person's appeal to the court with a lawsuit, one of the requirements of which is to determine the method and order of participation in raising a child by establishing an appropriate schedule, as well as with a statement to secure a lawsuit regarding visits and communications (contacts) with the child, are identical to each other, and therefore taking measures to secure a lawsuit with the stated claim requirements is not allowed. It has been established that in cases following a claim by one of the parents to determine the methods of participation in the upbringing of the child and communicating with her, the other parent is the proper defendant, and not the body of guardianship and guardianship.

An analysis of the practice of the ECHR regarding the participation of one of the parents in raising a child was carried out. It has been established that improper implementation of the decision of national courts is a consequence of insufficiently developed legislative and administrative mechanisms. In particular, the existing mechanisms were insufficient to speed up voluntary compliance with agreements with the involvement of child and family service specialists, and did not provide for specific measures to ensure enforcement of the decision to establish visitation with the child.

Key words: civil proceedings, protection of family rights, judicial practice, interests of the child, parents' rights, participation in the upbringing of the child, family legal relations, disputes about participation in the upbringing of the child.

Актуальність. Інститут сім'ї в Україні охороняється державою. Свідченням цього є положення ч. 3 ст. 51 Конституції України [1], норми Сімейного кодексу України [2], Законів України: «Про охорону дитинства» [3], «Про дошкільну освіту» [4], «Про загальну середню освіту» [5], «Про позашкільну освіту» [6], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [7], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [8], «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [9], ратифіковані міжнародно-правові акти як-то Конвенція ООН про права дитини [10], Хартія Європейського союзу про основні права 2000 року [11], Укази Президента України («Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей» [12], «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» [13], «Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей» [14] тощо), постанови КМУ, загальнодержавні та галузеві програми, накази МОН України, МОЗ України спрямовані на захист інституту сім'ї в Україні і забезпечення найкращих інтересів дитини. Так, відповідно до положень ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» на кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання, і розвиток дитини [3]. Навіть незважаючи на окреме проживання батьків (через різні причини) сімейний зв'язок з дитиною зберігається і вважається захищеним правом, передбаченим ст. 8 Європейської конвенції з прав людини [15]. Про це йшлося і у рішеннях ЄСПЛ, зокрема у справах *Verheggen* проти Нідерландів, рішення ЄСПЛ від 1988 р., вищезазначена примітка 101, пункт 21, а також у інших рішеннях, включаючи: *Ahmüt* проти Нідерландів, заява № 73/1995/579/665, ЄСПЛ, від 28 листопада 1996 р., пункт 30; *Gül* проти Швейцарії, рішення ЄСПЛ, 1996 р., вищезазначена примітка 69, пункт 32; *Al-Nashif* та інші проти Болгарії, заява № 50963/99, від ЄСПЛ 20 червня 2002 р. [16].

Водночас незважаючи на вищезазначені правові гарантії, що регламентовані державою, враховуючи і, у тому числі і рішення ЄСПЛ (що є джерелом права в Україні, згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»), доводиться констатувати, що інститут шлюбу в Україні переживає кризу через виклики і загрози, які обумовлені трансформацією шлюбно-сімейних відносин, що пов'язані із світоглядними і глобалізаційними змінами, а також воєнним станом запровадженим в Україні з 2022 року. Так, завдяки проведеному аналізу судових справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у Єдиному державному реєстрі судових рішень за період з липня 2022 року по липень 2025 року нами встановлено, що найбільша частка судових справ стосується визначення місця проживання дитини; усунення перешкод у спілкуванні з дитиною (дітьми) та визначення порядку участі в її (їх) вихованні; позбавлення батьківських прав;

стягнення аліментів на утримання неповнолітніх дітей; встановлення опіки та піклування [17, с. 80].

Наведене вище обумовлює актуальність проведення аналізу судової практики щодо вирішення сімейних спорів про участь у вихованні дитини. Зазначимо, що питанню визначення місця проживання дитини присвячено низку праць вітчизняних учених у яких обґрунтовані слушні пропозиції щодо удосконалення правового механізму забезпечення найкращих інтересів дитини в частині визначення її місця проживання [18; 19; 20; 21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика теоретико-правових та прикладних проблем вирішення сімейних спорів стала предметом наукових досліджень таких учених, як: К.М. Аніщенко, Н.В. Білянська, В.І. Борисова, В.А. Ватрас, І.В. Жилінкова, Л.В. Красицька, М.В. Логвінова, Х.М. Маркович, Л.О. Самілик, Д.О. Тихомиров, Г.В. Чурпіта та інших.

Захист сімейних прав та інтересів судом досліджував у своїй дисертаційній роботі П.І. Салюк. Вчений здійснив аналіз теоретико-правових проблем захисту сімейних прав та інтересів судом; дослідив правову природу суб'єктивних сімейних прав та охоронюваних законом сімейних інтересів як об'єкта судового захисту; вивчив зарубіжний досвід, в тому числі практику Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу щодо захисту прав та законних інтересів учасників сімейних відносин; розкрив особливості захисту сімейних прав та законних інтересів в контексті оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які порушують права та законні інтереси учасників сімейних відносин та інше [22, с.2-3]. Слід згадати і проведене дослідження Н.В. Волковою стосовно захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Авторка у дисертаційній роботі обґрунтувала концептуальний підхід до розуміння найкращих інтересів дитини при захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, що здійснюється на підставі оцінки та збалансування складових (критеріїв) найкращих інтересів дитини у конкретній ситуації з урахуванням індивідуальності кожної окремої дитини, щодо якої здійснюється захист, та за можливою участю самої дитини для висловлювання своєї думки у цивільному судочинстві. Також на підставі аналізу законодавства та сучасних доктринальних положень авторка запропонувала визначення поняття захисту сімейних прав та інтересів дитини як діяльності уповноважених осіб та юрисдикційних органів, спрямованої на відновлення порушених, невизнаних, оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини або встановлення безспірних суб'єктивних сімейних прав та інтересів дитини, а в деяких випадках – недопущення чи попередження порушення прав та інтересів дитини у майбутньому. Вченою було запропоновано справи про захист сімейних прав та інтересів дитини, що розглядаються у порядку цивільного судочинства, поділити на такі види: справи щодо захисту права на виховання дитини; справи про зміну правового статусу

дитини та інших учасників сімейних відносин; справи про виконання обов'язку щодо утримання дитини; справи про захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства та інше [23, с. 2-3]

Незважаючи на проведені наукові дослідження все ж такі доводиться констатувати, що питанням вирішення сімейних спорів про участь у вихованні дитини не приділено належної уваги з точки зору сучасних викликів і загроз.

Мета статті. Аналіз судової практики, нормативно-правової бази, наукових праць щодо вирішення спорів про участь у вихованні дитини у порядку цивільного судочинства, виокремлення ризиків, що становлять загрозу механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини та розробка пропозицій щодо удосконалення вітчизняного законодавства у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Батьки, відповідно до законодавства України, наділені рівними правами в частині відповідальності за виховання, навчання і розвиток дитини (ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» [3]). Відтак, незважаючи на будь-які обставини батьки повинні брати участь у житті і розвитку дитини за виключенням випадків чітко регламентованим вітчизняним законодавством. Досліджуючи правову природу батьківства Л.В. Красицька виокремила загальні критерії цього поняття. До них вчена віднесла: «1) права та обов'язки матері та батька існують паралельно між собою об'єднуючись однією суттю – «батьківські права»; 2) батьківські права охоплюють весь комплекс майнових та немайнових прав, які належать конкретній людині (матері або батькові), засновані на походженні дитини від цієї особи, що засвідчено органами державної реєстрації актів цивільного стану; 3) батьківські права мають абсолютний характер захисту; 4) батьківські права не можуть бути правонаступництвом, лише це стосується прав на майно батьків та дитини» [24; с. 76].

Наведене доводить важливість участі обох батьків у вихованні дитини. Проте на практиці мають місце спори щодо: визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для одного з батьків; визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для баби / діда; зміни порядку участі у вихованні дитини; про розірвання шлюбу з іноземним елементом і визначення порядку участі у вихованні дитини тощо. Також виникають процесуальні питання у справах про визначення порядку участі у вихованні дитини.

Розглянемо їх більш детально. При розгляді спорів про визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для одного з батьків слід звернути увагу на те, що звернутися до органів опіки та піклування, а також до суду для визначення способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї, може також і той із батьків, з яким визначено місце проживання дитини. Відмова органів опіки та піклування у визначенні способу участі іншого з батьків чи суду в задоволенні відповідних позовних вимог лише з мотивів того, що звертається не той із батьків, який проживає окремо, є необґрунтованою. За заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї. Рішення про це орган опіки та піклування постановляє на підставі вивчення умов життя батьків, їхнього ставлення до дитини, інших обставин, що мають істотне значення (частина перша статті 158 СК України [2]). Відповідно до частини другої статті 159 СК України [2] суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини (періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування. В окремих випад-

ках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи. Тлумачення зазначених норм дозволяє зробити висновок, що будь-хто із батьків може звернутися до органу опіки та піклування для визначення способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї. У разі наявності спору про способи участі одного з батьків у вихованні дитини, зокрема, якщо орган опіки та піклування не визначив способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею, не виключається вирішення такого спору в судовому порядку незалежно від того, хто з батьків звертається з позовом (той, хто проживає з дитиною, чи той, хто проживає окремо), і визначення способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї, що є ефективним способом захисту та не суперечить закону [25].

Не менш важливим обов'язком матері, якщо дитина проживає з нею, є зобов'язання повідомляти батька дитини про факти захворювання та лікування дитини, про від'їзд (обставини й напрям) дитини за межі міста більше ніж на два дні. Суд вважає, що таке інформування не є діянням, спрямованим на обмеження волевиявлення особи, і входить до поняття надання інформації про дитину, що є складником контакту з дитиною. Водночас повідомлення батьку про важливі факти із життя дитини не можна розцінювати як обтяжливе зобов'язання. Про це йдеться у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду справа № 753/9433/17, провадження № 61-3462св20 [26]. Зокрема, суд на підставі аналізу норм матеріального права вважає, що батько, який проживає окремо від дитини, також має право на особисте спілкування з нею, а мати не має права перешкоджати батьку спілкуватися з дитиною, та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не має негативного впливу на нормальний розвиток дитини. У наведеній справі Судом було встановлено, що неактивна участь батька в житті сина спричинена тривалим конфліктом між сторонами, проживанням відповідача на значній відстані від сина та неналежним усвідомленням матір'ю необхідності участі батька у вихованні сина, незважаючи на конфліктні стосунки між сторонами. Після розірвання шлюбу із ОСОБА_1 ОСОБА_2 фактично позбавлений можливості спілкуватися із сином, що призводить до того, що формування ставлення дитини до батька відбувається лише за впливом матері, яка має вкрай неприємні стосунки із відповідачем. Суд підкреслив, що згідно з частиною першою статті 157 СК України питання виховання дитини вирішується батьками спільно (крім випадку, передбаченого частиною п'ятою цієї статті), та відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» контакт з дитиною – це реалізація матір'ю, батьком, іншими членами сім'ї та родичами, у тому числі тими, з якими дитина не проживає, права на спілкування з дитиною, побачення зазначених осіб з дитиною, а також надання їм інформації про дитину або дитині про таких осіб, якщо це не суперечить інтересам дитини. Таким чином, зобов'язання ОСОБА_1 як матері дитини повідомляти батька про факти захворювання та лікування ОСОБА_4, про від'їзд (обставини та напрям) дитини за межі міста Києва більше ніж на два дні не є діянням, спрямованим на обмеження волевиявлення особи, і входить до поняття надання інформації про дитину, що є складовою контакту з дитиною, в розумінні статті 1 Закону України «Про охорону дитинства». При цьому, на думку Верховного Суду, повідомлення батьку про важливі факти із життя дитини не можна розцінювати як обтяжливе зобов'язання.

Також слід звернути увагу на те, що суд може відмовити в задоволенні вимог про зобов'язання того з батьків, із ким проживає дитина, узгоджувати з іншим із батьків порядок, спосіб та лікувальні установи, необхідні для лікування дітей, відвідування дітьми освітніх закладів,

якщо це може призвести до порушення прав дітей, коли між сторонами є гострий конфлікт і такі умови погодження при недосягненні згоди між батьками з наведених питань можуть створювати загрози для життя та здоров'я дітей ситуації [27].

Якщо між дитиною та батьком немає психологічного зв'язку й дитина з огляду на її вік і тривале проживання з матір'ю повноцінно не сприймає його як батька, зустрічі батька з дитиною доцільно розпочати проводити у присутності матері. Така позиція Суду зазначена у постанові Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі № 754/9026/16-ц [28]. Зокрема Суд вважає, що відповідно до статті 15 Закону України «Про охорону дитинства» дитина, яка проживає окремо від батьків або одного з них, має право на підтримання з ними регулярних особистих стосунків і прямих контактів. Згідно із статтею 141 СК України, мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. У статті 157 СК України встановлено, що питання виховання дитини вирішується батьками спільно. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею. Той з батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини. Відповідно до статті 159 СК України, якщо той із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та її вихованні, зокрема, він ухиляється від виконання рішення органу опіки і піклування, другий із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини (періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування з урахуванням віку, стану здоров'я дитини, поведінки батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення. В окремих випадках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи. Системний аналіз наведених норм матеріального права дає підстави вважати, що батько, який проживає окремо від дитини, також має право на особисте спілкування з нею, а мати не має права перешкоджати батьку спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не має негативного впливу на нормальний розвиток дитини. У зв'язку з цим суд вважає, що проведення зустрічей батька з дитиною без присутності матері може негативно вплинути на психоемоційний стан дитини, оскільки між позивачем та дитиною відсутній сталий психологічний зв'язок та дитина, враховуючи її вік та тривале проживання з матір'ю, повноцінно не сприймає позивача як батька. Для налагодження довірливих відносин між батьком і дитиною необхідний час, протягом якого поступово буде відбудовуватися налагодження спілкування та формування емоційної прив'язаності дочки до батька.

Водночас суд може призначити зустрічі малолітніх дітей (2 роки) з батьком без присутності матері, якщо між батьками виникають конфлікти при дітях під час зустрічей за участю матері, що перешкоджає налагодити контакт батька з дітьми й негативно впливає на психологічний та емоційний стан дітей. Така позиція висловлена у постанові Верховного Суду від 30 вересня 2021 року. Суд вважає, що «у зв'язку з наявністю конфлікту між батьками, неможливістю батьків самостійно дійти згоди у вихованні синів, а також наявністю об'єктивних перешкод у позивача у спілкуванні з дітьми, буде доцільним проводити

побачення дітей з батьком протягом трьох годин першої та третьої суботи місяця, другої та четвертої неділі місяця та у день народження дітей без присутності матері» [29].

Ті обставини, що дитина проживає на тимчасово неконтрольованій Україною території, а судові рішення, яке має бути виконуваним, але виконання якого держава не може гарантувати у зв'язку із зазначеними обставинами, не можуть бути підставою для відмови в задоволенні позовних вимог про участь батька у вихованні дитини та спілкуванні з нею і позбавлення батька такого законного права. Таке рішення було прийнято по справі № 185/8359/17 [30].

Також не менш важливою є постанова КІС ВС 04.12.2024 № 296/1743/23 (61-9849св24) [31]. Справа стосується прав батька, який проживає на території України, є особою призовного віку та не може виїхати за межі території України для побачень з донькою яка проживає з матір'ю в Польщі. Колегія суддів зауважує, що тимчасовий виїзд дитини за кордон не може обмежувати право батька на спілкування з дитиною, яке повинно реалізовуватися задля підтримання родинних відносин та емоційного контакту малолітньої дитини з її батьком.

При оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини Суд вважає, що підлягають врахуванню такі базові елементи: (а) погляди дитини; (б) індивідуальність дитини; (в) збереження сімейного оточення і підтримання відносин; (г) піклування, захист і безпека дитини; (г) вразливе положення; (д) право дитини на здоров'я; (е) право дитини на освіту [32].

У контексті дослідження важливо здійснити огляд практики ЄСПЛ щодо участі одного з батьків у вихованні дитини. Справа «Вишняков проти України» [33]. Заявник від шлюбу має доньку, місце проживання якої було визначено з матір'ю. Порядок участі батька у вихованні дитини та у спілкуванні з нею було визначено судом, проте мати не дотримувалася цього рішення, чинила перешкоди у побаченнях батька та дитини, у зв'язку з чим заявник був позбавлений можливості тривалий час бачитися з донькою. Заявник неодноразово звертався до Державної виконавчої служби, поліції, суду. Суд дійшов висновку, що мати дитини перешкоджала належному здійсненню заявником його права доступу, та постановив, що заявнику мала бути надана можливість проводити зі своєю донькою один місяць влітку та один тиждень під час зимових шкільних канікул щороку до досягнення нею повноліття. 26 травня 2016 року Державна виконавча служба Селидівського міського управління юстиції відкрила виконавче провадження за рішенням від 08 грудня 2015 року. 10 червня 2016 року державний виконавець поінформував матір дитини про рішення від 08 грудня 2015 року. Проте рішення суду так і не було виконане.

Заявник звернувся до Європейського суду з прав людини. Заявник скаржився, що національні органи влади не виконали рішення від 04 червня 2009 року про надання права доступу до його малолітньої доньки. Заявник посилався на статті 6 та 13 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція). Надаючи оцінку, Суд зазначив, що право взаємного спілкування одного з батьків та дитини становить основоположний елемент «сімейного життя» у розумінні статті 8 Конвенції. Суд дійшов висновку, що було порушено статтю 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя) у зв'язку з невиконанням рішення національного суду про надання заявнику доступу до його дитини.

Дотичні справи розглядав ЄСПЛ: «Ген та інші проти України» [34], «Вихованок проти України» [35], «Бондар проти України» [36], «Швець проти України» [37] та інші.

Аналіз наведених вище справ дає підстави стверджувати про наявність великої кількості справ у провадженні ЄСПЛ щодо участі одного з батьків у вихованні дитини. Також слід зазначити, що усі ці справи об'єднує бездіяль-

ність органів влади України, зокрема посадових осіб, які мають відповідати за належне виконання рішень вітчизняних судів. До того ж неналежне виконання рішення національних судів є наслідком недостатньо розвинутих законодавчих та адміністративних механізмів. Зокрема, наявні механізми були недостатніми для прискорення добровільного дотримання домовленостей із залученням фахівців служби у справах дітей та сім'ї, а також не передбачали конкретних заходів з метою забезпечення примусового виконання рішення про встановлення побачень з дитиною.

Щодо спорів про визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для баби / діда цікавими є постанови суду щодо визначення способів участі баби у вихованні внука, місця та часу їхнього спілкування. Суд вважає, що необхідно дотриматися розумного балансу інтересів між бабою, батьками і внуком та врахувати насамперед інтереси дитини, які не завжди можуть відповідати її бажанням, з урахуванням її віку, стану здоров'я, психоемоційного стану [38]. А порядок спілкування баби та/або діда з онуками повинен забезпечувати найкращі інтереси дітей, зокрема спілкування з онуками згідно з графіком має відбуватися з дотриманням режиму дітей та уникненням конфліктних ситуацій [39].

Також при визначенні порядку участі батька / матері у вихованні дитини з інвалідністю судам слід враховувати вік дитини, стан її здоров'я і характер захворювання, встановлені в індивідуальній програмі реабілітації дитини, а також рекомендації та обмеження, оскільки участь батька / матері у вихованні дитини з інвалідністю і спілкуванні з нею має відповідати найкращим інтересам дитини та забезпечувати збереження позитивної динаміки реабілітації, давати можливість уникнути порушення або погіршення результатів виконання програми лікування [40].

Стосовно спорів про зміну порядку участі у вихованні дитини. При ухваленні рішення про зміну способу участі батька у вихованні дитини оцінка найкращих інтересів дитини включає знаходження балансу між усіма елементами, необхідними для рішення, яке не порушує інтересів дитини, з огляду на об'єктивні обставини спору. Таке рішення було обґрунтовано у постанові Верховного Суду від 19 листопада 2020 року у справі № 757/4643/18-ц [41]. Аналогічний правовий висновок викладено у постанові Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі № 127/6439/19 [42].

Визначення чи зміна способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею має відповідати віковим потребам дитини й бути достатнім для забезпечення участі батька у вихованні дитини за умови сумлінного ставлення батька до виконання свого обов'язку. У разі зміни обставин, пов'язаних із віком дитини, станом її здоров'я, психоемоційним станом, жодна із сторін не позбавлена можливості звернутися до суду з позовом про визначення іншого способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею [43].

Розглядаючи постанови суду варто звернути увагу і на процесуальні питання у справах про визначення порядку участі у вихованні дитини. Так, звернення особи до суду з позовом, однією з вимог якого є визначення способу та порядку участі у вихованні дитини шляхом встановлення відповідного графіка, а також із заявою про забезпечення позову щодо побачень та спілкувань (контактів) із дитиною, тотожні між собою, а тому вжиття заходів забезпечення позову із заявленими позовними вимогами не допускається [44]. Також суди звертають увагу на те, що у справах за позовом одного з батьків про визначення

способів участі у вихованні дитини і спілкуванні з нею належним відповідачем є інший із батьків, а не орган опіки та піклування. Так Суд дійшов висновку, що «у справі за позовом одного з батьків про визнання незаконним рішення органу опіки та піклування про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні того з батьків, хто проживає окремо від неї, належними відповідачами є: особа рішення якої стосується (той з батьків, для якого визначено способи участі у вихованні дитини та спілкуванні) та орган опіки та піклування, рішення якого оскаржується; - у справі за позовом одного з батьків про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні належним відповідачем є інший з батьків, а не орган опіки та піклування» [45].

Підсумовуючи варто підкреслити, що, з огляду на досить велику кількість справ щодо визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для одного з батьків; визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для баби / діда; зміни порядку участі у вихованні дитини виникає потреба у запровадженні державної сімейної політики в Україні (як запобігачи механізм негативного впливу на інститут сім'ї і як такий, що позитивно впливатиме на подальше формування цього інституту і його розвиток). Пропонуємо державну сімейну політику розглядати у двох взаємодоповнюючих аспектах. У політичному як самостійний напрям державної сімейної політики, система комплексної діяльності держави, яка спрямована на формування, збереження, укріплення, розвиток і охорону, забезпечення суверенітету та добробуту інституту сім'ї. У правовому як цілеспрямована діяльність державних органів та інших суб'єктів державної сімейної політики, спрямована на створення оптимальних умов для функціонування інституту сім'ї в Україні [46, с. 98].

Висновки. На підставі проведеного дослідження встановлено, що найбільшу групу спорів про участь у вихованні дитини становлять спори щодо: визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для одного з батьків; визначення порядку участі у вихованні дитини та про усунення перешкод у спілкуванні з нею для баби / діда; зміни порядку участі у вихованні дитини.

Доведено, що при оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини підлягають врахуванню такі базові елементи: погляди дитини; індивідуальність дитини; збереження сімейного оточення і підтримання відносин; піклування, захист і безпека дитини; вразливе положення; право дитини на здоров'я; право дитини на освіту.

З'ясовано, що визначення чи зміна способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею має відповідати віковим потребам дитини й бути достатнім для забезпечення участі батька у вихованні дитини за умови сумлінного ставлення батька до виконання свого обов'язку.

Встановлено, що у справах за позовом одного з батьків про визначення способів участі у вихованні дитини і спілкуванні з нею належним відповідачем є інший із батьків, а не орган опіки та піклування.

На підставі аналізу практики ЄСПЛ щодо участі одного з батьків у вихованні дитини встановлено, що неналежне виконання рішення національних судів є наслідком недостатньо розвинутих законодавчих та адміністративних механізмів.

Перспективним напрямом подальшого дослідження, на нашу думку, є більш ґрунтовне вивчення судової практики щодо розірвання шлюбу з іноземним елементом і визначення порядку участі у вихованні дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

2. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 180. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04. 2002 р. № 2402-III. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
4. Про дошкільну освіту: Закон України від 06.06. 2024 р. № 3788-IX. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text>
5. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05. 1999 р. № 651-XIV. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text>
6. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06. 2000 р. № 1841-III. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%88%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%83%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83#Text>
7. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01. 2005 р. № 2342-IV. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2342-15#Text>
8. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>
9. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
10. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
11. Хартія Європейського союзу про основні права від 7 грудня 2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303>
12. Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей: Указ Президента України від 05.05. 2008 р. № 411/2008. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411/2008#Text>
13. Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей: Указ Президента України від 11.06. 2005 р. № 1086/2005. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086/2005#Text>
14. Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей: Указ Президента України від 01.2013 р. № 312/2013. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312/2013#Text>
15. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
16. Bergehab v. The Netherlands, ECtHR, 1988, above fn. 101, para. 21, and many other authorities including Ahmut v. The Netherlands, Application no. 73/1995/579/665, ECtHR, 28 November 1996. URL: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b69014.html>
17. Чеховська І.В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у порядку цивільного судочинства: аналіз судової практики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 8, С. 80-85.
18. Тихомиров Д.О., Білянська Н.В. Визначення місця проживання дитини: теоретичні та практичні аспекти. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 5 (33). С. 230–239.
19. Тихомиров Д.О., Білянська Н.В., Пилипенко С.А. Особливості вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини у період воєнного стану. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 3 (21). С. 835–846.
20. Маркович Х.М. Дитина між батьками: правові підходи до визначення місця проживання після розірвання шлюбу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10, С. 119-121.
21. Аніщенко К.М. Засади визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3, С. 124-128.
22. Салюк П. І. Захист сімейних прав та інтересів судом... дис. доктора філософ... спеціальність 081 Право. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2023. 238 с. URL: <https://univer.km.ua/sites/default/files/users/user161/%D0%A1%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D0%BA/diss%20%D0%A1%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D0%BA.pdf>
23. Волкова Н.В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві... дис. д.ю.н. 12.00.03. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2022. 469 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4fcfe324-d93f-4a7f-9659-af4abe691b19/content>
24. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Видавництво ЛІРА. Київ. 2014. 628 с.
25. Постанова Верховного Суду від 1 квітня 2020 року у справі № 165/2839/17 (провадження № 61-6769св19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88707341>
26. Постанова Верховного суду від 9 листопада 2020 року у справі № 753/9433/17 (провадження № 61-3462св20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92765431>
27. Постанова Верховного Суду від 4 вересня 2020 року у справі № 264/3435/18-ц (провадження № 61-7352св20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91338017>
28. Постанова Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі № 754/9026/16-ц (провадження № 61-5215св19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90021471>
29. Постанова Верховного Суду від 30 вересня 2021 року у справі № 176/1955/20 (провадження № 61-11417св21). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100068068>
30. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 25.03.2020 р. справі № 185/8359/17 (провадження № 61-3780св19) *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88667042>
31. Постанова КЦС ВС від 04.12.2024 № 296/1743/23 (61-9849св24) *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/123719417>
32. Постанова Верховного Суду від 4 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19 (провадження № 61-19210св20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KCS_vuh_dutunu.pdf
33. VYSHNYAKOV v UKRAINE (заява № 25612/12). від 24.07.2018 р. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-192006%22%7D>
34. GEN AND OTHERS v UKRAINE (заяви № 41596/19, № 42767/19) від 10.06.2021 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-211864%22%7D>
35. VYKHONANOK v UKRAINE (заява № 12962/19) від 07.10.2021 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22001-212050%22%7D>
36. BONDAR v UKRAINE (заява № 7097/18) від 17.12.2019 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-200896%22%7D>
37. SHVETS v UKRAINE (заява № 22208/17) від 23.07.2019 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-195711%22%7D>
38. Постанова Верховного Суду від 22 липня 2020 року у справі № 295/13297/18 (провадження № 61-8094св20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90714225>
39. Постанова Верховного Суду від 21 вересня 2022 року у справі № 172/456/21 (провадження № 61-650св22). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106390518>

40. Постанова Верховного Суду від 22 листопада 2018 року у справі № 265/5260/16-ц (провадження № 61-11977св18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78110400>
41. Постанова Верховного Суду від 19 листопада 2020 року у справі № 757/4643/18-ц (провадження № 61-22781св19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93053561>
42. Постанова Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі № 127/6439/19 (провадження № 61-398св20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93053388>
43. Постанова Верховного Суду від 30 червня 2020 року у справі № 757/72415/17-ц (провадження № 61-7055св19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90202153>
44. Постанова Верховного Суду від 25 листопада 2020 року у справі № 752/21544/18 (провадження № 61-2862св19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217637>
45. Постанова Верховного Суду від 15 вересня 2021 року у справі № 757/39693/20 (провадження № 61-13261св21). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99714054>
46. Чеховська І. В. Адміністративно-правове забезпечення державної сімейної політики в Україні: дис. ... докт. юрид. наук. Ірпінь, 2014. 535 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 332.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/29>

РИЗИКИ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

RISKS AND LEGAL PRINCIPLES OF INVESTMENT ACTIVITIES OF ECONOMIC ENTITIES IN CONDITIONS OF INSTABILITY

Бедратий Ю.В., к.ю.н.,

доцент кафедри правових природоохоронних дисциплін

*Національний університет водного господарства та природокористування**orcid.org/0000-0001-9230-0438*

Тенденції глобального розвитку в умовах нестабільності та кризових явищ засвідчують важливість державно-приватного партнерства (ДПП) для ефективної інвестиційної діяльності та сталого соціально-економічного розвитку. Механізми ресурсної підтримки інвестиційного розвитку спрямовані на правове забезпечення синергії можливостей влади та бізнес-спільноти. Метою дослідження є аналіз правових засад та потенційних ризиків регулювання інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання в кризових умовах нестабільності. За допомогою методів формально-юридичного, порівняльно-правового та логічного аналізу було встановлено, що правові підходи до інвестиційної діяльності в Україні потребують модифікації основоположних документів. Визначено ключові ризики, серед яких – непередбачуваний характер динаміки законодавства, дуалістичний характер трактування норм, проблема корупції та залежність інвестиційного клімату від політичної ситуації.

У дослідженні сформуовано пропозиції щодо удосконалення системи організаційно-правового регулювання інвестиційної діяльності в Україні, зокрема, в контексті гармонізації національного законодавства комплементарно нормам Європейського Союзу, боротьби з корупційними ризиками, нівелювання бюрократичних бар'єрів, вдосконалення процесів ДПП та забезпечення їх прозорості через інтеграцію електронних сервісів.

Обґрунтовано, що покращення інвестиційного клімату в Україні потребує комплексного підходу до стабілізації законодавства, інтеграції з міжнародними економічними системами, підвищення прозорості взаємодії державних органів та бізнесу. Зазначене дозволить створити сприятливі передумови для підвищення довіри потенційних інвесторів та залучення іноземного капіталу.

Ключові слова: інвестиційна діяльність, управління інвестиціями, правове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання, організаційні та правові засади діяльності суб'єктів господарювання в Україні, інвестиційний клімат.

Global development trends in conditions of instability and crisis phenomena demonstrate the importance of public-private partnership (PPP) for effective investment activity and sustainable socio-economic development. Mechanisms of resource support for investment development are aimed at legally ensuring the synergy of opportunities between the government and the business community. The purpose of the study is to analyze the legal foundations and potential risks of regulating the investment activity of business entities in crisis conditions of instability. Using the methods of formal-legal, comparative-legal and logical analysis, it was established that legal approaches to investment activity in Ukraine require modification of the fundamental documents. Key risks were identified, including the unpredictable nature of the dynamics of legislation, the dualistic nature of the interpretation of norms, the problem of corruption and the dependence of the investment climate on the political situation.

The study formulates proposals for improving the system of organizational and legal regulation of investment activities in Ukraine, in particular, in the context of harmonizing national legislation in line with European Union norms, combating corruption risks, eliminating bureaucratic barriers, improving PPP processes and ensuring their transparency through the integration of electronic services. It is substantiated that improving the investment climate in Ukraine requires a comprehensive approach to stabilizing legislation, integrating with international economic systems, and increasing the transparency of interaction between state bodies and business. This will create favorable conditions for increasing the trust of potential investors and attracting foreign capital.

Key words: investment activity, investment management, legal support for the activities of business entities, organizational and legal principles of the activities of business entities in Ukraine, investment climate.

Підтримка інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання містить в основі вирішення комплексу проблем щодо підтримки конкурентоспроможності, впровадження інноваційних інструментів організаційно-управлінського механізму, підвищення резильєнтності та адаптивності бізнесу в умовах нестабільності. Серед концептуальних засад такої підтримки – розвиток інвестиційної діяльності. Неefективне виконання законодавства та залежність інвестиційного клімату від політичної кон'юнктури значно знижують інвестиційну привабливість України.

Проблематика інвестиційної політики та механізмів публічного управління інвестиційною діяльністю суб'єктів господарювання в умовах нестабільності при-

сутня в сучасному науковому дискурсі. Зокрема, окремим аспектам питання присвячені публікації О. Пархоменко-Куцевіл [1], М. Машенко [2], М. Романюк та ін. [3].

Ученими Р. Putera та ін. [4], Е. Klijn, J. Korpenjan [5] досліджуються можливості покращення інвестиційного клімату під час воєнного стану. R. Maskuriy та ін. [6], T. Batjarga, M. Zhang [7], О. Вінник [8], Р. Поляков [9], М. Пророчук [10] акцентують на можливостях програмно-цільового підходу до організаційного забезпечення та правової підтримки інвестиційної діяльності в умовах суспільно-політичної кризи.

Правове регулювання інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання в Україні детермінується

низкою законодавчих актів, які мають на меті забезпечення сприятливих умов для залучення інвестицій та їх захисту. Ключовими нормативно-правовими документами у цій галузі слугують Закони України (ЗУ) №1560-XII від 10.10.2022 «Про інвестиційну діяльність» [11], №1116-IX від 11.12.2024 «Про державну підтримку інвестиційних проєктів зі значними інвестиціями в Україні» [12], №1540a-XII від 05.10.1991 «Про захист іноземних інвестицій в Україні» [13], №959-XII від 26.12.2004 «Про зовнішньоекономічну діяльність» [14], №3311-IX від 09.08.2023 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації інвестиційних проєктів зі значними інвестиціями» [15], № 93/96-ВР від 19.03.1996 «Про режим іноземного інвестування» [16] та ін.

Зокрема, ЗУ «Про інвестиційну діяльність» [11] – основоположний документ, норми якого регламентують базові засади здійснення інвестиційного процесу; ЗУ «Про захист іноземних інвестицій на Україні» [13] визначає правові гарантії захисту інвестованого капіталу іноземними інвесторами, водночас, ЗУ «Про режим іноземного інвестування» [16] врегульовує специфіку діяльності іноземних інвесторів. Законом детерміновано специфіку процесу іноземного інвестування на території України на основі принципів і положень чинного законодавства України.

Загалом, правове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання має на меті формування сприятливого клімату для розвитку інвестиційної діяльності. Разом з тим, на практиці інвестори доволі часто стикаються з низкою ризиків, серед яких – корупція, бюрократичні процедури, варіативність правозастосування та постійна динаміка законодавчого поля., що в синергії суттєво ускладнює процес інвестування на тлі загальної суспільної та економічної нестабільності.

Нормами Закону України «Про інвестиційну діяльність» [11] детерміновано загальні правові та соціально-економічні умови реалізації інвестиційного процесу в Україні, визначено необхідність гарантії рівного захисту інтересів та прав суб'єктів інвестиційної діяльності незалежно від форм власності, розвиток іноземних інвестиційних проєктів та міжнародного економічного співробітництва.

У часі воєнного стану в Україні норми вище зазначеного закону потребують адаптації, зокрема, в контексті фокусування традиційних механізмів інвестування на критичних секторах економіки. Інвестиційний процес має бути спрямований на практичну підтримку регенерації критично важливих галузей (енергетика, інфраструктура, оборонна промисловість тощо), що дозволить підтримувати соціальну стійкість у кризовий період.

Очевидно, що державні владні формації мають активно залучати доступні фінансові ресурси для відновлення інфраструктури та підтримки пріоритетних соціальних проєктів, що передбачає гарантії державної підтримки важливих інвестиційних проєктів та створення чітких та прозорих механізмів розподілу інвестицій. У даному контексті ДПП набуває особливої ваги. При цьому, уряду необхідно інтегрувати цільові програми підтримки інвесторів, що асимілюють інструменти пільгового оподаткування, страхування та захисту інвестицій, практичну допомогу в навігації регуляторного середовища, спрощення дозвільних процедур та ліцензування для нових інвестиційних проєктів, активного залучення капіталу іноземних інвесторів.

Зважаючи на потенціал іноземного інвестування у сприянні економічній стабільності в часі кризи, стимулювання процесу через міжнародні гранти, кредити та інвестиції потребує забезпечення правових гарантії та розширення можливостей ДПП. Особливої актуальності зазначене набуває для проєктів відновлення інфраструктури та інтеграції інноваційних технологій в сферу публічного управління.

В умовах нестабільності потенційні ризики для інвесторів суттєво зростають, а тому вибір форми іноземних інвестицій має задовольняти вимоги максимальних гарантій безпеки вкладень та ефективності капіталу. Зважаючи на це, в таких умовах організаційно-правові основи іноземного інвестування мають передбачати створення спільних

підприємств, що дозволяє асимілювати практику бізнес-діяльності українських партнерів з інноваційними технологіями та ресурсами іноземних інвесторів. Зокрема, в умовах воєнного стану спільні підприємства мають зосереджувати увагу на діяльності в сфері підтримки обороноздатності, на проєктах регенерації критичної інфраструктури, інвестиціях в нерухомість у стратегічно важливих та безпечних локаціях.

Цільове інвестування за допомогою фінансових інструментів, таких як акції, облігації, кредитні лінії підтримки національних компаній дозволять забезпечити швидку фінансову підтримку економічних процесів. Очевидно, що інвестиційні стратегії на тлі загальної нестабільності мають зауважувати підвищені ризики, водночас, при коректному підході вони наділені потенціалом великих дивідендів.

ЗУ «Про захист іноземних інвестицій в Україні» [13] містить гарантії захисту прав іноземних інвесторів. Законом визначено ключові принципи гарантій процесу інвестування, зокрема:

- законні права, інвестиції, інтереси та прибутки іноземних інвесторів підлягають захисту нормами чинного законодавства України;
- іноземні інвестори мають неухильно дотримуватися норм та вимог українського законодавства, не діяти всупереч інтересам України;
- держава не має права рекувізувати інвестиції іноземного походження, окрім випадків форс-мажорного характеру – епідемії, стихійних лих, аварій, епізоотій тощо;
- у разі проведення рекувізації державою гарантується ефективна компенсація іноземним інвесторам;
- іноземні інвестори мають право на виведення за кордони України їхніх прибутків, одержаних в Україні на законних підставах;
- іноземні інвестори мають право реінвестувати прибутки в Україні;
- іноземні інвестори зобов'язані сплачувати податкові нарахування згідно з нормами та вимогами чинного законодавства України;
- державою визначається перелік видів діяльності, які потребують ліцензування, а також порядок такого ліцензування;
- уряд зобов'язаний формувати та вносити до парламенту пропозиції щодо адаптації галузевих регуляторних вимог;
- іноземні інвестори діють виключно згідно вимог законодавства України, гарантуючи прозорість та легітимність дій.

Зазначені принципи створюють ефективну практичну організаційно-правову основу для врегулювання процесу іноземного інвестування в Україні, підвищення привабливості інвестиційного клімату.

Окремі аспекти правового регулювання інвестиційної діяльності визначаються й іншими законодавчими вимогами, зокрема, Цивільний кодекс (ЦК) України від 16.01.2003 р. № 435-IV урегульовує майнові відносини та містить правові основи створення інвестиційно-орієнтованих суб'єктів господарювання [17], ЗУ «Про господарські товариства» від 19.09.1991р. № 1576-XII [18] врегульовує інвестиційну діяльність господарських товариств, аспекти функціонування інститутів спільного інвестування визначені нормами ЗУ «Про інститути спільного інвестування» від 05.07.2012 р. № 5080-VI [19].

Окрім того, положеннями ЗУ «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів господарювання, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження» від 17 лютого 2000 року № 1457-III [20] врегульовуються аспекти захисту суб'єктів господарювання, створених за участю іноземного капіталу та без залучення коштів іноземного походження. Водночас, ЗУ «Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні» [12] нормує правові, фінансові та організаційні вектори державної підтримки інвестиційних проєктів для стимулювання регіонального економічного розвитку.

Окремої уваги заслуговує ЗУ «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 р. № 2404-VI [21], положення

якого детермінують ключові механізми взаємодії в межах ДПП, а також процедурні особливості вирішення спорів. Цей законодавчий акт спрямований на урегулювання взаємин приватних та державних стейкхолдерів для ефективного використання інвестиційних ресурсів.

Проблемним питанням виступає відсутність у офіційного державного списку стимулюючих механізмів для приватного інвестора: пільги, субсидії і квоти, відрахування узгодженого відсотка від прибутку, безоплатне отримання у власність земельної ділянки та інші інструменти стимулювання слугують ефективним підходом до розвитку інвестиційної діяльності в кризових умовах нестабільності. Іншим ризиком є потенційне зловживання приватних стейкхолдерів: іноді інвестори, оформивши концесійну угоду та отримавши певну пільгу від держави, оголошують себе банкрутами. Ще одним проблемним питанням є ризики та відповідальність інвесторів, у тому числі, у контексті інфляції.

Як свідчать практичні кейси, навіть у розвинених країнах з ефективною інституціональною базою проекти ДПП часто застосовуються для переважної реалізації приватного інтересу, що знаходить відображення у погіршенні інвестиційного клімату, порушенні умов конкуренції, зростанні недовіри до партнерських взаємин, проявах корупції. З метою ефективного усунення цих негативних явищ необхідно забезпечити справедливий розподіл можливостей і ризиків, прозорість розподілу державних замовлень, вдосконалення політико-правового середовища, гарантувати легітимність та обґрунтованість правил партнерства.

Очевидно, що організаційно-правове забезпечення інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання в умовах нестабільності має бути зосереджене на таких напрямках, як:

1) вдосконалення галузевого законодавства: необхідно враховувати специфіку реальних інвестицій, оптимізувати

гарантії захисту інвестицій, інтегрувати механізми суспільної апробації інвестиційних проектів;

2) фінансова мотивація: зменшення ставок оподаткування для активних інвесторів, диференціація податкового навантаження тощо;

3) оптимізація структури фінансування: бюджетні дотації та трансферти, зменшення вартості кредитів, надання державних гарантій тощо;

4) впровадження дієвої системи страхування інвестиційних ризиків.

Висновки. Формування сприятливого інвестиційного клімату в умовах нестабільності передбачає структурування джерел фінансування, удосконалення процесу страхування та впровадження дієвої системи захисту прав, що потребує оптимізації законодавчого забезпечення. Серед ключових напрямків розвитку інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання у кризових умовах – зміцнення правового захисту інвесторів шляхом законодавчих регуляцій, зменшення бюрократичних бар'єрів, забезпечення права на реінвестицію прибутків на території України та вільне перерухання їх за кордон, стимулювання іноземних інвестицій та залучення іноземного капіталу через міжнародні гранти та інвестиції, розвиток державно-приватного партнерства, податкові стимули для інвесторів, забезпечення стабільності та прозорості інвестиційного процесу.

Покращення законодавчої бази передбачає, з-поміж іншого, зміцнення судової системи для захисту прав інвесторів та ефективного вирішення інвестиційних спорів. Невирішеним залишається питання адаптації механізму ДПП до залучення інвестицій задля відбудови зруйнованої інфраструктури, що потребує залучення кейсів міжнародного досвіду для гарантії прозорості, справедливості та ефективності інвестиційного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пархоменко-Куцевіч О. І. Інформаційна відкритість системи публічного управління як основа забезпечення національної безпеки. *Науковий вісник: Державне управління*. 2020. № 3(5). С. 195–203. [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-3\(5\)-195-203](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-3(5)-195-203)
2. Машенко М. А. Роль інвестиційно-інноваційної політики в умовах формування циркулярної економіки. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2022. Т. 7. № 3. С. 54–60. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/29379>
3. Романюк М. Д., Судук Н. В., Бушинський С. В. Модель оцінювання інвестиційної складової безпеки розвитку регіонів України. *Наукові перспективи*. Серія "Економіка". 2022. № 3(21). С. 105–121. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/13279>
4. Putera P. B., Widianingsih I., Ningrum S., Rianto Y. Policy Dynamics in Contemporary Public Administration Studies: A Conceptual Analysis. *Public Policy and Administration*. 2023. № 22(1). URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1108937>
5. Klijn E. H., Koppenjan J. F. Public management and policy networks: foundations of a network approach to governance. In *Making Policy Happen*. 2020. Pp. 28–40. Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003060697-5/public-management-policy-networks-foundations-network-approach-governance-erik-hans-klijn-joop-koppenjan>
6. Maskuriy R., Selamat A., Maresova P., Krejcar O., David O. O. Industry 4.0 for the construction industry: Review of management perspective. *Economies*. 2019. № 7(3). P.68. URL: <https://doi.org/10.3390/economies7030068>
7. Batjarga T., Zhang M. Review on the Public-Private Partnership. *Management Studies*. 2022. №10(1). DOI:10.17265/2328-2185/2022.01.001
8. Вінник О. М. Інституційна форма державно-приватного партнерства: проблеми правового регулювання. Актуальні питання інноваційного розвитку. 2021. №1. С. 6–19. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/10846>
9. Поляков Р. Б. Поняття та функції державно-приватного партнерства *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2020. Вип. 86. Одеса: Гельветика. URL: <https://hdl.handle.net/11300/13976>
10. Пророчук М. В. Механізми і форми взаємодії влади і бізнесу в реалізації інфраструктурних проектів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. №23. С. 163–168. DOI: 10.32702/2306-6814.2020.23.163
11. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 року № 1560-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. №47. Ст. 646. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>
12. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17 грудня 2020 року № 1116-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. №14. Ст. 571. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text>
13. Про захист іноземних інвестицій на Україні: Закон України від 10 вересня 1991 року №1540а-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. №46. Ст. 616. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540%D0%B0-12#Text>
14. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 26 грудня 2004 року №959-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. 1991. № 29. Ст. 377. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації інвестиційних проектів зі значними інвестиціями: Закон України від 09 серпня 2023 року №3311-IX. *Відомості Верховної Ради (БВР)*. 2023. № 90. Ст. 342. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3311-20#Text>
16. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19 березня 1996 року № 93/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №19. Ст. 80. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text>
17. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/stru>
18. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII. *Відомості Верховної Ради України (БВР)*. 1991. № 49. Ст. 682. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text>
19. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05 липня 2012 року № 5080-VI. *Відомості Верховної Ради (БВР)*. 2013. № 29. Ст.337. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text>
20. Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів господарювання, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження: Закон України від 17 лютого 2000 року № 1457-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №12. Ст. 97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1457-14#Text>
21. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 1 липня 2010 року №2404-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №40. Ст. 524. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ДЕВЕЛОПЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У БУДІВНИЦТВІ: ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

DEVELOPMENT ACTIVITY IN CONSTRUCTION: ECONOMIC AND LEGAL ASPECT

Крупельницький В.Л., аспірант кафедри господарського
та адміністративного права

Донецький національний університет імені Василя Стуса

orcid.org/0009-0008-1368-0953

Стаття присвячена аналізу девелоперської діяльності та її господарсько-правовій інтерпретації на основі суб'єктно-функціонального розуміння процесу господарювання у будівництві.

Простежено багатовимірність категорії «дewelопмент» у сфері будівництва як комплексного явища, що поєднує підприємницьку, професійну, управлінську, організаційно-інвестиційну та матеріально-виробничу складові.

З'ясовано, що девелопмент у будівництві (в економіко-правовому аспекті) реалізується як форма управлінського процесу, зміст якого становлять професійні практики керування внутрішнім і зовнішнім середовищем суб'єкта господарювання. Такі практики спрямовані на організацію ресурсів, господарської діяльності та відносин учасника процесу будівництва, ґрунтуються на відповідних підходах у девелопменті і виражаються як цілеспрямований управлінський вплив на діяльність господарюючого суб'єкта в межах інвестиційно-будівельного проекту.

Запропоновано розглядати інвестиційно-будівельний проект у девелопменті як систему господарських рішень, спрямованих на організацію будівництва, що реалізується через п'ять основних функціональних категорій: організаційно-регламентні, виробничо-майнові, контрольно-аналітичні, оперативно-директивні та стратегічно-планові рішення. Наведено структуру складових планово-розрахункової документації інвестиційно-будівельного проекту в девелопменті, що формується на основі стратегічно-планових рішень.

З'ясовано, що девелопмент у будівництві поєднує містобудівні та економічні аспекти розвитку територій, забезпечуючи узгодження публічних і приватних інтересів, що зумовлює покладення на девелопера очікувань щодо їх реалізації у процесі та результатах будівельного виробництва об'єкта. Узгодження цих інтересів забезпечується через систему нормативно-правових актів, господарських зобов'язань, містобудівної документації, технічних регламентів, що визначають правові та економічні засади господарської діяльності у сфері будівництва.

Запропоновано на основі суб'єктно-функціонального розуміння процесу господарювання у будівництві розглядати девелопера як суб'єкта, діяльність якого спрямована на забезпечення та виконання господарських функцій учасників процесу будівництва. З'ясовано, що девелопер може діяти як виробнича одиниця у складі господарюючого суб'єкта або як самостійний учасник господарських відносин, спроможний виконувати власні функції, частину функцій інших учасників або забезпечувати їх. Визначено типи діяльності девелопера у будівництві, результатом яких є господарські рішення з організації будівництва, які впроваджуються в господарську поведінку учасника процесу будівництва.

Запропоновано правове визначення категорії девелопера будівництва, суб'єкта девелоперської діяльності у будівництві та девелоперської діяльності. Визначено можливість покладення на девелопера будівництва обов'язку гарантувати результати своєї діяльності та нести відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов наданих гарантій.

Ключові слова: девелопмент, девелопер будівництва, господарські зобов'язання, будівельне виробництво, девелоперська діяльність.

The article is devoted to the analysis of development (developer) activity in construction and its commercial-legal interpretation, based on the subject-functional understanding of the economic process in construction.

The multidimensional nature of the "development" category in construction is traced as a complex phenomenon that combines entrepreneurial, professional, managerial, organizational-investment, and material-production components.

It has been established that, in its economic dimension, development in construction functions as a form of managerial process, the content of which is defined by professional practices of managing the internal and external environment of a business entity. These practices are aimed at organizing resources, economic activities, and relations among participants in the construction process, based on development approaches, and are expressed through targeted managerial influence on the activities of the business entity within an investment-construction project.

It is proposed to consider the investment-construction project in development as a system of economic (managerial) decisions aimed at organizing construction through five main functional categories: organizational-regulatory, production-property, control-analytical, operational-directive, and strategic-planning decisions. The structure of the planning and calculation documentation of the investment-construction project in development is presented, which is formed on the basis of strategic-planning decisions.

It has been determined that development in construction integrates urban planning and economic aspects of territorial development, ensuring the alignment of public and private interests, which leads to the imposition of expectations on the developer regarding their realization in the process and outcomes of construction production. The coordination of these interests is ensured through a system of legal acts, commercial obligations, urban planning documentation, and technical regulations that define the legal and economic foundations of economic activity in the field of construction.

Based on the subject-functional understanding of the economic process in construction, it is proposed to regard the developer as a subject whose activity is aimed at ensuring and/or performing the economic functions of construction participants. It is determined that a developer may operate either as a production unit within a business entity or as an independent participant in economic relations, capable of performing its own functions, part of the functions of other participants, or ensuring their fulfillment.

The types of developer activity in construction are defined, and it is established that their result consists of economic decisions on the organization of construction, which are implemented in the business behaviour of the construction process participants.

Legal definitions of the "developer of construction," "subject of development activity in construction," and "development activity" are proposed. The possibility is substantiated of assigning to the developer a legal duty to guarantee the results of their activity and liability for failure or improper fulfilment of the guaranteed conditions.

Key words: development, construction developer, commercial obligations, construction production, development activity.

Постановка проблеми. Девелопмент у будівництві є складним міждисциплінарним явищем, що поєднує правові, підприємницькі, управлінські, фінансово-інвестиційні, архітектурно-інженерні та власне будівельні компоненти. Незважаючи на широку представленість управлінських, економічних та будівельних підходів, інтегральне господарсько-правове осмислення професійної девелоперської діяльності в контексті забезпечення та здійснення будівельного виробництва об'єкта будівництва залишається фрагментарним; відтак постає завдання на основі розроблених підходів розкрити економіко-правову сутність девелоперської діяльності як господарської діяльності у будівництві, окреслити структуру її типів та ключові ознаки у системі господарських відносин, а також з'ясувати результати й вплив цієї діяльності на учасників процесу будівництва.

Аналіз останніх досліджень. На сьогодні питання розвитку (девелопменту) об'єктів нерухомого майна через будівництво залишаються недостатньо вивченими у правовій науці, що зумовлено комплексністю цього явища. Більшість наукових досліджень зосереджені на окремих аспектах містобудування, регулюванні адміністративних процедур та майнових відносин у сфері будівництва, в той час як цілісне правове дослідження девелоперської діяльності у будівництві перебуває на стадії становлення.

Питання девелопменту земельних ділянок та об'єктів міської інфраструктури були предметом дослідження Іванова А.В., Рашковського О.А. та Резнікової В.В. Найбільш ґрунтовне дослідження девелоперської діяльності здійснено у дисертації Бляхарського Я.С. «Господарсько-правове регулювання девелоперської діяльності».

З позицій управління, економіки та будівництва девелопмент розглядався у працях Долгової Н.Г., Гоца В.В., Лисиціна О.Б., Максим'юк Ю.С., Медяника В.Ю., Мгбере Ч.О., Поліщук Є.А., Рача В.А., Столбової М.А., Шарової О.С. та інших вчених.

Узагальнення результатів наукових досліджень свідчить, що, попри помітний управлінсько-економічний доробок, господарсько-правова інтерпретація девелопменту у системі організаційно-майнових відносин у сфері будівництва перебуває на стадії наукового формування, що актуалізує потребу її господарсько-правового вивчення.

Мета дослідження. Метою статті є обґрунтування організаційно-майнового змісту девелоперської діяльності у будівництві, зокрема: уточнити поняття девелопера в будівництві як учасника відносин у сфері господарювання; виокремити та охарактеризувати типи девелоперської діяльності; визначити її результати, як такі, що належать до впровадження у господарській діяльності учасників процесу будівництва; обґрунтувати, що показники фінансової результативності господарюючого суб'єкта є критерієм оцінювання ефективності результатів господарської діяльності девелопера у процесі будівництва.

Виклад основного матеріалу. Категорія «девелопмент» у сфері будівництва розглядається у кількох значеннях: (а) як підприємницька діяльність; (б) як професійна діяльність на ринку нерухомості; (в) як управлінський процес (г) як форма організації інвестиційно-будівельного проєкту; (ґ) як процес матеріальної зміни об'єкта нерухомого майна.

У кожному з цих значень під девелопментом розуміється комплексна діяльність, яка спрямована на зміну об'єктів нерухомого майна шляхом підготовки та реалізації способів їх використання з метою підвищення вартості та/або отримання прибутку.

За визначенням Ганечко І.Г., термінологічна конструкція «real estate development» перекладається як «розвиток нерухомого майна» або «розвиток нерухомості» і розглядається в західній літературі як комплексна діяльність, що охоплює бізнес-процеси від купівлі земельної ділянки,

звільнення її від наявних будівель (за потреби) до продажу забудованої землі новим власником. Девелопмент нерухомості передбачає постійну реконфігурацію забудованого простору для задоволення різноманітних потреб і запитів суспільства. Авторка підкреслює: важливим, з економічного погляду, є зв'язок девелопменту нерухомості зі створенням та реалізацією найкращого з можливих варіантів розвитку конкретного об'єкта, що збільшує його вартість [1, с. 106].

Петраш О.П. визначає девелопмент як інтегральну структурну інновацію, що поєднує суміжні напрямки підприємницької діяльності в сфері нерухомості, інвестицій та будівництва [2, с. 38]. Цю позицію продовжено і обґрунтовано у дисертації Максим'юк Ю.С., яка визначає девелопмент як своєрідну комплексною інтегруючу діяльність на ринку нерухомості (інвестування, будівництво, нерухомість) в рамках девелоперської угоди із замовником з метою не тільки підвищення вартості нерухомого майна, що є наслідком, а не кінцевою метою управління, але й забезпечення його сталого комплексного розвитку. [3, с. 33].

У цілому девелопмент постає як багатовимірне явище, що інтегрує елементи різної галузевої належності в єдиний процес господарювання, який поєднує правові, фінансово-інвестиційні, маркетингові, архітектурні, інженерні, будівельні та управлінські компоненти. Зокрема, у межах фінансово-інвестиційної компоненти здійснюються розрахунок економічної доцільності будівництва, визначаються джерела фінансування, напрями використання грошових коштів, а також провадиться управління фінансовими ресурсами. Маркетингова компонента передбачає аналіз ринкового попиту, визначення конкурентних переваг, формування комунікаційної стратегії та позиціонування об'єкта будівництва на ринку нерухомості. Архітектурна компонента охоплює розроблення концептуального і просторового рішення об'єкта будівництва з урахуванням вимог містобудівного середовища, функціонального призначення та естетичних характеристик. Інженерна компонента спрямована на технічну реалізацію архітектурних рішень шляхом узгодження конструктивних елементів об'єкта будівництва з вимогами безпеки, енергоефективності та експлуатаційної надійності. У межах будівельної компоненти здійснюється організація будівельного виробництва об'єкта, його матеріально-технічне забезпечення. Управлінська компонента охоплює координацію дій учасників процесу будівництва, керівництво виробничими процесами та нагляд за їх розгортанням.

В спеціалізованій літературі структурна складність девелопменту розглядається крізь призму взаємопов'язаних напрямів діяльності, серед яких виділяють: дослідження ринку; вибір економічно ефективного проєкту та оптимального часу його реалізації; отримання необхідних дозволів; пошук і залучення інвесторів; визначення умов інвестування, а також механізмів і форм повернення інвестицій; відбір учасників проєкту й підрядників; фінансування їхньої діяльності та контроль за її виконанням; проєктування та будівництво; управління майном; застосування будівельних «ноу-хау»; маркетинг; продаж створеного об'єкта нерухомості або передачу його в експлуатацію замовнику тощо [4 с. 61; 5, с. 124; 6 с. 66 – 67].

В свою чергу, орієнтація девелопменту на підвищення вартості об'єктів нерухомого майна свідчить про його реалізацію в межах підприємницьких практик. Так, на думку Азарової І.Б., девелопмент нерухомості є типом підприємницької, інвестиційної, проєктно-орієнтованої та операційної діяльності, пов'язаної із якісною зміною існуючого стану нерухомості (у т.ч. – земельних ділянок) з метою збільшення її цінності [7, с. 7]. Сутність девелопменту, за характеристикою Рашковського О.А., виявляється у двох основних аспектах: (а) як особливий вид підприємницької діяльності, яка провадиться з метою отримання доходу в результаті перетворення матеріальних процесів, що

виражається в інвестиційному розвитку об'єктів нерухомості (включає підбір команди учасників проекту, дослідження ринку, маркетинг, проектування, будівництво, фінансування, бухгалтерський облік, управління майном); (б) як перетворення об'єкта нерухомості в результаті будівельних (ремонтних) та інших робіт з будівлями, спорудами або землею, перетворення їх в новий об'єкт нерухомості (зміна функціонального призначення), що володіє більшою вартістю, ніж вихідний [8, с. 107]. Доповнюючи цей підхід, Білоброва Т.О. розглядає девелопмент як процес реалізації підприємницького задуму, суть якого полягає у виборі оптимального часу для реалізації проекту, використанні будівельних ноу-хау, розробці оригінальних фінансових схем, ефективній організації роботи з підрядниками і, власне, здійсненні будівництва [9, с. 55].

У цілому на ринку нерухомості девелопмент постає як комплексний та економічно вмотивований вид господарської діяльності, що спрямований на зміну характеристик об'єктів нерухомого майна з урахуванням економічної доцільності та очікуваної ринкової вартості.

На фаховий вимір девелопменту вказує Поліщук Є. А., яка визначає його як професійну діяльність на ринку нерухомості, що пов'язана з організацією інвестиційного проекту розвитку об'єктів нерухомості (розробка ідеї та концепції проекту, підбір команди учасників проекту, дослідження ринку, проектування, фінансування, будівництво, маркетинг, управління та реалізація результатів) з метою підвищення і/або надання їм нової споживчої вартості [10, с. 35]. Професійна складова девелопменту, за спостереженням Бушуєва С.Д., реалізується через побудову і впровадження системи управління девелоперським проектом, що охоплює: організацію структури девелоперської компанії; організацію групи управління девелоперськими проектом; організацію управління за фазам життєвого циклу девелоперського проекту та організацію управління девелоперським проектом на фазі будівництва [11, с. 5-13.]. Впровадження такої системи потребує залучення фахівців із різних галузей: планування виробничої діяльності, розробки кошторисів та бюджетів, а також управлінців будівельними роботами, до функціональних обов'язків яких входить планування, моніторинг, контроль за затратами і виконанням виробничих завдань, нагляд за послідовністю їх виконання, забезпечення ресурсів і виконання робіт у відведені терміни тощо [12, с. 8].

Необхідність залучення фахівців із різних сфер знань (фінансово-інвестиційного планування, архітектурного та інженерного проектування, кошторисної справи, будівельного менеджменту, маркетингу тощо) свідчить про професійний характер девелопменту на ринку нерухомості. У цьому контексті девелопмент постає як вид спеціалізованої професійної діяльності, що ґрунтується на міждисциплінарному підході і передбачає системну інтеграцію фахових знань, досвіду й компетенцій задля спорудження об'єкта будівництва.

Така діяльність реалізується у девелопменті, як формі управлінського процесу. Зміст цього процесу визначається професійними практиками керування внутрішнім і зовнішнім середовищем суб'єкта господарювання, що спрямовані на організацію ресурсів, господарської діяльності та відносин учасника процесу будівництва, ґрунтуються на відповідних підходах у девелопменті й виражаються в управлінському впливі на діяльність суб'єкта господарювання.

У внутрішньому середовищі управлінський процес в девелопменті забезпечує структурування виробничих ресурсів, визначення оперативних завдань їх використання, встановлення норм і правил їх застосування та упорядкування внутрішньогосподарських відносин. Це охоплює: формування управлінського, адміністративно-допоміжного, архітектурно-інженерного й виробничого персоналу виробничих одиниць суб'єкта господарю-

вання; забезпечення їх основними фондами виробничого й невиробничого призначення, оборотними засобами, фінансовими ресурсами, матеріально-технологічними цінностями, результатами виконаних робіт і наданих послуг; впровадження виробничих і невиробничих практик у господарську діяльність; регламентацію внутрішньогосподарських зв'язків та відносин між виробничими одиницями.

Персонал визначає інтелектуальний, організаційний та виконавчий потенціал процесу будівництва; майнові блага становлять матеріально-технологічну основу господарювання; виробничі й невиробничі практики формують оптимальну послідовність і способи господарювання, інтегруючи інновації, сучасні стандарти та нормативні вимоги до процесів підготовки і здійснення будівництва.

У зовнішньому середовищі управлінський процес в девелопменті визначає роль і функції суб'єкта господарювання у процесі будівництва, упорядковує його організаційні та майнові відносини, формує стратегічні завдання для господарської діяльності. Це включає: визначення сфери відповідальності учасника процесу будівництва, встановлення правил виникнення, зміни та припинення ним господарських зобов'язань, способів ухвалення господарських рішень та дій у відносинах, що виникають в процесі підготовки та здійснення будівельного виробництва.

Організаційною формою реалізації управлінського процесу, в межах якого здійснюється вплив на учасника процесу будівництва, виступає інвестиційно-будівельний процес.

За визначенням Фесуна А.С. девелопмент є формою організації інвестиційного проекту в сфері нерухомості, а безпосередньо девелоперський проект – це інвестиційний проект, який являє собою сукупність взаємопов'язаних заходів з наявними ресурсами для створення нових активів довгострокового використання з метою подальшого повернення вкладених коштів і отримання доходів [13, с. 107].

Інвестиційно-будівельний проект передбачає створення системи господарських (управлінських) рішень з організації будівництва, які визначають умови залучення, розподілу і використання майнових благ (повноважень, інвестицій, майна, технологій, персоналу, послуг, робіт, продукції) для спорудження об'єкта будівництва у відведений строк. Їх зміст охоплює п'ять основних функціональних категорій: (1) організаційно-регламентні рішення – визначають умови залучення господарюючих суб'єктів до процесу будівництва та структуру їх господарських зв'язків, встановлюють засоби впливу на виробничі процеси, господарську діяльність та відносини у процесі будівництва; (2) виробничо-майнові рішення – визначають правила здійснення господарської діяльності та граничні значення для результатів господарювання у процесі будівництва, формують відповідні критерії та методи їх оцінювання, забезпечують залучення і застосування додаткових ресурсів; (3) контрольно-аналітичні рішення – забезпечують моніторинг виконання завдань процесу будівництва, оцінку результатів господарської діяльності та ефективності застосування ресурсів, виявляють відхилення від планових показників та їх причини, формують заходи з коригування діяльності учасників процесу будівництва; (4) оперативно-директивні рішення – безпосередньо вирішують конкретні завдання у межах заходів процесу будівництва, узгоджують динаміку і результати діяльності суб'єктів господарювання; (5) стратегічно-планові рішення – визначають довгострокові цілі будівництва, формують планові показники ділової активності, фінансової стійкості і майнового стану, окреслюють способи їх досягнення, позиціонують об'єкт будівництва на ринку нерухомості та формують ділову репутацію учасників процесу будівництва у ринковому й публічному середовищі.

Основні стратегічно-планові рішення інвестиційно-будівельного проєкту набувають форми планово-розрахункової документації. Вона систематизує дані про об'єкт і процес будівництва, містить концептуальні й аналітичні відомості з реалізації девелоперського задуму на основі доступних ресурсів і визначених строків, орієнтуючись на збереження й примноження активів учасника процесу будівництва.

Зміст планово-розрахункової документації, як правило, передбачає такі структурні компоненти: (а) резюме інвестиційно-будівельного (девелоперського) проєкту, що містить викладення його стратегічної мети, очікуваних результатів, напрямів надходження, використання і повернення інвестицій, базові показники ефективності та оцінки фінансово-виробничих даних; (б) блок візуалізації та концепції розміщення об'єкта будівництва у міському середовищі, який містить архітектурно-планувальне бачення об'єкта, його інтеграцію в існуючу забудову, ландшафт і транспортну інфраструктуру, а також графічні матеріали, що демонструють майбутній вигляд і функціональне призначення; (в) аналітичний блок, що характеризує загальний контекст реалізації проєкту: поточний стан об'єкта нерухомого майна, результати ринкових досліджень, оцінку попиту і пропозиції та конкурентного середовища; (г) організаційний блок, у якому визначається структура управління, розподіл ролей і функцій між учасниками процесу будівництва, умови кадрового, майнового, технологічно-виробничого забезпечення будівництва на різних етапах; (ґ) фінансово-інвестиційний блок, що містить інформацію про джерела фінансування, структуру та графік витрат, прогнозовані фінансові результати, показники рентабельності, ліквідності та інші індикатори фінансової ефективності проєкту; (д) блок управління ризиками, який включає ідентифікацію основних ризиків проєкту, визначає заходи з їх запобігання, мінімізації або компенсації, а також описує інструменти захисту інтересів учасників будівництва; (е) блок оцінки соціально-економічного ефекту, що містить прогноз впливу процесу будівництва на економіку місцевої громади, рівень зайнятості, розвиток інфраструктури, обсяги бюджетних надходжень та інші соціально-економічні показники; (є) інші спеціалізовані блоки, що можуть містити технічні, екологічні, просторові і містобудівні обґрунтування, залежно від особливостей об'єкта, його функціонального призначення та територіального контексту.

Тож інвестиційно-будівельний проєкт у девелопменті виступає організаційною формою реалізації управлінського процесу, в межах якого практики керування господарською діяльністю суб'єкта господарювання втілюються у системі рішень з організації будівництва. Такі рішення впроваджуються у організаційні, майнові й виробничі процеси учасників процесу будівництва, а їх частина формалізується у планово-розрахунковій документації проєкту, що узагальнює основні дані про об'єкт і процес будівництва.

В свою чергу, девелопмент як процес матеріальної зміни об'єкта нерухомого майна відрізняється від традиційного будівництва за метою будівельного виробництва. Якщо у традиційному будівництві мета зводиться до спорудження та введення об'єкта в експлуатацію, то в межах девелопменту вона поєднується зі спрямованістю на досягнення позитивного економічного ефекту та забезпечення сталого розвитку територій [7, с. 9; 14, с. 186].

Так, підготовка та здійснення будівельного виробництва в межах девелопменту відбувається з урахуванням локальної архітектури й традиційного характеру середовища, панівних просторових стилів, об'єктів культурної спадщини та планів розвитку інфраструктури у місці розміщення об'єкта будівництва. При цьому прогнозується соціально-економічні ефекти, враховуються сучасні архітектурні тенденції й науково-технічні досягнення

у сфері будівництва, застосовуються інноваційні матеріали й засоби виробництва, впроваджуються кращі практики промислової та екологічної безпеки, а також сучасні методи формування виробничих ланцюгів.

Водночас, будівельне виробництво в межах девелопменту орієнтоване на формування економічного результату для учасників господарських відносин у процесі будівництва, що виявляється у збереженні та примноженні вартості активів, поверненні інвестицій та отриманні прибутку. Економічний аспект девелопменту передбачає оптимізацію витрат і доходів, залучення додаткового фінансування та підвищення ефективності у використанні наявних фінансових ресурсів.

Таким чином, розвиток (девелопмент) об'єктів нерухомого майна через будівництво повинно здійснюватися в узгодженні публічних і приватних інтересів. Це передбачає врахування потреб: (а) сучасного суспільства й прийдешніх поколінь, (б) учасників процесу будівництва та (в) набувачів майнових благ, які отримують вигоду від процесу і результатів будівельного виробництва. Для суспільства сучасного і майбутніх поколінь публічний інтерес полягає у збереженні об'єктів культурної спадщини, сучасних надбань архітектури і монументального мистецтва, а також у здійсненні будівельної діяльності відповідно до нормативних вимог містобудівного законодавства, правил екологічної та промислової безпеки. Для учасників процесу будівництва приватний інтерес визначається потребою в отриманні прибутку від застосування ресурсів у процесах, пов'язаних із підготовкою та здійсненням будівельного виробництва. Для набувачів майнових благ приватний інтерес полягає у захищеності інвестицій та реалізації правомочностей, щодо набуття об'єктів нерухомого майна у власність за результатами будівництва та/або отримання майнових вигод внаслідок здійснених витрат на розгортання будівельного виробництва.

Зазначені інтереси інтегруються у правила й норми, що закріплюються в нормативно-правових актах, господарських зобов'язаннях учасників процесу будівництва, а також нормативних вимогах містобудівної документації, актах індивідуальної дії, технічних регламентах й інших актах, що поширюють свою дію на господарську діяльність у будівництві та пов'язаних сферах суспільного виробництва.

У свою чергу суб'єктом, на якого покладаються очікування щодо комплексного розгортання будівельного виробництва з урахуванням публічних і приватних інтересів, іменують девелопером будівництва.

У законодавстві України визначення девелопера будівництва закріплено у п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому». Відповідно до цієї норми девелопером будівництва є юридична особа, яка на підставі договору, укладеного із замовником будівництва, забезпечує організацію та/або фінансування (інвестування) будівництва об'єкта відповідно до законодавства (у тому числі шляхом залучення коштів інших фізичних та юридичних осіб) [15].

У науковій літературі девелопером будівництва визначають суб'єкта підприємництва, який організовує, забезпечує, наглядає та контролює процес спорудження об'єкта будівництва, а також може здійснювати інвестування й управління фінансовими ресурсами для будівництва. Основні завдання девелопера будівництва можна систематизувати за такими ключовими напрямками: (1) у сфері будівельного виробництва – забезпечення належної якості архітектурно-інженерних рішень та підвищення ефективності будівельного виробництва, організація і здійснення вишукувальних, проєктних та будівельних робіт, оцінка результатів виробничої діяльності у процесі спорудження об'єкта, а також нагляд за організаційними, виробничими, фінансовими й темпоральними показниками будівель-

ного процесу; (2) у сфері концептуально-стратегічного планування – розроблення концепції об'єкта будівництва як цілісного задуму розвитку локального простору, визначення його функціонального призначення та узгодження з містобудівним середовищем, планами розвитку території й об'єктами культурної спадщини, а також окреслення параметрів інвестиційно-будівельного проєкту у ринковому середовищі; (3) у сфері організаційного забезпечення будівництва – набуття і реалізація речових прав на об'єкт нерухомого майна, здійснення повноважень щодо забудови земельної ділянки, виконання погоджувальних і дозвільних процедур в будівництві; (4) у фінансово-інвестиційній сфері – розроблення структури фінансування інвестиційно-будівельного проєкту, залучення інвестицій, управління й використання фінансових ресурсів на потреби будівництва; (5) у сфері маркетингу – створення та реалізація маркетингової концепції і стратегії просування інвестиційно-будівельного проєкту у ринковому середовищі, формування попиту та забезпечення конкурентоспроможності об'єкта [16, с. 59; 17, с. 11; 18, с. 448; 19, с. 199].

Окреслені завдання реалізуються в межах ролі учасника процесу будівництва. Для виконання цієї ролі девелопер діє як виробнича одиниця (орган управління, структурний підрозділ або уповноважена особа) у складі учасника процесу будівництва або як незалежний суб'єкт господарювання (самостійний учасник). Роль учасника процесу будівництва визначає основні напрями його господарської діяльності. У межах цих напрямів формуються завдання та загальні обов'язки, взаємопов'язана сукупність яких утворюють функції господарюючого суб'єкта у процесі будівництва. Функції, у свою чергу, конкретизуються у господарських зобов'язаннях щодо забезпечення та/або здійснення будівельного виробництва об'єкта будівництва.

У межах власної господарської компетенції девелопер як учасник процесу будівництва здатен: (а) виконувати покладені на нього функції самостійно та/або із використанням майнових благ, отриманих ним від інших учасників господарських відносин у процесі будівництва; (б) виконувати функції інших учасників процесу будівництва чи їх частину; (в) забезпечувати виконання учасниками процесу будівництва своїх функцій у заходах з забезпечення та здійснення будівельного виробництва.

Зазначений підхід відображає діяльність девелопера в межах суб'єктно-функціонального розуміння процесу господарювання у будівництві, в якому кожний учасник, перебуваючи під впливом результатів господарської діяльності девелопера, спираючись на власні та залучені ресурси, виконує зобов'язання із забезпечення й здійснення будівельного виробництва об'єкта будівництва.

Водночас у правовій думці відсутня уніфікована позиція щодо організаційно-майнової природи девелоперської діяльності як такої, що ґрунтується на професійних практиках керування господарської діяльністю суб'єкта господарювання та передбачає використанням ним власних і залучених ресурсів у будівництві.

Як зазначає Резнікова В.В., девелоперська діяльність – це діяльність, пов'язана з розробкою та впровадженням інвестиційних проєктів, пов'язаних з об'єктами нерухомого майна [20, с. 116].

На думку Іванова А.В. девелоперська діяльність у сфері нерухомості характеризується: вираженістю у комплексному різновиді професійної активності спеціальних суб'єктів цивільного обігу – девелоперів; організаційним та координаційно-адміністративним характером; моносуб'єктністю, тобто діяльність виключно девелопера; підприємницьким характером; необхідністю забезпечення спеціального правового регулювання; біваріантним розподілом фінансових ризиків; [21, с. 62].

За визначенням Бляхарського Я.С. девелоперська діяльність є підприємницькою діяльністю девелопера,

спрямованою на організацію в інтересах замовника сукупності дій щодо розробки, безпосередньої реалізації та залучення до фінансування проєктів, пов'язаних зі створенням чи якісним перетворенням об'єктів нерухомості, підвищенням їхньої ринкової вартості та інвестиційної привабливості шляхом комплексної підготовки земельної ділянки до подальшої забудови, будівництва нових чи реконструкції наявних об'єктів нерухомості [22, с. 25].

Застосування суб'єктно-функціонального підходу створює підґрунтя для господарсько-правової інтерпретації девелоперської діяльності з урахуванням її структури, сутнісних ознак та дає можливість надати характеристику девелоперу будівництва як учасника господарських відносин у процесі будівництва.

Структуру девелоперської діяльності утворюють кілька основних її типів, зумовлених особливостями участі суб'єкта, який провадить управління в інвестиційно-будівельному проєкті, та ступенем його впливу на хід будівництва: (1) девелоперська організація будівництва – планування комплексу заходів процесу будівництва, визначення ролей та функцій його учасників, структурування господарських зв'язків та зобов'язань, встановлення норм і правил для господарської діяльності й відносин; (2) девелоперський нагляд у будівництві – координація діяльності учасників процесу будівництва, застосування заходів впливу на їхні рішення і господарську поведінку, оцінювання результатів господарювання на відповідність умовам господарських зобов'язань, установленим правилами та нормам, а також контроль фінансово-економічних і темпоральних показників інвестиційно-будівельного проєкту; (3) девелоперське виконання функцій учасника процесу будівництва – безпосереднє провадження господарської діяльності у заходах з підготовки та здійснення будівельного виробництва об'єкта будівництва; (4) девелоперське забезпечення будівництва – надання матеріальних і нематеріальних благ для господарської діяльності учасника процесу будівництва та/або виконання його зобов'язань з метою збереження, вивільнення та використання ресурсів при підготовці та/або здійсненні будівельного виробництва об'єкта будівництва.

Кожен тип девелоперської діяльності ґрунтується на використанні власних і залучених ресурсів (майна, повноважень, технологій, персоналу та інших активів) учасника процесу будівництва, виробнича одиниця якого провадить практики керування у господарській діяльності суб'єкта господарювання (процес управління в інвестиційно-будівельному проєкті) для розвитку (девелопменту) об'єкта нерухомого через будівництво.

Ядро девелоперської діяльності становить девелоперська організація будівництва, яка виступає її базовим (стрижневим) типом. Зазначений тип, як у поєднанні з іншими типами девелоперської діяльності, так і самостійно, реалізується девелопером будівництва.

В межах своєї діяльності девелопер створює і передає майнове благо для користі учасника процесу будівництва, діючи як виробнича одиниця (орган управління, структурний підрозділ або уповноважена особа), яка наділена повноваженнями та/або виконує зобов'язання: (а) у внутрішньогосподарських відносинах щодо інших виробничих одиниць учасника процесу будівництва, у складі якого діє девелопер будівництва або (б) у організаційно-господарських чи майново-господарських відносинах щодо іншого учасника процесу будівництва, як окремого суб'єкта господарювання. Такі повноваження та зобов'язання встановлюються локальними актами господарюючого суб'єкта, господарськими договорами і правочинами за його участю, а також нормативно-правовими актами й актами індивідуальної дії, які визначають господарську компетенцію девелопера у процесі будівництва.

Майновим благом, що створюється у процесі девелоперської діяльності, є рішення з організації будівництва,

спрямоване на зміну умов, порядку та/або змісту господарської діяльності учасника процесу будівництва (організаційне рішення). Таке рішення створюється девелопером, як виробничою одиницею господарюючого суб'єкта та (1) безпосередньо впроваджується ним у діяльність учасника процесу будівництва або (2) передається ним у внутрішньогосподарських відносинах – на користь інших виробничих одиниць (органів управління, структурних підрозділів або уповноважених осіб) господарюючого суб'єкта для впровадження або наступної передачі у майнових чи організаційно-господарських відносинах – на користь суб'єктів, наділених господарською компетенцією з впровадження рішень з організації будівництва у діяльності учасника процесу будівництва.

Як об'єкт господарського обігу (в складі господарських відносин) рішення з організації будівництва передається як настанова, що містить рекомендаційні або обов'язкові вимоги організаційного, виробничого та/або майнового характеру для діяльності виробничих одиниць суб'єкта господарювання чи суб'єктів, наділених господарською компетенцією з впровадження таких настанов для діяльності суб'єкта господарювання. В умовах поєднання девелоперської організації і девелоперського забезпечення будівництва (типи девелоперської діяльності) настанова з організації будівництва передається разом із додатковим ресурсом девелопера чи іншого учасника господарських відносин в процесі будівництва (на підставі зобов'язань або повноважень девелопера), що у своїй єдності достатні для впровадження рішення з організації будівництва. Впровадження організаційних рішень має наслідком зміну складу, структури та методів застосування ресурсів суб'єктом господарювання при виконанні господарських зобов'язань в межах відведеної функції у процесі будівництва.

Зазначене дозволяє виокремити сутнісну ознаку девелоперської діяльності, яка характеризується процесом створення рішення з організації будівництва для наступного впровадження у господарській поведінці та рішеннях учасника процесу будівництва. Характер цього процесу поєднує творчу та виробничу фази. Творча фаза розгортається у пошуково-аналітичній діяльності, виявленні та компонуванні елементів девелоперського задуму; вона ґрунтується на практичному досвіді, наукових знаннях і достовірних даних, здійснюється з урахуванням нормативних вимог у сфері будівництва й пов'язаних сферах, доступних ресурсів та інших чинників; передбачає можливі наслідки впровадження варіативних моделей рішень у господарській діяльності, пов'язаній із спорудженням об'єкта будівництва. Виробнича фаза реалізується у: (а) господарській поведінці девелопера з впровадження створеного рішення у господарську діяльність під час здійснення процесу будівництва як його безпосереднім учасником; (б) господарських діях девелопера з передачі створеного рішення для суб'єкта, наділеного господарською компетенцією щодо його впровадження у господарській діяльності учасника процесу будівництва.

Метою впровадження організаційних рішень є усунення факторів, що не сприяють виконанню завдань заходів процесу будівництва, або вирішення таких завдань для іншої діяльності суб'єкта господарювання у заходах процесу будівництва.

Впровадження організаційного рішення змінює спосіб, динаміку, обсяг та результативність активності виробничих одиниць, що позначається на фінансових показниках учасника процесу будівництва. В свою чергу, зміни, спричинені впровадженням, повинні супроводжуватися підвищенням фінансової ефективності господарської діяльності, що характеризується зростанням чи збереженням показників фінансової результативності (зокрема рентабельності, прибутковості, фінансової стійкості тощо) або їх наближенням до прийнятних значень у господар-

ській діяльності суб'єкта господарювання. Такі показники та методи їх обчислення встановлені правилами ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності господарюючих суб'єктів, а також можуть визначатися у змісті господарських зобов'язань, що встановлюються за участі девелопера будівництва.

Значення показників фінансової результативності, з одного боку, є підставою для обґрунтування господарських рішень з організації будівництва, з другого боку, вони виступають об'єктивним критерієм оцінювання результатів впровадження організаційних рішень, створених в межах девелоперської діяльності. Крім того, вони визначають конкретний, вимірюваний обсяг очікуваної і фактичної майнової вигоди як об'єкта приватного інтересу учасника процесу будівництва, тобто обсягу, який девелопер може гарантувати для суб'єкта господарювання у процесі забезпечення та/або здійснення будівельного виробництва об'єкта будівництва.

Майнова вигода формує майновий інтерес учасника процесу будівництва, який виступає економічною основою його господарської поведінки у процесі спорудження об'єкта будівництва. Зміст цього інтересу потребує узгодження з публічним інтересом та іншими приватними інтересами набувачів майнових благ, які отримують вигоду від результатів будівельного виробництва. Узгодження зазначених інтересів забезпечується публічною умовою в господарській діяльності учасника процесу будівництва. Такою є умова про формування і отримання майнової вигоди на підставах та у спосіб, що не порушують нормативних вимог (установлених нормативно-правовими актами, актами індивідуальної дії, актами саморегулювання господарської діяльності, містобудівною документацією, технічними регламентами тощо) у процесі виконання господарських зобов'язань, установлених для забезпечення та здійснення будівельного виробництва об'єкта будівництва. Ця умова узгоджує приватний інтерес учасника процесу будівництва у здобутті майнової вигоди з публічним інтересом у захищеності екологічних, культурних, соціальних та економічних потреб суспільства, а також майнових інтересів набувачів майнових благ з реалізації своїх правомочностей щодо результату будівельного виробництва об'єкта будівництва.

У свою чергу, публічна умова визначає господарську потребу у створенні, передачі, набутті, перерозподілі та споживанні майнових благ у господарській діяльності учасника процесу будівництва відповідно до встановлених норм і правил. Її виконання передбачає ухвалення господарських рішень та здійснення господарської поведінки, що не порушують встановлених вимог у діяльності учасника процесу будівництва. Відповідно, рішення з організації будівництва, які створюються, впроваджуються або передаються девелопером будівництва мають: (а) відповідати публічній умові та (б) впливати на суб'єктів, яким належить господарська компетенція з впровадження організаційних рішень так, що їх власні рішення і господарська поведінка – відповідали публічній умові. При цьому, такі рішення девелопера повинні спрямовуватись на досягнення прийнятних показників у фінансових результатах діяльності учасника процесу будівництва.

Висновок. Девелопером будівництва є учасник відносин у сфері господарювання, що діє як виробнича одиниця господарюючого суб'єкта або як самостійний учасник господарських відносин у процесі будівництва. Він створює господарські рішення з організації будівництва для їх впровадження у господарській діяльності учасника процесу будівництва (господарюючого суб'єкта). Такі організаційні рішення спрямовані на оптимізацію господарської діяльності, що досягається через інтенсифікації організаційних, майнових і виробничих процесів, належним виконанням завдань заходів процесу будівництва (за строками, якістю та іншими показниками) з дотриманням

установлених норм і правил, при виконанні темпоральних й фінансових показників, установлених для суб'єкта господарювання. В цілому, всі типи девелоперської діяльності в процесі будівництва спрямовуються на: (1) забезпечення належних організаційних, економічних і виробничих умов для виконання своїх функцій учасниками процесу будівництва; (2) узгодження та реалізації публічного інтересу і приватних інтересів щодо будівельного виробництва об'єкта будівництва; (3) досягнення запланованих фінансових показників у результатах господарської діяльності учасника процесу будівництва; (4) закінчення будівництва і введення у експлуатацію об'єкта будівництва.

Підсумовуючи проведений аналіз, з метою практичного впровадження його результатів, пропонуємо визначити у Законі України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», що девелопером будівництва є суб'єкт, який провадить девелоперську діяльність у будівництві.

Суб'єктом девелоперської діяльності у будівництві є фізична або юридична особа (її структурний підрозділ чи уповноважений виконавець), яка забезпечує організацію, закінчення будівництвом та введення у експлуатацію об'єкта будівництва відповідно до нормативно-правових актів, зобов'язань і нормативних вимог у сфері будівництва.

На девелопера будівництва може бути покладено обов'язок щодо гарантування введення у експлуатацію об'єкта будівництва у встановлений термін, досягнення фінансово-економічних показників в результатах господарської діяльності суб'єкта господарювання, дотримання правил і норм виконання інженерних вишукувань, проектування та будівельного виробництва об'єкта будівництва, а також відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов наданих гарантій.

В свою чергу, девелоперська діяльність в будівництві є професійною діяльністю девелоперів та суб'єктів девелоперської діяльності щодо організації будівництва об'єкта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганечко І. Девелопмент нерухомості: європейські тренди. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2023. № 5. с. 97–112. URL : <https://journals.knute.edu.ua/foreign-trade/article/view/1921> (дата звернення: 10.10.25).
2. Петраш О. П. Дослідження та аналіз перспектив діяльності девелоперських компаній на ринку нерухомості України. Сталій розвиток економіки. 2015. № 1. с. 37–41. – URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/sre_2015_1_6 (дата звернення: 10.10.25).
3. Максим'юк Ю.С. Економічна діагностика результативності маркетингової діяльності підприємств-девелоперів будівництва. : дис. ... д.філософ. : 051. Київський національний університет будівництва і архітектури. Київ. 2024. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0824U000860/> (дата звернення: 10.10.25).
4. Фісуненко П. А., Легостаєв І. М. Моделі взаємодії зі стейкхолдерами в управлінні девелоперськими проектами. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління. 2023. Т. 34 (73), № 2. с. 60–65. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_ekon_2023_34\(73\)_2_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_ekon_2023_34(73)_2_12) (дата звернення: 10.10.25).
5. Сизова Н. Д., Долгова Н. Г. Економіко-математичні моделі управління на передінвестиційній стадії девелоперського проекту. Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил. 2011. Вип. 3. с. 124–130. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2011_3_31 (дата звернення: 10.10.25).
6. Бондаренко Є. В., Яценко І. В. Підвищення ефективності інвестиційно-будівельного процесу за рахунок використання концепції та послуг девелоперських компаній. Вісник Національного транспортного університету. 2015. № 3. с. 65–69. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vntu_2015_3_11 (дата звернення: 10.10.25).
7. Азарова І. Б. Характерні особливості та класифікація девелоперських проектів. Управління розвитком складних систем. 2017. Вип. 32. с. 6–16. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Urss_2017_32_3 (дата звернення: 10.10.25).
8. Рашковський О. А. Девелопмент як принципово нова концепція організації інвестиційного процесу. Інвестиції: практика та досвід. 2016. № 5. с. 106–108. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2016_5_21 (дата звернення: 10.10.25).
9. Білоброва Т. О. Девелопмент на ринку нерухомості України. Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. 2008. № 4 (31). с. 54–59. URL : <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/3204> (дата звернення: 10.10.25).
10. Поліщук Є. А. Девелоперські компанії на ринку нерухомості : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08. ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ. 2009. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0409U004246/> (дата звернення: 10.10.25).
11. Бушуєв С. Д., Мгбере Ч. Організаційні форми управління девелоперськими проектами в динамічному оточенні. Управління проектами та розвиток виробництва. 2010. № 1. с. 5–13 (дата звернення: 10.10.25).
12. Столбова М. А. Морфогенез системи управління діяльністю девелоперської компанії. Вісник Сумського національного аграрного університету. 2016. Вип. 4. с. 8–11. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsna_ekon_2016_4_3 (дата звернення: 10.10.25).
13. Фесун А. С. Цільове фондуювання як альтернативний інструментарій інвестування девелоперських проектів. Бізнес Інформ. 2014. № 5. с. 106–110. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_5_20 (дата звернення: 10.10.25).
14. Гончар В. В., Гуменна О. В. Управління ризиками будівельного девелопера в контексті сталого розвитку. Формування ринкових відносин в Україні. 2024. № 12. с. 183–191. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2024_12_23 (дата звернення: 10.10.25).
15. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому : Закон України від 15.08.2022 р. № 2518-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text> (дата звернення: 10.10.25).
16. Тесля Ю. М., Гоц В. В., Гоц Х. М. Джерела формування інформаційного середовища девелоперської компанії. Управління розвитком складних систем. 2011. Вип. 7. с. 56–59. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Urss_2011_7_13 (дата звернення: 10.10.25).
17. Білоконь А. І., Кислиця Л. В., Наумов В. О. Девелопер – визначальні критерії та його місце у бізнесі. Металознавство та термічна обробка металів. 2022. № 4. с. 7–17. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/mtom_2022_4_3 (дата звернення: 10.10.25).
18. Тугай О. А. та ін. Організаційно-технологічна модель «Проект–будова–результат» – сучасний інструмент організації багатостадійної взаємодії девелопера із замовником будівельного проекту. Містобудування та територіальне планування. 2010. – Вип. 36. с. 448–452. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/MTP_2010_36_65 (дата звернення: 10.10.25).
19. Іванов А. В. Девелопмент нерухомості в Україні як базовий механізм забезпечення прогресивного розвитку ринку нерухомості: поняття, ознаки, необхідність і перспективи цивільно-правового регулювання. Часопис цивілістики. 2014. № 16. с. 197–200. URL : http://clj.nuoua.od.ua/archive/16/16_2014.pdf#page=197 (дата звернення: 10.10.25).
20. Резнікова В. В. Правове регулювання посередництва на ринку нерухомості. Університетські наукові записки. 2011. № 3. с. 107–121. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2011_3_18 (дата звернення: 10.10.25).
21. Іванов А. В. Співвідношення понять «девелопмент нерухомості» і «девелоперська діяльність у сфері нерухомості». Часопис цивілістики. 2016. Вип. 21. с. 60–63. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chas_2016_21_15 (дата звернення: 10.10.25).
22. Бляхарський Я. С. Господарсько-правове регулювання девелоперської діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. Хмельницький. 2021. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0421U103673/> (дата звернення: 10.10.25).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ БЕНЕФІЦІАРНОЇ ВЛАСНОСТІ В ПРАВІ ЄС

LEGAL REGIME OF BENEFICIAL OWNERSHIP IN EU LAW

Поєдинок В.В., д.ю.н., професор,

професор кафедри економічного права та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0002-1583-1312

У статті досліджується правовий режим бенефіціарної власності в праві ЄС крізь призму співвідношення публічних інтересів у сфері фінансової прозорості та фундаментальних прав на приватність і захист персональних даних, які, у свою чергу, розглядаються як функції права власності. Рішення Суду ЄС від 22.11.2022 у справах C-37/20 та C-601/20, яким було скасовано положення П'ятої директиви (AMLD5) про відкритий публічний доступ до реєстрів бенефіціарних власників, стало ключовим етапом у розвитку європейського підходу до корпоративної прозорості. Суд визнав, що боротьба з відмиванням коштів і фінансуванням тероризму є легітимною метою загального інтересу, але необмежений доступ до персональних даних власників є непропорційним втручанням у права, гарантовані статтями 7 і 8 Хартії основних прав ЄС.

Показано, що зазначене рішення спричинило реформу законодавства ЄС, відображену у Шостій директиві (AMLD6) та Регламенті про протидію відмиванню коштів (AMLR), ухвалених у 2024 році. Ці акти уніфікують поняття бенефіціарної власності, уточнюють критерії контролю та вводять критерій «очевидного законного інтересу» для отримання доступу до реєстрів. Журналісти та представники громадянського суспільства визнаються такими, що мають законний інтерес, якщо можуть обґрунтувати мету свого запиту.

Авторка доводить, що прозорість бенефіціарної власності є не лише елементом фінансового контролю, а й питанням реалізації права власності, оскільки інформація про структуру власності становить частину приватної майнової сфери особи. Запровадження принципу «пропорційної прозорості» дозволяє забезпечити ефективну боротьбу з економічними злочинами без надмірного втручання у приватність та економічну автономію.

Окрему увагу приділено Україні, яка стала піонером у сфері прозорості бенефіціарної власності, створивши у 2015 році публічний реєстр бенефіціарних власників і приєднавшись до ініціативи OpenOwnership. Водночас у контексті переговорів про вступ до ЄС Україна має адаптувати свою систему до норм AMLD6, зокрема впровадити критерій законного інтересу. Така адаптація не зменшить потенціал відкритості, а навпаки – зміцнить її легітимність і відповідність стандартам захисту прав людини.

Зроблено висновок, що еволюція правового режиму бенефіціарної власності в ЄС та Україні свідчить про перехід від моделі абсолютної відкритості до концепції балансу між прозорістю, приватністю та правом власності, заснованої на принципі пропорційності.

Ключові слова: сфера господарювання, суб'єкт господарювання, економіка, правовий режим, правовий титул, право власності, майно, підприємництво, публічний порядок, корпоративні відносини.

The article examines the legal regime of beneficial ownership in EU law through the prism of the relationship between public interests in financial transparency and the fundamental rights to privacy and personal data protection, which are, in turn, viewed as functions of the right to property. The judgment of the Court of Justice of the European Union (CJEU) of 22 November 2022 in Cases C-37/20 and C-601/20, which annulled the provisions of the Fifth Anti-Money Laundering Directive (AMLD5) on public access to beneficial ownership registers, marked a crucial stage in the evolution of the European approach to corporate transparency. The Court acknowledged that combating money laundering and terrorist financing constitutes a legitimate objective of general interest but found that unrestricted public access to personal data of owners is a disproportionate interference with the rights guaranteed by Articles 7 and 8 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union.

The article shows that this judgment triggered a reform of EU legislation, reflected in the Sixth Anti-Money Laundering Directive (AMLD6) and the Anti-Money Laundering Regulation (AMLR), adopted in 2024. These instruments harmonize the concept of beneficial ownership, clarify control thresholds, and introduce the criterion of "demonstrable legitimate interest" for access to registers. Journalists and representatives of civil society are expressly recognized as having a legitimate interest, provided they can substantiate the purpose of their request.

The author argues that beneficial ownership transparency is not only an element of financial control but also an aspect of the exercise of property rights, since information on ownership structures forms part of an individual's private economic sphere. The principle of "proportionate transparency" makes it possible to ensure effective prevention of economic crime without excessive interference with privacy and economic autonomy.

Particular attention is paid to Ukraine, which has been a pioneer in beneficial ownership transparency, having established a public register of beneficial owners in 2015 and joined the OpenOwnership initiative. At the same time, in the context of EU accession negotiations, Ukraine must adapt its system to the standards of AMLD6, including the introduction of the legitimate interest criterion. Such adaptation will not diminish the transparency potential but, on the contrary, will strengthen its legitimacy and consistency with human rights protection standards.

The article concludes that the evolution of the legal regime of beneficial ownership in the EU and Ukraine demonstrates a shift from the model of absolute openness to a balanced approach between transparency, privacy, and property rights, grounded in the principle of proportionality.

Key words: business sector, economic entity, economy, legal regime, legal title, property right, assets, entrepreneurship, public order, corporate relations.

Постановка проблеми. Правовий ландшафт корпоративної прозорості в Європейському Союзі зазнав докорінних змін 22 листопада 2022 року, коли Суд ЄС скасував положення П'ятої директиви ЄС із протидії відмиванню грошей (AMLD5), які передбачали відкритий доступ до інформації про бенефіціарну власність, у знакових об'єднаних справах *WM & Sovim v. Luxembourg* (C-37/20 та C-601/20) [1]. Цим рішенням було визнано недійсною вимогу, за якою держави-члени ЄС мали забезпечувати загальний публічний доступ до даних про бенефіціарних власників, оскільки такий необмежений доступ

становить серйозне й непропорційне втручання у фундаментальні права на приватність та захист персональних даних, закріплені у статтях 7 і 8 Хартії основних прав ЄС. Це рішення поставило питання прозорості бенефіціарної власності в центр гострої дискусії на перетині політики протидії відмиванню грошей (AML), права власності та основоположних свобод.

У вітчизняній юридичній літературі питання бенефіціарної власності були предметом уваги О.О. Бригінця, В.В. Владимірова, А.Г. Косенкової, В.М. Махінчука, Р.Б. Сабодаша, П.О. Селезня, Л.Д. Тимченко та інших

вчених. Разом з тим, еволюція підходу права ЄС з цих питань не виступала предметом спеціальних досліджень. Новизну статті становить також дослідження правового режиму бенефіціарної власності крізь призму співвідношення публічних інтересів та фундаментальних прав на приватність і захист персональних даних, які, у свою чергу, розглядаються як функції права власності.

Метою статті є дослідження правової природи та еволюції режиму бенефіціарної власності в праві ЄС, виявлення оптимального балансу між цілями публічного порядку та захистом індивідуальних фундаментальних прав, а також встановлення стану відповідності гармонізації українського законодавства у сфері бенефіціарної власності з оновленими стандартами ЄС у контексті євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. Бенефіціарна власність становить фундаментальне правове поняття, яке розмежує правовий титул і фактичний економічний контроль. Якщо правовий титул означає формальну реєстрацію права власності в офіційних реєстрах, то бенефіціарна власність вказує на фізичну особу, яка в кінцевому підсумку володіє, контролює або отримує вигоду від корпоративної структури чи активу – незалежно від того, хто є формальним власником. Це розмежування має глибокі наслідки для розуміння власності не лише як питання формального титулу, а як питання сутнісної економічної влади та контролю.

Міжнародна група з протидії відмиванню бручних грошей (FATF) визначає бенефіціарного власника як «фізичну особу (осіб), яка в кінцевому підсумку володіє або контролює юридичну особу чи правове утворення» або «фізичну особу, від імені якої здійснюється операція». Ці визначення підкреслюють два ключових виміри: право власності на майно (зазвичай у формі акцій або часток) та контроль, що здійснюється іншими засобами – зокрема через договірні відносини, фідучіарні зв'язки чи фактичний вплив [2, с.31-32]. Рекомендація FATF № 24, оновлена у березні 2022 року, зобов'язує держави забезпечити наявність адекватної, достовірної та актуальної інформації про бенефіціарних власників, дедалі частіше – шляхом створення централізованих реєстрів [3].

З погляду права власності, бенефіціарна власність уособлює сутність економічної власності – здатність здійснювати остаточні повноваження контролю та отримувати остаточний дохід від активу. Економічна теорія виходить із того, що право власності має цінність саме тому, що воно визначає повноваження ухвалювати рішення та формують стимули до ефективного використання майна (ресурсів) [4, с.109-111]. Тому прозорість бенефіціарної власності є не просто вимогою щодо нормативного комплаєнсу, а фундаментальним питанням про те, як суспільство контролює здійснення прав власності, особливо коли вони можуть бути використані з протиправною метою.

Складність сучасних корпоративних структур – із численними рівнями володіння через холдингові компанії, трасти, номінальних власників та офшорні утворення, що охоплюють кілька юрисдикцій, – робить ідентифікацію бенефіціарних власників надзвичайно складним завданням. Такі непрозорі структури часто використовуються для відмивання грошей, фінансування тероризму, ухилення від сплати податків і корупції, а в сучасних умовах – ще й для ведення гібридної війни та ухилення від санкцій. Прозорість бенефіціарної власності покликана проникнути крізь ці корпоративні завіси, аби встановити фізичних осіб, які фактично здійснюють контроль, що дозволяє компетентним органам і фінансовим установам оцінювати ризики, застосовувати санкції та розслідувати економічні злочини.

Рішення Суду ЄС 2022 року кристалізувало фундаментальну суперечність між публічним інтересом щодо корпоративної прозорості та індивідуальними правами на приватність і захист персональних даних. Суд визнав,

що боротьба з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму є метою загального інтересу, яка може виправдати навіть серйозне втручання у фундаментальні права. Суд також зазначив, що публічний доступ до інформації про бенефіціарну власність може сприяти створенню середовища, несприятливого для злочинної діяльності, завдяки підвищенню прозорості. Водночас Суд дійшов висновку, що необмежений публічний доступ не є ані суворо необхідним, ані пропорційним для досягнення цих цілей.

Здійснюючи аналіз пропорційності, Суд ЄС зосередився на кількох ключових аспектах. По-перше, Суд встановив, що надання доступу до даних про бенефіціарну власність будь-якому члену широкого загалу – без вимоги доведення наявності законного інтересу – становить серйозне втручання у право на приватність, гарантоване статтею 7 Хартії, і у право на захист персональних даних, гарантоване статтею 8 Хартії. Суд підкреслив, що це втручання відбувається незалежно від того, чи була ця інформація фактично використана з певною метою; сама можливість необмеженого доступу невизначеного кола осіб до персональних даних уже становить шкоду.

По-друге, Суд відхилив аргумент, що технічна складність визначення поняття «законний інтерес» може виправдати повне скасування цієї вимоги. Відповідно до Четвертої директиви з протидії відмиванню грошей (AMLD4), доступ до реєстрів бенефіціарної власності був обмежений особами, які могли довести наявність законного інтересу у контексті запобігання відмиванню грошей і фінансуванню тероризму. П'ята директива (AMLD5) усунула цей запобіжник, відкривши реєстри для необмеженого публічного перегляду. Суд ЄС визнав таку зміну не виправдану, наголосивши, що складність визначення меж законного інтересу не може бути достатньою підставою для повної відмови від цього захисного критерію.

По-третє, факультативні положення AMLD5, які дозволяють державам-членам вимагати онлайн-реєстрацію перед отриманням доступу або передбачати винятки у виняткових обставинах, були визнані недостатніми для забезпечення належного балансу між цілями прозорості та фундаментальними правами, а також для адекватного захисту персональних даних від зловживань. Суд підкреслив, що ефективний захист даних потребує наявності міцних гарантій, закладених у самій архітектурі системи, а не лише факультативних чи виняткових механізмів захисту.

Хоч Суд ЄС у справах C-37/20 та C-601/20 зосередився на правах на приватність та захист персональних даних (статті 7 і 8 Хартії), протиставлення прозорості та приватності слід також розглядати крізь призму права власності. Бенефіціарний власник фактично має сукупність майнових прав у компанії, тому примусове розкриття інформації про бенефіціарну власність зачіпає право особи «володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном» (стаття 17 Хартії, а також стаття 1 Першого протоколу Європейської конвенції з прав людини). Відтак реєстрація та оприлюднення інформації про бенефіціарну власність по суті є формою регулювання майнових прав.

Загалом практика Суду ЄС демонструє, що інформація про бенефіціарну власність – попри її ключову роль у досягненні важливих цілей публічного порядку – водночас зачіпає індивідуальні фундаментальні права, які самі по собі мають конституційний захист. Відомості про власність і контроль над майном становлять чутливу персональну інформацію, що розкриває економічний статус, ділові зв'язки та повноваження у сфері прийняття рішень. Відкриття таких даних для необмеженого кола осіб становить серйозне втручання в індивідуальні права, незалежно від того, як саме ці дані можуть бути використані в подальшому. Отже, рішення Суду ЄС розглядає прозорість бенефіціарної власності як питання тонкого балансування між конкуруючими цінностями, а не як простий політичний вибір на користь максимальної відкритості.

Критики рішення Суду ЄС стверджують, що воно стало кроком назад для прозорості та подарунком для олігархів, корумпованих політиків і відмивачів грошей, які прагнуть приховати своє майно [5]. Це рішення спонукало низку держав-членів ЄС – зокрема Люксембург, Австрію, Німеччину, Нідерланди та Ірландію – негайно призупинити публічний доступ до своїх реєстрів бенефіціарної власності. Прихильники прозорості наголошують, що публічний доступ є потужним стримувальним чинником для фінансових злочинів і дозволяє громадянському суспільству, журналістам та розслідувальним організаціям здійснювати незалежний контроль, який доповнює офіційні зусилля правоохоронних органів. Вони посиляються, зокрема, на масштабні журналістські розслідування, як-от OpenLux у Люксембурзі, які базувалися на відкритих даних про бенефіціарну власність і викривали приховане багатство та конфлікти інтересів [6].

Водночас Суд ЄС однозначно визнав, що журналісти та організації громадянського суспільства мають законний інтерес у доступі до інформації про бенефіціарну власність і повинні мати можливість отримувати такий доступ. Суд не заперечував проти доступу осіб, які можуть обґрунтувати свої цілі у сфері боротьби з відмиванням грошей чи корупцією, а лише проти необмеженого публічного доступу без будь-якої вимоги щодо обґрунтування запиту. Це розмежування вказує на можливість пошуку «середнього шляху»: реєстри мають бути доступні компетентним органам, суб'єктам, зобов'язаним відповідно до AML-законодавства, а також особам, які можуть довести наявність законного інтересу, – але не будь-якому члену громадськості з будь-якою метою.

Після рішення Суду ЄС 2022 року ЄС прагне пересмислити свій правовий режим бенефіціарної власності шляхом ухвалення Шостої директиви з протидії відмиванню грошей (AMLD6) та Регламенту з протидії відмиванню грошей (AMLR), прийнятих у травні 2024 року, які набудуть чинності з 10 липня 2027 року. Цей законодавчий пакет передбачає низку суттєвих реформ і водночас намагається врахувати зауваження Суду ЄС щодо принципу пропорційності.

По-перше, Регламент AMLR переносить визначення бенефіціарної власності з національного рівня транспозиції до безпосередньо застосовуваного права ЄС, уніфікуючи це поняття для всіх держав-членів. Регламент визначає бенефіціарну власність через два основні елементи: частку у власності (щонайменше 25 % акцій, прав голосу або інших форм участі у власності) та контроль, що здійснюється іншими засобами. Варто зазначити, що поріг було змінено з «понад 25 %» на «25 % або більше», що розширює коло осіб, яких необхідно ідентифікувати як бенефіціарних власників. Крім того, Європейська комісія отримала повноваження знижувати цей поріг до 15 % для секторів підвищеного ризику, зокрема підприємств, що працюють з великими обсягами готівки, фінансових посередників і криптовалютних компаній.

По-друге, Директива AMLD6 зобов'язує держави-члени створити або підтримувати централізовані реєстри бенефіціарної власності, які мають бути взаємопов'язані через Європейську центральну платформу, створену відповідно до Директиви 2017/1132. Ці реєстри повинні містити більш детальну інформацію, ніж раніше вимагалось, і охоплювати не лише компанії, а й трасти, фонди та подібні утворення. Важливо, що доступ до взаємопов'язаних реєстрів повинен бути забезпечений для компетентних органів, новоствореного Європейського органу з протидії відмиванню грошей (AMLA), підрозділів фінансової розвідки (FIU), суб'єктів, зобов'язаних дотримуватися AML-вимог, а також осіб, які можуть довести наявність «очевидного законного інтересу».

Поняття «законного інтересу» було повторно запроваджено та уточнено у відповідь на рішення Суду ЄС.

Директива AMLD6 визначає, що законний інтерес має стосуватися запобігання або виявлення відмивання грошей та пов'язаних злочинів. Журналісти та представники організацій громадянського суспільства, які займаються розслідуванням фінансових злочинів, прямо визнаються такими, що мають законний інтерес, за умови, що вони можуть обґрунтувати мету свого запиту. Держави-члени повинні запровадити процедури, які дозволяють фізичним особам звертатися із запитом про доступ, подаючи ідентифікаційні дані, підтвердження кваліфікації та декларацію щодо правової підстави запиту.

По-третє, нова нормативна архітектура ЄС створює AMLA – централізований наглядовий орган, розташований у Франкфурті, який координуватиме діяльність національних органів з питань протидії відмиванню грошей і фінансуванню тероризму (AML/CFT), здійснюватиме прямий нагляд за суб'єктами підвищеного ризику та сприятиме обміну інформацією між державами-членами. AMLA матиме доступ до реєстрів бенефіціарної власності та взаємопов'язаних систем, що посилять транскордонну співпрацю та ефективність правозастосування. Створення AMLA знаменує суттєвий крок у напрямку централізованого нагляду, покликаною усунути давні проблеми фрагментованого впровадження та контролю за дотриманням AML правил у межах ЄС.

Попри ці реформи, ситуація залишається неоднозначною. Станом на кінець 2024 року оцінка організації Transparency International засвідчила, що у 13 із 27 держав-членів ЄС журналісти та представники громадянського суспільства або взагалі не мають доступу до інформації про бенефіціарну власність, або змушені проходити складні й обтяжливі процедури для доведення наявності законного інтересу. Такі країни, як Кіпр, Мальта та Нідерланди, систематично відмовляють у доступі навіть тоді, коли законний інтерес підтверджено. Водночас 14 країн зберегли повністю відкриті реєстри, хоча на практиці ефективне їх використання часто ускладнюється вимогами щодо ідентифікації, сплатою зборів та технічними обмеженнями [7].

У кінцевому підсумку прозорість бенефіціарної власності слід розглядати не лише як питання дотримання регуляторних вимог чи правозастосування, а насамперед як питання права власності. Право власності охоплює не лише цивілістичну тріаду повноважень (володіння, користування, розпорядження), але й право на приватність економічної діяльності та майнових відносин. Водночас ці права не є абсолютними – їх може бути обмежено, якщо це необхідно для захисту публічного порядку та інших важливих суспільних інтересів.

Аналіз пропорційності, що вимагається доктриною основоположних прав, надає рамку для оцінки того, коли обмеження приватності у сфері власності є виправданими. Такі обмеження повинні бути передбачені законом, переслідувати легітимну мету, бути необхідними для її досягнення та пропорційними у вузькому сенсі – тобто користь від них має переважати шкоду, а менш обтяжливі альтернативи повинні бути неефективними. Застосування цього підходу до прозорості бенефіціарної власності свідчить, що вимоги до розкриття інформації є виправданими, якщо вони спрямовані на реальні цілі боротьби з відмиванням коштів і корупцією, але не тоді, коли вони перетворюються на всеосяжний нагляд за законною економічною діяльністю.

Такий підхід змінює рамку дискусії: від протиставлення «прозорості проти секретності» – до концепції «пропорційної прозорості». Останній підхід визнає, що як надмірна закритість, так і надмірна відкритість мають негативні наслідки: перша сприяє фінансовим злочинам, друга – порушує право на приватність і право власності і може наражати осіб на ризики для безпеки, дискримінацію чи комерційну шкоду. Знайти належний баланс можливо лише через ретельне правотворче проектування,

ефективні гарантії захисту прав та постійний моніторинг того, чи досягає режим прозорості поставлених цілей без створення непропорційних обтяжень.

Україна становить унікальний приклад як країна, що стала піонером у забезпеченні прозорості бенефіціарної власності, водночас прагнучи до вступу до ЄС і наближення до *acquis communautaire*. У 2015 році Україна стала другою країною у світі після Сполученого Королівства, яка запровадила публічний реєстр бенефіціарних власників юридичних осіб. У травні 2017 року Україна стала першою державою у світі, яка зобов'язалася інтегрувати свої дані про бенефіціарну власність до реєстру OpenOwnership, глобальної ініціативи, що об'єднує інформацію про бенефіціарних власників із різних юрисдикцій [8, с.8].

Українське законодавство вимагає, щоб юридичні особи розкривали інформацію про кінцевих бенефіціарних власників під час реєстраційних дій, а ці дані зберігаються в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Реєстр є повністю відкритим і доступним для широкого загалу, а інформація про бенефіціарну власність подається у структурованому, машиночитному форматі, доступному для масового завантаження, хоч проблеми із дотриманням вимог і перевіркою достовірності залишаються актуальними.

Ситуація України демонструє складність балансування між піонерськими зобов'язаннями щодо прозорості та еволюцією міжнародних стандартів. Рішення Суду ЄС створює особливий виклик: український повністю публічний реєстр виходить за межі дозволеного тепер правом ЄС, проте Україна водночас зобов'язана наближати своє законодавство до *acquis communautaire* як умови вступу. Це означає, що Україна, ймовірно, повинна буде адаптувати свій підхід, запровадивши механізми доступу на основі «законного інтересу», водночас зберігаючи висо-

кий рівень прозорості для компетентних органів та осіб, які мають доведені антикорупційні цілі. Про надмірність вимог українського законодавства щодо прозорості бенефіціарної власності авторка цієї статті зазначала ще невдовзі після їх запровадження [9].

Висновки. Еволюція правового режиму бенефіціарної власності в ЄС свідчить, що йдеться насамперед про питання права власності, яке виходить далеко за межі простого дотримання регуляторних вимог. Рішення Суду ЄС 2022 року встановило, що інформація про бенефіціарну власність, хоча й служить важливим цілям боротьби з відмиванням коштів та корупцією, водночас зачіпає основоположні права на приватність і захист персональних даних, що накладають суттєві обмеження на режими прозорості. Ця судова практика зобов'язує законодавця ретельно калібрувати вимоги до розкриття інформації про бенефіціарну власність, забезпечуючи, щоб вони були необхідними, пропорційними та супроводжувалися належними гарантіями захисту.

Для України, в контексті переговорів про вступ до ЄС, наближення до *acquis* ЄС вимагатиме коригування її новаторського повністю відкритого реєстру з метою впровадження критерію легітимного інтересу, відповідно до вимог Шостої директиви ЄС з боротьби з відмиванням коштів (AMLD6). Таке коригування не повинно підірвати відданість України принципу прозорості; навпаки, воно може підсилити легітимність і стійкість системи розкриття інформації, забезпечивши баланс між дотриманням фундаментальних прав і досягненням антикорупційних цілей.

Український досвід демонструє, що навіть держави, які стоять на передовій прозорості бенефіціарної власності, повинні еволюціонувати у своїх підходах у відповідь на зміну міжнародних стандартів захисту основоположних прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 November 2022 (requests for a preliminary ruling from the Tribunal d'arrondissement de Luxembourg – Luxembourg) – WM (C-37/20), Sovim SA (C-601/20) v Luxembourg Business Registers (Joined Cases C-37/20 and C-601/20). URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=269514&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=9535768>
2. Berkhout R., Fernando F., eds. Unmasking Control: A Guide to Beneficial Ownership Transparency. Washington, DC: International Monetary Fund, 2022.
3. FATF. Guidance on Beneficial Ownership for Legal Persons, FATF, Paris, 2023. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/guidance/Guidance-Beneficial-Ownership-Legal-Persons.pdf.coredownload.pdf>.
4. Mahoney J. Economic Foundations of Strategy. SAGE Publications, Inc., 2005. DOI: 10.4135/9781452229850.
5. Krause S. Who should have access to beneficial ownership registries? ECJ revokes public access in the EU but confirms access for journalists and civil society. Stolen Asset Recovery Initiative, The World Bank – UNODC, 2023. URL: <https://star.worldbank.org/blog/who-should-have-access-beneficial-ownership-registries-ecj-revokes-public-access-eu-confirms>
6. European Federation of Journalists. EU Court of Justice decision to “invalidate” transparency in beneficial ownership is a blow to the right to know. 2022. URL: <https://europeanjournalists.org/blog/2022/11/25/eu-court-of-justice-decision-to-invalidate-transparency-in-beneficial-ownership-is-a-blow-to-the-right-to-know/>
7. Martini M. EU court ruling on beneficial ownership registers: one year on, need for harmonised approach is clear. Transparency International, 2023. URL: <https://www.transparency.org/en/blog/eu-court-ruling-on-beneficial-ownership-registers-legitimate-access>
8. Szytkowski Z., Mayne T. Improving beneficial ownership transparency in Ukraine: Review and recommendations. Open Ownership, 2018. URL: <https://oo.hacdn.io/media/documents/oo-improving-beneficial-ownership-transparency-in-ukraine-2020-01.pdf>
9. Поединок В.В. Правові питання розкриття інформації щодо кінцевого бенефіціарного власника підприємства. Актуальні проблеми господарського права і процесу: Збірник матеріалів круглого столу (м. Київ, 30 жовтня 2015 р). С.49-53.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/32>

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ВНУТРІШНЬО-ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE SOCIAL STATUS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS DURING MARTIAL LAW

Ключко А.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри приватного права та соціального забезпечення
Сумський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0002-9596-6814

Горбачова К.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного права та соціального забезпечення
Сумський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0002-5940-6350

Котко С.А., студент I курсу юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет
orcid.org/0009-0001-8023-0628

У статті досліджуються особливості соціального захисту внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні в умовах дії воєнного стану, запровадженого у зв'язку з повномасштабною збройною агресією російської федерації. Розкрито сутність поняття «внутрішньо переміщена особа», охарактеризовано основні нормативно-правові акти, що регулюють права ВПО, законодавство України, постанови Кабінету Міністрів України та акти органів місцевого самоврядування. Акцентовано увагу на змінах у підходах до соціальної політики держави щодо ВПО у кризових умовах: механізмах призначення грошової допомоги, забезпеченні тимчасовим житлом, доступі до медичних та освітніх послуг, програмах професійної адаптації та працевлаштування. Окрема увага приділена викликам, які постали перед системою соціального захисту, зокрема проблемам обліку переміщених осіб, недостатньому фінансуванню, обмеженому доступу до послуг у сільській місцевості та регіонах, що наближені до зони бойових дій. У статті також аналізуються ініціативи громадських організацій та міжнародних партнерів у сфері підтримки ВПО. На основі дослідження сформульовано пропозиції щодо удосконалення державної політики в сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в умовах воєнного часу та післявоєнного відновлення. наукове осмислення особливостей соціального захисту внутрішньо переміщених осіб під час дії правового режиму воєнного стану є надзвичайно актуальним. Системна оцінка нормативно-правових підходів, аналіз реалізації державної соціальної політики в умовах збройного конфлікту, виявлення основних проблем, а також формулювання обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення є необхідними для вдосконалення правового механізму захисту ВПО як однієї з найбільш вразливих категорій населення.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, соціальний захист, воєнний стан, державна допомога, житло для ВПО, нормативно-правова база, соціальні послуги, гуманітарна підтримка, трудова інтеграція, постконфліктне відновлення.

The article examines the features of social protection of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine under martial law, introduced in connection with the full-scale armed aggression of the Russian Federation. The essence of the concept of «internally displaced person» is revealed, the main regulatory legal acts regulating the rights of IDPs are characterized, in particular, the Laws of Ukraine, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and acts of local self-government bodies. Attention is focused on changes in approaches to the state's social policy towards IDPs in crisis conditions: mechanisms for assigning cash assistance, providing temporary housing, access to medical and educational services, professional adaptation and employment programs. Special attention is paid to the challenges facing the social protection system, in particular, problems of registering displaced persons, insufficient funding, limited access to services in rural areas and regions close to the combat zone. The article also analyzes the initiatives of public organizations and international partners in the field of IDP support. Based on the research, proposals are formulated for improving state policy in the field of social protection of internally displaced persons in wartime and post-war reconstruction. Scientific understanding of the features of social protection of internally displaced persons during the legal regime of martial law is extremely relevant. Systematic assessment of regulatory and legal approaches, analysis of the implementation of state social policy in conditions of armed conflict, identification of main problems, as well as formulation of substantiated proposals for their solution are necessary for improving the legal mechanism for the protection of IDPs as one of the most vulnerable categories of the population.

Key words: internally displaced persons, social protection, martial law, state assistance, housing for IDPs, regulatory framework, social services, humanitarian support, labor integration, post-conflict reconstruction.

Воєнна агресія російської федерації проти України, що розпочалася у 2014 році з тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей, а з лютого 2022 року переросла у повномасштабну війну, спричинила одне з найбільших внутрішніх переміщень населення в сучасній істо-

рії Європи. Внаслідок збройного конфлікту значна кількість громадян України була вимушена залишити місця постійного проживання, шукаючи безпеки на територіях, підконтрольних уряду, та намагаючись адаптуватися до нових соціально-економічних умов. Такий масштаб внутрішньої міграції зумовив необхідність створення дієвого

механізму соціального захисту внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), здатного гарантувати дотримання їхніх прав, передбачених як національним законодавством, так і міжнародно-правовими актами.

Правовий статус ВПО в Україні визначається Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який встановлює базові гарантії для цієї категорії осіб, однак в умовах воєнного стану постала необхідність в оперативному оновленні правового регулювання з урахуванням надзвичайних обставин. Крім цього, забезпечення ефективного соціального захисту ВПО потребує взаємодії між різними суб'єктами правовідносин – державними органами, органами місцевого самоврядування, міжнародними організаціями, інституціями громадянського суспільства, що виступають важливими виконавцями соціальних програм.

З огляду на вищезазначене, наукове осмислення особливостей соціального захисту внутрішньо переміщених осіб під час дії правового режиму воєнного стану є надзвичайно актуальним. Системна оцінка нормативно-правових підходів, аналіз реалізації державної соціальної політики в умовах збройного конфлікту, виявлення основних проблем, а також формулювання обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення є необхідними для вдосконалення правового механізму захисту ВПО як однієї з найбільш вразливих категорій населення.

Метою цієї статті є дослідження правових засад та особливостей функціонування системи соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в умовах воєнного стану, виявлення прогалин у чинному законодавстві та правозастосовній практиці, а також розроблення пропозицій щодо підвищення ефективності державної політики у цій сфері.

Протягом майже десятиліття в Україні зростає тенденція кількості внутрішньо переміщених осіб, перетворившись на одну з провідних країн за цим показником. Особливо стрімке зростання відбулося після повномасштабного вторгнення російської федерації у лютому 2022 року, коли кількість ВПО перевищила 8 мільйонів осіб. Такий масштаб внутрішнього переміщення став істотним викликом для держави, що потребує не лише активного втручання з боку урядових структур, а й мобілізації громадянського суспільства та впровадження ефективних і довгострокових стратегій соціальної підтримки.

У сучасних умовах в Україні питання соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами (ВПО) набуває особливої актуальності як в теоретичному, так і в практичному вимірах. Проблематика забезпечення належного соціального захисту, адаптації та інтеграції ВПО у нове соціальне середовище стала предметом пильної уваги з боку науковців, практиків і державних інституцій. Такий інтерес є закономірним, адже мільйони громадян України були змушені залишити свої домівки через бойові дії, втрату житла, безпеку для життя та здоров'я. У цьому контексті соціальна робота постає не лише як інструмент надання допомоги, а й як механізм відновлення гідності та соціального включення внутрішньо переміщених осіб. Тому дослідження ефективних підходів і практик соціальної підтримки ВПО є вкрай важливим для формування сталих рішень у сфері гуманітарного реагування та післякризового відновлення [7, с.134].

Поняття внутрішньо переміщеної особи (ВПО) є складовою ширшого дискурсу про захист прав людини в умовах гуманітарної кризи, збройного конфлікту та примусового переміщення. На відміну від біженців, які перетинають міжнародні кордони в пошуках безпеки, ВПО залишаються в межах своєї країни, що зумовлює специфіку їх правового статусу та механізмів захисту.

В Україні офіційне визначення ВПО вперше було закріплене у Законі України «Про забезпечення прав і свобод

внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року [1]. Згідно з цим законом, внутрішньо переміщеною визнається особа, яка була змушена залишити місце свого проживання через обставини, що виникли внаслідок або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, поширення насильства, масових порушень прав людини чи стихійного лиха. Ці обставини загрожують її життю, здоров'ю, свободі або майну, і водночас така особа не перетинала державного кордону. Внутрішньо переміщені особи (ВПО) охоплюють широкий спектр соціально-демографічних груп, серед яких – діти, жінки, люди похилого віку та особи з інвалідністю. Кожна з цих категорій має свої особливі потреби й стикається з різними соціальними, економічними та психологічними викликами в умовах переміщення. Розглянемо ключові проблеми, що супроводжують ці групи.

Так, *діти* належать до найбільш уразливих категорій серед ВПО. Вони часто мають обмежений доступ до якісної освіти, належного медичного обслуговування та безпечного середовища. Відсутність стабільних життєвих умов негативно позначається на їхньому психоемоційному розвитку, що може мати довготривалі наслідки. *Жінки* є особливо вразливими до проявів насильства, дискримінації та експлуатації, особливо у притулках або місцях масового скупчення людей і систематично стикаються з труднощами в доступі до репродуктивного здоров'я, медичної допомоги під час вагітності чи після пологів. *Літні люди* внаслідок погіршення здоров'я, обмеженої мобільності та соціальної ізоляції мають менше можливостей для самостійного адаптування до нових умов. Вони часто потребують постійного догляду, спеціалізованих медичних послуг і додаткової підтримки. *Особи з інвалідністю* як окрема категорія зазнають численних бар'єрів у доступі до базових послуг, медичного забезпечення, житлових умов, транспорту, працевлаштування та освіти. У багатьох випадках відсутні елементарні умови безбар'єрності.

Проблематика житлових умов є також відчутною. Більшість ВПО проживають у тимчасових приміщеннях, які часто переповнені й не відповідають санітарним і соціальним стандартам. Брак постійного житла знижує рівень соціальної стабільності та ускладнює інтеграцію. В контексті економічної нестабільності вимушене переселення часто призводить до втрати роботи, джерел доходу, а іноді й документів. У нових громадах ВПО стикаються з труднощами у працевлаштуванні, зокрема через брак вакансій, дискримінацію або відсутність відповідної кваліфікації. Ще однією проблемою є відповідно охорона здоров'я, обмежений доступ до медичних послуг, нестача лікарських засобів, складнощі з отриманням спеціалізованої допомоги, що створюють додаткові загрози для фізичного та психічного здоров'я переміщених осіб. Проблеми із зарахуванням до навчальних закладів неповнолітні, адаптація до нових навчальних програм, нестача підручників і цифрових ресурсів ускладнюють освітній процес для дітей і молоді з числа ВПО. Водночас діти часто переживають емоційні труднощі, пов'язані зі зміною соціального середовища. ВПО, особливо ті, хто втратив близьких, домівку або став свідком насильства, мають значну потребу в психологічній допомозі. Відсутність стабільності, соціальних зв'язків і підтримки може призвести до поглиблення стресових розладів, депресії чи тривоги.

У зв'язку з цим соціальна робота з ВПО повинна бути комплексною та адаптованою до потреб конкретних груп. Її метою є не лише короткострокове реагування на кризу, а й створення умов для довготривалого відновлення, економічної активності та соціальної інтеграції переміщених осіб. Це передбачає не тільки подолання залежності від гуманітарної допомоги, а й активне відновлення життєвого потенціалу спільнот, у які інтегруються ВПО, включаючи відродження їхніх культурних, економічних і гро-

мадських структур. У цьому контексті соціальна робота має на меті не лише забезпечення виживання, а створення умов для гідного життя та сталого розвитку громад.

З початку російської агресії у 2014 році, особливо після повномасштабного вторгнення у 2022 році, масштаб внутрішнього переміщення в Україні набув безпрецедентного характеру [8]. За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), кількість ВПО в Україні сягнула понад 8 мільйонів осіб. Це перетворило Україну на одну з провідних країн у Європі за масштабами внутрішньої міграції, зумовленої війною. У зв'язку з цим виникла необхідність у терміновому реформуванні державної системи соціального захисту, створенні нових механізмів обліку та підтримки ВПО, а також в інтеграції цих осіб у приймаючі громади.

Процедура набуття статусу ВПО передбачає звернення особи до органів соціального захисту за місцем тимчасового перебування. Після подання заяви й необхідного пакету документів така особа отримує довідку про взяття на облік ВПО, яка є правовою підставою для отримання цілого спектра державних послуг і соціальних гарантій. У 2022 році, враховуючи загальнонаціональні масштаби переміщення, було впроваджено можливість реєстрації через застосунок «Дія», що значно спростило доступ до допомоги [7].

Правовий статус ВПО в Україні гарантує: право на тимчасове проживання та доступ до тимчасового житла; доступ до соціального захисту, включаючи грошову допомогу та пільги; право на працю, збереження трудового стажу та спрощений доступ до центрів зайнятості; право на освіту для дітей та молоді без потреби зміни місця реєстрації; доступ до медичних послуг на рівних умовах із місцевим населенням; можливість участі у виборах за новим місцем перебування.

Окрім державної підтримки, ВПО також є основними отримувачами допомоги від численних міжнародних і неурядових організацій, таких як Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), Міжнародна організація з міграції (ІОМ), Норвезька рада у справах біженців (NRC), Червоний Хрест тощо.

Окремим викликом у забезпеченні статусу ВПО є його тимчасовий характер. Законодавство не передбачає постійного статусу, що ускладнює процеси інтеграції осіб, які тривалий час живуть у нових громадах. Водночас для багатьох ВПО повернення на рідні території є неможливим через руйнування інфраструктури, загрозу життю або окупацію. Це потребує поступового переосмислення концепції статусу ВПО від тимчасового переміщення до сталого проживання й інтеграції. У підсумку, поняття та статус ВПО в Україні – це не лише юридичне визначення, а й індикатор потужної соціальної трансформації, викликані війною. Саме тому питання визначення, реєстрації, гарантування прав і соціальної інтеграції ВПО сьогодні стоїть в епіцентрі політичного, правового та гуманітарного порядку денного держави.

У процесі аналізу соціального захисту внутрішньо переміщених осіб доцільно звернутися до поняття «соціальне забезпечення», яке, поряд із терміном «соціальний захист», згадується у статті 46 Конституції України та широко застосовується в національному законодавстві. Проте на рівні нормативних актів досі відсутнє чітке розмежування між цими поняттями, що створює підґрунтя для подальшого наукового обговорення.

Соціальне забезпечення розглядається як один із ключових елементів державної соціальної політики, спрямованої на підтримку осіб, які перебувають у скрутному матеріальному становищі. Його метою є забезпечення мінімально необхідного рівня життя за рахунок державного та місцевого бюджетів, а також фондів соціального страхування й позабюджетних ресурсів.

Важливим інструментом реалізації соціального забезпечення є державні соціальні гарантії, що передбачають надання грошового еквіваленту суспільно необхідних благ. Ці гарантії встановлюються з урахуванням соціально-економічних можливостей держави та очікувань

громадян. Послідовна політика в цій сфері сприяє врахуванню потреб різних верств населення та формуванню належного рівня соціального захисту. У наукових джерелах часто підкреслюється, що саме система соціальних гарантій формує стратегічний напрям державної політики соціального забезпечення [2].

Відповідно до чинного законодавства, державні соціальні гарантії охоплюють: мінімальну заробітну плату; мінімальний дохід; пенсійне забезпечення; соціальну допомогу; пільги й інші види державної підтримки.

Ці гарантії слугують нормативною основою для захисту від бідності й соціального відчуження, запобігаючи зниженню рівня життя нижче за встановлений прожитковий мінімум. Таким чином, вони виступають механізмом соціальної інтеграції та підтримки найвразливіших категорій громадян.

Серед численних інструментів державної підтримки особливе місце займає соціальна допомога, яка спрямована на осіб, матеріальне становище яких не відповідає суспільно прийнятому рівню життя. Ця форма допомоги не залежить від трудового стажу або попереднього страхового внеску, а надається виключно за наявності складних життєвих обставин або соціальних ризиків.

Соціальна допомога забезпечує фінансову підтримку громадянам, які з тих чи інших причин втратили можливість самостійно забезпечувати себе внаслідок інвалідності, безробіття, догляду за дітьми або особами з інвалідністю, переміщення внаслідок конфлікту тощо. Вона є формою державної гарантії, яка покликана стабілізувати соціальне становище найбільш уразливих верств населення [5].

Характерними рисами соціальної допомоги є правова визначеність умов її призначення оскільки громадяни мають право звернутися за допомогою за наявності передбачених законом підстав, а державні органи зобов'язані ухвалити відповідне рішення на основі поданих документів. Окрім зазначеного слід констатувати на різноманітні форм надання, оскільки допомога може бути як грошовою (одноразовою або періодичною), так і натуральною у вигляді продуктів харчування, предметів побуту, ліків, одягу, засобів гігієни тощо. Цільово спрямованість відповідної допомоги спрямована на покриття конкретних соціальних ризиків (втрати роботи, втрата годувальника, тимчасова непрацездатність, народження дитини тощо).

Разом з тим, система соціальної допомоги в Україні стикається з низкою викликів. Одним із головних є відсутність єдиного кодифікованого нормативно-правового акта, який би комплексно регулював питання соціальної допомоги. Це ускладнює процеси адміністрування та доступу до допомоги для широких верств населення, зокрема для ВПО. У сучасних умовах соціальна допомога виконує критично важливу функцію у зв'язку з тим, що вона є гарантією базової стабільності та інструментом соціального згуртування. Забезпечення її ефективного функціонування потребує не лише законодавчих змін, а й удосконалення адміністративних процедур, цифровізації процесів, посилення адресності й прозорості розподілу ресурсів [6, с.79].

Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб має базуватися на узгодженості між створенням належних умов та ефективним використанням механізмів його реалізації. Це передбачає, що інтереси ВПО повинні бути не лише задекларовані, а й фактично реалізовані через доступні й стабільно функціонуючі інструменти підтримки. Втілення соціальних гарантій можливе виключно за умови наявності відповідної інфраструктури, фінансових ресурсів та адміністративного потенціалу [4].

Слід зазначити, що українське законодавство передбачає істотну взаємодію між органами державної влади, місцевого самоврядування, а також вітчизняними й міжнародними неурядовими організаціями у процесі вирішення проблем ВПО, включаючи питання соціального захисту. Основна відповідальність за дотримання прав та свобод внутрішньо переміщених осіб покладається на Кабінет Міністрів України та відповідні органи виконавчої влади на центральному й регіональному рівнях. З 2016 року в Україні функціонує

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, яке координує державну політику у сфері захисту ВПО. Це міністерство має завдання сприяти забезпеченню прав ВПО, створювати умови для їх добровільної інтеграції або повернення до попереднього місця проживання в умовах безпеки. Не зважаючи на сформовану нормативну базу, реалізація законодавчих положень у практичній площині залишається складним процесом. Значна кількість ВПО мають труднощі при отриманні соціальних виплат, субсидій та послуг. Складність процедур, бюрократичні бар'єри, нестача інформації, а іноді й відмови у наданні допомоги – це лише частина викликів, з якими стикаються як самі переміщені особи, так і фахівці органів соціального захисту.

Покращення соціального захисту ВПО передбачає розширення участі інститутів громадянського суспільства в розробці та реалізації відповідних бюджетних програм. Впровадження прозорості в бюджетному плануванні й використанні ресурсів, спрямованих на підтримку ВПО, дозволить краще ідентифікувати актуальні проблеми та ефективніше вирішувати їх. Це також сприятиме підвищенню довіри до державних структур [3].

Автори наголошують, що одним із перспективних інструментів може стати конкурсна підтримка соціальних ініціатив у сфері допомоги ВПО. Доцільно створити незалежну експертну комісію для оцінки таких проєктів за визначеними критеріями ефективності, прозорості та відповідності реальним потребам. Необхідно запровадити систему відкритого моніторингу реалізованих ініціатив, що дозволить контролювати ефективність витрачання коштів і вплив програм на благополуччя ВПО. У контексті освітньої інтеграції важливу роль відіграє співпраця державних структур з міжнародними партнерами. Спільне впровадження навчальних програм для ВПО сприяє підвищенню їхньої цифрової грамотності, освітнього рівня та конкурентоспроможності на ринку праці. Доступ до сучасних інформаційних технологій та онлайн-ресурсів, стає важливим фактором соціальної інтеграції.

Крім того, особливої уваги потребує питання працевлаштування ВПО. Варто запровадити преференції для роботодавців, які забезпечують роботою внутрішньо переміщених осіб, зокрема жінок із дітьми та осіб старшого віку. Доцільним буде впровадження пільгового оподаткування, фінансування професійної підготовки, підтримка соціального підприємництва та створення умов для гнучкої зайнятості [9]. Особливу роль у розв'язанні питання працевлаштування можуть відіграти малі та середні підприємства. Для їх підтримки варто зменшити адміністративне навантаження, спростити доступ до державної підтримки та стимулювати розвиток бізнесу, орієнтованого на соціальну відповідальність. Це сприятиме не лише економічній самозарядності ВПО, а й загальному зміцненню громад, у які вони інтегруються.

Висновки. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб в Україні в умовах воєнного стану набув особливого значення як інструмент гуманітарної стабілізації та державної підтримки найбільш уразливих категорій населення. Масове переміщення громадян, спричинене збройною агресією російської федерації, виявило як сильні, так і слабкі сторони системи соціального захисту, вимагаючи її оперативного вдосконалення. На нормативно-правовому рівні Україна забезпечує широкий спектр соціальних гарантій для ВПО, зокрема: право на грошову допомогу, житло, медичні й освітні послуги, працевлаштування та реінтеграцію. Водночас у практичному вимірі виникає низка викликів: переваженість соціальних служб, брак ресурсів, складні адміністративні процедури, а також обмежений доступ до життєво важливих послуг. Це знижує ефективність реалізації гарантованих прав і потребує термінового реформування механізмів соціальної підтримки. Особливості соціального захисту ВПО в умовах воєнного стану містяться у необхідності швидкої адаптації системи до нестабільної ситуації, забезпеченні гнучкості у формуванні та наданні допомоги, розширенні можливостей для використання цифрових сервісів, інтеграції міжнародної гуманітарної допомоги з національними програмами. Особливу увагу слід приділяти найбільш уразливим категоріям ВПО, а саме – дітям, жінкам, людям похилого віку, особам з інвалідністю для яких важливо забезпечити адресну, комплексну та безперервну підтримку. Ключове значення у процесі реалізації соціального захисту виконують соціальні служби, органи місцевого самоврядування, волонтерські ініціативи, міжнародні організації та інститути громадянського суспільства. Їхня злагода співпраця дозволяє реагувати на виклики оперативного та цілеспрямовано. Разом з тим, для підвищення ефективності необхідно запровадити прозорі механізми планування та розподілу бюджетних коштів, а також системи моніторингу результативності реалізованих програм.

Перспективним напрямом є розвиток партнерства з міжнародними донорами у сфері освіти, професійної підготовки та працевлаштування ВПО, що дозволить підвищити їхню економічну незалежність, мобільність та інтегрованість у громади. Особливої уваги заслуговує підтримка малого та середнього бізнесу, що працевлаштовує ВПО, а також стимулювання роботодавців через податкові й адміністративні преференції. Отже, соціальний захист внутрішньо переміщених осіб повинен базуватися на системному, міжвідомчому підході з акцентом на прозорість, справедливість, ефективність і адаптивність. Відповідна політика має бути спрямована не лише на забезпечення базови потреб ВПО, а й на створення умов для їх повноцінного соціально-економічного включення в життя приймаючих громад. Такий підхід є необхідною умовою для збереження соціальної єдності, національної стійкості та подальшого успішного відновлення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 22.10. 2025).
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 20.10. 2025).
3. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 21.10. 2025).
4. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text> (дата звернення: 17.10. 2025).
5. Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам: Постанова КМУ від 1 жовтня 2014 р. № 505 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-п> (дата звернення: 19.10. 2025).
6. Дорошенко О. В. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 71. С. 58-62.
7. Іванченко І. А. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами: виклики та перспективи. *Вісник соціальної роботи*. 2023. № 2(18). С. 45-51.
8. Гриценко Т. О. Система соціальної допомоги в умовах збройного конфлікту в Україні. *Соціальний вимір суспільства*. 2022. № 10. С. 112-119.
9. Стефанишина О. І. Державна політика щодо інтеграції внутрішньо переміщених осіб: управлінський аспект. *Державне управління: теорія та практика*. 2021. № 2. С. 29-34.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/33>

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЯК АГРАРНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

THE CONCEPT OF THE STATE AGRARIAN POLICY OF UKRAINE AS AN AGRARIAN-LEGAL CATEGORY

Бінус А.К., аспірантка кафедри земельного і аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-6272-4475

У статті розглядається поняття державної аграрної політики України як аграрно-правової категорії в умовах євроінтеграційних процесів та викликів, спричинених повномасштабною війною. Формування понятійного апарату є вкрай важливим і лежить в основі наукової діяльності, що надає особливої актуальності досліджуваній темі. Наголошується на значенні сільського господарства у міжнародній торгівлі, забезпеченні глобальної продовольчої безпеки та перспективі його інтеграції до Спільної аграрної політики ЄС. Проаналізовано ключові фактори, що визначають пріоритетність аграрного сектору у переговорах про членство України в ЄС, зокрема вагомий експортний потенціал, залежність європейських держав від українського зерна, олії та кормів, а також роль аграрної продукції у стабілізації цін на продовольство. Доведено, що попри масштабні збитки, спричинені російською агресією (знищення угідь, техніки, логістичної інфраструктури), аграрний сектор зберігає стратегічне значення як для внутрішньої економіки, так і для міжнародних ринків.

У дослідженні узагальнено наукові підходи до визначення державної аграрної політики у наукових працях провідних представників економічної та аграрно-правової науки (Білінська О. В., Уркевич В. Ю., Курман Т. В., Урба С. І та ін.). Акцентовано увагу на відсутності легальної дефініції цієї категорії в українському законодавстві. Здійснено аналіз нормативної бази – від положень Конституції України до Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій до 2030 року, що визначає пріоритети інституційної спроможності, конкурентоспроможності, кліматичної сталості та модернізації виробництва.

Зроблено висновок, що державна аграрна політика України є багатогранною правовою категорією, яка на сьогодні зазнає суттєвих видозмін з урахуванням сучасних викликів і загроз. Авторкою сформульовано авторську дефініцію поняття «державна аграрна політика», а також пропозиції з удосконалення чинного аграрного законодавства, зокрема щодо доцільності розробки й прийняття нового базового закону у цій сфері. Зроблено висновок, що від її ефективної реалізації залежатимуть відновлення і розвиток аграрного сектору, продовольча безпека, соціально-економічна стабільність та позиції України у глобальному і європейському просторах.

Ключові слова: державна аграрна політика, продовольча безпека, сільське господарство, євроінтеграція, аграрне право, Спільна аграрна політика ЄС.

The article examines the concept of Ukraine's state agricultural policy as an agrarian-legal category in the context of European integration processes and the challenges caused by the full-scale war. The formation of a conceptual framework is extremely important and forms the foundation of scientific activity, which gives particular relevance to the topic under study.

The article emphasizes the significance of agriculture in international trade, ensuring global food security, and its prospects for integration into the EU Common Agricultural Policy. It analyzes the key factors that determine the priority of the agrarian sector in Ukraine's EU membership negotiations, including its significant export potential, the dependence of European countries on Ukrainian grain, oil, and feed, as well as the role of agricultural products in stabilizing food prices. It is proven that despite the extensive damage caused by Russian aggression (destruction of farmland, machinery, and logistics infrastructure), the agrarian sector retains its strategic importance for both the domestic economy and international markets.

The study generalizes scientific approaches to defining state agrarian policy as found in the works of leading representatives of economic and agrarian-legal science (O. V. Bilinska, V. Yu. Urkevych, T. V. Kurman, S. I. Urba, and others). Attention is drawn to the absence of a legal definition of this category in Ukrainian legislation. The article analyzes the regulatory framework – from the provisions of the Constitution of Ukraine to the Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas until 2030 – which defines the priorities of institutional capacity, competitiveness, climate sustainability, and modernization of production.

It concludes that Ukraine's state agrarian policy is a multifaceted legal category that is currently undergoing significant transformation in light of modern challenges and threats. The author formulates an original definition of the concept of "state agrarian policy" and offers proposals for improving current agrarian legislation, particularly regarding the feasibility of developing and adopting a new fundamental law in this field. The article concludes that the effectiveness of its implementation will determine the recovery and development of the agrarian sector, food security, socio-economic stability, and Ukraine's position in the global and European arenas.

Key words: state agricultural policy, food security, agriculture, European integration, agrarian law, EU Common Agricultural Policy.

Сільське господарство України відіграє важливу роль як на внутрішньому рівні, забезпечуючи продовольчу безпеку та займаючи провідне місце поміж інших секторів національної економіки, так і на зовнішньому, відіграючи важливу роль у міжнародній торгівлі сільськогосподарською продукцією та забезпеченні глобальної продовольчої безпеки. Україна є провідним виробником та експортером

ключових видів сільськогосподарської продукції до низки країн, які страждають від нестачі продовольства в регіонах Близького Сходу та Східної Африки, що, безумовно, чинить вплив на міжнародні ціни на продовольство. Окрім того, до вторгнення РФ Україна постачала 50% зернових запасів Всесвітньої продовольчої програми ООН (ВПП) – найбільшої гуманітарної організації у світі [1].

Україна подала заявку на членство в ЄС у лютому 2022 року і отримала статус кандидата в червні 2022 року. За рекомендацією Єврокомісії Європейська рада погодилася розпочати з Україною переговори про вступ в грудні 2023 року. У березні 2024 року лідери ЄС привітали прогрес Києва у просуванні необхідних реформ, запросивши Раду ЄС якнайшвидше ухвалити проєкт переговорних рамок з Україною.

Переговори про членство в ЄС є складним процесом. Історично так склалося, що сільськогосподарська політика була одним з найбільш суперечливих елементів під час переговорів про розширення ЄС, особливо якщо в них брали участь потужні сільськогосподарські виробники. Це пов'язано з важливістю *acquis communautaire* у сільському господарстві, високою часткою САП у європейському бюджеті та чутливістю певних секторів до зростання імпорту з України. Таким чином, особливу увагу в процесі скринінгу буде приділено саме аграрному сектору та його законодавчому регулюванню.

За умови приєднання нашої держави до ЄС, український аграрний сектор зможе реалізувати свій потіжний експортний потенціал, зробити свій внесок у забезпечення продовольчої безпеки ЄС й вирішити проблему зростання цін. Україна вже стала третім найбільшим джерелом імпорту сільськогосподарської продукції до ЄС, постачаючи майже половину імпортованих зернових культур, 80% соняшникової олії та 25% м'яса птиці. Держави-члени ЄС також залежать від імпорту кукурудзи та інших зернових культур з України для забезпечення потреб свого кормового та тваринницького секторів. Перевагами для ЄС від вступу України стали б наступні: збільшення би завдяки приєднанню України площ орних земель приблизно на третину (32,9 млн га у 2021 р.), значне посилення авторитету і ваги ЄС як геостратегічного гравця та гаранта глобальної продовольчої безпеки. Частка ЄС у світовому експорті пшениці зросла б приблизно до 30%, що навіть перевищує частку Росії, яка досі домінувала у світі з часткою близько 23%.

Україна також могла б сприяти переходу Європи до відновлюваних джерел енергії. Вона виробляє одні з найбільших обсягів гідроенергетики в Європі, володіє значними ресурсами біомаси, а її вітрові та сонячні потужності також є значними. ЄС та країни-члени, такі як Німеччина, розглядають можливість масштабних інвестицій у виробництво зеленого водню в Україні, який можна було б зручно транспортувати через існуючу трубопровідну інфраструктуру [2].

Втім, сільськогосподарський сектор особливо сильно постраждав від російської агресії. У 2022 р. 26 % сільськогосподарських угідь України було окуповано, замінено, зайнято бойовими діями, в результаті чого вони не могли використовуватися для сільського господарства – для орних і перелогових земель ця частка була ще вищою – 32 %. Спільний звіт Київської школи економіки та Світового банку оцінює збитки та шкоду в аграрному секторі у 80 млрд дол. США. Це зумовлено, насамперед, знищенням сільськогосподарської техніки, складів і врожаю, а також втраченими можливостями через скорочення виробництва – що стало наслідком руйнування сільгоспугідь, зниження врожайності, підвищення цін на ресурси, логістичних витрат, проблем зі зберіганням та доступом до чорноморських портів, нестачі робочої сили. Вартість відновлення сектору оцінюється у 56 млрд дол. США протягом 10 років – і ця сума не включає витрати на розмінування та очищення від нерозірваних боєприпасів [3].

З огляду на вищезазначені фактори, основними завданнями державної аграрної політики у 2025 р., як зазначають фахівці, має стати забезпечення стійкості сільськогосподарських виробників, поліпшення їхнього фінансового стану, створення спроможності функціонування в умовах кліматичних змін та адаптації до аграрної політики ЄС.

При цьому така політика має бути зваженою, адаптивною до змін на глобальних ринках, усі інституціональні зміни повинні узгоджуватися з експертним середовищем і враховувати інтереси виробників продукції та споживачів [4].

Так, О.В. Білінська вважає, що державна аграрна політика є пріоритетним складником національної політики країни, що здійснюється у сфері аграрних відносин і є комплексною системою стратегічних і тактичних принципів і заходів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки держави, сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату в аграрному секторі економіки України, сталого розвитку сільських територій [5, с. 34].

В. Ю. Уркевич доходить висновку, що під державною аграрною політикою України слід розуміти комплекс правових, організаційних та економічних заходів, що здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення з метою гарантування продовольчої безпеки держави, забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій [6, с. 22].

Т. В. Курман наголошує, що державна аграрна політика має розглядатися як законодавчо врегульована, стабільна, цілеспрямована діяльність органів державної влади, що охоплює комплекс правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних, наукових, кадрових та інших заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку агросфери й гарантування продовольчої безпеки держави [7, с. 7].

При цьому, як зазначається у спеціальній літературі, можна виділити два принципові підходи до розуміння поняття державної аграрної політики: вузьке та широке. Так, у вузькому розумінні державну аграрну політику розглядають як систему цілей і заходів, спрямованих на розвиток аграрного сектора економіки. Розуміння державної аграрної політики в ширшому ракурсі передбачає використання структурного підходу до її економічного змісту, за якого вона охоплює: 1) політику розвитку аграрного сектора; 2) продовольчу політику, що стосується споживання продуктів харчування основними групами і верствами населення; 3) агропромислову політику, яка пов'язана з проблемами обслуговування сільського господарства, в тому числі торгівлю, переробку, сферу виробництва засобів виробництва для галузі; 4) зовнішньоторговельну політику. Зазначений підхід охоплює найважливіші напрями дій, які мають бути реалізовані державою для підтримання пріоритетності аграрного сектора в національній економіці [8].

Звертаючись до визначення цього терміну в нормативно-правових актах України, важливо зауважити, що дефініція «державна аграрна політика» не знайшла свого легального закріплення в законодавстві, однак загальні засади функціонування державної аграрної політики України врегульовано законодавством на кількох рівнях.

На конституційному рівні Основним Законом визначено ключові принципи, які формують державну аграрну політику: відповідно до статті 3 Конституції України права і свободи людини є пріоритетом діяльності держави, що створює підґрунтя для забезпечення належних умов життя населення. Статтями 13 і 14 землі визнано основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави та статтею 16 передбачено обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку.

Законодавчі засади формуються на основі, серед іншого, Закону України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», який серед пріоритетів економічної політики визначає: розвиток українського села, ефективне використання земель, формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу та гарантування продовольчої безпеки. В свою чергу, спе-

ціальним Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» закріплено її стратегічні цілі й пріоритети. Водночас, вказаний Закон було розраховано на 10 років, до 2015 року, на сьогодні він вже не повною мірою відповідає викликам сьогодення, хоча й не можна говорити про те, що проголошені в ньому цілі було досягнуто. Отже, виникає нагальна потреба у прийнятті нового базового закону у цій сфері, адаптованого до умов воєнного стану й орієнтованого на повоєнне відновлення аграрного сектору на засадах сталості.

Важливе значення для унормування засад державної аграрної політики відіграють стратегічні документи. Одним з найактуальніших документів є розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. «Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року». Вказана Стратегія визначає 7 ключових цілей: розвиток інституційної спроможності; забезпечення продовольчої безпеки; стійкість аграрного сектору та конкурентоспроможність виробників; ефективне використання земельних ресурсів; кліматична сталість; модернізація аграрного виробництва; розвиток сільських територій [9].

Таким чином, сучасна аграрна політика України спирається на конституційні гарантії, закони та стратегічні документи. Водночас актуальним завданням залишається ухвалення нового спеціального закону, що враховуватиме виклики воєнного часу й забезпечить ефективне відновлення і стабільний розвиток аграрного сектору у повоєнний період. Безперечно, пріоритетним завданням держави має стати розробка й прийняття Закону України «Про державну аграрну політику України», який має враховувати сформовані Урядом економічні, соціальні, управлінські критерії ефективності агропромислового розвитку в короткостроковій і довгостроковій перспективі, євроінтеграційні наміри та існуючі і прогнозовані виклики глобального характеру. Слід погодитися з думкою Д.М. Коло-

мійцевої, що створити якісне підґрунтя для нової аграрної політики можна шляхом спільного напрацювання документа стратегічного значення розвитку аграрної галузі за участю органів законодавчої та виконавчої влади із залученням представницьких органів сільськогосподарських товаровиробників та профільних наукових установ [10].

Виходячи з аналізу досліджених доктринальних підходів вітчизняних науковців та положень чинного законодавства можна сформулювати визначення державної аграрної політики як комплексної системи стратегічних і тактичних цілей, принципів і заходів, що знаходять прояв у скоординованій і цілеспрямованій діяльності органів державної влади, здатних оперативного реагувати на актуальні виклики, спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки, сталого розвитку сільського господарства, сільських територій й агросфери в цілому.

На підставі сформульованої дефініції пропонуємо виокремити наступні ознаки державної аграрної політики як правової категорії: а) галузева спрямованість; б) загальнодержавний діяльнісний характер; в) цілеорієнтованість; г) відповідне нормативно-правове та інституційне забезпечення; е) належність до складових національної економічної політики держави; є) соціальна орієнтованість; ж) комплексність; з) інтегрованість до міжнародних стандартів. Окрім того, державна аграрна політика має враховувати зобов'язання України за Угодою про асоціацію з ЄС, правила СОТ, а також глобальні виклики, що на сьогодні постають перед людством.

Отже, державна аграрна політика України являє собою складну, багатоаспектну правову категорію, яка у сучасних умовах зазнає суттєвих видозмін з урахуванням сучасних викликів і загроз, активно трансформується під впливом необхідності євроінтеграції та подолання наслідків повномасштабної війни. Від ефективності реалізації державної аграрної політики та її належного правового забезпечення залежить не лише відновлення та розвиток агросфери, але й економічна стабільність та національна безпека України в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоніо А. Р. Сільське господарство України. Від російського вторгнення до європейської інтеграції. *Дослідницька служба євродепутатів*. 2024. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/760432/EPRS_BRI\(2024\)760432_XL.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/760432/EPRS_BRI(2024)760432_XL.pdf) (дата звернення: 30.09.2025).
2. Lausberg T., Taran S. Economic security: The strategic argument for Ukraine's EU membership. *European policy center*. 2024. URL: <https://www.epc.eu/publication/Economic-security-The-strategic-argument-for-Ukraines-EU-membership-57c2cc/> (дата звернення: 30.09.2025).
3. Ukraine's Accession to the EU: Implications for the European Agricultural Sector. *EuroChoices*. 2025. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1746-692x.70001> (дата звернення: 30.09.2025).
4. Ключові виклики для аграрного сектору та основні завдання державної аграрної політики на 2025 рік. URL: Нац. інст-т стратег. досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/klyuchovi-vyklyky-dlya-aharnoho-sektoru-ta-osnovni-zavdannya>
5. Білінська О.В. Правові засади державної аграрної політики України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2013. С. 271.
6. Уркевич В. Ю. Поняття та сутність державної аграрної політики України. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Київ: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 268
7. Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. С. 41
8. Урба С. І. Пріоритети та інструменти розвитку аграрного сектору в системі забезпечення економічної безпеки України: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. 562 с.
9. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text> (дата звернення 30.09.2025).
10. Колонійцева Д. М. Проблеми формування і реалізації внутрішньої державної аграрної політики в період дії воєнного стану. *Часопис Київського ун-ту права*. Київ. 2022. № 2-4. С. 139-143.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ТОРГІВЛІ ВИКИДАМИ ПАРНИКОВИХ ГАЗІВ:
ДОСВІД ЄС І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ****LEGAL REGULATION OF GREENHOUSE GAS EMISSIONS TRADING:
EU EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE**

Лозо О.В., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-2789-533X

Троян А.О., студентка IV курсу
факультету права та економічної безпеки

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0008-9876-1292

У статті досліджено ключову роль правового регулювання у скороченні викидів парникових газів як необхідної умови для ефективного вирішення глобальної кліматичної кризи. Зазначається, що надмірне накопичення цих газів спричиняє глобальне підвищення температур, порушення кліматичних систем та збільшення частоти екстремальних погодних явищ.

Авторами приділено увагу детальному аналізу досвіду Європейського Союзу, який є світовим лідером у впровадженні вуглецевого ціноутворення. Розглянуто функціонування Системи торгівлі викидами ЄС (EU ETS), побудованої за принципом «cap-and-trade», що охоплює значну частку викидів парникових газів у ЄС та призвела до суттєвого їх скорочення в охоплених секторах упродовж останніх років. Також проаналізовано стратегічні ініціативи ЄС, зокрема Європейський Зелений Курс та пакет «Fit for 55», що мають на меті досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року.

Окремо висвітлено роль Механізму вуглецевого коригування на кордонах (CBAM) як інструменту для мінімізації «вуглецевого витоку» та стимулювання третіх країн до підвищення власних екологічних стандартів.

У статті виокремлено переваги та недоліки впровадження вуглецевого ціноутворення в Україні в контексті євроінтеграції та повоєнного відновлення. До недоліків віднесено економічні ризики, пов'язані з виплатами за механізмом CBAM, які можуть становити значні суми для металургійного сектору у відповідному році. До переваг включено можливість трансформації цих потенційних втрат у внутрішній інвестиційний капітал для фінансування зеленого відновлення, якщо національна СТВ буде запущена вчасно. Наголошено, що для забезпечення повноцінної роботи системи моніторингу, звітності та верифікації (M3B), яка є критичною технічною передумовою створення системи торгівлі викидами, потрібен перехідний період тривалістю кілька років.

Ключові слова: система торгівлі викидами, EU ETS, парникові гази, кліматична політика ЄС, механізм вуглецевого коригування на кордоні (CBAM), декарбонізація, Fit for 55, Європейський зелений курс, екологічне право, євроінтеграція.

The article examines the key role of legal regulation in reducing greenhouse gas emissions as a necessary condition for effectively addressing the global climate crisis. It notes that excessive accumulation of these gases causes global warming, disruption of climate systems, and an increase in the frequency of extreme weather events.

The authors focus on a detailed analysis of the experience of the European Union, which is a world leader in the implementation of carbon pricing. The functioning of the EU Emissions Trading System (EU ETS), based on the cap-and-trade principle, which covers approximately all emissions in the EU and has ensured a reduction in emissions in these sectors by more than over the period, is considered. The EU's strategic initiatives, in particular the European Green Deal and the Fit for 55 package, which aim to achieve climate neutrality by 2050, are also analysed.

The role of the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) as a tool for minimising carbon leakage and encouraging third countries to raise their own environmental standards is highlighted separately.

The authors highlight the advantages and disadvantages of introducing carbon pricing in Ukraine in the context of European integration and post-war recovery. The disadvantages include the economic risks associated with CBAM payments, which could amount to millions of dollars for the metallurgical industry per year. The advantages include the possibility of transforming these potential losses into domestic investment capital to finance green recovery if the national ETS is launched on time. The need for years for the full functioning of the monitoring, reporting and verification (MRV) system as a critical technical prerequisite for the ETS is emphasised.

Key words: emissions trading system, EU ETS, greenhouse gases, EU climate policy, Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM), decarbonization, Fit for 55, European Green Deal, environmental law, European integration.

Постановка проблеми. Глобальні кліматичні зміни стали однією з найсерйозніших загроз для існування людства, а надмірне накопичення парникових газів у атмосфері – основним чинником, який її зумовлює. Незважаючи на міжнародні домовленості, зокрема Паризьку угоду 2015 р., темпи скорочення викидів залишаються недостатніми для досягнення цілей зі стримування зростання середньої температури. Це свідчить про потребу у більш ефективних механізмах правового регулювання, які б забезпечували не лише екологічний, а й економічно збалансований підхід до декарбонізації. Відсутність таких дієвих інструментів загрожує не лише поглибленням кліматичної кризи, але й посиленням нерівності між держа-

вами з різними рівнями розвитку, що перешкоджає досягненню глобальної кліматичної справедливості.

Водночас, правове регулювання у сфері скорочення викидів потребує системності, прозорості та довгострокової перспективи. Виклики, з якими стикаються країни, полягають у поєднанні екологічних цілей із забезпеченням конкурентоспроможності економіки, соціальної стабільності та енергетичної безпеки. Тому надзвичайно актуальним є дослідження досвіду Європейського Союзу у формуванні та реалізації комплексної системи правового регулювання вуглецевого ціноутворення, яка стала зразком для міжнародної спільноти. Особливого значення цей досвід набуває для України, що перебуває у процесі

евроінтеграції, особливо для післявоєнного відновлення, адже створення ефективної національної системи торгівлі викидами може стати ключовим фактором її «зеленого» економічного розвитку.

Мета цієї статті. Метою статті є дослідження ролі правових механізмів у скороченні викидів парникових газів на прикладі досвіду Європейського Союзу та оцінка перспектив впровадження аналогічних інструментів в Україні в контексті євроінтеграційних процесів і післявоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу. Протягом останнього століття люди викидали в атмосферу великий обсяг парникових газів, посилюючи природний парниковий ефект, який забезпечує тепловий баланс планети. Надмірне накопичення таких газів призвело до чималих викликів для міжнародної спільноти: від глобального підвищення середньорічних температур, порушення кліматичних систем до збільшення частоти екстремальних погодних явищ. Зміни клімату, спричинені зростанням концентрації парникових газів, мають серйозні наслідки не лише для довкілля, але й для економіки, здоров'я людей та продовольчої безпеки. Підвищення температури веде до танення льодовиків, зниження рівня врожайності, втрати біорізноманіття й загрози населенню пунктам прибережних зон через підняття рівня океану.

У цих умовах скорочення викидів парникових газів є ключовою глобальною метою, що потребує як технологічних рішень – розвитку відновлюваної енергетики, підвищення енергоефективності, переходу на низьковуглецеві технології – так і чіткої правової бази, яка створить юридичні зобов'язання для держав, підприємств і громадян, сприятиме прозорості звітності, контролю за виконанням кліматичних зобов'язань і забезпечить поступовий перехід до сталої, екологічно безпечної економіки. Таким чином, скорочення викидів і належне правове регулювання цього процесу є необхідними умовами для ефективного вирішення глобальної кліматичної кризи.

Суттєві кроки у створенні ефективного правового регулювання викидів парникових газів зробив Європейський Союз (далі – ЄС). Відтак, система торгівлі викидами Європейського Союзу (далі – EU ETS), заснована у 2005 році, стала першою у світі міжнародною системою торгівлі викидами. Управління та діяльність цією системою визначаються Директивою ЄС щодо торгівлі викидами 2003/87/ЄС, яка є основним документом у цій сфері. Мета Директиви полягає в рентабельному та економічно вигідному досягненні науково обґрунтованого рівня скорочення викидів парникових газів, необхідного для запобігання небезпечним змінам клімату [1, с. 6].

EU ETS успішно пройшла кілька фаз розвитку. Наразі вона функціонує у Четвертій фазі (2021–2030), яка є ключовою для досягнення амбітних цілей Європейського зеленого курсу та пакета «Fit for 55». Згідно з останніми регуляторними змінами, нова ціль на 2030 рік для всього обсягу, охопленого ETS, встановлена на рівні 62% скорочення викидів порівняно з рівнями 2005 року. Відтак, наразі EU ETS охоплює приблизно 40% усіх викидів парникових газів в ЄС, до яких входять приблизно 10 000 великих енергетичних та промислових установок, а також авіаперевезення всередині ЄС. Починаючи з 2024 року, до системи включено й частину викидів морського транспорту, що свідчить про її динамічний розвиток та поступове розширення сфери застосування [2; 3].

Така амбітність EU ETS зумовлена особливостями її функціонування. Зокрема, в її основу покладено *принцип «cap-and-trade»* (капітальне обмеження та торгівля). Його суть полягає в тому, що встановлюється загальний ліміт на викиди парникових газів для великих промислових та енергетичних підприємств. Цей ліміт конвертується у дозволи, якими підприємства можуть торгувати у разі здійснення меншого викиду парника газів (як захід еко-

номічного стимулювання). Якщо викиди збільшуються, то відповідне підприємство вимушене купляти додаткові дозволи. За допомогою такого механізму відбувається стимулювання суб'єктів господарювання скорочувати викиди парникових газів від своєї діяльності. Більш того для мінімізації ризику «вуглецевого витоку» (релокації виробництв поза межі ЄС), підприємства отримують певну квоту дозволів на викиди безоплатно. Варто зазначити, що обсяг таких дозволів з часом знижується. Значна їх частина реалізується через механізм аукціонів, зібрані кошти з яких є джерелом фінансування екологічних та кліматичних ініціатив або можуть бути спрямовані на компенсацію втрат найбільш вразливим секторам економіки [4, с. 10].

EU ETS вимагає від учасників сплачувати за викиди, стимулюючи їх до впровадження ефективних технологій для скорочення забруднення. Такі правила стають фундаментом для досягнення міжнародної кліматичної справедливості завдяки механізмам на кшталт вуглецевого коригування на кордонах (CBAM), яке вирівнює умови для імпортованої продукції з держав з менш суворими кліматичними умовами. Ще однією особливістю функціонування системи є щорічне скорочення загальних лімітів на викиди, що створює постійну стимулюючу динаміку для промислового та енергетичного секторів до пошуку інноваційних рішень, що сприяє досягненню середньострокових і довгострокових кліматичних цілей ЄС. Крім того, усі учасники EU ETS зобов'язані регулярно і точно звітувати про свої викиди. Для гарантування достовірності даних і запобігання маніпуляціям звіти підлягають обов'язковій перевірці незалежними акредитованими органами [4, с. 11–12]. Таким чином, запровадження системи торгівлі викидами (далі – СТВ) в ЄС стало одним із найефективніших інструментів боротьби з кліматичними змінами, поєднуючи екологічні та економічні підходи. Її гнучкість, економічна доцільність і здатність стимулювати інновації створили підґрунтя для глибоких трансформацій у сфері кліматичної політики ЄС.

Позитивний досвід ЄС надихнув окремі держави-члени впроваджувати національні системи або адаптувати європейську модель до власних реалій. Так, в *Австрії* з 2022 року діє національна система торгівлі викидами, що доповнює загальноєвропейський механізм. Її особливістю є поступове підвищення ціни на вуглець, починаючи з 30 євро за тону CO₂, з подальшим щорічним зростанням. Зібрані кошти спрямовуються на компенсаційні програми для населення та розвиток зелених технологій. У результаті держава не лише забезпечує поступове скорочення викидів, але й підтримує енергетичний перехід без соціальних потрясінь [5].

Загалом впровадження EU ETS дало відчутні результати для всього Європейського Союзу. За даними Єврокомісії, з 2005 по 2023 роки обсяг викидів у секторах, охоплених системою, скоротився більш ніж на 40%. Це стало не лише доказом ефективності ринкового підходу, а й підтвердженням можливості досягнення кліматичних цілей без шкоди для конкурентоспроможності економіки [4, с. 10]. Таким чином, позитивний досвід ЄС і його держав-членів загалом продемонстрував, що СТВ може слугувати потужним інструментом для поступового переходу до низьковуглецевої економіки, забезпечуючи баланс між екологічною відповідальністю, ефективністю та соціальною стабільністю.

Попри запровадження EU ETS, прагнення ЄС у регулюванні викидів не обмежилось лише цією системою, на сьогодні продовжується впровадження нових кліматичних та екологічних реформ. Так, у 2019 році задля досягнення цілі Паризької угоди 2015 р. та реалізації цілей сталого розвитку, Європарламентом було представлено Європейський Зелений Курс (далі – ЄЗК), який має на меті перетворити Європу на перший у світі кліматично-нейтральний континент до 2050 року. До цільових орієнтирів

ЄЗК входять розвиток економічної стійкості, паралельне покращення стану здоров'я та якості життя населення, а також ефективне вирішення нагальних екологічних та кліматичних викликів [6].

Оскільки це досить глобальні цілі, було розроблено низку фундаментальних підзавдань для їх досягнення. Зокрема, передбачається поступовий розвиток відновлювальних джерел енергії, що, у свою чергу, призведе до припинення використання вугілля та газу. При цьому, такий перехід має відбуватися із залученням споживачів і створенням для них відчутних переваг. Наприклад, програми фінансової підтримки домогосподарств у підвищенні енергоефективності житла здатні одночасно знизити витрати на електроенергію та позитивно вплинути на стан довкілля. Крім того, було визначено, що має відбутися перехід до стійкої продовольчої системи. Заходи передбачають просування здорового харчування, скорочення використання пестицидів та антимікробних препаратів, а також розширення органічного сільського господарства. Згідно з пропозицією Європейської комісії щодо Спільної сільськогосподарської політики (далі – САП) на 2021-2027 роки, щонайменше 40% загального бюджету САП та не менше 30% коштів Фонду морського рибальства планується спрямувати на реалізацію кліматичних ініціатив [6].

Розуміючи важливість наявності інвестицій для досягнення поставлених завдань, в рамках ЄЗК було запропоновано «Інвестиційний план сталого розвитку Європи», який має забезпечити перехід до кліматично нейтральної економіки. Більш того, у 2021 р. було представлено Європейський кліматичний закон, який закріплює досягнення кліматичної нейтральності ЄС до 2050 року у вигляді юридичного зобов'язання. Закон передбачає скорочення викидів парникових газів щонайменше на 55% до 2030 року порівняно з рівнем 1990 року та встановлює граничний рівень викидів CO₂ – 225 мільйонів тон [6].

У межах Зеленого курсу започатковано Європейський кліматичний пакт, який покликаний залучити громадян, громади та організації до спільних кліматичних дій. Для координації дій створено платформу Count Us In, що об'єднує тих, хто прагне зробити внесок у боротьбу зі зміною клімату. Ідея Пакту полягає в тому, що жодна дія не є занадто малою, якщо вона сприяє спільній меті — збереженню планети [6]. Отже, Європейський Зелений курс став логічним продовженням кліматичної політики ЄС та визначив новий етап у досягненні кліматичної нейтральності.

Заходи щодо досягнення кліматичної нейтральності не обмежилися ЄЗК, адже після набрання чинності Європейського кліматичного закону було представлено комплекс законодавчих ініціатив спрямованих на скорочення викидів парникових газів щонайменше на 55% у вигляді регуляторного пакету «Fit for 55». Серед головних нововведень було передбачено реформування EU ETS, зокрема створення нової системи ETS для будівель та автомобільного транспорту. Крім того, запропоновані положення стосувались і визначення національних зобов'язань щодо скорочення викидів у секторах, не охоплених EU ETS, та регулювання землекористування, лісового господарства і сільського господарства [7].

Одним із найважливіших питань, що були врегульовані «Fit for 55», є створення механізму вуглецевого коригування на кордоні – Carbon Border Adjustment Mechanism (далі – CBAM), який виступає інструментом для мінімізації «вуглецевого витоку», що виникає під час релокації європейських підприємств до країн із менш жорсткими екологічними стандартами. Як наслідок, це призводить до зростання глобальних викидів без фактичного зниження їх у ЄС, нівелюючи зусилля Союзу. З огляду на це, функціонування CBAM покликане вплинути на імпорт енергетичних товарів до ЄС, для яких ризик вуглецевого витоку

є найвищим. На сьогодні CBAM поширюється на імпорт цементу, чавуну сталі, алюмінію, добрив, електроенергії та водню [8, с. 2].

Важливо зазначити, що імплементація CBAM у європейське законодавство має поетапний характер, який відображається у тому, що є перехідна фаза та перехід до постійного режиму регулювання з 2026 року. На перехідному етапі основною вимогою до імпортерів є квартальне звітування до Реєстру CBAM. Звіти повинні містити інформацію щодо обсягів імпортованих товарів, які охоплюються CBAM, та обсягів вбудованих у них викидів парникових газів, що свідчить про посилення вимог до точності звітності. Протягом перехідної фази виробники CBAM-товарів у третіх країнах, включаючи виробників електроенергії, можуть добровільно надавати імпортерам ЄС дані про свої фактичні коефіцієнти викидів, що дає можливість використовувати точні дані замість стандартних значень. З січня 2025 року відбувся запуск добровільного порталу для виробників з третіх країн, що полегшить пряму передачу даних про викиди та сплачену внутрішню ціну вуглецю декларантам в ЄС [9].

З 1 січня 2026 року CBAM переходить до повноцінного функціонування, що передбачає введення фінансового коригування. На цьому етапі імпортери повинні будуть шорочу купляти та здавати в обіг Сертифікати CBAM у кількості, еквівалентній обсягу вбудованих викидів парникових газів в імпортованих товарах. Вартість цих сертифікатів встановлюється відповідно до ціни вуглецю в EU ETS, хоча будь-яка ціна вуглецю, вже сплачена у країні походження, буде вирахувана. Для здійснення імпорту товарів, що регулюються CBAM, імпортери повинні будуть отримати статус уповноваженого декларанта CBAM, заявки на який можуть подаватися починаючи з березня 2025 року [8, с. 4].

Отже, здійснення комплексного підходу для досягнення кліматичної нейтральності шляхом законодавчих ініціатив та інвестиційних програм значно покращило екологічну ситуацію, а також призвело до скорочення викидів у секторах, охоплених EU ETS, на понад 40% з 2005 по 2023 роки, одночасно стимулюючи економічні інновації та перехід до «зеленої» економіки. Для економіки ЄС це означає трансформацію, що забезпечує баланс між екологічною відповідальністю та конкурентоспроможністю. На інші країни поза межами ЄС ці заходи впливають через CBAM, яка вирівнює умови для імпортованої продукції і покликана мінімізувати «вуглецевий витік», фактично стимулюючи треті країни до підвищення власних екологічних стандартів та запровадження ціноутворення на вуглець.

Кліматична політика та запровадження вуглецевого ціноутворення в Україні є невід'ємною складовою національних зобов'язань, що випливають з Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Ці питання набувають особливої важливості в контексті повномасштабної війни, оскільки вони визначають умови доступу українського експорту до європейського ринку та слугують основою для стратегії післявоєнного відновлення промисловості.

Основним законодавчим актом для створення національного вуглецевого ринку є Закон України № 377-IX «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» від 12 грудня 2019 року. Цей Закон забезпечує гармонізацію українських процедур з європейськими стандартами. Положеннями цього Закону встановлюються чіткі інституційні та процедурні вимоги. Наприклад, визначено основних суб'єктів, таких як оператор установки та верифікатор. Ключові процедури включають створення оператором плану моніторингу, подання звіту про викиди, проходження верифікації та отримання верифікаційного звіту, який може містити висновок «задовільний» або «незадовільний». Центральну роль у забезпеченні прозорості та контролю відіграє Єдиний реєстр

з моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів, який призначений для зберігання всіх ключових документів та відомостей, включаючи заяви про реєстрацію, плани моніторингу (зі змінами), звіти оператора, звіти про вдосконалення та верифікаційні звіти [10; 11].

8 січня 2025 року Верховна Рада України внесла зміни до Закону «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів», відновивши обов'язкове застосування системи моніторингу, звітності та верифікації (далі – МЗВ) викидів парникових газів. Хоча система МЗВ діяла в Україні з 2021 року, під час дії воєнного стану її використання стало добровільним. Повернення до обов'язкового режиму МЗВ є важливим і практичним кроком для реалізації СТВ [13].

Крім Закону № 377-IX, 21 лютого 2025 року Кабінет Міністрів України затвердив План заходів щодо впровадження національної системи торгівлі квотами, що втілено у відповідному Розпорядженні. Це рішення підтвердило значний перегляд строків впровадження СТВ, оскільки початкові довоєнні плани були скориговані через війну. Нові терміни вважаються обґрунтованими з огляду на вимушену перерву у впровадженні МЗВ, а також той факт, що значна частина підприємств знаходиться в зоні бойових дій або на тимчасово окупованих територіях [12; 13].

На підставі аналізу Розпорядження КМУ №146-р можна дійти висновку, що у держави в особі її відповідних органів є розуміння необхідності послідовності, проте ключові експертні оцінки, засновані на досвіді ЄС та позиції бізнес-асоціацій, вказують на критичну технічну передумову: для встановлення об'єктивної базової лінії викидів, потрібної для СТВ, необхідний мінімум у 2–3 роки повноцінного функціонування МЗВ, що включає збір та верифікацію достовірних даних, після припинення або скасування воєнного стану [13; 14].

Впровадження національної СТВ в умовах воєнного часу стикається з низкою внутрішніх проблем. По-перше, українська економіка ослаблена, і підприємства мають вкрай обмежений доступ до фінансових ресурсів та інвестицій, необхідних для декарбонізації. Без активної підтримки держави або міжнародних фінансових інституцій реалізація плану запуску СТВ буде надзвичайно складною. Попри це, експерти вказують на відсутність чіткої скоординованості між етапами відновлення звітності МЗВ, пілотною та повноформатною фазами СТВ. Запуск системи вимагає складних розрахунків параметрів, включаючи визначення загального обсягу квот, правил їх розподілу та проведення аукціонів. Невизначеність механізмів взаємодії між численними інституціями, залученими до створення СТВ, а також відсутність продуманого механізму участі бізнесу та недостатнє кадрове забезпечення державних органів кваліфікованими фахівцями, створюють інституційні ризики, які з великою ймовірністю можуть призвести до значних затримок у прийнятті необхідного вторинного законодавства, незалежно від оптимістичних термінів, затверджених Дорожньою картою [14].

Крім того, є певні економічні ризики, пов'язані із запровадженням СВМ для України. Через блокаду морських портів та логістичну близькість, ЄС став основним торговельним партнером, куди спрямовується понад 50% українського товарного експорту. За результатами 2024 року, 14.5% експорту до ЄС підпадало під дію СВМ. Найбільш критичний удар очікується по металургійному сектору, який є традиційно експортно-орієнтованим. У 2024 році ця сфера забезпечила 7.2% ВВП країни та 15.4% загального експорту. Введення СВМ збільшить витрати, зменшить конкурентоспроможність продукції та змусить підприємства до вимушеної переорієнтації на інші ринки. Прогнозовані СВМ-платежі для українського чавуну та сталі у 2026 році можуть становити \$311 млн. Загальні втрати експорту металургії до 2030 року прогноуються на рівні \$1.6 млрд, включаючи прокат (\$899 млн), ста-

леві напівфабрикати (\$558 млн) та чавун (\$96 млн). До 2030 року експорт цементу, добрив та окремих видів сталі може стати неконкурентоспроможним через високу вуглецеємність виробництва та необхідність сплати значних СВМ-платежів [15].

У випадку, якщо недосконалість інституційної системи не дозволить Україні запустити функціонуючу СТВ до 2026 року, експортери гарантовано зіткнуться з необхідністю сплати повного обсягу СВМ-платежів. Виведення значних фінансових ресурсів з країни призведе до зменшення внутрішніх інвестиційних можливостей, необхідних для проведення декарбонізації. Таким чином, інституційна слабкість прямо посилює економічний ризик, що робить українську промисловість менш конкурентоспроможною [15].

Незважаючи на значні ризики та виклики, пов'язані з імплементацією вуглецевого регулювання, його запровадження відкриває низку стратегічних та геополітичних переваг для України. Перш за все, демонстрація прихильності України до гармонізації кліматичного законодавства з ЄС відкриває доступ до спеціалізованих міжнародних фондів, грантів та пільгового кредитування, які є життєво необхідними для фінансування великомасштабного післявоєнного відновлення [16].

Один із найбільш вагомих аспектів запровадження СТВ полягає у трансформації фінансового тягаря СВМ на внутрішній інвестиційний капітал. Якщо функціонуюча СТВ буде відсутня, прогнозовані СВМ-платежі, які можуть сягнути \$311 млн для металургійної галузі у 2026 році, будуть безповоротно втрачені для національної економіки, надходячи безпосередньо до бюджету ЄС. Вчасний запуск СТВ дозволить перетворити ці потенційні втрати на внутрішні доходи від аукціонів квот. Це є стратегічною можливістю для створення національного фонду зеленого відновлення, фінансування якого забезпечується за рахунок вуглецевого ціноутворення, зменшуючи залежність від суто зовнішньої допомоги [15].

Функціонування національної СТВ також впливає на інтеграційний процес України у європейський ринок. Відтак, це не тільки прискорить декарбонізацію, але й підвищить надійність, прозорість та міжнародну довіру до українських ринкових та регуляторних механізмів [17].

Варто наголосити на прихованій, але досить важливій перевазі, яка стосується агропромислового сектору. Хоча СВМ безпосередньо охоплює лише окремі, вуглецеємні товари, українське законодавство у сфері управління викидами парникових газів, розроблене відповідно до Угоди про Асоціацію, вже поширюється на частину агропродовольчого бізнесу. Ті компанії в агросекторі, які завчасно почнуть впроваджувати оцінку вуглецевого сліду та адаптуватися до вимог МЗВ, отримають значну конкурентну перевагу, що критично важливо для підготовки до майбутнього розширення СВМ або впровадження аналогічних європейських вимог щодо стійкості, які стосуються, наприклад, землекористування, біометану та сільського господарства загалом [18].

Висновки. Правове регулювання скорочення викидів парникових газів є не лише екологічною, а й економічною категорією, яка визначає конкурентоспроможність держав і підприємств у глобальній економіці. Європейська система торгівлі викидами (EU ETS), доповнена Механізмом вуглецевого коригування на кордонах (СВМ), продемонструвала ефективність поєднання ринкових інструментів з нормативним регулюванням. Її запровадження забезпечило суттєве скорочення викидів і одночасно стимулювало інноваційний розвиток промисловості, створюючи умови для сталого економічного зростання. Європейський досвід довів, що успішна кліматична політика можлива лише за умови належного моніторингу, звітності, верифікації та чіткої відповідальності суб'єктів господарювання.

Для України цей досвід має стратегічне значення. Вчасне впровадження національної системи торгівлі

викидами та забезпечення повноцінного функціонування системи моніторингу, звітності та верифікації можуть не лише мінімізувати фінансові ризики, пов'язані з СВАМ, але й перетворити потенційні втрати на внутрішній інвестиційний ресурс для фінансування «зеленого» віднов-

лення. Таким чином, розвиток правового регулювання у сфері скорочення парникових газів в Україні повинен стати невід'ємною складовою євроінтеграційної стратегії, спрямованої на формування конкурентоспроможної, низьковуглецевої та екологічно відповідальної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. СТБ ЄС 101: посібник для початківців із системи торгівлі викидами ЄС. *LIFE ETX*. 2021. С. 35. URL: <https://surl.li/qqqbqk> (дата звернення: 12.10.2025).
2. Greenhouse gas emissions under the EU Emissions Trading System. *European Environment Agency (EEA)*. URL: <https://surl.li/dlsisw> (дата звернення: 12.10.2025).
3. Національна система торгівлі квотами на викиди парникових газів: європейський досвід та український шлях. *Робота народних депутатів в Криворізькому окрузі*. URL: <https://surl.li/thwjkt> (дата звернення: 12.10.2025).
4. Уніят А., Романюта Е., Робейко О. Розширення системи міжнародної торгівлі викидами ЄС (EU ETS) як важливий крок до глобального скорочення викидів і сталого майбутнього для всієї планети. 2024. С. 1-19. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14571218> (дата звернення: 12.10.2025).
5. Про Австрійський національний ETS: досвід запуску системи торгівлі квотами на викиди парникових газів. *Державна екологічна інспекція України*. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/2651> (дата звернення: 12.10.2025).
6. Європейський Зелений Курс. *Екодія*. URL: <https://ecoaction.org.ua/eu-green-deal.html> (дата звернення: 12.10.2025).
7. Пакет ЄС «Fit for 55». *Екодія*. URL: <https://surl.li/neaabzk> (дата звернення: 12.10.2025).
8. *Low Carbon Ukraine*. URL: <https://surl.li/korgpn> (дата звернення: 12.10.2025).
9. 'One Year On' - Implementation of the European Union's Carbon Border Adjustment Mechanism – January 2025. *New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade*. URL: <https://surl.li/showvrp> (дата звернення: 12.10.2025).
10. Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Закон України від 12.12.2019 № 377-IX : станом на 1 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text> (дата звернення: 12.10.2025).
11. Моніторинг, звітність та верифікація викидів парникових газів (МЗВ) з установок. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://surl.li/nylrhk> (дата звернення: 12.10.2025).
12. Про затвердження плану заходів щодо створення національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 21.02.2025 № 146-р. URL: <https://salolii9Ec555A> (дата звернення: 12.10.2025).
13. Затвердження дорожньої карти впровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів: аналіз ключових аспектів та перспектив для України. *Офіс зеленого переходу*. URL: <https://surl.li/tsbxnu> (дата звернення: 12.10.2025).
14. Запуск СТБ в Україні: експерти попередили про потенційні ризики. *ЕкоПолітика*. URL: <https://surl.li/eonwbt> (дата звернення: 12.10.2025).
15. Унаслідок введення СВАМ Україна може втратити \$7,2 млрд ВВП до 2030 року – AgroNews. *AgroNews*. URL: <https://surl.li/ysniip> (дата звернення: 12.10.2025).
16. *United Nations Development Programme*. URL: <https://surl.li/lkivmn> (дата звернення: 12.10.2025).
17. Запровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів в Україні: можливості та виклики. *Екодія*. URL: <https://ecoaction.org.ua/zaprovadzhennia-stv-v-ukraini.html> (дата звернення: 12.10.2025).
18. Українські агрокомпанії ознайомились із європейською системою торгівлі квотами на викиди парникових газів (ETS). *Торгово-промислова палата України*. URL: <https://surl.li/jqrokk> (дата звернення: 12.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ «ІНВАЗІЙНІ ЧУЖОРІДНІ ВИДИ»: ЕКОЛОГО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА**THE LEGAL CATEGORY «INVASIVE ALIEN SPECIES»: ECOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS IN THE CONTEXT OF EUROPEANIZATION OF NATIONAL LEGISLATION****Сушкова В.В., студентка IV курсу факультету юстиції***Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**orcid.org/0009-0003-8192-7640*

Стаття присвячена аналізу підходів до законодавчого унормування суспільних відносин щодо мінімізації поширення та негативного впливу біологічної інвазії на екосистеми України та Європейському Союзу. Доведено, що включення Верховною Радою України до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року такої цілі, як боротьба із розповсюдженням інвазійних чужорідних видів, зумовлює здійснення детального аналізу чинних норм європейського права із подальшою транспозицією останніх до чинних нормативно-правових актів. Завдяки застосуванню компаративістського підходу проведено дослідження критеріїв віднесення виду до інвазійного відповідно до «Методичних рекомендацій щодо оцінки наявного і потенційного впливу (ризиків) інвазійних чужорідних видів» від 15.03.2024 року № 290, розроблених Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України й в європейському Регламенті (ЄС) № 1143/2014. Аргументовано, доцільність вдосконалення понятійно-категоріального апарату й запропонована авторська дефініція задля розкриття його сутності та змісту, а також основних ознак.

Наголошено на практичній значущості розроблення чіткого понятійного апарату в контексті обговорення та прийняття законодавчого проекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення повноважень центральних органів виконавчої влади щодо поводження з інвазійними чужорідними видами рослинного та тваринного світу, в тому числі запровадження заходів щодо протидії та запобігання поширенню таких видів» від 24.01.2025 року.

Опираючись на власні висновки й узагальнення, представлено пропозиції та рекомендації стосовно розробки терміносистеми щодо поводження з інвазійними чужорідними видами, а також вдосконалення національної нормативної бази.

Ключові слова: європейське екологічне право, біологічна інвазія, біорізноманіття, охорона довкілля, біологічна безпека.

The paper is based on study some approaches to the legislative regulation of social relations regarding the minimization of the spread and negative impact of biological invasion on the ecosystems of Ukraine and the EU. It is proven that the inclusion by the Verkhovna Rada of Ukraine into the Fundamental Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period until 2030 of such a goal as combating the spread of invasive alien species necessitates a detailed evaluating of the established rules of European law with their subsequent transposition into existing normative legal acts.

By applying a comparative approach, a study was conducted on the standards to classify some species as invasive pursuant to "Methodological Recommendations for Assessing the Current and Potential Impact (Risks) of Invasive Alien Species" No. 290 dated 15.03.2024, developed by the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine, and the European Regulation (EU) No 1143/2014. The expediency of improving the conceptual and categorical apparatus is argued, and the author's definition is proposed to reveal its essence and content, as well as its main features.

The practical significance of developing a clear conceptual framework is emphasized in the context of discussing and adopting the draft Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Determination of Powers of Central Executive Bodies for the Management of Invasive Alien Species of Flora and Fauna, Including the Introduction of Measures to Counteract and Prevent the Spread of Such Species" dated 24.01.2025.

Based on the author's conclusions and generalizations, proposals and recommendations are provided regarding the development of a terminology system for the management of invasive alien species, as well as the improvement of the national regulatory framework.

Key words: European environmental law, biological invasion, biodiversity, environmental protection, biological safety.

Постановка проблеми. В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року одним із векторів є здійснення превентивних заходів щодо розповсюдження інвазійних чужорідних видів у природних екосистемах, включаючи морські.

Із вітчизняних фахівців у галузі біології, екології та правничих наук працювали над розробкою ефективних заходів контролю над поширенням інвазійних чужорідних видів М. Заверюха, М. Кохно, Е. Туліна, А. Соколова, О. Іващенко, Р. Бурда, Н. Пашкевич, Л. Лисогор, М. Прокпчук, Л. Зуб. Серед інших науковців слід виділити наукові доробки В. Фаунтейна, Д. Раферті, А. Річарді. Однак, варто зазначити, що на сьогодні досі відсутнє законодавче закріплення єдиного понятійного апарату, що стосується змісту «інвазійних чужорідних видів», а також заходів щодо убезпечення подальшого поширення останніх.

Актуальність. В умовах воєнного стану особливо серйозним викликом для держави є збереження біорізноманіття з дотриманням усіх екологічних європейських стандартів. А особливо гострим в умовах безперервного

розвитку адаптивних властивостей інвазійних видів видається питання якнайбільш повного окреслення термінології зазначеного поняття, що стане передумовою розроблення ефективних заходів щодо мінімізації поширення та їх негативного впливу на екосистеми.

Мета статті. Сформулювати науково-обґрунтовану дефініцію поняття «інвазійні чужорідні види» задля забезпечення у майбутньому доцільності віднесення останніх до Переліку інвазійних видів України, тим самим зробити крок до посилення співпраці з Європейським Союзом щодо боротьби із розповсюдженням таких видів.

Методологія наукового дослідження. У ході дослідження було застосовано теоретичний, юридичний, синтетичний методи для висвітлення обраної тематики.

Виклад основного матеріалу. Біологічна інвазія на всесвітньому рівні визнається однією із найглобальніших екологічних проблем. Особливо гостро це відчувається в сучасних умовах розвиненої міжнародної торгівлі, яка, окрім соціально-економічних вигод, завдає невідворотної шкоди екосистемам, дедалі примножуючи поширення

чужорідних інвазійних видів. До того ж розповсюдження загарбницьких видів зумовлене посиленням розвитком сільськогосподарського сектору, а також мінливістю кліматичних умов й пришвидшенням темпів урбанізації.

Ще на початку XXI століття колишнім Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном було ініційовано та представлено «Звіт про оцінку екосистем світу», де зазначається, що біологічна інвазія є однією із визначальних чинників, які впливають на деградацію екосистем та зниження рівня біорізноманіття [12]. Однак варто зауважити, що темпи поширення інвазійних чужорідних видів значно збільшилися впродовж останніх років. Зокрема, з 1872 видів, які зараз вважаються вразливими в Європі, 354 перебувають під загрозою зникнення через інвазійні чужорідні види. При цьому сукупна вартість збитків від поширення зазначених видів по всьому світу на сьогодні складає близько 5% світової економіки [9]. Надалі без впровадження з боку держави ефективних заходів контролю швидкість біологічної інвазії та ризики, які вона заподіює для екосистем і здоров'я населення зростатимуть.

Не зважаючи на таке, в українському «законодавчому ґрунті» термін «інвазія» з'явився не так давно. До юридичного закріплення зазначеної дефініції дотримувалася загальнови́знаний пострадянський принцип культивува́ції інтродукованих інвазійних видів завдяки їхньому високому рівню плодючості та стійкості до кліматичних змін та природних умов. Чи не вперше законодавець на рівні стратегічних програмних документів висвітлює необхідність боротьби із біологічною інвазією в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, що є безумовно позитивним зрушенням [11].

Однак на сучасному етапі розвитку, вбачається, що українське законодавство досі не відповідає міжнародним екологічним стандартам, зокрема у сфері біобезпеки та біорізноманіття. Одним із найвідчутніших недоліків в українському законодавстві є відсутність заходів щодо запобігання поширенню інвазійних чужорідних видів рослин та мінімізації їх негативного впливу на біорізноманіття, пов'язані екологічні послуги, а також здоров'я населення та економічний добробут.

Заслугове на увагу те, що з боку виконавчої гілки влади все ж таки було ініційовано деякі зміни у регулюванні окресленого проблемного питання, однак практична реалізація останніх так і не сталася. Йдеться про Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів «Про затвердження Переліку інвазійних видів дерев із значною здатністю до неконтрольованого поширення, заборонених до використання у процесі відтворення лісів» від 03.04.2023 року № 184, який було скасовано у жовтні того ж року. Втрата чинності останнього була зумовлена перевагою економічних вигод для вітчизняного виробника від реалізації тих видів рослин, що увійшли до вищезгаданого Переліку. Разом з тим, необхідно констатувати, що даний нормативно-правовий акт не був достатньо виваженим, оскільки ані науково-обґрунтованої оцінки ризиків від інтродукції чужорідних видів рослин, ані методологічні критерії їх класифікації як інвазійних фактично не було представлено.

Вірогідно врахувавши подібні недоліки, Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України було опубліковано Наказ «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо оцінки наявного і потенційного впливу (ризиків) інвазійних чужорідних видів» від 15.03.2024 року № 290, який по суті систематизує основні підходи щодо критеріїв віднесення інтродукованих видів рослин та тварин до інвазійних, а також поточний та потенційний вплив останніх [5] (далі – Методичні рекомендації). Разом з тим Міндовкілля ініціювало розроблення проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення повноважень центральних

органів виконавчої влади щодо поводження з інвазійними чужорідними видами рослинного та тваринного світу, в тому числі запровадження заходів щодо протидії та запобігання поширенню таких видів» [6] (далі – Проєкт).

На рівні ж Європейського Союзу критерії віднесення певного виду до інвазійного зазначається в Регламенті Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1143/2014 від 22 жовтня 2014 року (далі – Регламент). Зокрема, Регламент виділяє такі ознаки інвазійних індукованих видів: 1) поширення за межами свого первинного ареалу; 3) здатність утворювати популяцію стійку до поточних та прогнозованих кліматичних умов; 4) можливість таких видів негативно впливати на біорізноманіття та екологічні послуги, а також здоров'я людей та економічне благополуччя. Принциповим є те, що віднесення виду до інвазійного мусить базуватися на вичерпних та актуальних наукових даних. Для підтримки цього контрольного механізму Регламенту та забезпечення прозорого оновлення Переліку інвазійних чужорідних видів, що становлять загрозу всьому Союзу (далі – Перелік Союзу) Регламент передбачає створення спеціалізованого наукового форуму, який виконує свою дорадчу функцію при Комітеті, що розглядає та затверджує імплементаційні акти, надані Комісією, компетентною до внесення певних видів до інвазійних [7].

Порівнюючи документи, виявляється примітним те, що в Методичних рекомендаціях чи не вперше були консолідовані певні уявлення про зміст поняття «інвазійний чужорідний вид». Дослідивши представлене визначення маємо констатувати, що такі види наділяються фактично тотожними характеристиками, що були попередньо зазначені в Регламенті, хоча і несуттєво вирізняються певними особливостями. Зокрема, «Методичні рекомендації щодо оцінки наявного і потенційного впливу (ризиків) інвазійних чужорідних видів» від 15.03.2024 року № 290, у порівнянні із Регламентом відокремлюють й інші властивості інвазійних чужорідних видів, йдеться про: 1) *опосередковану* участь людини у натуралізації таких видів за межами свого первинного ареалу; 2) схильність до *активної* репродукції життєздатних популяцій [5].

У свою чергу фахівець у галузі садівництва та арбористики Фаунтейн В. наводить наступні ознаки інвазійних видів: 1) чужорідність; 2) монопоїність (як унікальну екологічну перевагу над аборигенними видами); 3) *стійкість до антропогенного та природного впливу*; 4) значний темп розвитку, зумовлений ефективною репродуктивною стратегією (вегетація кореневою системою, раннє досягнення репродуктивної зрілості та життєздатність утвореної популяції); 5) привабливість для тварин, а також для людей (висока естетична цінність); 6) виявляє інвазійні властивості в інших регіонах [1] – хоча зазначений критерій є спірним, оскільки певний вид може проявляти високу інвазійну активність із прив'язкою до однорідних абіотичних умов (однорідність кліматичних поясів і т.п.).

Продовжуючи дослідження доцільно погодитися із запропонованим твердженням Рафферті Д., провідним науковцем у сфері державної політики щодо навколишнього середовища, який стверджує, що інвазійним видом можна вважати будь-який немісцевий організм, що завдає суттєвої шкоди екосистемі, яку останній колонізує завдяки **конкурентним перевагам** порівняно з автохтонними видами. Як доводить науковець, певні види можуть стати загарбницькими на вторинному ареалі у зв'язку із відсутністю природних ворогів та водночас наявністю значної кількості поживних ресурсів, що лише стимулює їх розвиток. До того ж розвинені аелопатичні властивості останніх детермінують вимирання місцевих видів, а в найгіршому випадку – стимулюють виникнення інвазійного парадоксу [2].

Варто погодитися з тим, що чужорідний вид включає в себе не тільки окремий вид, підвид або ж нижчий таксон, інтродукований за межі свого природного минулого

чи поточного ареалу, а і будь-які частини, зокрема, гамети, насіння, яйця чи пропагули такого виду, які здатні вижити та згодом активно розмножитися [3].

При розробці дефініції доцільно враховувати наукові здобутки, отримані екологом Річардом Е., який при визначенні інвазійного виду зосереджується на високому рівні експоненційній поширеності останніх, внаслідок чого і здійснюється руйнівний вплив на довкілля. Вчений наголошує на тому, що популяція інвазійних організмів має бути натуралізованою в межах «інтродукованого ареалу», при цьому тиск пропагули має бути високим (інакше кажучи – поширення (транспортування) значної кількості особин інвазійних видів із супутнім збільшенням частоти події інтродукції) [4]. Високий тиск пропагули фактично дозволяє організмам-загарбникам успішно подолати екологічний бар'єр (можливість репродукувати життєздатну видову популяцію); генетичний бар'єр (уникнення інбридингової депресії); бар'єр середовища існування (щільне осередження на мікробіотопах інвазійними чужорідними видами, що призводить до реструктуризації екосистеми місцевих видів), тим самим адаптуватися (прижитися) до нового природного середовища.

Додаємо, що в науковій доктрині відокремлюють модель кількісного приживлення, представленої Лонсдейлом: $E = I \cdot S$, де E – примноження популяції інвазійного виду в певному регіоні; I – кількість інтродукованих видів; S – добуток рівня виживання кожного виду. При цьому величина S відображає ймовірність до виживання цілої популяції інвазійного виду та, у свою чергу, базується на *конкурентній перевазі* останнього над автохтонним видом.

До того ж одна із сучасних гіпотез «механізму інвазії» пояснює успіх чужорідних видів їхнім уникненням природних ворогів після прибуття в новий регіон, і їхньою внутрішньою перевагою над місцевими конкурентами, які обтяжені власними ворогами. Однією з причин, чому рослини, які в своєму рідному ареалі зазнають сильного поїдання тваринами, можуть процвітати в нових регіонах, є те, що, за відсутності природних ворогів, вони можуть перерозподілити енергетичні витрати на захист у бік розмноження та зростання, і таким чином стати *більш конкурентоспроможними*.

В українській еколого-правовій науці також запропоновано науково обґрунтовані підходи віднесення певних видів до інвазійних.

У свою чергу фахівці у галузі біологічних наук Н. Пашкевич, Л.Зуб, Л. Лисогор, М. Прокопчук виокремлюють такі критерії задля віднесення певного виду до інвазійного: 1) екологічна сумісність із вторинним ареалом; 2) евривалентність; 3) просторова універсальність; 4) здатність до активної репродуктивної функції та самостійного поширення на великі дистанції; 5) здатність регулярно вселятися в не порушені, неушкоджені ділянки природних угруповань. При цьому інвазійні чужорідні види здатні до трансформування структури біотопу, призводячи до незворотних змін у складі природних угруповань [13]. До наведеного додаємо, що М. Заверюха зазначає, що інтродуковані небезпечні види здатні до швидкого приживлення, пояснюючи це конкурентною перевагою останніх [14].

При цьому Е. Туліна, фахівчиня в еколого-правничій галузі, зазначає, що змістовна характеристика поняття «інвазійні чужорідні види» вибудовується на наступних ознаках, як-от: 1) немісцеві; 2) інтродуковані *умисно* або *випадково* за межами свого первинного ареалу; 3) розмножуються та поширюються такими способами, що мають негативний вплив на навколишнє середовище, до якого останніх було введено. Вважаємо, що підхід, запропонований науковицею потребує подальшого вдосконалення, оскільки зміст дефініції «немісцевий» за своїм етимологічним значенням фактично вказує на походження лише із певної географічної місцевості, а не вказує на окрему родову приналежність [8].

Формулювання однозначного понятійного апарату, зокрема щодо дефініції «чужорідних інвазійних видів» не є виключно науковим об'єктом дослідження, оскільки аналізуючи вищенаведений законодавчий Проект можна дійти висновку, що питання фактичного використання запропонованого визначення неодмінно торкнеться практичного аспекту його реалізації. Йдеться про використання таких видів задля суспільних потреб, зокрема з метою озеленення населених пунктів. Зазначене підкріплюється змінами, які пропонується увести Проектом, розробленим Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», а також інших законодавчих актів, зокрема це стосується Закону України «Про благоустрій населених пунктів», а також Лісового кодексу. Особливу увагу привертає на себе положення, що відображені в представлених нормах статті 20-3, п. «д» ч. 1 ст. 20-4, ст. 53-1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» й ч. 8 ст. 28 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» [6]. Примітно, що в Проекті, ряд змін до ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», зокрема до ч. 2 ст. 53-1 фактично дублюють положення Методичних рекомендацій, які встановлюють вищезазначені критерії для віднесення певного виду до інвазійного, водночас п. «д» ч. 1 ст. 20-4 передбачає можливість використання інвазійних чужорідних видів з метою *відновлення зелених насаджень в межах населених пунктів*. Деталізується механізм реалізації наведеного положення в запропонованих змінах до нововведеної ч. 8 ст. 28 Закону України «Про благоустрій населених пунктів»: орган виконавчої влади АРК з питань охорони навколишнього природного середовища, обласні, Київська, Севастопольська міські державні адміністрації за погодженням із Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України реалізують свої повноваження шляхом надання *дозволів на відновлення зелених насаджень, утворених із інвазійних видів рослин, які були культивовані до затвердження Переліку інвазійних чужорідних видів України*. Виходячи з того, що такі види виявляють надвисокі темпи розвитку, а також ефективні стратегії розмноження, очевидними є переваги у їх розповсюдженні задля задоволення естетичних потреб, а також отриманню деяких екологічних послуг, зокрема поглинання вуглекислого газу, захист ґрунтів від ерозії. Однак варто констатувати, що запропоновані зміни підмінюють поняття «інвазійних чужорідних видів», змішуючи останнє із змістом дефініції «зелені насадження». Вважаємо, що такі зміни фактично порушують наявні екологічні стандарти в галузі біобезпеки, адже по суті відкривають легальний шлях до поширення інвазійних видів рослин - зелені насадження є об'єктом охорони з боку органів державної влади, а також органів місцевого самоврядування.

У свою чергу Регламент надає можливість використовувати такі види за дозвоільною системою лише у виключних випадках, серед яких є науково-дослідницькі роботи, зокрема і такі, що пов'язані із виробленням лікарських засобів з продуктів, отриманих у результаті життєдіяльності інвазійних видів, або ж збереження останніх *ex-situ*, а також здійсненні заходів соціально-економічного характеру із мотивів крайньої суспільної необхідності. Якщо ж суб'єкти утримують певний комерційний запас інвазійних видів, які вже були віднесені до Переліку Союзу, то таким особам надається строк до двох років задля забезпечення дій пов'язаних із збутом таких видів шляхом укладання відповідних правочинів або ж для цілей медикаментозної діяльності - передання особин науково-дослідним установам або в заклади збереження *ex-situ*; або ж безстрокове осадження інвазійних рослин, включених до Переліку Союзу, *лише за умови реалізації заходів із управління такими видами, а саме контроль за їх поширенням*. Некомерційні ж користувачі можуть набути право на утри-

При наданні права на утримання інвазійних чужорідних видів як комерційним, так і некомерційним суб'єктам, а також науково-дослідним установам, застосовуються правила контрольованого утримання. Недотримання цих імперативів призводить до позбавлення відповідних суб'єктів права на подальше використання цих видів у власній діяльності, що супроводжується передачею інвазійних видів організаціям, які здійснюють наукові дослідження чи заходи зі збереження, або ж анулюванням виданого дозволу таким установам. При чому таке **контрольоване утримання** передбачає тримання організмів у **закритих об'єктах**, із супроводжуючими заходами очищення, опрацювання відходів та технічного обслуговування, що **фізично унеможлиблює неконтрольоване поширення** або ж **вилучення** неупроваженою на те особобою **інвазійних чужорідних видів** [7].

Вважаємо, що в Методичних рекомендаціях необхідно конкретизувати зазначення про «опосередковану участь особи» у діяльності, пов'язаній із натуралізацією небезпечних інтродукованих видів. По-перше, відповідно до Протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття від 12.09.2002 р. інтродукцію класифікують залежно від участі людини в поширенні чужорідних видів на «умисну» та «випадкову». У свою чергу під випадковою інтродукцією слід розуміти неконтрольоване або ненавмисне вселення видів у нові екосистеми [10]. По-друге, враховуючи міжнародні правові стандарти, встановлені Протоколом про біобезпеку, формулювання Методичних рекомендацій щодо «опосередкованої участі особи» у діяльності, пов'язаній із введенням інвазивних

Отже, зважаючи на наведені позиції провідних вчених в галузі біології, європейські екологічні стандарти, а також твердження правників-екологів, сформульовано наступне авторське бачення змісту досліджуваного поняття: «інвазійні чужорідні види» - це немісцевий вид, підвид, нижчий таксон або відтворювальні частини такого організму, що натуралізувався і здобув конкурентну перевагу над автохтонними видами в межах інтродукованого ареалу, внаслідок умисної чи випадкової інтродукції, життєдіяльність якого пов'язують із ризиками неконтрольованого поширення способом, що завдає шкоди біорізноманіттю, екосистемам, екологічним послугам, а також здоров'ю людини та економіці.

На підставі проведеного дослідження, маємо визнати, що суб'єкти нормотворчості зіткнулися з низкою проблем, як-то: 1) нівеляція положень Регламенту ЄС № 1143/2014 щодо суворой дозвільної системи та принципів контрольованого утримання, 2) змішування різних родів правових понять, таких як «зелені насадження» та «інвазійні чужорідні види». Представлено авторське визначення «інвазійних чужорідних видів» з урахуванням досвіду країн ЄС в сфері регулювання поширення та мінімізації негативного впливу таких видів на навколишнє середовище, а також наукових підходів фахівців у галузі біології, екології й екологічного права щодо виокремлення їх ознак.

1. William M. Fountain. Invasive Species: understanding the characteristics: Urban Forest Initiative. *Martin-Gatton College of Agriculture, Food and Environment*. URL: <https://ufi.mgcafe.uky.edu/treetalk/invasive-characteristics> (дата звернення: 25.10.2025).
2. John P. Rafferty. Invasive species: Unwanted travelers on international ships: *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/science/invasive-species> (дата звернення: 25.10.2025).
3. What are Invasive Alien Species? *Convention on Biological Diversity*: вебсайт. URL: <https://www.cbd.int/invasive/WhatareIAS> (дата звернення: 25.10.2025).
4. Anthony Ricciardi. Invasive Species: chapter 10. *Encyclopedia of Sustainability Science and Technology edited by Robert A. Meyers*: URL: https://www.researchgate.net/publication/250917400_Invasive_Species/link/02e7e51edf1563def4000000/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnNOUGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19 (дата звернення: 25.10.2025).
5. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо оцінки наявного і потенційного впливу (ризиків) інвазійних чужорідних видів: наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів від 15.03.2024 р. № 290. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0290926-24#Text> (дата звернення: 25.10.2025).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення повноважень центральних органів виконавчої влади щодо поводження з інвазійними чужорідними видами рослинного та тваринного світу, в тому числі запровадження заходів щодо протидії та запобігання поширенню таких видів: проект Закону України від 24.01.2025 р. URL: <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-propylyudnennya-proyektu-zakonu-ukrayiny-pro-vnesennya-zmin-do-deyakyh-zakonodavchyh-aktiv-ukrayiny-shhodo-vyznachennya-povnovazhen-tsentralnyh-organiv-vykonavchoyi-vlady-shhodo-povodi/> (дата звернення: 25.10.2025).
7. Про запобігання проникненню і поширенню інвазійних чужорідних видів та управління ними: Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 22.10.2014 р. № 1143/2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_032-14#Text (дата звернення: 25.10.2025).
8. Е. Туліна Правове регулювання інтродукції в Україні. *Проблеми законності*. 2021. № 154. URL: file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Legal_regulation_of_introduction_in_Ukraine.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
9. Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя. Звернення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського Економічно-Соціального Комітету та Комітету Регіонів (неофіційний адаптований переклад українською) / пер. з англ. О. Осипенко; ред. та адапт. А. Куземко та ін. — Чернівці : Друк Арт, 2020. — 24 с.
10. Протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття від 12.09.2002 р. URL: http://http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935 (дата звернення: 25.10.2025).

11. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 25.10.2025).
12. Guide to the Millennium Assessment Reports: *Millennium Ecosystem Assessment*. Вебсайт. URL: <https://www.millenniumassessment.org/en/index.html> (дата звернення: 25.10.2025).
13. Пашкевич Н., Зуб Л., Лисогор Л., Прокопук М. До критерії оцінки загрози інвазійних чужорідних видів об'єктам природно-заповідного фонду України. *Моніторинг та охорона біорізноманіття в Україні / Серія: «Conservation Biology in Ukraine»*. – Вип. 16, Т. 3. – С. 265–271. URL: https://www.researchgate.net/profile/Nataliia-Pashkevych/publication/341542316_DO_KRITERIIV_OCINKI_ZAGROZ_INVAZIJNIH_CUZORIDNIH_VIDIV_OB'EKTAM_PZF_UKRAINI/links/5ec669b492851c11a87b05b1/DO-KRITERIIV-OCINKI-ZAGROZ-INVAZIJNIH-CUZORIDNIH-VIDIV-OBEKTAM-PZF-UKRAINI.pdf#page=268 (дата звернення: 29.10.2025).
14. Заверюха М. Щодо питання правового режиму інвазійних дерев в Україні. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м Одеса, 26 квітня 2024 року. URL: https://www.researchgate.net/profile/Viacheslav-Sushko/publication/384867045_Susko_Vaceslav_Viktorovic_Nacionalnij_universitet_Odeska_uridicna_akademia_docent_kafedri_kriminalistiki_detektivnoi_ta_operativno-rozsukovoi_dialnosti_kandidat_medicnih_nauk_MOBING_NA_ROBOTI_ZAHIST_P/links/670abf2a68e0f20a611060ce/Susko-Vaceslav-Viktorovic-Nacionalnij-universitet-Odeska-uridicna-akademia-docent-kafedri-kriminalistiki-detektivnoi-ta-operativno-rozsukovoi-dialnosti-kandidat-medicnih-nauk-MOBING-NA-ROBOTI-ZAHIS.pdf#page=724 (дата звернення: 29.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 355.45:342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/36>

ХАРАКТЕРИСТИКА ПИСЬМОВИХ ПРАВОВИХ АКТІВ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ ПРАВАЗАСТОСОВНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ТА ЇХ РОЛЬ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТОЧНИХ ЗАДАЧ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

CHARACTERISTICS OF WRITTEN LEGAL ACTS OF THE MILITARY ADMINISTRATION OF LAW ENFORCEMENT ORIENTATION AND THEIR ROLE IN THE IMPLEMENTATION OF CURRENT TASKS OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR OF UKRAINE

Богуцький В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0003-3253-3493

Григоренко Є.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
професор кафедри військового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
консультант
Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки,
оборони та розвідки,
голова
Громадська наукова організація «Правова експертиза та інновації»
orcid.org/0000-0002-5305-1712

Мех Ю.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-0191-1020

У статті дається змістовна характеристика письмовим актам військового управління правозастосовної спрямованості. Констатується, що письмові акти військового управління правозастосовної спрямованості мають свою специфіку, до них висуваються суттєві вимоги, пов'язані із забезпеченням їх законності та якості викладенні матеріалу. Їх видання передбачає використання всієї палітри правил та вимог юридичної техніки, що, у свою чергу, висуває вимоги до підготовки командирів всіх рівнів щодо можливостей належного здійснення правової роботи. Акти військового управління виступають як важлива змістовна складова військового управління. У той же час, будучи складовою, вони не замінюють собою військове управління, але в концентрованому вигляді визначають його суть. Це зумовлено тим, що військове управління охоплює собою цілу низку різних складових суто організаційного характеру, деякі з яких мають мінливий та відносно варіативний характер.

Для забезпечення здатності видавати, правильно розуміти, тлумачити та виконувати акти військового управління військовослужбовці, відповідно займаної посади, повинні мати обов'язковий для цих завдань рівень правової освіти, навченості військової справі, практичної підготовленості. Наявність таких знань, їх якість та повнота є умовою ефективного функціонування всіх складових сектору безпеки та оборони України.

У межах характеристики письмових актів військового управління правозастосовної спрямованості вказується на їх специфічні риси. До них зокрема, віднесено те, що вони повинні бути спрямовані на реалізацію загальної мети військового управління, їх видання повинно здійснюватися з дотримання як норм матеріального права, так і процесуального (передусім, адміністративно-процесуального права), вони повинні бути зумовлені реальними поточними потребами, що виникають у конкретних умовах та в конкретний час у межах реалізації конкретних задач військового управління тощо.

Письмові акти військового управління правозастосовної спрямованості мають свою специфіку, до них висуваються суттєві вимоги, пов'язані із забезпеченням їх законності та якості викладенні матеріалу. Їх видання передбачає використання всієї палітри правил та вимог юридичної техніки, що, у свою чергу, висуває вимоги до підготовки командирів всіх рівнів щодо можливостей належного здійснення правової роботи.

Ключові слова: військове управління, органи військового управління, сектор безпеки та оборони України, правові акти військового управління, законність у системі військового управління.

The article provides a substantive description of written acts of military administration of a law enforcement orientation. It is stated that written acts of military administration of a law enforcement orientation have their own specifics, significant requirements are imposed on them related to ensuring their legality and the quality of the presentation of the material. Their publication involves the use of the entire palette of rules and requirements of legal techniques, which, in turn, imposes requirements on the training of commanders of all levels regarding the possibilities of proper implementation of legal work. Acts of military administration act as an important substantive component of military administration. At the same time, being a component, they do not replace military administration, but in a concentrated form determine its essence. This is due to the fact that military administration encompasses a whole range of different components of a purely organizational nature, some of which are variable and relatively variable in nature.

To ensure the ability to issue, correctly understand, interpret and execute acts of military administration, military personnel, according to the position held, must have the level of legal education, military training, and practical training required for these tasks. The availability of such knowledge, its quality and completeness are a condition for the effective functioning of all components of the security and defense sector of Ukraine.

Within the framework of the characteristics of written acts of military administration of a law enforcement orientation, their specific features are indicated. These include, in particular, that they must be aimed at implementing the general goal of military administration, their issuance must be carried out in compliance with both substantive and procedural law (primarily, administrative and procedural law), they must be determined by real current needs that arise in specific conditions and at a specific time within the framework of implementing specific tasks of military administration, etc.

Written acts of military administration of law enforcement orientation have their own specifics, they are subject to significant requirements related to ensuring their legality and quality of presentation of the material. Their publication involves the use of the entire palette of rules and requirements of legal techniques, which, in turn, imposes requirements for the training of commanders of all levels in the ability to properly carry out legal work.

Key words: military administration, military administration bodies, security and defense sector of Ukraine, legal acts of military administration, legality in the military administration system.

Вступ. Система військового управління спрямована на забезпечення реалізації тих задач, що покладаються на різноманітні складові сектору безпеки та оборони України. Наведене суттєвим чином актуалізується в умовах правового режиму воєнного стану. При чому військове управління має своє концентроване втілення саме в актах військового управління. Вони бувають усними, конклюдентними та письмовими. Першим двом видам актів військового управління ми вже приділяли увагу на сторінках цього видання [1, с.260]. З огляду на особливу значущість актів військового управління, що видаються у письмовій формі, слід окрему увагу приділити їм як важливим атрибутам військового управління.

Виклад основного матеріалу. Акти військового управління виступають як важлива змістовна складова військового управління. У той же час, будучи складовою, вони не замінюють собою військове управління, але в концентрованому вигляді визначають його суть. Це зумовлено тим, що військове управління охоплює собою цілу низку різних складових суто організаційного характеру, деякі з яких мають мінімальний та відносно варіативний характер. Наприклад, Г. О. Пономаренко вказує на те, що певна частина управлінської діяльності не втілюється у відповідних правових формах та не пов'язана з виданням правових актів, а також здійсненням юридично значущих дій [2, с.50]. Можна погодитися з цим висновком частково, якщо «частина управлінської діяльності не втілюється у відповідних правових формах та не пов'язана з виданням правових актів», вона обов'язково ґрунтується на аналогічних існуючих правових формах та, в подальшому, як правило, після настання певних негативних наслідків саме від відсутності належного правового регулювання такої діяльності, обов'язково регламентується відповідними актами військового управління. На цьому тлі, видання актів військового управління виглядає більш формалізованим процесом, а, якщо йдеться про письмові акти військового управління, то вони залишаються зафіксованими та зберігаються відповідно до вимог чинного законодавства.

Для забезпечення належного рівня керованості, боєздатності та боєготовності військових формувань використовуються всі форми правового впливу на об'єкти військового управління, але ж більш юридично значущою ланкою впливу є видання письмових актів військового управління, причому не тільки з причин спрощення можливості притягнення відповідних осіб до юридичної відповідальності, а з головною метою - точним, гарантованим досягненням саме тих результатів, які вимагається змістом актів військового управління.

Важливий аспект, висвітлення якого дасть змогу отримати більш повне уявлення про акти військового управління та в першу чергу правозастосовної спрямованості,

пов'язаний з тими характерними особливостями таких актів, а також вимогами, які висуваються до них. Отже, видання письмових правозастосовних актів військового управління як певний проміжний результат військового управління передбачає вжиття цілого циклу заходів, наявність яких детермінована певними обставинами.

По-перше, вказані акти повинні бути спрямовані на реалізацію загальної мети військового управління, а саме забезпечення національної безпеки та оборони держави, яка розкривається в конкретних завданнях, що передбачено Конституцією України та законами України. У правовій доктрині державне управління традиційно розглядали як загальну функцію держави та державного апарату, яка реалізується для організації та упорядкування соціальних процесів (В. В. Копейчиков). З цього приводу варто відзначити те, що військове управління за вищевказаною логікою може виступати як певна конкретизація такої загальної функції держави у напрямі забезпечення обороноздатності та національної безпеки [3, с.57, с. 42, с. 157] і здійснюється вона структурними підрозділами сектору безпеки і оборони як складовою частиною державного апарату.

Суттєва деталізація загальних стратегічних завдань військового управління може здійснюватися за посередництвом підзаконних нормативно-правових актів, які до того ж можуть бути актами військового управління (безперечно, правотворчого характеру). Так, наприклад, Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України, що було затверджено наказом Міністра оборони України від 16 липня 1997 року є актом військового управління, що має нормативний характер. Вказане положення дуже докладно конкретизує обов'язки широкого кола посадових осіб та вказує на їх спільне завдання щодо постійного розвитку військового (корабельного) господарства, впровадження наукової організації праці при його веденні, постійного поліпшення матеріально-побутових умов та задоволення культурних потреб військовослужбовців, ощадливих та економних витрат матеріальних засобів і коштів, умілого й ефективного використання техніки при виконанні господарських заходів. Як видно, названий підзаконний нормативно-правовий акт, що також виступає як акт військового управління (правотворчий акт) конкретизує загальну мету військового управління щодо організації та ведення військової господарської діяльності широким колом суб'єктів військового управління. При цьому така господарська діяльність, по-перше, повинна здійснюватися виключно з метою одержання додаткових джерел фінансування життєдіяльності військ (сил) для підтримання на належному рівні їх бойової та мобілізаційної готовності, а, по-друге, не повинна негативно позначитися на їх боєготовності та боєздатності (частина

третя статті 1 Закону України “Про господарську діяльність у Збройних Силах України”). У той же час, варто констатувати той факт, що на цьому рівні конкретизація стратегічних задач та цілей військового управління не завершується. Адже, правотворчі акти військового управління у цьому аспекті виступають лише зв’язувальною ланкою. Доведення ж до виконавців максимально конкретизованих завдань здійснюється за посередництвом саме актів військового управління правозастосовної спрямованості та у першу чергу письмових.

По-друге, видання актів військового управління повинно здійснюватися з додержання як норм матеріального права, так і процесуального (передусім, адміністративно-процесуального права). Зокрема, існує ціла низка процесуально-процедурних вимог, які висуваються до органів військового управління у межах видання ними актів військового управління. Наприклад, Наказом Міністерства оборони України № 370 від 26 липня 2018 року було затверджено Інструкцію з діловодства та документування управлінської інформації в електронній формі в Міністерстві оборони України та Генеральному штабі Збройних Сил України. Вказаною Інструкцією визначається зміст і загальні вимоги стосовно документування управлінської інформації та організації роботи з документами, створеними в паперовій та електронній формі в апараті Міністерства оборони України, Генеральному штабі Збройних Сил України, командуваннях видів Збройних Сил України, інших органах військового управління, установах, організаціях, які структурно входять до складу Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗС України, а також на підприємствах, що належать до сфери управління вказаного міністерства, незалежно від способу фіксації та відтворення інформації, яка міститься в документах, включаючи їх підготовку, реєстрацію, облік і контроль за виконанням. Отже, вказана Інструкція містить адміністративно-процесуальні норми, спрямовані на унормування процедури видання актів військового управління. Крім того, процесуально-процедурні норми щодо видання правозастосовних актів військового управління, зокрема, наказів мають місце у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України (статті 35-38). Все це зумовлено, на думку С. Ю. Полякова, достатньо високим рівнем процесуалізації військових управлінських відносин, незважаючи на те, що переважна більшість процесуальних норм є ізольованими й не сформованими у повноцінний процесуальний інститут [4, с. 112].

По-третє, акти військового управління повинні бути зумовлені реальними поточними потребами, що виникають у конкретних умовах та в конкретний час у межах реалізації конкретних задач військового управління. Наприклад, пунктом 15 Положення про облік та використання коштів спеціального фонду державного бюджету в Міністерстві оборони України, що затверджено наказом Міністерства оборони України № 400 від 3 серпня 2016 року, встановлено, що департамент фінансів Міністерства оборони України щороку до 15 січня, виходячи з доведеного Державною казначейською службою України витягу з розпису витрат спеціального фонду державного бюджету з розподілом за видами надходжень на відповідний рік, готує та доводить до бюджетних установ інформацію щодо реквізитів спеціальних реєстраційних рахунків Міністерства оборони України за відповідними бюджетними програмами для зарахування власних надходжень.

По-четверте, акти військового управління передбачають врахування широкого кола чинників як технічного спрямування, такі і суто соціального. Наприклад, командир, видаючи наказ повинен його сформулювати таким чином, щоб це було зрозуміло підлеглому. При цьому чинне законодавство передбачає як обов’язкову умову те, що такий наказ повинен бути сформульований чітко і не може допускати подвійного тлумачення.

По-п’яте, з огляду на те, що у межах актів військового управління матеріалізується воля держави, спрямована на вирішення оборонних питань, то такі акти повинні чітко та у повному обсязі бути виконані, оскільки у зворотному випадку це призведе до втрати авторитету не лише окремого суб’єкта, що його видав (командира, начальника), але й системи військового управління. Не випадково, на командира покладається відповідальність за виданий ним наказ, чим підкреслюється значущість всебічної реалізації військового управління. Так, згідно з абзацом 1 статті 36 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, командир (начальник) відповідає за відданий наказ, його наслідки та відповідність законодавству, а також за невжиття заходів для його виконання, за зловживання, перевищення влади чи службових повноважень.

По-шосте, у межах ухвалення актів управління та сформульованих у ньому задач, суб’єкт військового управління зобов’язаний враховувати реальний стан суспільних відносин у системі суб’єкт-об’єкт або суб’єкт-суб’єкт-об’єкт військового управління. Це передбачає те, що суб’єкт бере до уваги реальний стан об’єкта, з точки зору можливості виконання владних приписів, здатність інших суб’єктів впливати на об’єкти. Класична правова конструкція стосовно потреби врахування системи “соціальних координат” у військовому середовищі при здійсненні військового управління сформульована в абзацах 1 та 2 статті 38 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України. У цих нормативно-правових приписах чітко встановлено, що у разі коли військовослужбовець, який виконує наказ, отримав від іншого командира (начальника), старшого за службовим становищем чи військовим званням, новий наказ, що стане перешкодою для виконання попереднього, він доповідає про це командирові (начальникові), який віддав наступний наказ, і після отримання його згоди припиняє виконання попереднього наказу. У цьому випадку, командир, отримавши інформацію про те, що підлеглий уже виконує наказ командира, що є нижчим у службовій ієрархії, повинен враховувати загальну мету та завдання військового управління для ухвалення рішення про припинення виконання підлеглим попереднього наказу та виконання виданого ним наказу. Для цього він повинен враховувати значущість для виконання завдань військового управління цих двох наказів. Якщо наказ попередній є більш важливим для виконання таких завдань, навіть за умови, що його віддав командир, який є молодшим за службовим становищем чи військовим званням за нього, то доцільно не припиняти виконання такого наказу. У разі ж зворотної ситуації існують всі фактичні, ієрархічні та правові підстави для припинення виконання підлеглим попереднього наказу та виконання наказу нового. У той же час, така ситуація вимагає одного застереження. Суть його зводиться до того, що командир (начальник), який віддав наступний наказ, повинен поінформувати про це командира (начальника), який віддав попередній наказ. Зазначений підхід законодавця є виваженим та таким, що спрямовано на забезпечення існування військового управління як збалансованої системи з відповідним цілісним інформаційним забезпеченням та в організаційному та правовому плані з несуперечними актами військового управління.

По-сьоме, суб’єкт військового управління, впливаючи актами на об’єкт управління, чинить на нього такий вплив, що може змінювати кількісні та якісні показники об’єкта управління. У зв’язку з цим, суб’єкт повинен це брати до уваги та здійснювати таку діяльність з урахуванням недопущення виснаження об’єкта управління, а натомість створення умов щодо його подальшого розвитку у межах воєнної доктрини та його призначення у секторі безпеки і оборони.

По-восьме, акти військового управління видаються регуляторно з врахуванням настання відповідних юридичних фактів: дій (наприклад, вчинення дисциплінарного право-

порушення та видання наказу щодо притягнення військовослужбовця до дисциплінарної відповідальності) та подій (причому, настання зимового часу та перехід на зимову форму одягу). У той же час, з огляду на те, що військове управління носить безперервний характер, то правозастосовна діяльність теж носить характер безперервного процесу. Йдеться передусім про збір інформації, аналіз управлінського середовища, забезпечення постійної готовності до оперативного ухвалення правозастосовних актів військового управління.

По-дев'яте, видання актів військового управління можна розглядати як юридичні факти, що тягнуть за собою виникнення, зміну або припинення військово-службових правовідносин, а ті акти військового управління, що мають нормативний характер — сприяють ухваленню, зміні чи скасуванню правових норм. Але в будь-якому випадку їх можна розглядати з позиції юридичних фактів та здатності породжувати, змінювати та припиняти військово-службові правовідносини. Крім того, виконання таких актів може тягти за собою виникнення цілої низки юридичних фактів. У свою чергу, не виконання актів військового управління чи неналежне виконання таких актів теж може виступати як юридичні факти, що породжують виникнення правовідносин юридичної відповідальності. При цьому такі правовідносини включають обов'язкового суб'єкта — державу, що може уособлюватися командиром (начальником), органом військового управління, правоохоронним органом, судом, що вживає заходів щодо притягнення винного до відповідальності. Другим суб'єктом може бути особа (як правило, військовослужбовець), на яку було спрямовано відповідний акт, і яка його не виконала. Крім того, може бути й особа (командир, начальник), що видала такий акт та не вжила заходів щодо його виконання. Як уже зазначалось, командири всіх рівнів

зобов'язані вживати заходів щодо повної та всебічної реалізації актів військового управління або реалізації їх у тій мірі, що вимагає конкретна обстановка. У зворотньому випадку є всі підстави для притягнення таких командирів (начальників) до юридичної відповідальності.

По-десяте, з огляду на те, що акти військового управління поділяються на правотворчі та правозастосовні, то відповідно на органи військового управління та командування покладаються повноваження, пов'язані з реалізацією базових засад юридичної практики (діяльності). Традиційно, така діяльність охоплює цілу низку складових та правил і прийомів юридичної техніки, використання яких дозволяє формувати завершені юридичні тексти з владними приписами. Правила юридичної техніки повинні бути дотримані у першу чергу при виданні письмових актів військового управління, оскільки йдеться про юридично значущі завершені письмові документи.

Для забезпечення здатності видавати, правильно розуміти, тлумачити та виконувати акти військового управління військовослужбовці, відповідно займаної посади, повинні мати обов'язковий для цих завдань рівень правової освіти, навченості військової справи, практичної підготовленості. Наявність таких знань, їх якість та повнота є умовою ефективного функціонування всіх складових сектору безпеки та оборони України.

Висновки. Письмові акти військового управління правозастосовної спрямованості мають свою специфіку, до них висуваються суттєві вимоги, пов'язані із забезпеченням їх законності та якості викладенні матеріалу. Їх видання передбачає використання всієї палітри правил та вимог юридичної техніки, що, у свою чергу, висуває вимоги до підготовки командирів всіх рівнів щодо можливостей належного здійснення правової роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуцький В. В., Григоренко Є. І. Особливості конклюдентних та усних правових актів військового управління правозастосовної спрямованості та їх роль у реалізації поточних задач сектору безпеки і оборони України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2022. С. 258-261. URL: <http://lsei.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-uncategorised/157-12-2022>
2. Пономаренко Г. О. Управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави: адміністративно-правові засади: моногр. Харків: Вид. ФО-П Вапнярчук Н.М., 2007. 262 с.
3. Основи військового управління : навч. посіб. / М. М. Тищенко, В. В. Богуцький, Є. І. Григоренко ; за заг. ред. М. М. Тищенка. 2-ге вид., перероб. та доп. Х. : Юрайт, 2017. 360 с.; Богуцький В. В., Григоренко Є. І. Реалізація функцій сучасної держави у напрямі забезпечення обороноздатності: теоретико-правовий аспект : монографія. Х. : Юрайт, 2020. 110 с.; Богуцький В. В., Григоренко Є. І., Журавель А. М. Оборонна функція сучасної держави: загальнотеоретичний аспект : монографія. Харків : Юрайт, 2021. 224 с.
4. Поляков С. Ю. Адміністративно-правові засади забезпечення законності та правопорядку у Збройних Силах України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2013. 296 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

КВАЗІ-ПУБЛІЧНИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ СПОРТИВНИХ ФЕДЕРАЦІЙ В УКРАЇНІ: ПРАВОВА КОЛІЗІЯ ТА ВПЛИВ ГЛОБАЛЬНОГО СПОРТИВНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

THE QUASI-PUBLIC STATUS OF NATIONAL SPORTS FEDERATIONS IN UKRAINE: A LEGAL CONFLICT AND THE INFLUENCE OF THE GLOBAL SPORTS LEGAL ORDER

Вагін О.А., аспірант кафедри конституційного
та адміністративного права

Запорізький національний університет

orcid.org/0009-0003-5241-4723

Статтю присвячено дослідженню однієї з ключових, проте системно не вирішених проблем українського спортивного права – правового статусу національних спортивних федерацій. Актуальність теми обумовлена центральним парадоксом української моделі спортивного врядування, за якою національні спортивні федерації, будучи за своєю юридичною природою суб'єктами приватного права (громадськими об'єднаннями), водночас наділяються державою ексклюзивними публічно-владними повноваженнями. Цей гібридний, «квазі-публічний» статус створює перманентну правову невизначеність, підриває засади автономії спортивного руху та гальмує європейську інтеграцію, що вимагає переходу від пострадянської моделі до принципів верховенства права та прозорості.

Метою статті є доведення тези, що квазі-публічний статус федерацій є не просто законодавчим недоліком, а центральною ознакою дисфункціональної гібридної системи, що опинилася в пастці між інституційною інерцією радянського минулого та імперативами глобального транснаціонального спортивного правопорядку (*lex sportiva*).

Методологія дослідження базується на формально-догматичному та порівняльно-правовому аналізі.

Доведено, що поєднання цих двох статусів породжує феномен «порожньої автономії». Виявлено три ключові механізми державного контролю, що нівелюють формальну незалежність федерацій: 1) фінансова залежність через дотаційну модель, де держава виступає «патроном», а договір про співпрацю є договором приєднання; 2) немонетарний контроль через радянську систему Єдиної спортивної класифікації; 3) структурний примус через централізовані державні закупівлі. Ця «пастка залежності» дестимулює належне врядування. Проаналізовано вплив *lex sportiva* (глобального спортивного права), яке, навпаки, вимагає від федерацій автономії та інкорпорації норм МОК та МСФ.

Зроблено висновок, що взаємодія застарілої національної моделі з імперативами *lex sportiva* породжує стан «регуляторної шизофренії». Вирішення проблеми вимагає комплексного перегляду законодавства та всієї філософії державного управління з орієнтацією на європейські моделі (кодифіковану французьку, британську «на відстані витягнутої руки» та німецьку/скандинавську, що спирається на клубний рух).

Ключові слова: квазі-публічний статус, національні спортивні федерації, спортивне право, державне управління у спорті, автономія спорту, *lex sportiva*, порожня автономія.

The article is devoted to the study of one of the key, yet systemically unresolved problems of Ukrainian sports law – the legal status of national sports federations. The relevance of the topic stems from the central paradox of the Ukrainian sports governance model, where national sports federations, being private law entities (public associations) by their legal nature, are simultaneously endowed by the state with exclusive public-power authorities. This hybrid, “quasi-public” status creates permanent legal uncertainty, undermines the principles of sports autonomy, and hinders European integration, which requires a transition from the post-Soviet model to the principles of the rule of law and transparency.

The purpose of the article is to prove the thesis that the quasi-public status of federations is not just a legislative flaw, but a central feature of a dysfunctional hybrid system caught between the institutional inertia of its Soviet past and the imperatives of the global transnational sports legal order (*lex sportiva*).

The research methodology is based on formal-dogmatic and comparative-legal analysis.

It is proven that the combination of these two statuses creates the phenomenon of “empty autonomy”. Three key mechanisms of state control that negate the formal independence of federations are identified: 1) financial dependence through a subsidy-based model, where the state acts as a “patron” and the cooperation agreement is an adhesion contract; 2) non-monetary control through the Soviet system of the Unified Sports Classification; 3) structural coercion through centralized state procurement. This “dependency trap” disincentivizes good governance. The influence of *lex sportiva* (global sports law), which, conversely, requires federations to be autonomous and incorporate the norms of the IOC and IFs, is analyzed.

It is concluded that the interaction of the outdated national model with the imperatives of *lex sportiva* creates a state of “regulatory schizophrenia”. Solving the problem requires a comprehensive review of legislation and the entire philosophy of state management, focusing on European models (the codified French model, the British “arm’s length” model, and the German/Scandinavian models based on the club movement).

Key words: quasi-public status, national sports federations, sports law, state governance in sport, autonomy of sport, *lex sportiva*, empty autonomy.

Вступ. Правовий статус національних спортивних федерацій є однією з ключових, проте системно не вирішених проблем сучасного спортивного права та державного управління в Україні. Центральний парадокс української моделі спортивного врядування полягає в тому, що національні спортивні федерації, будучи за своєю юридичною природою суб'єктами приватного права – громадськими об'єднаннями, – водночас наділяються державою ексклюзивними публічно-владними повноваженнями. Цей гібридний, квазі-публічний статус створює стан перманентної правової невизначеності, що підриває як засади автономії спортивного руху, так і ефективність державного регулювання.

Актуальність цієї проблематики загострюється в контексті стратегічного курсу України на європейську інтеграцію, який вимагає рішучого переходу від успадкованої пострадянської адміністративної моделі до моделі, заснованої на принципах верховенства права, прозорості та партнерства з громадянським суспільством. Фундаментальна колізія закладена у самій законодавчій архітектурі: норми Закону України «Про громадські об'єднання», що гарантують самоврядність та невтручання держави, прямо суперечать нормам Закону України «Про фізичну культуру і спорт», які створюють механізм надання одній з-поміж рівних громадських організацій ексклюзивного статусу «національної».

У цій статті стверджується, що квазі-публічний статус федерацій є не просто законодавчим недоліком, а центральною ознакою дисфункціональної гібридної системи, що опинилася в пастці між інституційною інерцією свого радянського минулого та імперативами глобального транснаціонального спортивного правопорядку (*lex sportiva*). Цей системний конфлікт генерує феномен «порожньої автономії» та потребує глибокого наукового осмислення.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика правового статусу національних спортивних федерацій в Україні, попри її очевидну актуальність, досі не отримала комплексного та всебічного висвітлення у вітчизняній юридичній науці. Питання саме *квазі-публічної природи* цих інституцій, що виникає на перетині адміністративного, цивільного та спортивного права, залишається переважно поза фокусом спеціалізованих досліджень.

Водночас, окремі аспекти цієї теми знаходили своє відображення у працях українських науковців. Одним із перших, хто обґрунтував існування спортивного права як окремого явища, був А. М. Апаров. Він розглядає спортивне право як комплексну галузь права, що перебуває на стадії формування та набуває ознак відносної самостійності. У своїх працях він приходить до висновку, що спортивне право набуло ознак відносної самостійності, а його особливі механізми правового регулювання спрямовані на ефективне збалансування між собою приватних та публічних елементів в означеній сфері [2, 7]. Такий підхід дозволяє аналізувати статус федерацій через призму норм різних галузей права, що є важливим для розуміння їх гібридної природи.

В. Миргород-Карпова наголошує на необхідності забезпечення балансу та окреслення меж між публічно-правовим і приватно-правовим регулюванням [7, 441]. З. Дубінська, описувала загальні питання правовідносин у сфері спорту, проте також оминала увагою специфіку делегування публічних повноважень суб'єктам приватного права [5, 96]. О. Драчов згадує про публічно-приватний дуалізм у суспільних відносинах між суб'єктами спортивних суспільних відносин, але фокусується на міжнародно-правових аспектах спортивного права [4, 403]. С. Балабан відносить спортивні федерації до суб'єктів публічного адміністрування сферою фізичної культури та спорту, одночасно зазначаючи, що вони є органами громадського самоврядування [3, 95].

Таким чином, у науковій літературі наявні лише фрагментарні дослідження суміжних питань, тоді як цілісна доктринальна концепція квазі-публічного статусу спортивних федерацій в Україні відсутня. Це створює науковий вакуум та обґрунтовує необхідність проведення даного дослідження.

Подвійна правова природа федерацій: між приватним правом та публічними повноваженнями

Фундаментальна суперечність у статусі національних спортивних федерацій в Україні закорінена у зіткненні двох різних правових логік: логіки приватного права, що регулює діяльність громадських об'єднань, та логіки публічного права, через яку держава намагається керувати сферою спорту.

Федерації як суб'єкти приватного права

Правовою основою для створення та діяльності спортивних федерацій в Україні є Конституція України, яка у статті 36 гарантує громадянам право на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод [6]. Ця конституційна норма є наріжним каменем для існування будь-яких інститутів громадянського суспільства, до яких, безперечно, належать і спортивні федерації.

Цю норму деталізує спеціальний Закон України «Про громадські об'єднання», який визначає такі організації як добровільні, самоврядні, невідприємницькі товариства, створені з метою реалізації спільного інтересу. Закон прямо закріплює ключові принципи їхньої діяльності: добровіль-

ність, самоврядність, вільний вибір території діяльності, рівність перед законом, відсутність майнового інтересу членів, прозорість, відкритість та публічність. Важливо, що стаття 3 цього закону встановлює принцип невторчання держави у діяльність громадських об'єднань [8].

У свою чергу, Цивільний кодекс України у статті 85 визначає громадські об'єднання як невідприємницькі товариства, основною метою яких не є одержання прибутку, та відносить їх до юридичних осіб приватного права [12]. Таким чином, з формально-юридичного погляду, національна спортивна федерація – це класичний інститут громадянського суспільства, що має діяти на засадах автономії та незалежності від держави.

Делегування квазі-публічних повноважень

Водночас держава, реалізуючи свій конституційний обов'язок «дбати про розвиток фізичної культури і спорту» (ст. 49 Конституції України), втручається у цю приватно-правову сферу через механізм, встановлений Законом України «Про фізичну культуру і спорт» [6]. Цей закон запроваджує унікальний інститут – статус «національної спортивної федерації», який надається Міністерством молоді та спорту України на конкурсних засадах лише одній федерації з визнаного виду спорту [11].

Порядок отримання цього статусу регулюється Постановою КМУ № 22 від 18.01.2012, яка встановлює низку кваліфікаційних вимог: федерація має розвивати вид спорту у більшості областей України, проводити національні змагання, мати кваліфікованих тренерів та суддів, а також бути членом відповідної міжнародної спортивної федерації [10].

Отримання цього статусу є не просто формальним визнанням, а актом делегування значних публічно-владних повноважень. Федерація зі статусом «національної» отримує ексклюзивне, монопольне право:

- організовувати та проводити офіційні чемпіонати та кубки України;
- пропонувати кандидатури спортсменів та тренерів до складу національних збірних команд з видів спорту, визнаних в Україні, та окремих офіційних делегацій національних збірних команд України для участі в окремих міжнародних спортивних змаганнях;
- представляти Україну у відповідних міжнародних спортивних організаціях;
- отримувати фінансову підтримку з державного бюджету.

Окрім цього, національні спортивні федерації відіграють вирішальну роль у процесі отримання спортсменами та тренерами спортивних звань та розрядів. Відповідно до Положення про Єдину спортивну класифікацію України, саме федерації завіряють протоколи спортивних змагань, готують та подають клопотання про присвоєння спортивних звань, які остаточно затверджуються наказом Міністерства молоді та спорту, а також клопотання про відкликання спортивних звань [9].

Таким чином, звичайне громадське об'єднання перетворюється на квазі-публічний орган, що виконує державні функції та регулює цілу сферу суспільних відносин, стаючи обов'язковим контрагентом для будь-якого суб'єкта, що прагне брати участь в офіційному спортивному житті країни.

Системний конфлікт та феномен «порожньої автономії»

Поєднання цих двох статусів – приватної юридичної особи та носія публічних повноважень – створює системний правовий конфлікт та породжує феномен «порожньої автономії». Формально будучи незалежними, федерації насправді позбавлені реальної самостійності через розгалужену систему державного контролю, що спирається на три ключові механізми.

Удавана диспозитивність. Оскільки спорт вищих досягнень в Україні є значною мірою дотаційним, доступ до

державного бюджетного фінансування стає головним інструментом впливу. Держава виступає не як партнер, а як патрон, що перетворює федерації на прохачів, повністю залежних від рішень профільного міністерства. Після отримання статусу «національної» федерація зобов'язана укласти з Міністерством молоді та спорту «договір про спільну діяльність». Хоча цей інструмент зовнішньо нагадує партнерську угоду, за своєю суттю він є класичним договором приєднання (ст. 634 Цивільного кодексу України) [12]. Федерація не має реальної можливості впливати на його умови, які є типовими та розробленими міністерством, і може лише прийняти їх в цілому, щоб отримати доступ до державного фінансування та інших переваг статусу.

Немонетарний контроль через Єдину спортивну класифікацію України (ЄСКУ). Ця система, що є прямим спадком радянської моделі, надає державі монополію право на присвоєння престижних, суспільно визнаних спортивних звань («Майстер спорту України», «Заслужений тренер України» тощо). ЄСКУ є надзвичайно ефективним інструментом соціального контролю, оскільки створює потужну немонетарну систему мотивації. Для спортсмена чи тренера отримання такого звання часто є не менш важливою кар'єрною метою, ніж фінансова винагорода. Щоб її досягти, вони змушені брати участь в офіційних, санкціонованих державою змаганнях та виконувати нормативи, затверджені міністерством. Це вибудовує міцний ланцюг залежності, що пов'язує індивідуального атлета безпосередньо з державною бюрократичною машиною, часто оминаючи федерацію як проміжного суб'єкта.

Структурний примус через централізовані закупівлі. Чинна система, за якою здебільшого не федерація, а спеціалізоване державне підприємство здійснює закупівлі для проведення змагань та забезпечення збірних команд, повністю позбавляє федерації фінансової автономії та відповідальності. Вони не розпоряджаються коштами, а лише подають заявки, що перетворює їх на залежних прохачів та забезпечує тотальний бюрократичний контроль.

Ці механізми створюють «пастку залежності», яка є потужним дестимулом для належного врядування. У такій системі керівництво федерації не має раціональних мотивів для пошуку фінансової незалежності, розбудови прозорих механізмів управління чи залучення членської бази. Навпаки, їхня влада, престиж та доступ до ресурсів прямо залежать від збереження лояльних, непрозорих відносин з державним апаратом. Таким чином, система не просто контролює, а й активно відтворює пасивність та безвідповідальність, консервуючи застарілу модель та блокуючи будь-які спроби її модернізації.

Вплив *Lex Sportiva* та колізії юрисдикцій в українському спортивному праві

Ситуація ускладнюється тим, що українська національна правова система не є єдиним регулятором у сфері спорту. Вона зазнає потужного впливу з боку автономного транснаціонального правопорядку, відомого як *lex sportiva* або глобальне спортивне право.

Глобальний правовий порядок спорту

Lex sportiva – це система норм, створена недержавними суб'єктами – Міжнародним олімпійським комітетом (МОК), міжнародними спортивними федераціями (МСФ) та Спортивним арбітражним судом у Лозанні (CAS). Квазі-конституційним актом цієї системи є Олімпійська хартія, яка встановлює фундаментальні принципи, обов'язкові для всього олімпійського руху. Ключовими принципами цієї системи є автономія спорту (право спортивних організацій на саморегуляцію без зовнішнього втручання) та принцип ексклюзивності (визнання лише однієї національної федерації з виду спорту в кожній країні).

Національні федерації, прагнучи до міжнародного визнання, зобов'язані бути членами відповідних МСФ та інкорпоровувати норми *lex sportiva* у свої статuti. Це

створює унікальну ситуацію, коли норми, розроблені, наприклад, приватною асоціацією, зареєстрованою у Швейцарії (World DanceSport Federation) або в Монако (World Athletics), стають де-факто обов'язковими для українських суб'єктів права.

Зіткнення суверенітетів та справа Бутча Рейнольдса

Вплив *lex sportiva* неминуче призводить до зіткнення з національним правовим суверенітетом. Хрестоматійним міжнародним прикладом є справа американського легкоатлета Гаррі «Бутча» Рейнольдса проти Міжнародної асоціації легкоатлетичних федерацій (IAAF, нині – World Athletics) на початку 1990-х років. Після дискваліфікації за звинуваченням у вживанні допінгу, Рейнольдс домігся у суді штату Огайо судової заборони, яка дозволяла йому брати участь у відборі на Олімпійські ігри [13]. Однак IAAF відмовилася визнавати рішення суду США, заявивши, що її правила є верховними. Більше того, федерація пригрозила дискваліфікацією будь-якому атлету, який змагатиметься разом із Рейнольдсом. Цей ультиматум, відомий як «правило зараження» (*contamination rule*), фактично змусив організаторів змагань відмовити Рейнольдсу в участі, попри рішення американського суду на його користь. Цей кейс довів реальну силу та верховенство *lex sportiva* над національними юрисдикціями.

Кейс танцювального спорту в Україні є іншою яскравою ілюстрацією цієї колізії. Рішення Міністерства молоді та спорту визнати новий вид спорту «танцювальний спорт» та надати статус національної ГО «ВФТСБ» було не самостійним актом державної політики, а реактивного дію, прямо спричиненою рішенням WDSF визнати саме цю організацію своїм членом в Україні замість попередньої – ГО «АСТУ». Це демонструє, що в багатьох випадках національне адміністративне право виступає не як суверенний регулятор, а як інструмент для імплементації рішень, ухвалених на глобальному рівні.

Проблематика вирішення спорів

Найгостріше конфлікт юрисдикцій проявляється у сфері вирішення спорів. Статuti більшості МСФ та МОК містять імперативні арбітражні застереження, що вимагають вирішувати всі спори у спеціалізованих спортивних арбітражах, насамперед у CAS, та прямо забороняють звертатися до національних судів. В Україні ця проблема поглиблюється тим, що національний механізм спортивного арбітражу є фактично недієздатним. Створений у 2018 році Спортивний арбітражний суд при НОК України (САС при НОК) за роки свого існування не розглянув по суті жодної справи і залишається «фантомною установою». Цей юрисдикційний вакуум створює для спортсменів та інших суб'єктів стан правової беззахисності. Глибокий аналіз цієї складної проблематики, що включає практику Верховного Суду та міжнародний досвід, виходить за межі даної статті та потребує окремого, спеціалізованого дослідження.

Перспективи реформування: європейський вектор

Виявлені системні суперечності свідчать про нагальну потребу в реформуванні застарілої моделі управління спортом. Досвід провідних європейських країн пропонує цінні орієнтири для таких змін. Зокрема, французька модель демонструє переваги правової визначеності через кодифікацію законодавства у єдиному Спортивному кодексі (*Code du Sport*), що дозволяє усунути законодавчий хаос. Британська модель «на відстані витягнутої руки» пропонує ефективний механізм стимулювання належного врядування через принцип «фінансування в обмін на реформи», де доступ до державних коштів прямо залежить від дотримання федерацією стандартів прозорості та підзвітності. [14]

Водночас німецька та скандинавські моделі наголошують на важливості побудови системи «знизу-вгору», що спирається на масовий клубний рух, а не на державну систему ДЮСШ. Запропоновані зміни до законодавства

мають бути спрямовані на усунення колізії між статусом федерацій як суб'єктів приватного права та їхніми публічними функціями, чітке розмежування повноважень між державою та спортивним рухом, а також створення дієвих механізмів підзвітності та правосуддя. Детальний аналіз цих моделей та розробка на їх основі комплексної дорожньої карти реформ для України стануть предметом наших подальших наукових публікацій.

Висновки. Проведене дослідження доводить, що квазі-публічний статус національних спортивних федерацій є центральним симптомом глибоко дисфункціональної моделі управління спортом в Україні. Ця модель, що характеризується надмірним державним патерналізмом та законодавчою фрагментарністю, створює фундаментальну правову колізію: громадські об'єднання, що є за своєю природою суб'єктами приватного права, наділя-

ються публічно-владними повноваженнями, що прямо суперечить принципам, закладеним у Законі «Про громадські об'єднання».

Взаємодія цієї застарілої національної системи з імперативами глобального спортивного правопорядку (*lex sportiva*) породжує стан «регуляторної шизофренії», що призводить до правових колізій та підриває суверенітет національного права. Національні федерації, формально будучи автономними, насправді перебувають у стані «порожньої автономії», позбавлені реальної самостійності через механізми фінансової та адміністративної залежності від держави, що закріплюється, зокрема, через механізм договорів приєднання. Вирішення цих системних проблем неможливе шляхом точкових змін, а вимагає комплексного перегляду законодавства та всієї філософії державного управління у сфері спорту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України: Підручник / за заг. ред. Т. О. Коломoeць. Київ: Істина, 2008. 457 с. URL: http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/Kolomoeyec_Administratyvne_pravo_Ukrainy_2008.pdf.
2. Апаров А. М. Концепція спортивного права: огляд ключових аспектів. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2017. Т. 22. Вип. 1 (30). С. 6–19.
3. Балабан С. М. Публічне адміністрування сферою фізичної культури і спорту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2017. 207 с. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/dissertations/13/2.pdf> (дата звернення: 26.10.2025).
4. Драчов О. Перспективи розвитку міжнародного спортивного права. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 квіт. 2017 р. КНУКіМ. Київ, 2017. Ч. 1. С. 401–406. URL: https://knuikim.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/ukraine_and_world_part1.pdf#page=401.
5. Дубінська З. П. Особливості регулювання правовідносин у сфері спорту в Україні: теоретико-правовий підхід : дис. ... д-ра філос. : 081 - Право. Львів, 2021. 220 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3675/1/dubinska_d.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
6. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.10.2025).
7. Миргород-Карпова В. В. Проблематика регулювання правовідносин у спортивному праві України: виклики сьогодення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 10. С. 440–443. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-10/108.
8. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572– VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 28.10.2025).
9. Про затвердження Положення про Єдину спортивну класифікацію України : Наказ Міністерства молоді та спорту України від 07.12.2023 № 7512. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z2240-23> (дата звернення: 26.10.2025).
10. Про затвердження Положення про надання на конкурсних засадах спортивній федерації статусу національної та позбавлення такого статусу : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.01.2012 № 22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22-2012-%D0%BF> (дата звернення: 27.10.2025).
11. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808– XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3808-12> (дата звернення: 26.10.2025).
12. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435– IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 29.10.2025).
13. Reynolds v. International Amateur Athletic Federation, 841 F. Supp. 1444 (S.D. Ohio 1992). Justia Law, 1992. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/841/1444/1508617/> (дата звернення: 29.10.2025).
14. Szatkowski M. Analysis of the sports model in selected Western European countries. *Journal of Physical Education and Sport*. 2022. Т. 22. Вип. 3. С. 829–839. DOI: 10.7752/jpes.2022.03105.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ПІДЗАКОННІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ДВОРІВНЕВОЇ ІЄРАРХІЧНОЇ СТРУКТУРИ ПІДЗАКОННОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ У ПУБЛІЧНОМУ АДМІНІСТРУВАННІ

SUBORDINATE LEGAL ACTS. ADMINISTRATIVE-LEGAL NATURE OF THE TWO-LEVEL HIERARCHICAL STRUCTURE OF SUBORDINATE LAWMAKING IN PUBLIC ADMINISTRATION

Галуцько В.В., д.ю.н., професор,
голова

*Громадська організація «Академія адміністративно-правових наук»,
професор кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0003-1619-5028*

Шижка Р.Б., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0002-0532-1909

Фелік О.В., д.філос. в галузі знань «Право»,
докторант
Київський університет інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0003-0862-1453

Глобенко І.О., д.філос. в галузі знань «Право»,
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0002-3058-521X

Галуцько В.В., д.філос. в галузі знань «Право»,
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0002-8133-6766

У статті розкрито зміст і узагальнену сутність адміністративно-правової природи дворівневої ієрархічної структури підзаконних нормативно-правових актів як складової підзаконної правотворчості у публічному адмініструванні. Визначено, що підзаконні нормативно-правові акти є вторинними джерелами адміністративного права, які видаються адміністративними органами – суб'єктами підзаконної правотворчості, на підставі законів та відповідно до них, до моменту правозастосування. Підкреслено, що такі акти забезпечують гнучкість системи публічного адміністрування, дозволяючи ефективно формувати підзаконні адміністративно-правові норми у різних галузях (сферах) суспільного життя. Підзаконні нормативно-правові акти виступають обов'язковими для виконання як адміністративними органами, так і іншими суб'єктами права. В останньому випадку після визначеної законом легалізації. Доведено, що адміністративно-правова природа підзаконної правотворчості адміністративних органів зумовлює існування дворівневої ієрархічної системи. На верхньому рівні розміщені постанови Кабінету Міністрів України та укази Президента України, які затверджують матеріальні норми адміністративного права підзаконного характеру у формах правил, порядків і регламентів. На другому рівні здійснюється деталізація через накази центральних органів виконавчої влади, що забезпечують процедурні аспекти діяльності адміністративних і правоохоронних органів. У таких актах визначаються послідовність дій посадових осіб, порядок взаємодії структурних підрозділів та процедури реалізації рішень публічної виконавчої влади. Встановлено, що зазначена дворівнева структура забезпечує баланс між правотворчою ініціативою адміністративних органів, які є суб'єктами підзаконної правотворчості засадними верховенства права та принципами належного врядування.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративні органи, адміністративно-правові норми, верховенство права, джерело адміністративного права, ієрархічна система, належне врядування, порядок, правозастосування, правило, процедурна діяльність, публічне адміністрування, регламент, суб'єкт підзаконної правотворчості, суспільне життя, сутність.

The article reveals the content and generalized essence of the administrative and legal nature of the two-tier hierarchical structure of subordinate regulatory legal acts as a component of subordinate lawmaking in public administration. It is established that subordinate regulatory legal acts are secondary sources of administrative law issued by administrative bodies – subjects of subordinate lawmaking – on the basis of and in accordance with laws, up to the moment of their enforcement. It is emphasized that such acts ensure the flexibility of the system of public administration, allowing the effective formation of subordinate administrative and legal norms in various sectors of social life. Subordinate regulatory legal acts are mandatory for implementation both by administrative bodies and by other legal subjects, the latter upon the completion of the legalization procedure established by law. It is demonstrated that the administrative and legal nature of subordinate lawmaking by administrative bodies determines the existence of a two-tier hierarchical system. At the upper level are the resolutions of the Cabinet of Ministers

of Ukraine and decrees of the President of Ukraine, which establish substantive norms of administrative law of a subordinate nature in the forms of rules, procedures, and regulations. At the lower level, the detailing takes place through orders of central executive authorities, which define the procedural aspects of the activity of administrative and law enforcement bodies. These acts establish the sequence of actions of officials, the order of interaction between structural units, and the procedures for implementing decisions of public executive power. It is concluded that this two-tier structure ensures a balance between the lawmaking initiative of administrative bodies – which act as subjects of subordinate lawmaking – and the fundamental principles of the rule of law and good governance. Such a correlation strengthens the coherence, efficiency, and legitimacy of public administration, promoting the consistent realization of legislative intent and the consolidation of democratic governance standards within the administrative and legal system of Ukraine.

Key words: administrative law, administrative bodies, administrative-legal norms, application of law, good governance, hierarchical system, legality, order, principle of the rule of law, procedural activity, public administration, regulation, rule, source of administrative law, subject of subordinate lawmaking, substance, social life.

Вступ. У сучасній правовій науці особливої ваги набуває науковий аналіз адміністративно-правової природи підзаконних нормативно-правових актів, які становлять основу практичної реалізації законодавства у різноманітних сферах публічного адміністрування. Саме через такі акти забезпечується деталізація законодавчих норм, їх пристосування до конкретних сфер діяльності адміністративних органів і впорядкування публічного адміністрування. Аналіз їхньої сутності дозволяє з'ясувати межі дискреційних повноважень адміністративних органів, визначити критерії законності підзаконної правотворчої діяльності та підвищити ефективність функціонування виконавчої влади в цілому.

Різноманіття форм та суб'єктів під законної правотворчості – указів, постанов, наказів, інструкцій, процедур – потребує докладного наукового аналізу для забезпечення узгодженості між актами різних рівнів юридичної сили. Визначення чіткої субординації між актами Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади має принципове значення для ефективного функціонування публічного адміністрування. Що дозволяє уникнути колізій у правозастосуванні, підвищити якість підзаконної правотворчої діяльності та забезпечити єдність адміністративно-правового регулювання.

Поглибленого теоретичного осмислення подвійної правової природи підзаконних нормативно-правових актів доводить, вони є вторинними щодо законів, а з іншого – мають самостійне регулятивне значення у адміністративно-правовій системі. Саме через підзаконні нормативно-правові акти відбувається конкретизація правових приписів законів, формування адміністративних процедур і впровадження стандартів діяльності органів публічної влади. В умовах динамічного розвитку публічного адміністрування їх науковий аналіз сприяє оновленню доктрин адміністративного права та формуванню удосконалених підходів до підзаконної нормотворчості.

Огляд останніх досліджень. До теоретичних проблем та практичних аспектів прийняття і застосування підзаконних нормативно-правових актів як інституту адміністративного права звертали свої наукові погляди вітчизняні вчені А. Берлач, Ю. Битяк, В. Богущкий, В. Гаращук, О. Гулак, П. Діхтєвський, Р. Мельник, А. Лазарев, В. Фелик, О. Яра та ін. Проте, за межами їх наукового аналізу залишається певні важливі особливості адміністративно-правової природи аналізованої нами категорії на сучасному етапі розвитку адміністративного права.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії адміністративного права та чинного законодавства розкрити зміст і сутність адміністративно-правової природи дворівневої ієрархічної структури підзаконних нормативно-правових актів як складової підзаконної правотворчості у публічному адмініструванні.

Виклад основних положень. У попередніх наших наукових працях ми довели що у вузькому розумінні предмет адміністративного права охоплює суспільні відносини, що виникають між адміністративними органами та приватними особами у процесі реалізації владних повноважень. У широкому розумінні предмет адміністративного права

доповнюється трьома ключовими складовими: наданням адміністративних послуг, здійсненням розпорядчої діяльності та забезпеченням виконавчої діяльності адміністративних органів. Тим самим, невід'ємною складовою предмета адміністративного права є розпорядча діяльність, яка реалізується через видання підзаконних нормативно-правових актів. Саме ці акти конкретизують положення законів, визначають порядок їх застосування та створюють умови для практичної реалізації норм адміністративного права, що забезпечує функціонування виконавчої влади до моменту правозастосування. Це відбувається шляхом координації діяльності підпорядкованих структур і регламентування поведінки суб'єктів у різноманітних сферах адміністративно-правових відносин [1].

Взявши за основу непересічні роздуми великого українського мислителя у галузі адміністративного права Ю. Битяка, та інтерпретуючи їх до сучасної термінології підкреслимо що: видання підзаконних нормативно-правових актів публічного адміністрування є особливою формою діяльності адміністративних органів (суб'єктів підзаконної правотворчості), яка передбачає розпорядчу діяльність, спрямовану на виконання закону шляхом встановлення певних правил у сферах публічного адміністрування. Встановлення норм права підзаконного характеру в процесі діяльності адміністративних органів – це адміністративна нормотворчість, яка здійснюється у формі видання ними підзаконних нормативно-правових актів публічного адміністрування. Це викликано тим, що загальні норми та правила поведінки, сформульовані в законах, не в змозі охопити всі аспекти життя суспільства, відрегулювати суспільні відносини в усіх подробицях. Тому виникає необхідність у конкретизації та деталізації норм на стадії їх застосування. Конституція та чинне законодавство України є правовою основою для видання підзаконних нормативно-правових актів публічного адміністрування. Нормативно-правові акти публічного адміністрування адресовані значному або необмеженому колу органів і громадян, виконують важливу роль в організації діяльності виконавчої влади [2, С. 123-124].

Згідно з Законом України «Про правотворчу діяльність» підзаконні нормативно-правові акти видаються адміністративними органами, які є суб'єктами підзаконної правотворчості на підставі законів, відповідно до законів і для їх виконання через їх уточнення та деталізацію. Підзаконний нормативно-правовий акт – це акт, ухвалений (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності на основі й на виконання Конституції України, законів, чинних міжнародних договорів України та спрямований на їх реалізацію. Підзаконні нормативно-правові акти мають відповідати Конституції України, законам, чинним міжнародним договорам України, підзаконним нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгоджуватися між собою. Підзаконний нормативно-правовий акт ухвалюється (видається) у визначеній Конституцією України та (або) законом формі. Що не є делегуванням законодавчих повноважень адміністративним органом щодо кола суспільних відносин, які може регулюватися виключно законом. У разі якщо законом передбачено ухвалення (видання) підзаконного нормативно-правового акта у формі положення, порядку, інструкції, правил

або іншого виду акта, що містить норми права, такий акт затверджується суб'єктом правотворчої діяльності через підзаконний нормативно-правовий акт. Затверджений акт є невід'ємною складовою підзаконного нормативно-правового акта, яким його затверджено, та має силу такого підзаконного нормативно-правового акта [3].

Підзаконні нормативно-правові акти мають подвійну юридичну природу: по-перше, це вторинні, однак невід'ємні джерела адміністративного права; по-друге, є єдиним правотворчим інструментом публічного адміністрування, що видається уповноваженими на те законом адміністративними органами, наділеними правами суб'єктів підзаконної правотворчої діяльності. Видається виключно на основі законів з метою їх виконання шляхом уточнення та деталізації. Їх норми не можуть суперечити нормам законів України. Ухвалюються у визначеній законодавством формі та відповідно до встановленої у Законі «Про правотворчу діяльність» процедури. Їх норми можуть бути оскаржені повністю або частково до адміністративного суду як такі, що не відповідають законам України. Є обов'язковими до виконання адміністративними органами, а у випадку належної легалізації – також фізичними та юридичними особами. Мають ієрархічний статус: а) на найвищому рівні це нормативно-правові укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України; б) нижчими за рівнем ієрархії є нормативно-правові накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; в) адміністративно-територіальних одиницях видаються нормативно-правові накази та розпорядження місцевих виконавчих органів; г) в установах, організаціях і на підприємствах можуть видаватися локальні підзаконні нормативно-правові акти [4].

Обов'язковими для виконання фізичними та юридичними особами є так звані підзаконні нормативно-правові акти зовнішнього спрямування. Іншими словами які направлені не на підпорядкованих по службі осіб щодо суб'єкта їх видання, а на приватних чи публічних фізичних і юридичних осіб. Такими як правило є усі нормативно-правові укази Президента України та постанови Кабінету міністрів України. Нормативно-правові накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади які пройшли обов'язкову реєстрацію в Міністерстві юстиції України. Нормативно-правові накази місцевих органів виконавчої влади які пройшли реєстрацію у відповідних підрозділах Міністерства юстиції України. Підзаконні нормативно-правові акти територіальних громад у формі рішень міської селищної чи сільської ради зареєстровані і оприлюднені у встановленому законом порядку.

Особливо вагому роль підзаконні нормативно-правові акти відіграють у системі джерел адміністративного права виходячи з необхідності динамічності регулювання адміністративно-правових відносин за відсутності єдиного кодифікованого акта – адміністративного кодексу України [5, С.92].

Отже, підзаконні нормативно-правові акти – це вторинні джерела адміністративного права, що видаються адміністративними органами, які є суб'єктами підзаконної правотворчості на підставі законів та відповідно до законів до моменту їх правозастосування.

Вторинність підзаконних нормативно-правових актів не означає необов'язковості до виконання їх норм. Вони є обов'язковими до виконання поки не будуть визнані незаконними в системі адміністративного судочинства, або якщо їх норми не будуть прямо порушувати право на життя і здоров'я громадян передбачені Конституцією, законами України або гуманітарним природним правом. Адже з нормами Основного закону України: ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст.60) [6].

Розкриємо ієрархічність підзаконних нормативно-правових актів системі джерел адміністративного права на

прикладі забезпечення безпеки дорожнього руху Національною Поліцією.

Закон України «Про дорожній рух» регулює суспільні відносини, пов'язані з організацією та забезпеченням безпеки дорожнього руху, визначаючи права, обов'язки й відповідальність усіх його учасників. Норми цього Закону поширюються на фізичних і юридичних осіб, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади та об'єднання незалежно від форм власності. Закон закріплює правові основи публічного адміністрування у сфері дорожнього руху, визначаючи компетенцію органів публічної влади. Особлива увага приділяється узгодженню норм із підзаконними актами, які видаються відповідно до нього [7]. На основі норм аналізованого Закону шляхом уточнення вище зазначено та інших законів Кабінетом Міністрів України видано Постанову Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306, що затвердила Правила дорожнього руху [8]. Норми яких встановили єдиний порядок пересування транспортних засобів і пішоходів на території України. Він розроблений на виконання Закону України «Про дорожній рух» і спрямований на забезпечення безпеки, правопорядку та організованості дорожнього процесу. Вони мають обов'язковий характер для всіх учасників дорожнього руху незалежно від форми власності транспортних засобів.

Іншими словами на рівні Кабінету міністрів України шляхом уточнення і деталізації законів України як правило затверджується «правила», «порядки», «регламенти» як матеріальні норми адміністративного права підзаконного характеру.

Нижче за ієрархічним рівнем, на рівні МВС України, прийнято інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в неавтоматичному та автоматичному режимах. Вони затверджені відповідними наказами МВС України від 7 листопада 2015 року № 1395 та від 13 січня 2020 року № 13, зареєстровані в Міністерстві юстиції України. Їх норми визначають процедури оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення. Вони розроблені на основі норм КУпАП, законів «Про центральні органи виконавчої влади», «Про дорожній рух» і «Про Національну поліцію», а також постанов Кабінету Міністрів України. Інструкції регламентують діяльність поліцейських підрозділів та посадових осіб. Забезпечують єдині стандарти документування порушень і фіксації. Визначають порядок дій поліцейських під час фіксації адміністративних правопорушень, процедуру взаємодії поліцейських із громадянами. Встановлюють алгоритм оформлення адміністративних матеріалів, включаючи фіксацію, обробку, передачу та зберігання даних [9;10].

Тим самим, на рівні центральних органів виконавчої влади як правило затверджується процедурні аспекти діяльності адміністративних та правоохоронних органів у формах: «процедури»; «порядку дій»; «алгоритму діяльності».

Висновки. Отже, адміністративно-правова природа підзаконної правотворчості адміністративних органів, які наділені компетенції підзаконною правотворчістю, мають як правило, дворівневу ієрархічну структуру. Закони України, що містять профільні норми адміністративного права, уточнюються: на верхньому рівні – постановами Кабінету Міністрів України або відповідними указами Президента України, які затверджують матеріальні норми адміністративного права підзаконного характеру у формах «правил», «порядків», «регламентів». Нижче за рівнем воно проходить подальшу деталізацію у наказах центральних органів виконавчої влади, які здійснюють формування та реалізації державної політики у відповідній галузі шляхом затвердження процедурних аспектів діяльності адміністративних та правоохоронних органів у формах «процедур», «порядку дій», «алгоритму діяльності» та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галунько В. В., Лазарев А. А., Глобенко І. О., Галунько В. В. Предмет адміністративного права України: концепт вузького розуміння. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2024. № 6. С. 98–103. DOI: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-15>.
2. Адміністративне право України: підручник. / Ю. Битяк, В. Богуцький, В. Гарашук, та ін. ; за ред. Ю. Битяка. Харків: Право, 2001. 528 с.
3. Про правотворчу діяльність. Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-ІХ.
4. Гулак, О., Галунько, В. Підзаконні нормативно-правові акти. Спеціальні джерела адміністративного права періоду воєнного стану. Лекція. Академія адміністративно-правових наук. 2025. URL: <https://www.ssaals.com.ua/pravo/lektsiia-pidzakonni-normatyvno-pravovi-akty-spetsialni-dzherela-administratyvnoho-prava-periodu-voiennoho-stanu/10622/>
5. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтєвський, А. Берпач та ін. ; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 700с.
6. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141
7. Про дорожній рух: Закон України від 30 червня 1993 року № 3353-ХІІ. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3353-12>
8. Про Правила дорожнього руху: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306. *Законодавство України. Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1306-2001-p>
9. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 7 листопада 2015 року № 1395. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 10 листопада 2015 року за № 1408/27853. *Законодавство України. Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1408-15>
10. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 13 січня 2020 року № 13. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 3 лютого 2020 року за № 113/34396. *Законодавство України. Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0113-20>

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ІНСТРУМЕНТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ НЕЗАХИЩЕНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ, ЩО ВИНИКЛИ В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

INSTRUMENTS OF ADMINISTRATIVE-LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF VULNERABLE SEGMENTS OF THE POPULATION THAT AROSE DURING THE SOCIO-ECONOMIC CRISIS

Горбачова К.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного права та соціального забезпечення
Сумський національний аграрний університет
orcid.org/0000-0002-5940-6350

Моляр М.О., студент II курсу юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет
orcid.org/0009-0001-8017-4224

У статті представлено поглиблений та всебічний аналіз адміністративно-правових інструментів захисту прав соціально вразливих верств населення в умовах тривалої соціально-економічної кризи та загострення соціальних ризиків в Україні. Акцентовано увагу на трансформації змісту, структури та форм реалізації адміністративно-правових механізмів, спрямованих на забезпечення прав людини та соціальних прав в умовах нестабільності та зростання нерівності. У дослідженні визначено ключові виклики, що стоять перед органами державного управління у забезпеченні реалізації та захисту прав і свобод найбільш вразливих категорій громадян – осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, малозабезпечених сімей, безробітних, людей похилого віку та інших соціально незахищених груп. У статті системно розглянуто нормативно-правову базу, що регулює державну політику у сфері соціального захисту, та висвітлено суттєві прогалини, невідповідності та колізії у правовому регулюванні, що знижують ефективність діяльності держави у цій сфері.

Особлива увага приділяється принципам соціальної справедливості, правової визначеності, рівності та недискримінації в адміністративно-правових відносинах, а також практичним проблемам їх реалізації в практиці державного управління. У дослідженні досліджується інституційна взаємодія між органами виконавчої влади, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та інституціями громадянського суспільства, підкреслюючи важливість координації, прозорості та підзвітності в процесах прийняття рішень. У статті стверджується, що посилення адміністративно-правового захисту соціально вразливих груп вимагає не лише вдосконалення чинного законодавства, а й переосмислення концептуальних основ державної соціальної політики відповідно до європейських стандартів у сфері прав людини.

На основі результатів дослідження автор пропонує науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення адміністративно-правових механізмів захисту соціально вразливих громадян, включаючи впровадження інноваційних інструментів державного управління, цифровізацію соціальних послуг, посилення інституційної спроможності та розробку превентивних правових заходів. Запропоновані підходи спрямовані на забезпечення ефективної адаптації державної політики до викликів кризових періодів, сприяння соціальній інклюзії, рівності та повазі до людської гідності, а також зміцнення загальної системи захисту прав людини в Україні.

Ключові слова: адміністративно-правовий захист, соціально незахищені верстви населення, публічна адміністрація, соціально-економічна криза, права людини, правова вразливість, державна політика, омбудсмен, правове регулювання.

The article provides an in-depth and comprehensive analysis of the administrative and legal instruments for protecting the rights of socially vulnerable segments of the population in the context of a prolonged socio-economic crisis and the intensification of social risks in Ukraine. It emphasizes the transformation of the content, structure, and forms of implementation of administrative and legal mechanisms aimed at safeguarding human and social rights under conditions of instability and growing inequality. The research identifies the key challenges facing public administration bodies in ensuring the realization and protection of the rights and freedoms of the most vulnerable categories of citizens – persons with disabilities, internally displaced persons, low-income families, the unemployed, elderly people, and other socially disadvantaged groups. The article systematically examines the normative and legal framework that regulates state policy in the field of social protection and highlights significant gaps, inconsistencies, and collisions in legal regulation that diminish the efficiency of state activities in this area.

Particular attention is paid to the principles of social justice, legal certainty, equality, and non-discrimination in administrative and legal relations, as well as the practical problems of their implementation in public administration practice. The study explores the institutional interaction between executive authorities, the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights, and civil society institutions, emphasizing the importance of coordination, transparency, and accountability in decision-making processes. The article argues that strengthening administrative and legal protection of socially vulnerable groups requires not only improving existing legislation but also rethinking the conceptual foundations of state social policy in line with European human rights standards.

Based on the results of the research, the author proposes scientifically grounded recommendations for improving the administrative and legal mechanisms for protecting socially vulnerable citizens, including the introduction of innovative tools of public administration, digitalization of social services, enhancement of institutional capacity, and development of preventive legal measures. The proposed approaches aim to ensure effective adaptation of state policy to the challenges of crisis periods, promote social inclusion, equality, and respect for human dignity, and strengthen the overall system of human rights protection in Ukraine.

Key words: administrative and legal protection, socially vulnerable groups of the population, public administration, socio-economic crisis, human rights, legal vulnerability, state policy, ombudsman, legal regulation.

Вступ

У сучасних умовах глобальних та регіональних соціально-економічних трансформацій спостерігається зростання вразливості окремих категорій населення, що потребує оперативного реагування з боку держави

та підвищення ефективності механізмів захисту їхніх прав. Соціально-економічні кризи, викликані як зовнішніми факторами (економічні санкції, пандемії, збройні конфлікти), так і внутрішніми (нестабільність економіки, зниження доходів населення, нерівність у доступі до

ресурсів), призводять до загострення проблем забезпечення базових прав людини, зокрема права на соціальний захист, належний рівень життя, медичне обслуговування, працю тощо.

Особливої актуальності набуває питання забезпечення прав тих категорій осіб, які традиційно належать до соціально незахищених верств – осіб з інвалідністю, мало-забезпечених, безробітних, одиноких осіб похилого віку, внутрішньо переміщених осіб, багатодітних родин тощо. Саме в період соціально-економічної кризи виявляються системні недоліки державної політики у сфері захисту прав цих груп населення, що потребує переосмислення адміністративно-правових підходів до організації соціального захисту.

Адміністративне право, як одна з провідних галузей публічного права, відіграє ключову роль у формуванні й реалізації державної політики у сфері соціального захисту. Його інструменти забезпечують функціонування органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, визначають порядок взаємодії громадянина з державою, регулюють механізми надання адміністративних послуг, реалізації прав і свобод, подання скарг, отримання соціальних гарантій тощо.

Однак сучасні виклики потребують не лише належного функціонування вже існуючих інструментів, а й їх удосконалення з урахуванням принципів правової визначеності, справедливості, доступності, недискримінації та орієнтації на потреби людини. Водночас, на практиці спостерігаються численні проблеми, пов'язані з обмеженим доступом вразливих груп до адміністративних процедур, перевантаженням органів влади, нерівномірним розподілом ресурсів та відсутністю ефективного моніторингу дотримання прав.

Метою цієї статті є дослідження адміністративно-правових інструментів захисту прав соціально незахищених верств населення в умовах соціально-економічної кризи, виявлення ключових недоліків правозастосовчої практики та формулювання пропозицій щодо підвищення ефективності державної правозахисної політики у відповідній сфері.

Виклад основного матеріалу. Поняття «соціально незахищені верстви населення» є багатограним і не має єдиного усталеного визначення в українському законодавстві. Проте в науковій літературі та нормативно-правових актах використовуються подібні терміни, які дозволяють сформулювати узагальнене уявлення про цю категорію осіб. Загалом під соціально незахищеними верствами населення розуміють групи громадян, які через об'єктивні або суб'єктивні обставини не мають достатніх ресурсів (фінансових, соціальних, правових, фізичних) для забезпечення гідного рівня життя, самостійного захисту своїх прав і законних інтересів, а також повноцінної участі в соціально-економічному житті суспільства.

Соціальна незахищеність може мати різне походження – економічне, правове, фізичне, психічне, демографічне тощо. Вона проявляється у зниженому рівні доходів, відсутності постійного місця проживання чи зайнятості, залежності від державної підтримки, низькому рівні освіти, порушенні фізичних або психічних можливостей, а також у неспроможності реалізовувати базові права без сторонньої допомоги.

Критерії віднесення осіб до категорії соціально незахищених можуть відрізнятися залежно від цілей правового регулювання, однак у більшості випадків у національній і міжнародній практиці використовуються такі ознаки:

- економічна неспроможність (мало-забезпеченість, безробіття);
- фізична або психічна вразливість (інвалідність, похилий вік, важкі захворювання);
- соціальне становище (самотність, відсутність родичів, статус сироти);
- правовий статус (внутрішньо переміщена особа, особа без громадянства, біженець);
- дискримінаційні чинники (гендер, раса, етнічне походження, релігія тощо).

У сучасній практиці адміністративно-правового регулювання до соціально незахищених найчастіше зараховуються такі категорії населення, які з тих чи інших причин

не спроможні повною мірою реалізовувати свої права без підтримки з боку держави.

Серед них – мало-забезпечені сім'ї та особи, тобто громадяни, середньомісячний сукупний дохід яких не перевищує встановленого прожиткового мінімуму. Такі особи мають право на державну соціальну допомогу, субсидії, матеріальну підтримку, а також інші форми цільової допомоги, що мають компенсаторний характер [9, с. 453].

До соціально вразливих також належать особи з інвалідністю – громадяни, які мають стійкі порушення здоров'я, що обмежують їхню життєдіяльність і потребують медичної, соціальної, трудової та психологічної реабілітації. Законодавство передбачає для них низку спеціальних пільг, гарантований доступ до соціальних послуг, а також заходи щодо інтеграції в суспільне життя, зокрема сприяння працевлаштуванню.

Окрему групу становлять особи похилого віку, зокрема пенсіонери, які внаслідок об'єктивного зниження працездатності та обмеженого доступу до економічних ресурсів часто перебувають у стані соціальної вразливості. Особливо це стосується одиноких літніх людей, які не мають підтримки з боку родичів і змушені повністю покладатися на державну допомогу.

Також до соціально незахищених належать безробітні громадяни, які втратили роботу та зареєстровані в службі зайнятості. Вони мають право на отримання допомоги по безробіттю, участь у програмах професійної перекваліфікації, громадських роботах, а також інші заходи активної підтримки.

Багатодітні родини, які виховують трьох і більше дітей, також стикаються з численними соціально-економічними викликами, зокрема у сфері житлового забезпечення, освіти, охорони здоров'я та забезпечення базових потреб. У поєднанні з низьким рівнем доходів така ситуація часто призводить до системної соціальної незахищеності цієї групи.

Особливої уваги в умовах воєнного стану набули проблеми внутрішньо переміщених осіб (ВПО) – громадян, які змушені були залишити місце постійного проживання внаслідок збройного конфлікту, окупації або надзвичайної ситуації. Ці особи потребують особливого державного захисту, включаючи житлове забезпечення, працевлаштування, реєстрацію за місцем тимчасового перебування, доступ до медичних, освітніх і адміністративних послуг.

До цієї ж категорії слід віднести й осіб, які постраждали від збройного конфлікту загалом. Це не лише ВПО, а й учасники бойових дій, члени їхніх родин, цивільні громадяни, які зазнали поранень, втратили житло або близьких. Унаслідок травм, психологічних розладів і втрати джерел доходу вони часто опиняються в критичному становищі, що потребує цільових адміністративно-правових заходів підтримки [10, с. 56-61].

Ще однією вразливою категорією є одинокі матері (батьки), які самостійно виховують дітей і зазнають фінансових труднощів через необхідність поєднувати догляд за дітьми з працею. Законодавство передбачає для них певні пільги, допомоги та підтримку, однак на практиці ці механізми не завжди є достатніми для забезпечення належного життєвого рівня.

До соціально незахищених також належать дітисироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Ця категорія перебуває під особливим захистом держави, яка зобов'язана забезпечити їхнє право на житло, освіту, медичну допомогу, адаптацію до самостійного життя, а також психологічну та соціальну підтримку.

Не менш важливою є підтримка осіб із тяжкими хронічними хворобами, особливо тих, хто не може працювати або потребує тривалого й дорогого вартісного лікування. Держава повинна забезпечити таким громадянам не лише доступ до медичних послуг, а й відповідну соціальну допомогу та адміністративний супровід.

Зазначена класифікація не є вичерпною. Соціальні процеси та кризові явища – збройні конфлікти, пандемії, стихійні лиха, економічні потрясіння – зумовлюють появу нових груп уразливого населення. Наприклад, до таких груп можуть належати особи, які втратили житло через воєнні дії, представники неформального сектору економіки, які не охоплені системами соціального страхування, або ж особи, що проживають у віддалених територіях із низьким рівнем доступу до адміністративних і соціальних послуг.

Таким чином, соціальна незахищеність є динамічним явищем, яке постійно змінюється залежно від соціально-економічної ситуації в країні. Це вимагає від держави та її органів гнучкої системи правового реагування, здатної ефективно і своєчасно адаптувати адміністративно-правові інструменти до нових умов. Успішне функціонування таких механізмів можливе лише за умови чіткого визначення статусу соціально вразливих груп, належної інституційної спроможності органів влади та наявності ефективної, актуальної нормативної бази, що відповідає реальним потребам населення.

Адміністративно-правове регулювання у сфері захисту прав соціально незахищених верств населення в Україні ґрунтується на принципах соціальної справедливості, пріоритетності прав людини, адресності державної допомоги та верховенства права. Основою цього регулювання становлять норми Конституції України, закони, підзаконні акти, міжнародні договори, а також локальні нормативні документи органів місцевого самоврядування.

Насамперед, фундаментом для забезпечення соціального захисту є Конституція України, яка в статтях 1, 3, 46, 48, 49 закріплює принципи соціальної держави, право кожного на соціальний захист, достатній життєвий рівень, медичну допомогу, пенсійне забезпечення та інші соціальні гарантії. Згідно зі статтею 3 Конституції, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Саме такий підхід лежить в основі публічної політики держави у сфері соціального захисту [1].

Важливе значення також має Закон України «Про соціальні послуги», який визначає правові та організаційні засади надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах. Закон вводить класифікацію соціальних послуг (базові, спеціалізовані, екстрені), визначає суб'єктів, відповідальних за їх надання, та передбачає механізми індивідуальної оцінки потреб особи [2].

Ще одним важливим нормативно-правовим актом є Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», який встановлює умови призначення грошової допомоги сім'ям, рівень доходів яких не дозволяє забезпечити прожитковий мінімум. Аналогічне значення мають нормативно-правові акти, що регулюють допомогу особам з інвалідністю, багатодітним родинам, одиноким матерям тощо [3].

Особливої уваги заслуговує Закон України «Про звернення громадян», який забезпечує право кожного на подання письмових чи усних звернень до органів державної влади, місцевого самоврядування, установ, організацій, підприємств незалежно від форми власності. Цей закон виступає інструментом адміністративного впливу громадян на дії публічної влади з метою захисту їхніх прав [4].

Надзвичайно важливим з точки зору забезпечення доступу до правосуддя є Закон України «Про безоплатну правову допомогу», що гарантує малозабезпеченим верствам населення, особам з інвалідністю, ВПО та іншим категоріям громадян право на отримання первинної та вторинної правової допомоги коштом держави. Завдяки цьому закону соціально вразливі особи можуть звертатися за допомогою у складанні заяв, скарг, звернень до суду, отримувати представництво в судових та інших юрисдикційних органах [5].

У сфері надання адміністративних послуг діє Закон України «Про адміністративні послуги», що визначає організаційні та процедурні аспекти надання державних та муніципальних послуг, зокрема тим особам, які не мають змоги самостійно реалізувати свої права. Закон передбачає принципи доступності, відкритості, зрозумілості процедур, що є особливо актуальним для осіб з обмеженими можливостями [6].

Окреме місце займають підзаконні нормативно-правові акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств, які деталізують процедури призначення соціальної допомоги, порядок ведення обліку соціальних груп, механізми міжвідомчої взаємодії в процесі надання соціальних послуг. Значущими є також нормативні акти органів місцевого самоврядування, які в межах своїх повноважень реалізують програми соціального забезпечення відповідно до специфіки регіону [11].

Міжнародно-правові документи, ратифіковані Україною, також впливають на регулювання правового статусу соціально незахищених осіб. Серед них слід відзначити Європейську соціальну хартію, Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю, Конвенцію ООН про права дитини, а також інші документи, що встановлюють стандарти соціального захисту. Вони мають пріоритет над національним законодавством у разі колізій і зобов'язують державу вживати належних адміністративно-правових заходів для їх імплементації [7].

Таким чином, в Україні сформовано нормативно-правову базу, що в цілому дозволяє регламентувати адміністративно-правові аспекти захисту прав соціально незахищених категорій громадян. Водночас виклики сучасності – особливо у період соціально-економічної нестабільності – потребують її постійного вдосконалення, адаптації до нових умов та зміцнення інституційної спроможності органів публічної влади до реалізації законодавчих положень на практиці.

У періоди соціально-економічної кризи, спричиненої війною, економічним спадом, пандемією або іншими надзвичайними обставинами, потреба в ефективному захисті прав соціально незахищених верств населення зростає у геометричній прогресії. У таких умовах особливого значення набувають адміністративно-правові інструменти, які забезпечують своєчасне реагування з боку публічної влади та реалізацію принципу соціальної справедливості.

Під адміністративно-правовими інструментами у цьому контексті розуміють сукупність законодавчо закріплених процедур, механізмів, форм та методів впливу органів державної влади і місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення, реалізацію і захист прав соціально вразливих осіб. Ці інструменти мають характер публічно-владного впливу, що реалізується у межах адміністративно-правових відносин.

Одним із ключових інструментів є адресна соціальна допомога. У період кризи держава змінює підходи до її призначення, використовуючи інструменти електронного моніторингу доходів, автоматичного перерахунку розміру допомоги, спрощеної системи подачі документів. Прикладом є впровадження єдиної інформаційної платформи «Соціальна громада», що дозволяє органам соціального захисту оперативно обробляти запити громадян.

Іншим важливим адміністративно-правовим механізмом є запровадження пільгових режимів для окремих категорій осіб. У період кризи державні органи мають повноваження змінювати або тимчасово встановлювати особливі умови оподаткування, тарифікації комунальних послуг, транспортного обслуговування, медичного забезпечення тощо. Зокрема, під час повномасштабної війни в Україні були запроваджені нові пільги для ВПО, учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок воєнних дій, а також надано податкові преференції роботодавцям, які працевлаштовують ВПО або осіб з інвалідністю [8].

Особливе значення має спрощення адміністративних процедур для соціально незахищених осіб. У кризових умовах законодавство передбачає можливість подачі заяв через інтернет, без необхідності фізичної присутності, або без пред'явлення повного пакету документів. Такі механізми сприяють зниженню адміністративного навантаження на вразливих громадян та підвищують доступність допомоги.

Окремим інструментом адміністративно-правового характеру виступають державні та регіональні цільові програми, спрямовані на пом'якшення наслідків кризи. Зокрема, програми забезпечення житлом для ВПО, субсидування найму житла, програми підтримки малого бізнесу, зайнятості, навчання і перекваліфікації безробітних, компенсації витрат на лікування тощо. Адміністративне управління цими програмами здійснюється органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до визначених повноважень.

Важливим є також інформаційний інструмент – система комунікації між владою та населенням. У періоди криз громадяни мають отримувати чітку, оперативну, достовірну інформацію про свої права, можливості звернення, умови призначення допомоги. У цьому напрямку діє гаряча лінія Міністерства соціальної політики, чат-

боти, портали державних послуг (зокрема, Дія), офіційні сайти органів влади [13].

До адміністративно-правових інструментів слід також віднести контрольні-наглядові механізми. Зокрема, інспектування умов проживання отримувачів допомоги, перевірка обґрунтованості нарахувань, виявлення шахрайства у сфері соціального забезпечення. Така діяльність здійснюється як уповноваженими органами державної влади, так і за участі органів місцевого самоврядування.

У кризових ситуаціях активно використовуються тимчасові нормативно-правові акти, які приймаються швидко, в обхід тривалих процедур, але надають змогу державі оперативно реагувати на нові виклики. Це можуть бути постанови Кабінету Міністрів, розпорядження органів виконавчої влади, накази міністерств. Такі акти часто запроваджують нові форми допомоги, механізми розподілу гуманітарної допомоги, евакуації населення, обліку ВПО тощо.

Окрему групу адміністративно-правових інструментів становлять механізми взаємодії держави з громадським сектором. В умовах обмежених бюджетних можливостей держава делегує частину функцій недержавним організаціям – наприклад, надання притулку, гуманітарної допомоги, соціального супроводу. Адміністративно-правове регулювання в таких випадках охоплює питання акредитації організацій, укладання меморандумів, контролю за цільовим використанням ресурсів [12].

Таким чином, адміністративно-правові інструменти захисту прав соціально незахищених осіб у період соціально-економічної кризи є багатокомпонентними, адаптивними та спрямованими на забезпечення реального доступу до соціальних благ. Вони мають охоплювати як правове, так і інституційне, організаційне, кадрове та інформаційне забезпечення. Ефективне функціонування цих інструментів можливе лише за умов належної координації між різними рівнями влади, спрощення процедур, впровадження цифрових технологій та активного залучення громадянського суспільства.

Висновки. Проблематика адміністративно-правового захисту прав соціально незахищених верств населення набуває особливої актуальності в умовах соціально-економічної кризи, спричиненої внутрішніми та зовнішніми чинниками – війною, інфляцією, безробіттям, зростанням соціальної нерівності. Реагування держави на такі виклики має відбуватися не лише шляхом збільшення обсягів допомоги, а й через створення ефективної, гнучкої та стійкої системи правового регулювання.

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку узагальнюючих висновків.

По-перше, соціально незахищені верстви населення в Україні є широкою та динамічною категорією, яка включає як традиційно вразливі групи (малозабезпечені, особи з інвалідністю, пенсіонери, багатодітні родини), так і нові групи, що виникають унаслідок кризових явищ (внутрішньо переміщені особи, учасники бойових дій, особи, які втратили джерела доходу або житло). Це вимагає постійного оновлення підходів до правового статусу таких осіб та механізмів їх підтримки.

По-друге, в Україні сформовано базову нормативно-правову інфраструктуру захисту соціально вразливих громадян, яка ґрунтується на Конституції, законах, підзаконних актах та міжнародних документах. Однак її ефективність значною мірою залежить від здатності органів публічної влади реалізовувати закріплені положення на практиці.

По-третє, інституційний механізм реалізації адміністративно-правового захисту є багаторівневим: він охоплює центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, центри надання адміністративних послуг, служби зайнятості, систему безоплатної правової допомоги, уповноважених осіб, громадські організації. Така багатосуб'єктність потребує ефективної координації та узгодженості дій.

По-четверте, адміністративно-правові інструменти, що використовуються в умовах соціально-економічної кризи, мають бути швидкими, гнучкими та діджиталізованими. Це стосується як спрощених процедур надання допомоги, так і адресності підтримки, прозорості процесів, оперативного інформування громадян та недопущення зловживань.

На підставі викладеного можна стверджувати, що подальше вдосконалення адміністративно-правових засобів захисту прав соціально незахищених верств населення має ґрунтуватися на таких ключових принципах:

- Принцип адресності – забезпечення допомоги саме тим, хто її реально потребує;
- Принцип діджиталізації – спрощення доступу до адміністративних послуг через електронні сервіси;
- Принцип міжвідомчої координації – уникнення дублювання повноважень і неефективності;
- Принцип публічності та прозорості – відкритість інформації про права, процедури, допомогу;
- Принцип соціальної справедливості – недопущення дискримінації та забезпечення рівного доступу.

Реалізація цих підходів можлива лише за умови політичної волі, інституційної спроможності, постійного аналізу практики, а також активного залучення громадянського суспільства до процесу формування та реалізації політики соціального захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. С. 141.
2. Про соціальні послуги. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 45. Ст. 288.
3. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 35. Ст. 290.
4. Про звернення громадян. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
5. Про безоплатну правову допомогу. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
6. Про адміністративні послуги. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
7. Європейська соціальна хартія (переглянута). 21 груд. 2006 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 1. Ст. 19.
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю. *Офіційний вісник України*. 2010. № 3. Ст. 81.
9. Шемшученко Ю. С., Орзіх М. П., Битяк Ю. П. Адміністративне право України : підручник / за ред. Ю. П. Битяка. – Харків : Право, 2021. – 632 с.
10. Тимошенко В. І. Система соціального захисту населення в Україні: сучасний стан та напрями реформування. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2023. С. 56–61.
11. Про затвердження Порядку надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : постанова Кабінету Міністрів України від 20 берез. 2022 р. № 332 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-p> (дата звернення: 20.10.2025).
12. Міністерство соціальної політики України. Інформаційна платформа «Соціальна громада» URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/503/> (дата звернення: 20.10.2025).
13. Програма діяльності Кабінету Міністрів України : схвалена постановою Верховної Ради України від 4 жовт. 2019 р. № 188-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188-IX> (дата звернення: 20.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО»

LEGAL DEFINITION OF THE CONCEPT OF “CIVIL-MILITARY COOPERATION”

Дмитрук І.М., к.ю.н., доцентка,

доцентка кафедри морського та господарського права

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

orcid.org/0000-0002-2228-0889Козаченко О.С., студент II курсу магістратури
факультету морського права

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

orcid.org/0009-0008-7728-6728

Стаття присвячена дослідженню правової природи та змісту поняття «цивільно-військове співробітництво» в контексті сучасних викликів національній безпеці України. У доктринальній літературі та нормативно-правових актах міжнародних організацій спостерігається множина підходів до розуміння сутності цивільно-військового співробітництва. Особливу увагу приділено висвітленню дефініції з позицій нормативного визначення та наукового аналізу. Вітчизняна правова наука розглядає цивільно-військове співробітництво через призму національної безпеки та оборони, визначаючи його як систему заходів, спрямованих на встановлення та підтримання взаємодії між Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, а також громадянами в інтересах всебічного забезпечення оборони держави. Зазначено, що національне законодавство України не містить єдиного нормативного акта, який би системно врегулював питання цивільно-військового співробітництва, що ускладнює правозастосовну практику у цій сфері. Підкреслено, що в жорстких умовах збройної агресії проти України та неспинного зростання воєнних загроз ефективна взаємодія між військовими структурами та цивільним середовищем набуває особливої актуальності. Збройні Сили України імплементують чіткі стандарти НАТО, запроваджуючи комплексний підхід до планування операцій, який передбачає координацію з органами влади, органами місцевого самоврядування, цивільним населенням та іншими неурядовими організаціями. На підставі детального аналізу чинного законодавства розкрито сутність правового визначення цивільно-військового співробітництва як системної, планомірної діяльності військових формувань щодо постійної взаємодії з цивільними структурами задля створення сприятливих умов для виконання завдань оборони. Враховуючи важливість цивільно-військового співробітництва в сучасних реаліях, вкрай необхідною для вирішення постає проблема прийняття базового закону, який би врегулював всі основні відносини в цій сфері.

Ключові слова: цивільно-військове співробітництво, правове регулювання, національна безпека, оборонна політика, взаємодія цивільних і військових структур, правовий статус, державне управління, збройні сили, правова доктрина.

The article is devoted to the study of the legal nature and content of the concept of “civil-military cooperation” in the context of modern challenges to the national security of Ukraine. In the doctrinal literature and regulatory legal acts of international organizations, there are many approaches to understanding the essence of civil-military cooperation. Special attention is paid to highlighting the definition from the standpoint of normative definition and scientific analysis. Domestic legal science considers civil-military cooperation through the prism of national security and defense, defining it as a system of measures aimed at establishing and maintaining interaction between the Armed Forces of Ukraine, other military formations and state authorities, local governments, institutions, organizations regardless of their form of ownership, as well as citizens in the interests of comprehensively ensuring the defense of the state. It is noted that the national legislation of Ukraine does not contain a single regulatory act that would systematically regulate the issue of civil-military cooperation, which complicates law enforcement practice in this area. It is emphasized that in the harsh conditions of armed aggression against Ukraine and the relentless growth of military threats, effective interaction between military structures and the civilian environment becomes particularly relevant. The Armed Forces of Ukraine implement clear NATO standards, introducing a comprehensive approach to planning operations, which involves coordination with government bodies, local governments, the civilian population and other non-governmental organizations. Based on a detailed analysis of the current legislation, the essence of the legal definition of civil-military cooperation as a systematic, planned activity of military formations regarding constant interaction with civilian structures in order to create favorable conditions for the implementation of defense tasks is revealed. Given the importance of civil-military cooperation in modern realities, the problem of adopting a basic law that would regulate all basic relations in this area is extremely necessary for its solution.

Key words: civil-military cooperation, legal regulation, national security, defense policy, interaction between civil and military structures, legal status, public administration, armed forces, legal doctrine.

Вступ. У нинішній складний історичний період розвитку України особливого значення набуває правове регулювання цивільно-військового співробітництва. Адже така взаємодія породжена обставинами, що сприяли виникненню нових правових відносин. Проте на національному рівні взаємовідносини цивільного населення, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та військових недостатньо врегульовані законодавством. На міжнародному рівні це завдання виконує Женевська конвенція 1949 року про захист цивільного населення під час війни та додаткові протоколи I та II до неї від 1977 року. Поряд з іншими дотичними зовнішніми актами, це один з основних, який врегульовує цивільно-військове співробітництво. Проте на національному рівні

одного нормативного документа, який би став базовим у досліджуваних відносинах немає. Це створює повсякчас проблеми правової невизначеності таких вкрай важливих для України на сучасному етапі становлення та розвитку суспільних відносин.

Актуальність теми дослідження зумовлена нагальною потребою врегулювання на національному рівні правових відносин, що складаються в результаті цивільно-військового співробітництва в одному нормативно-правовому акті. Це дозволить систематизувати законодавство та спростить правову невизначеність досліджуваного питання, його принципів, методів та ознак. Адже положення щодо цивільно-військового співробітництва розміщені в багатьох законах. Існує доктрина, яка

встановлює деякі аспекти його функціонування. Проте цього недостатньо для того, щоб врегулювати виникаючі на практиці правові колізії та суперечності.

В теперішніх умовах, коли рівень воєнних загроз національній безпеці України досяг критичної відмітки, удосконалення форм та способів ведення операцій (бойових дій), у тому числі із застосуванням невійськових методів, набули нового практичного значення. Це змусило Збройні сили України до пошуку та втілення в життя абсолютно нового для України комплексного підходу до планування та проведення операцій, який ґрунтується на досвіді та основних принципах функціонування збройних сил країн-членів НАТО [1].

Огляд останніх досліджень. Проблематика цивільно-військового співробітництва висвітлюється у дослідженнях такими вітчизняними науковцями, як Белай С.В., Клименко Н.Г., Коропатнік І.М., Карелін В.В., Кутков О.О., Минько В.О., Настюк В.Я., Павленко В.М., Ситник Г.П., Шульгін В.В., Шопіна І.М.. Проте питанням саме правового врегулювання цього поняття присвячено не так вже й багато праць. Зокрема, детально висвітлили суперечності з приводу цивільно-військового співробітництва Коропатнік І.М., Шульгін В.В., Шопіна І.М.. Проте у 2024 році було внесено зміни в Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991 № 1932-ХІІ, якими введено поняття «цивільно-військове співробітництво» на законодавчому рівні. Це дало змогу чітко окреслити ознаки цього поняття. Проте на практиці все ще існують правові невизначеності з приводу відносин, які складаються щодо цивільно-військового співробітництва.

Загальні теоретичні аспекти цього поняття висвітлюються у праці Коропатнік І.М., Шопіної І.М.. Існуючі роботи не розглядають комплексно досліджуване поняття. Ця обставина зумовлює необхідність системного аналізу поняття «цивільно-військове співробітництво» в рамках діючого законодавства.

Метою статті є висвітлення поняття «цивільно-військове співробітництво» з правової позиції, а саме врегулювання нормами національного законодавства.

Виклад основних положень. У доктринальній літературі та нормативно-правових актах міжнародних організацій спостерігається множина підходів до визначення сутності цивільно-військового співробітництва.

Згідно з доктриною НАТО, цивільно-військове співробітництво є чіткою координацією та взаємодією між військовим компонентом і цивільними, включаючи місцеве населення, державні органи влади та неурядові організації, з метою підтримки виконання та реалізації цивільно-військових правовідносин [2].

Розуміння необхідності налагодження та підтримання взаємодії військового компоненту з об'єктами цивільного середовища забезпечує досягнення максимального ефекту при виконанні Збройними силами України поставлених перед ними завдань. В умовах сьогодення осмислення змін щодо ведення сучасних операцій (бойових дій), неординарний підхід до виконання поставлених завдань та вміння командира налагодити ефективну взаємодію з ОбЦС стали велінням часу. У даному випадку йдеться про цивільно-військове співробітництво [3].

Але ні саме ЦВС ЗС України як сучасний передовий напрям у системі забезпечення застосування військ (сил) ЗС України, що імplementований за стандартами збройних сил держав – членів НАТО, ні його завдання, особливі мета та принципи організації не унормовані в жодному законі України, навіть у тих, які безпосередньо регулюють військову сферу суспільно-правових відносин, сферу оборони держави [4]. Натомість це поняття врегульовується положеннями інших нормативно-правових актів, наприклад, Закону України «Про Збройні Сили України» від 06.12.1991 № 1934-ХІІ, Закону України «Про оборону України» від 06.12.1991 № 1932-ХІІ та Доктриною

«Цивільно-військове співробітництво», які визначають принципи та завдання взаємодії військових з цивільним населенням. Існує багато підходів серед науковців, а також доктринальне бачення досліджуваного терміну, які суттєво не відрізняються один від одного.

Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991 № 1932-ХІІ дає чітке визначення поняттю цивільно-військове співробітництво. Відповідно до абзацу 29 статті 1 вказаного нормативного акту це комплекс заходів Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, щодо координації та взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами з метою створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій, у тому числі на території держави-агресора, а також інших заходів, спрямованих на формування у цивільного населення оборонної свідомості, готовності до національного спротиву [5].

Цивільно-військове співробітництво – це діяльність збройних сил, спрямована на взаємодію з цивільним середовищем з метою створення сприятливих умов для виконання визначених завдань з використанням військових і невійськових сил та засобів [6].

Відповідно до Доктрини «Цивільно-військове співробітництво» ця дефініція розглядається як системна, планомірна діяльність ЗС України та інших складових сил оборони: командувачів (командирів), начальників, органів військового управління, штабів всіх рівнів, військових частин (підрозділів) та/або військовослужбовців для взаємодії з об'єктами цивільного середовища з метою створення сприятливих умов для виконання визначених їм завдань з використанням військових та невійськових сил та засобів [7].

Вітчизняна правова наука розглядає цивільно-військове співробітництво через призму національної безпеки та оборони, визначаючи його як систему заходів, спрямованих на встановлення та підтримання взаємодії між Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, а також громадянами в інтересах всебічного забезпечення оборони держави.

Тобто як правовий інститут цивільно-військове співробітництво розглядається лише у частині його врегулювання нормами права. Найчастіше у вітчизняній науковій літературі воно відноситься до сфери державного управління [8;9], до сфери національної безпеки та оборони [9], або розглядається в контексті врегулювання цивільними правовідносинами [10], нормами адміністративного чи військового права [11;12]. Лише врегулювання нормами законодавчих актів дозволяє віднести досліджуване поняття до правових як сукупність норм, що впорядковують відносини між військовими та цивільним населенням для досягнення певних військових цілей.

Сутність цивільно-військового співробітництва розкривається через сукупність взаємопов'язаних ознак. Зокрема, це інституціоналізована форма безперервної взаємодії, яка передбачає створення спеціалізованих структур та згрупованих механізмів ефективної координації. Також це цілеспрямована векторна діяльність, яка орієнтована на досягнення спільних цілей серед цивільного населення та військовими у сфері безпеки, стабілізації ситуації та розвитку суспільних відносин. Комплексний підхід дозволяє поєднувати військові, політичні, економічні та гуманітарні аспекти.

Функціональне призначення цивільно-військового співробітництва полягає у створенні синергетичного ефекту від поєднання можливостей військової організації та цивільного сектору. Військовий компонент в таких

відносинах забезпечує ефективне безпекове середовище, чіткі логістичні можливості та організаційні ресурси. Цивільні структури привносять свій вклад у вигляді експертизи в питаннях соціально-економічного розвитку, гуманітарної допомоги та відбудови інфраструктури, що дозволяє направляти розвиток таких взаємовідносин у певне продуктивне русло для досягнення спільних цілей.

Ефективність цивільно-військового співробітництва завжди ґрунтується на дотриманні фундаментальних основоположних принципів: взаємної поваги до учасників таких відносин, прозорості та обміну інформацією, координації зусиль, пропорційності застосування ресурсів, субсидиарності у прийнятті рішень. Такі принципи забезпечують постійний баланс між військовими та цивільним населенням, дозволяючи уникнути дублювання функцій та конфлікту інтересів.

Серед основних завдань цивільно-військового співробітництва виділяють такі: ефективну підтримку цивільного населення в зоні воєнного конфлікту або надзвичайної ситуації; сприяння постійному відновленню критичної інфраструктури; забезпечення безперервного зв'язку між військовим командуванням та цивільними інституціями; координацію гуманітарної допомоги; інформаційну підтримку населення; створення необхідних умов для переходу від воєнної фази до цивільного управління та розвитку.

Цивільно-військове співробітництво ефективно реалізується у взаємодії трьох рівнів співпраці: стратегічному, оперативному та тактичному. Відсутність базового закону заважає побудувати вдалого, результативного взаємозв'язку, породжуючи непорозуміння між суб'єктами на цих рівнях. Зокрема, стратегічний рівень передбачає форму-

вання політики, доктрин та нормативно-правової бази. Доктрина вже існує в українському правовому просторі, але не вистачає нормативної врегульованості. Це, в свою чергу, впливає на наступний рівень – оперативний – планування та координацію різного роду воєнних операцій. Їх невідповідність законодавству може на пряму вплинути на результат. Окрім цього, породжує велику кількість бюрократії та паперової роботи. Тактичний рівень – безпосередня взаємодія військових підрозділів з місцевими громадами та цивільними організаціями на місцях побудований, скоріш за все, на принципі взаємодопомоги та взаємопідтримки. Але правова невизначеність заважає суб'єктам на цьому рівні будувати такі відносини лише в рамках існуючої нормативної бази.

Висновки. У контексті сучасних викликів національної безпеки України інститут цивільно-військового співробітництва набуває стратегічного значення як механізм мобілізації суспільних ресурсів, підвищення обороноздатності держави та зміцнення інституційної довіри між армією та суспільством. Досвід антитерористичної операції, операції Об'єднаних сил, повномасштабної війни демонструє критичну важливість налагодженої взаємодії між військовими та цивільними структурами для успішного виконання завдань із забезпечення територіальної цілісності та захисту населення.

Враховуючи важливість цивільно-військового співробітництва в сучасних реаліях, вкрай необхідною для вирішення постає проблема прийняття базового закону, який би врегулював всі основні відносини в цій сфері, об'єднав однорідні норми, кодифікував в собі і норми міжнародного права, і вже діючі норми внутрішнього законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Методичний посібник для військ (сил) з питань цивільно-військового співробітництва / В.Кевлюк, В.Ковальов, Р.Коханчук та інші. Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України. К.: 2019. 167 с.
2. Стратегічна концепція НАТО – 2022. Ухвалена главами держав і урядів на Мадридському саміті НАТО 29 червня 2022 року. URL: https://www.nato.int/nato_static_files2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept-ukr.pdf
3. Ситник Г.П., Клименко Н.Г. Цивільно-військові відносини: навчальний посібник. Київ: Академпрес, 2024. 190 с.
4. Шульгін В.В. Правова основа функціонування цивільно-військового співробітництва збройних сил України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2021. С. 67-72.
5. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
6. Цивільно-військове співробітництво у захисті населення під час війни в Україні/ Центр Разумкова. Київ. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/02/2024-Sunhurovskyi-CIVIL-WAR-1-F.pdf>
7. Доктрина «Цивільно-військове співробітництво». Управління цивільно-військового співробітництва Генерального штабу ЗСУ. Липень 2020. 28 с.
8. Белай С.В., Минько В.О. Етичні аспекти розвитку системи цивільно-військового співробітництва у формуваннях національної гвардії України. *Честь і закон*. № 4 (71)/2019. С. 55-63.
9. Кутков О.О. Механізм державного регулювання цивільно-військового співробітництва в умовах змін воєнно-політичної обстановки в державі. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 5, 2024. С. 96-100.
10. Павленко В.М. Щодо поняття та змісту цивільно-військового співробітництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12/2024. С. 695-699.
11. Військове право : підручник / за ред. І.М. Коропатніка, І.М. Шопіної. К.: Алерта, 2019. 648 с.
12. Настюк В.Я., Коропатнік І.М., Карелін В.В. Розвиток та становлення механізму реалізації адміністративно-правового режиму цивільно-військового співробітництва в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 86. Одеса: Гельветика, 2020. С. 145-153.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ СТРІЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ У ХОДІ НАЦІОНАЛЬНОГО СПРОТИВУ

LEGAL REGULATION OF THE USE AND APPLICATION OF SMALL ARMS DURING THE NATIONAL RESISTANCE

Доронін І.М., д.ю.н., доцент,
керівник наукового центру

Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
orcid.org/0000-0002-5991-6713

У статті розглянуто питання правової регламентації застосування і використання стрілецької зброї у ході національного спротиву агресії. Досліджено питання застосування стрілецької зброї особами, що не перебувають в статусі військовослужбовців та інших подібних правових статусах. Визначено, що національний спротив як прояв відсічі агресії може розглядатись як явище, що розвивається. Будучи на першому етапі (протягом 2014 року) стихійним явищем, що вимагало застосування правової аналогії, у подальшому воно було належно унормовано. Пошук шляхів регламентації заходів з протидії агресії зумовив застосування формату антитерористичної операції, що не повною мірою враховувало існуючий стан речей. У подальшому було ухвалено спеціальний законодавчий акт стосовно національного спротиву і відповідне законодавство на рівні підзаконних актів. На сьогодні існуюче вітчизняне спеціальне законодавство детально регламентує заходи і повноваження суб'єктів. Разом із цим у питанні застосування стрілецької зброї існують і певні правові прогалини. Вони зумовлені низкою факторів. Першим з них є триваюча неврегульованість сфери обігу зброї у державі і збереження майже в незмінному вигляді управлінських підходів радянських часів. Другим фактором є невизначеність місця добровольчих формувань в існуючій системі оборони. Окрім цього зазначені фактори сукупно зумовлюють і особливості у застосуванні інших, у тому числі уніфікованих приписів застосування стрілецької зброї. Додатковим негативним фактором впливу є триваюча неврегульованість статусу так званої «нагородної» зброї та її двоякий характер (як нагороди юридично та як зброї фактично). Подолання визначених вище негативних факторів можливо лише шляхом ухвалення відповідного комплексного спеціального законодавства у сфері обігу зброї з урахуванням приписів європейського законодавства.

Ключові слова: національний спротив, стрілецька зброя, добровольчі формування, зброя, застосування зброї, оборона, відсіч агресії.

This article explores the legal regulation concerning the use and application of small arms during the national resistance against aggression. The study posits that national resistance has undergone a protracted development. In this context, it investigates the use of small arms by individuals not formally classified as military personnel or holding similar legal statuses within the scope of repelling aggression. National resistance, as a manifestation of repelling aggression, is identified as a continuously evolving phenomenon. Initially a spontaneous occurrence (during 2014) requiring the application of legal analogy, it was subsequently appropriately normalized. The search for regulatory pathways to counter aggression led to the adoption of the anti-terrorist operation (ATO) format, which incompletely accounted for the existing state of affairs. The limited scope of subjects involved in this operation and the application of existing legal norms necessitated the pursuit of rather complex regulatory approaches. Academic literature primarily addressed this issue within historical studies. Legal scholarship largely focused on determining the status of individual ATO participants and their social standing (the so-called issue of the legal status of "volunteers"). Subsequently, a specialized legislative act concerning national resistance, along with relevant subordinate legislation, was adopted in Ukraine. Currently, the existing domestic specialized legislation thoroughly regulates the measures and powers of the subjects involved. However, certain legal gaps persist regarding the application of small arms, stemming from several factors. The first factor is the ongoing lack of comprehensive regulation in the sphere of arms circulation within the state, maintaining largely unchanged management approaches from the Soviet era. The second factor is the ambiguity surrounding the place of volunteer formations within the existing defense system. Collectively, these factors also influence the specific application of others, including unified, regulations for the use of small arms. An additional negative factor is the continuing lack of regulation of the status of so-called "award" weapons and their dual nature (legal award yet actual weapon). Addressing these challenges requires comprehensive arms legislation aligned with European standards.

Key words: national resistance, small arms, volunteer formations, weapons circulation, defense, legal regulation.

Вступ. Національний спротив російській агресії, як явище, склалось стихійно, а набуття належної правової регламентації виявилось доволі тривалим процесом. Якщо розглядати розуміння терміну «спротив» (resistance) в історичному контексті, то можливо констатувати його стихійний характер як прояв реакції населення щодо окупації та інших агресивних дій у різних формах, в першу чергу шляхом збройного опору. Виникнення зазначеного явища в Україні було зумовлено так званим «гібридним» характером агресії проти нашої держави на початковому етапі. Стихійний народний спротив агресії, що виник на сході та півдні України з весни 2014 року, зумовив необхідність його належної законодавчої регламентації у подальшому. Проведення фактичної відсічі агресії у форматі антитерористичної операції зумовило необхідність застосування окремих законодавчих актів в умовах, які не відповідали меті правового регулювання, що стосувалось і особливостей застосування зброї під час стихійного опору. Безпо-

середньо перед початком широкомасштабного вторгнення у межах вдосконалення спеціального законодавства у сфері національної безпеки і оборони було прийнято низку нормативно-правових актів стосовно організації національного спротиву. У першу чергу мова йде про Закон України «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 р., який встановив порядок застосування зброї у ході національного спротиву. Водночас, стан правової регламентації залишає певні прогалини та потреби у подальшій регламентації, що вочевидь викликана відсутністю базового законодавчого акту у сфері обігу зброї в державі загалом (окрім бойової). На початковому етапі агресії окремі питання розглядались у роботах науковців в аспекті діяльності так званих «добровольчих формувань» або «добровольців» (Т. Вставська, М. Кравченко, Н. Кулак, А. Михайлов, І. Сергєєв, М. Чеховська). У роботах, що розглядають цю проблематику з історичного боку питання правового аспекту використання ними зброї

майже не розглядалися. Крім цього, варто згадати, що окремі аспекти розглядалися і в роботах, присвячених дослідженню особливостей правового статусу заходів з протидії агресії на Сході України у формі «антитерористичної операції» (АТО), зокрема у працях О. Маковської, В. Малікова, О. Остапенко, В. Терехова, А. Трофименко та інших. В аспекті національного спротиву при відсічі агресії та забезпечення воєнної і національної безпеки окремі питання досліджувались також на більш теоретичному рівні у працях Є. Григоренка, С. Мельника, В. Сокурена, О. Химченка, Б. Воронича, О. Кутового та інших.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні правової регламентації використання та застосування стрілецької зброї суб'єктами національного спротиву, що не мають статусу військовослужбовців, в аспекті більш ширшої правової регламентації сфері обігу стрілецької зброї.

Результати дослідження. Доцільно передусім визначити, що сфера обігу зброї у 2014 році не було регламентована на законодавчому рівні. Тобто спеціальне законодавство визначало умови і підстави для використання та застосування зброї як Збройними Силами так і іншими військовими формуваннями і правоохоронними органами. Водночас в інших випадках регламентація відбувалась на рівні підзаконних актів або ж взагалі застосовувалась аналогія, оскільки практично єдиною умовою для легального володіння зброєю протягом десятиліть було здійснення полювання, а сама зброя мала статус «мисливської». Використання так званої «нагородної» зброї, а також інші виключні випадки отримання її на законних (а точніше, квазі-законних за умови відсутності законодавчого акту) підставах регламентовано фактичною аналогією з приписами іншим нормативно-правових актів.

Практично єдиним нормативно-правовим актом з цього приводу (якщо не враховувати приписи Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення) була та є Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, затверджена наказом МВС України від 21.08.1998 № 622.

Зазначеним нормативно-правовим актом визначено, що громадяни можуть володіти стрілецькою зброєю для цілей мисливства та спортивних змагань, що по суті виключає її носіння та використання за межами цих цілей. При цьому і заходи з полювання, і заходи зі спортивної стрільби детально регламентовані чинним законодавством.

Водночас у системі державних нагород існує особлива нагорода - відзнака «Іменна вогнепальна зброя» (ст. 9 Закону України «Про державні нагороди») для осіб, що мають офіцерське звання чи належать до офіцерського складу. Але відповідні положення державних органів, що здійснюють такі нагородження, не містять положень щодо підстав та порядку її використання та застосування, а також зберігання хоча по суті така зброя є стрілецькою, як правило, у вигляді пістолетів (револьверів). Так, наприклад, Положення про відзнаку Президента України «Іменна вогнепальна зброя», затверджене Указом Президента України від 29.04.1995 № 341/95 передбачає лише, що «особи, нагороджені відзнакою «Іменна вогнепальна зброя», мають право зберігати її, носити і застосовувати. Порядок застосування зброї під час виконання службових обов'язків чи «в інших випадках» визначається законодавством України. Аналогічні приписи містяться і в інших положеннях про відповідні відзнаки у державних органах та військових формуваннях, при цьому в жодному з них термін «інші випадки» не розкривається.

Таким чином можливо констатувати наявність усього двох підстав для володіння фізичною особою «власною» стрілецькою вогнепальною зброєю – мисливство і фактичне отримання її як державної нагороди (при цьому юридично вона має статус не зброї, а нагороди у формі «відзнаки»). Інші ж випадки прямо пов'язані зі службовою (посадовою) діяльністю особи або її статусом і передбачають отримання зброї у певних виключних випадках. Тобто мова йде про підстави, визначені постановою Президії Верховної Ради України «Про забезпечення безпеки народних депутатів України та окремих посадових осіб апарату Верховної Ради України» від 10.11.1994 № 203-94-ПВ та аналогічними підзаконними актами, що регламентують видачу зброї окремим категоріям осіб. Зокрема, для працівників підрозділів відомчої охорони державних підприємств, установ та організацій, служб інкасації державних банківських установ, поштового зв'язку тощо. В усіх випадках правова регламентація здійснювалась підзаконними нормативно-правовими актами. За таких умов мова йде про службову зброю за аналогією із службовою зброєю поліції, яка може зберігатись, носитись, використовуватись у певному порядку. Використання та застосування зброї для таких категорій осіб відбувається на підставі досі чинного Положення про порядок застосування вогнепальної зброї, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.1992 № 575, що не розповсюджувався на працівників міліції та СБУ, хоча по суті встановлювало ідентичні підстави та порядок застосування зброї. Оскільки в окремих, визначених у законодавстві випадках, досить важко стверджувати про необхідність наявності зброї в зазначених посадових осіб саме «для виконання службових обов'язків», а також диференціювати стан «виконання службових обов'язків» за тих чи інших обставин, цілком можливо стверджувати, що тривала і триваюча нерегульованість обігу зброї на рівні спеціального закону створило умови для «фактичного» (de facto) набуття та володіння власною (особистою) зброєю деякими особами в умовах часткового законодавчого врегулювання.

Повертаючись до правової регламентації застосування зброї для відсічі агресії, слід зазначити, що приписи законодавства не визнавали порядку такої відсічі з боку населення, а використання зброї правоохоронними органами та відповідними службовими особами обмежувались прямими приписами спеціального законодавства, що визначало чіткі підстави та порядок її використання і не містило умов для розширювального тлумачення, що зрозуміло створювало значні колізії для застосування приписів законодавства у період 2014-2021 років.

Окремим питанням є досить спірний статус початку та проведення АТО у 2014 році як з точки зору географії її проведення (1, с. 271), дати початку в контексті періодизації війни проти України (2, с. 57; 3, с. 35), дати її трансформація або закінчення (4). Рішення про її проведення було ухвалено на засіданні Ради національної безпеки і оборони України 13 квітня 2014 року, що було введено Указом Президента України від 14.04.2014 № 405/2014. Тексти рішення та Указу містять гриф обмеження доступу «таємно» і не публікувалися. Водночас у подальшому в інтерв'ю засобами масової інформації окремі посадові особи зазначали, що територіально вона мала проводитись в окремих районах Донецької та Харківської областей. Факт залучення Збройних Сил України до проведення операції був озвучений т.в.о. Президента України О. Турчиновим 13.04.2014 у зверненні до народу. Така хронологія зумовила певну спірність у визначенні дати у період з 13 по 14 (і навіть 15) квітня 2014 року, не кажучи вже про її географію.

Чинне на той час законодавство у сфері боротьби з тероризмом визначало досить детальний алгоритм дій державних органів та військових формувань, не регламентуючи

можливості залучення до цієї діяльності цивільних осіб. До того ж правових підстав для застосування зброї особами, що не належали до військовослужбовців чи працівників правоохоронних органів, але залучались до АТО по суті не було. Загалом у науковій літературі питання залучення добровольців до АТО розглядалися, але через призму визначення їх статусу з точки зору соціальних та правових гарантій і лише ретроспективно [5, с. 167; 6, с. 87].

Іншим аспектом є діяльність стихійно зорганізованих формувань («добровольчі батальйони»), які цілком можливо розглядати як феномен народного спротиву агресії, а також проявом реалізації народного суверенітету, тобто повноважень Українського народу в цілому із забезпечення національної безпеки [7, 8]. В умовах початку військової агресії проти нашої держави у лютому 2014 року відбувалось явище певної стихійної мілітаризації суспільства з метою надання відсічі. Загалом існувало два основних шляхи унормування або легітимізації цього процесу. По-перше, мова йшла про створення у структурі МВС підрозділів (батальйонів та рот) з охорони громадського порядку. Зокрема, в структурі міністерства було створено 36 таких підрозділів в основному як підрозділи патрульної служби міліції особливого призначення у період з 1 березня по 9 жовтня 2014 року [9, с. 106-107]. Іншими шляхами було залучення формувань до складу Національної гвардії України та Збройних Сил України у формі батальйонів територіальної оборони на підставі ст. 18 Закону України «Про оборону України (станом на березень 2014 року) або в інший спосіб.

Початок повномасштабного вторгнення у 2022 році, що був новим етапом триваючої агресії проти нашої держави, зумовив зміну в підходах до правового регулювання відсічі агресії. У контексті дослідження права на застосування зброї насамперед варто звернути увагу на новачі, що було впроваджено при прийнятті Закону України «Про основи національного спротиву», який визначає правові та організаційні засади національного спротиву, основи його підготовки та ведення, завдання і повноваження сил безпеки та сил оборони та інших суб'єктів з питань підготовки і ведення національного спротиву. Зазначений законодавчий акт, будучи комплексним нормативно-правовим актом визначав три складові, а саме він охоплював питання організації та функціонування територіальної оборони, руху опору та підготовки громадян до такої діяльності [10, с.159].

Законом було унормовано та по суті вперше встановлено статус «добровольчих формувань» саме територіальних громад як військово-цивільної складової територіальної оборони. Також було визначено і статус «добровольця». У подальшому тексті законодавчого акту передбачено, що «добровольчі формування територіальних громад» (ДФТГ) утворюються з урахуванням ресурсних та людських можливостей відповідних територіальних громад. Безпосередній порядок функціонування ДФТГ визначається у відповідному Положенні про них, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1449. Зміст Положення лише уточнює приписи Закону, а тому не містить розширених тлумачень у тому числі щодо правового статусу формувань. Слід зазначити, що єдиною можливою правовою формою для створення ДФТГ за чинним законодавством України є їх утворення як громадської організації, хоча можливо їх існування і без реєстрації як юридичної особи.

Таким чином можливо стверджувати, що у вітчизняному законодавстві для формувань було визначено підстави та порядок їхньої діяльності, а отже унормовано сам феномен. Водночас, з огляду на особливості їхньої правового статусу, місце в системі забезпечення безпеки визначено далеко не до кінця.

Відповідно до вимог законодавства члени ДФТГ під час виконання завдань територіальної оборони мають

право застосовувати «особисту мисливську зброю», стрілецьку зброю, інші види озброєння та боеприпаси до них відповідно до Порядку застосування членами добровольчих формувань територіальних громад особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боеприпасів до них під час виконання завдань територіальної оборони, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1448.

Щодо статусу наявної зброї і Закон, і зазначений Порядок визначають, що члени ДФТГ можуть застосовувати «особисту мисливську зброю» та «іншу стрілецьку зброю». Таким чином на сьогодні визначена можливість використання наявної у володінні приватних осіб зброї за іншим аніж мисливство призначенням. Слід зазначити, що не повна і не достатня урегульованість обігу зброї не дає чіткої відповіді на питання про можливість застосування так званої «нагородної» зброї, а також можливість застосування зброї, здобутої у противника під час бойових дій (умовно «трофейна зброя» хоча цей термін і не відповідає приписам міжнародного гуманітарного права). Тобто Порядок, звичайно не міг відступити від загальної законодавчої неврегульованості особистої зброї і лише визнав існуюче положення стосовно законності лише «мисливської зброї».

При цьому Порядок визначає, що носіння стрілецької зброї (вживається термін «перенесення» або «перевезення») допускається виключно для виконання завдань територіальної оборони. Водночас, варто відзначити, що в інших випадках носіння зброї для виконання службових завдань чинне законодавство загалом не деталізує.

Стосовно застосування зброї членами ДФТГ у підзаконному акті прямо присутні принципи міжнародного гуманітарного права. При цьому диференційовано і «застосування» особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боеприпасів до них.

Як показує аналіз приписів чинного законодавства, встановлена «паралельна» відповідальність за дії із застосування зброї як командирами військових частин Сил територіальної оборони ЗСУ так і командирів ДФТГ, що зумовлено «допоміжним» статусом ДФТГ при відповідному військовому підрозділі.

Отже на час початку широкомасштабного вторгнення було у цілому створено нормативно-правову базу для залучення громадян у тих чи інших формах до повної відсічі агресії проти нашої держави з урахуванням помилок стосовно неповної регламентації стихійної діяльності з відсічі агресору у 2014 році та формування відповідних добровольчих формувань. Але у питанні застосування стрілецької зброї правова регламентація і не могла відбутись належним чином внаслідок відсутності унормування питання можливої наявності стрілецької зброї у законному володінні цивільної особи.

Під час повномасштабної агресії проти нашої держави у лютому 2022 році було унормовано інші форми участі народу у відсічі агресії. Так 3 березня 2022 року прийнято Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України». Статтею 1 встановлено, що «у період дії воєнного стану громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, можуть брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав, у тому числі отримати вогнепальну зброю і боеприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, встановлених Міністерством внутрішніх справ України». Приписи цього акту розповсюджуються на відповідне коло осіб під узагальнюючою назвою «цивільні особи» (у т. ч. іноземці), що не належать до військовослужбовців. Визнано повне їх право на будь-які заходи із відсічі агресії.

На виконання приписів Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» було прийнято відомчий нормативно-правовий акт - Порядок отримання вогнепальної зброї і боеприпасів до неї

цивільними особами, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав, затверджений наказом МВС України від 07.03.2022 № 175, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 07.03.2022 за № 295/37631. Цей Порядок передбачав механізм тимчасової видачі на період запровадження воєнного стану вогнепальної зброї і боєприпасів до неї підрозділами Національної поліції України.

При цьому було максимально лібералізовано отримання вогнепальної зброї цивільними особами для організації відсічі агресії. Одночасно встановлювалося, що при застосуванні зброї цивільними особами мають виконуватись приписи Порядку застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Збройних Сил під час виконання ними завдань щодо відсічі збройної агресії проти України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2018 року № 828.

Висновки. Проведений аналіз законодавства стосовно застосування зброї в ході національного спротиву дозволяє дійти до основних наступних висновків.

1. Національний спротив російській агресії має законодавче регулювання, що є результатом наявного досвіду правозастосування в надзвичайних умовах. Водночас загальна правова урегульованість залишає окремі пробіли у законодавстві з огляду на недостатній стан регламентації пов'язаних сфері суспільного життя.

2. Проведення фактичної відсічі агресії у форматі АТО у 2014 році на підставі вимог спеціального законодавства по боротьбі з тероризмом, зумовило необхідність застосування окремих законодавчих актів в умовах, що не відповідали меті правового регулювання. Унаслідок цього окремі аспекти особливостей застосування зброї, у т. ч. цивільними особами у межах спротиву агресії залишалися не до кінця врегульованими.

3. На підставі аналізу чинного законодавства можливо стверджувати про загальну законодавчу уніфікацію правових приписів у державі щодо застосування зброї, що враховує визначення принципів такого застосування, а також підстав для застосування.

4. Триваюча законодавча неврегульованість загального обігу зброї, що фактично перебуває у приватній власності та іншому володінні цивільних осіб, створює серйозні перепони для належної регламентації застосування зброї у ході національного спротиву російській агресії. Зокрема, формула про вилучення з обігу зброї та обме-

ження прав власності щодо нього, яка була характерна для законодавства радянського періоду і зберіглася у вітчизняному законодавстві до цього часу, є досить умовна. Існує багато фактичних виключень із законодавчих заборон. Встановлення у кримінальному законодавстві на період воєнного стану виключень з кримінальної відповідальності за окремі дії, вчинені у період воєнного стану, тимчасово знімають проблему, але не вирішують питання необхідності комплексного правового регулювання застосування зброї у тому числі цивільними особами.

5. Особливий характер діяльності ДФТГ як допоміжної сили для територіальної оборони зумовив відповідні законодавчі новели щодо діяльності таких формувань. Доволі просте у юридичному плані оформлення рішень про їх реорганізацію та ліквідацію стало можливим внаслідок особливостей у їх статусу, зокрема, через відсутність статусу юридичної особи. Водночас така управлінська гнучкість має негативний аспект, що полягає у складнощі фінансового та матеріально-технічного забезпечення їхньої діяльності з боку територіальних громад. Тому подальше вдосконалення законодавства щодо діяльності ДФТГ має враховувати існуючі організаційні та правові складнощі в результаті чого необхідно є детальна розробка питання статусу формувань як особливого виду організації з виключенням можливості їхнього функціонування як громадських об'єднань або комунальних закладів. Також необхідним є належне унормування правового статусу їх членів, зокрема, стосовно застосування зброї, оскільки на сьогодні прийняття рішення на застосування фактично є індивідуальним внаслідок нерозповсюдження на них Статутів ЗСУ чи відповідних порядків застосування зброї за рішенням командування.

6. Законодавчі пропозиції стосовно використання зброї мають ґрунтуватись на єдиному комплексному підході, враховуючи єдиний алгоритм порядку та підстав застосування зброї оскільки існуючі на сьогодні пропозиції лише збільшують фрагментарність правового регулювання, що у подальшому зумовить необхідність у черговому вдосконаленні законодавчих приписів шляхом узгодження окремих актів між собою.

7. Оскільки на сьогодні існування нагородної зброї стало масовим явищем, варто було б уніфікувати підстави та порядок її застосування із законодавчими актами, що зазначені вище, можливо у спеціальному законодавчому акті, що регламентує обіг зброї, подолавши правову невизначеність її статусу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трофименко А.В. Правові засади проведення антитерористичної операції в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія*. 2016. Вип. 17. С. 266–278.
2. Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – війна за життя (2014-2022): періодизація. *Українознавство*. 2022. № 1. С. 51-76.
3. Кравченко М. Періодизація історії українських добровольчих формувань. *Добровольці на захисті української державності: історія та сучасність. III Всеукраїнська наукова конференція 30 квітня 2024 р.*: зб. тез доп. Львів : НАСВ, 2024. С. 35-37.
4. Кравцов І., Шишка Ю. Щодо правової невизначеності у питанні про закінчення АТО в Україні. *Юридична газета*. 2018. № 32-33. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/shchodo-pravovoyi-neviznachnosti-u-pitanni-pro-zakinchennya-ato-v-ukrayini.html> (дата звернення: 05.10.2025).
5. Кривенко Ю.В. Військовослужбовець та доброволець: правовий і соціальний захист. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (1). С. 166-170.
6. Кулак Н.В. Актуальні питання правового статусу добровольчих формувань в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 84-88.
7. Кравченко М. Феномен українського добровольчого руху і його значення в новітній історії, політиці та культурі України. *Українознавство*. 2021. № 4 (81). С. 104-113.
8. Зінко Ю.А. Військові батальйони українських добровольців та їх роль у боротьбі з російською агресією на Сході України. *Війна на Донбасі. 2014 – 2016 рр.*: матеріали II Всеукр наук. військ.-іст. конф. (Київ, 20 квітня 2017 р.). Київ: Нац. військово-історичний музей України, 2017. С. 112–115.
9. Сікорський О.П. Проблеми правового забезпечення діяльності добровольчих батальйонів в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 105-111.
10. Мельник С.М., Григоренко О.М. Закон України «Про основи національного спротиву» у системі оборонного законодавства України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Право*. 2022. Вип. 34. С. 153-160.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ СМАРТ-ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТ В УМОВАХ ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ, ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ТА УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТИ

FORMULATING A STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF SMART INFRASTRUCTURE IN CITIES IN THE CONTEXT OF POST-WAR RECONSTRUCTION AND EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE: LEGAL, TECHNOLOGICAL AND ADMINISTRATIVE ASPECTS

Заярний О.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0003-4549-7201

Оришук В.В., д. філос. з публ. упр. та адміністр.,
науковий співробітник
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0003-4362-2785

Остапенко Р.В., к.фіз.-мат.н.,
асистент кафедри фізики металів
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
orcid.org/0009-0005-1996-3450

Чуян А.С., провідний фахівець патентно-ліцензійного відділу
Науково-дослідна частина Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0009-0005-4089-4795

Тесьолкіна Т.С., д. філос. з екології,
асистент кафедри екології та зоології
Навчально-науковий центр «Інститут біології та медицини»
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0009-0008-8111-7089

Почасвець О.О., к.геогр.н.,
старший науковий співробітник
Науково-дослідна частина Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0003-4521-9922

У статті розглянуто теоретичні, правові та управлінські засади формування стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст України в умовах післявоєнного відновлення та європейської інтеграції. Проаналізовано сучасні концепції «розумного міста», міжнародні стандарти ISO серії 37100, досвід держав-членів ЄС щодо впровадження цифрових екосистем міського управління. Обґрунтовано необхідність прийняття національної Стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст України як комплексного політико-правового документа, що визначає напрями, цілі та інструменти цифрової трансформації муніципального управління. З'ясовано ключові проблеми реалізації смарт-рішень: відсутність єдиного нормативного регулювання, низький рівень цифрової грамотності посадовців, недостатнє фінансування інноваційних проєктів, відсутність інтегрованої системи кібербезпеки. Запропоновано модель багаторівневого управління на основі міжнародних стандартів ISO 37120, 37122, 37106, що дозволяє містам поєднувати цифрові ініціативи з реальними потребами громадян. Особливу увагу приділено екологічному компоненту смарт-інфраструктури, зокрема використанню сенсорних систем моніторингу довкілля та інтеграції супутникових даних для забезпечення екологічної стійкості. Визначено першочергові кроки: прийняття Закону України «Про цифрові операційні платформи міст і громад», впровадження посад CDO у громадах, створення муніципальних центрів реагування на кіберінциденти. Реалізація запропонованої стратегії сприятиме розвитку безпечного, стійкого й інноваційного міського середовища, підвищенню якості життя населення та наближенню України до європейських стандартів управління.

Ключові слова: смарт-інфраструктура, розумне місто, цифрова трансформація, сталий розвиток, кібербезпека, ISO-стандарти, екологічна безпека, цифрова екосистема.

The article examines the theoretical, legal, and administrative foundations for developing a strategy for smart city infrastructure in Ukraine amid post-war recovery and European integration. It analyzes current "smart city" concepts, the international ISO 37100-series standards, and the experience of EU member states in implementing digital ecosystems for municipal governance. The authors justify the need for adopting a National Strategy for the Development of Urban Smart Infrastructure of Ukraine as a comprehensive policy and legal document that defines objectives, priorities, and tools for municipal digital transformation. The paper identifies key implementation challenges, including fragmented legal regulation, insufficient digital competence among officials, limited funding for innovation projects, and the absence of an integrated cybersecurity framework. A multi-level governance model based on ISO 37120, 37122, and 37106 standards is proposed, enabling cities to align

digital initiatives with the actual needs of their citizens. Particular emphasis is placed on the environmental dimension of smart infrastructure, especially the use of sensor networks and satellite data integration to ensure ecological resilience. The study recommends several urgent actions: adoption of the Law "On Digital Operational Platforms of Cities and Communities", introduction of Chief Digital Transformation Officer (CDTO) positions at the municipal level, and establishment of local cybersecurity incident response centers. Implementing the proposed strategy will facilitate the creation of a secure, resilient, and innovative urban environment, enhance the quality of life, and accelerate Ukraine's alignment with European standards of sustainable urban governance.

Key words: smart infrastructure, smart city, digital transformation, sustainable development, cybersecurity, ISO standards, environmental safety, digital ecosystem.

Постановка проблеми. З початком повномасштабної війни Російської Федерації проти України, зростанням внутрішніх міграційних процесів розвиток смарт-інфраструктури в містах України набув особливого значення.

Як правило, у науковій літературі і законодавстві багатьох держав світу питання реалізації смарт-рішень для забезпечення інноваційного сталого розвитку міської інфраструктури охоплюється концепцією розумного міста [1].

До повномасштабного вторгнення питання цифрової трансформації регіонів, реалізації концепції розумного міста переважно розглядалися у контексті пріоритетів розвитку конкретних територіальних громад [2].

Однак, виклики війни продемонстрували, наскільки розбудова смарт-інфраструктури є життєво важливою для забезпечення сталого розвитку міст, належної реалізації їхніми жителями прав і обов'язків, функціонування промисловості, освіти, охорони здоров'я тощо.

Згідно з останніми прогнозами ООН, до 2050 року в містах проживатиме до 68 % населення планети [3].

Це спонукає органи влади багатьох держав, міжнародні організації, зокрема, Міжнародний союз електрозв'язку, Раду Європи, Європейський банк реконструкції і розвитку до вироблення комплексних рішень з ефективного управління людським капіталом, міською інфраструктурою, природними ресурсами, інформацією, перед усім відкритими даними, протидії кіберзагрозам, раціонального планування міської забудови тощо.

Реалізація вказаного завдання ґрунтується на цілях сталого розвитку світу до 2030 року, які були схвалені Резолюцією Генеральної асамблеї Організації об'єднаних націй на Сімдесятій сесії 25 вересня 2015 року. Відповідно до пункту 11.4 згаданого документа, держави-члени ООН взяли на себе зобов'язання до 2030 року розширити масштаби відкритої для всіх і сталої урбанізації та можливості для комплексного і сталого планування населених пунктів та управління ними на основі широкої участі в усіх країнах [4].

Правову, управлінську і технологічну основу сталого розвитку сучасних міст складає логічно побудована та адаптована під потреби конкретного населеного пункту смарт-інфраструктура, заснована на послідовному впровадженні ефективних інноваційних методів місцевого самоврядування.

Згідно з офіційними даними Міністерства цифрової трансформації України, у 2024 році близько 210 муніципалітетів інтегрували елементи «розумної» інфраструктури – від систем управління трафіком до цифрових платформ участі громадян у прийнятті рішень [5].

При цьому, окремі міста України, зокрема, Вінниця, Дніпро, Київ та Львів за даними Transparency International, входять до переліку найпрозоріших міст країни, демонструючи високий рівень використання відкритих даних та електронних сервісів [6].

Не зважаючи на значні переваги сучасної смарт-інфраструктури для інноваційного розвитку міст, на яких наголошується у наукових і аналітичних джерелах [7], впровадження інноваційних рішень у механізм місцевого самоврядування у наш час супроводжується проявом окремих комплексних проблем цифрової трансформації місцевого самоврядування.

Серед них Рекомендації слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації на тему:

«Смарт інфраструктура для післявоєнного відновлення та розвитку громад та територій» (від 27 липня 2023 року) вказується на істотне пошкодження об'єктів критичної інфраструктури населених пунктів; недостатній рівень цифрової грамотності серед службовців місцевого самоврядування, зокрема, неповне розуміння переваг сучасної смарт-інфраструктури для потреб територіальних громад; недостатній рівень фінансування інноваційних проєктів; фрагментарна нормативна база у сфері реалізації концепції розумного міста, включно з відсутністю національної стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст тощо [8].

До цих проблем, також можна додати, серед іншого відсутність окремих національних стандартів, пов'язаних з розробкою окремих компонентів міської смарт-інфраструктури, наприклад, на основі використання Інтернету речей, застосування містами різних підходів до реалізації концепції розумного міста, відсутність єдиного національного банку (бази) кращих практик впровадження смарт-рішень у міське планування за аналогією до Європейського Союзу, (далі – ЄС).

Поряд з цим, більшість міст України досі не перейшли до практики формування міської смарт-інфраструктури за принципами безпечного проєктування та безпечного використання цифрових рішень, що створює істотні кіберзагрози як для публічних електронних інформаційних ресурсів, так, і для цифрових рішень, які впровадили у свою практику суб'єкти підприємницької діяльності та окремі громадяни [9].

Одним із політико-правових інструментів вирішення цих та багатьох інших проблем може бути розробка і ухвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України Стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст України. Відсутність в Україні цього нормативного акту, на нашу думку, істотно знижує ефективність впровадження комплексних цифрових рішень у практиці життєдіяльності міст України, не сприяє впровадженню єдиних, заснованих на міжнародних стандартах підходів до управління об'єктами комунальної власності, охорони навколишнього природного середовища, протидії кіберзагрозам і дезінформації, планування IT-архітектури муніципальної інфраструктури, геоінформаційного планування міського простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поручена у цій статті проблематика в останнє десятиліття викликала значний інтерес як серед вітчизняних, так, і зарубіжних вчених і практиків у сфері реалізації концепції розумного міста.

Так, М. Я. Сагайдак у своїй роботі досліджує особливості управління інфраструктурними проєктами в межах реалізації концепції розумного міста з урахуванням викликів війни. Дослідник виділяє стратегічні напрями управління смарт-інфраструктурою міст у контексті сталого розвитку, зокрема: забезпечення енергетичної стійкості, раціональне використання природних ресурсів та управління проєктами у сфері довкілля, забезпечення кібербезпеки, залучення громадськості до прийняття управлінських рішень, відновлення критичної і промислової інфраструктури. На цій основі автор пропонує конкретні шляхи подальшого розвитку смарт-інфраструктури міст України [10].

У своїй статті Пурій Г.В., Байда М.Г., Падалка О.С., Кулішов В.В. здійснили комплексний аналіз трансформаційних індикаторів у містах України, дослідили світовий

досвід розвитку розумних міст, значення індексу цифрової трансформації, приділили увагу людсько-орієнтованій моделі розвитку. Запропоновано стратегічну модель розвитку інфраструктури сталих міст у післявоєнних умовах України [11].

У іншій публікації автори пропонують п'ятикомпонентну модель розвитку розумних міст, засновану на ефективному урядуванні, смарт-рішеннях для сталого розвитку інфраструктури, управління даними, стратегічному плануванні та сталому розвитку міського середовища. В основу цих компонентів дослідники вкладають застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, (далі – ІКТ), зокрема: штучного інтелекту, (далі – ШІ), розподілених реєстрів, Інтернету речей, великих даних, тощо [12].

В окремих наукових публікаціях, які виступають теоретичною основою цієї статті дослідники розробили систему класифікації стратегій смарт-міст із урахуванням як кількісних, так і якісних показників та сучасних компетенцій. ДВ основу таких класифікацій вчені покладають ступінь інноваційного розвитку міст, технологічну готовність до впровадження смарт-проектів з управління міською інфраструктурою, забезпечення сталого розвитку і ефективного планування соціальних трансформацій у територіальних громадах, ступінь врахування потреб жителів міст [13].

Не зважаючи на значний інтерес до проблематики розвитку міської смарт-інфраструктури, який спостерігається у науковій літературі та практиці місцевого самоврядування, існують окремі концептуальні питання, які потребують свого системного розв'язання.

Це, зокрема, наукове забезпечення взаємоінтеграції національних і муніципальних електронних інформаційних ресурсів; розробка заснованого на кращих практиках інформатизації місцевого самоврядування правового механізму розвитку смарт-інфраструктури міст з урахуванням викликів війни російської федерації проти України та характеру євроінтеграційних зобов'язань, виконання яких ґрунтується на основі досягнення сталого розвитку міст і громад; впровадження цифрових двійників, ШІ-агентів у практику місцевого самоврядування, зокрема, у сфери надання електронних адміністративних та комунальних послуг, консультування громадян, електронне здоров'я, управління об'єктами культурної спадщини, довкілля, геоінформаційне планування, інші аспекти життєдіяльності міст; удосконалення правових, технологічних та управлінських підходів до розвитку смарт-інфраструктури міст на засадах безпечного проектування і використання її компонентів тощо.

Важливою складовою стратегії розвитку смарт-інфраструктури є екологічний моніторинг, зокрема контроль якості атмосферного повітря. Забруднення повітря визначається у наукових дослідженнях як один із головних екологічних факторів ризику для здоров'я населення у великих містах [14,15]. У цьому контексті ефективна смарт-стратегія має передбачати інтеграцію даних державних моніторингових систем, мереж low-cost сенсорів та супутникових спостережень, що забезпечує підвищення просторового й часового покриття та оперативності реагування. Досвід європейських міст свідчить, що поєднання цифрових платформ з екологічними показниками дозволяє не лише відстежувати динаміку забруднення, а й моделювати сценарії реагування у кризових ситуаціях – від смогових явищ до техногенних інцидентів [16]. Таким чином, екологічний компонент виступає не допоміжним, а системоутворювальним елементом концепції «розумного та стійкого» міста.

Мета статті. Метою статті є розробка науково обґрунтованих засад формування стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст України як складової державної регіональної інноваційної політики з урахуванням наслідків

війни та перспектив післявоєнного відновлення, розробка на цій основі конкретних пропозицій щодо удосконалення законодавства з відповідних питань

Виклад основного матеріалу. В основі формування стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст, як концептуального політико-правового документа перебуває її юридичне призначення, обґрунтоване визначення її мети, завдань, напрямів і засобів реалізації, забезпечення практичного балансу між вказаними компонентами і очікуваними результатами.

У Великій українській енциклопедії стратегія визначається як «загальний, недеталізований план діяльності, який охоплює довготривалий період, спосіб досягнення складної мети» [17].

Енциклопедія державного управління поняття «стратегія» визначає як: «мистецтво і наука розробки, формування і реалізації цілісної системи довгострокових цілей, завдань та механізмів, спрямованих на розв'язання ключових проблем розвитку держави, регіону, галузі» [18].

Виходячи із наведених визначень, Стратегію розвитку смарт-інфраструктури міст можна визначити, як комплексний політико-правовий нормативний акт, спрямований на створення інтегрованої, стійкої та людиноцентричної цифрової екосистеми, яка забезпечує ефективне управління міським середовищем, підвищення якості життя мешканців, економічну спроможність громад, екологічну безпеку та інклюзивність – з урахуванням викликів війни, завдань післявоєнного відновлення та курсу України на європейську інтеграцію.

За своїм змістом Стратегія розвитку смарт-інфраструктури міст у наведеному контексті має охоплювати широку групу напрямів розвитку місцевого самоврядування, розвивати пріоритетні завдання цифрової трансформації територіальних громад, а також сприяти системній інтеграції сучасних інноваційних рішень у механізм електронного урядування на місцевому рівні.

Фундаментальну основу розробки вказаного документа складає Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 695 від 5 серпня 2020 року. Її фундаментальне значення полягає у тому, що вона визначає основні пріоритети державної регіональної політики та виступає рамковим документом, з яким мають бути узгоджені всі секторальні, регіональні та місцеві стратегії розвитку.

Дослідження вказаного нормативно-правового акту дозволяє констатувати його важливу особливість підходу до цифрової трансформації муніципальної інфраструктури. Вона не виокремлена в самостійну, вертикальну стратегічну ціль. Натомість цифрові технології та підходи інтегровані як наскрізний, горизонтальний інструмент для досягнення кожної з трьох ключових стратегічних цілей. Йдеться, зокрема, про такі цілі, як: «Формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, інформаційному, безпековому та просторовому вимірах; підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів; розбудова ефективного багаторівневого урядування» [19].

Розвиток смарт-інфраструктури міст і регіонів визначається вказаною Стратегією не як окрема ціль державної політики регіонального розвитку, а як засіб удосконалення механізму надання електронних публічних послуг, поліпшення доступу громадян і бізнесу до таких послуг, сприяння кіберстійкості, кліматичній нейтральності населених пунктів, ефективному управлінню людським капіталом та природними ресурсами. У цьому контексті, провадження систем електронного документообігу, відкритих даних, електронних закупівель та інструментів е-демократії (бюджети участі, електронні петиції) підвищує прозорість, ефективність та підзвітність ОМС. Крім того, цифрові платформи сприяють залученню громадян

до процесів прийняття рішень та полегшують розвиток міжмуніципального та міжрегіонального співробітництва.

Легалізація такого підходу у проєкті Стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст узгоджується з Цілями сталого розвитку України до 2030 року, затвердженими Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019 [20].

У іншому аспекті формування Стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст у системному взаємозв'язку із вказаними вище політико-програмними документами означає, що: по-перше – розвиток смарт-інфраструктури у містах України є не окремою складовою державної регіональної політики, а комплексним засобом вирішення широкої групи завдань розвитку територіальних громад – інноваційним рішенням побудови механізму взаємодії суб'єктів владних повноважень, між собою, з громадянами і бізнесом на місцевому рівні; по-друге – інтеграція смарт-інфраструктури у широку групу завдань регіонального і місцевого розвитку територій України тягне за собою включення питань формування Стратегії розвитку інфраструктури міст у предмет регулювання багатьох законів і підзаконних актів України.

Остання особливість формування Стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст, означає потребу врахування специфіки правового регулювання окремих категорій суспільних відносин, які безпосередньо спираються на смарт-рішення в межах міського середовища. Це, зокрема, правовідносини у сферах обробки персональних даних, доступу до публічної інформації, надання електронних публічних послуг, управління об'єктами комунальної власності, надання електронних довірчих послуг, кібербезпеки, охорони довкілля і кліматичної нейтральності, використання інструментів електронної демократії (електронні звернення громадян, електронні вибори, електронні бюджети участі тощо) адміністрування транспортної, енергетичної, промислової інфраструктури, освіти та інновацій.

Аналогічно до України, в державах-членах ЄС питання формування смарт-інфраструктури розумних міст охоплюється предметом багатьох законодавчих актів, в яких запроваджений диференційований підхід до визначення завдань, напрямів і засобів правового регулювання суспільних відносин у відповідній сфері.

За відсутності єдиного законодавчого акту, який регулює суспільні відносини, які виникають у зв'язку з реалізацією концепції розумного міста, в ЄС законодавчі аспекти галузевого рівня цієї концепції закріплені на рівні наднаціональних законодавчих актів (регламентів, директив, хартій). Тоді, як питання формування і виконання національних програм інформатизації, виконання стратегій муніципального розвитку, встановлення спеціальних вимог до IT-архітектури міської інфраструктури є прерогативою регулювання нормами національного законодавства конкретних держав-членів ЄС [7].

Разом з тим, легалізація вказаного підходу до реалізації концепції розумного міста в законодавстві ЄС дозволила його керівним органам визначити основні напрями діяльності у цій сфері правового регулювання, закріпити призначення і цілі розвитку смарт-інфраструктури міст.

Згідно з офіційними даними Єврокомісії, у державах-членах ЄС реалізація концепції розумного міста охоплює такі основні напрями: стійка міська мобільність; стійкі райони та забудоване середовище; інтегровані інфраструктури і процеси в енергетиці, інформаційно-комунікаційних технологіях і транспорті; орієнтація на громадянина; політика та регулювання; інтегроване планування та управління; обмін знаннями; основні індикатори життєдіяльності, показники ефективності й метрики розвитку міської інноваційної інфраструктури; управління відкритими даними; стандарти і специфікація; бізнес-моделі, закупівлі та фінансування цифрових рішень для сталого розвитку міст і громад [21].

Легалізація основних напрямів і підходів до розвитку смарт-інфраструктури міст в ЄС дозволила урядам держав-членів та органам місцевого самоврядування схвалити відповідні стратегії.

Як показує аналіз відповідних нормативних актів [22], основні відмінності між ними виявляються у підходах до способів реалізації концепції розумного міста, плануванні IT-архітектури міської інфраструктури, пріоритетних напрямках цифрової трансформації.

Водночас системний аналіз вказаних напрямів реалізації концепції розумного міста, стратегій її реалізації на прикладі окремих міст і законодавства ЄС з відповідних питань, дає підстави констатувати, що питання розвитку міської смарт-інфраструктури розглядаються у взаємному зв'язку з іншими аспектами публічного адміністрування міст і громад.

Дослідження смарт-інфраструктури міст з найвищим індексом впровадження розумних рішень дозволило дослідникам дійти висновку, що у цьому контексті пріоритетними напрямками розвитку також залишаються відкриті стандарти, цифровий суверенітет, участь громадян у прийнятті рішень місцевого значення, міжсекторальна інтеграція (мобільність – енергія – цифрові послуги) [23].

Поряд з вказаним, згадані дослідження наголошують на необхідності запровадження Міжнародних технічних стандартів смарт-міста (ISO 30146; ISO 37122) для керування інвестиціями в об'єкти міської інфраструктури, формування цифрових рішень місцевого або регіонального значення, забезпечення публічної підзвітності. Адже, на думку дослідників проблематики, порушеної у межах цієї статті, без впровадження уніфікованих показників оцінки цифрової трансформації територіальних громад та застосування відповідних міжнародних технічних стандартів неможливо об'єктивно оцінити ефективність смарт-інфраструктури та її вплив на якість життя, рівень доступу до електронних публічних послуг, стійкість до кіберризиків.

Грунтуючись на таких підходах з боку законодавства ЄС та України можна запропонувати наступний основний блок завдань Стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст: формування єдиної державної політики у сфері смарт-інфраструктури міст шляхом ухвалення нормативної, інституційної та фінансової рамки, яка забезпечує взаємосумісність рішень, стандартизацію підходів та системну інтеграцію цифрових платформ і сервісів між громадами та центральними органами виконавчої влади; розбудова надійної, масштабованої цифрової інфраструктури на місцевому рівні: широкосмуговий доступ, мережі 5G, дата-центри, міські IoT-системи, геоінформаційні платформи, цифрові двійники (digital twins) та інтелектуальні системи управління даними; провадження безпечних та ефективних цифрових сервісів для громадян і бізнесу: електронні адміністративні послуги, онлайн-освіта, телемедицина, електронна ідентифікація, інструменти цифрової участі (е-петиції, бюджет участі, опитування), інтегровані в екосистему “Дія”, DREAM та державні реєстри; зміцнення кібербезпеки та цифрового суверенітету громад: розробка локальних політик інформаційної безпеки, створення муніципальних центрів реагування на кіберінциденти, впровадження систем резервного зберігання та безперервності надання послуг; створення умов для інноваційного розвитку громад: запуск муніципальних смарт-інкубаторів, “живих лабораторій”, розробка типових смарт-рішень для міст, підтримка стартапів і МСП у сфері IT через державно-приватне партнерство; підвищення цифрової спроможності місцевої влади: розвиток інституції CDTO в кожній громаді, забезпечення системної підготовки кадрів у сфері цифрової трансформації, розширення освітніх програм у співпраці з бізнесом та університетами; запровадження механізмів моніторингу та оцінки ефективності цифрових змін: використання національних рейтингів прозорості, цифрових

дашбордів для громад, аналітики відкритих даних і публічної звітності про виконання стратегії; адаптація міст до умов воєнного та післявоєнного періоду: створення смарт-інструментів для управління евакуацією, логістикою, моніторингом безпеки, координацією відновлення, цифрового документообігу у сфері захисту та допомоги вразливим категоріям населення.

Окреслені завдання мають універсальний характер і покликані бути орієнтирами для українських міст при розробці і реалізації власних стратегій розвитку комунальної смарт-інфраструктури.

В основі їх реалізації, на нашу думку, має перебувати орієнтація на забезпечення прав і свобод людини, прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності, прагнення до забезпечення сталого розвитку міст, кібербезпеки міської смарт-інфраструктури, інтероперабельності цифрових технологій, узгодження інноваційних рішень з безпосередніми потребами конкретних населених пунктів [24].

Проте, визнання органами місцевого самоврядування усіх чи окремих з перелічених завдань, пріоритетними, а так само як і їх перегляд з акцентом на промислово, технологічно, економічну спроможність конкретних міст, буде безпосередньо позначатися на інструментах виконання таких завдань.

Як демонструють результати проведених досліджень проблематики розвитку смарт-інфраструктури окремих столиць держав-членів ЄС, пріоритети розвитку у цій сфері пов'язані з енергетикою: підвищення енергоефективності будівель і транспорту, розгортання ВДЕ, цифровий моніторинг і керування попитом/пропозицією енергії, розробкою порівнюваних індикаторів для вимірювання прогресу впровадження цифрових рішень [25].

У контексті формування стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст, як універсального політико-правового документа, важливе значення має його змістовне наповнення на основі міжнародних стандартів, з перед усім ISO [26, 27].

Стандарт ISO 37101:2016 є правовим і технічним фундаментом усієї екосистеми стандартів для розумних міст. Він не пропонує конкретних технологічних рішень, а встановлює вимоги до системи муніципального управління для забезпечення сталого розвитку міст і громад.

Сутність положень стандарту полягає у впровадженні цілісного підходу, який забезпечує узгодженість дій міста з його власною політикою сталого розвитку, на основі інтеграції в його інфраструктуру екологічної, економічної і соціальної складових.

Формування містами власних стратегій розвитку смарт-інфраструктури на основі вимог ISO 37101 передбачає досягнення наступних основних результатів: 1) управління стійкістю інфраструктури та сприяння створенню організаційних механізмів для довгострокового планування та адаптації до змін; 2) покращення внеску громади у досягнення результатів сталого розвитку; 3) оцінка ефективності громади, шляхом впровадження механізмів для моніторингу прогресу у досягненні цілей сталого розвитку, а також рівня "розумності" та стійкості міської інфраструктури; 4) виконання зобов'язань щодо відповідності через забезпечення дотримання законодавчих та інших регуляторних вимог, передбачених нормами національного законодавства до процедур формування і управління смарт-інфраструктурою [28].

Якщо ISO 37101 відповідає на питання "ЧОМУ?" (визначає стратегічні цілі), то стандарт ISO 37106:2021 надає рекомендації для лідерів міст щодо розробки відкритої, міської смарт-інфраструктури, орієнтованої на громадян та цифрової операційної моделі. Цей стандарт є практичним інструментом для формування стратегії, закладеної в ISO 37101, і слугує дорожньою картою для організаційної трансформації міської інфраструктури, необхідної для ефективного функціонування розумного міста.

Згідно з вказаним стандартом ISO операційна модель розумного міста, яка ґрунтується на функціональних і тех-

нічних можливостях міської смарт-інфраструктури повинна включати такі основні процеси і компоненти: принципи реалізації – основоположні цінності, які мають пронизувати всю діяльність розумного міста, такі як відкритість, орієнтованість на громадянина, співпраця та сталий розвиток; 2) ключові міжміські процеси інформаційних обмінів – цей компонент деталізує конкретні управлінські процеси, необхідні для реалізації стратегії. До найважливіших з них належать: прогнозування розвитку міста, зокрема, процес формування спільного, інклюзивного та довгострокового планування майбутнього міста за участю всіх зацікавлених сторін; лідерство та управління справами міста, що передбачає створення чітких та прозорих механізмів управління, які забезпечують політичну підтримку, координацію між органами місцевого самоврядування та прийняття ефективних рішень; розробка механізмів для систематичного залучення бізнесу, академічних кіл, громадських організацій та громадян до планування та реалізації проєктів місцевого значення; розширення можливостей громади через дані. Перехід до моделі управління на основі широкого, багаторазового використання даних, шляхом впровадження політики відкритих даних та створення інструментів, які дозволяють громадянам використовувати міські дані для власних потреб; надання інтегрованих, орієнтованих на громадян електронних публічних послуг [29].

ISO 37106 фактично ставить перед органами місцевого самоврядування завдання з глибокої організаційної перебудови: створення міжвідомчих команд, впровадження гнучких (agile) методів управління, перехід до дизайну послуг, орієнтованого на користувача. Успіх стратегії розумного міста залежить не стільки від бюджету на технології, скільки від здатності органів місцевого самоврядування здійснити цю складну, але необхідну організаційну трансформацію.

Поряд із наведеними компонентами формування міської смарт-інфраструктури, важливе значення мають індикатори вимірювання оцінки ефективності електронних публічних послуг, рішень з міського планування.

Першим комплексним міжнародним інструментом, розробленим саме для цієї мети є Стандарт ISO 37120:2018 [30].

Цей документ встановлює набір уніфікованих індикаторів для вимірювання ефективності міських послуг та якості життя.

Стандарт містить 104 ключових показники ефективності, які об'єднані у 19 тематичних сферах та поділяються на основні, допоміжні та профільні індикатори. Ця структура дозволяє містам, незалежно від їхнього розміру та розташування, проводити об'єктивну самооцінку та порівнювати себе з іншими населеними пунктами.

ISO 37122 фокусується на індикаторах, які відображають впровадження та використання ІКТ та інноваційних підходів у різних сферах міського господарства. Стандарт містить 81 індикатор у 20 напрямках життєдіяльності міста [31].

Поєднання стандартів ISO 37120 та ISO 37122 в механізмі формування стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст створює ефективний інструмент для замкненої моделі на основі багаторівневого управління даними. Ця модель може бути представлена наступним чином:

1. Діагностика. Використовуючи індикатори ISO 37120, місто ідентифікує завдання, які потребують свого вирішення на основі розгортання сучасної смарт-інфраструктури.

2. Впровадження. Місто реалізує смарт-рішення для розв'язання цієї проблеми, наприклад, розгортає інтелектуальну транспортну систему.

3. Оцінка впровадження. За допомогою індикаторів ISO 37122 місто вимірює прогрес у реалізації проєкту, наприклад, «відсоток перехресть, охоплених інтелектуальною системою управління».

4. Оцінка результату. Місто повертається до індикатора з ISO 37120, щоб оцінити, чи призвело впровадження технології до реального покращення якості життя, тобто чи знизився показник «кількість ДТП».

Запровадження такого підходу до формування містами власної стратегії розвитку міської смарт-інфраструктури, дозволяє більш послідовно поєднувати цифрові ініціативи з конкретними потребами жителів і бізнесу, робити акцент на стратегічному плануванні інноваційних перетворень різних напрямів життєдіяльності міста.

У цьому контексті, затвердження постановою Кабінету Міністрів України окремої стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст може сприяти систематизації підходів до цифрової трансформації міських громад на основі кращих практик, конкретизованих у міжнародних стандартах.

Водночас враховуючи складність і багатаспектність проблеми розвитку смарт-інфраструктури міст виходячи з існуючих викликів війни та характеру євроінтеграційних зобов'язань України, прийняття самої стратегії для подолання проблем цифрової трансформації на місцевому рівні може бути недостатньо.

На наш погляд, прийняття Стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст повинно передбачати реалізацію таких заходів:

- Прийняття окремого Закону України «Про цифрові операційні платформи міст і громад України». Саме в нормах цього Закону України слід закріпити поняття, види, принципи формування і умови розвитку цифрових операційних платформ міст та громад, закріпити комплекс заходів з проведення інноваційних перетворень на рівні комунальної інфраструктури.

- Затвердження міськими радами програм інформатизації для кожного міста окремо з урахуванням положень національного законодавства у цій сфері правового регулювання, промислового, фінансового, наукового, освітнього, екологічного потенціалу відповідних територіальних громад.

- Запровадження посади заступника міського голови з питань цифрової трансформації, а також утворення при виконавчих комітетах міських рад постійних комісій з питань цифрового розвитку міста.

- Затвердження рішенням міської ради плану заходів з розвитку смарт-інфраструктури міста.

- Використання для створення публічних електронних інформаційних ресурсів, власником яких виступають територіальні громади інформаційної системи «Інформаційна платформа для розгортання і супроводження державних електронних реєстрів» з можливістю масштабувати або створювати вперше електронні інформаційні ресурси місцевого значення, придатні до інтеграції до міської смарт-інфраструктури.

Розумне місто генерує, збирає та обробляє величезні обсяги даних, багато з яких є критично важливими для функціонування міської інфраструктури або містять чутливу персональну інформацію громадян. Кожен сенсор, камера чи підключений пристрій є потенційною точкою вразливості.

У цьому контексті забезпечення кібербезпеки набуває значення невіддільної складової стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст.

Побудова цього компонента, повинна ґрунтуватися на вимогах Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 року № 1263-VI, зокрема:

- Забезпечувати дотримання принципу верховенства права і утвердження прав людини на всіх стадіях забезпечення кібербезпеки.

Виходити з ризикоорієнтованого підходу при формуванні механізму управління кібер-ризиками.

- Поряд з вимогами національного законодавства, міжнародно визнану методологію забезпечення інформаційної безпеки, зокрема, на рівні формування політики у цій сфері закладає стандарт ISO/IEC 27001:2022. Метою СУІБ є системний захист конфіденційності, цілісності та доступності інформаційних ресурсів [32].

Згаданий стандарт встановлює вимоги до формування механізму забезпечення інформаційної безпеки на основі ризик-орієнтованого підходу. Документом встановлю-

ються обов'язки суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки щодо розробки і впровадження в діяльність міста заходів з управління ризиками, моніторингу кіберзагроз та проведення постійних консультацій із зацікавленими суб'єктами. Поряд з цим, стандартом легалізована модель забезпечення інформаційної безпеки, що передбачає поєднання підходів з безпечного проєктування компонентів смарт-інфраструктури та недопущення виникнення інформаційних загроз на стадії використання складових такої інфраструктури.

Для уникнення цифрових загроз необхідно зосереджувати увагу на self hosted-рішеннях, які передбачають або повністю відкритий сирцевий код, або відкриті клієнтські та закриті серверні рішення. Річ у тім, що, як би це парадоксально не звучало, open source із його постійним доопрацюванням спільнотою є більш безпечним, ніж підхід закритого ПЗ, коли про наявність проблеми фактично знають лише розробники. Головним захистом для компонентів цифрової інфраструктури є надійні алгоритми шифрування даних, відповідальна організація відкритих та закритих портів у програмах, а також відповідальний технічний супровід, а не просто закритість системи. Недоступність інформації про начиння для комп'ютерно-освіченого загалу не обезпечує систему від шахраїв, котрі так чи інакше знайдуть способи використати інструменти для прослуховування пакетів (packet sniffing), зворотної інженерії (reverse engineering) та, власне, соціальної інженерії (social engineering) для одержання потрібної інформації.

Таким чином, кібербезпека не є окремим додатком до розвитку смарт-інфраструктури, а її невіддільною складовою. Саме від того, наскільки грамотно вбудовано принципи безпечного проєктування, відкритості коду, надійності алгоритмів шифрування та відповідального адміністрування у всі етапи – від розробки до експлуатації цифрових рішень – залежить довіра громадян до електронних сервісів і стійкість міського цифрового середовища. Формування національної стратегії розвитку смарт-інфраструктури має передбачати баланс між інноваційністю, технологічною автономністю та інформаційною безпекою. Лише за такої умови можливо досягти справжньої цифрової суверенності громад і забезпечити сталий розвиток українських міст у післявоєнний період.

Висновки. Формування стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст України є ключовою передумовою сталого післявоєнного відновлення держави та її інтеграції до європейського цифрового простору. Проведене дослідження показало, що цифровізація міського середовища повинна розглядатися не як окремий напрям регіональної політики, а як комплексний механізм модернізації управління територіальними громадами, спрямований на підвищення якості життя населення, прозорість влади, екологічну безпеку та інноваційний розвиток економіки.

Розбудова ефективної смарт-інфраструктури вимагає ухвалення національної Стратегії розвитку смарт-інфраструктури міст, яка б закріпила нормативну, інституційну та фінансову рамку взаємодії між центральними і місцевими органами влади, бізнесом та громадянами. Така стратегія має базуватися на принципах людиноцентричності, кіберстійкості, відкритих даних, інтероперабельності цифрових систем і відповідності міжнародним стандартам ISO (зокрема ISO 37101, ISO 37106, ISO 37120, ISO 37122 та ISO 27001).

Визначено, що пріоритетами державної політики у сфері смарт-інфраструктури мають бути:

- впровадження безпечних та ефективних цифрових сервісів для громадян і бізнесу;
- розвиток інституцій спроможності органів місцевого самоврядування до цифрової трансформації;
- створення муніципальних платформ для інновацій та підтримки стартапів;
- забезпечення кібербезпеки та інформаційної стійкості міських екосистем;
- інтеграція екологічного моніторингу та сталого управління ресурсами у цифрові рішення міст.

Реалізація зазначених завдань передбачає глибоку організаційну трансформацію органів місцевого самоврядування, перехід до моделі управління на основі даних, використання механізмів публічно-приватного партнерства, а також залучення громадськості до процесів планування і прийняття рішень.

Таким чином, формування єдиної національної політики розвитку смарт-інфраструктури міст на основі міжнародних стандартів і європейських практик сприятиме

підвищенню конкурентоспроможності українських міст, їхній цифровій стійкості, енергоефективності та інноваційній привабливості, що є стратегічним чинником відновлення України та її інтеграції до Європейського Союзу.

Ця стаття підготовлена в межах виконання науково-дослідної роботи № 25БП013-01М за темою «Розробка інструментів для розвитку смарт-інфраструктури розумних міст з урахуванням викликів війни та повоєнного відновлення України».

ЛІТЕРАТУРА

1. Pleskach M., Zaiarnyi O., Pleskach V. Respect for Information Rights of a Person as a Condition for Cybersecurity of Smart Cities Residents. 2020 10th International Conference on Advanced Computer Information Technologies (ACIT), Deggendorf, Germany, 16–18 September 2020. P. 759–764. URL: <https://doi.org/10.1109/acit49673.2020.9208977>.
2. Рішення Про затвердження Рекомендацій слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації на тему: «Як стимулювати розвиток розумних міст та громад в Україні: законодавчі аспекти». Комітет з питань цифрової трансформації. URL: <https://komit.rada.gov.ua/documents/djialnist9skl/rishenkom9skl/74214.html> (дата звернення: 30.07.2025).
3. World Cities Report 2022: Envisaging the Future of Cities. United Nations Fund for Population Activities, 2023. URL: https://unhabitat.org/sites/default/files/2022/06/wcr_2022.pdf.
4. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations General Assembly, 2015. URL: <https://sdgs.un.org/publications/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development-17981>.
5. Індекс цифрової трансформації регіонів України підсумки 2024 року. Дія.Цифрова громада. URL: <https://hromada.gov.ua/research/index-cifrovoi-transformatsiyi-regioniv-ukrayini-pidsumki-2024-roku> (дата звернення: 05.08.2025).
6. Рейтинг прозорості 2024: як міста впорались із новими викликами? - Transparency International Ukraine. Transparency International Ukraine - Знизити рівень корупції. URL: <https://ti-ukraine.org/research/rejtyng-prozorosti-2024-yak-mista-vporalys-iz-novymy-vyklykamy/> (дата звернення: 30.07.2025).
7. Заярний О., Ніколаєнко Н., Чала О. Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо реалізації концепції розумного міста в Європейському Союзі, США, Канаді та Південній Кореї. Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32989.pdf>.
8. Новини комітетів - «Смарт інфраструктура для післявоєнного відновлення та розвитку громад та територій» - слухання у Комітеті з питань цифрової трансформації - Офіційний портал Верховної Ради України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/239493.html (дата звернення: 30.07.2025).
9. Zaiarnyi O. Legislative support for the implementation of the «Smart City» concept in the European Union and proposals for Ukraine during wartime and post-war recovery. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies*. 2024. No. 128. P. 28–32. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/2.128-5>.
10. Sahaidak M. Strategic management of smart-city development in Ukraine in the post-war period. *World of Finance*. 2025. No. 4(81). P. 102–114. URL: <https://doi.org/10.35774/sf2024.04.102> (date of access: 06.08.2025).
11. The socio-economic paradigm of «smart infrastructure»: the case of Ukraine / H. Puri et al. *Economic scope*. 2025. No. 200. P. 232–242. URL: <https://doi.org/10.30838/ep.200.232-242>.
12. A Holistic Framework for Smart Cities Governance in the Gulf Region: From Hype to Sustainable Impact / M. D. Lytras et al. *The Emerald Handbook of Smart Cities in the Gulf Region: Innovation, Development, Transformation, and Prosperity for Vision 2040*. 2024. P. 1–12. URL: <https://doi.org/10.1108/978-1-83608-292-720241005>.
13. Samasti M., Cakmak E., Ozpinar A. Strategic classification of smart city strategies in developing countries. *Engineering Science and Technology, an International Journal*. 2025. Vol. 61. P. 101936. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jestch.2024.101936>.
14. WHO global air quality guidelines. Particulate matter (PM2.5 and PM10), ozone, nitrogen dioxide, sulfur dioxide and carbon monoxide / ed. by W. H. Organization. Geneva: World Health Organization; 2021. 298 p. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.
15. Strategizing the relation between urbanization and air pollution: Empirical evidence from global countries / S. Wang et al. *Journal of Cleaner Production*. 2020. Vol. 243. P. 118615. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.118615>.
16. Mahajan S., Kumar P. Evaluation of low-cost sensors for quantitative personal exposure monitoring. *Sustainable Cities and Society*. 2020. Vol. 57. P. 102076. URL: <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102076>.
17. MediaWiki default. Велика Українська Енциклопедія. *Велика Українська Енциклопедія*. URL: <http://vue.gov.ua/> (дата звернення: 13.08.2025).
18. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / уклад.: Ю. П. Сурмін та ін.. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1. С. 605.
19. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки : Постанова Каб. Міністрів України від 05.08.2020 № 695 : станом на 13 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-p#Text>.
20. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.
21. Smart Cities in the Digital Age: A Roadmap for Ethical, Inclusive and Sustainable Urban Futures. *Digital Cooperation Organization | Digital Prosperity for all*. URL: <https://dco.org/wp-content/uploads/2025/09/Smart-Cities-in-the-Digital-Age.pdf>.
22. Correia D., Marques J. L., Teixeira L. The State-of-the-Art of Smart Cities in the European Union. *Smart Cities*. 2022. Vol. 5, no. 4. P. 1776–1810. URL: <https://doi.org/10.3390/smartcities5040089>.
23. Tundys B., Wiśniewski T. Smart City and Sustainable Energy—Evidence from the European Union Capital Cities. *Energies*. 2024. Vol. 17, no. 18. P. 4678. URL: <https://doi.org/10.3390/en17184678>.
24. Заярний О. Інформаційно-правові особливості реалізації світових концепцій «розумного» міста на сучасному етапі цифрової трансформації України. *Право України*. 2022. № 2022/08. С. 13. URL: <https://doi.org/10.33498/louu-2022-08-013>.
25. Veloso A., Fonseca F., Ramos R. Insights from Smart City Initiatives for Urban Sustainability and Contemporary Urbanism. *Smart Cities*. 2024. Vol. 7, no. 6. P. 3188–3209. URL: <https://doi.org/10.3390/smartcities7060124>.
26. ISO/IEC 30141:2018. Internet of Things (IoT) - Reference Architecture. Official edition. Geneva : International Organization for Standardization, 2018.
27. ISO/IEC 27001:2022. Information security, cybersecurity and privacy protection - Information security management systems – Requirements. Geneva: International Organization for Standardization, 2022.
28. ISO 37101:2016. Sustainable development in communities - Management system for sustainable development - Requirements with guidance for use. Official edition. Geneva: International Organization for Standardization, 2016.
29. ISO 37106:2021. Sustainable cities and communities - Guidance on establishing smart city operating models for sustainable communities. Official edition. Geneva: International Organization for Standardization, 2021.
30. ISO 37120:2018. Sustainable cities and communities - Indicators for city services and quality of life. Official edition. Geneva: International Organization for Standardization, 2018.
31. ISO 37122:2019. Sustainable cities and communities - Indicators for smart cities. Official edition. Geneva: International Organization for Standardization, 2019.
32. ISO/IEC 27001:2022. Information technology – Security techniques – Information security management systems – Requirements. Official edition. Geneva: International Organization for Standardization, 2022.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРИФІКАЦІЇ
ТА ПЛАТІЖНИХ МЕХАНІЗМІВ У СФЕРІ АЗАРТНИХ ІГОР****REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK FOR VERIFICATION
AND PAYMENT MECHANISMS IN THE FIELD OF GAMBLING****Кравчук П.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права***Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
orcid.org/0000-0003-4246-974X***Єфремов А.О., аспірант кафедри права***Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
orcid.org/0009-0006-1517-3723*

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану нормативно-правового забезпечення процедур верифікації та платіжних механізмів у сфері азартних ігор в Україні. Проаналізовано еволюцію законодавчого регулювання грального бізнесу — від повної заборони азартних ігор у 2009 році до запровадження системи державного нагляду і контролю у 2020 році. Висвітлено проблеми ідентифікації користувачів, колізіям між підзаконними актами, що регулюють доступ організаторів до системи BankID, та складнощам застосування правил фінансового моніторингу, які ускладнюють діяльність легальних операторів. Виявлено, що чинна заборона на використання BankID для грального бізнесу суперечить положенням базового закону, що передбачає можливість застосування цього інструменту як одного з методів електронної верифікації. Обґрунтовано необхідність усунення зазначеної правової колізії шляхом внесення змін до Порядку приєднання абонентів до системи BankID та публічного договору НБУ. Особливо розглянуто питання фінансового моніторингу та здійснення розрахунків у гральній сфері. Запропоновано спрощення процесу первинної верифікації через використання даних системи BankID або електронних документів застосунку «Дія». Проаналізовано проблеми еквайрингу та обмежень щодо прийому ставок, зокрема складність перевірки платників при використанні Apple Pay і Google Pay, а також недосконалість правил щодо заборони ставок від третіх осіб. Обґрунтовано необхідність уточнення законодавчих норм і перерозподілу відповідальності між операторами та банками. Встановлено, що чинні ліміти на поповнення ігрових балансів, вимоги щодо підтвердження походження коштів і короткі строки надання інформації Мінфіну ускладнюють дотримання вимог фінансового моніторингу. Запропоновано збільшення порогів і продовження строків звітування для забезпечення реалістичного виконання норм. У підсумку підкреслено, що комплексне оновлення нормативно-правової бази, гармонізація її з міжнародними стандартами FATF та впровадження сучасних цифрових технологій ідентифікації (eID, біометрія, автоматизовані системи моніторингу транзакцій) дозволять створити ефективну, прозору й безпечну систему верифікації та розрахунків у легальному гральному секторі України.

Ключові слова: азартні ігри, державне регулювання, еквайринг, ідентифікація користувачів, платіжні механізми, верифікація.

The article is devoted to the study of the current state of the regulatory and legal framework for verification procedures and payment mechanisms in the field of gambling in Ukraine. The evolution of legislative regulation of the gambling business is analyzed — from the complete prohibition of gambling in 2009 to the introduction of a system of state supervision and control in 2020. The article highlights the problems of user identification, collisions between by-laws regulating organizers' access to the BankID system, and the difficulties of applying financial monitoring rules that complicate the activities of legal operators. It has been found that the current ban on the use of BankID for the gambling business contradicts the provisions of the basic law, which provides for the possibility of using this tool as one of the methods of electronic verification. The necessity of eliminating this legal conflict by amending the Procedure for joining the BankID system and the NBU's public agreement is substantiated. The issues of financial monitoring and settlements in the gambling sector are considered separately. It is proposed to simplify the process of primary verification through the use of data from the BankID system or electronic documents from the Diia application. The problems of acquiring and restrictions on accepting bets are analyzed, in particular, the difficulty of verifying payers when using Apple Pay and Google Pay, as well as the imperfection of the rules prohibiting bets from third parties. The necessity of clarifying legislative norms and redistributing responsibility between operators and banks is substantiated. It is established that the current limits on topping up gaming balances, the requirements for confirming the origin of funds, and the short deadlines for providing information to the Ministry of Finance complicate compliance with financial monitoring requirements. It is proposed to increase the thresholds and extend the reporting deadlines to ensure realistic implementation of the norms. In conclusion, it is emphasized that a comprehensive update of the regulatory and legal framework, its harmonization with international FATF standards, and the introduction of modern digital identification technologies (eID, biometrics, automated transaction monitoring systems) will make it possible to create an effective, transparent, and secure system of verification and settlements in the legal gambling sector of Ukraine.

Key words: gambling, government regulation, acquiring, user identification, payment mechanisms, verification.

Сфера організації та проведення азартних ігор в Україні перебуває на етапі активного становлення, що супроводжується пошуком ефективних механізмів регулювання та балансування між інтересами держави, бізнесу та гравців. Одними з найбільш проблемних питань залишаються верифікація користувачів та організація платіжних процедур. Недосконалість законодавчої бази, колізії між різними нормативними актами, обмежений доступ організаторів до інструментів ідентифікації, зокрема BankID, а також складні правила фінансового моніторингу створюють додаткові бар'єри для розвитку легального ринку.

У той самий час нелегальні оператори, позбавлені таких обмежень, отримують конкурентні переваги, що призводить до відтоку гравців та недоотримання державою значних податкових надходжень.

Актуальність дослідження зумовлена потребою у виробленні рішень, які дозволять оптимізувати процеси ідентифікації гравців і проведення розрахунків, зробити їх зручними для користувачів, прозорими для держави та технічно здійсненними для організаторів. Важливим завданням є досягнення балансу між вимогами фінансового моніторингу, що забезпечують боротьбу з відмиван-

ням коштів, та необхідністю збереження конкурентоспроможності легального грального бізнесу.

Метою статті є дослідження нормативно-правового забезпечення процедур верифікації та платіжних механізмів у сфері азартних ігор в Україні, що включає аналіз чинної законодавчої та підзаконної бази, виявлення прогалин і суперечностей у правовому регулюванні, а також формулювання пропозицій щодо його удосконалення з урахуванням міжнародних стандартів та сучасних технологічних викликів.

Айдемський Є.В. акцентує увагу на оперативно-розшуковому аспекті протидії злочинам у гральному бізнесі. Публікації автора дають розуміння практики виявлення і документування порушень, містять матеріал, корисний для оцінки способів виявлення нелегальних платіжних потоків і проблем верифікації учасників. У своїх працях дослідник розкрив особливості організації оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання незаконній діяльності у сфері азартних ігор, та підкреслює необхідність удосконалення механізмів фінансового контролю з метою унеможливлення легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Автор також вказав на важливість взаємодії між правоохоронними органами та регуляторами грального бізнесу при здійсненні контролю за дотриманням законодавчих вимог щодо фінансових операцій [1].

Некрасов В.А. та Айдемський Є.В. у співавторстві розглядали проблему боротьби зі злочинами у сфері грального бізнесу з позицій практичного застосування оперативно-розшукових заходів. У монографії приділено значну увагу аналізу механізмів виявлення і блокування незаконних фінансових потоків, що циркулюють у тіньовому сегменті азартних ігор. Дослідники підкреслили необхідність посилення контролю за платіжними операціями, а також впровадження систем перевірки достовірності даних осіб, які здійснюють грошові транзакції в межах гральних платформ. Окремий акцент зроблено на потребі гармонізації правових норм, які регулюють порядок обігу коштів у сфері азартних ігор, із загальними положеннями законодавства про фінансовий моніторинг [5].

Погорецький М.А. та Топорецька З.М. у своїх працях здійснили комплексний огляд становлення нормативно-правового забезпечення діяльності у сфері азартних ігор. Автори простежили еволюцію правового регулювання та висвітлюють зміни, що відбувалися в системі державного контролю за гральним бізнесом. У дослідженні порушено питання формування правових передумов для забезпечення прозорості фінансових операцій і контролю за учасниками грального процесу, що безпосередньо пов'язано з процедурами верифікації та забезпечення безпечності платіжних механізмів. Важливим аспектом роботи є наголос на необхідності впровадження уніфікованих стандартів фінансової звітності операторів азартних ігор для зменшення ризиків зловживань [6]. Також Погорецький М.А. та Топорецька З.М. дослідили правові та практичні питання притягнення до відповідальності за незаконну діяльність у сфері грального бізнесу. Автори розглядали механізми документування фактів порушень фінансової дисципліни, виявлення тіньових платіжних схем та використання спеціальних методів збирання доказів. Значну увагу приділено процесуальним особливостям розслідування злочинів, пов'язаних із відмиванням коштів, отриманих унаслідок незаконних гральних операцій. Праця є важливою для розуміння проблеми контролю за платіжними потоками та організації ефективної системи верифікації користувачів гральних сервісів [7].

Топорецька З.М. у своїй монографії приділила значну увагу формуванню ефективної системи державного регулювання у сфері азартних ігор. Авторка проаналізувала сучасне законодавство, що визначає порядок ліцензування операторів грального бізнесу, регламентацію платіжних процесів та вимоги до верифікації гравців. Вона акцентує

на важливості впровадження адміністративних механізмів контролю за рухом фінансових ресурсів і дотриманням вимог фінансового моніторингу відповідно до міжнародних стандартів. У дослідженні наголошується на потребі посилення взаємодії між державними органами, фінансовими установами та суб'єктами грального бізнесу для забезпечення прозорості та законності фінансових операцій, що здійснюються у цій сфері [9].

Отже, аналіз літератури свідчить, що науковці комплексно досліджували питання нормативно-правового регулювання, оперативного виявлення та розслідування правопорушень у сфері азартних ігор. Разом із тим, у більшості праць спостерігається брак уваги до технічних аспектів верифікації та сучасних платіжних технологій, що набувають особливого значення в умовах цифровізації грального ринку.

Проте залишаються невирішеними такі питання, як удосконалення правового регулювання процедур верифікації гравців та операторів грального бізнесу з урахуванням сучасних цифрових технологій і міжнародних стандартів фінансового моніторингу. Недостатньо розробленими є правові механізми контролю за електронними платіжними системами, зокрема у частині запобігання використанню криптовалют та інших анонімних фінансових інструментів для відмивання коштів. Також потребують уточнення норми, що визначають порядок взаємодії між суб'єктами грального бізнесу, банківськими установами та державними регуляторами з метою забезпечення ефективного обміну інформацією щодо підозрілих фінансових операцій.

Відсутність уніфікованих технічних стандартів верифікації клієнтів і контролю платіжних транзакцій ускладнює практичну реалізацію вимог законодавства про протидію легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Крім того, наукова література недостатньо висвітлює питання правової відповідальності за порушення вимог фінансового моніторингу та верифікації у сфері азартних ігор, а також механізми міжнародної співпраці у боротьбі з фінансовими зловживаннями в цій галузі.

Нормативно-правове забезпечення верифікації та платіжних механізмів у сфері азартних ігор в Україні ґрунтується на положеннях Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» № 768-IX від 14 липня 2020 р., який визначає вимоги до ідентифікації гравців, прозорості фінансових операцій у галузі та встановлює основні засади державного контролю за діяльністю операторів грального бізнесу. Крім того, враховуються положення проекту Закону, що регламентує особливості функціонування цієї сфери під час воєнного стану [2; 4; 8].

Наукові дослідження акцентують увагу на необхідності подальшого вдосконалення механізмів державного контролю, підвищення ефективності верифікаційних процедур і запровадження сучасних інструментів фінансового моніторингу з метою запобігання тінізації грального бізнесу [3].

Формування нормативно-правового забезпечення у цій сфері відбувалося поступово — від повної заборони грального бізнесу, встановленої Законом України № 1334-VI від 15 травня 2009 р. (який втратив чинність 13.08.2020 р. у зв'язку з ухваленням Закону № 768-IX), до створення комплексної системи державного регулювання та контролю за фінансовими операціями й ідентифікацією гравців. Саме прийняття Закону № 768-IX від 14 липня 2020 р. заклало правові підстави для впровадження прозорих механізмів верифікації користувачів і запобігання нелегальній діяльності у сфері азартних ігор.

На сьогодні існує низка проблем у сфері верифікації гравців та проведення розрахунків у сфері азартних ігор. Одним із ключових бар'єрів є обмеження використання системи BankID для ідентифікації гравців.

Національний банк України заборонив підключення компаній, які здійснюють діяльність у сфері грального бізнесу, до системи BankID. Така ситуація призводить до того, що гравці змушені проходити складні та незручні процедури підтвердження особи – сканування документів, відеодзвінки тощо. Частина аудиторії, не бажаючи витрачати час, переходить на «сірі» платформи, де верифікація або відсутня взагалі, або зведена до мінімуму.

Водночас чинне законодавство, зокрема пункт 4 статті 17 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор», прямо передбачає можливість використання різних методів верифікації, зокрема електронного підпису, MobileID, BankID та інших методів, дозволених законодавством. Виникає колізія: наказ Міністерства фінансів №282 дозволяє використання BankID, проте підпункт 8 пункту 2.1 розділу II Порядку приєднання абонентів до Системи BankID НБУ прямо забороняє підключення організаторів азартних ігор. Аналогічна заборона закріплена і в публічному договорі НБУ, де серед підстав відмови у приєднанні до системи вказана діяльність у сфері азартних ігор і лотерей. Вирішенням цієї проблеми може стати вилучення підпункту про заборону підключення грального бізнесу з публічного договору, а також внесення змін до Порядку приєднання абонентів. Для легальних операторів спростяться процедури верифікації, розшириться клієнтська база та з'явиться конкурентна перевага над нелегальними платформами.

Другим важливим аспектом є фінансовий моніторинг. На практиці нелегальні оператори мають перевагу над ліцензійними організаторами саме через відсутність складних процедур ідентифікації. Відповідно до наказу Міністерства фінансів № 232 від 07.06.2024 року, ідентифікація клієнтів організаторами азартних ігор здійснюється за тими ж правилами, що і у фінансових інституціях. Такий підхід ускладнює процес онбордингу клієнтів і знижує його зручність. Виходом може стати спрощення первинного фінансового моніторингу: зокрема, дозволити використовувати дані клієнтів виключно із системи BankID НБУ без застосування кваліфікованого електронного підпису або спростити процедуру через використання електронних документів з додатку «Дія». Запропоновані зміни дозволять дотримуватися вимог законодавства та водночас запобігти відтоку гравців на нелегальні платформи.

Окремим блоком проблем є проведення розрахунків. До квітня 2025 року розрахунки могли здійснюватися через фінансові компанії, але практика «міскодінгу» фактично заблокувала цей шлях. Суть полягала у використанні некоректних MCC-кодів замість спеціального коду 7995, що відповідає азартним іграм, через що утворювався «сірий» платіжний потік. Масове застосування цього механізму припинилося ще наприкінці 2022 року, однак і сьогодні проблема розрахунків залишається гострою.

Наразі лише кілька банків – Сенс, Альянс, МТБ, ЕПБ – здійснюють еквайринг для грального бізнесу, і навіть серед них Нацбанк окремо визначає, кому дозволено працювати з цією сферою. Додатковою проблемою є вимога законодавства щодо заборони приймати ставки від третіх осіб.

На практиці її виконати складно, адже сервіси ApplePay та GooglePay приховують реальні дані картки, і організатор не може встановити, чи належить вона гравцю. Також немає механізму перевірки картки, якщо вона видана не банком-еквайром. Вирішенням може стати внесення змін до законодавства, які передбачали б, що організатор не несе відповідальності у випадках, коли технічно неможливо перевірити ініціатора платежу, а також покладання відповідальності за перевірку на банки. Запровадження цього механізму забезпечить реальне виконання закону та зменшить ризик притягнення операторів до відповідальності за обставини, що перебувають поза їх контролем.

Ще одним питанням є ліміти поповнення ігрових балансів для гравців із високими статками. Наразі банки зобов'язані уточнювати джерело походження коштів у разі операцій понад 400 тисяч гривень, що передбачено постановою НБУ № 153 від 20.12.2024 року. Такі обмеження стимулюють заможних гравців переходити до «сірих» операторів, де подібних перевірок немає. Запровадження більш високих лімітів або спрощення правил підтвердження джерела коштів дозволить легальним компаніям утримати цих клієнтів, збільшити депозити та, відповідно, доходи, що надходять у державний бюджет.

Також важливим є питання строків фінансового моніторингу. Сьогодні організатори азартних ігор зобов'язані надавати Міністерству фінансів інформацію за запитом не пізніше трьох робочих днів. Такий термін є надзвичайно коротким, зважаючи на обсяг даних та необхідність залучення значних технічних і людських ресурсів. Оптимальним рішенням було б збільшення цього строку до десяти робочих днів, що забезпечить своєчасне та якісне виконання вимог регулятора без перевантаження операторів.

Однією з основних проблем у сфері азартних ігор сьогодні є обмеження щодо використання системи BankID для верифікації гравців. Відповідно до рішення НБУ, компанії, що здійснюють діяльність у сфері грального бізнесу, не можуть бути приєднані до системи BankID. Такий факт змушує організаторів азартних ігор використовувати складні та тривалі процедури перевірки клієнтів — сканування документів, відеодзвінки та інші засоби підтвердження особи. У результаті частина гравців віддає перевагу «сірим» платформам, де верифікація або взагалі відсутня, або спрощена. Водночас законодавство України (п. 4 ст. 17 Закону «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор») прямо передбачає можливість ідентифікації гравця за допомогою електронного підпису, SIM-картки з підтримкою MobileID, методу BankID або інших методів, визначених законодавством.

Однак, через суперечності між нормативними актами, фактична заборона залишається чинною. Так, наказ Мінфіну № 282 дозволяє використання BankID для ідентифікації, тоді як п. 2.1 розділу II Порядку приєднання до системи BankID НБУ містить заборону для організаторів азартних ігор. У публічному договорі НБУ також закріплено підпункт, який забороняє приєднання таких компаній. З метою усунення правової колізії доцільно вилучити підпункт «10) здійснення діяльності у сфері азартних ігор і лотерей» з Публічного договору BankID, а також внести зміни до відповідного Порядку приєднання абонентів. Дозвіл НБУ на використання системи BankID організаторами азартних ігор сприятиме спрощенню процедури верифікації, розширенню клієнтської бази та створенню конкурентних переваг перед нелегальними операторами.

Ще одним важливим напрямом є фінансовий моніторинг. На сьогодні нелегальні оператори отримують перевагу, адже можуть допускати гравців без верифікації. Наказ Мінфіну № 232 від 07.06.2024 року передбачає проведення первинної верифікації клієнтів за процедурою, аналогічною тій, що застосовується до фінансових установ. Водночас для легального бізнесу це створює зайві бар'єри. Тому пропонується спростити правила фінансового моніторингу під час онбордингу клієнтів, зокрема прибрати надлишкові ідентифікаційні процедури. Доцільним є також запровадження спрощених методів верифікації — наприклад, отримання даних клієнта безпосередньо із системи BankID без використання кваліфікованого електронного підпису або отримання е-документа через застосунок «Дія». Такий процес дозволить зберегти дотримання вимог фінансового моніторингу, але водночас розширити клієнтську базу.

Не менш актуальним є питання проведення розрахунків. Раніше, до 1 квітня 2025 року, платежі могли здійсню-

ватися через фінансові компанії, однак через зловживання з «міскодингом» (тобто прийом платежів під іншим MCC-кодом, ніж 7995 для азартних ігор) та податкові ризики цей спосіб фактично припинили наприкінці 2022 року. Сьогодні ситуація ускладнюється тим, що не всі банки мають власний процесинг, а НБУ фактично вручну погоджує, кому дозволено працювати з операторами азартних ігор. Станом на сьогодні такі операції підтримують лише кілька банків — Сенс, Альянс, МТБ та ЕПБ. Крім того, існує низка технічних і правових обмежень. Організатор азартних ігор зобов'язаний не приймати ставки від третіх осіб, проте при використанні платіжних систем Apple Pay або Google Pay реальні дані картки гравця приховані, і організатор не може перевірити її належність. Відсутність єдиного механізму обміну інформацією між банками унеможливує перевірку власника картки, якщо картку випущено не банком-еквайром.

Відповідно до ст. 15 Закону «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор», організатор зобов'язаний не допускати прийняття ставок третіми особами, однак через технічні обмеження виконання цієї норми є складним. Тому пропонується дозволити використання фінансових компаній для розрахунків, а також уточнити п. 27 ст. 15, зазначивши, що заборона діє лише у випадках, коли наявна повна інформація про ініціатора операції. Якщо така інформація недоступна через особливості платіжних систем, відповідальність має бути покладена на банки, які здійснюють еквайринг. Така дія забезпечить реалістичне виконання закону і дозволить уникнути покарань за порушення, що не можуть бути контрольовані оператором.

Окремо слід розглянути питання лімітів на поповнення ігрових балансів для гравців із високими доходами.

Наявні обмеження стимулюють відтік таких клієнтів до нелегальних платформ. Згідно з Постановою НБУ № 153 від 20.12.2024 року, банки зобов'язані перевіряти джерело походження коштів при здійсненні операцій понад 400 тисяч гривень. Пропонується збільшити граничну суму поповнень без додаткового підтвердження або спростити саму процедуру перевірки, що дозволить залучати гравців із більшими депозитами, що позитивно вплине як на доходи організаторів, так і на обсяги відрахувань до бюджету.

Нарешті, важливим є питання строків фінансового моніторингу. Відповідно до чинного порядку, організатор повинен надавати на запит Мінфіну інформацію про клієнтів не пізніше ніж за три робочі дні. Такий термін є надто коротким, оскільки підготовка великого обсягу даних потребує значних технічних і людських ресурсів. Тому доцільно подовжити строк надання інформації до десяти робочих днів, що забезпечить своєчасне, повне і коректне надання даних регулятору без порушення вимог закону. Отже, упровадження зазначених змін дозволить створити збалансовані умови для легального грального бізнесу, підвищить ефективність фінансового моніторингу, забезпечить захист гравців та сприятиме зростанню надходжень до державного бюджету.

Подальшим напрямом дослідження будуть питання вдосконалення нормативно-правових засад верифікації та контролю платіжних операцій у сфері азартних ігор з урахуванням вимог міжнародних стандартів FATF та європейського законодавства у сфері протидії відмиванню коштів. Також перспективним є аналіз практики застосування цифрових технологій для ідентифікації гравців, зокрема використання електронної ідентифікації (eID), біометричних даних та автоматизованих систем моніторингу транзакцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айдемський Є.В. Боротьба зі злочинами у сфері грального бізнесу: оперативно-розшуковий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2014. 20 с.
2. Аналіз регуляторного впливу до Проекту Закону України «Про особливості здійснення державного регулювання у сфері організації та проведення азартних ігор та у лотерейній сфері під час дії правового режиму воєнного стану». URL: <https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2023/11/1534-2.pdf>.
3. Бодров Ю.В. Законодавче регулювання організації та проведення азартних ігор: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 84. Частина 3. С. 17 – 23.
4. Звіт за результатами дослідження ринку випуску та проведення лотерей / Схвалено Антимонопольним комітетом України (протокол № 13 від 22 лютого 2018 р.). К.: 2018. 119 с.
5. Некрасов В.А., Айдемський Є.В. Боротьба зі злочинами у сфері грального бізнесу: (оперативно-розшуковий аспект): монографія. Київ, 2015. 163 с.
6. Погорецький М.А., Топорецька З.М. Гральний бізнес: історія та правове регулювання. К.: ВД «Дакор», 2014. 92 с. С. 10 – 11.
7. Погорецький М.А., Топорецька З.М. Розслідування зайняття гральним бізнесом: процесуальні й криміналістичні засади: монографія. К.: Алерта, 2015. 250 с.
8. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України № 768-IX від 14 лип. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/768-20#n1162> (дата звернення: 23.09.2025).
9. Топорецька З.М. Публічне управління гральним бізнесом та лотерейною діяльністю і протидія злочинам, пов'язаним з ними: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2022. 424 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ ЯК ПРОФІЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ЗАПОБІГАННЯ АДМІНІСТРАТИВНІЙ ДЕЛІКТНОСТІ: ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС, АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ І ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ

STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE AS A SECTORAL ENTITY OF PREVENTION OF ADMINISTRATIVE DELICTIVITY: LEGAL STATUS, ADMINISTRATIVE AND JURISDICTIONAL ACTIVITY, AND CHALLENGES OF MARTIAL LAW

Кушнір Я.О., д.філос. в гал. права, доцент,
докторант відділу докторантури та ад'юнктури

Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
orcid.org/0000-0002-8519-5331

У статті розкрито теоретико-правові та практичні аспекти визначення місця й ролі адміністративно-юрисдикційної діяльності Державної прикордонної служби України у системі її функціональної структури. Автор доводить, що адміністративно-юрисдикційна діяльність не може розглядатися як допоміжний або похідний напрям оперативно-службової діяльності, оскільки за своїм змістом, обсягом і результатами вона фактично виконує функцію державного примусу і правозастосування. На підставі аналізу норм чинного законодавства, доктринальних підходів і емпіричних показників оперативно-службової діяльності обґрунтовано доцільність визнання адміністративно-юрисдикційної діяльності самостійною функцією ДПСУ.

У ході дослідження визначено, що правовий статус Державної прикордонної служби України має багаторівневу структуру, яка поєднує ознаки центрального органу виконавчої влади, військового формування та правоохоронного органу спеціального призначення. Встановлено, що правоохоронна функція цього органу реалізується у двох основних формах – адміністративно-юрисдикційній та оперативно-розшуковій діяльності, причому саме перша має найбільше прикладне значення в умовах воєнного стану. Автором наведено статистичні дані, що підтверджують масштабність і сталість такої діяльності: лише у 2024 році оформлено 45 948 справ про адміністративні правопорушення, з яких до відповідальності притягнуто 30 552 осіб.

Окрему увагу приділено законодавчим новелам 2023–2025 років, які свідчать про поступову інституціоналізацію адміністративно-юрисдикційної діяльності. Зокрема, розширено компетенцію прикордонного відомства щодо розгляду справ у сфері міграційних правопорушень та застосування заходів адміністративного примусу. Проект змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає надання прикордонникам права самостійно розглядати справи за незаконне перетинання державного кордону. Указ Президента України № 615/2025, яким до військових звань офіцерів підрозділів АЮД додано позначення «юстиції», закріплює професійний характер цієї діяльності та підтверджує її юридичну самодостатність.

Зроблено висновок, що в умовах воєнного стану адміністративно-юрисдикційна діяльність має бути закріплена як самостійна функція Державної прикордонної служби України, адже вона забезпечує невідкладне реагування на адміністративні правопорушення, підтримання режиму державного кордону та зміцнення прикордонної безпеки України.

Ключові слова: Державна прикордонна служба України, адміністративно-юрисдикційна діяльність, прикордонна безпека, воєнний стан, адміністративні правопорушення, правоохоронна функція, офіцери юстиції.

The article reveals the theoretical and legal foundations and practical aspects of determining the place and role of the administrative and jurisdictional activity of the State Border Guard Service of Ukraine (SBGSU) within its functional structure. The author proves that administrative and jurisdictional activity (AJA) cannot be considered an auxiliary or derivative direction of operational and service activity since, by its content, scope, and results, it actually performs the function of state coercion and law enforcement. Based on an analysis of the current legislation, doctrinal approaches, and empirical indicators of operational and service activity, the article substantiates the expediency of recognizing the AJA as an independent function of the SBGSU.

The study establishes that the legal status of the SBGSU has a multi-level structure combining the features of a central executive authority, a military formation, and a law enforcement body of a special type. It is determined that the law enforcement function of this body is realized in two main forms—administrative and jurisdictional activity and operational and investigative activity—while the former has the greatest practical significance under martial law. Statistical data confirm the large-scale and systematic nature of the SBGSU's administrative and jurisdictional activity: in 2024 alone, 45,948 cases of administrative offences were processed, with 30,552 persons held administratively liable.

Particular attention is paid to the legislative innovations of 2023–2025, which indicate the gradual institutionalization of administrative and jurisdictional activity. Laws No. 2952-IX and No. 3196-IX expanded the SBGSU's competence in reviewing cases of migration offences and applying administrative coercive measures. A draft law amending the Code of Ukraine on Administrative Offences provides for granting the SBGSU the right to independently consider cases of illegal crossing of the state border. Presidential Decree No. 615/2025, which adds the designation "of justice" to the military ranks of officers of administrative and jurisdictional units, legally enshrines the professional nature of this activity and confirms its legal autonomy.

It is concluded that under martial law, administrative and jurisdictional activity should be defined as an independent function of the SBGSU, as it ensures immediate response to administrative offences, maintains the state border regime, and strengthens Ukraine's border security.

Key words: State Border Guard Service of Ukraine, administrative and jurisdictional activity, border security, martial law, administrative offences, law enforcement function, officers of justice.

Для відповіді на питання, чи відноситься Державна прикордонна служба України (далі по тексті – ДПСУ) до профільних суб'єктів запобігання адміністративним правопорушенням, зважаючи на особливості оперативно-службової діяльності (далі по тексті – ОСД) прикордонного відомства, з урахуванням правового режиму воєнного стану, необхідно дослідити юридичну архітектоніку

правового статусу ДПСУ, що дозволить з'ясувати низку його індивідуально-правових ознак, охарактеризувати юридичну природу та основний зміст функціональної діяльності цього органу в цілому.

Етимологічне дослідження такої категорії апарату юриспруденції як «статус» (від лат. «status» – становище) не є новітнім у вітчизняній юриспруденції. Так, вітчизняна

правова доктрина цілком обґрунтовано трактує цю категорію як правове становище (сукупність прав та обов'язків) фізичної чи юридичної особи [2, с. 449] / становище, стан (у міжнародному праві), сукупність прав і обов'язків громадянина або юридичної особи [3, с. 830].

Формально-юридичний аналіз профільного закону визначає статус прикордонного відомства як правоохоронний орган спеціального призначення [1]. Існуючий правовий статус ДПСУ, котрий існує вже понад 22 роки, повсякчас породжує суперечки стосовного його змісту, напрямів та форм діяльності, предметом яких є відповідь на питання: «В чому ж проявляється так звана «спеціальність» цього правоохоронного органу?».

На нашу думку, наукова полеміка підкріплюється й аргументами стосовно відсутності нормативного визначення такої категорії в нормах чинного законодавства, окрім зазначеного акцентуємо, що приналежність до такої видової категорії правоохоронних органів лише ДПСУ – явно не спрощує пошук істини, адже унеможливило компаративістський аналіз із будь-яким іншим правоохоронним органом.

На вирішення цих суперечок спрямовані окремі наукові дослідження не лише теоретиків права, а й вихідців-практиків з самого прикордонного відомства. Наприклад А.Б. Мисик вказує про відсутність чіткого підходу щодо трактування «спеціальний», та для його визначення звертається до специфіки об'єкта впливу ДПСУ, а саме прикордонної безпеки. [4, с. 146]

І.Ф. Корж аргументує власну позицію відповідно до якої ДПСУ є державною структурою милітаризованого типу, тобто військовою формуванням, у якому відповідно до чинного законодавства у військовій сфері запроваджено проходження військової служби, як і в будь-якому іншому військовому формуванні. Спеціальність же призначення дослідник пов'язує з аналізом функцій, які здійснюються органом при виконанні завдань, зокрема протидії загрозам державі, що виникають з-зовні, насамперед такої основної ознаки держави, як державний кордон. У висновку науковець вказує про невідповідність терміну «правоохоронний орган спеціального призначення» сучасним підходам в адміністративно-правовій науці [5].

В.В. Половніков вказує на наявність у ДПСУ щонайменше трьох правових статусів: центрального органу виконавчої влади, військового формування і правоохоронного органу спеціального призначення, що тягне за собою відповідну проблематику в частині підпорядкування [6, с. 118].

М.О. Король визначає ДПСУ як централізовану в масштабах України сукупність органів та підрозділів, які пов'язані між собою структурною єдністю та загальною функцією забезпечення недоторканості державного кордону, захисту територіальної цілісності, національної безпеки України на державному кордоні, а також суверенних прав України у її виключній (морській) економічній зоні [7, с. 449-450].

Застосований науковцем підхід стосовно визначення правового статусу ДПСУ здійснюється крізь призму функціональної діяльності органу, що в контексті проведення нашого дослідження є найбільш прийнятним.

М.О. Король визначає, що вся діяльність ДПСУ направлена на виконання певних функцій держави, а саме статті 17-ої Конституції України і саме на основі цієї статті базуються усі завдання, функції та повноваження ДПСУ [8].

Згідно з статтею 17-ою Основного Закону, прикордонне відомство здійснює захист державного кордону України, у відповідності з положеннями чинного законодавства України [9]. Нормативна дефініція категорії «Захист державного кордону» визначає її як складний та динамічний процес, що являє собою невід'ємну частину загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і поля-

гає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Ця діяльність провадиться в межах наданих їм повноважень шляхом вжиття комплексу кроссекторальних заходів [10].

Профільний закон деталізує завдання прикордонного відомства, наступним чином: виконує завдання щодо забезпечення недоторканості державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні [1].

Під завданнями слід розуміти конкретні наміри, які стоять перед організацією. Здійснення завдань слід розглядати, як прямий обов'язок, що стоїть перед цією організацією, хоча в науковій літературі і в нормативних актах поняття «завдання» і «функції» нерідко ототожнюються. Завдання мають вихідне значення для функцій, є їх найближчою передумовою. В завданнях концентрується основа для розвитку функцій [8].

Ми вважаємо, що завдання конкретного органу, в нашому випадку ДПСУ, й визначають зміст тих функцій, що визначені цьому органу для його виконання. Тобто, завдання ДПСУ визначають самоціль існування цього правоохоронного органу спеціального призначення, тоді як функції надані ДПСУ являють собою не що інше як засоби, які й забезпечують належне виконання його завдання.

Така теза цілком корелює із висновками наукового дослідження О.А. Марущака, в якому дослідник доходить до умовиводу, що «в західній правовій науці функції держави не є базовою категорією, а основна увага приділяється цілям і задачам» [11, с. 17].

Аналіз дефініції «функції» не є якісно-новим предметом у сфері наукових досліджень. Наприклад, фундаментальні напрацювання В.Б. Авер'янова дозволяють визначати функції як складові управлінської діяльності [12, с. 100].

Більш новітні наукові дослідження вказують на те, що під функціями доцільно розуміти саме виконувани напрями функціонування відповідного явища, реалізацію його функціонального призначення [13, с. 21]; конкретизовані, інституційно та нормативно оформлені напрями реалізації діяльності держави в ключових сферах життя суспільства» [14, с. 43]. М.О. Король здійснюючи безпосереднє дослідження саме функцій ДПСУ стверджує, що функції прикордонного відомства є основними напрямками й видами їхньої діяльності, які носять юридичний характер і зміст їх знаходиться в залежності від вольових настанов держави. У поняття «функції ДПСУ» входить такий вид діяльності її органів, який визначається призначенням цієї служби, характеризується певним предметом, направленим на вирішення завдань, і здійснюється з використанням властивої їм компетенції [8].

Нормативне закріплення функцій ДПСУ міститься у статті 2-ій профільного закону, в якій в тому числі й вказано, що виконання визначених законодавством функцій є оперативно-службовою діяльністю Держприкордонслужби України [1].

Відповідні доктринальні підходи науковців та нормативне вираження функцій ДПСУ, дозволяє нам констатувати, що ОСД ДПСУ виражається через основні, визначені спеціальним законом, напрями діяльності цього правоохоронного органу спеціального призначення задля забезпечення недоторканості державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні.

Достатньо широкий масив функціонального змісту діяльності ДПСУ обумовив появу у профільній правовій доктрині різноманітних підходів до класифікації функцій ДПСУ. Зазвичай критерієм до класифікації науковці обирають власне зміст функціональної діяльності та сукупність державно-владних повноважень, наданих для здійснення

цього виду діяльності. Наприклад, Ю.О. Михайлова пропонує таку класифікацію функцій ДПСУ: охоронні, контролюючі, координуючі, превентивні, інформаційні [15]. В.В. Половников пропонує класифікувати законодавчо визначені функції прикордонного відомства наступним чином: охоронна, контролю, забезпечення режимів, розвідувальна, інформаційно-аналітична, оперативно-розшукова, боротьби з правопорушеннями, координаційна [16, с. 29]. Г.А. Магась здійснює класифікацію напрямів діяльності ДПСУ крізь призму оперативного мистецтва, і як наслідок, виділяє наступні функції: прикордонна служба, прикордонний контроль, оперативно-профілактичні заходи, прикордонна операція, бойове застосування сил та засобів ДПСУ [17].

Кожна з наведених класифікацій досконало виведена науковцями, в ході наукового пізнання, та володіє своїми перевагами й недоліками, що жодним чином не унеможливило їхнього паралельного існування.

В ході попереднього дослідження, на рівні дисертації, нами було обґрунтовано наступну класифікацію функцій ДПСУ: оборонна, координаційна, контролю, пропуску, забезпечення режимів, антитерористична, правоохоронна [18, с. 182]. Саме на правоохоронній функції ми б хотіли більш детально зупинитися.

Вітчизняна правова доктрина визначає правоохоронну функцію крізь положення дефініції «правоохоронні органи». Н. Клименко стверджує, що правоохоронними органами є такі, діяльність яких (або основна її частина) спрямована на реалізацію правоохоронної функції держави [19, с. 193-194]. Дефініція змісту правоохоронної функції в науковій літературі визначена як – державна правомірна діяльність, що полягає у впливі на поведінку людини або групи людей з боку уповноваженої державою посадової особи шляхом охорони права, відновлення припинення або розгляду справи про порушене право, його виявлення або розслідування з обов'язковим додержанням установлених у законі процедур для цієї діяльності [20 с. 22].

О.В. Тюріна вважає, що власне правоохоронна діяльність – це певний різновид правозастосовної діяльності, яка є однією із специфічних форм реалізації права та полягає в тому, що це одна із форм активної організаційно-владної діяльності компетентних органів, які діють від імені держави за її повноваженнями [21, с. 7–11].

Комплексне дослідження правоохоронної функції саме ДПСУ з теоретико-правової точки зору та практичного досвіду ОСД здійснював А.М. Питула, який визначив правоохоронну функції ДПСУ як систему правозастосовних дій, спрямованих на забезпечення дотримання законності, захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства і держави. Її ініціювання зазвичай пов'язане з настанням юридичного факту – повідомленням про правопорушення або необхідністю його попередження. Така діяльність здійснюється виключно на підставі та у межах закону, у передбачених процедурних формах, уповноваженими державою суб'єктами, які мають відповідні юрисдикційні повноваження. У визначених законом випадках вона може супроводжуватись застосуванням заходів державного примусу до осіб, що порушили правопорядок, а прийняті за її результатами рішення мають обов'язковий характер для всіх учасників правовідносин [22].

Для потреби власного дослідження, визначаємо наступні напрями правоохоронної функції ДПСУ:

1) Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів ДПСУ (далі по тексту – АЮД ДПСУ);

2) Оперативно-розшукова діяльність, яка здійснюється уповноваженими підрозділами ДПСУ.

Найбільш актуальним та деталізованим визначенням АЮД ДПСУ є дефініція, запропонована укладачами підручника «Адміністративно-юрисдикційна діяльність

органів охорони державного кордону», підготовленого колективом авторів кафедри адміністративної діяльності НАДПСУ спільно зі представниками управління адміністративної юрисдикції Адміністрації ДПСУ. Автори пропонують таке трактування: «Адміністративно-юрисдикційна діяльність ДПСУ це врегульована нормами адміністративного права діяльність уповноважених посадових осіб щодо розгляду та вирішення адміністративно-правових спорів, зокрема індивідуальних адміністративних справ, справ про дисциплінарні проступки, надання відповідей за зверненнями осіб, застосування у разі необхідності адміністративно-процесуальних заходів забезпечувального характеру та адміністративно-правових заходів міграційного контролю, виконання міжнародних зобов'язань України у сфері реадмісії [23, с. 44].

Не зважаючи на громіздку конструкцію, автори переконані, що зазначене трактування охоплює всі актуальні напрями адміністративно-юрисдикційної діяльності прикордонного відомства.

Повністю погоджуючись із такою позицією вчених-прикордонників, зважаючи на мету нашого дослідження, вважаємо за доцільне виокремити окрему компоненту АЮД ДПСУ, що на нашу думку, є найбільш значущою на період дії правового режиму воєнного стану – деліктний аспект АЮД ДПСУ. Переконані, що він є найбільш актуальним, котрий займає превалююче становище з урахуванням практики ОСД ДПСУ, під котрим пропонуємо розуміти: складову адміністративно-юрисдикційної діяльності, яка забезпечує виявлення, розслідування та запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаним із порушенням режимів державного кордону, правопорядку та прикордонної безпеки, з урахуванням умов підвищеної загрози національній безпеці [24].

В розрізі цього дослідження, вважаємо за доцільне констатувати, що АЮД ДПСУ ні доктринально, ні нормативно не включено до безпосереднього функціоналу прикордонного відомства [1]. Тим не менш, присутність цього напрямку діяльності у практиці ДПСУ важко заперечити. Таке підтвердження знаходимо також за рахунок емпіричної бази дослідження, зокрема 67.5% серед опитованого перемінного складу факультету професійної освіти та лідерства вказують, що безпосередньо чи опосередковано займалися АЮД під час проходження військової служби в підрозділах та органах охорони державного кордону. Зважаючи на те, що слухачі призначалися на різні посади, виконуючи свій спектр посадових обов'язків такий результат є більш, ніж показовим (Рис 1).

Можна зробити висновок, що існуюча АЮД ДПСУ формально-юридично має допоміжний, свого роду забезпечувальний характер по відношенню до основної ОСД прикордонного відомства та її форм, тобто не являє собою окрему (самостійну) функцію, на думку законодавця. Тим не менш, такий напрям діяльності як АЮД ДПСУ станом на сьогодні являється свого роду формою забезпечення окремих функцій, до прикладу: охорони державного кордону України, прикордонного контролю, охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та ін [24].

Хоча така позиція законодавця суперечить результатам анкетування, оскільки 78.3 % респондентів вказують на доцільність виділення АЮД ДПСУ в окрему функцію прикордонного відомства, зі своєю вираженою формою реалізації.

Окрім емпіричного матеріалу дослідження, що без сумніву є важливим, на необхідність віднесення АЮД ДПСУ до окремої функції цього правоохоронного органу спеціального призначення вказують показники ОСД та сучасні законодавчі тенденції:

1. Показники ОСД: впровадж 2024 року уповноваженими посадовими особами органів (підрозділів) охорони державного кордону оформлено 45 тис. 948 справ про

4. Чи займалися Ви адміністративно-юрисдикційною діяльністю (опосередковано чи безпосередньо), під час Вашої оперативно-службової діяльності

83 відповіді

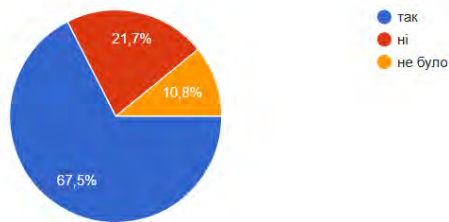

Рис. 1

5. Як Ви вважаєте, чи доцільно було б віднести адміністративно-юрисдикційну діяльність до функцій Державної прикордонної служби України?

83 відповіді

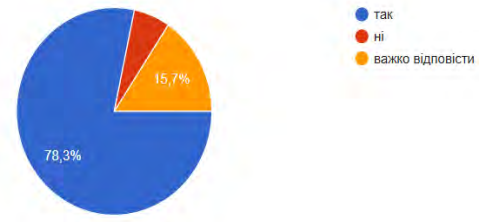

Рис. 2

адміністративні правопорушення, з яких до адміністративної відповідальності притягнуто 30 тис. 552 особи [25].

Такий обсяг проваджень вказує на системний, постійний та масштабний характер АЮД ДПСУ. Оформлення понад 45 тисяч справ про адміністративні правопорушення протягом року засвідчує, що відповідна діяльність не має епізодичного чи допоміжного характеру, а становить одну з ключових функціональних складових реалізації повноважень ДПСУ. Залучення значної кількості уповноважених посадових осіб до розгляду справ, винесення рішень і притягнення до відповідальності десятків тисяч правопорушників свідчить про наявність сталих організаційно-правових механізмів, кадрового потенціалу та нормативної основи, притаманних саме функції державного примусу і правозастосування. Відтак, АЮД ДПСУ набуває ознак постійної, невід'ємної складової її правоохоронної та управлінської функції, що прямо впливає з покладених на неї законом завдань.

2. Законодавчі новели:

А) Закон України від 24.02.2023 № 2952-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України»:

1. посилення місця і ролі ДПСУ як суб'єкта забезпечення міграційного правопорядку, зокрема надаючи правомочності начальнику ООДК самостійно приймати рішення про примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства;

2. конструювання ст. 27-2 Закону України «Про державний кордон» [10], нормативна конструкція статті чітко окреслює АЮД як «вотчину» ДПСУ. Так, навіть у кризових або передвоєнних умовах, коли для посилення оборонних спроможностей залучаються підрозділи Збройних Сил, всі владно-процесуальні, адміністративно-юрисдикційні та правозастосовні повноваження залишаються за посадовими особами органів ДПСУ.

Таким чином, ДПСУ є єдиним суб'єктом державного управління, уповноваженим здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення у прикордонній сфері, тоді як військові частини Збройних Сил виконують лише допоміжну роль у забезпеченні фізичної охорони, стабілізації обстановки та відсічі збройним загрозам.

Це підкреслює інституційну самодостатність і спеціальний правовий статус ДПСУ як органу, який самостійно реалізує адміністративно-юрисдикційну функцію у прикордонній сфері.

Б) Закон України від 29.06.2023 № 3196-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо вдосконалення законодавства у сфері міграції» істотно розширив адміністративно-юрисдикційні повноваження ДПСУ. Прикордонники отримали правомочність не лише фіксувати, а й розглядати окремі

категорії справ у сфері міграційних правопорушень (зокрема, за ст. 203 КУпАП, а не лише її другу частину), фіксувати діяння, що відповідають юридичному складу статті 205 КУпАП, застосовувати заходи адміністративного примусу, здійснювати затримання та доставлення іноземців, які порушили законодавство про правовий статус іноземців. Це підвищило інституційну роль прикордонників у системі державного контролю за міграційними процесами та закріпило за ними статус повноправного суб'єкта АЮД у сфері міграції.

В) Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо відповідальності за правопорушення, пов'язані з перетинанням державного кордону України: прогнозовано надає органам ДПСУ правомочність самостійно розглядати справи про адміністративні правопорушення за незаконне перетинання або спробу незаконного перетинання державного кордону [26].

Надання ДПСУ вказаних повноважень засвідчує перехід цієї діяльності у статус базової та самодостатньої функції прикордонного відомства. Такий підхід логічно відображає об'єктивну тенденцію – трансформацію ДПСУ з органу охорони лінії проходження державного кордону у центрального суб'єкта забезпечення прикордонної безпеки держави, спроможного самостійно здійснювати повний цикл реагування на правопорушення – від виявлення до розгляду справи і притягнення винних до відповідальності.

У цьому контексті АЮД ДПСУ набуває самостійного функціонального значення, оскільки поєднує елементи правозастосування, превенції та примусу, що забезпечують невідкладне реагування на порушення прикордонної безпеки. В умовах воєнного стану така самостійність є життєво необхідною, адже дозволяє оперативно відновлювати законність, підтримувати режим державного кордону та прикордонний режим, нейтралізуючи загрози національній безпеці без потреби у залученні зовнішніх суб'єктів юрисдикції.

Г) Указ Президента України від 23.08.2025 № 615/2025 «Про внесення змін до Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України» вносить зміни, в тому числі, до пункту 50 Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України, відповідно до якого до військових звань осіб офіцерського складу підрозділів АЮД, які мають відповідну освіту та займають відповідну штатну посаду, додаються слова «юстиції» [27].

Це положення має не лише формальний, а й сутнісний правовий зміст, оскільки воно нормативно визнає спеці-

фіку та професійний характер діяльності військовослужбовців підрозділів АЮД.

Додавання до військових звань позначення «юстиції» за аналогією з «медичною службою» чи «капеланською службою» означає, що законодавець виокремлює цю категорію посадових осіб як фахівців юридичного профілю, для яких характерною є не лише службово-військова, а й правозастосовна компетентність. Таке уточнення зумовлене наявністю у них спеціальної юридичної освіти, процесуальних повноважень і професійної відповідальності за результати правозастосування – тобто ознак, властивих класичним суб'єктам правосуддя чи правоохоронної юрисдикції.

Відповідно, інституціоналізація офіцерів АЮД як офіцерів «юстиції» підкреслює, що їх діяльність не є допоміжною або технічною складовою прикордонної служби, а становить самостійну юридичну функцію, спрямовану на реалізацію державного примусу у формі адміністративної відповідальності. Це підтверджує, що АЮД ДПСУ має власну фахову основу, кадровий корпус і нормативно визначену професійну автономію, що є ключовими ознаками її самостійності як спеціалізованої функції забезпечення законності та прикордонної безпеки.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що АЮД ДПСУ більше не є допоміжним, а цілком самостійним функціональним напрямом її правоохоронної діяльності. Практика правозастосування, підтверджена кількістю оформлених справ про адміністративні правопорушення (понад 45 тис. у 2024 році), демонструє системність, сталість і масштабність цієї діяльності, що припamанно саме самостійній функції державного органу, а не допоміжному елементу ОСД.

Законодавчі новели останніх років також свідчать про поступову інституціоналізацію АЮД ДПСУ, оскільки розширили адміністративно-юрисдикційні повноваження прикордонників, надавши їм можливість не лише фіксувати, а й самостійно розглядати окремі категорії справ у сфері міграційних правопорушень, застосовувати заходи адміністративного примусу, затримувати та доставляти правопорушників. Проект змін до КУпАП, що передбачає надання ДПСУ права розглядати справи за незаконне перетинання державного кордону, є логічним продовженням цього процесу.

Водночас норми статті 27-2 Закону України «Про державний кордон» чітко визначають, що навіть у кризових умовах або під час воєнного стану військові частини Збройних Сил України не мають повноважень провадити у справах про адміністративні правопорушення, що підтверджує виключну компетенцію ДПСУ у сфері адміністративної юрисдикції.

Особливого значення набуває і професійна складова АЮД ДПСУ: запровадження до військових звань офіцерів підрозділів АЮД позначення «юстиції» нормативно закріплює юридичну спеціалізацію та професіоналізацію цієї категорії військовослужбовців, що додатково аргументує відокремленість і самостійність функції.

Отже, враховуючи практику правозастосування, нормативні зміни та тенденції розвитку відомчої структури, АЮД має бути закріплена як самостійна функція ДПСУ. Її автономність є життєво необхідною умовою ефективного реагування на адміністративні правопорушення у прикордонній сфері, підтримання законності та зміцнення прикордонної безпеки держави в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 року № 661-IV/ *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення 29.10.2025 року).
2. Багатомовний юридичний словник-довідник / І. О. Голубовська, В. М. Шовковий, О. М. Лефтерова та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
3. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА». 2008. 1008 с.
4. Мисик А.Б. Концепція застосування Державної прикордонної служби України у територіальній обороні. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних сил*. Харків, 2017. № 3 (52). С. 146-152.
5. Корж І. Ф. Державна прикордонна служба України: правовий статус та місце в системі сектору безпеки і оборони. *Вісник Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnapdscun_2017_2_3 (дата звернення 29.10.2025 року).
6. Половников В.В. Окремі питання адміністративно-правового регулювання статусу суб'єктів управління Державної прикордонної служби України. *Збірник наукових праць «Правовий часопис Донбасу»*. Маріуполь, 2020. № 1 (70). С. 115-123.
7. М.О. Король Адміністративно-правове регулювання системи Державної прикордонної служби України. *Форму права*. Харків, 2011. № 2. С. 446-450.
8. М.О. Король Поняття та основні напрямки розвитку функцій Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії державної прикордонної служби України. Серія юридичні науки: електронне фахове видання*. Хмельницький, 2016. Вип. 1. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/visnik_1_2016_ur.pdf (дата звернення 29.10.2025 року).
9. Конституція України. /*Верховна Рада України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 29.10.2025 року).
10. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 року №1777-XII/ *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text> (дата звернення 29.10.2025 року).
11. Марущак О.А. Функції держави: визначення поняття. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 3 (65). С. 17–21.
12. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики: підручник/ за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. 384 с.
13. Завгородня Ю.С. Функції держави в сучасних умовах: пропедевтичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3/2021. С. 20-22.
14. Коломоець О.В. Функції держави у сучасному державознавстві: теоретичні проблеми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 41–44
15. Ю.О. Михайлова Роль та місце Державної прикордонної служби України у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки. *Форум права: електрон.наук. фахове вид.* 2017. №4. С.152-158. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_4_26.pdf (дата звернення 29.10.2025 року).
16. В.В. Половников Державна прикордонна служба України як правоохоронний орган. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України: науково-практичний альманах*. Хмельницький, 2004. № 3. С. 29-31.
17. Г.А. Магась Теоретичне дослідження категорій оперативного мистецтва Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії державної прикордонної служби України. Серія державне управління: електронне фахове видання*. Хмельницький, 2018. Вип. 1. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/visnik_1_2018_du.pdf (дата звернення 29.10.2025 року).
18. Кушнір Я.О. Державна прикордонна служба України як суб'єкт протидії порушенню порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї: дис....докт. філ. у гал. права. Хмельницький, 2021. 304 с.
19. Клименко Н.І. Правоохоронні органи України : навч. посібник. Київ : Видавництво Європейського ун-ту, 2002. 194 с

20. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : підруч. / відп. ред. В. Т. Маляренко. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 376 с
21. Тюріна О. В. Сучасні системи судових і правоохоронних органів (порівняльно-правова характеристика) : навч. посіб. Київ : Скіф, 2008. 96 с
22. А.М. Притула Визначення статусу Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія юридичні науки: електронне фахове видання*. Хмельницький, 2018. Вип. 3. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/12/visnik_3_2018_ur.pdf (дата звернення 29.10.2025 року).
23. Курилюк Ю.Б., Мота А.Ф., Гринько Р.В., Демчик Н.П., Кушнір Я.О., Михеєнко М.М. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів охорони державного кордону: підручник. Київ: ВД «Дакор», 2023. 484 с.
24. Кушнір Я.О., Заболотний Б.В. Реалізація Державною прикордонною службою України адміністративно-юрисдикційних повноважень в умовах правового режиму воєнного стану (деліктний аспект). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2025. № 1. С. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2025-1-10635>.
25. Огляд стану адміністративно-юрисдикційної діяльності у 2024 році / Управління адміністративної юрисдикції Департаменту охорони державного кордону. Київ : Адміністрація Державної прикордонної служби України, 2025. 20 с.
26. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо відповідальності за правопорушення, пов'язані з перетинанням державного кордону України: проект Закону України від 21.08.2025 № 13673/ Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57168> (дата звернення 30.10.2025 року).
27. Про внесення змін до Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України: Указ Президента України від 23.08.2025 № 615/2025/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/2025#n111> (дата звернення 30.10.2025 року).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ: РИЗИКИ ТА ПЕРЕВАГИ

DIGITALIZATION OF TAX ADMINISTRATION: RISKS AND BENEFITS

Пілат О.В., студентка IV курсу
факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0009-6669-2269

Дуравкін П.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри податкового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-4151-9621

Стаття присвячена всебічному дослідженню цифровізації податкового адміністрування в Україні як складного міждисциплінарного явища, що поєднує правові, організаційні та інформаційно-технологічні виміри публічного управління. У роботі системно з'ясовано природу та функції податкового адміністрування, визначено місце цифрових трансформацій у їх еволюції та обґрунтовано методологічні підходи до аналізу ефектів цифровізації: компаративний аналіз національної нормативної бази й міжнародних рекомендацій, аналіз практик імплементації електронних сервісів, інституційний аналіз змін у структурі Державної податкової служби України, а також оцінка ризик-орієнтованих механізмів контролю з використанням методів Big Data та елементів штучного інтелекту. У статті поєднуються традиційні юридичні методи (нормативно-правовий аналіз, тлумачення норм, системно-структурний підхід) із методами публічного адміністрування й інформаційних наук (аналіз архітектури інформаційних систем, оцінка інтероперабельності, ризик-аналіз).

У частині дослідження послідовно висвітлено етапи цифрової трансформації в Україні: від впровадження електронної звітності і реєстрації платників до запровадження «Електронного кабінету», інтеграції з платформою «Дія», а також національної системи електронних розрахункових документів (e-Receipt). На підставі аналізу нормативних актів, методичних документів ДПС України і огляду міжнародних практик показано, як технічні рішення формували нові адміністративні процеси, які при цьому виникали процедурні й правові прогалини, а також оцінено їхній вплив на оперативність адміністрування, якість зборів та адміністративні витрати як держави, так і платників.

У статті детально розглянуто комплекс ризиків, пов'язаних із цифровізацією: кіберзагрози та захист персональних даних, як пріоритетні загрози для стійкості фінансової інфраструктури; регіональні диспропорції у доступі до електронних сервісів і питання цифрової інклюзії; людський фактор, що виявляється у недостатній цифровій грамотності деяких платників податків, а також посадових і службових осіб контролюючих органів; ризики надмірної автоматизації, зокрема непрозорості алгоритмів ризик-оцінки й прийняття рішень, що можуть призвести до порушення процесуальних гарантій платників. На підставі аналізу цих проблем запропоновано системний пакет регуляторних і технічних заходів: унормування процедури застосування автоматизованих рішень і алгоритмічної підзвітності, впровадження стандартів інтероперабельності й форматів даних, посилення національних стандартів кібербезпеки та захисту персональних даних, а також розвиток програм цифрової освіти й доступу на регіональному рівні.

Ключові слова: цифровізація, податкове адміністрування, електронні сервіси, електронний кабінет, e-Receipt, кібербезпека, алгоритмічна підзвітність, Big Data, інтероперабельність.

The article is devoted to a comprehensive study of the digitization of tax administration in Ukraine as a complex interdisciplinary phenomenon that combines legal, organizational, and information technology dimensions of public administration. The paper systematically clarifies the nature and functions of tax administration, determines the place of digital transformations in its evolution, and substantiates methodological approaches to analyzing the effects of digitalization: comparative analysis of the national regulatory framework and international recommendations, analysis of practices for implementing electronic services, institutional analysis of changes in the structure of the State Tax Service of Ukraine, and assessment of risk-oriented control mechanisms using Big Data methods and elements of artificial intelligence. In the article combines traditional legal methods (regulatory and legal analysis, interpretation of norms, systemic and structural approach) with methods of public administration and information sciences (analysis of information system architecture, interoperability assessment, risk analysis).

The study consistently highlights the stages of digital transformation in Ukraine: from the introduction of electronic reporting and registration of taxpayers to the introduction of the "Electronic Taxpayer's Office," integration with the "Diia" platform, and the national system of electronic payment documents (e-Receipt). Based on an analysis of regulations, methodological documents of the State Tax Service of Ukraine, and a review of international practices, the study shows how technical solutions have shaped new administrative processes, what procedural and legal gaps have arisen in the process, and assesses their impact on the efficiency of administration, the quality of collections, and the administrative costs of both the state and taxpayers.

The article examines in detail the complex of risks associated with digitalization: cyber threats and personal data protection as priority threats to the stability of the fiscal infrastructure; regional disparities in access to electronic services and issues of digital inclusion; the human factor, manifested in the insufficient digital literacy of some taxpayers and officials and employees of regulatory bodies; risks of excessive automation, in particular the opacity of risk assessment and decision-making algorithms, which can lead to violations of taxpayers' procedural guarantees. Based on the analysis of these problems, a systematic package of regulatory and technical measures has been proposed: standardization of the procedure for applying automated decisions and algorithmic accountability, introduction of interoperability standards and data formats, strengthening of national cybersecurity and personal data protection standards, as well as the development of digital education and access programs at the regional level.

Key words: digitalization, tax administration, electronic services, Electronic Taxpayer's Office, e-Receipt, cybersecurity, algorithmic accountability, Big Data, interoperability.

Постановка проблеми. Податкове адміністрування розглядається як єдина функціональна система, призначена для реалізації фінансової ролі держави, причому її елементи – реєстрація платників, нарахування зобов'язань, приймання звітності, стягнення платежів та контроль –

взаємопов'язані й впливають один на одного; отже, будь-яка зміна в одному із цих елементів закономерно спричиняє трансформацію всієї системи адміністрування [1, с. 144]. Сам по собі перехід на електронні сервіси не вирішує системних проблем, якщо він не супроводжується реінжині-

рингом процесів: електронна ідентифікація, уніфіковані формати даних і API-інтеграція реєстрів створюють змогу відмовитися від дублювання інформації, а використання аналітики великих даних і ризик-орієнтованих алгоритмів перенаправляє ресурси контролю до найбільш імовірних порушень, що підвищує збиральну ефективність і одночасно ставить вимогу до посилення процедур захисту прав платників (оскарження автоматизованих рішень, прозорість алгоритмів і захист персональних даних) [2, с. 340].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем цифровізації податкового адміністрування приділяли увагу у своїх працях такі вчені, як: Ю. В. Гета, П. М. Дуравкін, С. О. Криниця, Н. М. Пантелеєва, Madeleine Merckx, Bart van der Doef, John Gruson, Naomie Verbaan та ін. У той же час, з огляду на те, що процес цифровізації податкового адміністрування знаходиться по суті лише на своїй початковій стадії, залишається ще чимало невирішених питань, а з огляду на постійний розвиток цієї сфери, також з'являється чимало нових, що і зумовлює необхідність та актуальність цього дослідження.

Мета статті. Всебічно дослідити процес цифровізації податкового адміністрування в Україні, як складного міждисциплінарного явища, визначити місце цифрових трансформацій у еволюції податкового адміністрування, розглянути комплекс ризиків, пов'язаних із цифровізацією, визначити системний пакет регуляторних і технічних заходів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нормативне забезпечення цієї трансформації в Україні має ґрунтуватися на узгодженні конституційних засад, положень Податкового кодексу та законів про електронні документи й довірчі послуги, оскільки лише поєднання матеріально-податкових норм із чіткими правилами електронного документообігу надає юридичну силу цифровим процедурам; відповідно, практика має доповнюватися технічними стандартами, методичними настановами й дорожніми картами впровадження, які забезпечать інтероперабельність і поступовість реформ. Врахування міжнародних рекомендацій (з принципів «digital by design», управління даними та кібербезпеки, що їх пропонують організації як OECD і інституції ЄС) [3, с. 39–40] уможливорює з одного боку підвищення операційної ефективності, а з іншого – гарантує дотримання процесуальних і правових гарантій платників, отже успішність цифровізації вимірюватиметься не лише показниками збиральності, але й рівнем захищеності прав та доступності сервісів для всіх користувачів.

Практична реалізація цифровізації податкового адміністрування в Україні пройшла кілька взаємопов'язаних етапів, причому кожен наступний етап впливав із результатів і проблем попереднього та визначав нові інституційні й технічні вимоги. Спочатку відбувався перехід на електронну звітність і запровадження базових інформаційних сервісів для подання декларацій і звітів дистанційно, що зняло частину транзакційного навантаження з платника і продемонструвало необхідність технічної уніфікації форматів даних [4, с. 18]; як логічний наслідок цього кроку з'явилися системи електронної реєстрації розрахункових операцій (e-Receipt) і програмні реєстратори розрахункових операцій, які запропонували альтернативу паперовим касовим чекам і дозволили податковим органам отримувати первинні дані про розрахункові операції в електронному вигляді. Впровадження системи e-Receipt та її інтеграція з інформаційними базами ДПС стало технічною передумовою для побудови більш складних аналітичних інструментів і ризик-маркування операцій [5, с. 169–170].

Наступним логічним кроком стало формування централізованих персональних інтерфейсів «електронного кабінету платника» та інтеграція державних сервісів через платформу «Дія», що дозволило не тільки зручно подавати звітність і здійснювати платежі, але й скориста-

тись механізмами електронної ідентифікації та довірчих послуг у єдиному користувацькому середовищі; таким чином розвиток фронт-ендів для платників впливав із наявності стабільного потоку даних у бек-енді та зростаючих вимог до інтероперабельності між державними реєстрами [5, с. 172]. Паралельно держава розробила стратегічні документи та «дорожні карти» цифрового розвитку, зокрема План цифрового розвитку Державної податкової служби України до 2030 року, які визначають пріоритетні напрями, етапи впровадження та інституційні зміни – ці стратегічні плани впливають із необхідності координувати технічні, організаційні й законодавчі заходи та забезпечувати поступовість і контрольованість реформи [6].

Конкретні електронні сервіси, що вже функціонують і взаємодіють у межах податкової екосистеми, є прикладом того, як технічні рішення переводять адміністративні процедури у цифрову площину й одночасно породжують нові питання щодо доступності й гарантій права. «Електронний кабінет платника» забезпечує реєстрацію, подання звітів, доступ до інформації про стан розрахунків і податкову історію платника, а також інтерактивні сервіси (повідомлення, довідки), що зменшують потребу у фізичній взаємодії; інтеграція цих функцій з «Дією» додатково спрощує ідентифікацію та обмін підтверджуваними даними між установами, наприклад для реєстрації платників єдиного податку чи отримання довідок. Одночасно система e-Receipt надає податковим органам оперативні дані про розрахункові операції, що є вихідною інформацією для алгоритмів ризик-аналізу і виявлення аномалій у потоці операцій [5, с. 173]. Така архітектура сервісів формує замкнутий цикл «дані – аналітика – зворотний сервіс платнику», де кожна ланка потребує чітких технічних стандартів та правових гарантій.

Цифровізація істотно впливає на ефективність податкового контролю, оскільки автоматизовані канали збору даних і алгоритми оброблення інформації дозволяють зменшити «ручну» роботу інспекторів, підвищити оперативність виявлення ризикових операцій та сконцентрувати ресурси на аудиті саме тих суб'єктів, які демонструють відхилення від типових моделей поведінки. Це наслідок того, що наявність структурованих даних у режимі реального або близького до реального часу дає змогу застосовувати ризик-орієнтовані підходи і моделі машинного навчання для пріоритизації перевірок, що в свою чергу знижує адміністративні витрати як контролюючих органів, так і платників. Однак емпіричні дослідження вказують на неоднорідність ефектів: цифрові інструменти підвищують прозорість і зменшують можливості для традиційних схем ухилення (зокрема у сфері ПДВ при застосуванні e-invoicing і цифрових вимог до звітності) [7], але одночасно створюють нові ризики – технічні (вразливість до кібератак), процесні (неузгоджені формати даних) і правові (питання оскарження автоматизованих рішень та захисту персональних даних), тому оцінка ефективності має враховувати не лише показники збиральності, а й якість процедурного захисту й рівень довіри платників.

Досвід країн Європейського Союзу дає практичні уроки щодо найефективніших підходів і потенційних пасток цифровізації, оскільки ЄС активно просуває концепцію «VAT in the Digital Age» з впровадженням цифрових вимог до звітності, обов'язковим e-invoicing та стандартами цифрового обміну даними. Аналіз результатів пілотних програм і вже імplementованих рішень у різних державах-членах свідчить, що стандартизовані електронні формати й зобов'язання щодо цифрової звітності суттєво знижують вразливість системи до шахрайства з ПДВ і сприяють скороченню часових лагів у виявленні аномалій, проте найкращі результати досягаються там, де цифрові новачки супроводжуються однозначними процедурними гарантіями для платників (механізми оскарження, прозорість алгоритмів) і високими стандартами кібер-

безпеки [8, с. 146]. Тому адаптація європейських рішень в Україні повинна відбуватися з урахуванням локальних інституційних особливостей, поетапно і з використанням пілотних проєктів, а також із врахуванням рекомендацій міжнародних організацій щодо управління даними та етичного застосування аналітики.

Цифровізація податкового адміністрування породжує широкий спектр ризиків, що мають правовий, технічний та соціальний вимір, і першим з них є питання кібербезпеки та захисту персональних даних платників; оскільки сучасні електронні сервіси податкових органів акумулюють великі масиви чутливої інформації (ідентифікаційні дані, фінансові операції, історія нарахувань), будь-яка вразливість інформаційних систем ставить під загрозу як приватні права громадян, так і цілісність фіскальної інфраструктури, отже правове та організаційне забезпечення кіберстійкості має стати першочерговим завданням реформ [2, с. 341]. В Україні правова база кібербезпеки встановлена Законом «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», який визначає рамки захисту критичної інфраструктури, механізми координації суб'єктів кібербезпеки та обов'язки операторів у забезпеченні стійкості інформаційних систем; водночас законодавство про захист персональних даних (у тому числі практика Омбудсмена та рекомендації РЕ) формує вимоги до правомірної обробки та передачі персональної інформації, що вимагає від податкових органів поєднання технічних заходів (шлюзи, шифрування, сегментація даних, аудит доступу) з процедурними гарантіями (журнали доступу, інцидент-менеджмент, повідомлення про порушення) [9]. Підтвердженням значущості цього напрямку є офіційні документи та аналітика, які наголошують на необхідності національних стандартів кібербезпеки й належного регулювання обміну даними між держреєстрами в умовах інтегрованих податкових платформ.

Друге джерело ризиків впливає з технічної реалізації сервісів та нерівномірності доступу до них у регіональному розрізі: якщо архітектура платформ не бере до уваги регіональні проблеми з інфраструктурою (низька якість або відсутність швидкісного інтернету, недостатня покритість мобільного зв'язку, обмежений доступ до сучасних кінцевих пристроїв), то електронні сервіси, навіть при ідеальному юридичному оформленні, реально будуть недоступними для значної частини платників, що породжує ризик формального «відключення» великої групи суб'єктів від адекватної реалізації їхніх податкових прав і обов'язків. Емпіричні дослідження з української проблематики вказують на стійкий регіональний цифровий розрив, пов'язаний зі структурними економічними нерівностями та інфраструктурними обмеженнями, а міжнародні профілі розвитку цифрових технологій підтверджують, що навіть у контексті інтенсивної цифровізації на національному рівні необхідні цілеспрямовані політики підвищення доступності (широкопasmовий інтернет, публічні центри доступу, субсидії на пристрої) та адаптації інтерфейсів (лінійка мобільних/легких версій, підтримка офлайн-режимів), щоб уникнути маргіналізації окремих груп платників [10, с. 332].

Третій набір проблем пов'язаний із людським фактором та цифровою нерівністю: навіть за умов наявності технічної інфраструктури і законодавчих гарантій, відсутність цифрових навичок у частини громадян і бізнесу, консерватизм у користуванні інструментами, страх перед новими технологіями та брак довіри до державних цифрових сервісів значно знижують ефективність переходу на електронні процедури; отже, цифрова трансформація податкового адміністрування повинна супроводжуватися інвестиціями в навчання користувачів та персоналу ДПС, програмами підтримки для малих і середніх підприємств та кампаніями з підвищення цифрової грамотності, інакше автоматизовані канали ризикують стати джерелом соціальної дискриміна-

ції та адміністративної нерівності [11, с. 180]. OECD та інші міжнародні оцінки підкреслюють, що успішність цифровізації значною мірою залежить від програми розвитку компетенцій і ширини охоплення – без цього підвищення технічної спроможності держави не трансформується в реальний доступ громадян до послуг [12].

Нарешті, надмірна автоматизація та непрозоре використання алгоритмічних систем у податковому контролі створюють ризик порушення процесуальних і матеріальних прав платників: коли рішення про ініціювання перевірки, блокування повернення ПДВ або застосування штрафних механізмів приймаються або фільтруються автоматизованими алгоритмами без доступних і зрозумілих процедур оскарження, це може призвести до помилкових санкцій, необґрунтованих навантажень на добросовісних платників і зниження довіри до податкової системи. Тому наукові та практичні рекомендації наполягають на впровадженні стандартів алгоритмічної прозорості, реєстрів або описів публічно використовуваних алгоритмів, а також процедурного захисту – праві на пояснення рішення, можливості незалежного аудиту алгоритмів і механізмах швидкого відновлення в разі помилок; міжнародні дослідження з алгоритмічної підзвітності в публічному секторі та відповідні документи OECD надають чіткі керівні принципи щодо поєднання ефективності аналітики з гарантіями прозорості та підзвітності [7].

Впливаючою з наведених проблем є потреба у комплексному пакеті заходів пом'якшення ризиків, що має охоплювати: законодавче закріплення стандартів кібербезпеки і правил обробки персональних даних у сфері податкового адміністрування; технічну уніфікацію форматів і протоколів обміну (щоб зменшити ризики неінтероперабельності); впровадження процедурних гарантій при застосуванні автоматизованих рішень (реєстри алгоритмів, аудит, апеляційні механізми); інвестиції в інфраструктуру та програми цифрової інклюзії на регіональному рівні; а також розвиток кадрових компетенцій у ДПС і комунікаційних стратегій для підвищення довіри платників [13, с. 73]. Системний підхід до цих викликів, заснований на українському законодавстві (кіберзаконодавство, норми про захист даних) і міжнародних стандартах (OECD, ЄС, рекомендації з алгоритмічної прозорості), дозволить зменшити негативні ефекти цифровізації й зберегти баланс між фіскальною ефективністю та захистом прав суб'єктів податкових правовідносин.

Перспективи вдосконалення нормативного поля цифрового податкового адміністрування слід розглядати перш за все як процес гармонізації матеріального податкового права з правом електронної комунікації та стандартами інформаційної безпеки, оскільки практична ефективність цифрових сервісів неможлива без чіткої правової підкладки, що надає електронним діям юридичну силу, регулює електронну ідентифікацію, визначає правила обміну даними та встановлює вимоги до кіберстійкості операторів критичної інфраструктури. Відтак пріоритетними напрямами є: уточнення процедурної частини Податкового кодексу щодо статусу автоматизованих рішень (визначення підстав, алгоритмів ризик-оцінки, вимог до журналів перевірок і процедур оскарження); встановлення єдиних технічних стандартів і форматів даних для інтероперабельності між державними реєстрами та платіжною інфраструктурою; імплементація спеціалізованих норм про прозорість алгоритмів (алгоритмічну підзвітність) і доступ до пояснень рішень, прийнятих із застосуванням ШІ, а також закріплення обов'язкових стандартів кібербезпеки й захисту персональних даних у сфері податкової інформації [14, с. 163]. Така послідовність законодавчих дій – від формалізації процедур до створення технічних стандартів – впливає із задачі поєднати фіскальну ефективність із гарантіями прав платників і відповідає загальним підходам національних цифрових стратегій, зокрема

Digital Development Plans, що вже затверджуються на рівні центральних органів влади.

Законодавчій модернізації має відповідати інституційна і технічна трансформація: впровадження Big Data-інфраструктури та інструментів машинного навчання у податковому контролі повинно супроводжуватися створенням системи управління даними (data governance), процедур валідації джерел і якості даних, а також незалежних механізмів аудиту аналітичних моделей; лише за такої умови застосування ШІ дозволить підвищити точність виявлення ризикових операцій і ефективність розподілу контрольних ресурсів без непропорційного ураження добросовісних платників [14, с. 165]. Практичні моделі використання Big Data у податкових адміністраціях включають інтеграцію потоків інформації з реєстрів бізнесу, банківських агрегатів, митниці і касових апаратів у єдину аналітичну платформу, де алгоритми ранжують ризики для подальшого аудиту людьми; такий підхід зменшує «шум» ручних перевірок і підвищує швидкість реакції, водночас породжуючи вимогу до прозорості й стандартів тестування моделей (ex-ante тестування, метрики хибнопозитивів/хибнонегативів, періодичний незалежний аудит) [15].

Міжнародне співробітництво відіграє ключову роль у формуванні сучасної податкової системи через дві взаємопов'язані функції: по-перше, як джерело стандартів і рекомендацій (наприклад, проекти ЄС у межах «VAT in the Digital Age» чи багатовекторні ініціативи OECD), що допомагають формулювати технічні специфікації e-invoicing, digital reporting та вимоги до інтероперабельності; по-друге, як механізм обміну даними та оперативного реагування на транснаціональні ризики ухилення та штучного переведення прибутків, де двосторонні й багатосторонні угоди про обмін інформацією, спільні реєстри і стандартизовані API полегшують відстеження трансграничних схем [16, с. 66–67]. Для України адаптація кращих практик ЄС і стандартів OECD має бути поєднана з локальною модульною імплементацією (пілоти, масштабування, оцінка впливу), щоб трансформація враховувала інституційні можливості та етапи розвитку інфраструктури; водночас приєднання до міжнародних ініціатив та активна участь у обмінних платформах підвищують здатність реагувати на злочинні моделі і синхронізувати національні правила з міжнародними нормами.

Цифрові перетворення також справлятимуть довгостроковий вплив на податкову культуру і добровільність сплати податків, причому цей вплив має двоякий характер: з одного боку, підвищення доступності сервісів, прозорість процедур і швидкість обробки звернень здатні підвищити довіру платників до системи і мотивацію до добровільного виконання обов'язків; з іншого боку, неналежно реалізована автоматизація без зрозумілих процесуальних гарантій може знизити довіру й сприяти відтоку

у «тінь», особливо в умовах низького рівня цифрової грамотності та історично сформованої недовіри до інституцій [16, с. 64]. Тому прогностичний ефект цифровізації на добровільність сплати податків буде позитивним лише за наявності комплексної політики, що поєднує технологічні зміни з комунікаційними кампаніями, заходами з цифрової інклюзії, а також системою зворотного зв'язку з платниками та прозорими показниками ефективності реформ (KPIs щодо часу обслуговування, рівня задоволення платників, частки автоматизованих рішень, відсотка хибнопозитивів у ризик-сигналах).

Також варто пам'ятати про те, що, разом із розвитком цифровізації у сфері оподаткування, багатогранною категорією стають й так звані «цифрові права платників податків», що переплітаються з іншими правами, що визначаються та закріплюються у нормах різних галузей права. У свою чергу, захист таких цифрових прав є гарантією забезпечення фінансової безпеки [17, с. 95]. Тобто розвиток цифрових технологій неодмінно передбачає й розвиток нормативно-правового регулювання відповідних суспільних відносин, зокрема податкових, але не тільки останніх, оскільки цифровізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків неминує зачіпати різні галузі права. Відтак загроза порушення цих прав зв'язно є одним із ризиків цифровізації податкового адміністрування, але перевагою є як в цілому розвиток і збільшення кількості суб'єктивних прав за рахунок появи «цифрових прав», так і розвиток нормативно-правового регулювання різноманітних суспільних відносин.

Висновки. Цифровізація податкового адміністрування в Україні стала ключовим чинником модернізації фіскальної системи, спрямованої на підвищення ефективності збору податків, прозорості процедур та зменшення адміністративного навантаження на платників. Вона трансформує класичну модель взаємодії держави і громадянина, замінюючи паперові процеси автоматизованими цифровими сервісами – «електронним кабінетом», «Dіia», «e-Receipt» тощо. Разом з тим успішна цифровізація неможлива без комплексного нормативного забезпечення, що регламентує алгоритмічні рішення, кібербезпеку та захист персональних даних, а також гарантує право платника на оскарження автоматизованих дій податкових органів.

Попри досягнення, процес цифрової трансформації супроводжується низкою ризиків – технічних, організаційних і соціальних. Їх подолання потребує поєднання технологічних інновацій із правовими гарантіями та розвитком податкової культури. У перспективі саме інтеграція стандартів OECD і ЄС, використання штучного інтелекту та Big Data, а також формування довіри між державою і платниками мають стати підґрунтям стабільної, прозорої й ефективної податкової системи України в цифрову епоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницька О. Теоретичні засади податкового адміністрування: основи фіскального управління. *Economies Horizons*. 2024. No. 1(27). P. 142–149. URL: [https://doi.org/10.31499/2616-5236.1\(27\).2024.299231](https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(27).2024.299231).
2. Назарова Т., Вітківська В. Цифровізація податкового адміністрування: перспективи та ризики. *Сучасні кризові явища в економіці та проблеми облікового, контрольного та аналітичного забезпечення управління підприємством* : матеріали XVII Міжнар. науково-практ. конф., м. Луцьк, 24 трав. 2025 р.
3. Гета Ю. В. Міжнародний досвід цифрової трансформації підприємництва та його адаптація в Україні : кваліфікаційна робота ... магістра : 292 Міжнародні економічні відносини. Полтава, 2025. 108 с. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/15205>.
4. Бортник В., Лісовська Ю., Приймак О. Актуальні проблеми податкового адміністрування. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2025. № 2(74). С. 16–20. URL: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.2>.
5. Андросюк Ю. В. Трансформація податкової системи України в умовах цифровізації. *Таврійський науковий вісник*. 2025. № 24. С. 167–175. URL: <http://tnv-econom.ksauniv.ks.ua/index.php/journal/article/view/666>.
6. План цифрового розвитку Державної податкової служби України до 2030 року : затверджено Рішенням Комітету з управління інформаційними технологіями у системі управління державними фінансами (протокол № 8 від 18.12.2024 року). URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/План%20цифрового%20розвитку%20ДПС%20України%20\(1\).PDF](https://mof.gov.ua/storage/files/План%20цифрового%20розвитку%20ДПС%20України%20(1).PDF).
7. Криница С. О. Цифрова трансформація податкової та митної систем: зарубіжний досвід та перспективи для України. *Актуальні питання економічних наук*. 2025. № 9. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15165120>.
8. Madeleine Merx, Bart van der Doef, John Gruson, Naomie Verbaan. VAT in the Digital Age Package: Singling Out the Single VAT Registration. *EC Tax Review*. 2023. Vol. 32. Issue 4. P. 172–182. URL: <https://doi.org/10.54648/ecta2023022>.

9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.
10. Опанасюк Ю. А., Гончарова О. В. Цифровізація податкового адміністрування як складова трансформації системи державного управління. *Управлінські парадигми сталого розвитку та інклюзивного економічного зростання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 27–28 листопада 2024 р.). Суми : Сумський державний університет, 2024. С. 330–333.
11. Костенко Ю. О. Цифровізація в податковій сфері. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2. С. 176–181. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2024.2.30>.
12. Цифровізація для відновлення України. *Organisation for Economic Co-operation and Development*. URL: <https://www.oecd.org/uk/publications/7ab01ffd-uk.html>.
13. Юрчишена Л. В., Криворучко А. С. Цифровізація податкового адміністрування: теоретико-правовий вимір. *Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. (м. Вінниця, 29 квітня 2025 р.) С. 72–75. URL: <https://japfd.donnu.edu.ua/article/view/17719>.
14. Омелян В. П. Перспективи цифровізації системи податкового адміністрування в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 17. С. 162–166. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.17.162>.
15. Пантелеєва Н. Цифрова трансформація податкового адміністрування. *Traektorія Nauki*. 2022. Vol. 8. No 1. P. 3035–3051. URL: <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/1140>.
16. Біла-Тіунова Л.Р. Податковий контроль в межах цифрових податкових систем в умовах інтеграції України до ЄС. *Науковий юридичний журнал*. 2024. № 24. С. 61–67. URL: http://www.legalnovels.in.ua/journal/24_2024/11.pdf.
17. Дуравкін П. М., Гафич І. І. Сучасні виклики та майбутнє правового захисту персональних даних: під впливом розвитку цифровізації. *Право та інновації*. 2023. № 3 (43). С. 89–100. URL: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-3\(43\)-12](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-3(43)-12).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВО ПАЦІЄНТА НА ЛІКУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСТУПУ ДО ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

PATIENT'S RIGHT TO TREATMENT IN WAR CONDITIONS: SOME SPECIFIC FEATURES OF ACCESS TO MEDICINES

Пономарьова О.О., к.ю.н., старший дослідник,
завідувач сектору правових досліджень у сфері біоетики та біобезпеки
Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
orcid.org/0000-0002-8232-3748

Чомахашвілі О.Ш., к.ю.н., доцент,
провідний науковий співробітник відділу прав людини
та прав інтелектуальної власності в сфері охорони здоров'я
Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
orcid.org/0000-0002-0546-2138

В статті зазначається, що українське законодавство потребувало врегулювання питань про видачу патентів на хірургічні або терапевтичні способи лікування та способи діагностики організму людини, що порушували інтереси людини на одне з найважливіших благ, таке як, доступ до інноваційних методів лікування. А також можливість надання правової охорони корисній моделі запатентованої як речовина, що в свою чергу дозволяла патентувати лікарський засіб знову і знову, і, таким чином, українські пацієнти не мали можливості купувати ліки за доступними цінами через «патентну монополію».

Метою дослідження є аналіз сучасних правових інструментів забезпечення доступу до лікарських засобів в Україні в умовах війни в контексті євроінтеграції. Для досягнення результатів нашого дослідження нами були проаналізовані міжнародні документи і стандарти у сфері захисту прав людей. Проаналізовано міжнародні стандарти, які визначають право на реалізацію доступного лікування.

Проведено аналіз нормативно-правових актів України та міжнародних стандартів порівняльним методом.

Система охорони здоров'я України показала свою ефективність та направленість на захист прав і свобод людини, а також вектор на гармонізацію законодавства України до ЄС у сфері охорони здоров'я.

Проведені розвідки дозволили знайти діючі та дієві механізми щодо реалізації доступу до лікування в умовах війни та знайдено справедливий баланс між правами інтелектуальної власності та правом людини на охорону здоров'я.

Проведений аналіз законодавства України щодо приведення його у відповідність до стандартів ЄС в умовах війни в Україні показав, що система охорони здоров'я України розпочала євроінтеграційні процеси, було прийнято та внесено зміни до законів на підзаконних нормативно-правових актів для забезпечення населення України доступним лікуванням. У період війни Україна зробила змістовний крок до європейських стандартів у сфері регулювання лікарських засобів.

Обґрунтовано, що в умовах війни та післявоєнного відновлення легітимним правовим механізмом залишаються гнучкі положення Угоди ТРІПС, а також подальша модернізація «положення Болар» і розвиток відповідних процедур як інструментів балансу між охороною інтелектуальної власності, інноваціями та потребою суспільства в лікарських засобах.

Ключові слова: лікарський засіб, право на здоров'я, право інтелектуальної власності.

Ukrainian legislation needed to regulate issues of issuing patents for surgical or therapeutic methods of treatment and methods of diagnosing the human body, which violated the interests of a person in one of the most important benefits, such as access to innovative methods of treatment. The possibility of providing legal protection to a utility model patented as a substance, which in turn allowed the drug to be patented again and again, and thus, Ukrainian patients did not have the opportunity to purchase medicines at affordable prices due to the "patent monopoly."

The purpose of the study is to analyze modern legal instruments for ensuring access to medicines in Ukraine during wartime in the context of European integration. To achieve the results of our study, we analyzed international documents and standards in the field of human rights protection.

International standards that define the right to affordable treatment are analyzed.

An analysis of the regulatory legal acts of Ukraine and international standards using a comparative method was conducted.

The Ukrainian healthcare system has shown its effectiveness and focus on protecting human rights and freedoms, as well as the vector for harmonizing Ukrainian legislation with the EU in the field of healthcare.

The conducted research allowed us to find effective and efficient mechanisms for implementing access to treatment in wartime conditions and found a fair balance between intellectual property rights and the human right to health care.

The analysis of Ukrainian legislation to bring it into line with EU standards in the context of the war in Ukraine showed that the Ukrainian healthcare system has begun European integration processes, and amendments to laws and subordinate regulations have been adopted and made to provide the population of Ukraine with affordable treatment. During the war, Ukraine took a meaningful step towards European standards in the field of drug regulation.

It is substantiated that in conditions of war and post-war reconstruction, the flexible provisions of the TRIPS Agreement, as well as the further modernization of the "Bolar provisions" and the development of relevant procedures as instruments of balance between intellectual property protection, innovation and society's need for medicines, remain a legitimate legal mechanism.

Key words: medicinal product, right to health, intellectual property law.

В умовах триваючої збройної агресії росії на території України право пацієнтів на лікування набуває особливого значення, а питання доступу до лікарських засобів стає елементом національної безпеки та виконання між-

народних зобов'язань у сфері прав людини. Паралельно Україна прискорює правове зближення з ЄС: новий Закон України «Про лікарські засоби» № 2469-IX формує рамку гармонізації процедур розроблення, державної реєстрації,

нагляду за безпекою та обігу лікарських засобів, що має зменшувати регуляторні розриви й підвищувати передбачуваність для пацієнтів і виробників.

Європейське законодавство зазнає суттєвих змін щодо доступу до лікування. Регламент ЄС про оцінку медичних технологій (НТА) набув застосування з 12 січня 2025 р., запроваджуючи поетапні спільні клінічні оцінювання для окремих категорій лікарських засобів і тим самим створюючи спільну доказову базу для рішень щодо відшкодування та доступу. Паралельно триває комплексна реформа фармацевтичного законодавства ЄС, спрямована на кращу доступність за ціною, стимулювання інновацій та стійкості ланцюгів постачання лікарських засобів.

Водночас право інтелектуальної власності залишається одним із ключових регуляторів доступу до лікування. На рівні ЄС діє так званий сертифікат додаткової охорони (СДО) *manufacturing waiver* (Регламент (ЄС) 2019/933) [1], який дає виробникам у межах ЄС можливість готувати генерики/біосиміляри до «day-1» після спливу сертифіката додаткової охорони, що релевантно для політик доступу. На відміну від права ЄС, де Регламент (ЄС) 2019/933 установлює СДО *manufacturing waiver* (дозвіл на виготовлення під час дії СДО для експорту до третіх країн і на обмежений «стокпайлінг» протягом останніх шести місяців чинності СДО за умови попереднього повідомлення та спеціального маркування й без права реімпорту). В Україні наразі запроваджено сам інститут СДО і процедуру його надання, однак спеціального винятку на виробництво/експорт та підготовку запасів під час дії СДО не передбачено. Це породжує регуляторну асиметрію: виробники в ЄС можуть легально готуватися до «day-1» і обслуговувати експортні ринки, тоді як українські виробники залишаються в більш жорстких обмеженнях, що потенційно впливає на їхню конкурентоспроможність і швидкість виходу генериків/біосимілярів після спливу охорони. З огляду на цілі євроінтеграції та політику доступу до лікарських засобів, доцільним є імплементація положення *waiver* із належними запобіжниками (повідомлення, маркування, заборона реімпорту) та паралельна модернізація положення Болар, що сумарно зменшить регуляторні бар'єри, не порушуючи балансу інтересів виробників лікарських засобів та права пацієнта до найшвидшого доступу до генеричних лікарських засобів.

Метою нашого дослідження є аналіз сучасних правових інструментів забезпечення доступу до лікарських засобів в Україні в умовах війни в контексті євроінтеграції.

Для досягнення результатів нашого дослідження нами були проаналізовані міжнародні документи і стандарти у сфері захисту прав людей.

Серед міжнародних стандартів, які визначають право на реалізацію доступного лікування, слід зазначити:

Загальна декларація прав людини: всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища (ст.1, 2);

кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежність від неї обставини (ч.1 ст. 25).

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить прямих норм щодо особливостей реалізації та захисту прав людей, які живуть з ВІЛ, однак у своїй практиці ЄСПЛ активно посилається на її норми при підготовці мотиваційної частини своїх рішень.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я (ч.1 ст.12).

Європейська соціальна хартія: забезпечення ефективного здійснення права на соціальну і медичну допомогу зобов'язує держави: 1) створити умови, щоб кожна особа, яка опинилась без адекватних ресурсів і не здатна набутися такі ресурси шляхом власних зусиль чи з інших джерел, зокрема, з фондів соціального забезпечення, змогла б одержати необхідну допомогу на випадок хвороби; 2) гарантувати, щоб така допомога не призвела б до скорочення політичних і соціальних прав осіб, що її одержують; 3) передбачити, щоб кожен міг дістати через відповідні державні і приватні служби відповідну пораду і особисту допомогу, які необхідні, щоб уникнути, ліквідувати або полегшити особисту чи сімейну потребу (стаття 13).

Маємо відмітити позитивну динаміку щодо реалізації доступу до лікування пацієнтів з прийняттям нового Закону України «Про лікарські засоби» (далі - Закон), який покликаний розширити доступ пацієнтів до реалізації їх природного права на здоров'я. 28 липня 2022 року Верховною Радою України ухвалено в другому читанні Закон України «Про лікарські засоби», метою Закону є забезпечення охорони здоров'я населення України шляхом забезпечення доступу до ефективних, якісних, сучасних і безпечних лікарських засобів, а також імплементація окремих положень законодавства Європейського Союзу щодо лікарських засобів для застосування людиною [2]. Прийняття Закону є довгоочікуваним кроком для приведення його положень щодо регулювання обігу лікарських засобів у відповідність до стандартів ЄС та розширення доступу до лікування. Угода про асоціацію поклала на Україну зобов'язання розвивати співпрацю в галузі охорони здоров'я. Завдяки підписаній у 2014 році Угоді про асоціацію, яка заклала фундамент гармонізації законодавства України до законодавства ЄС, Закон став логічним продовженням на шляху крокуванню до європейського простору, а отримання Україною статусу кандидата на членство в Європейський Союз є тому підтвердження. Закон набув чинності 18 серпня 2022 року основні положення будуть введені в дію через 30 місяців після завершення воєнного стану за виключенням окремих норм. Однак, Закон України «Про лікарські засоби» № 123/96-ВР від 04.04.1996 [3] продовжує бути чинним до введення в дію Закону № 2469-ІХ від 28.07.2022. Серед основних положень Закону вартують уваги такі новели:

– Закріплено механізми проведення програм розширеного доступу пацієнтів до незареєстрованих лікарських засобів і програми доступу суб'єктів дослідження (пацієнтів) до досліджуваного лікарського засобу після завершення клінічного дослідження (випробування), що повністю відповідає нормам законодавства ЄС та розширює права людини на доступ до лікування (ст.7).

– Закріплений вдосконалений підхід до клінічних досліджень (випробувань) лікарських засобів (ст.10).

Із прийняттям Закону вбачаємо зазначені новели як позитивну трансформацію до доступу пацієнтів до лікування.

Науковою та правозахисною спільнотами багато років в Україні піднімалися болючі питання прав людини на здоров'я та доступ до інноваційних лікарських засобів.

Довгий час українське законодавство потребувало врегулювання питань про видачу патентів на хірургічні або терапевтичні способи лікування та способи діагностики організму людини, що порушували інтереси людини на одне з найважливіших благ, таке як, доступ до інноваційних методів лікування. А також можливість надання правової охорони корисній моделі патентованої як речовина, що в свою чергу дозволяла патентувати лікарський засіб знову і знову, і, таким чином, українські пацієнти

не мали можливості купувати ліки за доступними цінами через «патентну монополію».

21 липня 2020 року прийнято Верховною Радою України Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо реформи патентного законодавства), який відтепер набув статусу Закону України № 816-IX та змінює патентну систему, не допускаючи зловживання патентними правами з боку патентовласників, а отже, розширює можливості пацієнтів до доступних, інноваційних, якісних ліків та методів діагностики і лікування. Адже, забезпечення доступу до основних лікарських засобів є фундаментальним обов'язком держави у дотриманні прав людини.

Україна потрапила в історичний момент зміщення акцентів у сфері правової охорони об'єктів інтелектуальної власності у бік імплементації відповідних положень Угоди ТРІПС та міжнародних зобов'язань в частині правової охорони винаходів та корисних моделей.

Патентна реформа, яка відбулася в Україні, не поширює правову охорону на об'єкти заявлені як винаходи (корисні моделі), а саме: діагностичних, терапевтичних та хірургічних методів лікування людини або тварини, відтепер, вони виключені з кола патентоспроможних об'єктів, таке положення передбачено ст. 27.3(а) Угоди ТРІПС. Українські лікарі матимуть законні права використовувати найкращі методи лікування та діагностики пацієнта без необхідності отримання дозволу патентовласника. А винахідник методу чи способу лікування матиме особисте немайнове право бути автором способу чи методу лікування людини.

Патентна реформа загалом позитивно вплинула на сферу медицини та фармацевтики щодо доступу українського пацієнта до якісних та доступних лікарських засобів.

В Україні відповідно до попередньої редакції Закону України «Про правову охорону на винаходи і корисні моделі» поняття «винахід» і поняття «корисна модель» визначалися абсолютно однаково і у частині другій статті 6 правова охорона надавалася об'єктам винаходу (корисної моделі), відповідно на: продукт (пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин рослини і тварини тощо); процес (спосіб), а також нове застосування відомого продукту чи процесу. Таким чином, виробники лікарських засобів мали до 2020 року законні підстави в Україні отримувати патент на один і той самий лікарський засіб після закінчення дії патенту через процес, спосіб та нове застосування відомого продукту чи способу.

Так, у ЄС відмовилися від правової охорони методів і способів лікування та хірургічних методик. Така монополізація майнових прав інтелектуальної власності розглядається у ЄС як порушення прав людини на життя і здоров'я. І тому нами не було знайдено жодного судового рішення Практики Європейського суду з прав людини від пацієнтів ЄС.

Гармонізація положень Українського законодавства до положень ЄС у цьому напрямку надає патентну охорону інноваціям в сфері медицини, а не «фейковим» патентам на спосіб проведення операційного втручання чи методу лікування тощо. Інтелектуальна власність покликана захищати по справжньому нові фармацевтичні розробки винахідників та відіграє значну роль у науковому прогресі та розвитку інновацій і дозволяє винахідникам захищати результати своєї творчої діяльності, а не зловживати ними.

Україна є учасницею ряду двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів, які регулюють захист прав інтелектуальної власності, включаючи Угоду ТРІПС. Угода ТРІПС встановлює мінімальні стандарти захисту прав інтелектуальної власності, які зобов'язані забезпечити всі члени Світової організації торгівлі (СОТ), членом якої є і Україна. В рамках звитих на себе зобов'язання забезпечити ефективний захист та реалізацію прав інтелектуальної власності Україна має дотримуватися вимог Угоди ТРІПС. Однак, Угода ТРІПС також містить певні

винятки щодо виконання таких зобов'язань. Зважаючи на те, що Україна знаходиться у стані війни, можливе застосування положення статті 73 «Винятки щодо безпеки» Угоди ТРІПС. Відповідно до цього положення: «Ніщо в цій Угоді не слід тлумачити так, щоб: ... b) утримати члена від вжиття будь-яких заходів, які він вважає необхідними для захисту його основних інтересів безпеки: ... iii) вжитих під час війни або в умовах інших надзвичайних ситуацій в міжнародних відносинах...». Іншими словами, пункт (b) статті 73 містить вступну частину, яка кваліфікує дії, які члену СОТ не можна перешкодити вчиняти, а саме дії «які він вважає необхідними для захисту своїх основних інтересів безпеки». Такі дії можуть бути здійснені незважаючи на зобов'язання члена згідно ТРІПС. Тобто, це положення гарантує, що члени СОТ мають право посилаючись на захист своїх основних інтересів безпеки, щоб виправдати дії, які фактично не відповідають ТРІПС. Таким чином, стаття 73 Угоди ТРІПС по суті виступає як виняток або захист проти звинувачень у порушенні зобов'язань згідно з ТРІПС [4].

Україна має повне право скористатися статтею 73 Угоди ТРІПС для захисту життя та здоров'я людей в Україні, що є фундаментальними особливо під час війни, а обмеження прав інтелектуальної власності на критично необхідні лікарські засоби чи медичні вироби як раз і є захистом інтересів безпеки держави.

Для України є важливим запровадження такого обмеження прав інтелектуальної власності саме на підставі статті 73 Угоди ТРІПС, оскільки зазначена стаття безпосередньо визначає війну як одну з підстав запровадження таких винятків, а також, на відміну від статті 31 Угоди ТРІПС, після завершення війни чи іншого надзвичайного стану не вимагає виплати компенсації володільцю прав інтелектуальної власності, що є особливо важливим з огляду на край обмежений фінансовий ресурс державного бюджету.

В період подолання наслідків війни ми будемо говорити про інші механізми подолання патентної монополії, а саме примусове ліцензування та використання запатентованих лікарських засобів та медичних виробів для інтересів суспільства (статті 30, 31 Закону України «Про винаходи і корисні моделі»).

Реалізація права на життя не можлива без реалізації права на здоров'я. Адже нормальне біологічне та соціальне функціонування людини не можливе без здоров'я. Реалізація права на життя у повному об'ємі можлива лише при гарантуванні права на здоров'я. Конвенцією про захист прав людини і основоположних свободи (Європейська конвенція з прав людини) (далі - Конвенція) безпосередньо не передбачається захист права на здоров'я, однак звернення за захистом цього права можливе відповідно до низки статей Конвенції і така практика Європейського суду з прав людини існує, зокрема, при порушенні права на: життя (стаття 2 Конвенції), права на свободу та особисту недоторканність (стаття 5), права на справедливий судовий розгляд (стаття 6), права на повагу до особистого і сімейного життя, на недоторканність житла (стаття 8).

Одним з аспектів реалізації права на здоров'я є надання своєчасної адекватної і необхідної медичної допомоги.

Відповідно до практики ЄСПЛ, стаття 2 Конвенції передбачає матеріальні та процесуальні обов'язки. До матеріальних обов'язків, зокрема, належить ефективне запровадження і функціонування нормативно-правової бази, здатної захистити життя та здоров'я особи. До процесуальних належить проведення ефективного та незалежного розслідування обставин смерті особи.

Відповідає це право передбаченим національним законодавством праву на життя та охорону здоров'я.

Окрім того, ЄСПЛ наголошує, що факт порушення права на життя відбувається «коли влада ризикне життям людини відмовляючи у лікуванні, що має бути доступним

взагалі кожному» як приклад наведемо справи ЄСПЛ: Справа № 25781/94 Карпус проти Туреччини (Cyprus v. Turkey) [5]; Справа №65653/01 Нітекі проти Польщі (Nitecki v. Poland) [6].

Право на життя та здоров'я є одним із основоположних соціальних прав людини. Міжнародні угоди, які захищають права людини, визначають право на охорону здоров'я одним із невід'ємних соціально-економічних прав, враховуючи вирішальне його значення для благополуччя і гідності людей.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 1, ст. 3 Конституції України).

Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 21, 24 Конституції України).

Висновки. Аналіз законодавства України щодо введення його у відповідність до стандартів ЄС в умовах війни в Україні показав, що система охорони здоров'я

України розпочала євроінтеграційні процеси, було прийнято та внесено зміни до законів на підзаконних нормативно-правових актів для забезпечення населення України доступним лікуванням. У період війни Україна зробила змістовний крок до європейських стандартів у сфері регулювання лікарських засобів: ухвалення нового Закону «Про лікарські засоби». Одночасно запроваджена у 2020 році патентна реформа звужила простір для зловживань та «патентного продовження» (зокрема через діагностичні/терапевтичні методи лікування), що у поєднанні з механізмами євроінтеграції створює передумови для швидшого виходу генериків і біосимілярів на фармацевтичний ринок. Однак, в Україні відсутній спеціальний механізм «manufacturing waiver» під час дії СДО: на відміну від ЄС, українські виробники не мають ще правового «коридору» для експорту та підготовки до «day-1», що знижує їхню конкурентоспроможність і відтерміновує доступ пацієнтів до більш доступних лікарських засобів.

В умовах війни та післявоєнного відновлення легітимним правовим механізмом залишаються гнучкі положення Угоди ТРІПС (зокрема ст. 73), а також подальша модернізація «положення Болар» і розвиток процедур НТА як інструментів балансу між охороною інтелектуальної власності, інноваціями та потребою суспільства в лікарських засобах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Regulation (EU) 2019/933 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 amending Regulation (EC) No 469/2009 concerning the supplementary protection certificate for medicinal products URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/933/oj/eng> (дата звернення 29.10.2025)
2. Про лікарські засоби: Закону України від 28.07.2022 № 2469-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text> (дата звернення: 29.10.2025)
3. Про лікарські засоби: Закону України від 04.04.1996 № 123/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.10.2025)
4. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності COT; Угода, Міжнародний документ від 15.04.1994 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text (дата звернення: 29.10.2025)
5. CASE OF CYPRUS v. TURKEY (Application no. 25781/94) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-59454%22%7D> (дата звернення: 29.10.2025)
6. CASE OF NITECKI v. POLAND URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-22339%22%7D> (дата звернення: 29.10.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ АВАРІЇ НА ЧАЕС ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL CONSEQUENCES OF THE ACCIDENT AT THE CHERNOBYL NUCLEAR POWER PLANT AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY SOURCES

Пустовіт Ю.Ю., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет
orcid.org/0000-0003-1845-7044

Кравченко В.Г., к.ю.н.,
старший викладач кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України
orcid.org/0009-0004-9302-9036

Сослюк С.А., студент II курсу
факультету міжнародної торгівлі і права
Державний торговельно-економічний університет
orcid.org/0009-0000-7278-6768

У статті розглядаються наслідки наймасштабнішої техногенної катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, які впливають на довкілля, здоров'я населення та господарську діяльність. Масштаби радіоактивного забруднення, що охопило понад 8 мільйонів гектарів земель, створили безпрецедентні виклики для системи національної безпеки та потребували розробки спеціальних механізмів управління постраждалими територіями.

Попри те, що після катастрофи пройшло вже 39 років, радіоактивно забруднені території досі потребують спеціального режиму охорони та постійного моніторингу. Однак система управління цими зонами досі стикається з низкою системних проблем, які серйозно впливають на наше навколишнє середовище.

У роботі доведено, що незважаючи на розвинену законодавчу базу, яка включає Закон України «Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» та інші нормативно-правові акти, на практиці спостерігається значний рівень незаконного землекористування в зонах радіоактивного забруднення. До найпоширеніших порушень належать:

- самовільне використання земельних ділянок;
- несанкціонована вирубка лісів;
- незаконне ведення сільськогосподарської діяльності
- несанкціоноване відвідування територій зони відчуження.

Ці проблеми посилюються корупційними схемами, недостатнім технічним забезпеченням контролюючих органів та неефективною системою адміністративної відповідальності.

Окрему увагу в статті приділено аналізу наслідків російського вторгнення 24 лютого 2022 року на стан радіаційної безпеки в Чорнобильській зоні. Внаслідок окупації території було пошкоджено критичну інфраструктуру, систему моніторингу та порушено систему фізичного захисту об'єктів, що створило загрозу нових радіаційних інцидентів.

Для вирішення виявлених проблем у роботі запропоновано комплекс заходів щодо вдосконалення системи управління радіоактивно забрудненими територіями, що ґрунтується на аналізі міжнародного досвіду. Зокрема, в статті наведений приклад японських підходів, після аварії на АЕС «Фукусіма-1». Ці приклади дозволили би Україні не тільки ефективніше боротися з незаконною діяльністю, але й поступово, безпечно та прозоро повертати окремі території в контрольоване господарське використання.

Запропоновані заходи спрямовані на створення ефективного механізму протидії незаконній діяльності на радіоактивно забруднених територіях та забезпечення довгострокової радіаційної та екологічної безпеки в регіоні. Реалізація цих пропозицій дозволить не лише покращити систему охорони найбільш небезпечних територій, але й створити передумови для їх поступової реабілітації та безпечного господарського використання.

Наслідки Чорнобильської катастрофи, незважаючи на минулі десятиліття, продовжують створювати серйозні виклики для екології, здоров'я населення та національної безпеки України. Незважаючи на наявність розвиненої законодавчої бази, система управління забрудненими територіями стикається з системними проблемами, серед яких – незаконне землекористування, корупція та недостатній контроль, що було особливо посилено під час тимчасової окупації зони у 2022 році. Саме тому постає гостра потреба у переосмисленні підходів до використання цих територій, де одним з найперспективніших напрямів є їх трансформація в центр відновлюваної енергетики. Цей шлях, що підтверджується міжнародним досвідом та вже реалізованими проектами такими, як «Солар Чорнобиль», стає не лише інструментом економічного відновлення, але й відкриває нові можливості для енергетичної незалежності та сталого розвитку країни.

Таким чином, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи потребує комплексного підходу, що поєднує посилення адміністративно-правових механізмів, впровадження сучасних технологій моніторингу та врахування міжнародного досвіду. Вирішення цих проблем має ключове значення не лише для забезпечення радіаційної безпеки України, але й для відновлення екологічної рівноваги постраждалих територій та створення безпечних умов життєдіяльності для майбутніх поколінь.

Ключові слова: відновлювана енергетика, відновлювані джерела енергії, адміністративно-правовий механізм, адміністративно-правове регулювання, зона відчуження, Чорнобильська зона, екологічна безпека, державний контроль, охорона навколишнього природного середовища.

The article examines the severe consequences of the largest man-made disaster in history – the accident at the Chornobyl Nuclear Power Plant – which continues to affect the environment, public health, and economic activity. The vast scale of radioactive contamination, which covered more than 8 million hectares of land, created unprecedented challenges for the national security system and required the development of special mechanisms for managing the affected territories.

Although 39 years have passed since the catastrophe, the radioactively contaminated areas still require a special protection regime and constant monitoring. However, the current system for managing these zones continues to face a number of systemic issues that have a significant impact on the environment.

The work proves that despite the developed legislative framework, which includes the Law of Ukraine «On the legal regime of territories exposed to radioactive contamination as a result of the Chernobyl disaster» and other normative legal acts, in practice there is a significant level of illegal land use in radioactive contamination zones. The most common violations include:

- arbitrary use of land plots;
- unauthorized deforestation;
- illegal conduct of agricultural activities
- unauthorized visit to the territories of the exclusion zone.

These problems are aggravated by corruption schemes, insufficient technical capacity of supervisory bodies, and an ineffective system of administrative liability.

Particular attention in the article is devoted to analyzing the impact of the Russian invasion on February 24, 2022, on the radiation safety situation in the Chornobyl zone. As a result of the occupation, critical infrastructure and monitoring systems were damaged, and the physical protection of nuclear facilities was disrupted, creating a threat of new radiation incidents.

To address these issues, the study proposes a set of measures aimed at improving the management system of radioactively contaminated territories, based on international experience. In particular, the article presents examples of Japanese approaches implemented after the accident at the Fukushima-1 nuclear power plant. These examples could enable Ukraine not only to combat illegal activities more effectively but also to gradually, safely, and transparently return certain territories to controlled economic use.

The proposed measures are aimed at creating an effective mechanism to counter illegal activities in radioactively contaminated areas and to ensure long-term radiological and environmental safety in the region. Implementing these proposals will not only improve the protection system for the most hazardous territories but also lay the groundwork for their gradual rehabilitation and safe economic use.

The consequences of the Chornobyl catastrophe, despite the decades that have passed, continue to pose serious challenges to the ecology, public health, and national security of Ukraine. Despite the existence of a developed legal framework, the management system for the contaminated territories faces systemic problems, including illegal land use, corruption, and insufficient control, which was particularly exacerbated during the temporary occupation of the zone in 2022. This is precisely why there is an acute need to rethink the approaches to using these territories, where one of the most promising directions is their transformation into a hub for renewable energy. This path, which is confirmed by international experience and already implemented projects such as «Solar Chernobyl» is becoming not only a tool for economic recovery but also opens up new opportunities for the country's energy independence and sustainable development.

Thus, overcoming the consequences of the Chornobyl disaster requires a comprehensive approach that combines the strengthening of administrative and legal mechanisms, the introduction of modern monitoring technologies, and the application of international experience. Addressing these challenges is crucial not only for ensuring Ukraine's radiation safety but also for restoring the ecological balance of the affected territories and creating safe living conditions for future generations.

Key words: renewable energy, renewable energy sources, administrative and legal mechanism, administrative and legal regulation, exclusion zone, Chornobyl zone, environmental safety, state control, protection of the natural environment.

Постановка проблеми. Аварія на ЧАЕС досі залишається серйозною екологічною та соціальною проблемою України. Незважаючи на те, що з моменту катастрофи пройшло вже 39 років, її наслідки досі продовжують впливати на довкілля, здоров'я населення та економічну діяльність країни. Значна частина територій, що зазнали радіоактивного забруднення, все ще залишається непридатною для звичайного землекористування і потребує постійного та належного державного контролю. Однак на практиці спостерігається багато серйозних проблем, пов'язаних з незаконними діями, зокрема, самовільним використанням земель, порушенням спеціального режиму охорони довкілля та слабким контролем з боку уповноважених органів. В 2025 році в зоні відчуження було незаконно вирубано понад тисячі дерев на суму понад 77 млн. гривень [1]. Цей випадок є показовим прикладом порушення природоохоронного режиму земель Чорнобильської зони, який передбачає сувору заборону будь-яких лісгосподарських або промислових робіт без спеціального дозволу. Подібні дії не лише завдають значної екологічної шкоди, але й підвищують ризик поширення радіоактивних частинок у навколишнє середовище через порушення природного шару ґрунту та лісової екосистеми.

Звичайно, законодавство України містить багато норм, які спрямовані на захист таких територій, але на жаль їх реалізація залишається недостатньо ефективною. Це свідчить, про необхідність внесення змін до чинного законодавства, яке не забезпечує чіткого механізму реагування на порушення у сфері землекористування в зонах радіоактивного забруднення. Насамперед, потребує уточнення правового режиму таких земель, порядок надання дозволів на господарську діяльність у зоні відчуження, а також підвищення адміністративної відповідальності за порушення встановлених обмежень. Крім того, важливо

розробити ефективні механізми державного моніторингу та контролю, які б дозволяли своєчасно виявляти правопорушення і невідкладно реагувати на них.

Мета дослідження. Проаналізувати правові інструменти охорони земель від незаконного заволодіння ними і детальне вивчення національних і міжнародних норм, у сфері землекористування. Також вироблення рекомендацій щодо покращення адміністративно-правових механізмів для забезпечення належного державного контролю за використанням земель, особливо на територіях з особливим правовим режимом.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженнями щодо державного контролю у сфері захисту населення від наслідків на ЧАЕС в Україні займалося багато вчених, таких як Чуклін В.Ю., Дзюба І.М., Іванюта С.П., Кухар В., Ляшенко О. та інші. Дослідження цих науковців безперечно мають велике значення для розвитку теорії та практики державного контролю у сфері захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС. Завдяки їхнім працям сформовано наукові підходи до розуміння механізмів управління, оцінки ефективності державної політики та удосконалення законодавчого регулювання у цій сфері. Водночас, попри значний науковий доробок, низка проблем залишається невирішеною, що зумовлює потребу подальших досліджень. Саме ці прогалини й стали підґрунтям для написання цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Аварія на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС є однією з найбільших техногенних катастроф в історії людства. Внаслідок аварії в атмосферу було викинуто близько 50 мільйонів кубічних метрів радіоактивного пилу, що сприяло забрудненню радіонуклідами більше 8 млн. га [2]. Це призвело до багатьох серйозних катастрофічних наслідків, які потребували негайного втручання з боку держави.

У зв'язку з цим було визначено спеціальні зони: зона відчуження, зона безумовного (обов'язкового) відселення, зона гарантованого добровільного відселення та зона посиленого радіоекологічного контролю [3]. Ці території набули особливого правового статусу, що передбачає обмеження на використання земель, проживання населення, господарську діяльність і природокористування. Створення спеціального правового режиму спрямовано на захист громадян, забезпечення радіаційної безпеки та охорону навколишнього середовища.

Державна політика щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи передбачає низку основних завдань, таких як: охорона навколишнього природного середовища, забезпечення радіаційної та пожежної безпеки, цивільний захист населення, а також соціальний захист постраждалих. З метою реалізації цих завдань було сформовано багаторівневу систему державного управління, яка охоплює центральні, регіональні, місцеві органи влади, а також спеціалізовані агентства та інспекції. Правове регулювання діяльності в зонах радіоактивного забруднення базується на низці нормативно-правових актів. Серед них можна виділити Закон України «Про правовий режим територій, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», який регулює питання поділу територій на відповідні зони, закріплює і гарантує забезпечення режиму використання та охорони вказаних територій з метою зменшення дії радіоактивного опромінення на здоров'я людини та на екологічні системи [12]. Також не менш важливим є Кодекс цивільного захисту України [13], який визначає організаційні та правові основи захисту громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України, захисту об'єктів виробничого і соціального призначення, довкілля від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Також можна виділити постанови Кабінету Міністрів України, які забезпечують затвердження загальнодержавних програм, здійснюють розподіл бюджетних коштів та контролюють діяльність підпорядкованих органів. Зокрема, реалізацію політики у сфері цивільного захисту під час загроз або виникнення надзвичайних ситуацій забезпечує Державна служба України з надзвичайних ситуацій. В той час, як Державне агентство з управління зоною відчуження здійснює управління об'єктами, організовує екологічний моніторинг, координує проекти з дезактивації, зберігання та утилізації радіоактивних матеріалів.

Території, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, підпадають під особливий правовий режим, який передбачає обмеження у користуванні земельними ділянками та встановлює вимоги щодо їх охорони. Радіоактивно забруднені землі - це землі, які потребують проведення заходів радіаційного захисту та інших спеціальних втручання, спрямованих на обмеження додаткового опромінення, зумовленого Чорнобильською катастрофою, та забезпечення нормальної господарської діяльності [3]. Основною метою державної політики щодо радіоактивно забруднених земель є забезпечення особливого контролю за їх використанням і недопущення діяльності, яка може погіршити екологічну ситуацію або становити загрозу для здоров'я та життя населення. Це є необхідним для мінімізації довготривалого негативного впливу радіації на довкілля та суспільство, а також для забезпечення безпечного використання природних ресурсів.

Важливим є те, що незаконне використання радіаційно небезпечних земель є дуже серйозною проблемою зокрема на Житомирщині. У 2021 році було виявлено, що селищний діючий голова, діючи у змові із землевпорядником та керівниками чотирьох підприємств, незаконно передав у користування цим підприємствам 1790 гектарів земель, розташованих у зоні радіоактивного забруднення. Надалі

фермерські господарства використовували ці забруднені земельні ділянки для вирощування сільськогосподарських культур, їх збирання та продажу [4]. Варто розуміти, що таке порушення не лише суперечить чинному законодавству, а й також створює серйозну загрозу для населення, оскільки продукція, вирощена на забруднених ґрунтах, потрапляє в обіг і може спричинити радіаційне ураження споживачів.

Важливо, що ці земельні ділянки відносяться до зони безумовного відселення територій і розпоряджатися ними може виключно Кабінет Міністрів України [5]. Будь-яка господарська діяльність на таких територіях без спеціального дозволу є не лише порушенням правового режиму, а й серйозною загрозою національного масштабу. Це вказує на необхідність посилення державного контролю за використанням земель у радіоактивних зонах та невідкладного притягнення винних осіб до відповідальності.

Згідно із Законом України «Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», усі ділянки в межах зони безумовного відселення є землями із суворим режимом охорони [12]. Проте на практиці часто фіксуються випадки самовільного зайняття таких земель, їх незаконного передавання у користування та ведення сільськогосподарської діяльності на небезпечних ділянках життя та здоров'я ділянках. Усі ці дії кваліфікуються як адміністративні правопорушення і тягнуть за собою відповідальність, передбачену законодавством.

Кодекс України про адміністративні правопорушення, зокрема статті 52, 53-1, 53-3 та 55, передбачають відповідальність за: псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель, самовільне зайняття земельної ділянки, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель та порушення правил землеустрою. Загалом ці правопорушення тягнуть за собою накладення штрафу, у розмірі, передбаченому законодавством [6]. Однак важливо розуміти, що адміністративна відповідальність у сфері земельних правопорушень у зонах ЧАЕС є не просто формальністю, а є важливим інструментом захисту екологічної безпеки, здоров'я населення та найголовніше запобігання повторенню катастрофічних наслідків.

Важливо усвідомлювати, що подібні випадки не є поодинокими, а виникають через системні проблеми в контролі. Корупційні схеми, що охоплюють посадовців місцевого рівня та бізнес, дозволяють обходити навіть найсуворіші законодавчі обмеження. Відсутність ефективного постійного моніторингу, слабка технічна оснащеність контролюючих органів та низькі штрафи, які не перекривають прибуток від незаконної діяльності, створюють середовище для повторення таких правопорушень. Це свідчить про необхідність не лише посилення покарань, а й перекриття корупційних схем та запровадження прозорих правил прийняття рішень щодо використання земель.

Для ефективного вирішення цієї проблеми потрібно посилити відповідальність за ці правопорушення, дотримуватися принципу прозорості та впровадити сучасні технології моніторингу. Варто переглянути розміри адміністративних штрафів та зробити їх вищими за потенційний прибуток від незаконної діяльності. Також важливо забезпечити прозорість цієї системи, надавши громадськості зручні інструменти для повідомлення про порушення та доступу до актуальних даних про стан земель.

24 лютого 2022 року відбулося повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Саме у цей день російські окупаційні війська увійшли на територію зони відчуження та перебували там 36 днів тероризуючи персонал, розкрадаючи майно та погрожуючи світу новою ядерною катастрофою [7]. У результаті тривалих обстрілів територій поблизу Чорнобильської АЕС та в зоні відчуження російські війська пошкодили лінії електропередач. Внаслідок

цього 9 березня 2022 року станція залишилася без зовнішнього енергопостачання. Це могло спричинити втрату контролю над системами безпеки, зупинку насосів, що охолоджують сховище відпрацьованого ядерного палива, а також унеможливити забезпечення персоналу водою для господарських і побутових потреб.

До основних наслідків окупації можна віднести:

1. Руйнування шляхів доправлення персоналу на майданчик ЧАЕС.

2. Розграбування військами росії обладнання, офісних та складських приміщень.

3. Пошкодження системи фізичного захисту периметра, що охороняється.

4. Не дотримання окупантами правил радіаційного захисту і санітарно-перепускного режиму, що призвело до погіршення радіаційної обстановки на майданчику.

5. Тимчасова зупинка усіх робіт (поточних та запланованих) на ЧАЕС, зокрема перевезення відпрацьованого ядерного палива зі старого сховища відпрацьованого ядерного палива у нове [8].

Аналіз міжнародної практики щодо подолання наслідків масштабних радіаційних аварій дозволяє виокремити низку ефективних підходів та механізмів, які можуть бути адаптовані в Україні для вдосконалення системи управління зоною відчуження ЧАЕС. Аварія на АЕС «Фукусіма-1», яка сталася 11 березня 2011 році стала найбільшою техногенною катастрофою після ЧАЕС. Досвід Японії з подолання її наслідків є надзвичайно цінним для України, оскільки демонструє сучасні, технологічно просунуті підходи до управління радіоактивно забрудненими територіями.

Катастрофа на АЕС «Фукусіма-1» отримала максимальний 7-й рівень за Міжнародною шкалою ядерних подій – до того часу так оцінювали лише аварію на Чорнобильській АЕС. На її території досі тривають роботи з ліквідації наслідків аварії, які, за підрахунками екологів, можуть не завершитися і через 40 років [9].

Японія запровадила детальну систему зонування, подібно до української, але з більш гнучким підходом:

– Зони, що готуються до скасування евакуації (низький рівень забруднення).

– Зони обмеженого проживання (середній рівень).

– Зони, де повернення неможливе (високий рівень).

Ця система постійно переглядається на основі моніторингу, що дозволяє поступово звільняти території від обмежень.

Для продуктів харчування в Японії були встановлені надзвичайно жорсткі гранично допустимі рівні вмісту радіонуклідів, що дозволило відновити довіру споживачів та контролювати ринок. Весь урожай і продукція тваринництва з потенційно небезпечних регіонів досі проходить обов'язкове тестування і результати їх знаходяться у відкритому доступі [10].

Спираючись на цей приклад, впровадження в Україні сучасних систем радіаційного моніторингу, публікація всіх результатів, динамічне зонування територій та централізоване управління процесом дозволили б не лише ефективніше протидіяти незаконній діяльності, але й поступово, безпечно та прозоро повертати окремі зони до контрольованого господарського використання.

Після деокупації територій, навколо Чорнобильської АЕС постала потреба у переосмисленні підходів до використання зони відчуження. Одним із найбільш перспективних напрямів є розвиток відновлювальної енергетики, зокрема сонячної та вітрової, на територіях, які залишаються непридатними для проживання, але можуть бути безпечними для розміщення енергетичної інфраструктури.

Завдяки наявним мережевим потужностям, що раніше використовувалися для обслуговування ЧАЕС, зона відчуження має значний потенціал для виробництва «чистої» енергії. У 2018 році тут було введено в експлуатацію першу сонячну електростанцію «Солар Чорнобиль», потужністю близько 1 МВт, яка стала символом перетворення території катастрофи на джерело екологічної енергії. Цей приклад довів, що навіть у зонах радіоактивного забруднення можливо безпечно реалізовувати проекти з відновлювальної енергетики за умов належного контролю та дотримання вимог радіаційної безпеки [11].

Подальший розвиток відновлюваних джерел енергії в зоні ЧАЕС має не лише економічне, але й екологічне та символічне значення. Використання територій, які неможливо відновити для традиційного землекористування, для розбудови енергетичної незалежності держави є прикладом раціонального управління ресурсами. Крім того, це сприяє зменшенню викидів парникових газів, виконанню Україною міжнародних зобов'язань у сфері кліматичної політики та реалізації положень Закону України «Про альтернативні джерела енергії».

Висновки. Аварія на Чорнобильській АЕС залишається однією з наймасштабніших техногенних катастроф в історії людства, наслідки якої досі присутні. Незважаючи на наявність чіткої законодавчої бази, проблема незаконного використання радіоактивно забруднених земель, слабого контролю та корупційних схем у сфері землекористування залишається надзвичайно гострою у зоні відчуження. Це свідчить про потребу покращення адміністративно-правових механізмів державного управління та контролю за використанням таких територій.

У умовах збройної агресії Російської Федерації ситуація у зоні відчуження набула додаткових серйозних загроз, адже окупація, руйнування інфраструктури та порушення правил радіаційної безпеки створили ризик нової екологічної катастрофи. Тому посилення державного нагляду, запровадження ефективної системи моніторингу, прозорості у прийнятті рішень та невідворотності відповідальності за правопорушення – є першочерговими завданнями держави.

Важливим напрямом удосконалення державної політики є використання міжнародного досвіду, зокрема, японської моделі управління після аварії на АЕС «Фукусіма-1». Її основні елементи – динамічне зонування, системний моніторинг, відкритість даних і довіра суспільства – мають бути запроваджені також і в Україні. Це дозволить не лише забезпечити екологічну безпеку, а й поступово, з дотриманням усіх норм радіаційного контролю, повертати частину територій у безпечне господарське використання.

Окремо слід відзначити перспективи розвитку відновлювальної енергетики у зоні ЧАЕС. Використання непридатних для проживання територій під сонячні та вітрові електростанції дозволяє поєднати екологічне відновлення з економічними перевагами, сприяти енергетичній незалежності держави та виконанню міжнародних зобов'язань у сфері кліматичної політики. Проекти відновлювальної енергетики не лише перетворюють територію трагедії на джерело чистої енергії, але й стають символом інноваційного та сталого підходу до управління забрудненими землями.

Отже, майбутнє зони відчуження ЧАЕС залежить від поєднання ефективного правового регулювання, сучасних технологічних рішень та політичної волі до реального контролю. Лише за цих умов Україна зможе перетворити територію трагедії на приклад відповідального управління, екологічного відновлення та міжнародної співпраці.

ЛІТЕРАТУРА

1. У Чорнобильській зоні незаконно вирували дерев на понад 77 мільйонів. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/4031753-u-cornobils-kij-zoni-nezakonno-virubali-derev-na-ponad-77-miljoniv.html> (дата звернення: 21.10.2025).

2. Що сталося на ЧАЕС 26 квітня 1986 року: ретроспектива аварії. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-52416231> (дата звернення: 17.10.2025).
3. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 № 796-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text> (дата звернення: 17.10.2025).
4. Понад 360 тонн урожаю соняшнику незаконно виростили на радіаційно забруднених землях житомирські фермери – вони під слідством. *SuperAgronom.com*. *Головний сайт для агрономів*. URL: <https://superagronom.com/news/21270-ponad-360-tonn-urojaju-sonyashniku-nezakonno-virostili-na-radiatsiyno-zabrudnениh-zemlyah-jitomirski-fermeri-voni-pid-slidstvom> (дата звернення: 17.10.2025).
5. Незаконне використання земель, радіоактивно забруднених внаслідок аварії на ЧАЕС: підозрюються сільський голова, директори товариств та землевпорядник. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/nezakonne-vikoristannya-zemel-radioaktivno-zabrudnениh-vnaslidok-avariyi-na-caes-pidozryuyutsya-silskii-golova-direktori-tovaristv-ta-zemlevporyadnik> (дата звернення: 17.10.2025).
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 01.10.1996 № 8073-X. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n315> (дата звернення: 17.10.2025).
7. Олена, К. Наука в Чорнобилі: окупація, відновлення та виклики майбутнього. *КУНШТ*. URL: <https://www.kunsht.com.ua/articles/наука-v-chornobili-okupaciya-vidnovlennya-ta-vikliki-majbutnogo> (дата звернення: 17.10.2025).
8. Повномасштабна війна росії проти України. *Державне спеціалізоване підприємство «Чорнобильська АЕС»*. URL: <https://chnpp.gov.ua/ua/about/history-of-the-chnpp-2/povnomasshtabna-viina-rosii-proti-ukrainy> (дата звернення: 17.10.2025).
9. Річниця аварії на АЕС у Фукусімі: які висновки стануть у пригоді Україні?. *Українська Енергетика*. URL: <https://ua-energy.org/uk/posts/richnytsia-avarij-na-aes-u-fukusimi-iaki-vysnovky-stanut-u-prihodi-ukraini> (дата звернення: 17.10.2025).
10. Information on the Great East Japan Earthquake. Radionuclides in food. URL: https://www.mhlw.go.jp/stf/english/2011eq_food_0001.html (дата звернення: 17.10.2025).
11. Ржеутська Л. Перша сонячна електростанція біля ЧАЕС до цих пір не працює. *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/перша-сонячна-електростанція-в-чорнобилі-до-цих-пір-не-працює/a-43552674> (дата звернення: 17.10.2025).
12. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27.02.1991 № 791-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text> (дата звернення: 17.10.2025).
13. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 17.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПРАВОВИХ КРИТЕРІЇВ НАДАННЯ ДОПУСКУ ДО ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

SYSTEMATIZATION OF LEGAL CRITERIA FOR GRANTING ACCESS TO STATE SECRETS

Романенко І.В., к.ю.н.,

доцент кафедри загальноправових дисциплін

Національна академія Служби безпеки України

orcid.org/0000-0002-2167-0834

У статті досліджено правовий механізм допуску до державної таємниці, який є одним з ключових елементів системи державної безпеки України. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю удосконалення правової регламентації забезпечення охорони державної таємниці в умовах гострого посилення загроз під час Війни за Незалежність України. Основною метою статті є здійснення систематизації та адміністративно-правового аналізу критеріїв надання допуску до державної таємниці, що слугуватиме теоретичним підґрунтям для уніфікації правозастосовної практики.

На основі проведеного аналізу систематизовано правові критерії надання допуску шляхом їх поділу на три основні категорії: позитивні (обов'язкові), негативні (обмежувальні) та фактори, що підлягають правовій оцінці (умовно допустимі/дискреційні). Актуалізовано прогалини законодавства у сфері позитивних критеріїв, зокрема, зважаючи на пріоритет національної безпеки в умовах повномасштабної збройної агресії РФ, обґрунтовано нагальну необхідність доповнення законодавства заборонаю надання допуску особі, яка має громадянство (підданство) держави, визнаної державою-агресором. При аналізі негативних (безумовних) критеріїв особливу увагу приділено дещо неточному формулюванню щодо сприяння діяльності іноземної держави, що завдає шкоди інтересам національної безпеки України. Наголошується, що відсутність чіткої дефініції змісту сприяння та ступеня шкоди створює правову невизначеність, ускладнює належне обґрунтування правової позиції СБ України. Стосовно критерію щодо участі в діяльності заборонених об'єднань, зроблено висновок про необхідність врахування відповідної заборони у судовому порядку саме з підстав протиправного характеру цілей та дій громадських об'єднань чи політичних партій.

У межах дослідження умовно допустимих (дискреційних) факторів, які є предметом адміністративного розсуду СБ України, запропоновано чітко визначити критерій «постійне проживання за межами України» як проживання в іноземній державі впродовж періоду, що перевищує один рік, за винятком випадків, коли це зумовлено діяльністю в інтересах України. Крім того, обґрунтовано необхідність оцінки суттєвості та характеру повідомлених громадянином недостовірних відомостей, наголошуючи, що виявлені невідповідності мають бути критичними та мати безпосередній вплив на ризики, пов'язані з доступом до секретної інформації.

Практичне значення одержаних результатів полягає у формулюванні конкретних, науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства, спрямованих на підвищення ефективності режиму секретності та оптимізації балансу між публічними інтересами держави і конституційними правами особи.

Ключові слова: критерії допуску до державної таємниці; дискреційні повноваження; державна безпека; СБ України; громадянство; тимчасово окупована територія.

The article examines the legal mechanism of access to state secrets, which is one of the key elements of the state security system of Ukraine. The relevance of the study is due to the need to improve the legal regulation of ensuring the protection of state secrets in the conditions of sharply increasing threats during the War of Independence of Ukraine. The main purpose of the article is to systematize and conduct an administrative-legal analysis of the criteria for granting access to state secrets, which will serve as a theoretical basis for the unification of law enforcement practice.

Based on the analysis, the legal criteria for granting access are systematized by dividing them into three main categories: positive (mandatory), negative (restrictive) and factors subject to legal assessment (conditionally permissible/discretionary). The gaps in the legislation in the area of positive criteria are updated, in particular, taking into account the priority of national security in the conditions of full-scale armed aggression of the Russian Federation, the urgent need to supplement the legislation with a ban on granting admission to a person who has the citizenship (nationality) of a state recognized as an aggressor state is substantiated. When analyzing the negative (unconditional) criteria, special attention is paid to the somewhat inaccurate formulation regarding the facilitation of the activities of a foreign state that harms the interests of the national security of Ukraine. It is emphasized that the lack of a clear definition of the content of facilitation and the degree of harm creates legal uncertainty, complicates the proper substantiation of the legal position of the Security Service of Ukraine. Regarding the criterion regarding participation in the activities of prohibited associations, the conclusion is made about the need to take into account the relevant prohibition in court precisely on the grounds of the unlawful nature of the goals and actions of public associations or political parties.

Within the framework of the study of conditionally permissible (discretionary) factors that are subject to the administrative discretion of the Security Service of Ukraine, it is proposed to clearly define the criterion of "permanent residence outside Ukraine" as residence in a foreign state for a period exceeding one year, except in cases where this is due to activities in the interests of Ukraine. In addition, the need to assess the materiality and nature of the inaccurate information reported by a citizen is substantiated, emphasizing that the identified inconsistencies must be critical and have a direct impact on the risks associated with access to classified information.

The practical significance of the results obtained lies in the formulation of specific, scientifically substantiated proposals for improving legislation aimed at increasing the effectiveness of the secrecy regime and optimizing the balance between the public interests of the state and the constitutional rights of the individual.

Key words: criteria for admission to state secrets; discretionary powers; state security; Security Service of Ukraine; citizenship; temporarily occupied territory.

Постановка проблеми. В умовах правового режиму воєнного стану та посилення зовнішніх і внутрішніх загроз особливої ваги набуває вдосконалення забезпечення охорони державної таємниці та, безпосередньо, правового механізму допуску громадян до державної таєм-

ниці (далі – допуск). Недоліки цього правового режиму потенційно створюють системні загрози для функціонування органів державної влади, ускладнюють ефективну кадрову політику та можуть призвести до несанкціонованого розголошення відомостей, що становлять державну

таємницю, підриваючи оборонну спроможність та загрожуючи національним інтересам.

Систематизація правових критеріїв надання допуску до державної таємниці сприятиме підвищенню ефективності режиму секретності та оптимізації балансу між публічними інтересами держави та правами особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тика правового режиму охорони державної таємниці та адміністративно-правових засад допуску є предметом уваги багатьох вітчизняних науковців-юристів. Значний внесок у розвиток цієї галузі права, зокрема у дослідженні питань запобігання порушенням та вдосконалення порядку допуску, зроблено у працях А.М. Благодарного, О.Г. Семенюка, О.Г. Середи, Т.В. Красюк, М.Д. Денисовського, І.О. Томчука, Г.Є. Сівіцької [1-4] та інших. Однак, попри значну увагу до загальних аспектів режиму секретності, питання комплексної систематизації та адміністративно-правового аналізу критеріїв-обмежувачів у процедурі допуску до державної таємниці залишається поза належною увагою вітчизняної юридичної науки. Актуальність дослідження полягає у необхідності усунення теоретичних прогалин для забезпечення єдності правозастосовної практики та підвищення рівня законності процедури надання допуску.

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є здійснення систематизації та адміністративно-правового аналізу критеріїв надання та відмови у наданні допуску до державної таємниці, що слугуватиме теоретичним підґрунтям для уніфікації правозастосовної практики. Для досягнення поставленої мети визначено наступні завдання: систематизувати правові критерії допуску до державної таємниці, виділивши: позитивні (обов'язкові), негативні (обмежувальні/безумовні) та умовно допустимі (дискреційні) фактори; охарактеризувати складові кожного з виділених видів критеріїв; на підставі проведеного адміністративно-правового аналізу обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України у сфері охорони державної таємниці з метою усунення правової невизначеності.

Виклад основного матеріалу.

Правовідносини у сфері допуску до державної таємниці доцільно визначити як сукупність взаємопов'язаних правових приписів у сфері забезпечення охорони державної таємниці, що регламентують порядок надання, оформлення та скасування особі спеціального права на ознайомлення та провадження діяльності, безпосередньо пов'язаної з державною таємницею.

Специфіка правового режиму такого допуску зумовлена імперативом захисту національної безпеки. Ключовим завданням допуску до державної таємниці є обмеження кола осіб, обізнаних з державною таємницею, та унеможливлення допуску тих осіб, дії яких можуть спричинити несанкціоноване розголошення державної таємниці.

Обмеження кількості громадян України, допущених до державної таємниці, реалізується шляхом виокремлення з усього штату установи тільки тих посад, перебуваючи на яких, під час своєї діяльності, працівникам дійсно необхідно використання відомостей, які містять державну таємницю. У межах визначеної таким чином чисельності громадян, необхідної для виконання державних завдань, пов'язаних з використанням секретної інформації, відбувається реалізація наступного етапу оформлення допуску – визначення осіб, які відповідають встановленим законом критеріям. Такі критерії закріплені в статтях 22 та 23 Закону України «Про державну таємницю» [5].

Проведений аналіз зазначених правових приписів дає підстави для здійснення систематизації відповідних норм залежно від наявності або відсутності у громадянина певних характеристик, які набувають юридичного значення для прийняття рішення про допуск до державної таємниці, зокрема:

- позитивні (обов'язкові) критерії відповідності для надання допуску;
- негативні (обмежувальні) критерії, що є безумовною підставою відмови у допуску;
- фактори, що підлягають правовій оцінці при прийнятті рішення про допуск (умовно допустимі/дискреційні фактори).

Детальне розкриття визначених категорій доцільно розпочати з аналізу позитивних критеріїв, оскільки вони формують імперативний базис для надання допуску.

1. Позитивні (обов'язкові) критерії відповідності для отримання допуску. Законодавство до них відносить: громадянство України, дієздатність та наявність згоди громадянина на вступ у правовідносини з державою у сфері охорони державної таємниці. Проаналізуємо зміст цих вимог.

Законом передбачено надання допуску до державної таємниці виключно *громадянам України*. Тобто з загальної категорії фізичних осіб виключено іноземців та осіб без громадянства. Ім, у виняткових випадках, на підставі міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або письмового розпорядження Президента України (з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки України на підставі пропозицій РНБО України) надається доступ до державної таємниці. Також, з загальної категорії іноземців та осіб без громадянства, виокремлено тих, кого прийнято на військову службу за контрактом до ЗСУ, Державної спеціальної служби транспорту та Національної гвардії України. Для цієї категорії негромадян України порядок надання відповідного доступу визначає КМ України.

Слід зауважити, що Закон України «Про державну таємницю» визначає обов'язковою умовою саме наявність громадянства України, при цьому не передбачає наявність громадянства іншої країни як підставу, яка унеможливило б надання допуску. Однак, в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, ця прогалина набуває критичної ваги. Зважаючи на пріоритет національної безпеки, існує нагальна необхідність доповнення законодавства абсолютною (безумовною) заборобою надання допуску до державної таємниці особі, яка має громадянство (підданство) іноземної держави, визнаної відповідно до чинного законодавства державою-агресором.

Важливим також є правильне розуміння статусу осіб, які проживають, або проживали на тимчасово окупованій території України і набули громадянство російської федерації. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [6] – примусове автоматичне набуття громадянства України, які проживають на ТОТ, громадянства рф не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України. Таким чином, лише факт наявності паспорту рф, виданого на ТОТ не є перешкодою для отримання допуску до державної таємниці, якщо особа має статус громадянина України.

Дієздатність та вік. Стаття 22 Закону України «Про державну таємницю» передбачає можливість надання допуску до державної таємниці всіх ступенів секретності *дієздатним громадянам віком від 18 років*. В окремих випадках, які визначаються міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, за погодженням із СБ України, допуск до державної таємниці зі ступенями секретності «цілком таємно» та «таємно» може надаватися громадянам віком від 16 років, а віком від 17 років – також до державної таємниці із ступенем секретності «особливої важливості».

Таким чином, забороняється надавати допуск до державної таємниці громадянам з обмеженою дієздатністю та недієздатним, а з загальної групи громадян з повною дієздатністю Закон виключає тих, які набули її відповідно до норм Цивільного кодексу України, що надають повну дієздатність неповнолітній особі: у зв'язку з реєстрацією

шлюбу; яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; особі, яка записана матір'ю або батьком дитини [7, ст. 35].

Для надання допуску необхідна згода громадянина на вступ у правовідносини з державою у сфері охорони державної таємниці. Така згода висловлюється шляхом підписання письмового зобов'язання громадянина України в зв'язку з допуском до державної таємниці, яке передбачає згоду на визначені законом обмеження прав та підтвердження його ознайомлення з мірою відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони державної таємниці.

Водночас, повний адміністративно-правовий аналіз допуску неможливий без дослідження наступної категорії – *негативних (обмежувальних) критеріїв, які є безумовними підставами для відмови у наданні допуску*.

Ця категорія вимог до громадянина визначає критерії, які мають бути обов'язково відсутні у громадянина, без можливості застосування адміністративного розсуду зі сторони СБ України, як органу, який має право вирішувати питання надання або відмови в наданні допуску до державної таємниці. До них слід віднести: непридатність за станом здоров'я; судимість за злочини та кримінальні правопорушення визначеної категорії; факти співпраці з іноземними суб'єктами на шкоду інтересам національної безпеки та причетність до діяльності заборонених законом об'єднань.

Щодо *непридатності за станом здоров'я*, слід зазначити *Перелік психічних захворювань (розладів)*, які можуть завдати шкоди охороні державної таємниці, і за наявності яких громадянини допуск до державної таємниці не надається (скасовується), затверджений спільним наказом МОЗ України та СБ України, нова редакція якого набула чинності у серпні 2025 року [8]. Зазначений акт передбачає як конкретні різновиди психічних захворювань, які виключають надання допуску, так й ті, щодо яких визначено особливості надання (скасування) допуску до державної таємниці. Так, деякі психічні розлади можуть бути скороминуці, отже питання щодо наявності чи відсутності протипоказань для виконання робіт, пов'язаних з допуском до державної таємниці, вирішується індивідуально лікарем-психіатром після виходу особи з хворобливого стану; інші не виключають отримання допуску в разі стійкої ремісії (більше 5 років).

Судимість за злочини та кримінальні правопорушення визначеної категорії. Закон України «Про державну таємницю» обмежує можливість допуску для громадян, як мають судимість за тяжкі або особливо тяжкі злочини або за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111-1 КК України «Колабораційна діяльність», не погашеної чи не знятої в установленому порядку. На нашу думку, до цих обставин доцільно також додатково віднести знаходження громадянина під час його перевірки у зв'язку з допуском до державної таємниці під слідством за такі злочини чи кримінальне правопорушення. Навіть наявність обвинування створює очевидні ризики компрометації.

Факти співпраці з іноземними суб'єктами на шкоду інтересам національної безпеки. Законодавець сформулював відповідну норму як сприяння діяльності іноземної держави, іноземної організації чи їх представників, а також окремих іноземців чи осіб без громадянства, що завдає шкоди інтересам національної безпеки України. На наше переконання, це формулювання є дещо оціночним та розмитим і може, з одного боку, спричинити порушення прав громадян (у разі необґрунтованої відмови в наданні допуску), а з іншого – залишитися поза належною увагою при вирішенні питання про надання допуску. Наразі залишається невизначеним, у чому саме полягає зміст сприяння і який саме ступінь шкоди має бути завдано, щоб громадянину було правомірною відмовлено у наданні допуску

до державної таємниці. Це критично важливе питання, оскільки відмова в наданні допуску до державної таємниці може бути оскаржена в судовому порядку, де вимагається належне обґрунтування правової позиції суб'єкта владних повноважень.

Причетність до діяльності заборонених законом об'єднань. Законодавство про державну таємницю обмежує допуск громадян у разі їх участі в діяльності політичних партій та громадських організацій, діяльність яких заборонена у порядку, встановленому законом.

Правове регулювання діяльності політичних партій та об'єднань громадян здійснюється відповідно до спеціальних законів, які містять практично ідентичні положення щодо обмежень утворення та функціонування. На наше переконання, для правомірного застосування зазначеної підстави відмови у наданні допуску необхідно доведення факту участі особи у діяльності громадських об'єднань або політичних партій, які саме заборонені за рішенням суду, а не тих, яким було лише відмовлено у реєстрації. Виходячи з адміністративно-правової сутності даного критерію, рішення суду про заборону повинно ґрунтуватися саме на протиправному характері діяльності, програмних цілей та дій відповідного об'єднання, забезпечуючи законність обмеження конституційних прав громадян.

3. *Фактори, що підлягають правовій оцінці при прийнятті рішення про допуск (дискреційні фактори або умовно допустимі фактори)*. До цієї категорії вимог відносимо ті, які залишають можливість адміністративного розсуду при прийнятті рішення щодо надання допуску. Це: *намір або факт постійного проживання за межами України*; факти неналежного виконання обов'язків щодо збереження державної таємниці; подання недостовірних відомостей.

Намір або факт постійного проживання за межами України. До цього критерію законодавець відносить як постійне проживання громадянина за кордоном так і оформлення ним документів на виїзд для постійного проживання за кордоном. Слід зауважити, що законодавство у сфері державної таємниці не містить визначення чи конкретних ознак поняття «постійного проживання». Пропонуємо для конкретизації підстав для відмови у наданні допуску, визначити постійне місце проживання громадянина за кордоном як проживання в іноземній державі впродовж періоду, що перевищує один рік, за винятком випадків, коли таке проживання зумовлено його діяльністю в інтересах України та у межах виконання службових обов'язків.

Факти неналежного виконання обов'язків щодо збереження державної таємниці. Закон надає право відповідним органам індивідуально підходити до вирішення питання щодо можливості надання допуску у разі наявності факту невиконання обов'язків щодо збереження державної таємниці, яка довірена або довірялася раніше, враховуючи характер допущених громадянином порушень режиму секретності, їх наслідків, ефективності вжитих стосовно нього заходів. В першу чергу, до таких заходів відноситься притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 212-2 КУпАП [9]. Також, оцінюються факти притягнення до дисциплінарної відповідальності.

Подання недостовірних відомостей. Дискреційні повноваження СБ України поширюються й на прийняття рішення про надання або відмову у наданні допуску до державної таємниці за підставою повідомлення громадянином недостовірних відомостей про себе під час оформлення допуску. Слід зазначити, що виявлення будь-якої неправдивої (недостовірної) інформації серед поданих громадянином відомостей може бути формальною підставою для відмови. Однак, з адміністративно-правової точки зору, для правомірного застосування даної підстави необхідна оцінка суттєвості та характеру виявлених невід-

повідностей. Недостовірність повинна бути критичною та мати безпосередній вплив на ризики, пов'язані з доступом до секретної інформації, а не стосуватися незначних чи технічних помилок. Обсяг дискреції СБ України у цій сфері має бути чітко визначений для забезпечення об'єктивності та ефективності рішення.

Висновки. Здійснена систематизація та адміністративно-правовий аналіз критеріїв надання та відмови у наданні допуску до державної таємниці дозволив обґрунтувати низку наукових положень та практичних рекомендацій. Так, удосконалено підхід до класифікації правових критеріїв допуску до державної таємниці шляхом їх поділу на три групи: позитивні (обов'язкові) критерії відповідності для надання допуску; негативні (обмежувальні) критерії, що є безумовною підставою відмови у допуску та фактори, що підлягають правовій оцінці при прийнятті рішення про допуск (умовно допустимі/дискреційні фактори).

Актуалізовано прогалини законодавства у сфері позитивних критеріїв. Зважаючи на пріоритет національної безпеки в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації, обґрунтовано необхідність доповнення законодавства абсолютною заборonoю надання допуску особі, яка має громадянство (підданство) держави, визначеної державою-агресором.

Визначено адміністративно-правову неточність ключових негативних (обмежувальних) критеріїв. Зокрема, встановлено дещо розмитий характер формулювань щодо сприяння іноземним суб'єктам на шкоду національній безпеці, що створює ризики як порушення прав громадян так і ризики завдання шкоди національній безпеці, у разі недооцінки такої діяльності.

Сформульовано пропозиції щодо усунення правової невизначеності у застосуванні умовно допустимих (дискреційних) факторів – запропоновано визначення критерію «постійне проживання за межами України» як проживання в іноземній державі понад один рік, якщо таке проживання не пов'язане з діяльністю в інтересах України.

Наголошено на необхідності встановлення критеріїв суттєвості та характеру недостовірних відомостей, виявлення яких є підставою для відмови у наданні допуску.

Подальші наукові дослідження у цьому напрямі можуть бути зосереджені на розробці науково обґрунтованих методичних рекомендацій щодо оцінки критеріїв дискреційного характеру (зокрема, щодо суттєвості недостовірних відомостей та ступеня шкоди від співпраці з іноземними суб'єктами на шкоду національним інтересам України), а також на комплексному аналізі судової практики оскарження рішень про відмову у наданні або скасування допуску до державної таємниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Благодарний А. М. Запобігання адміністративним порушенням законодавства про державну таємницю. *Національна безпека: право та економіка*. 2024. № 1. С. 6–13. DOI: <http://doi.org/10.51369/3083-5917-2024-1-1>
2. Семенюк О. Г. Допуск до державної таємниці як різновид діяльності держави з надання адміністративних послуг. *Інформація і право*. 2017. № 3 (22). С. 94–100. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.3\(22\).273058](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.3(22).273058)
3. Середа О. Г., Красюк Т. В. Розірвання трудового договору у разі скасування допуску до державної таємниці: проблемні питання. *Право та інновації*. 2022. № 2 (38). С. 57–63. DOI: [10.37772/2518-1718-2022-2\(38\)-7](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-2(38)-7)
4. Денисовський М. Д., Томчук І. О., Сівіцька Г. Є. Охорона державної таємниці під час кримінального провадження. *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 99–104. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.5.14>
5. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення 21.10.2025)
6. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення 20.10.2025)
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 20.10.2025)
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) від 07.12.1984 р. № 8073-X / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text> (дата звернення 20.10.2025)
9. Про затвердження Переліку психічних захворювань (розладів), які можуть завдати шкоди охороні державної таємниці, і за наявності яких громадянинові допуск до державної таємниці не надається (скасовується): затверджено Наказ Міністерства охорони здоров'я України, Служби безпеки України 20 червня 2025 року № 987/235 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1048-25#Text> (дата звернення 20.10.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

РОЗВИТОК ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ РОЗВИТКУ ПРАВА ЄС

GENERAL ASPECTS OF REGULATION OF PERSONAL DATA PROTECTION: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF EUROPEAN AND UKRAINIAN LEGISLATION

Тимошенко О.А., к.ю.н., доцент,
професор кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

orcid.org/0000-0003-0006-1949

Стаття пропонує аналіз загальних положень правового інституту захисту персональних даних у праві Європейського Союзу та України з акцентом на структуруючі елементи режиму: дефініції, сферу дії (матеріальну й територіальну), принципи оброблення, правові підстави, права суб'єкта персональних даних, підзвітність володільця/розпорядника, інституційну архітектуру нагляду, санкційний механізм та правила транскордонних передавань. Дослідження виходить із того, що Загальний регламент про захист даних (GDPR) виступає як загальний закон для всієї екосистеми персональних даних, тоді як нові європейські інструменти – Регламент (ЄС) 2025/327 про Європейський простір даних про здоров'я (EHDS) та Регламент (ЄС) 2023/2854 («Data Act») – діють як спеціальні закони у відповідних доменах, не змінюючи базових вимог законності, прозорості, мінімізації та підзвітності. Автор показує, що українське законодавство відтворює значну частину європейських засад (законність, цільове обмеження, точність, безпека), однак потребує нормативного підсилення у площинах підзвітності як автономного обов'язку (реєстри операцій, політики збереження/видалення, оцінки впливу, повідомлення про інциденти, «приватність за задумом/за замовчуванням»), деталізації мінімізації та строків зберігання, доктринально вивіреного тесту «законного інтересу», процесуалізації прав суб'єкта персональних даних (перенесення, стирання/«право на забуття», заперечення, гарантії щодо автоматизованих рішень), а також уніфікації триади транскордонних передавань («адекватність – належні гарантії – винятки»). Окремо обґрунтовано, що наглядово-санкційна модель GDPR із повним циклом засобів впливу та шкалою пропорційності забезпечує дієвий ефект. На цьому тлі імплементація законопроекту № 8153 розглядається як ключ до конвергенції з правом ЄС: термінологічне узгодження, закріплення підзвітності, посилення повноважень наглядового органу, типізація складів порушень і запровадження стримувальних адміністративних штрафів, а також секторальна синхронізація з EHDS та «Data Act». Практичний результат полягає у формуванні доказової, ризик-орієнтованої моделі відповідності, здатної підвищити реальний рівень захисту приватності, правову визначеність для учасників оброблення та створити передумови для майбутньої оцінки адекватності у відносинах Україна – ЄС.

Ключові слова: персональні дані, Загальний регламент про захист даних (GDPR), принципи оброблення, підзвітність, права суб'єкта персональних даних, законний інтерес, транскордонні передавання, нагляд і санкції, Європейський простір даних про здоров'я (EHDS), Регламент «Data Act», законопроект № 8153.

The article offers a comparative legal analysis of the general provisions of the personal-data protection regime in European Union and Ukrainian law, focusing on its structuring elements: definitions, scope (material and territorial), processing principles, legal bases, data-subject rights, accountability of controllers/processors, the institutional architecture of supervision, the sanctions mechanism, and rules on cross-border transfers. The study proceeds from the premise that the General Data Protection Regulation (GDPR) functions as the overall framework for the personal-data ecosystem, while the newer EU instruments – the European Health Data Space Regulation (Regulation (EU) 2025/327, EHDS) and the Data Act (Regulation (EU) 2023/2854) – operate as sector-specific and horizontal instruments in their respective domains without displacing the baseline requirements of lawfulness, transparency, minimisation, and accountability. The analysis shows that Ukrainian legislation reproduces a significant part of the European tenets (lawfulness, purpose limitation, accuracy, security) but requires normative strengthening of accountability as an autonomous duty (records of processing, retention/erasure policies, impact assessments, breach notification, privacy by design/default), fuller detailing of minimisation and storage-limitation standards, a doctrinally sound legitimate-interest test, proceduralisation of data-subject rights (portability, erasure/"right to be forgotten", objection, safeguards for automated decision-making), and harmonisation of the cross-border transfer triad (adequacy – appropriate safeguards – derogations). The article further argues that the GDPR's supervisory-sanction model – combining a complete set of corrective powers with a graduated scale of proportionate, effective and dissuasive administrative fines – ensures practical effectiveness. Against this backdrop, the implementation of Draft Law No. 8153 is framed as the key vehicle of convergence with EU law: terminological alignment, entrenchment of accountability, strengthening of the supervisory authority's powers, typification of infringements and the introduction of dissuasive fines, as well as sectoral synchronisation with the EHDS and the Data Act. The practical result is an evidence-based, risk-oriented compliance model capable of enhancing the real level of privacy protection, legal certainty for processing actors, and the preconditions for a future EU adequacy assessment in EU – Ukraine relations.

Key words: personal data, GDPR, processing principles, accountability, data-subject rights, legitimate interest, cross-border transfers, supervisory authorities, administrative fines, European Health Data Space (EHDS), Data Act, Draft Law No. 8153 (Ukraine).

Постановка проблеми. Нині проблематика захисту права на приватність має системний і міждисциплінарний характер, оскільки цифровізація соціально-економічних процесів зумовлює експоненційне зростання масивів персональних даних, що циркулюють між приватним і публічним секторами та виходять за юрисдикції конкретних держав. Така ситуація вимагає підвищену увагу до врегулювання відносин, пов'язаних із збереженням, обробкою, використанням, захистом персональних даних: від чіткості дефініцій і принципів обробки – до реальної підзвітності володільців/розпорядників, ефективності наглядових механізмів і дієвості процесуальних гарантій для суб'єктів

персональних даних. Відправною точкою сучасної європейської моделі виступає Загальний регламент про захист даних (GDPR), що набув чинності 25 травня 2018 року та заклав екстериторіальні стандарти поведінки з персональними даними для глобальних обробників [1].

Для України, що послідовно реалізує курс на європейську інтеграцію, означений вектор передбачає не лише формальне імплементацію «загальної частини» GDPR у національне законодавство, а й методичне зближення з новими секторальними та горизонтальними інструментами ЄС, зокрема з EHDS та Data Act. Відповідно триває оновлення законодавства України про захист персональ-

них даних, спрямоване на гармонізацію з GDPR, підвищення рівня підзвітності, безпеки обробки та якості транскордонних передавань. У такому контексті наше дослідження зосереджується на загальних аспектах регулювання: понятійно-категоріальному апараті, принципах і правових підставах обробки, матеріальній і територіальній дії, правах суб'єкта персональних даних, підзвітності володільців/розпорядників та інституційній архітектурі нагляду – із системним порівнянням між правом ЄС (GDPR у взаємодії з EHDS та Data Act) і чинним/реформованим правом України. Такий підхід дає змогу ідентифікувати рівень нормативної конвергенції та виокремити «вузли» гармонізації, критично важливі для охорони здоров'я, функціонування державних реєстрів і розвитку цифрових ринків даних. Тому актуальність тематики цього наукового дослідження, насамперед, визначається загальною активізацією імплементаційних та гармонізаційних механізмів удосконалення законодавства України, центральне місце в яких займає правовий інститут персональних даних, їх обробки, використання, захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юридичній літературі тематика цієї наукової праці є недостатньо дослідженою. Окремі аспекти правового забезпечення персональних даних становили предмет наукового пошуку таких вітчизняних вчених як І.М. Гордієвський, О.А. Заярний, А. Козинець, О. Орлюк, А. Погребна, О.В. Солодовник та ін., проте інтенсивність розвитку персональних даних, їх людиноцентричність та чутливість вимагають осучаснення наукових досліджень, а також вироблення ефективних науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення як правового забезпечення персональних даних, так і практики їх захисту, в тому числі крізь призму відповідних порівняльно-правових досліджень.

Метою статті є критичний аналіз стану правового забезпечення персональних даних в Україні та ЄС, обґрунтування шляхів посилення адаптованості вітчизняного правового забезпечення персональних даних до права ЄС. Задля ефективного досягнення мети пропонуємо окреслити наступні завдання наукового дослідження: 1) охарактеризувати специфіку сучасного етапу розвитку правового забезпечення персональних даних в Україні та ЄС; 2) визначити вектори адаптації законодавства України до правових стандартів ЄС в сфері захисту персональних даних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після набрання чинності GDPR у правовій системі Європейського Союзу відбувається інтенсивна нормотворча активізація, спрямована як на галузеву конкретизацію режимів обробки даних, так і на горизонтальне унормування їх обігу. Насамперед Регламент (ЄС) 2025/327 про Європейський простір даних про здоров'я (European Health Data Space, EHDS), офіційно оприлюднений 5 березня 2025 року та такий, що набрав чинності 26 березня 2025 року, встановлює детальну нормативну модель первинної обробки електронних медичних даних (надання медичної допомоги) та вторинної обробки (наукові дослідження, формування публічної політики, регуляторні/наглядові цілі) [2]. Регламент імплементує інституційний механізм через створення компетентних органів доступу до даних (Health Data Access Bodies) із адміністративно-процедурними повноваженнями щодо надання дозволів на вторинне використання, встановлює вимоги до правових підстав доступу та використання, процедурні гарантії заявників і володільців наборів даних, а також технічні й організаційні заходи безпеки. У межах EHDS інституціоналізовано трансєвропейські платформи MyHealth@EU (для транскордонного обміну з метою надання медичної допомоги) та HealthData@EU (для вторинного використання даних), що функціонують на засадах сумісності та стандартизації. EHDS застосовується без шкоди для

Загального регламенту про захист даних: GDPR виконує роль загального закону щодо персональних даних, тоді як EHDS є спеціальним законом у сфері даних про здоров'я, передбачаючи, обов'язки щодо анонімізації, обмеження цілей, мінімізації даних, контролю доступу та обліку операцій обробки.

Регламент (ЄС) 2023/2854 («Data Act») є горизонтальним актом прямої дії, який установлює гармонізовані правила справедливого доступу до даних та їх використання у відносинах між бізнесом і споживачами, між суб'єктами господарювання, а також між бізнесом і публічною владою. Регламент охоплює, зокрема, дані, згенеровані пов'язаними послугами, і визначає суб'єктний склад (надавач даних, користувач даних, постачальник послуг обробки даних), імперативні вимоги до доступу (недискримінаційність, розумність, прозорість умов), перелік несправедливих договірних умов (які вважаються недійсними), а також обов'язки щодо «перемикання» між постачальниками хмарних послуг та вимоги до інтероперабельності й технічної доступності інтерфейсів/АПІ. Будь-які операції з персональними даними в межах «Data Act» допустимі лише за наявності належної правової підстави й дотримання всіх гарантій приватності. Регламент починає застосовуватися з 12 вересня 2025 року, доповнюючи, а не замінюючи, європейський режим захисту персональних даних [3].

Право на приватність і, кореспондуюче до нього, право на захист персональних даних має конституційне закріплення, зокрема у положеннях ст. 32 Конституції України, де встановлено загальну заборону втручання в особисте й сімейне життя, окреслюючи допустимі межі такого втручання виключно у випадках, передбачених Конституцією [4]. Такий підхід у своїх засадничих рисах узгоджується з міжнародними стандартами захисту приватності та персональних даних, однак як норма прямої дії він потребує подальшої законодавчої конкретизації на рівні спеціального регулювання. З огляду на необхідність врегулювання, був ухвалений Закон України «Про захист персональних даних», який закріпив системні засади правового режиму оброблення, визначив суб'єктний склад (володільці та розпорядники), права суб'єктів персональних даних та інструменти контролю й нагляду [5].

Проте правове забезпечення персональних даних в Україні на сьогодні має в певній мірі застарілий характер та не позбавлене системи юридико-технічних недоліків. Зокрема, цілком вірними є критичні зауваження Г. Саттона та А. Погребної щодо правової моделі захисту персональних даних в Україні. Г. Саттон підкреслює насамперед надмірний «реєстраційно-формальний» характер захисту, внутрішню колізійність норм, невизначеність ролей володільця та розпорядника персональних даних, суперечливість вимог до згоди й слабкість санкційної рамки, що робить закон «важким для виконання» [6, с. 39-45]. А. Погребна, зі свого боку, окреслює програму доопрацювань, які є нагальними та практично витребуваними, а саме: а) уніфікація дефініцій і кодифікація принципів оброблення персональних даних; б) удосконалення процесуальності та реальної забезпечуваності прав суб'єкта персональних даних; в) запровадження ризик-орієнтованої підзвітності; г) посилення інституційної спроможності наглядового органу; д) подальша гармонізація з європейськими стандартами, що включає в себе вироблення і реалізацію відповідної дорожньої карти [7]. Сукупно ці позиції збігаються у висновку про незавершену інституціоналізацію національного режиму та необхідність переходу від декларативності до ефективної, підзвітної моделі з узгодженими дефініціями і дієвими процедурами.

У відповідь на цю проблематику В. Головенко пропонує власну національну модель, що інтегрує конституційні засади й європейські стандарти, обґрунтовуючи концепт «розподіленого конституційного захисту»: гарантії приват-

ності та захисту персональних даних вибудовуються через системне тлумачення низки положень Конституції, без необхідності окремої «спеціальної» статті [8]. У цій логіці Конституція виконує роль загального закону, тоді як закон про захист персональних даних – спеціального закону, який операціоналізує права суб'єкта, обов'язки володільця/розпорядника, механізми ризик-орієнтованої підзвітності та нагляд. Узагальнюючи, доктринально виправданою є інтегрована модель, що поєднує конституційне ядро з детальним спеціальним регулюванням, узгодженим із європейською парадигмою (зокрема стандартами GDPR. – *Прим. авт.*), що у поєднанні є умовою реальної ефективності та передбачуваності правозастосування.

У контексті попередньо окресленої нормативної динаміки Європейського Союзу підхід О.В. Солодовника до питання посилення правового забезпечення персональних даних в Україні по суті інтерпретує європейську модель захисту персональних даних як правозахисну конструкцію, що виходить із базису фундаментальних прав і високих стандартів приватності та поширює свою дію поза межі ЄС завдяки екстратериторіальним критеріям, в тому числі і на Україну. Ключовою опорою цієї моделі є детально вибудований понятійний апарат і чітке розмежування ролей учасників оброблення, яке супроводжується матеріальними та процесуальними гарантіями для суб'єкта персональних даних і підвищеними стандартами підзвітності для володільця та розпорядника. Науковець робить висновок, що GDPR виконує функцію загального закону для всього масиву персональних даних, формуючи рамкові вимоги законності, прозорості, мінімізації, обмеження метою, безпеки та відповідальності [9, с. 42].

Не можемо не зазначити, що принципи, закріплені у статті 5 GDPR, виконують функцію «скрижалі» правового режиму оброблення персональних даних і задають матеріально-правові обов'язки володільця та розпорядника в кожній окремій операції. Йдеться про законність, справедливість і прозорість; цільове обмеження; мінімізацію; точність; обмеження строків зберігання; цілісність і конфіденційність (безпеку), а також про метапринцип підзвітності, що покладає на володільця обов'язок довести відповідність усім попереднім засадам [1]. У практичній площині це означає необхідність ведення реєстрів операцій, затвердження політик збереження та видалення, періодичного контролю точності й актуальності персональних даних, впровадження належних технічних і організаційних заходів безпеки та забезпечення внутрішнього аудиту.

Спираючись на ідеї М.В. Бема та І.М. Городиського щодо розриву між рівнями регулювання після прийняття GDPR, варто погодитись та додати, що такий розрив в цілому позитивно впливає на практику захисту персональних даних, поєднуючи санкційну та наглядову (превентивну) складові. На переконання вчених, ключова відмінність полягає в архітектурі відповідальності та наглядового забезпечення: у GDPR розділ VI інституалізує незалежні наглядові органи з широким інструментарієм примусових заходів (попередження, догани, обов'язкові приписи щодо приведення операцій у відповідність, видалення/виправлення, заборона оброблення, призупинення передавання до третіх країн, адміністративні штрафи), тоді як розділ VIII формалізує засоби правового захисту, деліктну відповідальність і санкції, встановлюючи чітко типізовані склади порушень і верхні межі штрафів за порушення майже кожної статті регламенту. Така інфраструктура створює реальний дієвий ефект: санкції мають превентивну й стримувальну дію, а нагляд – процесуальну спроможність швидко відновлювати законність [10, с. 241-242]. Натомість, Закон України «Про захист персональних даних» [5] хоч і фіксує базові вимоги до оброблення та кола суб'єктів, проте не забезпечує співмірної з європейською моделлю організації відповідальності, оскільки відсутні деталізовані склади право-

порушень, інструментарій примусу наглядового органу є вужчим, а санкційна рамка – недостатньо стримувальною й прогнозованою.

Позицію М.В. Бема та І.М. Городиського можна звести до висновку про невідповідності, коли чинна українська модель притягнення до відповідальності у сфері захисту персональних даних є реактивною та малоефективною: адміністративна відповідальність, по суті, застосовується лише у випадку невиконання припису Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за результатами перевірки (складання протоколу за ч. 2 ст. 188-39 КУпАП відтерміноване до стадії ігнорування припису) [11]. Науковці проаналізували судову практику, та зробили висновки, що практика таких проваджень поодиноким й здебільшого стосується ненадання суб'єктові доступу до власних персональних даних; а у разі відсутності незаконного поширення або порушення порядку доступу володільцю, як правило, загрожує лише припис [10, с. 246]. Така конфігурація нівелює превентивну й стримувальну функції права, не гарантує належного захисту приватного життя відповідно до статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12] та конституційних приписів, і загалом заохочує формальний, а не ризик-орієнтований захист.

Натомість GDPR закріплює протилежну за логікою модель: розділ VI інституалізує незалежні наглядові органи з широким інструментарієм примусу (попередження, догани, обов'язкові приписи щодо приведення оброблення у відповідність, видалення/виправлення даних, заборона оброблення, призупинення передавання до третіх країн, значні адміністративні штрафи), а розділ VIII детально встановлює засоби правового захисту, підстави відповідальності та санкції. Стаття 83 GDPR типізує порушення й визначає верхні межі штрафів за порушення майже кожної матеріальної та процедурної норми, водночас формулюючи принципи індивідуалізації стягнення [1]. На цьому тлі український закон виглядає надто загальним: невизначеність формулювань та широка дискреція володільця персональних даних у способах організації оброблення ускладнюють побудову дієвої санкційної рамки й не створюють достатнього стримувального ефекту. У результаті, як зауважують автори, можливість накладення стягнення переважно за незаконне поширення персональних даних або за невиконання припису спонукає частину володільців ігнорувати інші обов'язки, розраховуючи на мінімальні наслідки.

Реформа українського законодавства про захист персональних даних за законопроектом № 8153 [13] (прийнятим за основу 20.11.2024 [14]) має характер комплексної імплементації законодавства ЄС та спрямована на усунення системних розривів між національною «загальною частиною» і моделлю GDPR. Таке реформування включає в себе:

- по-перше, уніфікацію правових дефініцій («персональні дані», «обробка», «володільця/розпорядник», «спільні володільці», «спеціальні категорії персональних даних») і узгодження сфери дії з екстратериторіальними критеріями GDPR;

- по-друге, кодифікацію принципів і правових підстав обробки за європейським зразком (законність, справедливість і прозорість; цільове обмеження; мінімізація; точність; обмеження строків зберігання тощо), в тому числі передбачено спеціальний режим для чутливих категорій даних;

- по-третє, розширення та процесуалізацію права суб'єкта персональних даних (доступ, виправлення, стирання/право на забуття), обмеження, перенесення, заперечення, гарантії щодо автоматизованих рішень), закріплюючи вимоги до змісту повідомлення, строків реагування і засобів судового та адміністративного захисту тощо.

– по-четверте, переведення національної моделі з формально-реєстраційної логіки на парадигму підзвітності, тобто фіксацію обов'язку володільця та розпорядника доводити належність обробки до вимог закону;

– по-п'яте, запровадження наглядової та санкційної складових, зокрема посилення інституційної спроможності компетентного органу (Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини), закріплення процесуальних повноважень для інспекцій і приписів, запровадження інструментів негайного припинення неправомірної обробки тощо [15].

Висновки. Враховуючи вище зазначене, ми дійшли наступних висновків:

1) європейська модель захисту персональних даних: вибудована навколо принципів статті 5 GDPR і розширеного каталогу прав суб'єкта, підкріплених підзвітністю

володільця та розпорядника і процесуальною спроможністю наглядових органів (розділи VI, VIII, стаття 83); діє екстериторіально, спирається на триаду транскордонних передавань («адекватність – належні гарантії – винятки»); функціонує як багаторівнева система, у якій GDPR виконує роль загального закону, а спеціальні й горизонтальні акти, такі як, EHDS і Data Act забезпечують дієвий захист;

2) законодавство України потребує адаптації відповідно до стандартів ЄС, особливо в частині: термінологічного узгодження та кодифікації принципів і правових підстав; процесуалізації прав суб'єкта; переходу до підзвітності (реєстри операцій, політики збереження/видалення, приватність за задумом/за замовчування, повідомлення про інциденти); уніфікації режимів транскордонних передавань; а також посилення наглядово-санкційної архітектури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних (Загальний регламент про захист даних, GDPR): Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту і Ради від 27.04.2016. *Офіційний журнал Європейського Союзу*. 2016. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02016R0679-20160504>
2. Про Європейський простір даних про здоров'я (European Health Data Space, EHDS) та внесення змін до Директиви 2011/24/ЄС і Регламенту (ЄС) 2024/2847: Регламент (ЄС) 2025/327 Європейського парламенту і Ради від 11.02.2025. *Офіційний журнал Європейського Союзу*. 2025. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202500327
3. Про гармонізовані правила справедливого доступу до даних та їх використання і про внесення змін до Регламенту (ЄС) 2017/2394 та Директиви (ЄС) 2020/1828 (Data Act): Регламент (ЄС) 2023/2854 Європейського парламенту і Ради від 13.12.2023. *Офіційний журнал Європейського Союзу*. 2023. URL : https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2854/oj/eng?utm_source=chatgpt.com
4. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. 1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
6. Жорж М.; Саттон Г. Аналіз Закону України «Про захист персональних даних» : DGI/DP/expertiseUKR (2012). Страсбург : Рада Європи, 2012. С. 45.
7. Погребна А. Коментар до Закону України «Про захист персональних даних». *Юридичний журнал*. 2010. № 7. URL : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3579>
8. Головченко В. Правові основи захисту персональних даних. *Юридична газета онлайн*. 2018. № 36. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/pravovi-osnovi-zahistu-personalnih-danih.html>
9. Солодовник О.В. Адміністративно-правові засади захисту персональних даних: порівняльний аналіз міжнародних моделей регулювання. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Т. 2. № 4. С. 340–343. URL : <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/338894/327127>
10. Бем М.В., Городиський І.М. Відповідальність за порушення законодавства про захист персональних даних: проблеми відповідності законодавства України вимогам регламенту Європейського Союзу щодо захисту персональних даних (GDPR). *Право України*. 2019. № 2. С. 237–255. URL : <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000976303>
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 18.12.1984 № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
13. Проект Закону України «Про захист персональних даних»: № 8153 від 25.10.2022. Картка законопроекту. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40707>
14. Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про захист персональних даних» від 20.11.2024 № 4065-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4065-IX#Text>
15. Проект Закону України «Про захист персональних даних» від 25.10.2022 р. № 8153. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL : [blob:https://itd.rada.gov.ua/f51523c7-317b-4c21-9514-486bcdcf71da](https://itd.rada.gov.ua/f51523c7-317b-4c21-9514-486bcdcf71da)

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS OF UKRAINE

АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВOPOPУШЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ

**Timashov V.A., Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Administrative, Financial and Information Law
State University of Trade and Economics
orcid.org/0000-0001-8368-8856**

**Kravchenko V.H., PhD in Law,
Senior Lecturer at Department of International Law and Comparative Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
orcid.org/0009-0004-9302-9036**

**Korchenyuk V.I., second year Student
at the Faculty of International Trade and Law
State University of Trade and Economics
orcid.org/0009-0006-4599-6261**

This article considers the issue of committing administrative offenses in the field of land relations, as well as a detailed analysis of the peculiarities of judicial practice in Ukraine. The procedure for bringing to administrative responsibility for violations of land legislation and the powers of bodies authorized to draw up protocols and consider such cases were also examined. Current judicial practice was reviewed, and problematic aspects of law enforcement were identified, in particular, the uneven approach of courts to imposing administrative penalties, which reduces the effectiveness of combating such administrative offenses.

Particular attention was focused on proposing ways to improve legislation and increase the efficiency of administrative responsibility in the field of land relations. Land legislation was recognized as an independent branch of Ukrainian legislation, which is a system of regulatory and legal norms that regulate social relations in the field of land affairs. Modern land legislation began its formation in the 1990s, in order to redistribute land with its transfer to private and collective ownership, as well as to grant the right of use to enterprises, organizations and institutions, in order to create equal conditions for the development of various forms of management. The formation of the above-mentioned legislation was based on the Land Code of Ukraine and the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of December 18, 1990. Later, an updated Land Code was adopted (Law of Ukraine of March 13, 1992 No. 2196-XII). Its tasks were to protect the rights and freedoms of citizens, institutions, organizations, and enterprises on land, prohibit discrimination against one form of land ownership and management, and create conditions for the rational use and protection of land.

The reason for creating a more advanced system of protection and legality of land relations was Article 14 of the Constitution of Ukraine, which states that land is the main national wealth and is under the protection of the state.

A special emphasis was placed on the characteristics of the most common offenses: destruction of boundary signs, unauthorized occupation of land plots, violation of deadlines for the return of temporarily occupied lands or failure to fulfill obligations to bring them into a condition suitable for intended use, failure to comply with the requirements of the state land cadastre, etc.

This article also analyzed in detail the competence and system of the State Geocadastre, local government bodies, and courts in the process of bringing violators to administrative responsibility. It was proposed to create new regulatory documents that would significantly better apply methods of influencing violators in the field of land legislation.

Key words: Land Code, administrative offenses in the field of land legislation, State Geocadastre, land relations, court decisions, analysis of Ukrainian judicial practice, problems of law enforcement against violators, regulatory and legal regulation, Supreme Court, land rights, proposals for improving the judicial system.

У статті розглянуто питання щодо вчинення адміністративних правопорушень у сфері земельних відносин, а також детальний аналіз особливостей судової практики України. Також досліджено порядок притягнення до адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства та повноваження органів, які наділені правом складати протоколи та розглядати такі справи. Було розглянуто актуальну судову практику, виявлено проблемні аспекти правозастосування, зокрема неоднаковий підхід судів до накладення адміністративних стягнень, що зменшують результативність боротьби із такими адміністративними правопорушеннями.

Окрему увагу було зосереджено на пропозиції шляхів удосконалення законодавства та підвищенню ефективності адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин.

Земельне законодавство було визнане самостійною галуззю законодавства України, що являє собою систему нормативно-правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері земельних справ. Сучасне земельне законодавство почало своє формування у 90-х роках минулого століття, для того, щоб відбувся перерозподіл земель з передачею їх у приватну та колективну власність, а також надання права користування підприємствам, організаціям та установам, з метою створення рівних умов розвитку різних форм господарювання. В основу формування зазначеного вище законодавства лягли Земельний кодекс України та Постанова Верховної Ради України від 18 грудня 1990 року. А пізніше вже було ухвалено оновлений Земельний кодекс (Закон України від 13 березня 1992 р. №2196-XII). Його завданнями були охорона прав і свобод громадян, установ, організацій і підприємств на землю, заборона дискримінації однієї з форм власності і господарювання, а також створення умов для раціонального використання та охорони земель.

Приводом для створення більш удосконаленої системи охорони та законності земельних відносин стала ст. 14 Конституції України, де йдеться про те, що земля є основним національним багатством та знаходиться під охороною держави.

Окремий акцент було зроблено на характеристиці найбільш поширених правопорушень: знищення межових знаків, самовільне зайняття земельних ділянок, порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням, недотримання вимог державного земельного кадастру тощо.

Також у цій статті було детально проаналізовано компетенцію та систему органів Держгеокадастру, органів місцевого самоврядування та судів у процесі притягнення порушників до адміністративної відповідальності. Було запропоновано створення нових нормативних документів, в яких буде значно краще застосовано методи впливу на порушників у сфері земельного законодавства.

Ключові слова: Земельний кодекс, адміністративні правопорушення у сфері земельного законодавства, Держгеокадастр, земельні відносини, судові рішення, аналіз судової практики України, проблеми правозастосування до порушників, нормативно-правове регулювання, Верховний Суд, право на землю, пропозиції вдосконалення судової системи.

Problem Statement. The sphere of land relations in Ukraine is one of the main ones that ensures economic development and guarantees citizens' rights to land. However, according to statistics, a large number of administrative offenses indicates the presence of problems in law enforcement, which are repeated systematically. Current legislation cannot always distinguish between administrative offenses in land-related matters, which significantly complicates the work of regulatory bodies and courts. Having analyzed the judicial practice, we can conclude that the norms of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Land Code are applied differently, and therefore this leads to different legal consequences in such cases. This moment can significantly reduce the level of legal certainty and the effectiveness of bringing violators to administrative responsibility. In accordance with all of the above, it can be understood that there is a need for a systematic analysis of judicial practice, identifying gaps in legal regulation, as well as making proposals for its improvement.

Research objective. To analyze in detail the Ukrainian judicial practice in cases of administrative offenses in the field of land relations in order to identify the main aspirations of the courts when considering cases of this category, to determine the reasons for the unequal application of the norms of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and land legislation, to identify typical errors, gaps and conflicts in law enforcement, to assess the effectiveness of existing legal mechanisms for bringing perpetrators to administrative responsibility, and to make and scientifically substantiate proposals for improving legal regulation and ensuring the unity of judicial practice.

State of scientific research on the issue. The analysis of judicial practice in cases of administrative violations in the field of land relations has been carried out more than once by more than one specialist, in particular, Pavlo and Alena Pryguza studied the issue of the problems of renewal of the right to lease land in the legislation and judicial practice of Ukraine. The Supreme Court has also formed a considerable number of conclusions in the field of land relations. The well-known lawyer and independent monitoring expert Kateryna Zhabotynska also studied the issue related to analysis of the state of corruption in the field of land relations. However, the subject of research is developing rapidly and therefore requires additional study, for which purpose this article was written.

Outline of the main material. According to Article 13 of the Constitution of Ukraine, state authorities and local self-government bodies exercise the rights of the owner on behalf of the Ukrainian people within the limits defined by the Constitution of Ukraine [1]. This Article, as well as other regulatory legal acts, regulate relations in the field of land affairs. The legislation has established a special procedure for resolving land disputes, while entities have the right to go to court, to challenge the actions or inaction of state authorities or local self-government bodies. All land disputes can be divided into 4 types:

- 1) disputes related to matters of ownership, disposal and use of land plots;
- 2) administrative-territorial disputes regarding the delimitation of territories, villages, settlements, districts, regions and cities;
- 3) disputes that arise due to the boundaries of land plots, violation of the rules of good neighborliness, as well as the establishment of restrictions on the use of land;
- 4) other disputes that are related to land relations. It is important to point out that when generalizing judicial prac-

tice, we can conclude that courts do not always apply special legislation to land relations when resolving disputes, which subsequently leads to incorrect reasoning and conclusions in court decisions.

A specific analysis of judicial practice should begin with the legal conclusions of the Supreme Court in land disputes. Judge Yan Bernazyuk, during his presentation in the Cassation Administrative Court, spoke about the legal positions of the CAS of the Supreme Court within legal land relations. He drew attention to the Supreme Court's resolution of March 19, 2025 in case No. 852/2a-6/24, which concerns the forced seizure of a land plot [2] for reasons of public necessity: placement and maintenance of facilities and sanitary protection zones related to the extraction of minerals of national importance. The court denied the plaintiff's claims, because according to the decision of the Third Administrative Court of Appeal, the plaintiff did not comply with the procedure established by law for the redemption of the land plot and residential building, because, as the court noted, the defendant was not offered an alternative to housing. It was also decided that the plaintiff is the legal heir even in the absence of a certificate of inheritance, because the inheritance was accepted in fact [3]. After analyzing this resolution, it was concluded that the decision of the Supreme Court is absolutely legitimate and fair. Because if it is necessary to forcibly seize property or land, it is necessary to observe the human rights to private property in order to avoid arbitrariness and injustice. In this case, the defendant was not even offered alternative housing or compensation. Also, according to the Constitution of Ukraine, interference with private property must be thoroughly justified and supported by all necessary guarantees.

Having considered the second court case of the Kyiv-Svyatoshynskyi District Court No. 107985937 dated 12.10.2022, which concerns a statement of claim, where the plaintiff applied to the State Administration of the State Geocadastr in the Kyiv region with a question of providing documentation regarding the registration of a land plot. Her claim was rejected on the grounds that the land plot was not registered in her name as the owner of the property and was transferred to another individual. Following a prolonged judicial process, the plaintiff's claim was satisfied, and the ownership of the land plot by another person was annulled [4]. The court approached this case quite formally, because the residential building and the land plot are the only object of use. Article 120 of the Land Code of Ukraine establishes that an individual who acquires ownership of a residential property is also entitled to the use of the land plot on which it is located [5]. This is a fairly weighty argument in favor of the plaintiff. But on the other hand, the plaintiff did not register the separate right of ownership to the land in time, although she should have. That is why at the time of the village council's decision was issued, her right to the land did not officially exist [6]. But if we consider another option for resolving the case, the plaintiff can file an appeal and rely on Article 120 of the Land Code of Ukraine, as well as emphasize the practice of the Supreme Court, which has repeatedly stated that the transfer of the right to housing entails the right to land. In this case, the plaintiff has high chances in the appeal.

The Supreme Court Resolution No. 592/10260/16 also cannot be ignored, because the relevance of this topic in the modern world impresses even the most experienced specialists. In this case, a dispute arose between the plaintiff, who applied to the Sumy City Council in order to exercise his right to private property in relation to a land plot that is under his

share of the property, after which the Megapolis PE decided to establish the boundaries of this plot. The court dismissed the plaintiff's claim on the grounds that the submitted documents did not comply with the statutory requirements [7]. Having studied this resolution in detail, we can conclude that the right to ownership of land is possible only under the conditions of compliance with all the requirements of the land legislation, therefore, the refusal of the local government body to satisfy this claim is quite legitimate. But on the other hand, this case reveals gaps in the interaction of citizens with the authorities, when due to formal shortcomings in the documents, the implementation of the right to land is actually blocked. If one looks closely, the city council acted within its competence, but such cases often turn into administrative barriers that do not protect the rights of citizens, but only complicate the situation. Especially when it comes to land plots already under existing property, because the owner is given the advantage of registering the land as his private property.

Courts in cases of administrative offenses in the field of land relations are guided by the principle of ensuring legality and justice, i.e. the correct application of the norms of the Code of Administrative Offenses and the norms of land legislation to specific situations; compliance with the requirements of rational land use; and protection of the rights and legitimate interests of users or owners, i.e. the prohibition of sanctions without grounds. The courts also aim to rely on the positions of the Supreme Court, for consistency of decisions, which forms the unity of law enforcement [8]. Regarding the reasons for the uneven application of the norms of the Code of Administrative Offenses and land legislation, one can single out its frequent change or update. This means the addition, change or obsolescence of the norms of the Land Code or laws. After all, judicial practice needs time to adapt in order to function properly. This is evidenced by the speeches of the judges of the Supreme Court [9]. There is also ambiguity in the application of norms. It is often possible to notice cases when disputes are not clearly classified as administrative or civil cases, most often when it comes to ownership or the status of the right of use.

Having carefully examined all the issues specified in the research objective, it can be seen that there are a number of problems that reduce the effectiveness of legal mechanisms in bringing offenders to administrative liability. First, conducting inspections, drawing up protocols, transferring to court - all this takes time, and also the deadlines for filing a claim may not be observed by state bodies, which complicates the process of bringing offenders to justice. Second, when analyzing judicial practice, it was noted that state bodies are not sufficiently aware of their rights and obligations, which also reduces the effectiveness of bringing offenders to justice. Third, the presence of a corruption component in the consideration of cases in court. To resolve these issues, it is first and foremost necessary to strengthen sanctions against offenders, since the majority of administrative penalties are insufficiently severe and do not have sufficient impact on the guilty, especially if the amount that a person will receive in the event of this violation is much larger. If we analyze the Code of Administrative Offenses (Articles 53-56) [11],

we can find only a few fragments related to the land sector, and most of them are in other codes and laws - this point suggests that the systematization and codification of administrative offenses is necessary. Also, information on land cases is scattered across various sources, which significantly complicates work with this category of disputes. Therefore, it is necessary to create a database with all information on land relations available to all citizens of Ukraine, which will significantly reduce the number of inconsistent decisions.

Along with the shortcomings of legal regulation, structural and functional shortcomings of sectoral management are evident, in particular, ineffective interaction, lack of inter-sectoral and inter-regional coordination, the embryonic state of public control, insufficient financing, organizational shortcomings, and weak material and technical support. Not being adapted to socio-economic realities, the land management system has largely exhausted its potential and ability for self-development [11, p. 87].

Conclusion. Having analyzed the judicial practice within cases of administrative offenses in the field of land relations, many conclusions were made regarding the competences of the work of judicial and state bodies. In particular, the Supreme Court and lower courts in cases of forced seizure of property are obliged to offer an alternative to housing or fair monetary compensation to a person, even in cases of public necessity. Also, cases must be properly drawn up, because, as practice shows, the lack of proper preparation of documents prevents citizens from effectively exercising their rights to land. Also, Article 120 of the Land Code of Ukraine states that the right to a house entails the right to a land plot, and in practice, as we see, there are discrepancies between the norms of legislation and court decisions, which ultimately leads to different solutions in identical cases (Kyiv-Svyatoshynskyi District Court and case No. 592/10260/16). The analysis shows that in most cases, lower courts try to be guided by the decisions and legal opinions of the Supreme Court. This is a good sign, as it forms the unity of application of administrative norms and norms of land legislation, which increases the predictability of decisions for citizens and trust in judicial bodies. Regarding the problems, as noted in this article, the most common are the frequent changes in the norms of land legislation, their disorganization between different codes and laws, as well as a lack of adequate understanding by governmental bodies of their rights and duties results in adverse outcomes, including inconsistent application of legal norms and protracted case proceedings. This work also described ways to increase the efficiency of the work of judicial bodies and influence on violators of legal norms. First, it is necessary to increase sanctions in the field of land relations, in order to better influence citizens. Secondly, the components of administrative offenses should be systematized and codified. Thirdly, in order for the judicial system to work better, it is necessary to create a single database accessible to all citizens, which will contain all information on land relations. And, fourthly, paying attention to regular training of officials involved in the implementation of control in land legislation will also increase the efficiency of the work of judicial bodies and significantly minimize the problems that have been revealed in this work.

REFERENCES

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
2. Уркевич В. Ю. Юрисдикційність земельних спорів: практика Верховної Палати Верховного Суду. *Актуальні питання юрисдикції у земельних спорах* : зб. тез наукових доповідей учасників Всеукраїнського круглого столу, присвяченого пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка НАПРН України Юрія Прокоповича Битяка. 28 березня 2025 р. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2025. С. 174-181. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2025/04/tezy-vseukr.konf.pdf> (дата звернення: 15.10.2025).
3. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 19 березня 2025 року, м. Київ, справа №852/2а-6/24, адміністративне провадження № А/990/29/24. *ПРОТОКОЛ* : веб-сайт. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kas_vp_vid_19_03_2025_roku_u_spravi_852_2a_6_24/#google_vignette (дата звернення: 15.10.2025).
4. Рішення № 107985938, 12.10.2022, Києво-Святошинський районний суд Київської області, номер справи №369/11914/20 від 12.10.2022 р. *YouControl-сервіс перевірки контрагентів*: веб-сайт. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/107985938/> (дата звернення: 15.10.2025).

5. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
6. Узагальнення судової практики розгляду господарськими судами справ у спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами. *Вищий господарський суд*; Узагальнення судової практики від 01.01.2010.
7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001600-10#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
8. Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. Постанова від 19.01.2022 № 592/10260/16-ц. *Liga360*: веб-сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/102747833> (дата звернення: 15.10.2025).
9. Дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду у справах зі спорів, що виникають із земельних відносин (застосування норм матеріального права). Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 20.04.2018 по 18.09.2019. Київ, 2019. с. 75. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/dajdjest_VP_zemelni_sporu_2018_2019.pdf (дата звернення: 15.10.2025).
10. Олексій Осіян. Актуальна практика розгляду земельних спорів. Спори, що виникають із договорів оренди землі. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/prescentr/news/1333629?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.10.2025).
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 17 грудня 1984 р. № 807. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
12. Ярмиш О., Гуржій Т. Правове забезпечення земельної реформи в Україні. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2014. № 1. С. 83-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2014_1_9 (дата звернення: 15.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО СТРАХУВАННЯ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF REFORMING LEGAL REGULATION OF STATE INSURANCE IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES

Федорюк Л.В., д.філос. в гал. права
доцент кафедри оперативного-розшукової діяльності
та національної безпеки

Національна академія внутрішніх справ
orcid.org/0009-0007-6856-248X

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану та тенденцій розвитку страхового ринку України в умовах воєнних викликів, глибоких структурних трансформацій та активної інтеграції у світовий фінансовий простір. Наголошено, що сучасні економічні, соціальні та політичні умови формують нові вимоги до системи державного регулювання страхової діяльності, що зумовлює необхідність переосмислення існуючих моделей нагляду та впровадження інноваційних правових механізмів. Такі підходи мають забезпечити фінансову стійкість і платоспроможність страхових компаній, підвищити конкурентоспроможність національної страхової системи та сприяти її сталому розвитку у довгостроковій перспективі.

У статті проведено аналіз міжнародного досвіду функціонування страхових ринків, зокрема практик країн ЄС, Великої Британії, США, Ізраїлю та Німеччини. Підкреслено, що пряме запозичення іноземних моделей є недоцільним через специфіку воєнних, економічних та соціальних умов України, що потребує адаптованих, гнучких і контекстно обґрунтованих підходів. Особлива увага приділяється питанням забезпечення платоспроможності страховиків, прозорості фінансової звітності, підвищенню інституційної спроможності регуляторних органів та посиленню захисту прав споживачів страхових послуг.

Окремо розглянуто перспективи розвитку державно-приватного партнерства як інструменту підвищення ефективності страхового сектору, удосконалення системи перестрахування з урахуванням воєнних ризиків та імплементації кращих міжнародних практик. Врахування цих аспектів є підґрунтям для формування оновленої концепції правового регулювання страхового ринку України, орієнтованої на його стійкість, прозорість та інтеграцію у глобальну фінансову систему, а також забезпечення довгострокової стабільності та розвитку сектору.

Ключові слова: страховий ринок України, правове регулювання, державний нагляд, міжнародний досвід, державно-приватне партнерство, система перестрахування, платоспроможність, фінансова стійкість, воєнні ризики, прозорість.

The article is devoted to the study of the current state and development trends of the Ukrainian insurance market under conditions of wartime challenges, profound structural transformations, and active integration into the global financial space. It emphasizes that contemporary economic, social, and political conditions create new requirements for the system of state regulation of insurance activities, necessitating a comprehensive rethinking of existing supervisory models and the implementation of innovative legal mechanisms. Such approaches are intended to ensure the financial stability and solvency of insurance companies, strengthen the competitiveness of the national insurance system, and promote its sustainable long-term development.

The article provides a detailed analysis of international experience in the operation of insurance markets, particularly practices from the European Union, the United Kingdom, the United States, Israel, and Germany. It is highlighted that direct adoption of foreign models is impractical due to Ukraine's specific wartime, economic, and social conditions, which require adapted, flexible, and contextually justified approaches. Particular attention is given to maintaining insurers' solvency, increasing the transparency of financial reporting, enhancing the institutional capacity of regulatory authorities, and strengthening the protection of insurance consumers' rights.

The study also examines the prospects for developing public-private partnerships as a tool for improving the efficiency of the insurance sector, as well as the enhancement of the reinsurance system in the context of wartime risks. Consideration of these aspects forms the foundation for developing an updated legal framework for the Ukrainian insurance market, aimed at ensuring its resilience, transparency, and integration into the global financial system, while also supporting long-term stability, competitiveness, and sustainable sectoral development.

Key words: Ukrainian insurance market, legal regulation, state supervision, international experience, public-private partnership, reinsurance system, solvency, financial stability, wartime risks, transparency.

В умовах воєнних ризиків, структурних трансформацій та інтеграції України у глобальний фінансовий простір адаптація міжнародного досвіду страхового регулювання стає особливо актуальною. Використання зарубіжних моделей дозволяє підвищити фінансову стійкість страхових компаній, прозорість їх діяльності та захист прав страхувальників. При цьому важливо уникати механічного копіювання міжнародних практик і критично адаптувати їх до національних умов.

Важливими напрямками реформування є розвиток державно-приватного партнерства, впровадження системи бонус–малус, створення державних програм перестрахування воєнних ризиків та законодавче забезпечення страхування інвестицій від воєнних ризиків. Використання стандартів Solvency II та Insurance Core Principles сприяє зміцненню фінансової стабільності та прозорості страхового сектору, а досвід таких країн, як Ізраїль, Пів-

денна Корея та Велика Британія, є цінним для формування ефективної адаптивної моделі страхування в Україні. Це, у свою чергу, дозволяє досліджувати міжнародний досвід реформування страхового ринку та визначати можливості його адаптації до українських умов, формуючи ефективні механізми правового регулювання та інституційного зміцнення страхового сектору в умовах сучасних викликів.

З метою уніфікованої оцінки значимих стандартів глобальної фінансової страхової системи Міжнародна асоціація страхового нагляду запропонувала такі групи індикаторів:

1. Індикатори розміру – відображають валові показники залежно від величини активів та об'єму доходів страхової компанії.

2. Індикатори глобальної діяльності – враховують активність компанії за межами країни залежно від величини доходу та кількості держав, у яких проводяться страхові операції.

3. Індикатори взаємозв'язку страхового та фінансового ринку – характеризують рівень ризиків компанії, зумовлених різновидом (класом) її діяльності на фінансовому ринку.

4. Індикатори фінансових та інвестиційних операцій – відображають масштаби діяльності страхової компанії, не залежні від страхування.

Кожна група індикаторів визначає внесок страхової компанії у фінансові та інвестиційні операції. Цілком закономірно, що, заради об'єктивності, в основу вищезгаданої методики страхового нагляду закладено підхід до використання комплексу таких фінансових показників, які виражають значущі результати діяльності страхових компаній на глобальному рівні. Наприклад, глобальна діяльність страховика оцінюється двома показниками – доходами, отриманими за межами держави, та кількістю країн, де ці доходи отримані. Для розрахунку індикаторів взаємозв'язку страхового та фінансового ринку аналізуються показники ступеня впливу коливань фінансових інструментів на стабільність і платоспроможність страховиків. Такий розрахунок дозволяє оцінити здатність страхової компанії управляти процентними, валютними, інвестиційними ринковими ризиками в межах регуляторного поля. Індикатори фінансових та інвестиційних операцій характеризують показники дисбалансу між активами й зобов'язаннями, що дозволяє адаптувати інвестиційні портфелі до змін ринкової кон'юнктури та нових макроекономічних викликів.

Як свідчить міжнародна практика, для оцінки якості діяльності страхових організацій недостатньо використовувати самі лише показники-індикатори. Сучасні вітчизняні страхові компанії проводять різні фінансові операції та мають досить розгалужений диверсифікований портфель. У зв'язку із цим на державному рівні слід розробити методику виокремлення значимих стандартів оцінки діяльності страховиків з урахуванням міжнародного досвіду та специфіки розвитку вітчизняного страхового ринку.

Глобальні моделі правового регулювання страхової діяльності не можуть бути результативно провадженні в Україні, якщо не взяти до уваги особливості гнучкої інституційної інтеграції. Більше того, в умовах воєнного часу українська страхова система потребує не механічного, шаблонного копіювання зарубіжного досвіду, а індивідуальної адаптації з врахуванням національного контексту ризиків і споживчих очікувань. Доречним у такій ситуації може стати досвід інших держав, які у своєму розвитку стикалися з військовими конфліктами. Їх практика буде корисною для розробки ефективної вітчизняної моделі системи страхування [15, с. 149]. Так, прикладом країни з тривалим військовим протистоянням, але адаптованою до умов постійної загрози збройної агресії є Ізраїль. Регуляторний досвід цієї держави щодо формування ефективної системи військового та медичного страхування стане безцінним для України. Сформувати перспективи розвитку вітчизняного страхового ринку можуть держави, які стикалися з військовими конфліктами, наприклад Ізраїль. Адже «в умовах постійної загрози терористичних актів і військових дій, Ізраїль розробив ефективну систему страхування, яка включає державні гарантії і спеціалізовані страхові продукти» [1].

Для забезпечення ефективного страхового захисту в умовах воєнного стану, страхові компанії повинні адаптувати та трансформувати свої продукти-послуги відповідно до нових запитів і потреб клієнтів. До ключових напрямів такої модернізації слід віднести розробку державної програми перестрахування воєнних ризиків, а також створення спеціального трастового фонду із залученням міжнародних партнерів для виплат компенсації за шкоду, завдану бойовими діями.

Досягнення ефективного страхового захисту в умовах воєнних ризиків можливе за допомогою механізмів комерційного страхування в поєднанні з державною регу-

ляторною підтримкою. Запровадження державного або державно-приватного перестрахування воєнних ризиків дозволить розділити фінансове навантаження між страховиками та державою. Про практичну можливість одночасного розвитку приватного страхування та відродження регуляторного поля у ситуаціях національної небезпеки свідчить досвід Південної Кореї [11]. Цей досвід може стати в пригоді при стабілізації українського страхового ринку.

Новелою та актуальною ініціативою у вітчизняному правовому полі в рамках післявоєнного відновлення України став Проект закону щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків № 9015 «Про внесення змін до Закону України «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності» [10].

Безумовна перешкода на шляху до створення або розширення підприємництва – ризик його руйнування в результаті здійснення бойових дій. Саме тому важливим кроком для залучення коштів, зокрема й іноземних, може стати інститут страхування інвестицій від воєнних ризиків. Релевантний механізм надання послуг для страхових організацій, які інвестують у ризиковані країни, відомий США, Ізраїлю, Великій Британії, Франції, Японії, Німеччині, Канаді [3]. У цих державах урядові інституції та установи, відповідальні за сферу страхування інвестицій від воєнних ризиків, як правило, функціонують або в тісній співпраці з національним міністерством фінансів, або як автономні структури, створені з метою захисту інвестицій у нестабільних умовах. У міжнародній практиці отримали широке визнання глобальні фінансові організації, які спеціалізуються на страхуванні інвестиційних ризиків. Серед них – Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (MIGA), як-от структура Групи Світового Банку, а також Американська міжнародна фінансова корпорація розвитку (DFC).

На сьогодні механізми страхування інвестицій, які пропонують MIGA та DFC, відкриті виключно для іноземних інвесторів. Оскільки український підприємець залишився поза таким доступом та захистом, виникла нагальна потреба в його забезпеченні відповідним інструментом. Проект закону щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків № 9015 «Про внесення змін до Закону України «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності» [10] пропонує залучити до механізму страхування інвестицій вітчизняного бізнесу Експортно-кредитне агентство (ЕКА). Справа в тому, що сьогодні саме ця установа страхує експортні контракти, а також має виключне право на страхування інвестицій з України в інші держави.

Після прийняття закону та затвердження необхідної нормативної бази Кабінетом Міністрів України і Національним банком України, вітчизняні інвестори зможуть безпосередньо звернутися до Експортно-кредитного агентства або до банків-партнерів і страхових компаній, які співпрацюють з цією фінансовою установою, щоб оформити поліс. Покривати ризики Експортно-кредитне агентство зможе, використовуючи власний статутний капітал або залучаючи міжнародних перестраховальників.

Комплексне реформування державного страхування у напрямі нейтралізації ризиків у різних сферах життєдіяльності, можливе виключно за умови синергії механізмів комерційного страхування та державної регуляторної підтримки.

Комплексне реформування державного страхування потребує синергії між приватними фінансовими ресурсами та публічним управлінням, що дозволяє поєднати інноваційність із забезпеченням і захистом соціальної справедливості. Важливість цієї форми синергії полягає у потенційних можливостях координації дій уповноважених органів влади – центрального та місцевого самоврядування зі страховими організаціями та потенційними страхувальниками щодо нейтралізації ризиків у різних сферах життєдіяльності, використовуючи механізм страхування.

Аналізуючи ключові зарубіжні моделі організації страхового ринку у сфері аграрних послуг, що базується на засадах співпраці держави та приватного сектору О. М. Віленчук, зазначає: «запровадження моделі державно-приватного партнерства в страхуванні сприятиме формуванню довіри підприємців до страхових механізмів і компаній. За умов поступового розширення попиту до страхових продуктів, зростає роль програм лояльності компаній, які стимулюють активність учасників страхового ринку. Наприклад, застосування системи бонус-малус з метою зменшення вартості полісів, розширення обсягу відповідальності страховика. Страховикам такі програми дозволяють збільшити та розширити страхове покриття ризиків, а страхувальникам – отримати додаткові ефективні інструменти задоволення власних страхових інтересів» [2, с. 31]. У контексті вищесказаного впровадження системи бонус-малус та інших інноваційних інструментів застосування партнерської моделі страхового забезпечення видається обґрунтованим, оскільки відображає актуальні тенденції розвитку страхового ринку та дозволяє врахувати інтереси та позиції обох сторін страхового процесу – як страхувальників, так і страховиків.

Забезпечити сталу динаміку страхового сектору в сьогоденнішніх реаліях можна виключно за умови налагодженої координації між державними регуляторами та приватними гравцями ринку. Регулятивними функціями публічних інституцій повинні залишатися: розробка правової бази у страховій сфері; реалізація стратегій розвитку страхового ринку; стимулювання інвестиційної діяльності страховиків; узагальнення фінансової звітності страховиків; тарифне регулювання загальнодержавних та обов'язкових видів страхування; державна підтримка суб'єктів страхової справи.

Інтеграція фінансових ресурсів приватного сектору критично необхідна для модернізації інституційного сегмента державного страхування. У цьому контексті важлива передача ряду повноважень публічних інституцій на рівень саморегулювання. Іншими словами доцільно делегувати частину функцій державних органів приватним структурам, здатним самостійно встановлювати та контролювати стандарти своєї галузі. Такий підхід посилить відповідальність самих учасників страхового ринку за дотримання загальноновизнаних стандартів та норм, а також удосконалисть ефективність регулювання страхової діяльності за рахунок гнучкого, оперативного розуміння змін внутрішніх процесів та потреб страхової сфери.

З метою уникнення зловживань та забезпечення захисту суспільних інтересів, передача повноважень приватним структурам у сфері страхування потребує чіткої законодавчої бази й механізмів зовнішнього контролю. Цінним у цьому ключі може стати досвід Великої Британії, де система саморегулювання діє через професійні асоціації. Так, одна з них – *Association of British Insurers (ABI)* – розробляє, удосконалює та змінює стандарти у сфері страхової діяльності, контролює дотримання етичних норм і співпрацює з державним регулятором *Financial Conduct Authority (FCA)*.

Страховий бізнес Великобританії, обслуговуючи фінансові потоки ряду країн та компаній, відіграє важливу роль у глобальному фінансовому середовищі. Його вирізняє потужний кадровий потенціал, високорозвинена інфраструктура страхового ринку, а також, за зауваженням І. Є. Януль, унікальна присутність всесвітньо відомої страхової спільноти «Ллойд» – символу надійності та професіоналізму у страхуванні [16, с. 69].

Ллойд [5, с. 56–60] є це корпорацією, яка об'єднує інвесторів – приватних осіб, які беруть на себе страхові ризики та несуть персональну відповідальність за прийняті зобов'язання всім своїм майном. Учасники цієї системи згруповані в спеціалізовані синдикати, кожен з яких зосереджений на визначеному напрямі страхування – від

морських перевезень і вантажів до високо ризикових сфер діяльності, таких як ядерна енергетика. Особливістю корпорації Ллойд є те, що клієнти компанії не можуть укладати страхові договори безпосередньо зі страховиками [6, с. 57–61]. Такі процесуальні дії можливі тільки за участі страхових брокерів, які також є членами концерну. Для замовників брокери здійснюють пошук найкращих пропозицій синдикатів корпорації.

При реформуванні вітчизняного страхового законодавства важливо враховувати умови глобального фінансового ринку. Цінним орієнтиром є Біла книга Національного банку України «Майбутнє регулювання ринку страхування в Україні» [7], яка окреслює бачення сучасної моделі державного нагляду, що відповідає європейським стандартам прозорості, конкурентоспроможності та ефективності. Документ слугує стратегічною рамкою реформ та свідчить про прагнення регулятора врахувати міжнародний досвід.

Серед нагальних проблем – підвищення платоспроможності страховиків. Платоспроможність означає здатність своєчасно та повністю виконувати фінансові зобов'язання за договорами. На сьогодні в Україні застосовується спрощена версія європейської моделі *Solvency I*, яка не забезпечує оперативного доступу регулятора до достовірної інформації та ускладнює виявлення ризиків. Страхові компанії можуть занижувати резерви та завищувати вартість активів, що робить оцінку реальної платоспроможності майже неможливою.

У контексті реформування національного страхового ринку актуальним може стати запозичення досвіду Німеччини, яка сформувала систему страхового контролю та нагляду. В основі німецької моделі страхування – поєднання актуарного аналізу, фінансової звітності та ризик-менеджменту. Висвітлюючи питання доцільності використання в Україні німецького досвіду регулювання сфери фінансових послуг, І. Солошкіна обґрунтовує це тим, що ця країна «маючи лідируючу європейську економіку на світовій арені, суттєво впливає на стан у всьому регіоні. Як результат довіри трейдерів до німецького регулятора – *apriority* висока» [13, с. 201]. Нині *BaFin* (Федеральне відомство з нагляду за фінансовими послугами) [8] впроваджує багаторівневий підхід до моніторингу платоспроможності страхових організацій, складовими якого виступають регулярні стрес-тести, перевірка якості активів та нагляд за достатністю фінансових резервів. Практика німецької моделі ризик-менеджменту базується на принципі раннього втручання, який дозволяє виявити потенційні загрози та перешкоди для платоспроможності ще до моменту їх фактичного прояву.

По-друге, питання прозорості страхового ринку [7]. Недостатньо прозорим та об'єктивним залишається відображення фінансових результатів страхових компаній. Значну частку надходжень становлять страхові премії, які фактично є комісійними виплатами агентам. Страхові тарифи не мають економічного обґрунтування, адже не завжди базуються на актуарних розрахунках. Як результат, такі процеси унеможливають формування достатніх резервів для покриття потенційних страхових витрат. Низька якість активів призводить до проблем із ліквідністю, що, в свою чергу, спонукає страхові компанії до зниження страхових виплат. До того ж значна частка валового прибутку витрачається на покриття досить суттєвих операційних витрат, що свідчить про системну неефективність страхової галузі.

У питанні збільшення якості показників прозорості страхового сектору доцільно звернутися до досвіду Сполучених Штатів Америки, де функціонує чітка відкрита система подання фінансової та корпоративної інформації через національні центри даних і публічну звітність [4]. Через американську публічну структуровану систему фінансової звітності *National Association of Insurance*

Commissioners (NAIC) [18] кожен страховик зобов'язаний подати квартальні та річні звіти про наявні активи, резерви, платоспроможності й перестраховування. Така звітність дає можливість інвесторам, регуляторам та клієнтам дати об'єктивну та обгрунтовану оцінку фінансової стабільності тих компаній, які перебувають на ринку страхових послуг.

По-третє, питання ефективності корпоративного управління [7]. Наразі у сфері страхування немає дієвих механізмів нагляду і контролю за забезпеченням прозорості структури власності страховиків. Регуляторна система не встановлює належних стандартів та вимог щодо професійної доброчесності власників та осіб, які обіймають керівні управлінські посади. Така недосконалість у правовому регулюванні поширює практику непрозорості ведення бізнесу й прихованої фінансової звітності. Додаткова загроза – діяльність страховиків із невстановленими кінцевими бенефіціарами. Останнє унеможливає ідентифікацію відповідальних осіб у разі доведення страхової компанії до неплатоспроможності.

Цінною в такому ключі може стати практика Великобританії [19], яка демонструє нормативне закріплення на законодавчому рівні *Fit and Proper Standards* [17] – стандартів професійної етики й компетентності для членів ради директорів страховиків із метою підвищення їх кваліфікації, операційної стійкості, ефективності та прозорості ухвалення управлінських рішень. Впровадження *Fit and Proper Standards*, обов'язкових для всіх керівників у фінансових установах, сприяє відповідності управлінців компаній та корпорацій як технічним, так й етичним вимогам, мінімізуючи при цьому ризики зловживань з їх боку.

Завдяки практиці етичного аудиту керівний склад страхових компаній користується довірою з боку клієнтів.

По-четверте, питання захисту прав споживачів страхових послуг [7]. Чинна на національному рівні процедура припинення діяльності страхових організацій не забезпечує належного рівня захисту прав страхувальників. Механізм виходу зі страхового ринку тривалий, а його регуляторна недосконалість нерідко дає можливість недобросовісним компаніям ухилитись від виконання своїх зобов'язань за укладеними страховими договорами, що підриває довіру до інституційної спроможності страхового сектору загалом.

Для вирішення вищезначених питань при реформуванні української системи захисту споживачів можна взяти за зразок французьку модель регулювання соціального страхового ринку [12, с. 66]. Остання вирізняється високим рівнем споживчого захисту, що забезпечується через інфраструктуру фондів гарантування страхових зобов'язань (FGAP). Виконуючи роль фінансового буфера на випадок неплатоспроможності страховиків, такі фонди в межах дії порядку пріоритетного задоволення вимог страхувальників сприяють запобіганню економічних втрат клієнтів у разі ліквідації компанії.

Варто зазначити, що досвід провідних країн у сфері страхового нагляду є цінним для України, оскільки завдяки застосуванню різних напрямків – моніторингу фінансової стійкості, прозорої фінансової звітності та стандартів професійної доброчесності керівників – можливо значно підвищити ефективність та прозорість роботи страхових компаній, зміцнити стабільність ринку та мінімізувати ризики зловживань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бровко С. В. Страхування в умовах воєнного стану: виклики і перспективи. Економіка та суспільство. 2024. Вип. 67. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4709/4650> (дата звернення 26.09.2025 р.).
2. Віленчук О. М. Взаємодія стейкхолдерів страхового ринку на засадах державно-приватного партнерства. Наукові горизонти. 2019. № 4(77). С. 27–34.
3. В Україні за прикладом Ізраїлю хочуть страхувати від воєнних ризиків інвестиції в промисловість. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/v-ukrajini-za-prikladom-izrajilu-khochut-strakhuvati-vid-vojenikh-rizikiv-investitsiji-v-promislovist.html> (дата звернення : 03.09.2025 р.).
4. Голобородько Т. В. Використання міжнародних стандартів фінансової звітності у зарубіжних країнах. Ефективна економіка. 2016. № 10. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5293>. (дата звернення 10.10.2025 р.).
5. Карцева В. В., Прасолова С. П. Інститути міжнародного страхового ринку : навчальний посібник+навчальний тренінг. Київ : «SBA-Print», 2020. 568 с.
6. Кудрявська Н. В. Світові та національні традиції страхового посередництва: особливості виникнення і розвитку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. 2017. Вип. 26. Ч. 2. С. 57–61.
7. Майбутнє регулювання ринку страхування в Україні : рекомендації Національного банку України. Київ, 2020. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/White_paper_insurance_2020.pdf White_paper_insurance_2020.pdf (дата звернення: 03.09.2025 р.).
8. Марущак А. В. Здійснення фінансового нагляду в умовах цифрової трансформації на прикладі Німеччини. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2021. Т. 28. С. 97–103.
9. Мельник Т. А., Сибірцев В. В. Страхування : навчальний посібник. Кропивницький : ПП «Ексклюзив Систем», 2022. 307 с.
10. Про внесення змін до Закону України «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності : Проект закону щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків № 9015. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41349> (дата звернення 30.08.2025 р.).
11. У Південній Кореї будуть страхувати від чотирьох видів «суспільного зла». URL: <https://www.unian.ua/world/881227-u-pivdenniy-koreji-budut-strakhuvati-vid-chotiroh-vidiv-suspilnogo-zla.html> (дата звернення 10.10.2025 р.).
12. Романець О. В. Система соціального захисту: досвід Франції. Наукові записки. Серія : Економіка. 2008. Вип. 10. С. 408–416.
13. Солошкіна І. В. Зарубіжний досвід регулювання у сфері фінансових послуг та можливості його використання в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : ПРАВО. 2020. Вип. 29. С. 197–205.
14. Тищенко Д. О. Державне регулювання страхової діяльності в Україні : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08 – гроші, фінанси, кредит. Київ, 2021. 252 с.
15. Федорюк Л. В. Правове регулювання сфери державного страхування в Україні : дис.... здобуття наук. ступеня доктора філософії зі спец. 081 Право. Київ, 2025. 224 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/157ef706-b4de-4cfc-9006-0bef7fa11983/content> (дата звернення : 23.10.2025 р.).
16. Януж І. Є., Касьянюк Т. С. Досвід зарубіжних країн у галузі страхування майна. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 6. С. 68–73.
17. Prudential Standard CPS 520 Fit and Proper. March, 2016. URL: https://www.apra.gov.au/sites/default/files/DRAFT_CPS_520_Fit_and_Proper_March_2016_0.pdf (дата звернення 03.10.2025 р.).
18. The National Association of Insurance Commissioners (NAIC). Consultative Document «Developing Effective Resolution Strategies and Plans for Systemically Important Insurers». January 4, 2016. URL: <https://www.fsb.org/uploads/National-Association-of-Insurance-Commissioners-NAIC.pdf> (дата звернення 03.10.2025 р.).
19. The UK's Senior Managers and Certification Regime. Executive accountability in financial services: the Senior Managers and Certification Regime. UK Parliament. Monday, 15 March, 2021. UR: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9168/> (дата звернення 03.10.2025 р.).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ЗАЛИШЕННЯ ПОЗОВНОЇ ЗАЯВИ БЕЗ РУХУ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

LEAVING THE CLAIM WITHOUT MOTION AS A PROCEDURAL INSTRUMENT TO ENSURE THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

Фролова І.В., к.ю.н.,
суддя

orcid.org/0009-0009-2887-4731

Стаття присвячена аналізу сутності та ролі інституту залишення позовної заяви без руху в контексті гарантування конституційного права на справедливий суд та доступу до правосуддя. Відмічено, що актуальність дослідження посилюється вимогами статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка хоча й не вимагає абсолютного і необмеженого доступу до суду, проте застерігає від непропорційних обмежень. Обґрунтовано, що основна проблема полягає у визначенні меж застосування залишення позовної заяви без руху задля уникнення його перетворення з механізму корекції на невинуватну процесуальну перешкоду для громадян. Відмічено, що судовою практикою демонструє неоднозначність у застосуванні залишення позовної заяви без руху, що ставить під сумнів її функцію забезпечення права.

Звернута увага на те, що інституту залишення без руху притаманно подвійну функцію. З одного боку, він є механізмом процесуальної дисципліни, що вимагає від позивача дотримання чітких процесуальних вимог щодо форми, змісту заяви, додатків та сплати судового збору. При цьому, такі вимоги не є самоціллю, а необхідною умовою для забезпечення змагальності, рівності сторін та ефективного судового розгляду по суті. З іншого боку, інструмент забезпечує санацію процесу, надаючи позивачу час для усунення недоліків, що фактично запобігає відмові у відкритті провадження та зберігає його право на подальший розгляд.

Водночас, в статті детально розглядається конфлікт сприйняття, коли позивачі, виходячи з ідеї безмежності права на справедливий суд, часто розцінюють вимоги суду як зайвий бюрократичний тягар. Підкреслюється, що процес – це формалізована процедура захисту, і застосування процесуальної норми є не формалізмом, а обов'язковим правилом для суду і для учасників.

Ключовим аспектом дослідження є чітке розмежування надмірного формалізму та належного застосування закону. На основі аналізу практики ЄСПЛ та Верховного Суду України обґрунтовується теза, що надмірний формалізм має місце лише тоді, коли суд залишає заяву без руху з підстав, які є несуттєвими та не впливають на можливість судового захисту (наприклад, технічні описки, які не стосуються суті спору чи необхідних реквізитів). Всі інші вимоги (сплата збору, підпис, ціна позову), які є істотними для руху справи, є правилом, яке має бути безумовно дотримано.

Як висновок відмічено, що інститут залишення позовної заяви без руху є необхідним та виправданим процесуальним інструментом, який має розглядатися як механізм, що сприяє реалізації права на справедливий суд шляхом вимоги до позивача щодо коректного використання процесуальних форм. Його застосування є обов'язком суду для забезпечення якісного та ефективного судочинства.

Запропоновано задля удосконалення механізму залишення позовної заяви без руху, мінімізації ризику надмірного формалізму та посилення гарантій доступу до правосуддя: 1) узагальнити судову практику щодо критеріїв істотності недоліків для застосування цього інструменту, чітко відмежовуючи технічні помилки від недоліків, які справді унеможливають відкриття провадження встановити, щоб уникнути суб'єктивізму суддів; 2) посилити інформаційну функцію суду, надаючи позивачам більш детальні та зрозумілі роз'яснення щодо усунення недоліків у тексті ухвали про залишення без руху, а також щодо настання правових наслідків у разі їх невиконання, підвищуючи таким чином «дружність» процесу.

Ключові слова: позовна заява, залишення без руху, право на справедливий суд, доступ до правосуддя, процесуальні вимоги, надмірний формалізм, ефективний судовий захист, цивільний процес, усунення недоліків, суд.

The article is devoted to the analysis of the essence and role of the institution of leaving a statement of claim without motion in the context of guaranteeing the constitutional right to a fair trial and access to justice. It is noted that the relevance of the study is enhanced by the requirements of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which, although it does not require absolute and unlimited access to court, nevertheless warns against disproportionate restrictions. It is substantiated that the main problem is to determine the limits of application of leaving a statement of claim without motion in order to avoid its transformation from a correction mechanism into an unjustified procedural obstacle for citizens. It is noted that judicial practice demonstrates ambiguity in the application of leaving a statement of claim without motion, which calls into question its function of ensuring rights.

Attention is drawn to the fact that the institution of leaving a statement of motion has a dual function. On the one hand, it is a mechanism of procedural discipline that requires the plaintiff to comply with clear procedural requirements regarding the form, content of the statement, attachments and payment of the court fee. At the same time, such requirements are not an end in themselves, but a necessary condition for ensuring adversarial, equality of parties and effective judicial proceedings on the merits. On the other hand, the instrument ensures the sanitation of the process, giving the plaintiff time to eliminate shortcomings, which actually prevents the refusal to open proceedings and preserves his right to further consideration.

At the same time, the article examines in detail the conflict of perception, when plaintiffs, based on the idea of the limitlessness of the right to a fair trial, often regard the requirements of the court as an unnecessary bureaucratic burden. It is emphasized that the process is a formalized procedure for protection, and the application of a procedural norm is not a formalism, but a mandatory rule for the court and for the participants.

A key aspect of the study is a clear distinction between excessive formalism and proper application of the law. Based on the analysis of the practice of the ECHR and the Supreme Court of Ukraine, the thesis is substantiated that excessive formalism occurs only when the court leaves the application without motion for reasons that are insignificant and do not affect the possibility of judicial protection (for example, technical errors that do not relate to the essence of the dispute or the necessary details). All other requirements (payment of the fee, signature, price of the claim), which are essential for the progress of the case, are a rule that must be unconditionally observed.

As a conclusion, it is noted that the institution of leaving the application without motion is a necessary and justified procedural tool, which should be considered as a mechanism that contributes to the implementation of the right to a fair trial by requiring the plaintiff to correctly use procedural forms. Its application is the duty of the court to ensure high-quality and effective judicial proceedings.

It is proposed to improve the mechanism for leaving a claim without action, minimize the risk of excessive formalism and strengthen guarantees of access to justice: 1) generalize judicial practice on the criteria for the materiality of defects for the application of this tool, clearly distinguishing technical errors from defects that truly make it impossible to establish the initiation of proceedings in order to avoid the subjectivity of judges; 2) strengthen the information function of the court, providing plaintiffs with more detailed and understandable explanations on the elimination of defects in the text of the ruling on leaving without action, as well as on the occurrence of legal consequences in case of their failure, thus increasing the «friendliness» of the process.

Key words: claim, leaving without action, right to a fair trial, access to justice, procedural requirements, excessive formalism, effective judicial protection, civil process, elimination of defects, court.

Актуальність дослідження інституту залишення позовної заяви без руху є очевидною та першочергово зумовлена його центральною роллю у механізмі доступу до правосуддя та забезпечення права на справедливий суд, гарантованого Конституцією України [1] та статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2]. Важливо відмітити, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [2], хоча й не вимагає абсолютного і необмеженого доступу до суду, проте застерігає від непропорційних обмежень.

В умовах високого навантаження на судову систему та постійного прагнення до ефективного судового захисту, залишення позовної заяви без руху є тим процесуальним інструментом, що слугує необхідним «фільтром» для забезпечення належної якості звернень. Водночас основна проблема його застосування полягає у складності пошуку ідеального балансу: з одного боку, інструмент має дисциплінувати учасників, вимагаючи дотримання чітких процесуальних вимог; з іншого – його надмірно суворе чи формалізоване застосування може стати невинноватою перешкодою та порушенням самого права на справедливий суд. З огляду на що, необхідно чітко визначити межі застосування механізму залишення позовної заяви без руху, задля уникнення його перетворення з механізму корекції на невинновату процесуальну перешкоду для громадян. Тобто, щоб залишення позовної заяви без руху як інструмент залишався засобом сприяння, а не бар'єром.

Варто відмітити, що інститут залишення заяви без руху існує в більшості видів судочинства (зокрема, Цивільний процесуальний кодекс України (далі - ЦПК України) [3], Господарський процесуальний кодекс України (далі - ГПК України) [4], Кодекс адміністративного судочинства України (далі - КАС України) [5]), де ініціювання справи відбувається шляхом подання процесуального документа, але має суттєві особливості залежно від кодексу, що регулює відповідний процес.

Аналізуючи судову практику можливо виокремити певні особливості залишення позову без руху у різних процесуальних кодексах. Так, у цивільному процесі, поширеними недоліками є: не зазначення ціни позову, відсутність підпису, не подання копій документів за кількістю учасників, несплата судового збору. Господарський процес є схожим на цивільний, але його специфіка пов'язана з суб'єктом складом (юридичні особи, ФОП) та економічним характером спорів. Серед поширених недоліків є: ненадання доказів підтвердження повноважень представника (особливо для юридичних осіб), порушення правил підсудності, несплата судового збору у встановленому розмірі.

Натомість особливості адміністративного процесу пов'язані із публічно-правовим характером спорів (оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень). Додаткові вимоги адміністративного суду як правило стосуються: зазначення інформації про життя заходів досудового врегулювання (якщо передбачено законом), обґрунтування підстав позову у світлі критеріїв протиправності дій влади.

Щодо кримінального процесу, то інститут залишення заяви без руху у класичному розумінні, як для позовної заяви, в даному випадку відсутній. Означене обумовлено тим, що у кримінальному процесі ініціювання відбувається через заяву про вчинення кримінального правопорушення або скаргу на бездіяльність слідчого/прокурора (ст. 303 Кримінального процесуального кодексу України (далі - КПК України) [6]). До прикладу, у випадку скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого/прокурора, якщо вона не відповідає вимогам, слідчий суддя може повернути її, а не залишити без руху (ст. 304 КПК України [6]).

У Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі - КУпАП) [7] інститут залишення позову без руху не застосовується, оскільки цей кодекс регулює процедуру притягнення до адміністративної відповідальності (не судовий позов). Оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення відбувається шляхом подання скарги. Якщо скарга не відповідає вимогам, суд або орган (посадова особа) повертає її для доопрацювання або відмовляє у її прийнятті, але не залишає «без руху», як це відбувається в термінології ЦПК України [3], ГПК України [4], КАС України [5]).

Проведений порівняльний аналіз засвідчує, що ключова різниця полягає у природі правовідносин та функції документа, що подається. У цивільному, господарському та адміністративному процесах подається позовна заява для захисту порушеного права шляхом відкриття провадження. В даному випадку інститут залишення без руху слугує механізмом сприяння позивачу в належному оформленні звернення. У кримінальному процесі та процесі оскарження за КУпАП документи (заява про вчинення кримінального правопорушення, скарга на постанову) мають іншу правову природу, і процесуальні кодекси передбачають інші механізми реакції суду на недоліки, часто це повернення документа або інші процедури, а не класичне «залишення без руху».

Зазначене дає можливість говорити, що інструмент залишення без руху притаманний цивільному, адміністративному та господарському процесам. При цьому, визначенні терміну «залишення позовної заяви без руху» в кодексах не наводиться. З огляду на що, аналізуючи процесуальні норми пропонуємо під терміном «залишення позовної заяви без руху» розуміти процесуальний захід, який застосовується судом у разі невідповідності поданої заяви вимогам закону (процесуального кодексу), суть якого полягає у постановленні суддею ухвали, в якій зазначає конкретні недоліки заяви та встановлюються строки для їхнього усунення.

Фактично залишення позовної заяви без руху є відстрочкою у відкритті провадження, яка надається позивачу для усунення недоліків. Серед поширених причин залишення позову без руху є відсутність підпису уповноваженої особи, невідповідність форми, несплата судового збору, не наведення обґрунтування ціни позову тощо.

Варто відмітити, що залишення позовної заяви без руху не є відмовою у відкритті провадження, а лише тимчасовим зупиненням руху справи, що надає позивачу можливість виправити помилки та продовжити розгляд справи. Якщо недоліки усуваються у встановлений строк, заява вважається поданою в день першого звернення. Якщо ні – заява повертається позивачу. Мета цього інституту – забезпечення належної форми та змісту звернення, що є передумовою ефективного та справедливого судового розгляду. Інститут залишення позову без руху можна також розглядати як механізм корекції, який фактично допомагає позивачу коректно сформулювати свою правову позицію, тим самим забезпечуючи якісний початок процесу.

Водночас інституту залишення позову без руху притаманно подвійну функцію. З одного боку, він є механізмом процесуальної дисципліни, що вимагає від позивача дотримання чітких процесуальних вимог щодо форми, змісту заяви, додатків та сплати судового збору. При цьому, такі вимоги не є самоціллю, а необхідною умовою для забезпечення змагальності, рівності сторін та ефективного судового розгляду по суті. З іншого боку - інструмент забезпечує санацію процесу, надаючи позивачу час для усунення недоліків, що фактично запобігає відмові у відкритті провадження та зберігає його право на подальший розгляд.

Також в контексті розкриття теми, слід акцентувати увагу на конфлікті сприйняття, коли позивачі, виходячи з ідеї безмежності права на справедливий суд, часто розцінюють вимоги суду як зайвий бюрократичний тягар. Таким чином виникає ситуація за якої безмежність права на справедливий суд, як його часто трактують позивачі, протиставляється чітким вимогам процесу. Позивачі часто вважають будь-яку вимогу до форми чи змісту «бюрократичною перешкодою», ігноруючи той факт, що ці вимоги є фундаментальними гарантіями прав іншої сторони (відповідача) на належний захист та змагальність. Належно оформлена заява є передумовою для ефективного судового розгляду, інакше процес не зможе рухатися далі. З огляду на що, судовий процес слід розглядати як формалізованою процедурою захисту, а тому застосування процесуальної норми не може розглядатися як формалізм, бо є обов'язковим правилом для суду і для учасників процесу.

Загалом розмежовуючи надмірний формалізм та належне застосування закону слід звернутись до судової практики, аналіз якої демонструє неоднозначність у застосуванні залишення позовної заяви без руху, що ставить під сумнів її функцію забезпечення права.

Реалізація права на доступ до суду та справедливий судовий розгляд, передбаченого пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, надає державам-учасницям Конвенції право встановлювати власні правила судової процедури. Ці правила, згідно з практикою ЄСПЛ (рішення у справі Жоффр де ля Прадель проти Франції від 16.12.1992), можуть включати процесуальні заборони та обмеження, що спрямовані на запобігання хаотичному веденню судового процесу [8].

Європейський суд з прав людини підкреслює, що право на доступ до суду є невід'ємним елементом гарантій Конвенції, що ґрунтується на принципах верховенства права та недопущення свавілля. Будь-які обмеження цього права не можуть бути настільки жорсткими чи широкими, щоб порушувати саму його суть. У зв'язку з цим, ЄСПЛ зазначає, що при застосуванні процесуальних норм суди зобов'язані уникати надмірного формалізму, який міг би зашкодити справедливості розгляду справи [9].

Велика Палата Верховного Суду (ВП ВС) у постанові від 13 лютого 2025 року у справі № 9901/437/21 висловила важливі правові позиції щодо застосування норм КАС України [5] про залишення позовної заяви без розгляду [10].

Так, згідно з частиною першою статті 205 КАС України [5], неявка будь-якого учасника справи, якого суд належно повідомив про дату, час і місце засідання, не є перешкодою для розгляду справи по суті, за винятком тих ситуацій, які прямо передбачені цією ж статтею.

Частина п'ята цієї статті встановлює умови, за яких суд залишає позовну заяву без розгляду, що відбувається у разі:

- неявки позивача у судові засідання без поважних причин або неповідомлення ним про причини неявки;
- відсутності заяви позивача про розгляд справи без його участі;
- якщо така неявка перешкоджає розгляду справи.

Важливо, що стосовно позивача, який не є суб'єктом владних повноважень, ця норма застосовується лише у випадку повторної неявки.

Крім того, пункт 4 частини першої статті 240 КАС [5] визначає: суд виносить ухвалу про залишення позову без розгляду, якщо позивач (або повторно, якщо це не суб'єкт владних повноважень) не прибув у підготовче чи судові засідання без поважних підстав або не повідомив про них, і при цьому не подав заяви про розгляд справи за його відсутності. Таким чином, для позивачів-не-суб'єктів владних повноважень, обов'язковою передумовою для залишення позову без розгляду є саме повторна відсутність без поважних причин та без заяви про розгляд справи заочно.

Таким чином у цій конкретній справі ВП ВС проаналізувала обставини, зокрема, щодо належного повідомлення позивача. Стаття 129 КАС України [5] передбачає, що

учаснику, який не має електронного кабінету, текст повістки може бути надісланий судом електронною поштою, факсом, телефонограмою чи текстовим повідомленням – але лише за його письмовою заявою про згоду на такий спосіб зв'язку.

Зважаючи на встановлені факти: наявність заяви позивача про розгляд справи без його участі; повідомлення суду першої інстанції про вимушене перебування позивача за кордоном; відсутність у позивача електронного кабінету та ненадходження від нього заяви про згоду на альтернативні засоби зв'язку згідно зі статтею 129 КАС України [5].

Велика Палата Верховного Суду встановила порушення норм процесуального права судом першої інстанції, дійшовши висновку, що за таких обставин рішення про залишення позову без розгляду було неправильним [10], оскільки суд не врахував волю позивача (заява про заочний розгляд) та поважність причини його відсутності, а також не забезпечив належного повідомлення відповідно до закону.

Таким чином, на основі аналізу практики ЄСПЛ та Верховного Суду України слід відмітити, що надмірний формалізм має місце лише тоді, коли суд залишає заяву без руху з підстав, які є несуттєвими та не впливають на можливість судового захисту (наприклад, технічні описки, які не стосуються суті спору чи необхідних реквізитів). Всі інші вимоги (сплата збору, підпис, ціна позову), які є істотними для руху справи, є правилом, яке має бути безумовно дотримано.

Як висновок слід відмітити, що інститут залишення позовної заяви без руху є необхідним та виправданим процесуальним інструментом, який має розглядатися як механізм, що сприяє реалізації права на справедливий суд шляхом вимоги до позивача щодо коректного використання процесуальних форм. Його застосування є обов'язком суду для забезпечення якісного та ефективного судочинства.

Водночас задля удосконалення механізму залишення позовної заяви без руху, мінімізації, з одного боку, ризиків трактування учасником як надмірний формалізм застосування судом ст. 175 ЦПК України [3], а з іншого, – посилення гарантій захисту до правосуддя пропонується:

- 1) узагальнити практику щодо скасування ухвал про повернення позову у зв'язку з не виправленням недоліків позивачами;
- 2) узагальнити практику європейського права та проаналізувати, що з одночасним недопущенням надмірного формалізму суду не мають бути надмірно гнучкими. Цивільно-процесуальний кодекс України встановлює правила поведінки для всіх однаковим
- 3) посилити наявність фільтрів щодо форми позовної заяви та правової підготовленості подачі позову до суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Міжнародний документ від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
4. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листоп. 1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
8. Рішення ЄСПЛ у справі Жоффр де ля Прадель проти Франції від 16 груд. 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_078#Text.
9. Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 25 берез. 2025 р. Справа № 754/4375/25. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/126092434/>.
10. ВП ВС висловила щодо безпідставності залишення позову без розгляду у разі неявки позивача у судові засідання. Судова практика. 28 лют. 2025 р. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/234429_vp-vs-vislovilas-shchodo-bezpdstavnost-zalishennya-pozovu-bez-rozglyadu-u-raz-neyavki-pozivacha-u-sudove-zasdannya.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 341.322

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/53>

ОСОБЛИВОСТІ СУДОЧИНСТВА НЮРНБЕРЗЬКОГО ТРИБУНАЛУ

FEATURES OF THE JUDICIAL PROCEEDINGS OF THE NUREMBERG TRIBUNAL

Алієв Р.В., к.ю.н., доцент, полковник юстиції,
доцент кафедри операційного права

*Навчально-науковий інститут воєнної історії, права та соціальних наук
Національного університету оборони України
orcid.org/0000-0002-4309-3652*

Приполова Л.І., к.ю.н., полковник, старший дослідник,
начальник науково-дослідного відділу проблем наукової та науково-технічної діяльності
науково-дослідного управління проблем розвитку військової освіти та науки

*Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України
orcid.org/0000-0002-8429-1866*

У статті на основі проведеного аналізу розглянуто особливості судочинства Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, створеного після Другої світової війни для подальшого притягнення до відповідальності воєнних злочинців Німеччини. Наданий довідковий матеріал щодо відповідних положень міжнародного гуманітарного права, а також наведені окремі історичні приклади.

Авторами зазначено, що ще до закінчення Другої світової війни союзники – Сполучене Королівство Великої Британії, Сполучені Штати Америки та Радянський Союз вирішили притягнути до суду головних посадовців Німеччини, відповідальних за вчинення воєнних злочинів. На основі єдиних правових стандартів, союзники вирішили переслідувати головних воєнних злочинців, злочини яких не обмежувалися територією однієї держави.

У травні 1945 року Сполучені штати Америки, Велика Британія та СРСР почали обговорювати можливість створення міжнародного трибуналу. Відповідно до американського проєкту його формування передбачалося проведення судового розгляду щодо злочинних діянь основних злочинців та визнання злочинними таких організацій, як гестапо та СС. Радянська сторона підтримала зазначену ідею, проте запропонувала внесення певних поправок, зокрема, щодо розширення складу трибуналу та більш чіткого визначення злочинів.

У ході переговорів у Лондоні, які проходили протягом червня-липня 1945 року, було погоджено склад військового трибуналу в Нюрнберзі, процедуру судочинства та створення Комітету головних обвинувачів. Поряд з цим, був розроблений спрощений підхід до укладання обвинувальної ухвали, визначено можливі дії членів Нюрнберзького трибуналу в ході процесу, було чітко регламентовано специфіку збору доказів та встановлення їх достовірності, права обвинувачених та їх захисників та права підсудних. Довготривалість переговорів зумовлена необхідністю вирішення ряду дискусійних питань та утвердження згоди щодо них усіх держав-учасниць. Найбільш дискусійним було питання визначення агресивної війни міжнародним злочином.

Ключові слова: нюрнберзький трибунал, міжнародне гуманітарне право, воєнний злочин, війна, кримінальна відповідальність, військовий трибунал, міжнародне правосуддя, судовий розгляд.

Based on the conducted analysis, the article examines the specific features of the judicial proceedings of the International Military Tribunal in Nuremberg, established after the Second World War to prosecute German war criminals. Reference materials concerning relevant provisions of international humanitarian law are provided, along with selected historical examples.

The authors note that even before the end of the Second World War, the Allies — the United Kingdom, the United States of America, and the Soviet Union — decided to bring to trial the principal officials of Germany responsible for committing war crimes. On the basis of unified legal standards, the Allies agreed to prosecute the main war criminals whose offenses were not limited to the territory of a single state.

In May 1945, the United States, the United Kingdom, and the USSR began discussing the possibility of establishing an international tribunal. According to the American proposal, the tribunal would conduct judicial proceedings against the principal war criminals and declare certain organizations, such as the Gestapo and the SS, to be criminal. The Soviet side supported this idea but proposed certain amendments, in particular to expand the composition of the tribunal and to provide a clearer definition of the crimes.

During the London negotiations held between June and July 1945, the composition of the Nuremberg Military Tribunal, the procedure of judicial proceedings, and the creation of the Committee of Chief Prosecutors were agreed upon. At the same time, a simplified approach to drafting the indictment was developed, possible actions of the Tribunal members during the proceedings were determined, and the specifics of evidence collection and verification, as well as the rights of the accused, their defense counsel, and the defendants, were clearly regulated. The length of the negotiations was due to the need to resolve a number of contentious issues and to reach agreement among all participating states. The most controversial question concerned the recognition of aggressive war as an international crime.

Key words: Nuremberg Tribunal, international humanitarian law, war crime, war, criminal responsibility, military tribunal, international justice, judicial proceedings.

Виклад основного матеріалу. ісля беззастережної капітуляції Німеччини держави-переможниці – США, СРСР, Велика Британія та Франція – 8 серпня 1945 року в Лондоні домовилися про створення Міжнародного військового трибуналу (далі – МВТ), підписавши угоду про це [1, с. 24]. Додатково узгоджений Статут МВТ закріпив принцип індивідуальної відповідальності та визнав агресивну війну міжнародним злочином. Вперше в історії міжнародний трибунал був уповноважений притягувати провідних представників держави до персональної відповідальності за злочини згідно з міжнародним правом. Берлін був оголошений постійним місцем розташування трибуналу, а суд над «головними воєнними злочинцями» мав відбутися в Нюрнберзі.

Кожна країна-союзниця призначила одного головного суддю та одного запасного суддю. Крім цього, кожна з чотирьох держав союзників-переможців призначила свого власного прокурора для обвинувачення в межах Нюрнберзького процесу (табл. 1). Серед прокурорів обвинувачення Роберт Х. Джексон відіграв особливу роль, оскільки він був залучений до організації та планування судового розгляду ще до його початку [2].

Під час вступної промова перед Міжнародним військовим трибуналом Головний обвинувач від США Роберт Х. Джексон відзначив: «Ми ніколи не повинні забувати, що справа, за якою ми сьогодні судимо цих підсудних, є справою, за якою історія судитиме нас завтра. Ми повинні продемонструвати таку неупередженість та інтелектуальну цілісність щодо свого завдання, щоб нащадки бачили в цьому судовому процесі здійснення прагнень людства до справедливості» [4, с. 417].

Обвинувальний акт було зачитано 20 листопада 1945 року, перед судом з'явився 21 підсудний (з 24). Варто відмітити і про наявність ряду самогубств серед обвинувачених, серед яких Адольф Гітлер, Йозеф Геббельс та Генріх Гімmlер, що завадили їм постати перед судом. Голова Німецького трудового фронту Роберт Лей скоїв самогубство за день до суду.

Головні прокурори Міжнародного військового трибуналу висунули звинувачення 24 провідним нацистським чиновникам за чотири звинуваченнями, пов'язаними з трьома злочинами, спочатку визначеними в Нюрнберзькій хартії. Крім того, прокурори вирішили виділити змову з метою вчинення злочинів проти миру окремо від злочинів проти миру. Вони також розширили це звинувачення у змові, включивши в нього змову з метою вчинення воєнних злочинів і злочинів проти людства. У цілому обвинувачення відбувалось за такими пунктами:

1. Змова з метою вчинення злочинів проти миру, воєнних злочинів і злочинів проти людства;
2. Злочини проти миру;
3. Воєнні злочини;
4. Злочини проти людства [4, с. 418].

Процес мав бути гласним, для цього адміністрація видала 60 тисяч перепусток. Серед гостей були керівні діячі західних країн, офіцери союзних армій, судді,

юристи, письменники, журналісти, спеціально запрошені німецькі представники, дружини деяких злочинців. Не передбачалося жодного закритого засідання трибуналу. Все, що говорили на суді, мало стенографуватися, щоб наступного дня обвинувачі, підсудні та їх захисники отримували розшифровані матеріали [5, с. 62].

Вражають масштаби відвідувачів, адже щодня на слуханнях були присутні понад 400 відвідувачів. Крім того, судовий процес відвідали 325 кореспондентів із 23 різних країн.

Команда перекладачів забезпечила синхронний переклад усіх матеріалів чотирма мовами: англійською, французькою, німецькою та російською.

Трибунал заслухав свідчення 33 свідків обвинувачення, 19 підсудних, 61 свідка захисту та 22 свідків щодо організацій; тисячі документів були отримані як докази. За час процесу було підготовлено більше 30 тисяч фотокопій документів, складено понад 50 мільйонів сторінок друкованих матеріалів [6, с. 166]. Прокурори намагалися довести злочини лідерів нацистської Німеччини, використовуючи спогади та свідчення німців. Вони базували справу насамперед на тисячах німецьких документів, захоплених союзниками. Більшість свідків, яких вони викликали для свідчень, були членами нацистської партії, СС, німецьких державних чи військових структур.

Сторона обвинувачення також представила кіноплівки як докази. Один із фільмів виробництва Сполучених Штатів показав звільнення концтаборів. Ще один радянський фільм показав докази нацистських звірств і звільнення концентраційних таборів Майданек і Аушвіц. Голокост не був головною темою судового процесу, але було надано чимало доказів про «остаточне розв'язання», нацистський план знищення єврейського народу. Дана інформація включала операції масового вбивства в Аушвіці, знищення Варшавського гетто та приблизну кількість жертв, яка становила шість мільйонів євреїв.

Відповідачі не заперечували достовірність документальних доказів. Більшість визнали, що інкриміновані злочини дійсно мали місце. Однак вони заперечували, що несуть за них будь-яку особисту відповідальність. Відповідно до Статуту Міжнародного військового трибуналу, відповідачі не могли стверджувати про свою невинуватість лише аргументуючи свої дії виконанням наказів.

У цілому, проаналізувавши докази Нюрнберзького судового процесу, О. Кормушина, відзначає наступні їх види:

1. Показання свідків;
2. Показання та пояснення підсудних;
3. Документи;
4. Речові докази;
5. Висновки експертиз [7, с. 184-185].

Слід відзначити широкий спектр прав наданих обвинуваченим та їх захисникам під час Нюрнберзького процесу. Зокрема, кожному обвинуваченому надавалось право на захист, реалізувати яке він міг шляхом залучення адвоката на власний вибір. Основна умова, яка висувалась до

Таблиця 1

Судді та прокурори Нюрнберзького процесу

Країна	Судді	Прокурори
США	Френсіс Біддл (головний суддя) Джон Дж. Паркер (запасний суддя)	Роберт Г. Джексон
Велика Британія	Сер Джеффри Лоуренс (головний суддя та президент Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі) Норман Біркетт (запасний суддя)	Сер Гартлі Шоукросс
Франція	Анрі Доннедьє де Вабр (основний суддя) Роберт Фалько (запасний суддя)	Франсуа де Ментон/Огюст Шампетье де Рібес (від січня 1946 р.)
СРСР	Іона Т. Нікіченко (головний суддя) Олександр Ф. Вольчков (запасний суддя)	Руденко Роман Андрійович

Джерело: створено авторами на основі [3]

адвоката, зводилась до його можливості провадити судочинство у німецьких судах чи одержання спеціального дозволу МВТ. Переважна частка обвинувачених залучили німецьких адвокатів, при цьому МВТ не звертав уваги на те, що деякі з них були членами нацистської партії. МВТ надав таким захисникам імунітет від переслідування, щоб гарантувати обвинуваченим право вільного вибору захисника. Тільки троє обвинувачених висловили бажання залучити на свій захист американських адвокатів, при цьому два запити були схвалені, один – ні (через те, що обвинувачений звернувся із заявою безпосередньо перед винесенням вироку).

Адвокатам обвинувачених надавались наступні привілеї:

1. Безкоштовне харчування, пальне, транспорт тощо;
2. Заробітна плата захисників виплачувалась з бюджету місцевого уряду та дорівнювала 3500-7000 марок (при цьому середня заробітна плата в Німеччині на той час становила 200 марок);
3. Безкоштовне надання офісних приміщень, канцелярського приладдя, техніки для перекладу та копіювання [8].

Слід відзначити й той факт, що підсудним надавалась можливість ознайомлюватись із матеріалами їх справ німецькою мовою.

Адвокат обвинуваченого також наділявся правом залучення та виклику свідків, клопотати про документи та перехресно допитувати свідків.

Все вище викладене свідчить про те, що, незважаючи на суворість Міжнародного військового трибуналу, обвинуваченим та стороні захисту було надано широкі можливості для реалізації чесного, прозорого та відкритого судочинства. При цьому правильною є позиція В. Гутника, який у своєму дослідженні відзначає, що незважаючи на те, що можна виявити певні прогалини у реалізації права на захист, створення Нюрнберзького трибуналу – це важливий крок не лише на шляху встановлення інституту кри-

мінальної відповідальності фізичних осіб у відповідності до норм міжнародного права, але й забезпечення їх права на захист під час кримінального переслідування [9, с. 163].

Судові слухання завершилися 1 вересня 1946 року. 1 жовтня 1946 року судді винесли вердикт. Вони засудили 19 підсудних і виправдали трьох. Судді Міжнародного військового трибуналу засудили до смертної кари дванадцять обвинувачених, у тому числі Германа Герінга та Мартіна Бормана. Загалом відповідні рішення щодо обвинувачених виглядали наступним чином (табл. 2).

При цьому, як відзначає Д. Махаринрець, «питання справедливості судового процесу в межах Нюрнберзького трибуналу залишається відкритим, адже це був «трибунал переможців над переможеними» [11, с. 26].

Міжнародний військовий трибунал також оголосив злочинними наступні організації нацистської партії:

- Керівний корпус нацистської партії;
- Гестапо;
- СС;
- СД (розвідувальна служба СС).

Суд дійшов висновку, що кримінальна відповідальність за членство в СС не поширюється на осіб, чие членство припинилося до початку Другої світової війни, або на осіб, які були призвані до СС і не брали участі в її злочинах.

У визначенні Нюрнберзької хартії щодо злочинів проти людства зазначено, що вони включають дії, вчинені «до або під час війни». Однак судді Міжнародного військового трибуналу вирішили, що вони можуть розглядати лише злочини проти людства, скоєні під час війни. Хоча судді визнали, що нацистська Німеччина вчинила жакливі злочини й перед війною, зокрема переслідування євреїв, вони не судили підсудних за їх роль у довоєнних злочинах.

Важливою спадщиною Нюрнберзької хартії та Міжнародного військового трибуналу є те, що вони визнали

Таблиця 2

Призначені покарання Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі

Обвинувачений	Доведеність вини	Покарання
Мартін Борман	Невинний – 1; винний – 3 та 4	Смертна кара
Карл Деніц	Невинний – 1; винний – 2 та 3	Ув'язнення на 10 років
Ганс Франк	Невинний – 1; винний – 3 та 4	Смертна кара
Вільгельм Фрік	Невинний – 1; винний – 2, 3 та 4	Смертна кара
Ганс Фрітче	Невинний – 1, 3 та 4	Звільнений від покарання
Вальтер Фанк	Невинний – 1; винний – 2, 3 та 4	Довічне ув'язнення
Герман Герінг	Винний за пунктами 1, 2, 3 та 4	Смертна кара
Рудольф Гесс	Невинний – 3 та 4, винний – 1 та 2	Довічне ув'язнення
Альфред Йодль	Винний за пунктами 1, 2, 3 та 4	Смертна кара
Ернст Кальтенбруннер	Невинний – 1, винний – 3 та 4	Смертна кара
Вільгельм Кейтель	Винний за пунктами 1, 2, 3 та 4	Смертна кара
Густав Крупп фон Болен і Гальбах	Звинувачення за пунктами 1, 2, 3 та 4 знято через нездатність бути присутнім перед судом	Покарання не призначалось внаслідок зняття обвинувачення
Роберт Лей	Звинувачення за пунктами 1, 2, 3 та 4 знято через самогубство обвинуваченого перед судом	Покарання не призначалось через смерть обвинуваченого перед судом
Костянтин Фрайхер фон Нейрат	Винний за пунктами 1, 2, 3 та 4	15 років ув'язнення
Франц фон Папен	Невинний – 1,2	Покарання не призначалось внаслідок невинуватості обвинуваченого
Еріх Редер	Винний – 1,2, 3	Довічне ув'язнення
Йоахім фон Ріббентроп	Винний за пунктами 1, 2, 3 та 4	Смертна кара
Альфред Розенберг	Винний за пунктами 1, 2, 3 та 4	Смертна кара
Фріц Заукель	Винний за пунктами 3 та 4, невинний – 1 та 2	Смертна кара
Ялмар Шахт	Невинний – 1 та 2	Покарання не призначалось внаслідок невинуватості обвинуваченого
Бальдур фон Ширах	Невинний – 1, винний – 4	20 років ув'язнення
Артур Зейсс-Інкварт	Невинний – 1, винний – 2,3 та 4	Смертна кара
Альберт Шпеер	Невинний – 1 та 2, винний – 3 та 4	20 років ув'язнення
Юліус Штрайхер	Невинний – 1, винний – 4	Смертна кара

Джерело: створено авторами на основі [10]

злочини проти людства злочинами згідно з міжнародним правом. Рішення Міжнародного військового трибуналу розглядало разом докази, що підтверджують воєнні злочини та злочини проти людства, і не розмежовувало їх. Отже, у вирок не створено прецедент щодо відмежування злочинів проти людства від воєнних злочинів.

Судовий процес Міжнародного військового трибуналу є найвідомішим із судових процесів у справах воєнних злочинців, що відбулися після Другої світової війни. Протягом п'яти років після закінчення війни сотні тисяч нацистських злочинців та їхніх пособників були засуджені іншими судами в Німеччині та в країнах, які були союзниками або окупованими нацистською Німеччиною.

17 жовтня 1946 року, лише через день після страти підсудних Міжнародним військовим трибуналом, президент Гаррі Трумен призначив Телфорда Тейлора новим американським головним прокурором у справах про воєнні злочини. З грудня 1946 по квітень 1948 року Тейлор керував судовим обвинуваченням 183 німців у 12 окремих процесах у Нюрнберзі за злочини, викладені в Нюрнберзькій хартії. Зазначені судові процеси в американських військових трибуналах часто називають подальшим Нюрнберзьким процесом [2].

Урядових чиновників, військових лідерів, членів СС і поліції, а також німецьких лікарів і промисловців судили за їх роль у злочинах, доведених перед Міжнародним військовим трибуналом, включно з переслідуваннями і масовим вбивством євреїв, а також вбивством людей з фізичними і розумовими вадами в рамках програми евтаназії.

Крім того, військові суди в британських, американських, французьких і радянських зонах окупованих Німеччини, Австрії та Італії провели тисячі судових процесів у справах про воєнні злочини. Переважна більшість обвинувачених на цих процесах були як чиновниками нижчого рівня, офіцерами, солдатами, так і цивільними особами. Серед них коменданти концентраційних таборів, охоронці та капо, а також громадяни Німеччини, які вбивали пілотів союзних літаків, збитих над Німеччиною.

Тисячі інших воєнних злочинців постали перед судами тих країн, де вони скоїли свої злочини. Наприклад, Верховний національний трибунал Польщі судив і визнав винними 49 провідних нацистських чиновників за злочини, скоєні під час німецької окупації Польщі [2].

Через кілька років після закінчення Другої світової війни інтерес до притягнення нацистських злочинців до відповідальності згас. До кінця 1950-х майже всі засуджені, котрих не стратили, були звільнені. Серед засуджених Міжнародним військовим трибуналом злочинців, які не були повішені, лише один провів залишок життя у в'язниці – Рудольф Гесс, який був давнім особистим помічником Адольфа Гітлера та заступником лідера

нацистської партії до 1941 року. Одночасно з цим, слід відзначити й той факт, що багато виконавців нацистських злочинів так ніколи і не були притягнуті до відповідальності та покарані.

Як відзначає Д. Кулеба, аналізуючи прогалини Нюрнберзького судового процесу, завдяки спільним зусиллям США та Великої Британії, що не мали бажання підтримувати антикапіталістичні настрої СРСР, ряд провідних німецьких промисловців були філігранно та юридично правильно виведені з-під юрисдикції МВТ та передані американським окупаційним судам [12, с. 188]. Одночасно з цим, останнім було направлено спеціальну інструкцію щодо використання рішення щодо Ялмара Шахта, який був директором німецького Рейхсбанку, як прецедентного, адже його Нюрнберзьким трибуналом було виправдано за обвинуваченням у змові проти миру. Саме тому цілком зрозумілим є факт того, що засудження промисловців відбувалось виключно за використанням рабської сили, при цьому, як і інших учасників Нюрнберзького процесу, до 1950 року їх всіх було звільнено.

Слід відзначити й неоднозначність підходів Нюрнберзького трибуналу до кваліфікації діянь як воєнних злочинів. Зокрема, так і не було здійснено кваліфікації відкриття дамб у Голландії за наказом німецького Верховного комісара Сейса-Інкварту у квітні 1945 року, яке призвело до виникнення повені, масових руйнувань та численних жертв [12, с. 188]. При цьому Сейс-Інкварт, хоч і опинився на лаві обвинувачених під час Нюрнберзького трибуналу та згодом отримав вирок у вигляді смертної кари, проте цей вирок було винесено за інші його міжнародні злочини, а епізод з відкриттям дамб так і не був йому інкримінований.

Висновки.

Таким чином, проаналізувавши судочинство Нюрнберзького трибуналу можна окреслити наступні його особливості і вплив на подальший розвиток принципів міжнародного кримінального судочинства:

судочинство стало важливим інструментом утвердження засад невідворотності покарання за найбільш тяжкі порушення норм міжнародного права;

сприяло формуванню та розвитку сучасного міжнародного кримінального правосуддя, утвердивши основні стандарти притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за воєнні злочини, а також злочини проти людяності та геноцид;

сприяло утвердженню принципам індивідуальної кримінальної відповідальності незалежно від посадового статусу обвинуваченого, а також командної відповідальності, яким закріплюється обов'язок дотримання гуманітарного права як щодо політичного, так і щодо військового керівництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванов В. М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*, 2015. №3. С. 24-28.
2. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі. *Holocaust Encyclopedia*, 2025. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/uk> (дата звернення: 18.10.2025).
3. The Nuremberg Trials. The International Military Tribunal. The tribunal. *Memorium Nuremberg Trials*, 2025. URL: <https://museums.nuernberg.de/memorium-nuremberg-trials/the-international-military-tribunal/the-tribunal> (дата звернення: 15.10.2025).
4. Ivzhenko D.A. Nuremberg Trial: problems of legitimacy. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2023. №3. С. 416-420.
5. Гусев В. Нюрнберзький трибунал: створення та відкриття. *Віче*, 2015. №21. С. 60-63.
6. Станко А. Роль Нюрнберзького військового трибуналу в становленні ідеї міжнародного кримінального правосуддя. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 30 квітня 2024 року*. Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Центр соціально-політичних досліджень «Politicus», 2024. С. 164-167.
7. Кормушина О.П. Деякі питання щодо видів доказів за Нюрнберзьким процесом. *Auctoritate magis quam imperio: Юридична наука у громадянському суспільстві. Зб. наук. праць. Матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30 жовтня 2019 р.)*. До 70-ліття Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України / Ред. колегія: Н. М. Пархоменко (голова), О. О. Малишев (заступник голови), А. М. Гурова (секретар), В. К. Малолітнева, П. С. Демченко. Київ, 2019. С. 184-187.
8. Ferencz V.B. Nuremberg Trial Procedure and the Rights of the Accused, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 2025. URL: <https://benferencz.org/articles/pre-1970-nuremberg-trial-procedure-and-the-rights-of-the-accused/> (дата звернення: 18.10.2025).
9. Гутник В. Право на захист у Нюрнберзькому трибуналі. *Вісник Львівського університету. Сер.: Міжнародні відносини*, 2012. №31. С. 159-166.
10. International Military Tribunal (IMT). *Harvard Law School Library Nuremberg Trials Project*, 2020. URL: https://nuremberg.law.harvard.edu/imt_intro (дата звернення: 17.10.2025).
11. Махаринець Д.Є. Механізм діяльності міжнародних трибуналів. *Науковий вісник ХДУ. Серія Юридичні науки*, 2023. №5. С. 24-29.
12. Кулеба Д. І. Прогалини нюрнберзького і токійського трибуналів. *Наше право*, 2013. № 9. С. 186-190.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ЯК ЗБРОЯ І ДЕТЕРМІНАНТА СКОЄННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

DISINFORMATION AS A WEAPON AND DETERMINANT OF CRIMES AGAINST HUMANITY

Гнатенко М.П., аспірант кафедри адміністративного та кримінального права

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
orcid.org/0009-0001-3591-5943

Проблематика дезінформації є актуальною, оскільки засоби масової інформації мають великий вплив на ідеологічне та політико-правове формування громадян своїх країн. Важливим є й акцент на тому, що такий вплив може виходити далеко за межі власної держави. Метою даної роботи є аналіз інформаційної політики РФ щодо України, яка базується на дезінформації, що є потужною зброєю, загрозою та детермінантою скоєння злочинів проти людяності. Досягнення поставленої мети сприятиме виявленню зв'язку між поширенням дезінформації та скоєнням злочинів проти людяності. З урахуванням процесів глобалізації такі країни, як РФ, Китайська Народна Республіка та інші, мають змогу поширювати вигідні їм тези задля змінення суспільної думки у демократичних країнах, що у майбутньому дозволило б привести до влади у цих державах союзницькі політичні сили, а також забезпечило б підтримку, а не засудження будь-яких незаконних дій держави-агресора. Окрім власне поширення тез, на прикладі РФ можна пересвідчитися, що інформація – це зброя, яка може бути використана для втручання в іноземні вибори, дестабілізації, намагання радикалізувати суспільство, створити недовіру до демократичних інституцій. Вартим уваги є й зв'язок між інформаційною політикою та скоєнням злочинів проти людяності, оскільки систематична дезінформація, яка масово поширюється у ЗМІ, може спонукати до підтримки/скоєння даних злочинів. Яскравим прикладом тут слугує агресія РФ проти України, Молдови, Грузії; політика Китайської Народної Республіки щодо Тайваню, згідно з якою КНР постійно застосовує на нього тиск як інформаційний, так і політичний/військовий. Як РФ, так і КНР намагаються подати ці події як внутрішні: Китайська Народна Республіка називає тайванців «сепаратистами», а питання потенційної військової агресії розглядає як законне в контексті реалізації принципу «єдиного Китаю». РФ, у свою чергу, роками поширювала тези про «братні народи», вважала Україну країною власної сфери впливу, а тому агресивну війну РФ подавала не як намагання знищити іншу незалежну державу чи порушення міжнародного права, а як нібито «законний» захист власних інтересів.

З огляду на виклики в інформаційній безпеці демократичним країнам слід об'єднувати власні зусилля для боротьби з наростаючими загрозами дезінформації, популізму. Разом з тим, важливим є впровадження програм для підвищення медіаграмотності власних громадян, поліпшення навичок критичного мислення.

Ключові слова: злочини проти людяності, вплив, дезінформація, гібридна війна, штучний інтелект, критичне мислення, медіаграмотність, вільне суспільство, демократія.

The issue of disinformation is relevant because the media have a great influence on the ideological, political and legal formation of citizens of their countries. It is also important to emphasize that such influence can go far beyond the borders of one's own country. The purpose of this paper is to analyze Russia's information policy towards Ukraine, which is based on disinformation, which is a powerful weapon, threat and determinant of crimes against humanity. Achieving this goal will help to identify the link between the spread of disinformation and the commission of crimes against humanity. Given the processes of globalization, countries such as the Russian Federation, the People's Republic of China and others have the opportunity to disseminate favorable theses to change public opinion in democratic countries, which in the future would allow allied political forces to come to power in these countries, as well as provide support rather than condemnation of any illegal actions of the aggressor state. In addition to the actual dissemination of theses, the example of Russia shows that information is a weapon that can be used to interfere in foreign elections, destabilize, radicalize society, and create distrust of democratic institutions. The connection between information policy and crimes against humanity is also worthy of attention, as systematic disinformation that is widely disseminated in the media can encourage support for/commission of these crimes. A striking example is the aggression of the Russian Federation against Ukraine, Moldova, and Georgia; the policy of the People's Republic of China towards Taiwan, according to which the PRC constantly exerts pressure on it, both informationally and politically/militarily. Both Russia and China are trying to present these events as internal: The People's Republic of China calls the Taiwanese "separatists" and considers the issue of potential military aggression as legitimate in the context of the "one China" principle. The Russian Federation, in turn, has been spreading theories about "fraternal peoples" for years, considering Ukraine a country in its sphere of influence, and therefore the aggressive war was presented by the Russian Federation not as an attempt to destroy another independent state or a violation of international law, but as an allegedly "legitimate" defense of its own interests.

Given the challenges in information security, democratic countries should join forces to combat the growing threats of disinformation and populism. At the same time, it is important to implement programs to increase the media literacy of their citizens and improve critical thinking skills.

Key words: crimes against humanity, influence, disinformation, hybrid warfare, artificial intelligence, critical thinking, media literacy, free society, democracy.

Постановка проблеми. У сучасному світі засоби масової інформації відіграють важливу роль у формуванні загальної думки суспільства. Беззаперечним є той факт, що інформаційний вплив певної країни поширюється далеко за її межі завдяки глобалізаційним процесам. Саме на основі інформації громадськість:

1) формує думку стосовно політичних діячів, їхньої підтримки на виборах;

2) робить висновки щодо подій, які відбуваються у світі;

3) визначає, хто є агресор, а хто – жертва під час воєнних дій, які розгортаються на міжнародній арені;

4) може покращувати медіаграмотність, адже якісна аналітика спричиняє до розвитку критичного мислення у суспільстві;

5) розбудовує свою ідентичність (великий вплив на суспільство має культурний, соціальний, історичний простір, що у загальному й складають ту систему цінностей, яка формує з кожного особистість з власною думкою, ідеалами та переконаннями).

Наразі загрози від дезінформаційних кампаній є дуже великими, оскільки, наприклад, такі країни, як РФ, намагаються максимально дестабілізувати ситуацію у світі загалом, і в Україні, зокрема, поширюючи неправдиву інформацію про різноманітні сфери життя людей у демократичних країнах. Протягом усієї своєї історії РФ витратила багато грошей на реалізацію інформаційного впливу на інші держави, просуваючи російський порядок та далекі від реальності погляди на події. У такий же спосіб намагаються діяти й інші авторитарні країни, які займаються підміною понять і зміною фактів. Наприклад, КНР постійно наголошує на тому, що Тайвань є їхньою територією, а владу та громадян, які виступають проти «об'єднання», у Китайській Народній Республіці вважають сепаратистами. Дані наративи спрямовано на те, щоб надати «законності» діям КНР в очах світової спільноти у разі майбутнього військового конфлікту, до якого Китайська Народна Республіка активно готується. Комуністичній владі важливо продукувати такі тези ще й задля того, щоб переконати демократичний світ у тому, що Тайвань не варто підтримувати, а територіальні суперечки – це виключно «внутрішні» справи Китайської Народної Республіки. Зокрема, КНР постійно проводить масштабні військові навчання навколо Тайваню, останні з яких проводилися у квітні 2025 року: «Китай без попередження розпочав масштабні військові навчання навколо Тайваню, назвавши його владу “сепаратистами” і “паразитами”, які підштовхують острів до війни».

Навчання, які супроводжуються пропагандистською кампанією, розпочалися вранці 1 квітня. Народновизвольна армія Китаю (НВАК) повідомила, що ці навчання – «суворе попередження» уряду Тайваню через його «сепаратистську діяльність».

У межах навчань до острова наближаються сили ВМФ, армії та ракетних військ НВАК одразу з кількох напрямків.

Зазначається, що навчання зосереджуватимуться на «патрулюванні боеготовності на морі та у повітрі, захопленні всеосяжного контролю, завданні ударів по морських та наземних цілях та встановленні блокадного контролю на головних територіях і маршрутах».

Згодом стало відомо, що до навчань залучили й Берегову охорону Китаю, яка проводитиме «патрулювання правоохоронних органів» поблизу Тайваню.

Головним елементом навчань є інтеграція невійськових формувань – Берегова охорона та її флот морської поліції з риболовних суден – та перероблення чи створення цивільних суден для військового транспорту» [1].

З огляду на політику та дії КНР можна зробити висновок, що загрози для Тайваню є реальними.

Порівняймо: тотожним прикладом можуть слугувати регулярні військові навчання РФ поблизу кордонів України до 24 лютого 2022 року, що, зрештою, призвело до початку нової фази війни.

Важливим у даному контексті є й акцентованість інформаційної політики Китайської Народної Республіки на тайванців: поширення вигідних комуністичній партії тез, застосування гібридних засобів впливу, впровадження стратегічної системи дезінформації: «Поки що Пекін віддає перевагу м'якій силі й намагається впливати на тайванців та обрану ними владу острова гібридними засобами – це прокитайська пропаганда, підкуп посадових осіб органів влади різних рівнів та лідерів думок, преференції для тайванського бізнесу на материку, стипендії молодим тайванцям на навчання в китайських вишах, а також ініціювання різних форматів взаємодії окремих категорій і верств жителів острова і материку, як-от симпозиуми вчителів, конференції лікарів, молодіжні зібрання на материку тощо. У ході таких горизонтальних комунікацій тайванських представників переконують у перевагах життя у КНР, намагаючись забезпечити їх симпатії до комуністичної системи Китаю» [2].

Важливо відмітити й той факт, що військові навчання та провокації КНР мають на меті не лише тренування можливого нападу на Тайвань, але й психологічний тиск та залякування тайванців: «Водночас Пекін посилює тиск і спроби залякування тайванців, щодня надсилаючи до острова бойові кораблі й літаки, які під приводом патрулювань маневрують поблизу острова, змушуючи його жителів із тривогою дивитися на небо й шукати очима вказівники до укриттів та бомбосховищ. Такими діями китайська влада транслює місцевим простий меседж – погоджуйтеся мирно прийняти владу Пекіна над островом і будете жити заможнo, як на материку. Якщо ж пручатимеся, нам увірветься терпець – і червоний прапор КНР над Тайбеєм установлять десантники НВАК» [2].

Окрім того, варто зробити акцент на тому, що проблематика дезінформації тісно пов'язана зі скоєнням злочинів проти людяності, оскільки саме інформаційна політика дозволяє створити ті передумови, які у майбутньому дозволяють вести війни та обґрунтовувати порушення міжнародного права. Очевидно, що без ідеологічної підготовки, яка включає у себе роки розпалювання міжнаціональної/міжетнічної ворожнечі, авторитарні режими навряд чи мали б такий великий відсоток підтримки серед населення, яке схвалює воєнні злочини/злочини проти людяності.

У цьому контексті варто зауважити на важливості розвитку медіаграмотності, критичного мислення, здатності до аналізу інформації серед вільних суспільств, оскільки загрози, які несе в собі дезінформація є вкрай великими, а ціна, яку можуть заплатити громадяни демократичних країн, що сприймають фейки за належне, – може бути занадто високою. У зв'язку із зазначеним надзвичайно важливим є поглиблення співпраці між країнами у контексті протидії дезінформації, кіберзагрозам та іншим дестабілізуючим чинникам, що можуть негативно впливати на суспільства, підірвати основи демократії та розпалювати ворожнечу на політичному/соціальному/культурному/ідеологічному ґрунтах.

Аналіз стану дослідження. Про актуальність теми даної статті безпосередньо свідчать праці вітчизняних науковців. Зокрема, кандидат юридичних наук Мельник Д. С. у своїй роботі «Наративи держави-агресора як складова дезінформації в умовах ведення гібридної війни проти України» аналізує загрозу дезінформації у контексті політики РФ, яка була спрямована проти України [3].

Окрім того, розглядом питання загрози дезінформації займалися й Гривнак Б., Лопушинський І. та Сapiжак І., які у науковій праці «Дезінформація як загроза національній безпеці України в умовах неоголошеної російсько-української війни» акцентують увагу на важливості розробки ефективної протидії дезінформації як головному виклику не тільки для окремих держав, а й для міжнародного співтовариства загалом [4].

Варто відмітити й науковий доробок з означеної тематики таких вітчизняних учених, як:

1) Звоздецька О., яка у своїй праці «Дезінформація як загроза національній безпеці Європейського Союзу: проблеми та підходи» досліджувала проблематику неправдивої інформації у контексті загрози для національної безпеки [5];

2) Кутуза Н., Тельпіс Д., які у науковій роботі «Дезінформація як складник ІПСО в мегадискурсі: маніпулятивний аспект (на прикладі російсько-української війни періоду повномасштабного вторгнення)» розглядали дезінформацію як частину інформаційно-психологічних операцій РФ під час російсько-української війни [6].

Однак, незважаючи на низку сучасних досліджень, проблема скоєння злочинів проти людяності, спричинених дезінформацією, потребує багатогранного дослідження.

Метою даного наукового дослідження є аналіз інформаційної політики РФ щодо України, яка базується на дезінфор-

мації, що є потужною зброєю, загрозою та детермінантою скоєння злочинів проти людяності. Досягнення поставленої мети сприятиме виявленню зв'язку між поширенням дезінформації та скоєнням злочинів проти людяності.

Виклад основного матеріалу. Загроза дезінформації є вкрай небезпечною, зокрема під час виборчих процесів у демократичних державах. Є чимало прикладів, коли авторитарні країни, наприклад, росія, втручалися у вибори з метою забезпечення перемоги кандидата, єдино прийняттого для рф. Стратегія у цьому випадку наступна: диктатури прагнуть максимально розколоти суспільство, намагаючись за допомогою фейкових новин радикалізувати групи підтримки кожного з кандидатів і, зрештою, призвести до дестабілізації у демократичних країнах загалом. У зв'язку з цим важливо протидіяти руйнівним технологіям диктатур.

У даному контексті слід зауважити, що, Г. Макмастер у своїй книзі «Поля битв. Боротьба за захист вільного світу» виокремлює низку дій, які може вчинити будь-який громадянин країн вільного світу для нівелювання дезінформаційних впливів: «Найголовніше, мабуть, що громадянам не треба чекати, поки політичні лідери чи ЗМІ почнуть протидіяти кіберзасобами інформаційній війні. Окремі особи можуть узяти й відмовитися від токсичності та дезінформації в екосистемі соціальних медіа, відновити цивілізовану поведінку в дискусіях, важливих для процвітання демократії. Спілкування з тими, хто мислить інакше, слід цінувати як частину активного громадянського життя не лише в кіберпросторі, а й в аудиторіях, кафе, органах місцевої влади, на баскетбольних майданчиках і полях для регбі. Коли люди сперечаються про проблеми, які їх розділяють, їм варто приділяти стільки само часу для обговорення того, що їх єднає. Громадяни вільних і відкритих суспільств можуть дорожити свободами та можливостями, які їм заповіли предки, і водночас визнавати, що жодна демократія чи ринкова економіка не є досконалою і що над ними треба постійно працювати. І кожен може вдатися до самоосвіти в плані ключових викликів для своєї безпеки, здоров'я та процвітання як до засобу самозахисту від дезінформації» [7, с. 341].

Слід зауважити, що інформація є надпотужною зброєю у XXI столітті з урахуванням розвитку інформаційних систем і технологій, що чинять вплив на індивідуальне й колективне свідоме та несвідоме. Завдяки дезінформаційним кампаніям підконтрольні уряду ЗМІ можуть виправдати будь-які порушення міжнародних норм, у тому числі й злочини проти людяності. Наприклад, рф провадила стратегічну інформаційну політику щодо України протягом довгого періоду часу, поєднуючи тези про «братні народи» з наростаючою ненавистю.

У даному контексті, на нашу думку, можна виокремити кілька етапів російської інформаційної кампанії, спрямованої на дестабілізацію ситуації в Україні:

Перий етап: від відновлення Україною незалежності (1991 р.) до 2013 року. У цей період активно поширювалися тези про «братні народи», про українців, як «молодших братів», про неймовірну близькість, а також про те, що, по суті, – це один народ. Варто зазначити, що дані тези спрямовувалися як на внутрішню аудиторію (рф), так і на зовнішню (з одного боку, Україна, а з іншого, – країни світу).

Так, для укорінення цих тез серед українського народу рф намагалася побудувати спільний інформаційний та культурний простір завдяки популяризації в Україні найрізноманітніших російських продуктів (від музичного та кінематографічного мистецтва до мови), що працювали на підтримання даних наративів. Проте, є випадки й того, як деякі високопосадовці з рф демонстрували свою політику несприйняття України: наприклад, держсекретарка США у 2005 – 2009 роках К. Райс зазначала про несприйняття очільником рф факту незалежності України під час саміту НАТО в Бухаресті (2008 р.): «Я пам'ятаю жахливий

меседж президента путіна, котрий назвав Україну вигаданою країною. Він сказав, що Україна несправжня» [8].

Другий етап: події Майдану 2013 – 2014 років. На даному етапі інформаційна політика рф почала продукувати нові тези: про те, що «Майдан був спланований в США та ЄС», про «неонацистів», «київську хунту» та «бандерівців», які нібито захопили владу в Україні та намагаються вчиняти «утиски російськомовних», через що українцям треба допомогти. Загалом це було продовженням розколу українського населення на 2 групи:

1) «нормальні українці», тобто ті, які виступають за зближення з рф;

2) «зрадники», які підтримують євроінтеграцію та вступ до НАТО.

Зазначена інформаційна політика призводила до зростання ненависті з боку росіян до українців, що, зрештою, переросло у війну. Варто зауважити, що прихована ненависть до інших – тих, хто відрізняється, завжди була притаманна рф, просто до 2013 року не було триггеру, який міг би вивести її назовні. І проблема тут не просто у несприйнятті того факту, що Україна – незалежна країна, а в мисленні населення рф, яке є глибоко імперським. Саме укорінене переконання власної вишості над іншими (доречно згадати агресію рф проти Молдови, Грузії) дозволяє рф скоювати воєнні злочини/злочини проти людяності.

Третій етап: перша фаза російської агресії проти України (2014 – 2022 роки). Протягом цього часу дезінформаційна кампанія набула великих масштабів: рф заперечувала свою присутність у АР Крим, у Донецькій та Луганській областях. Окрім власне військових дій, що подавалися як громадянська війна, було розгорнуто масову кампанію з дестабілізації в інших містах України, де відбулися інспіровані рф проросійські мітинги, на яких російські провокатори спеціально створювали вигідну для власних інформаційних телеканалів ситуацію, яка підтверджувала тезу про те, що «Майдан насправді не має підтримки», а тому «українцям, які самі ж виявляють бажання зблизитися з рф, треба допомогти».

Четвертий етап: друга фаза російської агресії (2022 рік – теперішній час). На даному етапі рф поширює дезінформацію здебільшого серед міжнародної спільноти, звинувачуючи Україну у порушенні правил ведення війни, міжнародних конвенцій та інших злочинах. Мета рф – змінити реальність, продемонструвавши порушником міжнародного права саме Україну, а рф – як борця з «фашизмом», «визволителя», який не скоює воєнних злочинів/злочинів проти людяності, не знищує щоденно цивільні будівлі, а лише бореться з «нелегітимною українською владою».

Одним з важливих складників у контексті боротьби з дезінформацією, на думку Г. Макмастера, є необхідність розглядати соціальні мережі та інтернет не лише як майданчики для розваг, а й як території, де ведеться інформаційна боротьба за свідомість: «Розглядати інтернет і соціальні медіа як арени конкуренції, а не як безумовні блага, – така настроєність нам необхідна, щоб скористатися перевагами вільного обміну інформацією й водночас захиститися від його небезпек. ... захист від інформаційної війни з використанням кіберзасобів мусить мати наступальний компонент, щоб вносити інформацію в закриті системи, протистояти дезінформації та ставити під сумнів урядові наративи. Демократія варто розробити інструменти для обходу механізмів контролю, наприклад «Великого китайського фаєрволу» або інтернет-косміжень, запроваджених в Ірані. Такі технології, як космічний ширококутний зв'язок, можуть ускладнити диктаторам закриття доступу до інформації» [7, с. 340].

Ще одним викликом для інформаційної безпеки є стрімкий розвиток штучного інтелекту. Зокрема, завдяки ШІ можуть масово генеруватися фейкові новини, зображення, відео та голосові повідомлення – усе це є загрозою, оскільки демократичні суспільства стають більш вразли-

вими до дезінформації, у зв'язку з чим важливим є розвиток медіаграмотності серед суспільства з урахуванням розвитку сучасних технологій.

На зростанні інформаційних загроз у своїй книзі зазначив і Г. Макмастер: «Досягнення в галузі штучного інтелекту (ШІ) тільки посилюватимуть загрозу кібервійни. Технології ШІ дають змогу системам виконувати завдання, зазвичай призначені для людей. Машини вчитимуться на даних і використовуватимуть алгоритми для прийняття рішень без втручання людини. У поєднанні з мережами високошвидкісного мобільного зв'язку на кшталт 5G, суперкомп'ютерами й «інтернетом речей» (тобто інтернетом комп'ютерних пристроїв, вбудованих у повсякденні речі) це може вплинути на все, від електромереж до громадського транспорту, фінансових транзакцій, глобальної логістики, безпілотних автомобілів і побутової техніки» [7, с. 341].

Висновки. У ході даної роботи було виокремлено 4 етапи російської інформаційної кампанії, розгорнутої проти України, що безпосередньо дозволяє:

1) виявити зв'язок між поширенням дезінформації, замаскованої правовими та ідеологічними гаслами, та скоєнням злочинів проти людяності;

2) розглянути дезінформацію як один з видів сучасної зброї, дієвої на рівні вогнепальної.

Загалом слід зауважити, що загрози, які несуть у собі дезінформаційні кампанії, є вкрай небезпечними у сучасному світі, де кількість неправдивої інформації постійно зростає. Успішність фейкових новин може змінювати суспільну думку, виправдовувати скоєння злочинів, зокрема проти людяності/воєнних. Окрім того, стратегічні дезінформаційні кампанії, які, наприклад, веде РФ проти України на міжнародній арені, мають негативний вплив на сприйняття іншими країнами нашої держави. У зв'язку з цим важливо поглиблювати співпрацю з іншими вільними суспільствами, розробляти курси для підвищення медіаграмотності та створювати ефективні методики боротьби з дезінформацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Китай без попередження розпочав військові навчання навколо Тайваню. URL: <https://bukvy.org/kytaj-bez-poperedzhennya-rozpochav-vijskovi-navchannya-navkolo-tajvanyu/> (дата звернення 05.07.2025).
2. Тайвань під прицілом: як Китай готується «возз'єднати» острів із материком. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3999983-tajvan-pid-pricilom-ak-kitaj-gotuetsya-vozzjednati-ostrov-iz-materikom.html> (дата звернення 05.07.2025).
3. Мельник Д. С. Наративи держави-агресора як складова дезінформації в умовах ведення гібридної війни проти України. *Орликівські читання – 2024*. 2024. С. 127 – 131. URL: <https://mku.edu.ua/wp-content/uploads/2024/07/Zbirnyk-Orlykivski-chytannya-2024.pdf#page=127>.
4. Гривнак, Б., Лопушинський І., Сапіжак І. Дезінформація як загроза національній безпеці України в умовах неоголошеної російсько-української війни. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти*. Серія «Екологія. Публічне управління та адміністрування». 2024. № 1 (5). С. 53 – 63. URL: <https://journals.academ.vinnica.ua/index.php/eco-pa/article/view/122/115>.
5. Звоздецька, О. Дезінформація як загроза національній безпеці Європейського Союзу: проблеми та підходи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021. № 43. С. 30 – 39. URL: <https://mhpi.chnu.edu.ua/mhpi/article/view/212/207/>.
6. Кутуза Н. В., Тельпіс Д. М. Дезінформація як складник ІПСО в мегадискурсі: маніпулятивний аспект (на прикладі російсько-української війни періоду повномасштабного вторгнення). *Записки з українського мовознавства*. 2023. № 30. С. 282 – 292. URL: <http://zum.onu.edu.ua/article/view/283887/283078>.
7. Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу / пер. з англ. Надія Коваль. Київ: Наш Формат, 2023. 424 с.
8. У Бухаресті путін називав Україну несправжньою, нині він бачить, що вона більш ніж реальна. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/25/u-buharesti-putin-nazyvav-ukrayinu-nespravzhnoyu-nyni-vin-bachyt-shho-vona-bilsh-nizh-realna/> (дата звернення: 05.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ДО ДИСКУСІЇ ПРО ІДЕЙНІ ОРІЄНТИРИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF CRIMINAL LAW: FOR DISCUSSION OF IDEOLOGICAL GUIDELINES AND THEIR SIGNIFICANCE

Демидова Л.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0003-1248-5001

Стаття присвячена дослідженню ідейних орієнтирів для подальшого удосконалення кримінального права України. Основними методологічними інструментами пізнавального процесу обрані онтологічний, гносеологічний і аксіологічний підходи. Це дозволило виділити певні складові досліджуваного предмета наукового інтересу скрізь призму культури, цінностей, інших ідейних основ державного правотворення. Аналізуються позиції прихильників позитивного права і природного права. Відмічаються сучасні тенденції наближення їх поглядів. Додані додаткові аргументи на підтвердження визнання правової культури громадян основою правової держави і правопорядку, її мірилом і рушійною силою. Така культура: (а) безпосередньо впливає на розуміння принципу верховенства права як одного з основних правил спільного життя в суспільстві; (б) знаходиться в основі формування законодавства, зокрема кримінального, його удосконалення, застосування.

У статті обґрунтовується, що в правовій державі не закон чи принцип законності є пріоритетом, а людина, її свобода та інші права і свободи, можливості, спільне співіснування, забезпечення і охорона цих цінностей. І підтримується пріоритетність суб'єктивного змісту і значення позитивного права порівняно з його об'єктивним сприйняттям.

Визнано, що теорія соціального натуралізму має зайняти домінуючу роль у державотворенні і правовій системі України як світоглядний орієнтир поряд зі збалансованим з нею суб'єктивним і об'єктивним правом позитивістів. Підкреслюється, що принципи гармонійності, справедливості, моралі поряд з іншими визнаними принципами людського життя і упорядкованості суспільних відносин є важливими для праворегулювання. Вони мають бути критеріями вибору ідей, що впроваджуються в державі, регіоні, світі. Впровадження такого ідейного і змістовного орієнтиру в подальше удосконалення кримінального законодавства пов'язано з необхідністю переосмислення функціонального призначення кримінального права.

Відстоюється новий ідейний підхід до призначення кримінального права. Доводиться доцільність визнання основною функцією такої галузі права охоронно-поновлюючу функцію. У такому випадку каральна (репресивна) функція є забезпечувальною (допоміжною) стороною охоронно-поновлюючої функції.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, природне право, позитивне право, культура і цінності в кримінального права.

The article is devoted to the study of ideological guidelines for the further improvement of the criminal law of Ukraine. The main methodological tools of the cognitive process are the ontological, epistemological and axiological approaches. This allowed us to identify certain components of the subject of scientific interest under study through the prism of culture, values, and other ideological foundations of state lawmaking. The positions of supporters of positive law and natural law are analyzed. The current trends of convergence of their views are noted. Additional arguments are added to confirm the recognition of the legal culture of citizens as the basis of the rule of law and order, its measure and driving force. Such a culture: (a) directly influences the understanding of the principle of the rule of law as one of the basic rules of living together in society; (b) is at the heart of the formation of legislation, in particular criminal legislation, its improvement, and application.

The article argues that in a legal state, it is not the law or the principle of legality that is the priority, but the person, his freedom and other rights and freedoms, opportunities, joint coexistence, provision and protection of these values. And the priority of the subjective content and meaning of positive law compared to its objective perception is supported.

It is recognized that the theory of social naturalism should take a dominant role in state formation and the legal system of Ukraine as a worldview guideline along with the subjective and objective law of positivists balanced with it. It is emphasized that the principles of harmony, justice, morality, along with other recognized principles of human life and orderliness of social relations, are important for legal regulation. They should be the criteria for choosing ideas that are implemented in the state, region, and world. The introduction of such an ideological and substantive guideline in the further improvement of criminal legislation is associated with the need to rethink the functional purpose of criminal law.

A new ideological approach to the purpose of criminal law is advocated. The expediency of recognizing the protective and restorative function as the main function of such a branch of law is proved. In this case, the punitive (repressive) function is a supporting (auxiliary) function in relation to the protective and restorative function.

Key words: criminal law, criminal liability, criminal offense, natural law, positive law, culture and values in criminal law.

Не викликає сумніву, що в основі державного устрою, у побудові правових систем різних країн і, зокрема в частині кримінального права як її складової, впроваджені певні ідеї – світоглядні орієнтири. У кожній країні вони створюються чи обираються владою державного рівня. Узагальнення таких ідей за обраними критеріями дозволяє дослідникам віднести правові системи до певного виду, зокрема з належністю до правових систем римського права, правових систем прецедентного права. У сучасний період спостерігається певне наближення названих систем і об'єднуючими ідеями для їх загальних рисів є ідеї, закладені в позитивному праві. Разом з тим, науковий наступ на такі ідеї здійснюють прихильники природного права

(соціального натуралізму) і їх ідеї набирають все більшої підтримки в світі. При цьому зберігається різне ставлення науковців до ролі і значення природного права щодо праворозуміння і правотворення. Так, в юридичній літературі зазначається, що: «Сьогодні не є предметом дискусій, що юридичне право повинно відповідати природному праву як ідеалу, до якого треба прагнути та реалізувати в правовій реальності. Природне право відносять до ідейних чи ідеальних джерел права. Ідея права завжди передувє праву, оскільки спочатку з'являється уявлення про належне право, яке слід закріпити на державному рівні, а вже потім формується реальна правова система. І хоча ідея права має лише потенційну реальність, вона є настільки істотною,

що надає нормативної сили позитивному праву» [1, с. 41]. Тобто немає сумніву, що природне право є ідейним орієнтиром у правовій системі України з впливом на позитивне право нормативного характеру. Проте виникає питання про обґрунтованість, якість і рівень такого «проникнення» в позитивне право. І, можливо, у перспективі позитивне право втратить своє значення для подальшого розвитку цивілізаційних процесів з його заміною природним правом?

Сподіваючись на примирення прихильників позитивізму і природного права, висловлюємо надію, що на сучасному етапі праворегулювання притягнення винної особи до кримінальної відповідальності і поновлення прав потерпілого від кримінального правопорушення є необхідними актами прояву справедливості на законних підставах. Якщо це так, то які світоглядні засади таких заходів? Що є ключовим і орієнтирним для правовій регламентації кримінальної відповідальності за вчинене кримінально каране діяння, а також правил поновлення прав і інтересів потерпілих і держави, порушених кримінальним правопорушенням?

В юридичних публікаціях висловлена думка, що усі проблеми, котрі існують в суспільствах у звичайних (некризових) і кризових ситуаціях обумовлені відсутністю належної соціальної культури людей [2, с. 16-21]. Яка соціальна культура громадян – таке і їхнє життя! [3, с. 62, 63]. При цьому правова культура громадян визнається основою правової держави і правопорядку, а так званий принцип верховенства права як норма суспільного життя, на думку вченого, можна забезпечити лише при належній правовій культурі громадян [4, с. 29-33].

Повністю погоджуємось із такими твердженнями. Соціальна культура людей є багатоаспектним поняттям: відправною точкою, джерелом, рушійною силою, стандартом поведінки людини, її мірилом. Правова культура насамперед віддзеркалюється правосвідомістю індивідуума. Вона має прояв в стані його волі і свідомості, діях і бездіяльності, ставленні до інших суб'єктів суспільства і світового середовища, а також до правил співіснування з ними. Правова культура людей визначає рівень розвитку держави як правової, стан і майбутнє її правової системи.

Правова культура формує, впливає, виявляє ставлення людини до тих соціальних цінностей, що є важливими для неї, до соціальних процесів в країні, світі. Така культура: (а) безпосередньо впливає на розуміння принципу верховенства права як одного з основних правил спільного життя в суспільстві; (б) знаходиться в основі формування законодавства, його удосконалення, застосування.

Як відомо, питання про культуру, людські цінності обговорюються філософами та іншими зацікавленими особами з давніх часів. Про цьому в 1952 році А. Кребер і К. Клайгор стверджували, що ще не існує повної теорії культури. Є досить чітко окреслена концепція, і можна надати перелік концептуальних елементів, що охоплюються цією основною концепцією. І вони підтримали підхід, підґрунтям якого є культура і особистість, який, на їх думку, може допомогти наблизитися до культурної генетики [5].

На початку III тисячоліття дослідники визначають, що презентовано понад 500 визначень поняття «культура», а дискусія не втихає. Одночасно науковці пропонують акцентувати увагу на різноманітності культурних форм, а також різноманітності особистостей у групі. Вони виділяли культуру наявну і ненаявну і їх вплив на особистість.

З вдячністю сприймаючи кожну наукову позицію, міркування дослідників, висловлюємо своє погодження з науковцями, які підкреслюють складність методології досліджень проблем культури і особистості. Автори такого висновку підкреслюють, що за сутністю такі дослідження є спостережливими [6]. І ними зазначається, що серед психологів поширеною є думка про формування, програмування або принаймні змінення культуурою людської особистості. Крім того, дослідники зазначають, що

колективні дії груп людей зі спільними рисами можуть змінити культуру нації.

З різноманітних визначень вимірів культури виділяємо позицію визначення Всесвітнього дослідження цінностей, за яким виокремлено два виміри - традиційний/світський та виживання/самовираження - як координати людських цінностей [6]. Тобто, вимір культури здійснюється за координатами людських цінностей в умовах нормального життя і в кризових ситуаціях з колективним і індивідуальним підходом та оцінкою.

Дослідниця Д. Денніс при порівнянні культури і цінностей з деревом слушно визначає, якщо цінності – це коріння, то культура – це все, що видно над землею: стовбур, гілки та плоди. Це живе вираження ваших цінностей [5]. До цього висловлювання можна доповнити, що культура – це ще і джерело функціонування клітин дерева, а також віддзеркалення його співіснування поряд з іншими предметами, явищами, процесами.

Поняття «культура» щодо людини має ключовий (визначальний) сегмент – цінності, що закладені в поведінку людини, наповнюють і майже характеризують її життя. Культура – це цінності в дії людини. Культура нації є спільними цінностями, що визначають розвиток суспільства і держави. Культура в світі (світова культура) – це спільні цінності націй, народів, національностей, що визначають їх цілі, шлях, стан і рівень співжиття, а також збереження і розвиток національного різноманіття. Це велика об'єднуюча сила, джерело прогресу і майбутнього сьогодишньої земної цивілізації. Культура віддзеркалюється станом правової системи країни, міжнародного і міждержавного нормативно-правового ресурсу. Вона сприяє розумінню чий інтереси привалують у державі, на регіональному чи світовому рівні.

Серед цінностей добро, гуманність, справедливість, людина як особистість, свобода людини, її право на життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість, безпека тощо. Ці цінності закріплюються в правилах співіснування людей на національних, регіональних, міждержавних, міжнародних рівнях. І це велике досягнення для кожного народу і міжнародної спільноти. Залишається ще незавершеним впровадження цих цінностей належного справедливого рівня забезпечення і охорони. Здається, що причини такого стану певним чином залежать від рівня поінформованості населення про ті ідеї, що впроваджені в правову систему держави. А також обґрунтованість їх вибору владою, їх відповідність тієї форми державного устрою, що обирає населення для свого особистого і спільного життя.

Жвава дискусія між позитивістами і прихильниками природного натуралізму (соціального натуралізму) є рушійною силою для прогресу в світі і в кожній країні. Це науковий потенціал для перегляду багатьох застарілих стереотипів правових доктрин і державності, де вони впроваджені.

Як відомо, позитивне право - це система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується як переконанням, так і силою державного примусу, або ж право – це «система соціальних загальнообов'язкових норм, встановлених чи санкціонованих державою» [7, с. 213]. Позитивне право - це право чітке, визначене, записане в законі, стійке, таке, що захищається особливими державними органами. Але в даному сенсі позитивне право має два значення. По-перше, суб'єктивне право — як свобода і можливість суб'єкта, конкретної особи, на юридично забезпечену поведінку. По-друге, об'єктивне право — тут термін «право» близький до термінів «закон», «законодавство», мається на увазі не свобода і можливості поведінки, а щось «об'єктивне». В суспільстві — юридичні норми, виражені в законах, інших джерелах, або в цілому, або як частина [8, с. 213-214].

Переважаю українські фахівці в галузі кримінального права визнають пріоритетність об'єктивного права для

державного правотворення. Відповідно до ідеї позитивізму: (а) право визначати правила регулювання життя людей належить суверену (владі); (б) у державі домінує принцип верховенства права, що майже зводиться до законності. І останнім часом спостерігається поява сумнівів у правильності такої позиції. Одним із аргументів на підтвердження такого невпевненості є людиноцентристський підхід до розуміння призначення держави, її правової системи. Якщо держава – об'єднання вільних індивідуумів, то цей факт має вирішальне значення для розбудови правової системи держави. У правовій державі не закон чи принцип законності є пріоритетом, а людина, її свобода та інші права і свободи, можливості, спільне співіснування, забезпечення і охорона цих цінностей. Якщо пріоритетом у державі оголошується законність, то розмивається головне призначення держави – людина, її захист. Суб'єктивне право, як здається, більш точно віддзеркалює це головне завдання держави.

Таким чином, ідейні основи побудови правової системи держави і кримінального права як її складової на підґрунті об'єктивного права позитивістів більш нагадують поліцейську державу, ніж державу з громадянським суспільством. Хоча у законодавстві України не завжди впроваджені ідеї об'єктивного права і це слід відмітити. Прикладами можуть бути Конституція України, Закон України «Про національну безпеку України». Проте прикладом стосовно поновлення прав потерпілих від кримінальних правопорушень в кримінальному праві спостерігаються впровадження не людиноцентристського підходу, а підходу об'єктивного права позитивістів, що нагадує стисле речення «закон для законності, а, переважно, не для людини».

При цьому підкреслюю, що в сучасному світі і найближчій перспективі держава не може існувати без правопорядку – правова культура населення зокрема і світової спільноти, у цілому, має досягти належного рівня. І для впровадження пропонується звернутися насамперед до ідеї суб'єктивного права позитивістів.

Ідеї природного права – це ідеї про правильне співіснування людини і Природи за законами Природи. Природне право виводять з природи людини як невід'ємної складової загальносвітового порядку, за його допомогою правосвідомість людини поєднується з універсальними основами буття. Природно-правові норми виражені, окрім юридичних актів, у вигляді звичаїв і традицій, знаходять своє подвійне закріплення в релігії та етиці. Сучасна концепція природного права включає права людини, права соціальних груп, права нації (збереження власної ідентичності, самовизначення у межах етнічної території тощо), права народу [9, с. 122-124; , с. 38].

Великий інтерес за своєю глибиною і масштабністю осмислення викликає теорія соціального натуралізму, розроблена на основі природного права, автором якої є О. М. Костенко. За його твердженням, соціальний натуралізм – це: (а) вчення, що відповідно до ідеї природної цілісності світу полягає у визнанні існування соціальної природи, яка існує за своїми законами – законами соціальної природи; (б) адекватний інструмент для пізнання законів суспільного життя людей і розв'язання соціальних проблем; (в) засіб для розрізнення природного і неприродного в соціальному житті людей, добра і зла, дійсності і видимості, істини й ілюзії; (г) інструмент для протидії свавіллю й ілюзіям та для здійснення соціальних реформ і забезпечення соціального прогресу. Відповідно до соціального натуралізму соціум – це теж природа. Це «третя природа» поряд з фізичною природою і біологічною природою [10, с. 742-770]. Висловлюю впевненість, що теорія соціального натуралізму має зайняти домінуючу роль у державотворенні і правовій системі України як світоглядний орієнтир поряд зі збалансованим з нею суб'єктивним і об'єктивним правом позитивістів.

Не можна розглядати людину виокремлено від Природи, від Всесвіту. На це нас «підштовхують» знайдені артефакти, зокрема, трипільської культури, яка існувала в давні часи на території сучасної України. Наші пращури визнавали, шанували закони природи і визнавали себе частиною Всесвіту. Підтвердження правильності такого підходу добре усвідомлюється в сучасні часи поширених міждержавних конфліктів і війн, розвитку космічних технологій та небезпечних змагань держав стосовно космічної й інших новітніх видів зброї. Це на підтвердження правильності позиції прихильників соціального натуралізму. Їх знання системні і масштабні. Вони охоплюють закономірності розвитку Всесвіту. Ігнорування цих знань, підходів приводить до не врахування тих закономірностей цивілізаційного розвитку, про які нам «нагадують» через століття пращури за допомогою багатьох артефактів.

Не має сумніву і тому, що слід досягати належного рівня юридичної визначеності норм як головного елемента верховенства права, зрозумілого для пересічного громадянина. Отже, праві і прихильники юридичного позитивізму. Проте право з позиції соціального натуралізму набуває нового значення – це право про цілісність природи і людини як її частини. Людиноцентристський підхід теж потребує уточнення зі сприйняттям людини як найважливішої складової всесвіту. Теорія соціального натуралізму відкриває шлях для нового осмислення призначення людини в світі, її видатної ролі для встановлення законів природи та подальшого розв'язання соціальних і правових проблем з інноваційним рівнем правосвідомості.

Зазначені ідеї є орієнтуючими і для удосконалення правової системи держави, а також розробки стратегії і тактики в міжнародному правовому регулюванні. У такий спосіб може бути досягнута ефективна і прогнозована система керування суспільними відносинами різних рівнів. І це може бути впливовим ідейним орієнтиром для подальшого удосконалення кримінального права як галузі права. Причому з достойним місцем нових науково-обґрунтованих кримінально-правових заходів для поновлення прав і свобод потерпілих, законних інтересів держави, порушених вчиненими кримінальними правопорушеннями. Це буде актом досягнення справедливості к правовому забезпеченні охорони найважливіших цінностей від кримінально караних посягань і попередженні такої поведінки. І в цьому має полягати головна ідея, закладена в кримінальне право – поновлення гармонійності і справедливості за наслідками кримінально караного впливу на упорядковані найважливіші суспільні відносини в соціумі. Тобто відбудеться переорієнтація призначення кримінального законодавства з охоронно-репресивної функції на функцію охоронно-поновлюючу, де каральна функція виступає як засіб виконання охоронно-поновлюючого призначення кримінального законодавства. Подальша реалізація так званої концепції «голої репресії» неодмінне призведе до надмірного застосування антикримінальними органами специфічних «поліцейських» повноважень у протидії злочинності [10, с. 602].

Висновки. Для подальшого удосконалення правової системи України і його складової – кримінального права доцільно звернути увагу на певні питання:

1. Ідейні орієнтири подальшого удосконалення кримінального права як галузі права є спеціальними питаннями відносно загальних проблем державного управління в Україні та подальшого удосконалення правової системи незалежної демократичної, соціальної, правової держави. Їх вирішення потребує комплексного і системного підходу як до частини загального.

2. Назріла необхідність зміни філософії державного управління і світоглядних орієнтирів удосконалення правової системи держави і забезпечення правопорядку. Стрижнем цих змін і забезпечувальною, рушійною силою виступає культура населення і влади як їх представника.

3. Сучасність обумовлює доцільність ретельного вивчення, аналізу, оновлення світоглядних орієнтирів в державному управлінні, із урахуванням традиційних підходів, перевірених часом, та новітніх досліджень соціальних процесів і їх закономірностей. Крім того, потрібно звертати увагу на сучасні умови і виклики правопорядку на різних рівнях: (а) загального співіснування націй і народів та права і свободи кожної людини; (б) глобалізації суспільних процесів, їх масштабність; (в) національних, регіональних, світових загроз і викликів.

4. Позитивне право, ідеї якого переважно віддзеркалюються в правовій системі багатьох держав, що відносяться до систем римського права, а також у певних країнах із прецедентним правом, потребує переосмислення. Корисними для аналізу можуть бути, зокрема, людиноцентристський підхід у єдності з суб'єктивним правом позитивістів та з балансом з позицією прихильників об'єктивного права. В українських реаліях і перспективі доцільним є визнання пріоритетності суб'єктивного права, а не об'єктивного права, для розвитку правової системи держави. Ця дискусійна позиція зачіпляє і змістовне наповнення принципу верховенства права.

5. Все більшу масштабність набуває визнання авторитетності і науковості теорії соціального натуралізму,

створеної на основі природного права, автором якої є О. М. Костенко. Це перспективна і могутня ідейна сила для подальших соціальних процесів і правових рішень.

6. Пропонується визнати підґрунтям світоглядних орієнтирів для державного управління і подальшого удосконалення правової системи держави і кримінального права як її частини теорію соціального натуралізму О. М. Костенка. При провадженні положень цієї теорії пропонується в синхронному порядку використовувати положення позитивного права з людиноцентристським підходом. Принципи гармонійності, справедливості, моралі поряд з іншими визнаними принципами людського життя і упорядкованості суспільних відносин є важливими для праворегулювання. Вони мають бути критеріями вибору ідей, що впроваджуються в державі, регіоні, світі.

7. Вирішення загальних ідейних правових проблем сприятиме оновленню філософії кримінального права зі закріпленням зміни пріоритетності реалізації охоронної функції кримінального права: з охоронно-каральної на охоронно-поновлюючу. Охоронно-поновлююча функція охоплює своїм змістом каральну (репресивну) функцію. І такий підхід вимагає оновлення Загальної і Особливої частини КК України в єдності з удосконаленням інших нормативно-правових актів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавська О. Джерела формування права: окремі методологічні аспекти. *Університетські наукові записки*. 2020. Т. 19. № 1 (73). С. 35-44.
2. Костенко О. М. Принцип соціального натуралізму в правознавстві. *Часопис Київського ун-ту права*. 2001. № 1. С. 16-21.
3. Костенко О. М. Яка культура, таке й життя. Новий погляд на тему національної ідеї. *Вече*. № 5-6.
4. Костенко О. М. Принцип соціального натуралізму та його значення для юриспруденції і кримінології. *Вісник Харківського ін-ту регіонального управління та права*. 2003. С. 29-33.
5. Dennis Jessica. Culture vs. Values: What's the Difference? *TechnologyAdvice*. June 23 2023. URL: <https://technologyadvice.com/blog/human-resources/culture-vs-values/> (дата звернення: 20.08.2025)
6. Jüri Allik, Anu Realo, Robert R. McCrae. Conceptual and methodological issues in the study of the personality-and-culture relationship. *Frontiers in Psychology*. *Front. Psychol.* March 28 2023. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1077851/full> (дата звернення: 01.08.2025)
7. Шемшученко Ю. С. Право. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. Київ: Юрид. думка, 2007. 992 с. С. 213.
8. Луцький Р. П. Концептуальні підходи щодо розуміння сутності позитивного права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 213-216.
9. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу. Харків: Консум, 2004. 432 с.
10. Костенко О. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори. Київ: вид-во Паливода А. М. 2020. 812 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ВИКОРИСТАННЯМ ПІДРОБЛЕНИХ ДОКУМЕНТІВ

FEATURES OF THE INITIATION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY USING FORGED DOCUMENTS

Жердєв В.К., д.філос. в гал. права,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем досудового розслідування

*Навчально-науковий інститут № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ
orcid.org/0009-0009-4262-2004*

Романов М.Ю., д.філос. в гал. права,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
превентивної діяльності та соціологічних досліджень

*Дніпровський державний університет внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-2443-7744*

Дослідження спрямоване на аналіз особливостей початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів, виявлення проблемних аспектів та пропозицій шляхів удосконалення процедури. Методи дослідження. Робота виконана на підставі загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, включаючи порівняльно-правовий, формально-логічний, системного аналізу та синтезу. Результати. У статті досліджено правові засади початку досудового розслідування економічних злочинів із застосуванням підроблених документів, проаналізовано процесуальні особливості внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, виявлено основні проблеми, що виникають на практиці. Дослідження розкриває специфіку збирання та оцінки доказів підробки документів, роль експертних досліджень, особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Початок досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у господарській діяльності з використанням підроблених документів, потребує комплексного підходу, що враховує специфіку доказування автентичності документів, складність економічних відносин та сучасні виклики, пов'язані з умовами воєнного стану. Удосконалення процесуального механізму потребує законодавчих змін та покращення правозастосовної практики.

Ключові слова: досудове розслідування, економічні злочини, підроблені документи, кримінальне провадження, єдиний реєстр, експертиза, воєнний стан.

The research aims to analyze the peculiarities of initiating pre-trial investigation of criminal offenses committed in the sphere of economic activity using forged documents, identifying problematic aspects and proposing ways to improve the procedure. Research methods. The work is based on general scientific and special methods of scientific cognition, including comparative legal, formal logical, systematic analysis, and synthesis methods. Results. The article examines the legal framework for initiating pre-trial investigation of economic crimes involving forged documents, analyzes the procedural features of registration in the Unified Register of Pre-trial Investigations, and identifies the main problems arising in practice. The study reveals the specifics of collecting and evaluating evidence of document forgery, the role of expert examinations, and the peculiarities of criminal proceedings under martial law.

The initiation of pre-trial investigation of criminal offenses committed in economic activity using forged documents requires a comprehensive approach that takes into account the specifics of proving document authenticity, the complexity of economic relations, and modern challenges related to martial law conditions. Improving the procedural mechanism requires legislative changes and enhancement of law enforcement practices.

Key words: pre-trial investigation, economic crimes, forged documents, criminal proceedings, unified register, expert examination, martial law.

Вступ. Сучасні трансформаційні процеси в економіці України, поглиблення інтеграційних процесів та розширення господарських зв'язків створюють нові можливості для розвитку підприємництва, водночас породжуючи нові виклики у сфері протидії економічній злочинності. Одним із найбільш поширених способів вчинення кримінальних правопорушень у господарській діяльності є використання підроблених документів, що становить серйозну загрозу для економічної безпеки держави та порушує права і законні інтереси суб'єктів господарювання.

Актуальність дослідження особливостей початку досудового розслідування таких злочинів обумовлена кількома чинниками. По-перше, зростанням кількості кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, що вчиняються з використанням підроблених документів. По-друге, складністю виявлення та розслідування цих злочинів, що пов'язано зі специфікою доказування під-

робки документів та необхідністю проведення складних експертних досліджень. По-третє, недосконалістю правового регулювання окремих аспектів початку досудового розслідування таких кримінальних правопорушень.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів, виявлення проблемних аспектів правового регулювання та правозастосовної практики, формулювання пропозицій щодо їх удосконалення.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**: проаналізувати правові засади початку досудового розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів; дослідити процесуальні особливості внесення відомостей про такі кримінальні правопорушення до Єдиного реєстру досудових

розслідувань; виявити специфіку збирання та оцінки первинних доказів підrobки документів; охарактеризувати особливості призначення та проведення експертних досліджень; проаналізувати вплив воєнного стану на процедуру початку досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Правову основу початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів, становлять норми Конституції України [1], Кримінального процесуального кодексу України [3], відповідні підзаконні нормативно-правові акти, а також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Конституційні засади початку досудового розслідування закріплені у статтях 29, 30, 31 Основного Закону, які гарантують право особи на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Ці конституційні принципи набувають особливого значення під час розслідування економічних злочинів, оскільки збирання доказів часто потребує проведення слідчих дій, що можуть обмежувати конституційні права громадян.

Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод [2] встановлює додаткові гарантії дотримання прав особи під час кримінального провадження, зокрема право на справедливий суд, презумпцію невинуватості, право не свідчити проти себе. Ці принципи мають безпосереднє відношення до початку досудового розслідування, оскільки саме на цій стадії закладається основа для забезпечення справедливості кримінального провадження.

Кримінальний процесуальний кодекс України детально регламентує процедуру початку досудового розслідування. Відповідно до статті 214 КПК України, досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань [3]. Ця норма має універсальний характер та поширюється на всі види кримінальних правопорушень, включаючи злочини у сфері господарської діяльності.

Водночас, розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів має свої специфічні особливості, які обумовлені характером цих правопорушень. По-перше, такі злочини часто мають латентний характер і виявляються не відразу після їх вчинення. По-друге, доказування факту підробки документів потребує проведення складних експертних досліджень, що впливає на строки та порядок проведення слідчих дій. По-третє, ці злочини часто вчиняються організованими групами з використанням складних схем, що ускладнює встановлення всіх обставин кримінального правопорушення.

Особливе значення для початку досудового розслідування має правильна кваліфікація кримінального правопорушення. Використання підроблених документів у сфері господарської діяльності може кваліфікуватися за різними статтями Кримінального кодексу України залежно від конкретних обставин справи. Найбільш поширеними є кваліфікації за статтями 358 (підробка документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів), 366 (службове підроблення), а також за статтями, що передбачають відповідальність за конкретні економічні злочини, вчинені з використанням підроблених документів.

Єдиний реєстр досудових розслідувань є центральним елементом системи обліку кримінальних проваджень в Україні. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, затверджене наказом Офісу Генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 298 [4], детально регламентує порядок формування та ведення цього реєстру. Внесення відомостей про кримінальні правопорушення,

вчинені у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів, має свої особливості, які обумовлені специфікою цих злочинів. Передусім, важливим є правильне формулювання фабули кримінального правопорушення, яка має містити всі ознаки, що дозволяють ідентифікувати конкретне правопорушення та відрізнити його від інших.

При внесенні відомостей до ЄРДР необхідно враховувати, що використання підроблених документів може бути як самостійним складом злочину, так і способом вчинення іншого кримінального правопорушення. У першому випадку основною кваліфікацією може бути стаття 358 КК України, у другому – відповідна стаття, що передбачає відповідальність за конкретний злочин у сфері господарської діяльності, а підробка документів розглядатиметься як спосіб його вчинення.

Особливої уваги потребує питання достатності відомостей для внесення до ЄРДР. Відповідно до частини 5 статті 214 КПК України, відомості вносяться до ЄРДР негайно, але не пізніше 24 годин після отримання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення слідчим, прокурором обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення [3]. При цьому не вимагається повного встановлення всіх обставин справи, достатньо обґрунтованої підозри про вчинення кримінального правопорушення.

Водночас, у випадку з підробленими документами часто виникають ситуації, коли первинна інформація є недостатньою для однозначного висновку про наявність ознак кримінального правопорушення. Наприклад, при виявленні документа з сумнівними ознаками автентичності необхідно провести попередній аналіз, а іноді і експертне дослідження для встановлення факту підробки. У таких випадках рішення про внесення відомостей до ЄРДР має прийматися на основі сукупності наявних даних та їх правової оцінки.

Важливим аспектом є також визначення територіальної підслідності. Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів часто мають міжрегіональний характер, коли документи підробляються в одному місці, а використовуються в іншому. У таких випадках слідчий має керуватися правилами, встановленими статтею 32 КПК України, та визначати підслідність за місцем вчинення кримінального правопорушення, а за неможливості його встановлення - за місцем виявлення ознак кримінального правопорушення [3].

Збирання та оцінка доказів підробки документів при розслідуванні економічних злочинів має свою специфіку, що обумовлена технічними особливостями виявлення ознак підробки та необхідністю застосування спеціальних знань. Уже на початковому етапі досудового розслідування слідчий стикається з необхідністю встановлення автентичності документів, які є ключовими доказами у справі.

При огляді документів, що можуть бути підробленими, слідчий має звертати увагу на низку ознак, які можуть свідчити про їх неавтентичність. До таких ознак належать невідповідність паперу, на якому виготовлено документ, зразкам офіційних бланків, неправильне розташування реквізитів, невідповідність шрифтів та їх розмірів, наявність ознак механічних пошкоджень тексту, невідповідність печаток та штампів встановленим зразкам [5]. Водночас, слід враховувати, що сучасні технології дозволяють виготовляти підроблені документи високої якості, які важко відрізнити від справжніх без застосування спеціального обладнання. Тому первинний огляд документів має доповнюватися більш детальним дослідженням з використанням технічних засобів.

Особливого значення набуває правильне вилучення та збереження документів, що можуть бути доказами

у справі. При вилученні документів необхідно забезпечити їх цілісність та збереження всіх ознак, які можуть мати значення для експертного дослідження. Документи мають вилучатися разом з папками, обкладинками, іншими супутніми матеріалами, які можуть містити сліди підробки [6]. Важливим аспектом є також встановлення джерела походження підроблених документів. Це може бути зроблено шляхом аналізу матеріалів справи, опитування свідків, проведення обшуків за місцем можливого виготовлення підроблених документів. Встановлення способу та місця виготовлення підроблених документів має принципове значення для кваліфікації злочину та встановлення кола осіб, причетних до його вчинення.

При оцінці доказів підробки документів слідчий має враховувати, що висновки про автентичність або підробленість документів можуть бути зроблені лише на основі висновку експерта. Первинні ознаки підробки, виявлені під час огляду документів, можуть бути лише підставою для призначення експертизи, але не можуть самостійно підтверджувати факт підробки.

Експертиза документів відіграє ключову роль у доказуванні фактів підробки при розслідуванні економічних злочинів. Призначення та проведення експертизи документів має свої особливості, які обумовлені специфікою об'єктів дослідження та складністю експертних завдань.

При формулюванні питань для експертизи слідчий має враховувати специфіку конкретної справи та можливості експертної методики. Типовими питаннями для експертизи документів у справах про економічні злочини є встановлення автентичності документа, способу його виготовлення, факту внесення змін до первинного тексту, встановлення послідовності нанесення реквізитів [8]. Особливої уваги потребує питання забезпечення експертизи необхідними порівняльними матеріалами. Для проведення якісного експертного дослідження необхідно надати експерту зразки справжніх документів відповідного виду, зразки підписів відповідних осіб, відбитки печаток та штампів. Отримання таких зразків часто потребує проведення додаткових слідчих дій та може значно збільшити строки розслідування.

Категоричний висновок експерта про підробленість документа є одним з найвагоміших доказів у справі, однак він має оцінюватися в сукупності з іншими доказами. Висновок у ймовірній формі не може бути покладений в основу обвинувачення як єдиний доказ вини особи, але може використовуватися в сукупності з іншими доказами [9]. У випадках, коли висновок експерта викликає сумніви або є суперечливим, може бути призначена повторна або додаткова експертиза. Повторна експертиза призначається в разі необґрунтованості висновку експерта або сумнівів у його правильності, додаткова - коли висновок експерта є недостатньо ясним або неповним.

Введення воєнного стану в Україні внесло суттєві зміни в порядок здійснення кримінального провадження, включаючи розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів. Закон України від 14 квітня 2022 року № 2201-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» [7] встановив особливий порядок здійснення кримінального провадження на період дії воєнного стану.

Основними особливостями початку досудового розслідування в умовах воєнного стану є зміни у строках проведення слідчих дій, особливий порядок повідомлення про підозру, можливість проведення слідчих дій в дистанційному режимі. Ці зміни мають безпосередній вплив на розслідування економічних злочинів, оскільки дозволяють більш оперативного реагувати на виявлені правопорушення [8]. Зокрема, в умовах воєнного стану допускається проведення слідчих дій без участі понятих, якщо їх залучення

неможливе з об'єктивних причин. Це особливо актуально при розслідуванні економічних злочинів у населених пунктах, що знаходяться в зоні бойових дій або на тимчасово окупованих територіях.

Особливого значення набуває можливість проведення процесуальних дій в дистанційному режимі з використанням технічних засобів відеоконференц-зв'язку. Це дозволяє забезпечити безперервність кримінального провадження навіть у випадках, коли безпосередня присутність учасників процесу неможлива з міркувань безпеки [9]. В умовах воєнного стану також збільшилась кількість випадків використання підроблених документів для отримання неправомірних переваг, пов'язаних з особливостями правового режиму воєнного стану. Зокрема, виявлені факти використання підроблених довідок про внутрішнє переміщення для отримання гуманітарної допомоги, підроблених медичних довідок для ухилення від мобілізації, підроблених документів у сфері державних закупівель товарів оборонного призначення [10]. Ці обставини потребують особливої уваги правоохоронних органів та адаптації методики розслідування до нових реалій. Водночас, основні принципи початку досудового розслідування залишаються незмінними, а особливості воєнного стану стосуються переважно процедурних аспектів [11].

Аналіз правозастосовної практики дозволяє виявити низку проблемних аспектів початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів. Узагальнення про практику розгляду скарг на рішення органів досудового розслідування свідчить про наявність системних проблем у цій сфері [6]. Однією з основних проблем є недостатня кваліфікація слідчих у питаннях виявлення ознак підробки документів. Це призводить до того, що первинний огляд документів проводиться поверхово, без належної уваги до технічних деталей, які можуть мати вирішальне значення для подальшого розслідування. Внаслідок цього часто втрачаються важливі докази або призначається експертиза з неповним комплектом матеріалів.

Ще однією проблемою є тривалість проведення експертних досліджень. Експертні установи часто перевантажені, що призводить до затримок у проведенні експертиз. Водночас, без висновку експерта неможливо довести факт підробки документів, тому розслідування фактично призупиняється до отримання результатів експертизи. Це особливо критично в умовах обмежених строків досудового розслідування [4].

Недосконалість нормативного регулювання окремих аспектів збирання та оцінки електронних доказів також є однією з перешкод під час здійснення досудового розслідування. В умовах цифровізації економічних відносин все більше документів існує виключно в електронному вигляді, що створює нові виклики для виявлення їх підробки. Чинне законодавство не завжди адекватно регулює питання збирання та дослідження електронних доказів.

Вивчення міжнародного досвіду розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів дозволяє виявити кращі практики, які можуть бути адаптовані до українських реалій. Особливий інтерес становить досвід країн Європейського Союзу, які мають розвинену систему протидії економічній злочинності [7]. У більшості європейських країн функціонують спеціалізовані підрозділи правоохоронних органів, що займаються виключно розслідуванням економічних злочинів. Такі підрозділи мають відповідну матеріально-технічну базу, кваліфікований персонал та налагоджену систему взаємодії з іншими правоохоронними органами та контролюючими структурами.

Важливим елементом європейської моделі є активне використання сучасних інформаційних технологій для виявлення та розслідування економічних злочинів. Зокрема, широко застосовуються системи автоматизова-

ного аналізу фінансових операцій, електронні бази даних підроблених документів, системи розпізнавання образів для виявлення підроблених печаток та підписів.

Корисним для України може бути досвід створення єдиних баз даних зразків офіційних документів, печаток та штампів. Такі бази дозволяють оперативно перевіряти автентичність документів та виявляти підробки на ранній стадії. Водночас, створення таких систем потребує значних фінансових вкладень та координації зусиль різних державних органів.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку висновків щодо особливостей початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів.

Початок досудового розслідування таких злочинів характеризується низкою специфічних особливостей, що обумовлені природою цих правопорушень. Основною особливістю є необхідність встановлення факту підробки документів, що потребує проведення складних експертних досліджень та залучення фахівців з відповідних галузей знань. Це суттєво впливає на строки та порядок проведення слідчих дій, а також на вибір тактики розслідування.

Процедура внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань у справах про економічні злочини з використанням підроблених документів потребує особливої уваги до правильності формулювання фабули кримінального правопорушення та визначення його кваліфікації. Помилки на цьому етапі можуть призвести до

серйозних процедурних порушень та негативно вплинути на результат розслідування.

Збирання та оцінка первинних доказів підробки документів є одним з найбільш складних аспектів розслідування таких злочинів. Слідчі мають володіти спеціальними знаннями для виявлення ознак підробки та правильного вилучення і збереження доказів. Водночас, остаточний висновок про автентичність документів може бути зроблений лише на основі висновку експерта.

Експертне дослідження документів відіграє ключову роль у доказуванні фактів підробки. Якість експертизи значною мірою залежить від правильності формулювання питань для експерта та повноти наданих йому матеріалів. Тривалість експертних досліджень є однією з основних проблем, що впливають на ефективність розслідування.

Умови воєнного стану внесли суттєві зміни в порядок здійснення кримінального провадження, створивши як нові можливості для більш оперативного розслідування, так і нові виклики, пов'язані з обмеженнями безпекового характеру. Водночас, основні принципи початку досудового розслідування залишаються незмінними.

Аналіз правозастосовної практики дозволив виявити низку системних проблем, які негативно впливають на ефективність розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів. До таких проблем належать недостатня кваліфікація слідчих, недосконалість координації між правоохоронними органами, тривалість експертних досліджень, недосконалість регулювання електронних доказів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алєнін Ю. П. Початок досудового розслідування за КПК 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 198–203.
2. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
5. Лоскутов Т. О. Правове регулювання кримінального процесуального затримання в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2022. С. 417–423.
6. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: затв. наказом Офісу Генерального прокурора від 30 черв. 2020 р. № 298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20>
7. Особливості кримінального провадження під час воєнного стану: текстова версія онлайн-зустрічі з Головою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Станіславом Кравченком. URL: <https://uba.ua/ukr/news/9268/>
8. Таран О. Особливості здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квіт. 2022 р.). Київ–Львів–Дніпро, 2022. С. 79–83.
9. Цермонський І. Кримінальні провадження в умовах воєнного стану. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/kriminalni-provazhennya-v-umovah-voennogo-stanu.html>
10. Узагальнення про практику розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00212>
11. Закон України від 14 квіт. 2022 р. № 2201-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20>

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025

Дата публікації: 28.11.2025

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

CURRENT DIRECTIONS OF REFORMING CRIMINAL-EXECUTIVE LEGISLATION REGARDING THE CREATION OF A SAFE ENVIRONMENT IN PENAL INSTITUTIONS

Івашко С.В., к.ю.н.,

завідувач кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права
Навчально-науковий інститут права, правоохоронної діяльності та психології
Пенітенціарної академії України
orcid.org/0000-0003-2547-9276

Лисиця О.Є., старший викладач кафедри кримінально-виконавчого
та кримінального права

Навчально-науковий інститут права, правоохоронної діяльності та психології
Пенітенціарної академії України
orcid.org/0009-0006-2719-6033

Єсипенко О.Г., старший викладач кафедри кримінально-виконавчого
та кримінального права

Навчально-науковий інститут права, правоохоронної діяльності та психології
Пенітенціарної академії України
orcid.org/0000-0002-3895-9079

Автори вказують, що безпека в установах виконання покарань складається з трьох компонентів: фізичної, процедурної та динамічної безпеки.

Елементи забезпечення фізичної безпеки включають архітектуру будівель установ виконання покарань, стан інженерно-технічних засобів охорони та нагляду, внутрішньої та зовнішньої огорожі, приміщення, в яких перебувають засуджені та ступінь їх надійності щодо забезпечення ізоляції різних категорій засуджених та інші споруди.

Вони також включають наявність допоміжних засобів забезпечення безпеки, а саме: системи сигналізації (внутрішні та зовнішні), замикаючі пристрої, металодетектори, засоби відеоспостереження, апарати для інтрузивного огляду та засоби зв'язку.

Процедурна безпека передбачає створення системи нормативно-правового забезпечення процесу виконання та відбування покарання, проведення превентивних заходів щодо недопущення порушення режиму в установах виконання покарань, забезпечення порядку ізоляції засуджених, перепускного режиму тощо.

Динамічна безпека - це сучасний підхід до управління в'язницями, який наголошує на побудові позитивних стосунків між персоналом та ув'язненими. На відміну від традиційних методів забезпечення безпеки, які зосереджені на фізичних заходах (замки, бар'єри, спостереження), динамічна безпека фокусується на людській взаємодії з метою зміцнення довіри, зменшення напруги та сприяння реабілітації.

Автори вказують, що одним із головних завдань установ виконання покарань є забезпечення безпечного утримання засуджених та ув'язнених, при дотриманні їх основних свобод і прав, визначених у міжнародних документах у сфері захисту прав людини. Ступінь обмеження прав та свобод повинен базуватись на рівні безпеки засуджених та ув'язнених, який доцільно переглядати через певні проміжки часу. Всі компоненти безпеки повинні працювати у тісній взаємодії один з одним. Не варто приділяти увагу тільки деяким компонентам, залишаючи поза увагою інші.

Реформування пенітенціарної системи України повинно передбачати реформування компонентів фізичної безпеки – будівництво нових установ виконання покарань; процедурної безпеки – реформування національного законодавства з метою відходу від радянської пенітенціарної доктрини; динамічної безпеки – створення нормальних умов праці, системи мотивування та підготовки пенітенціарного персоналу з метою запобігання з його боку корупційним проявам.

Ключові слова: безпека, установа виконання покарань, слідчий ізолятор, правовий статус, персонал, корупція, засуджений, ув'язнений, Державна кримінально-виконавча служба, виконання покарань, відбування покарань, виправлення, ресоціалізація, реабілітація, запобігання, прогресивна система.

The authors point out that safety in penal institutions consists of three components: physical, procedural, and dynamic security.

Elements of physical security include the architecture of penal institution buildings, the condition of engineering and technical security and surveillance equipment, internal and external fences, premises where convicts are held, and their reliability in ensuring the separation of different categories of prisoners, as well as other facilities.

They also include the presence of auxiliary security tools such as alarm systems (internal and external), locking devices, metal detectors, video surveillance systems, intrusive inspection devices, and communication means.

Procedural security involves establishing a system of legal and regulatory support for the process of executing and serving sentences, implementing preventive measures to prevent violations of the regime in penal institutions, ensuring the proper isolation of convicts, and organizing the access control system.

Dynamic security is a modern approach to prison management that emphasizes building positive relationships between staff and inmates. Unlike traditional methods of ensuring safety that focus on physical measures (locks, barriers, surveillance), dynamic security centers on human interaction to foster trust, reduce tension, and promote rehabilitation.

The authors note that one of the main tasks of penal institutions is to ensure the safe detention of convicts and inmates while respecting their fundamental rights and freedoms as defined in international human rights instruments. The degree of restriction of rights and freedoms should

be based on the level of safety of convicts and inmates, which should be periodically reviewed. All components of security must function in close interaction with each other; attention should not be given to some while neglecting others.

Reforming the penitentiary system of Ukraine should involve reforming the components of physical security – construction of new penal institutions; procedural security – modernization of national legislation to move away from the Soviet penitentiary doctrine; and dynamic security – creating proper working conditions, motivation systems, and training for penitentiary staff to prevent corruption.

Key words: security, penal institution, pre-trial detention center, legal status, staff, corruption, convict, inmate, State Criminal-Executive Service, execution of punishments, serving of sentences, correction, resocialization, rehabilitation, prevention, progressive system.

Актуальність статті. Довіра суспільства до будь-якої пенітенціарної системи заснована на її можливості виконувати кримінальні покарання з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення належних умов для виправлення, ресоціалізації та подальшої реабілітації засуджених; запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень, в тому числі і запобігання вчинення втеч з установ виконання покарань та нейтралізація негативного впливу лідерів кримінального середовища на соціальні та економічні проблеми утримання засуджених; виокремлення об'єктивних та суб'єктивних причини виникнення надзвичайних подій чи масових заворушень.

Слід зазначити, що запобігання вчинення втеч засудженими є однією з основних функцій адміністрації установ виконання покарань, оскільки захищає суспільство від подальших злочинних дій засуджених, які нелегально опинилися поза межами цих установ і не мають можливості правовими засобами забезпечити реалізацію своїх потреб.

Проте не можна забувати і про функції забезпечення безпеки щодо запобігання та реагування на пожежі, обстріли та інші надзвичайні ситуації соціального та природного характеру, забезпечення належних умов праці персоналу та безпечного середовища для засуджених (ув'язнених), зниження рівня самогубств та фактів членушкодження. Особливо гостро ці питання стоять на сучасному етапі реформування пенітенціарної системи України, її подальшому переходу від радянської каральної системи до прогресивної пенітенціарної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема наукової розробки окремих елементів безпеки в установах виконання покарань була предметом дослідження таких вітчизняних учених, як: К. А. Автухов, О. М. Бандурка, І. Г. Богатирьов, А. І. Богатирьов, І. В. Боднар, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, І. В. Іваньков, О. І. Іваньков, В. В. Карелін, О. Г. Колб, І. М. Копотун, О. І. Кіслов, В. Г. Павлов, Р. М. Підвисоцький, М. С. Пузирьов, А. В. Савченко, А. Х. Степанюк, А. А. Ткаченко, М. І. Хавронюк, С.В. Царюк, О. О. Шкута, О. С. Яворська, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець та ін.

Натомість тривалий час не здійснювались дослідження елементів безпеки в установах виконання покарань в Україні з урахуванням міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених та пенітенціарної практики розвинутих, демократичних країн світу.

Метою статті є розгляд окремих складових елементів безпеки в установах виконання покарань з урахуванням міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених та пенітенціарної практики розвинутих, демократичних країн світу.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи питання безпеки в установах виконання покарань слід вказати, що до останніх ми відносимо: 1) спеціальні виховні установи (виховні колонії); 2) слідчі ізолятори; 3) кримінально-виконавчі установи відкритого та закритого типу (відповідно, виправні центри та виправні колонії). Дана класифікація передбачена ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу України. Проте, умови сьогодення викликали необхідність функціонування так званих поліфункціональних установ виконання покарань, які, в свою чергу, виконують функцію як слідчих ізоляторів так і установ виконання покарань для тримання засуджених у приміщеннях камерного типу. Існування таких установ законодавчо не закріплене,

проте, вони існують на базі колишніх слідчих ізоляторів та виправних колоній максимального рівня безпеки, де утримуються засуджені в приміщеннях камерного типу. Доцільність і правильність існування таких установ обговорюється як теоретиками, так і практиками, проте єдиної точки зору на це питання дотепер не існує.

Безпека в установах виконання покарань має кілька складових. По-перше, це питання зовнішньої безпеки, спрямоване на необхідність запобігання втечам та іншим небезпечним і незаконним контактам із зовнішнім світом, а також внутрішньої безпеки, яка спрямована на виправлення, ресоціалізацію та подальшу реабілітацію засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень.

Представники Пенітенціарної академії України схильні до використання класифікації, що базується на різних напрямках використання сил та засобів установ виконання покарань. Так І. В. Боднар вказує, що безпека в установах виконання покарань складається з трьох компонентів: фізичної, процедурної та динамічної безпеки. Тож, розглянемо ці складові окремо [1,2,3].

Фізична безпека. Елементи забезпечення фізичної безпеки включають архітектуру установ виконання покарань, стан інженерно-технічних засобів охорони та нагляду, внутрішньої та зовнішньої огорожі, приміщення в яких перебувають засуджені та ступінь надійності їх щодо забезпечення ізоляції різних категорій ув'язнених та засуджених і інші споруди. Вони також включають наявність допоміжних засобів забезпечення безпеки, таких як: системи сигналізації (внутрішні та зовнішні), замкаючі пристрої, металодетектори, засоби відеоспостереження, апарати для інтрузивного огляду, засоби зв'язку тощо.

На даний час багато установ виконання покарань в країні побудовані в минулих століттях, та потребують реорганізації або взагалі закриття. Фізичний стан, місце знаходження, архітектурне проектування та стан внутрішніх конструкцій деяких установ не відповідає сучасним стандартам та нормам утримання ув'язнених та засуджених. Так, ув'язнені та засуджені часто утримуються з загальних приміщень по декілька десятків осіб, хоч стала пенітенціарна практика розвинутих, демократичних країн світу передбачає тримання в камерах по декілька осіб, чи, взагалі, одиночне тримання в камерах або кімнатах в нічний час. Зазвичай, неналежні умови, в яких ув'язнені та засуджені утримуються, являють собою підґрунтя до небажання ставати на шлях виправлення, ресоціалізації та в подальшому адаптації до умов життя в суспільстві після звільнення. Також незадовільні умови, в яких відбуваються покарання ув'язнені та засуджені, дають можливість злочинній субкультури впливати на їх поведінку, підштовхувати до порушень режиму утримання та до невиконання законних вимог представників адміністрації установ. Саме тому, одиночне тримання ув'язнених та засуджених в час, коли складно здійснювати нагляд за засудженими, є рекомендацією міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених.

До засобів фізичної безпеки також відносяться кайданки, можливість та підстави використання яких доволі жорстко регулюється міжнародними нормами у сфері захисту прав засуджених, а також доволі неоднозначно трактується науковцями та практиками Пенітенціарної системи України.

У Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Прави-

лах Нельсона Манделі) докладно розглядаються обставини, за яких можуть використовуватись засоби фізичної безпеки, а також принципи, які мають регулювати їх застосування. Так в них вказується, що: використання кайданок, ланцюгів або інших засобів вгамування, які за своєю природою є такими, що принижують гідність або болючими, повинно бути заборонено; інші засоби вгамування слід використовувати, якщо це дозволено законом, лише за певних чітко визначених обставин [4]. Особлива увага в цих документах приділяється застосування засобів упокорення, які застосовуються до жінок та неповнолітніх засуджених і ув'язнених.

Не дивлячись на те, що фізична безпека є одним із основних елементів запобігання вчинення втеч ув'язненими та засудженими, не можна надмірно застосовувати фізичні засоби безпеки, так як це може негативно позначитися на процесі виконання та відбування кримінального покарання, негативно налаштувати засуджених та ув'язнених по підношенню до персоналу установ виконання покарань та проведення стосовно них заходів з виправлення та ресоціалізації.

Процедурна безпека. Як зазначають Шейн Брайансон і Томріс Атабай, процедурна безпека може охоплювати багато аспектів роботи, пов'язаної з безпекою. Належна практика передбачає, як мінімум, наявність процедур, що охоплюють: 1) стратегію обшуків та тактику їх проведення; 2) моніторинг та облік ув'язнених; 3) облік предметів, що становлять небезпеку, таких як інструменти та інші предмети, які можуть використовуватись як засоби ураження; 4) моніторинг контактів із зовнішнім світом; 5) оцінку та класифікацію ув'язнених; 6) засоби зв'язку та спостереження; 7) системи збору інформації та оперативних даних, що стосуються безпеки [5, с.65-68].

Вітчизняні науковці зазначають, що процедурна безпека передбачає створення системи нормативно-правового забезпечення процесу виконання та відбування покарання, проведення превентивних заходів щодо недопущення порушення режиму в установах виконання покарань, забезпечення порядку, ізоляції засуджених, перепускного режиму тощо [1, ст.94-96].

Національне законодавство закріплює вимоги процедурної безпеки в Розділі III «Виконання покарання у виді позбавлення волі» Кримінально-виконавчого кодексу України. Так, аналізуючи Главу 15 «Загальні положення виконання покарання у виді позбавлення волі» та Главу 16 «Режим у колонії та засоби його забезпечення» можна дійти до висновку, що елементами процедурної безпеки охоплюється: визначення засудженому до позбавлення волі виду колонії; направлення засуджених до позбавлення волі для відбування покарання; переміщення засуджених до позбавлення волі; порядок прийняття засуджених до позбавлення волі до виправних і виховних колоній; роздільне тримання засуджених до позбавлення волі у виправних і виховних колоніях; ізоляція засуджених; постійний нагляд за засудженими; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; забезпечення безпеки засуджених і персоналу; наявність законодавчо закріплених елементів прогресивної в'язничної системи (різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії, зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі та переведення засуджених до інших установ виконання покарань); створення належних умов для організації суспільно корисної праці засуджених, здобуття загальної середньої та/або професійної освіти, професійних кваліфікацій, соціально-виховної роботи та громадського впливу; визначення правил щодо носіння одягу встановленого зразку; регламентація підстав та порядку проведення особистого обшуку засуджених та осіб, які перебувають в установах виконання покарань, огляду приміщень установ виконання покарань та огляду транспорту, який заїжджає і виїжджає з установ; визначення особливостей проведення режимних заходів за надзвичайних обставин природного та соціального характеру; чітку регламентацію підстав та порядку застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї.

Ми вважаємо, що досліджуючи питання процедурної безпеки слід вказати на деякі суттєві проблемні питання нашого законодавства, одним з яких є ізоляція та класифікація засуджених, визначення їм виду установ виконання покарань.

Провівши аналіз Виправно-трудоного кодексу України та Кримінально-виконавчого кодексу України можна констатувати, що суттєвих відмінностей в підходах до цих процедур не прослідковується, а це означає що ми і досі застосовуємо радянський підхід до вирішення цих питань. Основою класифікації засуджених та визначення їм виду виправної установи (за ВТК України) та установи виконання покарань (за КВК України) є вік, соціально-рольовий статус в соціумі, попередня кримінальна активність та тяжкість вчиненого злочину. Проте, не враховується такий показник засудженого, як його небезпека для оточуючих (засуджених, ув'язнених, персоналу установ виконання покарань та інших осіб, які перебувають на території цих установ), небезпека вчинення ним актів членушкодження та небезпека його щодо цивільного населення в разі вчинення ним втечі.

Як вказують в своїх рекомендаціях закордонні науковці та правозахисники, в'язнів не слід поміщати в умови посиленого чи максимального режиму лише на підставі тривалості призначеного ним терміну ув'язнення. Такий підхід призводить до надмірного та не виправданого використання зазначених установ.

Кількість ув'язнених, які схильні до вчинення втеч або становлять загрозу безпеки інших осіб, як правило, досить незначне, і важливо, щоб в умовах посиленого чи максимального режиму перебували лише ті в'язні, які, згідно з оцінкою ризику їх небезпечної поведінки, дійсно повинні перебувати в цих умовах. Підставою їх ізолюваного тримання є неможливість забезпечити безпеку в умовах більш м'якого режиму. Цей принцип вимагає належної оцінки ризиків щодо безпеки під час прибуття до установи кожного ув'язненого та засудженого з метою визначення належного виду режиму тримання. Проте, не слід забувати, що рішення про застосування суворих обмежувальних заходів режиму виконання та відбування покарань не повинні бути постійним, воно повинно постійно переглядатись.

Наступним доволі актуальним питанням фізичної безпеки є проведення оглядової та обшукової роботи в установах виконання покарань. Розгляд цього питання потребує окремого дослідження, яке повинно охоплювати декілька галузей права: кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального, адміністративного, тощо. Саме тому детально його розглянути в межах нашої статті вважаємо за недоцільне.

Разом з тим, слід зазначити, що цьому питанню приділяється значна увага міжнародним стандартам у сфері захисту прав засуджених, які передбачають необхідність ретельної регламентації проведення оглядової та обшукової роботи національним законодавством, дотримуючись при цьому таких правил:

- обшуки проводяться таким чином, щоб забезпечувати повагу людської гідності та недоторканності приватного життя особи, що обшукується, а також дотримання принципів пропорційності, законності та необхідності;
- обшуки не повинні використовуватись з метою залякування чи не виправданого посягання на недоторканність приватного життя особи;
- інтрузивні обшуки, у тому числі обшуки з повним роздяганням та обстеженням порожнин тіла, повинні проводитись лише у разі нагальної потреби [6, ст. 72-74].

При цьому, постає питання виключення корупційних проявів в діяльності персоналу установ виконання покарань.

Проте, ці ж стандарти передбачають і можливість огляду відвідувачів та огляду їх речей, як однієї з умов допуску до установи виконання покарань.

Окремої уваги потребує питання щодо застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї в установах виконання покарань. Застарілі спеціальні засоби та вогнепальна зброя не надають можливості засто-

совувати сучасні підходи щодо стримування протиправної поведінки ув'язнених та засуджених, не завдаючи їм при цьому значних тілесних ушкоджень. До того ж, питання застосування заходів примусу та вогнепальної зброї повинно регулюватись власним законодавчим документом, а не мати норму, як відсилає до Законів України «Про національну поліцію» та «Про національну гвардію».

Динамічна безпека. Європейські пенітенціарні правила (Правило 51) вказують на те, що безпека, яка забезпечується фізичними бар'єрами та іншими технічними засобами, повинна доповнюватись заходами безпеки, які здійснюють персонал пенітенціарної установи, який знає ув'язнених, котрі перебувають під їх контролем [6]. Безпека залежить від пенітенціарного персоналу, який контактує із ув'язненими та засудженими, знає про те, що відбувається в установі, та стежить за тим, щоб ув'язнені та засуджені зберігали продуктивну активність. Це часто називається динамічною безпекою.

Як вказує Сара Льюїс, динамічна безпека – це сучасний підхід до управління в'язницями, який наголошує на побудові позитивних стосунків між персоналом та ув'язненими. На відміну від традиційних методів забезпечення безпеки, які зосереджені на фізичних заходах (замки, бар'єри, спостереження), динамічна безпека фокусується на людській взаємодії з метою зміцнення довіри, зменшення напруги та сприяння реабілітації [7].

В сучасній пенітенціарній доктрині прослідковується думка, що динамічна безпека набагато якісніша, ніж заходи фізичної та динамічної безпеки. При регулярних контактах із засудженими та ув'язненими співробітниками установи виконання покарань своєчасно реагують на зміни в оперативній обстановці, які можуть становити загрозу безпеки. Там, де ефективно функціонує система динамічної безпеки у взаємодії з фізичною та процедурною безпекою, персонал установи здатний контролювати і розуміти оперативну обстановку в установі виконання покарань (як взагалі, так і в кожній окремій її локації), засуджених та ув'язнених, що утримується в ній.

Саме тому, як ми зазначали раніше, чим менше кількість ув'язнених, які утримуються в умовах максимального рівня безпеки, тим вища ймовірність того, що персонал краще знає засуджених та ув'язнених, які реально представляють небезпеку і приділяє ним необхідний рівень уваги.

Як вказують закордонні пенітенціаристи – сильна сторона динамічної безпеки полягає в тому, що вона допомагає заздалегідь розпізнавати загрозу безпеці на дуже ранній стадії [5]. Найкраще вона спрацьовує там, де працює професійний і добре навчений персонал, який володіє оперативною обстановкою в установі, знає засуджених та ув'язнених і вміє кваліфіковано керувати їх поведінкою.

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що один з головних компонентів динамічної безпеки – це вмотивований та спеціально підготовлений персонал установ виконання покарань.

Питання щодо мотивації діяльності персоналу установ виконання покарань є дуже актуальним на теперішній час. Сьогодні передбачає, що одним з мотиваційних чинників служби в Державній кримінально-виконавчій службі в деякій мірі є можливість отримати бронювання від призову до лав Сил Оборони України. Водночас, після відміни воєнного стану та пом'якшення дії нормативних актів щодо мобілізації дане мотивування не буде настільки актуальним.

За умов мирного життя персонал установ виконання покарань повинен чітко розуміти переваги проходження ним служби в пенітенціарній системі. Як неодноразово зазначала в своїх працях Тетяна Денисова, запобігання професійних правопорушень з боку персоналу установ виконання покарань доцільніше будувати на економічному підґрунті. Співробітник пенітенціарної системи не буде вчиняти кримінальні або адміністративні правопорушення, якщо його матеріальне та соціальне становище не спонукатиме його до цього. При цьому працює принцип – втрадиш більше ніж отримаєш протиправним вчинком. Саме тому, ми переконані, що матеріальне забезпечення, соціальний та правовий захист повинен відповідати тій соціально-важливій діяльності, яку виконує персонал установ виконання покарань.

На нашу точку зору персонал, який повинен працювати в установі виконання покарань, повинен бути спеціально підготовленим, мати специфічні знання та навички, бути психологічно готовим для роботи з ув'язненими та засудженими. Саме тому, персонал установ виконання покарань, який виконує управлінські функції, повинен бути підготовлений в навчальному закладі зі специфічними умовами навчання, де отримуються не тільки теоретичні знання та навички, які визначені щодо напрямку підготовки освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», а і специфічні, які необхідні для роботи з засудженими та ув'язненими, та набуваються, що також важливо, в ході проходження слухачами стажувань в пенітенціарних установах.

Висновки. Одним з головних завдань установ виконання покарань є забезпечення безпечного утримання засуджених та ув'язнених, дотримання при цьому їх основних свобод і прав, визначених в міжнародних документах у сфері захисту прав людини. Ступінь обмеження прав та свобод повинен базуватись на рівні небезпеки засуджених та ув'язнених, який повинен переглядатись через певні проміжки часу. Компоненти безпеки повинні всі працювати у тісній взаємодії один з одним. Не слід приділяти увагу тільки деяким компонентам залишаючи по за увагою інші. Реформування пенітенціарної системи України повинно передбачати реформування компонентів фізичної безпеки – будівництво нових установ виконання покарань, процедурної безпеки – реформування національного законодавства з метою відходу від радянської пенітенціарної доктрини, динамічної безпеки – створення нормальних умов праці, системи мотивування та підготовки пенітенціарного персоналу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боднар І. В. Забезпечення безпеки в установах виконання покарань. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2021. № 1 (12). С. 92–102.
2. Боднар І. В., Кондратов Д. Ю., Кирієнко А. І. Види дозволених і заборонених предметів, виробів та речовин для використання засудженими в установах виконання покарань. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2022. № 1 (26). С. 68–77.
3. Боднар І. В., Кондратов Д. Ю., Кирієнко А. І. Окремі аспекти забезпечення безпеки в установах виконання покарань. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2024. № 2 (22). С. 7–15.
4. Крітоф Ш., Хубер А., Роуп О. Керівництво з застосування Правил Нельсона Манделі: впровадження переглянутих Мінімальних стандартних правил ООН поводження з в'язнями. Лондон: БДІПЛ ОБСЄ та PRI, 2018. 198 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/ documents/5/4/491854.pdf> (дата звернення: 05.10.2025).
5. Bryans Sh., Atabay T. Handbook on the management of high-risk prisoners : criminal justice handbook series. New York: United Nations, 2016. 162 с. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/HB_on_High_Risk_Prisoners_Ebook_appr.pdf (дата звернення: 05.10.2025).
6. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Міжнародний документ РЄ від 12.02.1987 р. Оновлено 01.07.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (дата звернення: 05.10.2025).
7. Льюїс С. Динамічна безпека в установах виконання покарань: навчальний курс (онлайн). Київ : DECOPRIS, 2025. 49 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ІНТЕГРАЦІЇ ВПО В ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ

LEGAL MECHANISMS FOR THE INTEGRATION OF IDPS INTO TERRITORIAL COMMUNITIES

Киришко О.В., аспірантка кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльностіВолинський національний університет імені Лесі Українки
orcid.org/0009-0008-1551-4852

Метою статті є комплексний аналіз адміністративно-правових механізмів інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у територіальні громади України в умовах воєнного стану, а також визначення ефективності цифрових, правових та соціально-економічних інструментів, що застосовуються у цьому процесі. Методологічною основою дослідження стали системно-правовий, порівняльно-правовий, статистичний та аналітичний методи, які дозволили поєднати правовий аналіз нормативних актів із дослідженням емпіричних даних Міністерства соціальної політики, Національної соціальної сервісної служби, місцевих громад і міжнародних організацій.

У результаті дослідження виявлено, що інтеграція ВПО в Україні трансформувалася від моделі соціального забезпечення до моделі соціальної інтеграції, заснованої на принципах прозорості, участі та відповідальності. Встановлено, що запровадження цифрових сервісів («Дія», «Відновлення», «eРобота») суттєво підвищило ефективність адміністрування соціальної підтримки, скоротило бюрократичні процедури та забезпечило міжвідомчу взаємодію. Визначено ключову роль територіальних громад і старостинських округів у формуванні локальних програм адаптації, а також важливість медіаційних центрів і психологічної підтримки для зниження соціальної напруги. За статистичними даними 2023–2025 рр., кількість громад із власними програмами інтеграції зросла з 58 % до 82 %, а рівень працевлаштування ВПО – із 37 % до 52 %.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання висновків дослідження для удосконалення державної політики у сфері захисту прав внутрішньо переміщених осіб, підвищення інституційної спроможності місцевого самоврядування та розроблення єдиної національної методики моніторингу інтеграційних процесів. Результати дослідження можуть бути застосовані органами влади, науковцями та міжнародними партнерами для формування сталих механізмів соціально-правової інтеграції ВПО в Україні.

Ключові слова: ВПО, біженці, медіація, конфлікти, територіальні громади, правове регулювання, міжнародний досвід, альтернативний спосіб вирішення спорів, права людини, міжнародні стандарти, воєнний стан, війна.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the administrative and legal mechanisms for the integration of internally displaced persons (IDPs) into the territorial communities of Ukraine under martial law, as well as determining the effectiveness of digital, legal and socio-economic instruments used in this process. The methodological basis of the study was the system-legal, comparative-legal, statistical and analytical methods, which allowed combining the legal analysis of regulatory acts with the study of empirical data from the Ministry of Social Policy, the National Social Service Service, local communities and international organizations. As a result of the study, it was found that the integration of IDPs in Ukraine has transformed from a social security model to a social integration model based on the principles of transparency, participation and responsibility. It was established that the introduction of digital services ("Action", "eRecovery", "eWork") significantly increased the efficiency of social support administration, reduced bureaucratic procedures and ensured interagency interaction. The key role of territorial communities and starosta districts in the formation of local adaptation programs has been identified, as well as the importance of mediation centers and psychological support for reducing social tension. According to statistical data for 2023–2025, the number of communities with their own integration programs increased from 58% to 82%, and the level of employment of IDPs from 37% to 52%.

The practical significance of the results obtained lies in the possibility of using the conclusions of the study to improve state policy in the field of protecting the rights of internally displaced persons, increasing the institutional capacity of local self-government and developing a single national methodology for monitoring integration processes. The results of the study can be applied by authorities, scientists and international partners to form sustainable mechanisms for the socio-legal integration of IDPs in Ukraine.

Key words: Internally Displaced Persons (IDPs), Refugees, Mediation, Conflicts, Territorial Communities, Legal Regulation, International Experience, Alternative Dispute Resolution (ADR), Human Rights, International Standards, Martial Law, War.

Постановка проблеми. Проблематика інтеграції ВПО у територіальні громади України стала однією з ключових у системі публічного управління в умовах воєнного стану. За даними Міністерства соціальної політики, станом на середину 2025 року офіційно зареєстровано понад 5,2 млн внутрішньо переміщених осіб, більшість з яких продовжують проживати в приймаючих громадах понад два роки. Такий масштаб переміщення населення безпрецедентний для України, що обумовлює потребу у створенні ефективних правових, соціально-економічних і адміністративних механізмів інтеграції ВПО [5, с. 254]. Відповідно до положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» №1706-VII, держава гарантує ВПО рівність у правах з іншими громадянами, захист від дискримінації та сприяння у соціальній адаптації [7]. Однак правозастосовна практика показує, що реальна інтеграція ВПО у громади зіштовхується з низкою бар'єрів – від нестачі житла та робочих місць до недостатньої інституційної спроможності місцевого самоврядування [9, с. 7].

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. У сучасному науковому дискурсі проблема інтеграції внутрішньо переміщених осіб розглядається крізь призму соціальних, правових та психологічних викликів, що супроводжують процес їх адаптації. Вивчення праць останніх років засвідчує тенденцію переходу від теоретичних концепцій соціальної підтримки до практико-орієнтованих моделей управління інтеграційними процесами на рівні громад. У роботі К. Вучко et al. [1] простежується еволюція державних і громадських механізмів підтримки переселенців між двома хвилями вимушеного переміщення в Україні – після 2014 року та з початком повномасштабної агресії. Автори довели, що у другий період соціальні послуги набули більшої гнучкості та стали орієнтованими на місцеві потреби, що сприяло формуванню партнерських відносин між органами влади та неурядовими структурами. Водночас вони вказали на нестачу системної координації між рівнями управління, що знижує ефективність інтеграційних програм.

Г. Слозанська та ін. [2] дослідили специфіку соціальної підтримки ветеранів російсько-української війни та їхніх

сімей, виявивши, що програми реінтеграції мають тенденцію бути фрагментованими й короткостроковими. Вчені підкреслили, що найбільш успішними є моделі, у яких поєднується державне фінансування з громадськими ініціативами, орієнтованими на тривалу психологічну та професійну адаптацію. Отримані результати демонструють важливість переходу до комплексної системи соціального супроводу, що включає інститути медіації та професійної реабілітації.

Т. Семигіна [3] у своїй аналітичній доповіді звернула увагу на те, що українська соціальна робота під час війни виявила як суттєві досягнення, так і структурні слабкі місця. Вона підкреслила, що практики кризового реагування часто не трансформуються у сталі моделі соціальної політики, через що значна частина напрацьованого досвіду залишається поза рамками інституціоналізації. Семигіна наголошує на потребі впровадження довгострокових механізмів інтеграції, де місцева влада відіграє роль координатора, а не лише виконавця соціальних рішень.

Результати дослідження D. Rizzi et al. [4] та співавторів розкривають психологічний вимір проблеми внутрішнього переміщення. На основі аналізу стану психічного здоров'я українських переселенців і біженців у Польщі встановлено, що більшість з них стикається із симптомами тривожності, дистресу та посттравматичних розладів. Автори наголошують, що ефективна інтеграція неможлива без розгортання мереж психологічної допомоги, орієнтованої не лише на кризові втручання, а й на відновлення соціальної стабільності особи. Це свідчить про необхідність розширення програм ментального здоров'я в межах інтеграційної політики.

В. Політанський [5] у своїй статті окреслив адміністративно-правові проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб у контексті воєнного стану та цифровізації публічного управління. Учений довів, що нормативна база України залишається надмірно фрагментованою, а відсутність єдиного «Порядку інтеграції ВПО» призводить до правової невизначеності. При цьому він підкреслив, що цифрові інструменти («Дія», «Відновлення», «Робота») суттєво розширили можливості доступу до соціальних послуг і стали каталізатором модернізації системи публічного адміністрування.

Д. Селіхов [6], аналізуючи правові основи соціального захисту ВПО, дійшов висновку, що українська модель підтримки переселенців все ще переважно базується на підходах тимчасового забезпечення, а не сталого включення у соціально-економічне середовище громад. Учений наголошує на важливості переходу від допомоги як реакції на кризу до правових механізмів інтеграції, що враховують гендерні, вікові та регіональні особливості. Науковець також підкреслює значення уніфікації процедур соціального обліку ВПО та створення єдиних стандартів послуг на рівні держави. Узагальнення наукових позицій дозволяє констатувати, що сучасні дослідження зосереджуються на часткових аспектах інтеграції – соціально-психологічних, правових чи адміністративних, – проте комплексний підхід до синтезу цих вимірів залишається недостатньо розробленим.

Мета статті полягає у комплексному аналізі правових механізмів інтеграції ВПО у територіальні громади з урахуванням адміністративно-правових, соціальних та цифрових аспектів.

Виклад результатів дослідження. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб (ВПО) – це багатовимірний процес, який передбачає не лише відновлення базових прав і свобод, але й включення переселенців у соціальне, економічне, культурне та політичне життя приймаючих громад. З правової точки зору вона є складовою системи реалізації державної політики у сфері захисту прав людини, що набуває особливого значення в умовах воєнного стану [6, с. 103]. Згідно з визначенням, поданим

у ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», ВПО є громадянами України, які були змушені залишити своє місце проживання внаслідок збройного конфлікту, окупації або надзвичайних ситуацій, не перетинаючи державного кордону [7]. Такий підхід узгоджується з міжнародними стандартами, зокрема Керівними принципами ООН щодо внутрішнього переміщення, які визначають інтеграцію як довгостроковий процес відновлення соціальної стабільності, доступу до послуг і правового статусу.

Як зазначає Наливайко Л. Р., правовий статус ВПО в Україні визначається не лише спеціальним законом, але й низкою підзаконних актів, зокрема Постановою Кабінету Міністрів України № 505 від 1 жовтня 2014 р., що регламентує порядок надання щомісячної адресної допомоги переселенцям [14, с. 58]. Цей документ став базовим механізмом соціально-економічної підтримки, проте його норми не охоплюють комплексно питання інтеграції у громади – від працевлаштування до участі у місцевому самоврядуванні.

Селіхов Д. А. наголошує, що правова система України має поступово перейти від підходу «соціального утримання» до підходу «соціальної інтеграції», коли держава створює умови для активного включення ВПО у життя громади, а не лише забезпечує їх базові потреби [6, с. 105]. Науковець зазначає, що лише 37 % внутрішньо переміщених осіб мають постійну зайнятість, тоді як понад 45 % отримують соціальні виплати як основне джерело доходу. Ці цифри вказують на те, що інтеграція повинна передбачати механізми економічної самореалізації, а не бути обмеженою лише допомогою.

Важливо, що Закон України «Про соціальні послуги» № 2671-VIII визначає надання соціальних послуг ВПО як обов'язок органів місцевого самоврядування, які мають забезпечити доступ до соціальної інфраструктури, зокрема послуг соціальних працівників, психологічної підтримки, освітніх і медичних програм [8]. У статті 17 цього закону підкреслюється, що соціальні послуги мають надаватися за принципом «близькості до людини», що особливо важливо для громад, де інтеграція ВПО вимагає персоналізованого підходу.

На рівні адміністративного права інтеграція розглядається як процес узгодження публічних і приватних інтересів, у якому держава виступає гарантом прав, а громади – суб'єктами реалізації соціальної політики. Політанський В. С. наголошує, що адміністративно-правове регулювання має ґрунтуватися на триєдності принципів: прозорість, участь, відповідальність, які дозволяють створити дієву систему управління процесами адаптації переселенців [5, с. 263].

У контексті європейських практик важливо відзначити, що згідно з даними Агенції ЄС з питань міграції та притулку (EUAA), ефективна інтеграція внутрішньо переміщених осіб можлива лише за наявності чіткої міжсекторальної взаємодії між владою, громадами, бізнесом і громадянським суспільством. Україна поступово імплементує ці підходи, що видно у діяльності Національної соціальної сервісної служби, де створено окремий департамент роботи з ВПО. Важливо зазначити, що станом на 2025 рік понад 350 територіальних громад уже прийняли власні програми підтримки ВПО, які містять положення про забезпечення житлом, сприяння працевлаштуванню, соціальну адаптацію та психологічну підтримку [9, с. 12]. Такий підхід демонструє поступовий перехід від централізованого до децентралізованого управління процесами інтеграції.

Таким чином, теоретико-правові основи інтеграції ВПО в Україні спираються на комплексний нормативний базис, який поєднує міжнародні стандарти, національні закони та практики місцевого самоврядування. Проте, як підкреслює Наливайко Л. Р., ефективна реалізація цих норм потребує

оновлення правової доктрини, що визнає громаду ключовим актором інтеграційної політики, а цифрові сервіси – основним інструментом її реалізації [14, с. 112]. Як зазначає Політанський В. С., в умовах воєнного стану адміністративно-правова система інтеграції зазнала суттєвого реформування. Основна увага була приділена цифровізації публічного адміністрування, що дозволило об'єднати державні реєстри, полегшити ідентифікацію осіб та забезпечити прозорість процедур [5, с. 258]. Зокрема, інтеграція функцій Міністерства соціальної політики з платформою «Дія» надала змогу ВПО дистанційно подавати заяви на допомогу, реєструвати місце проживання чи отримувати довідку переселення без відвідування органів влади. Станом на початок 2025 року понад 3,7 млн осіб скористалися цими сервісами, що свідчить про ефективність діджиталізації соціального управління.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» передбачено, що облік ВПО здійснюється виключно органами соціального захисту, але в сучасних умовах ця функція доповнена автоматизованою системою «Єдина інформаційна база даних ВПО» [7]. Такий цифровий реєстр уможливив міжвідомчий обмін інформацією між Міністерством соціальної політики, Пенсійним фондом та Міністерством цифрової трансформації, що суттєво скоротило час обробки звернень. За інформацією Шапошникової І. В. та Пристай І. Р., протягом 2023–2024 років Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій було розроблено 12 регіональних програм адаптації ВПО, спрямованих на розв'язання питань житла, освіти та зайнятості [9, с. 6]. Наприклад, у Харківській області створено «Центр підтримки внутрішньо переміщених осіб», що надає одночасно адміністративні, соціальні й медіаційні послуги. За рік діяльності він прийняв понад 42 тис. звернень, з яких 70 % було вирішено на місцевому рівні без залучення судових процедур.

Значну роль відіграє публічно-правова взаємодія між державою та органами місцевого самоврядування. Як зазначає Попок А. А., громади виступають ключовими суб'єктами інтеграційної політики, адже саме вони здійснюють безпосередній контакт із переселенцями, надають житло, працевлаштовують і залучають до громадських ініціатив [13, с. 23]. Відповідно до результатів опитування, проведеного у 2024 році серед 50 громад, 83 % представників місцевої влади вважають, що інтеграція ВПО позитивно впливає на розвиток територій – через збільшення людського капіталу та залучення додаткових державних ресурсів.

Водночас у правовій площині залишаються прогалини у координації повноважень різних органів влади. Зокрема, відсутній єдиний адміністративний стандарт оцінювання ефективності інтеграційних програм. Селіхов Д. А. звертає увагу, що необхідно запровадити національну методику інтеграційного моніторингу, яка б включала індикатори зайнятості, доступу до освіти, охорони здоров'я та участі в громадському житті [6, с. 107].

Окремий напрям – розвиток цифрових сервісів соціального адміністрування. За даними Міністерства цифрової трансформації, у 2024 році запущено платформу «Відновлення», через яку ВПО можуть подати заявку на компенсацію за зруйноване житло. За перші 9 місяців роботи через цю систему було подано понад 180 тис. заяв, а загальна сума виплат склала 3,2 млрд грн [5, с. 267]. У таблиці нижче подано систематизований огляд основних адміністративно-правових механізмів регулювання інтеграції ВПО в Україні.

Таким чином, адміністративно-правові механізми інтеграції ВПО є системними інструментами державної політики, спрямованими на забезпечення рівного доступу до послуг, прозорість процедур і посилення спроможності громад. Цифровізація цього процесу дозволила поєднати правові норми з інноваційними управлінськими технологіями, що значно підвищило ефективність державного реагування у кризових умовах. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у територіальні громади України є не лише соціальним завданням, а й елементом державної

політики регіонального розвитку. Як наголошують Попок А. А. та Дяченко А. В., громада виступає не просто місцем розселення ВПО, а повноцінним суб'єктом інтеграції, що формує локальні механізми адаптації, комунікації та правової взаємодії [13, с. 23].

Станом на 2025 рік, за даними Міністерства з питань реінтеграції, понад 1050 територіальних громад України прийняли внутрішньо переміщених осіб. У 320 із них створено спеціальні координаційні ради або «центри підтримки ВПО», які забезпечують доступ до адміністративних, юридичних і соціальних послуг. У 2023–2024 роках у межах проєкту ПРООН «Згуртовані громади» такі центри допомогли понад 480 тис. переселенців, з яких 60 % були жінками, 28 % – дітьми, 12 % – людьми похилого віку [9, с. 8]. На рівні місцевого самоврядування процес інтеграції здійснюється через комплексні програми адаптації, що включають п'ять напрямів: забезпечення житлом, працевлаштування, освітня інтеграція, правова допомога та громадська участь. Як підкреслюють Шапошнікова І. В. і Пристай І. Р., понад 70 % територіальних громад у 2024 році затвердили власні програми підтримки ВПО, тоді як у 2021 році таких було лише 28 % [9, с. 7]. Це свідчить про суттєве підвищення ролі громад у формуванні стійких інтеграційних стратегій.

Значну роль у забезпеченні ефективної інтеграції відіграють старостинські округи – базові структурні підрозділи громади, які забезпечують комунікацію між місцевою владою та переселенцями. Як зазначають Пиголенко І. В. та Пиголенко Ю. А., старости виконують функцію «першого контакту» з ВПО, координуючи процеси надання адміністративних послуг, соціальної допомоги та сприяючи медіації побутових конфліктів [15, с. 37]. Дослідження, проведене у 2023 році серед 120 старостинських округів п'яти областей України, засвідчило, що 84 % старост беруть участь у програмах соціальної інтеграції, зокрема в питаннях поселення, житлового обліку та гуманітарної підтримки. Близько 62 % округів мають окремі «соціальні паспорти громади», у яких фіксуються дані про переселенців, їхні потреби та рівень адаптації [15, с. 38].

Ці інструменти стали ефективними в умовах воєнного стану, адже дозволяють оперативно реагувати на потреби населення, проводити опитування, моніторинг соціальної напруги та ініціювати медіаційні сесії між ВПО і місцевими мешканцями. Як відзначає Цейтліна А. О., саме старости першими почали практикувати локальну медіацію як альтернативу адміністративним або судовим методам врегулювання конфліктів [11, с. 40]. Інтеграція ВПО неможлива без урахування психологічного чинника. Згідно з дослідженнями Стеценко А. І. та Маєвської Н. С., понад 55 % опитаних переселенців у 2024 році зазначили, що стикаються з труднощами соціальної адаптації, зокрема відчуттям ізоляції, невизначеністю у майбутньому та упередженим ставленням частини місцевого населення [12, с. 357]. Водночас 68 % респондентів визнали, що участь у громадських заходах – волонтерстві, культурних подіях чи спільних освітніх проєктах – сприяє швидшому відновленню соціальних зв'язків.

Як приклад, у Дніпропетровській області протягом 2023 року реалізовано проєкт «Єдина громада», який об'єднав 42 місцеві ініціативи з підтримки ВПО. У межах проєкту 5,6 тис. переселенців отримали психологічну допомогу, 2,1 тис. взяли участь у культурних заходах, а 1,3 тис. долучилися до волонтерських ініціатив [10, с. 33]. Це доводить, що соціальна адаптація є не лише гуманітарною, а й економічно вигідною інвестицією в розвиток громади, адже активні ВПО стають новими платниками податків, підприємцями та учасниками місцевої економіки. Медіація, як альтернативний спосіб врегулювання конфліктів, дедалі частіше розглядається як ефективний правовий інструмент адаптації переселенців. За словами Цейтліної А. О., медіація у громадах виконує функцію примирення та соціального діалогу, особливо у випадках конфліктів через житло, гуманітарну допомогу або використання комунальних ресурсів [11, с. 39].

Таблиця 1

Основні адміністративно-правові механізми інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні (2022–2025 рр.)

№	Механізм	Нормативно-правова основа	Ключові інструменти	Очікувані результати
1	Реєстрація та облік ВПО	Закон України №1706-VII (2014), Постанова КМУ №505 (2014)	Єдина інформаційна база даних ВПО, інтеграція з «Дією»	Скорочення часу реєстрації до 24 годин, мінімізація черг
2	Соціальна підтримка	Закон України «Про соціальні послуги» (2019)	Електронна система надання допомоги, міжвідомча взаємодія	Доступ до соціальних виплат через онлайн-сервіси
3	Житлові програми	Регіональні програми Мінінтеграції, 12 областей	Центри підтримки ВПО, муніципальні субсидії	Забезпечення житлом 180 тис. осіб у 2023–2024 рр.
4	Правова допомога	Система БПД, мережа центрів «Право для всіх»	Юридичні консультації, медіація, онлайн-консультації	45 тис. вирішених кейсів без суду
5	Психологічна підтримка	Програма МОЗ та НАН України (2024)	Цифрові кабінети психолога, мобільні команди	68 мобільних груп у громадах
6	Економічна інтеграція	Державна служба зайнятості, місцеві ініціативи	Гранти на мікробізнес, платформа «Робота»	12 тис. створених робочих місць
7	Медіація та комунікація	Проекти за підтримки ПРООН та USAID	Примирення, фасилітація, тренінги	75 % зменшення побутових конфліктів у громадах

Джерело: сфлоровано на основі [5, с. 258–270; 6, с. 103–108; 8; 9, с. 7–10; 10, с. 30–36; 13, с. 21–28].

Таблиця 2

Основні показники соціально-правової інтеграції внутрішньо переміщених осіб у територіальних громадах України (2023–2025 рр.)

№	Показник	2023 р.	2024 р.	2025 р. (прогноз)
1	Кількість територіальних громад, які прийняли ВПО	920	1 050	1 180
2	Частка громад із програмами підтримки ВПО	58 %	70 %	82 %
3	Кількість функціонуючих старостинських округів, що беруть участь у програмах адаптації	95	120	145
4	Кількість переселенців, охоплених локальними програмами адаптації	340 тис.	480 тис.	560 тис.
5	Рівень успішності медіаційних процедур у громадах	65 %	73 %	78 %
6	Частка ВПО, що залучені до громадських ініціатив	41 %	54 %	60 %
7	Відсоток переселенців, які працевлаштувалися у приймаючих громадах	37 %	46 %	52 %

Джерело: складено автором на основі [9, с. 8–10; 10, с. 32–35; 11, с. 39–41; 12, с. 354–359; 13, с. 21–29; 15, с. 36–41].

За підтримки ПРООН у 2024 році було створено мережу з 58 комунальних центрів медіації, які охоплюють 17 регіонів України. За рік у цих центрах проведено понад 2,4 тис. медіаційних процедур, з яких 73 % завершилися мирним врегулюванням спорів [11, с. 40]. Додатково, близько 400 представників громад – старост, юристів, психологів – пройшли спеціалізовані тренінги з фасилітації соціальних конфліктів. Медіація, як вид альтернативного врегулювання конфліктів, поряд із переговорами, стає також елементом локальної демократії: у багатьох громадах ВПО беруть участь у засіданнях дорадчих рад, обговореннях бюджетів участі чи розробці програм розвитку. Це дозволяє забезпечити правову рівність та соціальну залученість переселенців, що є однією з передумов сталого миру в громадах [13, с. 27]. На підставі аналізу статистичних і дослідницьких матеріалів [9; 12; 13; 15] можна виділити основні показники соціально-правової інтеграції ВПО в територіальні громади України.

Отже, соціально-правова інтеграція ВПО у громади України є багатовимірним процесом, який об'єднує правові норми, психологічну підтримку, місцеве самоврядування та громадянську активність. Старостинські округи, медіаційні центри, цифрові сервіси та локальні ініціативи утворюють нову архітектуру соціальної згуртованості, яка не лише сприяє стабілізації громади, але й стимулює економічний розвиток територій.

Хоча в Україні існує базовий комплект нормативно-правових актів, що визначає права ВПО та базові механізми підтримки, на практиці спостерігається фрагментарність і часткова неузгодженість цих норм. Закон №1706-VII і Закон «Про соціальні послуги» задають рамки, але підзаконні акти, місцеві програми та інструкції часто містять суперечливі процедури з точки зору реалізації прав переселенців – це ускладнює координацію дій між відомствами та громадами [7; 8; 6, с. 105]. Неузгодженість проявляється, зокрема, у різних підходах до реєстрації ВПО, нарахування соціальних виплат і визнання втрат майна внаслідок війни [14, с. 84].

Місцеві громади опинилися у центрі інтеграційного процесу, але не завжди мають достатні ресурси – людські, фінансові, інформаційні – для якісної реалізації програм адаптації. Як показав аналіз опитувань і регіональних звітів, лише близько 40–45 % громад у 2023–2024 рр. були забезпечені фінансуванням, достатнім для реалізації комплексних програм інтеграції без зовнішньої допомоги; решта залежали від субвенцій, донорських грантів чи тимчасових проєктів міжнародних організацій [9, с. 13; 10, с. 33]. Це призводить до нерівномірного рівня послуг між громадами.

Проблема житла залишається однією з ключових перепон. Хоча уряд запровадив програми компенсацій власникам, що приймають ВПО (КМУ №332 та інші ініціативи), на практиці частина переселенців перебуває у тимчасовому житті, гуртожитках чи у притулках з низьким рівнем комфорту. Загальна доступність довгострокового житла обмежена: за даними регіональних центрів, лише приблизно 18–22 % переселенців змогли отримати стабільне житло через державні або муніципальні програми станом на 2024 рік [9, с. 10; 10, с. 34]. Це породжує соціальну напругу й погіршує перспективи довгострокової інтеграції.

Брак постійної зайнятості – системна проблема. За результатами вибіркового дослідження, тільки ~37–46 % ВПО мають постійне місце роботи в приймаючих громадах; значна частина – зайнята на тимчасових роботах або отримує соціальні виплати як основне джерело доходу [6, с. 105; 10, с. 32]. Це знижує їхню фінансову автономію та гальмує інтеграцію в економічне життя громад.

Незважаючи на відсутність масових ворожих настроїв у багатьох громадах, окремі випадки протистоянь через житло, розподіл гуманітарної допомоги або робочі місця відзначалися у 2022–2024 рр. Медіація виявилася дієвим інструментом зниження напруги – відсоток успішних медіацій у проєктах становив понад 65–73 % (зростання у 2024 р.), але потреба у фахових медіаторах та навчанні локальних лідерів залишається високою [11, с. 39–41; 15, с. 37–40].

Цифровізація значно полегшила адміністративні процедури, проте частина вразливих груп ВПО має обмежений доступ до інтернету або низький рівень цифрової грамотності. Це створює ризик нерівного доступу до електронних довідок, сервісів «Дія» та інших платформ, що знижує ефективність цифрових механізмів інтеграції [5, с. 268; 15, с. 39].

На підставі виявлених викликів і аналізу міжнародних та вітчизняних практик пропонується комплекс рекомендацій, спрямованих на посилення правового забезпечення інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Одним із ключових напрямів є нормативно-правове унормування та уніфікація процедур. Зокрема, доцільно прийняти національний «Порядок інтеграції ВПО» – нормативно-правовий акт, що уніфікує підходи до обліку, надання соціальних послуг, реалізації житлових програм і моніторингу ефективності відповідних заходів на всіх рівнях влади – центральному, обласному та місцевому. Запровадження такого документа дозволить усунути суперечності між чинними підзаконними актами й забезпечити більшу правову передбачуваність у сфері реалізації прав ВПО. Водночас важливим завданням є оновлення та приведення у відповідність державних стандартів соціальних послуг із урахуванням специфічних потреб внутрішньо переміщених осіб, зокрема у сфері доступності психологічної допомоги, послуг медіації та сприяння працевлаштуванню.

Висновки. Результати проведеного дослідження підтвердили, що інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади України є багаторівневим процесом, який поєднує правові, адміністративні, соціальні та психологічні аспекти. В умовах воєнного стану саме громади стали ключовими суб'єктами реалізації державної політики у сфері підтримки ВПО, перетворившись із об'єктів державного управління на активних учасників інтеграційних процесів. Цифровізація управління соціальною сферою – зокрема впровадження систем «Дія», «Від-

новлення» та Єдиної бази даних ВПО – істотно підвищила ефективність комунікації між громадянами й державними інституціями, забезпечивши прозорість процедур та скорочення часу обробки звернень.

Виявлено, що формування дієвих адміністративно-правових механізмів інтеграції базується на взаємодії трьох рівнів управління – державного, регіонального та місцевого, – однак саме місцеві органи влади несуть основне навантаження, не завжди маючи належні ресурси. Значна частина громад залишається залежною від міжнародних донорів і державних субвенцій, що зумовлює нерівномірність реалізації програм підтримки. Проблеми житлового забезпечення, обмежена кількість стабільних робочих місць і фрагментарність нормативного регулювання залишаються ключовими бар'єрами для повноцінної інтеграції переселенців.

Разом з тим, позитивною тенденцією є поширення практик медіації, розвитку центрів підтримки ВПО та активне залучення старостинських округів до соціального моніторингу й адаптаційних заходів. Соціальна інтеграція через участь переселенців у громадських ініціативах, волонтерських і культурних проєктах сприяє не лише зниженню соціальної напруги, але й формуванню нових горизонтів локальної згуртованості.

Отже, забезпечення сталого процесу інтеграції ВПО в Україні потребує: подальшої гармонізації нормативно-правової бази; створення єдиної системи моніторингу ефективності інтеграційних програм; зміцнення фінансової спроможності громад; розширення можливостей зайнятості переселенців; а також інституційного закріплення практик цифрового адміністрування та медіації. Реалізація цих напрямів сприятиме перетворенню інтеграційної політики з кризової реакції на сталу модель соціально-економічного розвитку, у центрі якої – громада як простір безпеки, участі й відновлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Buchko K., Connon I.L.C. Dominelli L. Country on the Move: Comparing the Impacts of Service Provision During the Waves of Displacement Before and After Full-Scale Aggression Against Ukraine. *J. Hum. Rights Soc.* 2024. Vol. 9, p. 474–484. DOI: <https://doi.org/10.1007/s41134-024-00337-9>
2. Slozanska H., Horishna N., Bybyk D., Krynytska I. Social support of veterans of the Russian-Ukrainian war and their families during the war and post-war period. *Social Work and Education*. 2023. Vol. 10(1), p. 47–62. DOI: <https://doi.org/10.25128/2520-6230.23.1.5>
3. Semigina T. Lessons of war (Not) learned by domestic social work. In Traditional and innovative approaches to scientific research: Materials of the III international scientific conference (pp. 47–49). Kyiv, September 23, 2022. *International Center for Scientific Research. – Vinnytsia: European Scientific Platform*. URL: <https://archive.mcnrd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/23.09.2022/9> (дата звернення: 23.09.2025).
4. Rizzi, D., Cifuffo, G., Sandoli, G., Mangiagalli, M., de Angelis, P., Scavuzzo, G., Nych, M., Landoni, M., & Ionio, C. Running away from the war in Ukraine: The impact on mental health of internally displaced persons (IDPs) and refugees in transit in Poland. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2022. Vol. 19(24). DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph192416439>
5. Політанський В. С. Адміністративно-правове регулювання інтеграції ВПО в Україні: виклики воєнного стану та цифровізації публічного адміністрування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Вип. 32(1). С. 254 – 271. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-1-254>
6. Селіхов Д.А. Правові основи соціального захисту внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Вип. 84. С. 103 – 108. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.14>
7. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 30.07.2024).
8. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. *Голос України*. 2019. 27 верес. (№ 82). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
9. Шапошникова І. В., Пристай І. Р. Стратегії та виклики інтеграції внутрішньо переміщених осіб у територіальних громадах в умовах воєнного стану. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2024. Вип. 11. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-04>
10. Лехолетова М. М., Дуля А. В., Спіріна В. Є. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади. Соціальна робота та психологія: освіта і наука. 2025. Вип. 1. С. 30 – 36. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-1-5>
11. Цейтліна А.О. Запровадження медіації як механізму врегулювання конфліктів унаслідок військових подій на сході України. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2021. Вип. 32(71). С. 37 – 41. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.5/07>
12. Стеценко А. І., Маєвська Н. С. Особливості адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. Габітус. Соціальна психологія. Юридична психологія. 2025. Вип. 74. С. 354 – 359. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.74.64>
13. Попок А. А., Дяченко А. В. Приймаюча громада як суб'єкт інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2020. Вип. 2. С. 21 – 29. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2020.2.4>
14. Наливайко Л.Р., Коршун А.А. Правовий статус внутрішньо переміщених осіб: теорія та практика: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2023. 192 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10814/1/%D0%9D%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%BE_%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%88%D1%83%D0%BD_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F-1.pdf
15. Пиголенко І.В., Пиголенко Ю.А. Роль старостинських округів в адаптації внутрішньо переміщених осіб у територіальних громадах. Соціальні структури та соціальні відносини. 2023. Вип. 46. С. 36 – 41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.4>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ЦИФРОВІ ДОКАЗИ У ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ТА ДІПФЕЙКАМ ЩОДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

DIGITAL EVIDENCE IN COUNTERING DISINFORMATION AND DEEPFAKES ABOUT WAR CRIMES

Плетньов О.В., к.ю.н., доцент,
завідувач спеціальної кафедри № 2

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-0033-3011

Коваленко Є.В., к.ю.н., доцент,
професор спеціальної кафедри № 2

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-8630-8951

Стаття присвячена дослідженню цифрових доказів у протидії дезінформації та дипфейкам щодо воєнних злочинів. Автори зазначають, що використання генеративного штучного інтелекту для створення дипфейків змінює використання таких вигадок у дезінформаційних кампаніях наступними трьома фундаментальними способами: кількість – комерційно доступні програми дозволяють масово, швидко та дешево створювати дипфейки; якість – якість дипфейків покращується, вони виглядають природніше, що ускладнює їх виявлення, а також підвищує їхню достовірність і переконливість; кваліфікація – хоча створення дипфейків майже не вимагає навичок, експертиза, необхідна для їх виявлення, стає дедалі масштабнішою; мобілізація – дипфейки також можна використовувати для мобілізації населення проти сил безпеки; підривна діяльність – дипфейки можуть бути використані для створення страху та невизначеності. Автори зазначають, що в перший рік російського вторгнення синтетичний аудіоконтент був відносно рідкістю в російських інформаційних операціях, спрямованих проти України, а зловмисники використовували інші медіаформати для цілей явної дезінформації. Ситуація почала змінюватися протягом другого року війни, включаючи деякі помітні приклади. Автори підкреслюють, що текст, згенерований штучним інтелектом, залишається проблемою для спільноти розвідки з відкритим кодом та боротьби з дезінформацією, оскільки загальнодоступні інструменти не можуть надійно виявляти його, особливо в текстах невеликого обсягу, таких як коментарі в соціальних мережах. Однак у деяких випадках текст, згенерований штучним інтелектом, можна ідентифікувати іншими способами. Автори рекомендують застосування двох підходів для боротьби з дипфейками: технічне виявлення – величезна різноманітність способів маніпулювання медіа робить малоімовірним появу автоматизованого виявлення; стратегія реагування – ефективна стратегія реагування охоплює: загальну обізнаність з проблемою, постійний рівень залучення до вирішення проблеми дипфейків у поєднанні з моніторингом ЗМІ та здатністю швидко виявляти та оцінювати потенційні фальсифікації з технічної точки зору.

Ключові слова: дипфейк, OSINT, інформаційна безпека, роль державних та недержавних суб'єктів, штучний інтелект, цифровий доказ, дезінформація.

The paper is devoted to the study of digital evidence in countering disinformation and deepfakes regarding war crimes. The authors note that the use of generative artificial intelligence to create deepfakes is changing the use of such fictions in disinformation campaigns in the following three fundamental ways: quantity – commercially available programs that allow the mass, rapid and cheap creation of deepfakes; quality – the quality of deepfakes is improving, they look more natural, which makes them more difficult to detect, and also increases their credibility and persuasiveness; qualification – while the creation of deepfakes requires almost no skill, the expertise required to detect them is becoming increasingly extensive; mobilization – deepfakes can also be used to mobilize the population against security forces; subversion – deepfakes can be used to create fear and uncertainty. The authors note that in the first year of the Russian invasion, synthetic audio content was relatively rare in Russian information operations against Ukraine, with attackers using other media formats for explicit disinformation purposes. The situation began to change during the second year of the war, including some notable examples. The authors emphasize that AI-generated text remains a challenge for the open-source intelligence and counter-disinformation community because publicly available tools cannot reliably detect it, especially in short-form text such as social media comments. However, in some cases, AI-generated text can be identified by other means. The authors recommend the use of two approaches to combat deepfakes: technical detection – the vast variety of ways media manipulation makes automated detection unlikely; response strategy – an effective response strategy encompasses: general awareness of the problem, a sustained level of engagement in addressing the deepfakes problem, combined with media monitoring and the ability to quickly detect and assess potential fraud from a technical perspective.

Key words: deepfake, OSINT, information security, the role of state and non-state actors, artificial intelligence, digital evidence, disinformation.

Постановка проблеми. З початку повномасштабного вторгнення в Україну в лютому 2022 року росія продовжує свої зусилля в багатьох сферах, спрямовані на підрив України, зокрема в інформаційному просторі. Арсенал тактики та методів росії залишається різноманітним, починаючи від підроблених відео до фальшивих сервісів перевірки фактів.

Паралельно з цим періодом також спостерігається величезне поширення інструментів на базі штучного інтелекту. Зокрема, сила генеративного штучного інтелекту (GAI) привернула увагу всього світу, оскільки платформи GAI знизили поріг входу, дозволяючи створювати витончений фальшивий або маніпульований контент у великих масштабах, чи то з метою дезінформації, чи то пропа-

ганди. Вищезазначене обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Питання цифрових доказів проти дезінформації, дипфейків та ШІ-згенерованих матеріалів у висвітленні воєнних злочинів є об'єктом принципового інтересу для вітчизняних і зарубіжних вчених і практиків, зокрема, таких, як: Г. Авдєєва, О. Бугера, О. Дуфенюк, Г. Мамедов, В. Шевчук та ін. Проте надзвичайно актуальним залишається дослідження ролі цифрових доказів у викритті дипфейків, аудіо- та текстових фальсифікацій щодо воєнних злочинів.

Відповідно, **метою статті** є дослідження цифрових доказів у протидії дезінформації та дипфейкам щодо воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Діпфейк-технологія – це нещодавній технологічний розробок, який по суті дозволяє людям створювати відео про події, яких ніколи не було. Вона здається особливо добре пристосованою для поширення дезінформації та «фейкових новин» на платформах соціальних мереж та в інших місцях онлайн. Діпфейки також дуже добре підходять для використання в кібервійні [1; 5; 17].

Використання генеративного штучного інтелекту для створення діпфейків змінює використання таких вигадок у дезінформаційних кампаніях наступними фундаментальними способами.

1. Кількість – комерційно доступні програми дозволяють масово, швидко та дешево створювати діпфейки. Це дає змогу не лише державам, а й групам та окремим особам, які мають обмежені ресурси, проводити власні дезінформаційні кампанії у великих масштабах.

2. Якість – якість діпфейків покращується, вони виглядають природніше, що ускладнює їх виявлення, а також підвищує їхню достовірність і переконливість.

3. Кваліфікація – хоча створення діпфейків майже не вимагає навичок, експертиза, необхідна для їх виявлення, стає дедалі масштабнішою.

Ці події мають потенціал значно збільшити охоплення та ефективність дезінформації у XXI столітті.

Більше того, з розвитком технології діпфейків, обмеження на виробництво та ефективне використання діпфейків більше не будуть технічного характеру, а будуть пов'язані виключно з питанням креативності.

3. Параліч – діпфейки могли бути використані у вигляді сфабрикованих доказів для паралізування або розколу союзників. Такий підхід був запропонований напередодні вторгнення в Україну. Американські експерти з безпеки, наприклад, припустили, що росія планувала створити підроблені відеодокази українських воєнних злочинів проти російських громад, щоб виправдати напад на Україну. Такі відеодокази були б доречними для початку дискусії в європейських державах щодо законності перетину росією кордону для захисту російських меншин, що могло б запобігти негайній реакції на користь України. У цьому конкретному випадку підозрювалося не використання діпфейків, а радше традиційних фейків з використанням реквізиту та акторів. Діпфейки могли б сприяти фабрикуванню таких сцен у майбутньому. Створення або зміна свідчень очевидців та нібито автентичних записів наказів, виданих з порушенням міжнародного права, можуть бути згенеровані вже сьогодні.

4. Мобілізація – діпфейки також можна використовувати для мобілізації населення проти сил безпеки. Можна експлуатувати існуючі етнічні, культурні, соціальні чи релігійні розбіжності всередині суспільств та між ними. Наприклад, жорстоке поводження з релігійними символами можна імітувати, створюючи фотографії чи відео наруки або фальсифікуючи свідчення очевидців.

5. Підривна діяльність – діпфейки можуть бути використані для створення страху та невизначеності. Фальшиві відеозаписи політичних чи військових лідерів, які закликають до капітуляції, зневажливі зауваження щодо власних військовослужбовців, загиблих у бою або ставлять під сумнів сенс і мету військової операції, або ймовірно, деморалізують збройні сили. Так само, вигадкування звірств, скоєних власними силами проти цивільного населення, може бути використано для підризу народної підтримки збройних сил. Крім того, може бути створена величезна кількість графічних зображень та аудіозаписів, що ілюструють жахи війни, щоб запобігти мобілізації населення та заохотити до дезертирства [4; 16].

Відео формуються за допомогою технології штучного інтелекту та зазвичай містять поєднання реального та фальшивого контенту. Це робить їх більш реалістичними та переконливими, ніж відео, повністю створені за

допомогою штучного інтелекту. Наприклад, технологія діпфейків може взяти справжнє відео та поміняти місцями обличчя двох людей у цьому відео або змінити рухи губ так, що людина, здається, каже щось інше, ніж те, що вона сказала спочатку.

Науковці та практики стверджують, що фальшиві відео можна створювати набагато легше та швидше за допомогою технології діпфейків, ніж за допомогою попередніх методів.

Існує багато випадків, коли наявність діпфейків викликала сумніви або плутанину. Вражаюче, що інколи люди звинувачують справжні відео у підробці. Було виявлено навіть докази того, що люди втрачали віру в усі відео, причому деякі люди підтримували теорії про те, що світові лідери померли, а їх замінили діпфейки [1; 17].

Діпфейки з'явилися майже одразу після повномасштабного вторгнення, що дозволило росії використовувати штучний інтелект для маніпулювання вже існуючими відео. 16 березня 2022 року проросійські актори зламали український медіа-сайт, опублікувавши невдало зроблений діпфейк президента України Володимира Зеленського.

Так, увечері 18 лютого 2022 року відвідувачів українського новинного веб-сайту зустріло знайоме видовище, відео з промовою Президента. Хоча схожість і була, обличчя здавалося трохи несинхронізованим з головою українського президента.

У відео фейкова версія Зеленського стверджувала, що він пішов у відставку, втік з Києва та закликав Збройні Сили України здатися та врятувати свої життя. Таким чином, Президенти начебто оголосив про закінчення війни, хоча більшість українців знала, що це фейк. Це було відео з фейком. Поки це відбувалося в Інтернеті, тикер внизу екрана в прямому ефірі каналу читав те саме повідомлення. У ньому знову ж таки неправдиво стверджувалося, що Україна капітулює.

Відео отримало значне поширення через Telegram; наратив також поширився в ефірі після російського злому новинної системи телеканалу «Україна 24», яку було змінено, щоб повторити те саме повідомлення. Надзвичайно низька якість відео чітко дала зрозуміти, що це діпфейк, тому проросійські джерела в Telegram почали називати його фейком, одночасно вихваляючись, що йому все ж вдалося змусити деяких українських військових здатися [4; 16].

У листопаді 2023 року в межах проросійських джерел було створено три відео, на яких тодішній головнокомандувач Збройних сил України генерал Валерій Залужний нібито звинувачував Зеленського у вбивстві свого помічника та попереджав про власну можливу передчасну смерть. Хоча сфальсифіковані відео мали видимі ознаки, такі як незграбні жести та міміка, вони, тим не менш, демонстрували, як еволюціонували діпфейки з часів фейку Зеленського на початку війни.

Більш цілеспрямований випадок обману, спричиненого штучним інтелектом, мав місце у формі витоку дзвінка в Zoom між членами Міжнародного легіону в Україні та неавтентичною версією колишнього президента України Петра Порошенка. Під час розмови хакери використали підроблені відеозаписи Порошенка, щоб обманом змусити членів легіону погодитися з провокаційними коментарями про Зеленського. Kyiv Independent встановила, що за цією кампанією стоять російські дезінформаційні актори, і зазначила, що нібито «погане з'єднання» під час розмови в Zoom дозволило виправити артефакти на відеозаписах Порошенка. Кампанія продемонструвала ефективність технологій на основі штучного інтелекту в таргетуванні невеликої групи людей за допомогою цілеспрямованої кампанії [3; 18].

У подібному випадку стверджувалося, що на відео зображені бійці 117-ї окремої бригади територіальної оборони, які звертаються до українського генерала Валерія Залужного

з проханням усунути чинний уряд. Згодом бригада спростувала правдивість цього відео та опублікувала заяву, що люди, зображені на відео, ніколи не були частиною бригади. Український центр протидії дезінформації наголосив, що у відео використовувалися дипфейк-технології.

Хоча вищезгадані відео, зроблені штучним інтелектом, демонструють прогрес технології та її потенціал для поширення дезінформації, зазначені приклади були вузько орієнтовані на певну аудиторію. Тим часом залишається таким же легким переробити реальні кадри та представити їх у хибному контексті або навіть залучити акторів, щоб представити сценарій як факт. В одному з помітних випадків відеокліп нібито показує, як українські солдати стріляють у жінку та дитину. Дослідники OSINT визначили, що фільм насправді було знято на окупованій росією території з акторами в українській формі [5; 14; 16].

З багатьох прикладів використання дипфейків в Інтернеті під час російсько-української війни, приклад заяви Зеленського про закінчення війни був, мабуть, найлакучішим. Це пояснюється тим, що він підкреслив, як дипфейки можуть бути використані разом зі зламаними медіасервісами для поширення контрфактичних повідомлень. Кінцевим результатом цього інциденту стало поширення неправдивої інформації з надійного джерела.

У перший рік російського вторгнення синтетичний аудіоконтент був відносно рідкістю в російських інформаційних операціях, спрямованих проти України, а зловмисники використовували інші медіаформати для цілей явної дезінформації. Ситуація почала змінюватися протягом другого року війни, включаючи деякі помітні приклади.

В одному з випадків було використано підібраний аудіозапис виступу губернатора Техасу Грега Ебботта, взятого з інтерв'ю Fox News про імміграційну політику США. Російські джерела опублікували змінену версію інтерв'ю в Telegram, у якій використовується фальшивий закадровий голос губернатора, коли відеозапис обрізається, щоб показати додаткові кадри. Фальшиве аудіо заявляло, що президент США Джо Байден повинен навчитися у президента росії Володимира Путіна, «як працювати в національних інтересах». У початковому інтерв'ю губернатор не згадував ні Путіна, ні Байдена, оскільки це було підтверджено речниками Fox News та адміністрацією губернатора [1; 17].

Ще однією важливою аудіотактикою є ліпсинкінг, під час якого справжнє відео покращується, щоб змінити вираз обличчя та вимову людини. Один із таких випадків стався після теракту в Крокус-Сіті-Холі в Москві 22 березня 2024 року. Проросійські джерела, намагаючись знайти докази «причетності України» до нападу, представили численні неправдиві історії та докази. Одна з них містила нібито інтерв'ю з Олексієм Даніловим, колишнім секретарем Ради національної оборони та безпеки України. Російський канал НТВ, що належить державній енергетичній компанії «Газпром», трансливав нібито інтерв'ю з Даніловим. Однак Данілов не з'являвся на українському телебаченні під час телемарафону. Саме відео було поєднанням двох різних інтерв'ю з Даніловим, накладених на них фальшивим голосом; справді, Шаян Сардарізде з BBC Verify підтвердив, що його голос був згенерований штучним інтелектом.

В іншому випадку з'явилося відео, на якому заарештована особа зізнається, що українська розвідка наказала їй убити ультраправого американського медіа-діяча Такера Карлсона під час візиту до Москви в лютому 2024 року. Пізніше повідомлялося про те, що поліграф визначив, що особа, почута на відео, мала ознаки «цифрової маніпуляції».

В інших випадках синтетичний звук також використовується для озвучування відео, щоб приховати акцент чи національність відеопродюсера. Примітно, що ця тактика використовувалася в тому, що пізніше було визнано найбільшою операцією впливу, виявленою в TikTok, в якій

DFRLab та BBC Verify спільно досліджували тисячі пропагандистських відеороликів сімома мовами, що звинувачують українське керівництво в корупції [3; 16].

Текст, згенерований штучним інтелектом, залишається проблемою для спільноти розвідки з відкритим кодом та боротьби з дезінформацією, оскільки загальнодоступні інструменти не можуть надійно виявляти його, особливо в текстах невеликого обсягу, таких як коментарі в соціальних мережах. Однак у деяких випадках текст, згенерований штучним інтелектом, можна ідентифікувати іншими способами.

Одним із найочевидніших випадків використання є переклад. Хоча письмова російська дезінформація в Україні регулярно висміювалася на початку вторгнення через її граматичні помилки, якість тексту пізніше значно покращилася. Наприклад, негативні історії про Україну за допомогою недосконалих, але правдоподібних перекладів, які виглядали краще, ніж попередні спроби. За даними Recorded Future, генеративний ШІ було використано для створення статей для веб-сайтів, пов'язаних з Doppelganger, англійською мовою, таких як Electionwatch.info. Однак повний обсяг використання тексту, згенерованого штучним інтелектом, все ще не визначений, оскільки потрібні нові інструменти для вирішення цієї проблеми та кращого виявлення тексту, згенерованого штучним інтелектом [4; 18].

В епоху, коли інформація поширюється за лічені хвилини, а не за дні, здатність швидко виявляти дипфейки та реагувати на них є надзвичайно важливою. Проте у цьому зв'язку рекомендується застосування наступних підходів.

1. Технічне виявлення – величезна різноманітність способів маніпулювання медіа робить малоімовірним появу автоматизованого виявлення – у сенсі універсального рішення – у найближчому майбутньому. Більше того, економічний стимул створювати все кращі дипфейки наразі набагато вищий, ніж стимул працювати над методами їх виявлення. Держава повинна протидіяти цьому, цілеспрямовано сприяючи експертизі в галузі медіа. Спектр методів виявлення є величезним, починаючи від індивідуального запису міміки та ритмів мовлення високопоставлених лідерів, наприклад, до збору коливальних електромереж для перевірки часу та місця запису або ідентифікації використаного обладнання. Щоб потенційному зловмиснику було важко ефективно використовувати переконливий дипфейк, вкрай важливо, щоб методи виявлення були різноманітними, а в деяких випадках трималися в секреті. В іншому випадку дискримінація у GAI буде постійно адаптуватися до відомих методів виявлення, щоб обійти їх.

2. Стратегія реагування – ефективна стратегія реагування охоплює: загальну обізнаність з проблемою, постійний рівень залучення до вирішення проблеми дипфейків у поєднанні з моніторингом ЗМІ та здатністю швидко виявляти та оцінювати потенційні фальсифікації з технічної точки зору. Крім того, необхідні перевірені процедури: всередині уряду, між відомствами, а також з партнерами в ЄС та НАТО [5; 16].

Висновки. У цілому, технологія штучного інтелекту знизила бар'єри входу для зловмисників, що дає потенціал для швидшого, дешевшого та складнішого виробництва фейкового контенту. Однак наразі технологія штучного інтелекту не може перевершити більш традиційні тактики та методи, такі як вилучення існуючих медіаматеріалів з контексту або їх редагування таким чином, щоб ввести цільову аудиторію в оману.

Нові випадки генеративного ШІ в російських інформаційних операціях, ймовірно, стануть більш поширеними, оскільки з'являться додаткові генеративні моделі. Поки що вони залишаються недосконалими, але є потенційно потужним інструментом у ширшому інформаційному арсеналі росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бугера О. І. Використання штучного інтелекту для запобігання злочинності. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2021. Т. 32 (71). № 6. С. 82–86.
2. Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-4/88 (дата звернення: 17.11.2022)
3. Латиш К. Цифрова криміналістика у період війни в Україні: можливості використання спеціальних знань у сфері інформаційних технологій. *Kriminalistika ir teismo ekspertologija : mokslas, studijos, praktika*. 2022. Т. 18. С. 32. URL: https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/18524/XVIII%20Vilnius%202022_compressed-18-21.pdf?sequence=1&isAllowed=y
4. Мамедов Г. Цифрова криміналістика. Як це допомогло зібрати докази злочинів у Бучі? / *New Voice*. 08.06.2022. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-yak-cifrovakriminalistika-vikrivaye-zlochini-rf-v-ukrajini-novini-ukrajini-50248411.html>
5. Матуєлене С., Шевчук В., Балтрунене Ю. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: вітчизняний та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2022. Вип. 4 (29). С. 12–46.
6. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2021-2024 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 травня 2021 р. № 438-р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438-2021-%D1%80#Text>
7. Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах: Постанова Кабінету міністрів України від 29.03.2006 № 373. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2006-%D0%BF#Text>
8. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України «від 28 грудня 2021 року № 685/2021. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0080525-21#Text>
11. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>
12. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / А.І. Шевченко, С.В.Барановський, О.В.Білокобильський, Є.В.Бодяньський та ін. [За заг. ред. А.І.Шевченка]. Київ: ІПШІ, 2023. 305 с.
13. Токарева К. С., Савліва Н. О. Особливості правового регулювання штучного інтелекту в Україні. *Юридичний вісник*. 2021. Вип. 3 (60). С. 151.
14. Шевчук В.М., Авдеева Г.К. Використання технологій штучного інтелекту та спеціальних знань у розслідуванні воєнних злочинів. *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія*; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2023. С. 491–503.
15. Юртаєва К. В. Використання технологій штучного інтелекту в реалізації стратегій «predictive policing»: можливості, проблеми та перспективи для України. Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності: наук.-практ. семінар (Харків, 05.11.2020). Харків, 2020. С. 99–104.
16. Hood, L. (2023), "Deepfakes in warfare: new concerns emerge from their use around the Russian invasion of Ukraine", October 26. URL: <https://theconversation.com/deepfakes-in-warfare-new-concerns-emerge-from-their-use-around-the-russian-invasion-of-ukraine-216393>
17. Kleemann, A. (2023), "Deepfakes – When We Can No Longer Believe Our Eyes and Ears", SWP Comment, vol. 52. URL: <https://www.swp-berlin.org/publikation/deepfakes-when-we-can-no-longer-believe-our-eyes-and-ears>
18. Osadchuk, R. (2024), "AI tools usage for disinformation in the war in Ukraine," Digital Forensic Research Lab (DFRLab), July 9. URL: <https://dfriab.org/2024/07/09/ai-tools-usage-for-disinformation-in-the-war-in-ukraine>

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/60>

ОСОБЛИВОСТІ АЛГОРИТМУ ДОКАЗУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

SPECIFIC FEATURES OF THE PROOF ALGORITHM AND THE APPLICATION OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES

Кузнєцова Т.В., к.ю.н.,
доцентка кафедри кримінального права та процесу
Національна академія Служби безпеки України
orcid.org/0000-0002-8280-6010

Стаття присвячена висвітленню окремих питань, що стосуються розуміння різновидів воєнних злочинів та загального алгоритму їх доказування, а також форм використання спеціальних знань під час фіксування і документування та видів експертиз, що призначаються в ході розслідування воєнних злочинів. У статті наголошено на відмінностях у розумінні різновидів воєнних злочинів за національним та міжнародним законодавством. Зокрема, у Кримінальному процесуальному кодексі України окрім статті 438, як види воєнних злочинів можуть розглядатись злочини, передбачені такими статтями: 432 (Мародерство), 433 (Насильство над населенням у районі воєнних дій), 434 (Погане поводження з військовополоненими), 435 (Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею), 439 (Застосування зброї масового знищення), 442 (Геноцид), 442-1 (Злочин проти людяності), 445 (Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала). У міжнародному праві розгорнутий перелік різних категорій воєнних злочинів міститься у статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, списку серйозних порушень міжнародного гуманітарного права за Женевською конвенцією, Додаткових протоколах. Особливості документування воєнних злочинів для національних судів в порівнянні з Міжнародним кримінальним судом, в першу чергу, пов'язані, з кваліфікацією діянь, що мають ознаки воєнного злочину. Констатовано, що спеціальні знання під час фіксування та досудового розслідування воєнних злочинів використовуються як у процесуальній, так і непроцесуальній формах. Їх використання спрямоване на виявлення, фіксацію та вилучення всіх можливих і важливих слідів, які містять доказову інформацію про обставини вчиненого правопорушення та його наслідки; забезпечення безпеки учасників слідчих (розшукових) дій; фіксування за допомогою технічних засобів ходу та результатів проведення слідчих (розшукових) дій; отримання консультативної допомоги під час підготовки до проведення окремих процесуальних дій, під час прийняття певних процесуальних рішень; визначення алгоритму дій за конкретної слідчої ситуації; організації та здійснення взаємодії; отримання відомостей, що мають значення у розслідуванні воєнних злочинів. Також у статті розглянуті питання призначення судових експертиз стосовно до конкретних ситуацій, у ході розслідування воєнних злочинів.

Ключові слова: воєнні злочини, використання спеціальних знань, судова експертиза, міжнародне гуманітарне право, досудове розслідування, кримінальне провадження.

The article is devoted to highlighting specific issues related to the understanding of various types of war crimes and the general algorithm for their proof, as well as the forms of applying special knowledge during the recording and documentation of evidence, and the types of forensic examinations appointed in the course of investigating war crimes. The article emphasizes the differences in the interpretation of war crimes under national and international legislation. In particular, according to the Criminal Procedure Code of Ukraine, in addition to Article 438, crimes under the following articles may also be regarded as types of war crimes: Article 432 (Looting), Article 433 (Violence against the population in the area of hostilities), Article 434 (Ill-treatment of prisoners of war), Article 435 (Unlawful use and abuse of the emblems of the Red Cross, Red Crescent, and Red Crystal), Article 439 (Use of weapons of mass destruction), Article 442 (Genocide), Article 442-1 (Crime against humanity), and Article 445 (Unlawful use of the Red Cross, Red Crescent, and Red Crystal emblems). In international law, an extensive list of various categories of war crimes is contained in Article 8 of the Rome Statute of the International Criminal Court, in the list of serious violations of international humanitarian law under the Geneva Conventions, and in the Additional Protocols. The peculiarities of documenting war crimes for national courts, compared to the International Criminal Court, are primarily associated with the qualification of acts that bear the characteristics of war crimes. It is established that special knowledge during the recording and pre-trial investigation of war crimes is used in both procedural and non-procedural forms. Its application is aimed at identifying, recording, and seizing all possible and significant traces containing evidentiary information about the circumstances of the offense and its consequences; ensuring the safety of participants in investigative (search) actions; recording the course and results of investigative (search) actions using technical means; obtaining consultative assistance during the preparation and conduct of certain procedural actions and decision-making; determining the algorithm of actions in specific investigative situations; organizing and implementing cooperation; and obtaining information relevant to the investigation of war crimes. The article also examines the issues of appointing forensic examinations depending on specific situations that arise during the investigation of war crimes.

Key words: war crimes, use of special knowledge, forensic examination, international humanitarian law, pre-trial investigation, criminal proceedings.

Тематика дослідження різних аспектів розслідування воєнних злочинів сьогодні набуває актуальності серед науковців. Фахівці приділяють увагу вивченню правової кваліфікації воєнних злочинів, питань імплементації міжнародного гуманітарного права в національне зако-

нодавство, особливостей різних етапів досудового розслідування, криміналістичного забезпечення та тактики проведення окремих процесуальних дій. Серед них: В. Журавель, Н. Клименко, І. Когутич, І. Пиріг, О. Дуфенюк, В. Кікінчук, Р. Степанюк, О. Пчеліна, М. Капус-

тіна, Є. Демидова, К. Латиш, Ю. Пілюков, В. Тимошко, В. Тищенко, Ю. Черноус, О. Шрамко, В. Юсупов та інші.

В умовах воєнного стану судова експертиза відіграє критично важливу роль у забезпеченні правосуддя та документуванні воєнних злочинів. Розслідування масштабних воєнних злочинів вимагає дослідження багатьох подій та проведення значної кількості різних видів судової експертизи. Виклики воєнного часу змістили акцент на певні види експертиз та експертних досліджень. Зокрема, через велику кількість постраждалих та загиблих осіб зростає потреба у проведенні значного обсягу судово-медичних та біологічних експертиз і досліджень. Крім цього, поширеною судовою експертизою є підвид економічної, яким визначається розрахунок збитків від військової агресії. Великий обсяг роботи виконують експерти-будівельники, експерти-економісти, а також експерти-товарознавці щодо оцінки зруйнованого майна громадян. При розслідуванні воєнних екозлочинів використовується інженерно-екологічна та комплексна еколого-медична експертиза. Для дослідження матеріалів відеозаписів з камер спостереження, відеореєстраторів, телефонів очевидців, фотографій та відеозаписів, створених в період окупації, показань потерпілих і свідків, документів збройних формувань РФ, окупаційної влади РФ, відомостей з відкритих джерел призначають низку судових експертиз. В їх числі: експертиза відео-, звукозапису, фототехнічна та портретна експертизи, технічна експертиза документів, лінгвістична експертиза усного та писемного мовлення, психологічна експертиза тощо.

Судова експертиза у розслідуванні воєнних злочинів покликана забезпечувати швидкість та ефективність цього процесу. Для вирішення такого завдання вона задіє увесь арсенал відомих їй засобів і методів. Судова експертиза є процесуальною формою використання спеціальних знань, завдяки чому у розпорядженні слідства і суду з'являється нова інформація з доказовим значенням, яку неможливо отримати іншими процесуальними засобами.

І. Пиріг, дослідивши окремі питання використання спеціальних знань у формі залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду місця події та призначення експертиз під час розслідування злочинів, вчинених в умовах воєнного стану, довів що, вони на сьогодні є дуже актуальними, а також сприяють отриманню повної та об'єктивної доказової інформації та неминучому притягненню винних до відповідальності [1, с. 351].

Ю. Пілюков проведеними дослідженнями довів, що найбільш поширеною процесуальною формою використання спеціальних знань під час розслідування воєнних злочинів є залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій. Підбір спеціалістів визначається в конкретному випадку індивідуально і залежить від об'єкта посягання, часу, місця способів та засобів вчинення кримінальних правопорушень, наявних слідів, завданих збитків та інших визначальних чинників. Також він обґрунтував, що залучення експерта та призначення судових експертиз є найбільш кваліфікованою та науково обґрунтованою процесуальною формою використання спеціальних знань. До типових експертиз, які можуть призначатися під час розслідування воєнних злочинів науковець відніс: судово-медичні, молекулярно-генетичні, експертизи зброї, вибухово-технічні, військові, пожежно-технічні, екологічні, комп'ютерно-технічні, оціночні та інші. Крім цього, Ю. Пілюков констатував що, консультативна форма використання спеціальних знань складається з усного роз'яснення спеціалістом особливостей використання технічних засобів, попереднього дослідження окремих об'єктів, надання письмових довідкових даних, складання письмових висновків, які є джерелом орієнтуючої інформації для слідчого (оперативного працівника) в пошуку знаряддя злочину, злочинця, предметів його одягу та взуття, транспортного засобу та ін. [2, с. 112].

В той же час, питанням судово-експертного забезпечення процесу розслідування воєнних злочинів, на нашу думку, приділялась недостатня увага. Тому, розглянемо питання, пов'язані із формами використання спеціальних знань під час розслідування воєнних злочинів та видами експертиз, що призначаються в ході їх розслідування. Для цього спочатку торкнемось питань, що стосуються трактування різновидів воєнних злочинів, а також загального алгоритму їх доказування.

У Кримінальному кодексі України передбачена відповідальність за воєнні злочини. Під ними розуміється жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій (ст. 438 КК України) [3].

На жаль стаття 438 КК України не конкретизує, які порушення міжнародних договорів з МГП криміналізуються нею. Це дає підстави для дискусій щодо того, чи визнавати за національним законодавством кримінально-караними будь-які порушення міжнародних договорів з міжнародного гуманітарного права.

Під міжнародним гуманітарним правом розуміють комплекс норм міжнародного права, спрямованих на обмеження гуманітарних наслідків збройних конфліктів [4]. Його також називають правом збройних конфліктів або правом війни через те, що МГП регулює захист осіб, що не беруть участь у збройному конфлікті, або вибули з нього, а також регулює засоби та методи ведення збройного конфлікту. Зокрема, розрізняють два розділи МГП:

- право Женеви (від назви чотирьох Женевських конвенцій) – комплекс норм, що захищають жертв збройних конфліктів, наприклад, військовослужбовців, які вийшли зі строю, і цивільних осіб, які не беруть або перестали брати безпосередню участь у військових діях;

- право Гааги (від назви Гаазької Конвенції про закони і звичаї сухопутної війни) – комплекс норм, які встановлюють права і обов'язки воюючих сторін під час військових дій та обмежують вибір засобів і методів ведення війни [5].

Женевські та Гаазькі конвенції застосовуються до міжнародних збройних конфліктів та, у своїй більшості, не застосовуються до неміжнародних збройних конфліктів. Міжнародне гуманітарне право починає застосовуватися після першого ж пострілу проти території держави чи перетину кордону збройними силами іншої держави. Конфлікт також вважається міжнародним, якщо з боку третьої держави здійснюється загальний контроль за неурядовими збройними формуваннями. До збройного конфлікту міжнародного характеру прирівнюється й окупація території іншої держави, навіть якщо така окупація не зустрічає збройного опору [6].

За вчинення воєнних злочинів передбачено кримінальну відповідальність на національному та міжнародному рівні. Джерелом міжнародного права, до якого звертаються для конкретизації ст. 438 КК України, є, в першу чергу, Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Зважаючи на відмінності у тому, що слід розуміти під воєнним злочином у національному та міжнародному законодавстві, відповідно, буде різнитись і загальний алгоритм доказування та документування воєнних злочинів за їх елементами, а також форми використання спеціальних знань у цьому процесі.

Особливості документування воєнних злочинів для національних судів в порівнянні з Міжнародним кримінальним судом, в першу чергу, пов'язані, з кваліфікацією діянь, що мають ознаки воєнного злочину. У національ-

ному законодавстві документування цих діянь буде відбуватися, відповідно, за статтями 438 КК України (Воєнні злочини), 432 КК України (Мародерство), 433 КК України (Насильство над населенням у районі воєнних дій), 434 КК України (Погане поводження з військовополоненими), 435 КК України (Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею), 439 КК України (Застосування зброї масового знищення), 442 КК України (Геноцид), 442-1 КК України (Злочин проти людяності), 445 КК України (Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала).

Кваліфікація ж злочинних діянь для МКС має відбуватися за статтею 8 Римського статуту, в якій запропоновано вкрай відмінний від українського перелік воєнних злочинів. Цей перелік розділяє усі воєнні злочини на 4 групи: по дві для злочинів, що можуть бути вчинені у міжнародному збройному конфлікті, та злочинів, вчинення яких можливе у неміжнародному збройному конфлікті. Відповідно, обрання часом ідентичних складів злочину з однієї з чотирьох груп статті 8 Римського статуту залежатиме передусім від визначення виду збройного конфлікту. Сама структура воєнних злочинів, як їх розуміє МКС, також відрізняється від аналогічної структури з точки зору українського законодавства. МКС не оперує поняттями суб'єктивних (суб'єкт та суб'єктивна сторона) та об'єктивних (об'єкт та об'єктивна сторона) ознак злочину. Натомість, використовується структура, що включає: матеріальний елемент, ментальний елемент та контекстуальний елемент (контекстуальні обставини) [7, с.13].

Не ідентично українському законодавству описуються й форми співучасті, які в міжнародному кримінальному праві позначаються як види відповідальності. Так, статтею 25 Римського статуту до них віднесені: а. вчинення злочину індивідуально, разом з іншими чи через іншу особу; б. підбурення чи спонукання до вчинення злочину; с. з ціллю полегшити вчинення злочину пособництво, підбурення чи іншим чином сприяння вчиненню злочину; d. будь-яким іншим чином сприяння вчиненню злочину чи замаху на нього групою осіб, що діють з загальною метою. Елементи складу воєнних злочинів за Римським статутом такі: акт, що криміналізується Римським статутом; об'єкт, на який посягає такий акт. Акти завжди описуються в першому пункті відповідного складу воєнного злочину в елементах злочинів. Ними можуть бути, наприклад: напад, депортація, позбавлення свободи, захоплення тощо. Об'єкти посягання описуються у другому пункті відповідного складу воєнного злочину в елементах злочинів. Такими об'єктами є захищені міжнародним гуманітарним правом будівлі, споруди, цивільні особи, природа, військовополонені чи комбатанти, що склали зброю та беззастережно здалися тощо. Таким чином, для констатації наявності матеріальних елементів воєнного злочину, необхідним є встановлення в діянні обвинуваченого криміналізованого акту та факту посягання цим актом на захищені МГП об'єкти. Вимоги до ментальних елементів воєнних злочинів прописані в статті 30 Римського статуту (кримінальній відповідальності підлягають фізичні особи, що вчиняють злочини з умислом та усвідомленням). Вимогами до контекстуального елемента воєнного злочину є наявність зв'язку між конкретним інкримінованим обвинуваченому діянням і збройним конфліктом [7, с.16-18].

Алгоритм доказування включає доведення відношення інциденту або конкретної дії до збройного конфлікту. Важливим завданням є встановлення конкретного військового підрозділу, який брав участь у конфлікті, та вчинив конкретний злочин або злочини.

Тут слід зазначити, що злочини, вчинені військовими проти свого власного війська/частини, не можуть кваліфікуватися, як воєнні злочини. Також важливо розуміти, що не завжди наявність жертв серед цивільного населення

означає, що було вчинено воєнний злочин. Якщо цивільне населення знаходиться у близькості до воєнного об'єкту та кількість жертв серед цивільних пропорційна до важливості атакованого воєнного об'єкту.

Фіксування воєнних злочинів є важливою складовою доказування вчинення відповідного злочину в національному чи міжнародному суді. Враховуючи специфіку механізму вчинення воєнних злочинів, слід наголосити, що спеціальні знання під час їх фіксування та досудового розслідування використовуються як у процесуальній, так і непроцесуальній формах. При цьому використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях спрямоване на виявлення, фіксацію та вилучення всіх можливих і важливих слідів, які містять доказову інформацію про обставини вчиненого правопорушення та його наслідки; забезпечення безпеки учасників слідчих (розшукових) дій; фіксування за допомогою технічних засобів ходу та результатів проведення слідчих (розшукових) дій; отримання консультативної допомоги під час підготовки до проведення окремих процесуальних дій, під час прийняття певних процесуальних рішень; визначення алгоритму дій за конкретної слідчої ситуації; організації та здійснення взаємодії; отримання відомостей за допомогою інформаційно-пошукових, телекомунікаційних і комп'ютерних систем і т. п. [8].

Далі розглянемо питання використання спеціальних знань, в тому числі призначення судових експертиз стосовно до конкретних ситуацій, у ході розслідування воєнних злочинів.

Так, під час розслідування артилерійських атак важливим є визначення напрямку ведення вогню, що здійснюється дослідженням ударних кратерів. Обстріляні ділянки повинні бути оглянуті якнайшвидше через швидке піддавання дії стихій. На місці обстрілу однією з головних задач є виокремлення та огорожа вивв, які дають найбільше інформації про походження атаки. Кратерів після обстрілу може залишитись багато, тому не треба намагатися зберегти їх всі, достатньо однієї-двох воронки. Обирати об'єкт слід за такими критеріями: вивв з найбільш чітко видимою формою, знаходиться в стороні від дерев чи інших перешкод, які могли б змінити напрямок польоту снаряду перед вибухом, бажано на асфальтованому полотні дороги чи забетонованому майданчику. Це сприятиме правильному визначенню напрямку атаки. Обов'язково слід з'ясувати та задокументувати, що ця вивв утворилась під час того обстрілу, який розслідується. Першочергові дії виконує правоохоронець, який виїхав на місце події, а безпосереднє виявлення, фіксацію та можливе вилучення слідів ураження артилерійськими снарядами для подальшого проведення судових експертиз має здійснювати залучений спеціаліст у галузі артилерійської зброї. Матеріали в подальшому надсилаються на експертизу зброї та слідів і обставин її використання [7, с.35].

Непростим є також доказування воєнних екозлочинів. Зокрема, навмисне або внаслідок результату воєнних дій скидання/випускання забруднюючих речовин у водні об'єкти, а також потрапляння у водний об'єкт військової техніки чи біологічних об'єктів тощо. Тут може призначатись інженерно-екологічна експертиза, екологічна експертиза, комплексна еколого-медична експертиза. Об'єктом інженерно-екологічної експертизи є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, у тому числі речові докази, фрагменти місця події, устаткування, комунікації, засоби виробництва, що забезпечують екологічно безпечне функціонування підприємства, а також будь-які інші обставини події, зафіксовані (описані, відображені у схемах, фотографіях, планах тощо) в матеріалах справи. До основних завдань інженерно-екологічної експертизи належить, серед іншого, визначення обставин, що пов'язані з настанням надзвичайної екологічної ситу-

ації. При цьому вирішується питання: які причини виникнення надзвичайної екологічної ситуації та які обставини їх обумовили? Ширше коло питань вирішують в еколого-експертних підрозділах чи комісіях Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, приватних експертних установах. Зокрема, встановлюється наявність, вид забруднюючих речовин, які потрапили у підземні та поверхневі води, їхній негативний вплив на екологічний стан навколишнього середовища. Комплексна еколого-медична експертиза може встановити шкідливість впливу забрудненої води на організм людини тощо.

При розслідуванні злочинів, пов'язаних засміченням територій предметами військового устаткування, озброєння, біологічними залишками, зокрема, скупчення та/чи поодинокі розміщення в середовищі уламків снарядів, ракет, іншого військового оснащення; розміщення в середовищі біологічних залишків (тіл, частин тіл) тощо призначаються такі експертизи: зброї та слідів і обставин її використання, яка встановить, належність уламків до конкретного виду снарядів, уражених предметів – до певних видів вогнепальної зброї; товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння; судово-медична, експертиза ДНК, судово-біологічна експертиза, якими досліджуються біологічні залишки та встановлюється їх належність людині/тварині.

При розслідуванні злочинів, якими вчинено пошкодження або знищення об'єктів промисловості, наприклад, влучення снарядів у нафтобази; руйнування та пожежі на промислових підприємствах; викиди в повітря чи скидання рідких забруднювальних речовин у довкілля внаслідок воєнних дій тощо, в першу чергу, співробітниками Державної служби України з надзвичайних ситуацій у відповідному акті фіксується факт обстрілу, наслідки, перелік ураженого майна. В подальшому суб'єктами оціночної діяльності встановлюється розмір збитків. Пожежно-технічною експертизою визначаються причини, умови та процеси, пов'язані з виникненням та розповсюдженням пожежі, зокрема, механізми виникнення, час та шляхи її розповсюдження, обставини події пожежі, що зумовили її наслідки. Крім цього проводиться екологічна експертиза.

Пошкодження або знищення радіаційно небезпечних об'єктів, зокрема, влучення снарядів чи інший вплив на ядерні установки та джерела іонізуючого випромінювання; пожежі на об'єктах атомної інфраструктури тощо, розслідуються за допомогою таких експертиз: державна експертиза ядерної та радіаційної безпеки, експертиза зброї, пожежно-технічна експертиза, екологічна експертиза.

При розслідуванні злочинів, пов'язаних із пошкодженнями ґрунту та рослинності на природних ділянках і сільськогосподарських землях, наприклад, пошкодженнями/видаленням верхнього шару ґрунтів внаслідок розривів снарядів, проїзду важкої техніки та будівництва укріплень і фортифікацій; розливу у ґрунт паливно-мастильних матеріалів військової техніки, в першу чергу, призначають експертизу матеріалів, речовин та виробів (нафтопродук-

тів і пально-мастильних матеріалів; ґрунтів). Нею вирішують питання, чи належать дані речовини (рідини) до нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів, якщо належать, то до якого їх роду (виду). Крім цього, відповідні суб'єкти оціночної діяльності проводять експертизу розміру збитків.

З метою фіксування факту пошкодження або знищення зелених насаджень, наприклад, внаслідок пожежі, спричиненою безпосередньо діями військових або внаслідок боїв; завдання шкоди зеленій інфраструктурі (лісам, паркам, скверам) чи окремим деревам внаслідок бомбардування, проводиться експертиза зброї та слідів і обставин її використання, екологічна експертиза із залученням фахівців із зелених насаджень. Також суб'єкти оціночної діяльності проводять експертизу розміру завданих збитків.

При розслідуванні воєнних злочинів також можуть бути використані інші експертизи:

- судово-медична експертиза (з метою фіксації тілесних ушкоджень, виявлення причин їх появи, виявлення факту згвалтування тощо);
- експертиза ДНК (для ідентифікації особи за фрагментами її тіла, кістковими останками);
- дактилоскопічна (для ідентифікації особи за відбитками пальців);
- трасологічна (за різноманітними слідами);
- фотопортретна експертиза (наприклад, у разі наявності фото підозрюваних осіб та фото– чи відеоматеріалів вчинення ними злочинів);
- експертиза аудіо-, відеозаписів (за наявності зафіксованих радіо– чи телефонних переговорів підозрюваної особи);
- судово-лінгвістична (семантико-текстуальна) експертиза (наприклад, для встановлення чи був наданий наказ/вказівка/розпорядження про вчинення певних дій тощо);
- судово-психологічна (щодо усвідомлення дій);
- вибухотехнічна та інші у залежності від об'єктів, обставин та наслідків вчинених воєнних злочинів.

Підсумовуючи зазначимо, що враховуючи складність і специфіку механізму вчинення воєнних злочинів, правоохоронцям доводиться використовувати спеціальні знання під час збирання та дослідження слідів воєнних злочинів та іншої доказової інформації. Спеціальні знання використовуються як у процесуальній, так і непроцесуальній формах. Їх використання у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів спрямоване на роботу зі слідами, які містять доказову інформацію про обставини вчиненого правопорушення та його наслідки; забезпечення безпеки учасників слідчих (розшукових) дій; фіксування за допомогою технічних засобів ходу та результатів проведення слідчих (розшукових) дій; отримання консультативної допомоги під час підготовки до проведення окремих процесуальних дій, під час прийняття певних процесуальних рішень; визначення алгоритму дій за конкретної слідчої ситуації; організації та здійснення взаємодії; отримання відомостей, що мають значення у розслідуванні воєнних злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пиріг Г. В. Кримінально-процесуальні, криміналістичні та організаційно-тактичні засоби протидії сучасним викликам і загрозам. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. Спец. вип. № 2. С.347-352.
2. Пілюков Ю. Форми використання спеціальних знань під час розслідування воєнних злочинів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 2(42). С.112-117.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 26.09.2025).
4. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс. URL: <https://www.asser.nl/media/795044/icrc-comprehensive-introduction-to-ihl-ukr.pdf> (дата звернення 30.10.2025).
5. Міжнародне гуманітарне право. Відповідаємо на ваші запитання. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/12/IHL_Answers_to_your_questions_Ukr_web.pdf (дата звернення 30.10.2025).
6. Воєнні злочини: методологія розслідувань для громадських організацій. URL: <https://truth-hounds.org/cases/voyenni-zlochyny-metodologiya-rozsliduvan-dlya-gromadskiyh-organizacij/> (дата звернення 30.10.2025).
7. Коваль Д. О., Авраменко Р. А. Воєнні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Київ: ГО Truth Hounds; Одеса: Фенікс, 2019. 36 с.
8. Тимошко В. В. Використання спеціальних знань під час документування та розслідування воєнних злочинів. DOI: <https://doi.org/10.32631/vsa.2024.1.25> (дата звернення 28.04.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.9.018:006(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/61>

НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ: НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

NATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF ACCESS TO JUSTICE: NORMATIVE PRINCIPLES AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

Жевнеров І.М., аспірант кафедри кримінального
правосуддя та правоохоронної діяльності

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID 0009-0006-2534-1575

У статті здійснено комплексний аналіз формування та розвитку національних стандартів у сфері доступу до правосуддя в Україні. Наголошено, що питання забезпечення доступу до правосуддя зберігає свою актуальність у контексті триваючої судової реформи, посилення міжнародних зобов'язань держави у сфері захисту прав людини, а також умов воєнного стану. Підкреслено, що попри існування у законодавстві фундаментальних гарантій права на судовий захист, відсутність нормативного визначення поняття «доступ до правосуддя» та фрагментарність стратегічних підходів ускладнюють формування цілісної системи національних стандартів.

У роботі з'ясовано, що конституційні норми формують базову рамку права на доступ до правосуддя. Обґрунтовано доцільність нормативного закріплення цього права на рівні Конституції України, що посилить його гарантійний характер та сприятиме зміцненню інституційних засад судового захисту прав і свобод людини і громадянина. Особливу увагу приділено аналізу Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який має інтеграційну роль у системі правового регулювання та визначає ключові інституційні параметри доступу до правосуддя. Піддано критиці використання у законі терміна «доступність правосуддя» замість «доступ до правосуддя». Зроблено висновок, що базові конституційні та законодавчі норми становлять своєрідне нормативне ядро національних стандартів у сфері доступу до правосуддя.

Окрему частину дослідження присвячено аналізу програмно-стратегічних документів держави, які запропоновано розглянути крізь призму їх класифікації на акти загальнодержавного, галузевого та інституціонального рівня за масштабом впровадження та рівнем регулювання. Обраний критерій охоплює як відповідні суспільні відносини, так і суб'єктів реалізації політики у сфері правосуддя. Доведено, що ці документи не лише відображають сучасний стан державної політики у сфері правосуддя, а й визначають перспективні напрями розвитку національних стандартів доступу до правосуддя. Зроблено висновок, що формування цілісної системи таких стандартів є необхідною умовою ефективного функціонування судової влади та реального утвердження принципу верховенства права в Україні.

Ключові слова: доступ до правосуддя, правосуддя, суд, право на судовий захист, верховенство права, доступність правосуддя, судова влада, цифровізація правосуддя, судова реформа.

The article provides a comprehensive analysis of the formation and development of national standards in the field of access to justice in Ukraine. It emphasizes that ensuring access to justice remains a pressing issue in the context of the ongoing judicial reform, the growing international commitments of the state in the field of human rights protection, and the conditions of martial law. Despite the existence of fundamental guarantees of the right to judicial protection in national legislation, the absence of a normative definition of "access to justice" and the fragmented nature of strategic approaches hinder the establishment of a system of national standards.

The study finds that the constitutional provisions form the fundamental framework for the right of access to justice. It substantiates the expediency of explicitly enshrining this right at the constitutional level, which would strengthen its guarantee-based nature and contribute to consolidating the institutional foundations of judicial protection of human and civil rights and freedoms. Particular attention is devoted to the analysis of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges", which plays an integrative role within the legal regulation system and defines the key institutional parameters of access to justice. The use of the term "accessibility of justice" instead of "access to justice" in this law is critically assessed. It is concluded that the basic constitutional and legislative provisions constitute a normative core of the national standards in the sphere of access to justice.

A separate part of the research focuses on the analysis of state strategic documents, which are proposed to be classified according to their scope and level of regulation into acts of national, sectoral, and institutional significance. It is demonstrated that these documents not only reflect the current state of public policy in the field of justice but also determine the prospective directions for the development of national standards of access to justice. The study concludes that forming a comprehensive system of such standards is a prerequisite for the effective functioning of the judiciary and for the implementation of the rule of law in Ukraine.

Key words: access to justice, justice, court, right to judicial protection, rule of law, accessibility of justice, judiciary, digitalization of justice, judicial reform.

Постановка проблеми. Проблематика забезпечення доступу до правосуддя в Україні майже ніколи не втрачала своєї актуальності, зважаючи на перманентну інституційну реформу судової системи, посилення міжнародних зобов'язань держави у сфері захисту прав людини, а на сьогодні – ще й на воєнний стан. Незважаючи на те, що в українському законодавстві закріплено фундаментальні гарантії права на судовий захист, комплексне розуміння

одного з його складників – доступу до правосуддя – залишається недостатньо усталеним, а відсутність нормативного визначення та безсистемність стратегічних підходів його забезпечення ускладнюють формування узгоджених національних стандартів у цій сфері.

На сьогодні формування таких стандартів є не лише внутрішньодержавною потребою, але й міжнародним зобов'язанням України, зумовленим євроінтеграційним

курсом, вимогами *acquis* ЄС та стандартами Ради Європи. Водночас розвиток національної моделі доступу до правосуддя потребує гармонізації власного нормативного регулювання на різних рівнях – від конституційного до інституційно-галузевого. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз чинної нормативно-правової бази та стратегічно-програмних актів держави, які визначають як усталені, так і перспективні напрями розвитку стандартів доступу до правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Питання доступу до правосуддя є предметом активних наукових дискусій у вітчизняній правовій доктрині. У працях українських дослідників, серед яких О. Балацька, І. Верба, В. Галунько, О. Єщенко, О. Козакевич, А. Лужанський, О. Овчаренко, Т. Фулей, В. Шибіко, Н. Ясельська та інші учені, розкриваються конституційно-правові засади цього права, гарантії його реалізації, а також вплив міжнародних та європейських стандартів на формування національної моделі доступу до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Формування національних стандартів доступу до правосуддя в Україні ґрунтується на системі конституційних та законодавчих норм, які визначають не лише концептуальні засади організації судової влади, але й окреслюють гарантії реалізації права особи на ефективний судовий захист. Саме Конституція України виступає первинним джерелом таких стандартів, встановлюючи фундаментальні принципи, на основі яких вибудовується вся архітектура доступу до правосуддя як складового елемента права на судовий захист.

Стаття 3 Конституції України визначає фундаментальний принцип, відповідно до якого права і свободи людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Ця стаття також закріплює конституційний обов'язок держави не лише утверджувати, а й забезпечувати реалізацію та захист прав і свобод людини, у тому числі право на доступ до правосуддя. Як слушно зазначає О. Балацька, «оскільки конституційні права і свободи є фундаментальною основою існування та розвитку Українського народу, держава зобов'язана створювати ефективні організаційно-правові механізми для їх реалізації. Адже відсутність таких механізмів нівелює сутність конституційних прав і свобод, так як призводить до того, що вони стають декларативними, а це є неприпустимим у правовій державі» [1, с. 86].

Відповідно до ст. 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права. За визначенням Венеційської комісії, цей принцип, серед іншого, включає також і доступ до правосуддя, а пряма дія норм Конституції України та гарантія звернення до суду безпосередньо на її підставі створюють умови для безпосереднього захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, навіть у разі відсутності відповідного закону. Це положення посилює роль суду як гаранта прав людини і перетворює право на доступ до правосуддя у реальний механізм захисту цих прав.

Стаття 55 Конституції України конкретизує механізми реалізації права на судовий захист. Вона гарантує кожному можливість судового оскарження дій органів влади, звернення до Конституційного Суду України, а також до міжнародних інституцій. Як слушно зазначає В. Галунько, «сучасний розвиток конституціоналізму передбачає активну участь держави у гарантуванні доступу кожної особи до суду, не тільки шляхом проголошення прав, а й через забезпечення реальної можливості їх захисту» [2, с. 68].

Передбачена ст. 55 Конституції України багаторівнева система захисту прав людини забезпечує не лише формальний, а й фактичний доступ до правосуддя, що відповідає міжнародним стандартам, зокрема положенням Європейської конвенції з прав людини. Примітно, що право на судовий захист, передбачене ст. 55 Основного Закону, не

може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України). Це свідчить про особливу цінність права на судовий захист і доступу до правосуддя як невід'ємної його складової. Важливою також є ст. 124 Конституції України, яка закріплює положення про здійснення правосуддя в Україні виключно судами та принцип універсальності юрисдикції судів, що поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення.

Варто зауважити, що право на доступ до правосуддя не закріплене в Конституції України як окрема категорія чи самостійна правова норма, що робить його, умовно кажучи, «невидимим» у текстовальному вимірі Основного Закону. Водночас це право імпліцитно випливає зі змісту низки наведених вище конституційних положень і розглядається як складова права на судовий захист та принципу верховенства права. З огляду на це, в науковій літературі пропонується передбачити в Конституції України гарантоване державою право на доступ до правосуддя. Так, на думку А. Лужанського, з метою врахування інтересів не лише фізичних, а й юридичних осіб, відповідну норму слід розмістити у розділі I «Загальні положення», виклавши її в такій редакції: «Держава гарантує особі доступ до правосуддя в порядку, визначеному Конституцією і законами України» [3, с. 112]. І. Верба вважає необхідним доповнити ст. 55 Конституції України положенням у наступному формулюванні – «Кожен має право на доступ до правосуддя», адже це сприятиме гарантуванню практичної можливості отримати доступ до суду. Крім того, науковиця переконана, що конституційно-правові засади права на доступ до правосуддя можна удосконалити через внесення змін до Розділу VIII «Правосуддя» Конституції України [4, с. 83]. Не заперечуючи загалом доцільність внесення конституційних змін, О. Балацька, у свою чергу, посилаючись на положення ч. 1 ст. 22 Конституції України, яка гарантує невичерпність прав і свобод людини тими, що містяться буквально в тексті Основного Закону, обстоює точку зору, що «доступ до правосуддя – це невід'ємне конституційне право особи, яке передбачає можливість універсального, судового способу захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб» [1, с. 88-89]. У цілому, висловлені пропозиції свідчать про потребу нормативного закріплення та конкретизації права на доступ до правосуддя на рівні Конституції України, що, без сумніву, сприятиме зміцненню інституційних засад судового захисту.

Конституційні положення формують базову рамку права на доступ до правосуддя. Однак реалізація цього права потребує конкретного нормативного наповнення, яке здійснюється відповідно до вимог п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України на рівні законів України, серед яких можна виокремити закони України «Про судоустрій і статус суддів», «Про доступ до судових рішень», «Про безоплатну правничу допомогу», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», «Про виконавче провадження», «Про медіацію» та ін. У свою чергу, у межах галузевого законодавства відбувається деталізація організаційних, процесуальних, інституційних та інших аспектів доступу до правосуддя у різних видах провадження.

Інтеграційну роль у цій системі правового регулювання відіграє Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд. Проте у положеннях Закону поняття «доступ до правосуддя» використане один-єдиний раз – у підпункті «а» пункту 1 частини 1 статті 106, де незаконна відмова в доступі до правосуддя визначена як підстава дисциплінарної відповідальності судді. Натомість у ст. 7 Закону законодавець використав інший термін – «доступність правосуддя», сформулювавши

у частині 3 положення, згідно з яким «доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України». Такий термінологічний підхід видається дещо спірним. Доступність правосуддя є якісною характеристикою стану його функціонування у державі та суспільстві, що відображає ступінь реальної можливості скористатися правом на судовий захист. По суті, законодавець переносить акцент із суб'єктивного права особи (*права на доступ до правосуддя*) на організаційний стан або принцип організації судової системи (*доступність правосуддя*). До того ж категорія «доступність», вочевидь, не створює правової підстави безпосереднього звернення до суду на відміну від формулювання «кожен має право на доступ до правосуддя». З огляду на це, на нашу думку, частину 3 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» слід сформулювати таким чином: «Кожен має право на доступ до правосуддя, яке забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України».

Більш коректним та концептуально виправданим видається використання терміну «доступність правосуддя» у частині четвертій статті 19 Закону, яка визначає забезпечення доступності правосуддя як одну з підстав для утворення, реорганізації чи ліквідації суду. У цьому контексті доступність правосуддя означає стан організаційної спроможності судової системи забезпечити належні умови для здійснення правосуддя, певну інституційну характеристику, що має певні індикатори, критерії. Саме вони у своїй сукупності й визначають необхідність організаційних змін у системі судоустрою, тобто виступають підставою для прийняття управлінських рішень щодо утворення, реорганізації чи ліквідації судів. Власне, на це, з-поміж іншого, звертає увагу А. Сvida, зазначаючи, що «є певні складності із застосування на практиці таких підстав, як потреба поліпшити доступність правосуддя та необхідність оптимізації витраток державного бюджету, оскільки вони мають значною мірою більш оціночний характер, а об'єктивних критеріїв їх застосування на теперішній час не вироблено» [5, с. 595].

Поза тим, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює структурні орієнтири національних стандартів доступності правосуддя, визначаючи їх, насамперед, у площині інституційної організації судової влади.

Поряд із базовими конституційними та законодавчими нормами, що становлять своєрідне нормативне ядро національних стандартів у сфері доступу до правосуддя, важливе значення мають програмно-стратегічні акти, спрямовані на розвиток і вдосконалення цих стандартів. Вони визначають довго- чи середньострокові цілі та окреслюють пріоритети державної політики у сфері правосуддя, формуючи вектор модернізації судової системи відповідно до європейських підходів.

Вважаємо, що стратегічні документи держави, які прямо або опосередковано впливають на формування національних стандартів у сфері доступу до правосуддя, доцільно розглянути крізь призму їх класифікації на акти загальнодержавного, галузевого та інституціонального рівня за масштабом впровадження та рівнем регулювання. Обраний критерій охоплює як відповідні суспільні відносини, так і суб'єктів реалізації політики у сфері правосуддя. На наш погляд, такий підхід дозволить простежити ієрархію формування та реалізації державної політики у сфері правосуддя в цілому – від стратегічного визначення пріоритетів до їх практичного втілення відповідними органами.

Акти загальнодержавного рівня мають ключове значення для всієї країни, охоплюють декілька сфер і досить часто є частиною міжнародних зобов'язань України. Серед іншого, вони визначають базові орієнтири державної політики у сфері прав людини, верховенства права та справед-

ливого правосуддя, формуючи рамки для напрацювання рішень на двох інших рівнях – галузевому та інституціональному. До таких актів можна віднести План для реалізації *Ukrainian Facility 2024-2027pp.*, Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, Дорожню карту з питань верховенства права 2025 року, Національну стратегію у сфері прав людини.

Зокрема, у межах реалізації Плану України в рамках *Ukraine Facility* [6] закладено низку реформ, зміст яких певною мірою стосується формування та забезпечення національних стандартів доступу до правосуддя. Зокрема, «Реформа 1. Посилення підзвітності, доброчесності та професіоналізму судової влади» спрямована на удосконалення механізмів відбору суддів, сталості та відкритості дисциплінарної практики щодо суддів та підвищення рівня доброчесності суддівського корпусу, що, як очікується, безпосередньо вплине на рівень довіри до судової влади та збільшить можливості реалізації права на доступ до правосуддя та справедливий судовий розгляд. Цифровізація судової системи передбачена окремим напрямком Плану (Реформа 3). Вона має покращити доступ до правосуддя у воєнний час, а також забезпечити технологічну доступність правосуддя шляхом розширення застосування електронних інструментів судочинства, прозорості процесів та скорочення часових і фінансових витрат для учасників процесу.

Ще одним документом загальнодержавного рівня у досліджуваному контексті є Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна» [7], де здійснено адаптацію кожної з 17-ти глобальних цілей з урахуванням національної специфіки розвитку та сформовано власну модель реалізації порядку денного сталого розвитку до 2030 року. Особливе значення має Ціль 16 «Мир, справедливість та сильні інститути», яка спрямована на утвердження верховенства права, забезпечення рівного доступу до правосуддя та розвиток ефективних, підзвітних і прозорих інституцій. З огляду на збройну агресію російської федерації проти України та нові виклики, що постали перед нашою державою, система завдань та індикаторів досягнення цілей була оновлена. У новій редакції Ціль 16 налічує тринадцять завдань, серед яких особливо значущим у контексті забезпечення доступу до правосуддя є Завдання 6 «Забезпечення рівного доступу населення до правничої допомоги». Аналіз індикаторів цього завдання дає підстави стверджувати, що відбувається певне інституційне переосмислення самого поняття доступу до правосуддя, яке нині охоплює як можливість звернення до суду, так і забезпечення умов для мирного, справедливого й ефективного вирішення спорів у позасудовий спосіб.

Наступним важливим документом є Дорожня карта з питань верховенства права [8]. Це всеохоплюючий стратегічний документ, що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними Розділом 23 «Судова влада та основоположні права» та Розділом 24 «Юстиція, свобода і безпека». У межах визначених пріоритетів особлива увага приділяється доступу до правосуддя, зокрема, створенню таких умов, за яких кожна особа матиме реальну можливість звернутися до суду та отримати своєчасний, ефективний і справедливий розгляд своєї справи. Серед заходів, безпосередньо пов'язаних із покращенням доступу до правосуддя та ефективності здійснення судочинства, варто відзначити забезпечення судів достатньою кількістю кваліфікованих суддів, оптимізацію мережі судів з урахуванням адміністративно-територіального устрою та навантаження, модернізацію процедури виконання судових рішень, розширення застосування способів альтернативного вирішення спорів, діджиталізацію правосуддя та ін.

У контексті даного питання, варто також розглянути *Національну стратегію у сфері прав людини*, затверджену указом Президента України від 24 березня 2021 року

№ 119/2021 [9]. У межах стратегічного напрямку «Забезпечення права на справедливий суд» документ підкреслив, що доступ до правосуддя охоплює не лише формальну можливість звернення до суду, але й реальну здатність особи отримати ефективний судовий захист, забезпечити виконання судових рішень у розумні строки та скористатися процесуальними гарантіями, передбаченими ЄКПЛ. Зміст Стратегії дозволяє виокремити такі ключові елементи доступу до правосуддя: процесуальна доступність (скорочення надмірної тривалості проваджень), інклюзивність (усунення бар'єрів для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп), гарантії права на захист у кримінальному провадженні, доступ до правової допомоги, ефективність виконання судових рішень та доступ до альтернативних способів вирішення спорів. І хоча Стратегія не охопила всі аспекти доступу до правосуддя, її положення продемонстрували комплексний підхід до вирішення найбільш актуальних викликів.

Варто зауважити, що повномасштабне вторгнення завадило виконанню Плану дій з реалізації Стратегії. Більше того, постала необхідність істотного оновлення Стратегії з огляду на зміну безпекового, соціально-економічного та правового контексту функціонування держави, появу нових викликів у сфері захисту прав людини, збільшення кількості вразливих груп населення, які потребують захисту, та потребу адаптації судової системи до умов воєнного стану. Однак з певних причин не відбулося ані оновлення Стратегії, ані затвердження нового плану дій після 2023 року. На сьогодні, без сумніву, є сенс працювати над Стратегією та новим Планом дій на 2026-2028 роки, з огляду на орієнтири Дорожньої карти з питань верховенства права та нові виклики.

Перейдемо до другої групи стратегічних документів – галузевого рівня, спрямованих на розвиток окремих сфер та напрямків, що забезпечують функціонування системи правосуддя. Ці акти, як правило, конкретизують напрями реформ, визначені загальнодержавними документами, і закладають практичні механізми реалізації політики у сфері правосуддя, судоустрою, судочинства. До цієї групи можемо віднести майбутню Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2025-2029 роки, розроблення та затвердження якої визначено Дорожньою картою одним із ключових заходів. Проте на сьогоднішній день жодного офіційного проєкту нової Стратегії не оприлюднено. На жовтень 2025 року у медіа з'явилася інформація, що Офіс Президента підготував проєкт Стратегії розвитку правосуддя на 2025-2030 роки, який повинен стати єдиним документом для його реформування [10]. Очікується, що Стратегія невдовзі буде презентована громадськості для аналізу та публічного обговорення.

Відзначимо, що донедавна діяла Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки [11], яка стала базовим документом, спрямованим на модернізацію судоустрою, статусу суддів, судочинства (у тому числі й конституційного), інституцій прокуратури та адвокатури, а також удосконалення законодавства.

Примітно, що Стратегія майже одразу після її публікації отримала критичні зауваження. Так, фахівці Фондації DEJURE охарактеризували Стратегію «як документ, що переважно має загальні формулювання, які можна досить широко трактувати», а також зробили далекоглядний прогноз про те, що «її неможливо буде реалізувати за такий короткий строк, вже не кажучи про те, що впровадження деяких її положень потребують чіткого розуміння послідовності (що за чим), чого документ не дає» [12].

Справді, є усі підстави стверджувати, що незважаючи на проголошені цілі та визначені пріоритети, Стратегію вдалося реалізувати лише частково. У науковій літературі була висловлена цілком слушна думка про те, що основною перешкодою стала відсутність Плану дій щодо реалізації

Стратегії, а реалізація окремих цілей, визначених у Стратегії, мала несистемний, непослідовний та нелогічний характер [13, с. 60]. Зі свого боку зазначимо, що значна частина запланованих заходів так і не була виконана через об'єктивні та суб'єктивні причини – відсутність політичної волі, недостатню координацію між органами державної влади, пандемію COVID-19, і, зрештою, через воєнний стан.

Важливим галузевим документом, який хоча й опосередковано, але визначає окремі вектори розвитку та практичні механізми реалізації національних стандартів доступу до правосуддя є Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки [14]. План передбачає створення ефективної моделі кримінальної юстиції з урахуванням стандартів прав людини і основоположних свобод, а також визначає системні заходи з підвищення ефективності та прозорості діяльності органів правопорядку, що є необхідною передумовою реального доступу до правосуддя у кримінальному провадженні, особливо у частині захисту та забезпечення прав потерпілих, свідків та інших учасників.

До третьої (інституціональної) групи документів слід віднести відомчі стратегічні та програмні акти, розроблені окремими органами державної влади у межах їх компетенції. Вони деталізують заходи з реалізації загальнодержавних стратегій та політик. Прикладом є План діяльності Міністерства юстиції України на 2025-2027 роки [15], який передбачає продовження реформ у сфері правосуддя, удосконалення системи виконання судових рішень, розвиток електронного правосуддя, забезпечення ефективної роботи системи безоплатної правової допомоги та інтеграцію національних механізмів із європейськими стандартами. План не лише декларує наміри, а й встановлює вимірювані показники (індикатори результативності), які фактично виступають критеріями оцінювання рівня доступу до правосуддя.

Щорічні доповіді Вищої ради правосуддя та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини можемо також віднести до третьої (інституціональної) групи актів, які впливають на формування національних стандартів у сфері доступу до правосуддя. Вони виконують важливу функцію моніторингу і містять системний аналіз бар'єрів та умов реалізації права на доступ до правосуддя, визначають ключові індикатори забезпечення доступності правосуддя та містять відповідні рекомендації, спрямовані на поліпшення механізмів доступу до правосуддя.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що національні стандарти у сфері доступу до правосуддя в Україні формуються на основі взаємодії конституційних принципів, законодавчих норм і стратегічно-програмних документів. Конституція України визначає базові засади доступу до правосуддя, водночас закони України конкретизують інституційні, організаційні, процесуальні та інші параметри забезпечення цього права. З огляду на це, можна висувати, що удосконалення національних стандартів доступу до правосуддя потребує нормативного закріплення цього права на конституційному рівні та, щонайменше, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». У свою чергу, аналіз стратегічних документів загальнодержавного, галузевого та інституціонального рівнів засвідчив наявність чіткої тенденції до посилення уваги держави до питань ефективного, інклюзивного та технологічно доступного правосуддя. Проте напрацьована стратегічна рамка наразі вимагає належної узгодженості між визначеними цілями та механізмами їх реалізації.

Таким чином, формування цілісної системи національних стандартів у сфері доступу до правосуддя має стати одним із ключових завдань державної політики у сфері правосуддя, що забезпечить не лише відповідність європейським цінностям, а й реальну дію верховенства права в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балацька О.Р. Доступ до правосуддя – sui generis: теорія і практика: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 436 с.
2. Галуцько В.М. Концептуальні підходи доступу до правосуддя в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2025. Вип. 36. С. 66-73.
3. Лужанський А.В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02. Київ, 2013. 234 с.
4. Вербка І. Право на доступ до правосуддя та його юридичне забезпечення: загальноправова характеристика: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Запоріжжя, 2016. 225 с.
5. Свида А.Г. До питання щодо утворення, реорганізації або ліквідації судів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. С. 594-597.
6. План для Ukraine Facility 2024-2027 pp. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf>
7. Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна» URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf>
8. Дорожня карта з питань верховенства права. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf
9. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>
10. Стратегія розвитку системи правосуддя на 2025-2030 роки стане єдиним документом для його реформування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3921385-strategia-rozvitku-pravosudda-20252030-stane-edinim-dokumentom-reformuvanna-pravosudda-mudra.html>
11. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки : Указ Президента України № 231/2021 від 11.06.2021р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>
12. Аналіз стратегії судової реформи від Офісу Президента. URL: <https://dejure.foundation/analiz-strategii-sudovoi-reformy-vid-ofisu-prezydenta/>
13. Бандурка О., Теремецький В., Бойко В., Зубов О., Патлачук В. Current Situation Of Judicial Reform In Ukraine: Problems And Ways Of Their Solution. *Lex Humana*. 2023. v. 15, n.4. P. 55-72. URL: <https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2700/3614>
14. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>
15. План діяльності Міністерства юстиції України на 2025-2027 роки. URL: https://minjust.gov.ua/objectives_of_public_policy

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ДОВІРИ ДО СУДУ І ПРАВА ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНИ

JUSTICE AS A MEANS OF INCREASING TRUST IN THE COURT AND HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

Пукас А.Ю., суддя

Господарський суд м. Києва

orcid.org/0009-0005-2922-247X

У статті розглядається вплив заявлених українською державою євроінтеграційних цілей на забезпечення прав людини та підвищення довіри до суду. Центальною категорією у цьому процесі є поняття справедливості, зафіксоване у Європейській конвенції з прав людини 1950 року. Звертається увага на поняття справедливості, що вживається в цій Конвенції, зокрема в преамбулі та у статті 6 «Право на справедливий суд» і вказується на те, що таким способом в ній було визначено взаємозалежність та взаємозв'язок між справедливістю та правами людини. Саме практика ЄСПЛ, який діє на основі цієї конвенції, забезпечила довіру до нього з боку українських громадян, що підтверджується зростанням звернень до нього. Проте, в Україні на сьогодні спостерігається зростання переконаності у справедливості судів. Тому, у свою чергу, українська держава законодавчо закріпила обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ. Це видно в законах «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та «Про забезпечення права на справедливий суд». Таким чином в законодавстві України були поєднані одночасно її євроінтеграційні цілі та необхідність підвищення довіри до суду, що неможливо реалізувати без реальності такої категорії як справедливість. Методологія даного дослідження базується на застосуванні загальних методів і принципів, властивих для наукових досліджень (логічний метод, порівняльний метод, принцип об'єктивності). У висновках наголошується на тому, що несправедливість рішень в судах України є основою для низької довіри до судової системи, що і змушує громадян звертатися до ЄСПЛ. Відповідно, для української влади підвищення довіри до суду зумовлюється необхідністю завершення судової реформи, розпочатої у 2014 році, у відповідності до євроінтеграційних цілей, заявлених державою. Водночас, в процесі досягнення європейських стандартів у сфері права цілком очевидною є необхідність потреби підвищення довіри до судової системи України.

Ключові слова: справедливість, довіра до суду, права людини, Конституція України, євроінтеграційні процеси, Європейський Союз.

The article examines the impact of the European integration goals declared by the Ukrainian state on ensuring human rights and increasing trust in the court. The central category in this process is the concept of justice, enshrined in the European Convention on Human Rights of 1950. Attention is drawn to the concept of justice used in this Convention, in particular in the preamble and in Article 6 "Right to a fair trial" and indicates that in this way it defined the interdependence and relationship between justice and human rights. It is the practice of the ECHR, which operates on the basis of this convention, that has ensured trust in it from Ukrainian citizens, which is confirmed by the increase in appeals to it. However, in Ukraine today there is an increase in confidence in the fairness of the courts. Therefore, in turn, the Ukrainian state has legislated the mandatory implementation of the decisions of the ECHR. This is evident in the laws "On the implementation of decisions and the application of the practice of the European Court of Human Rights" and "On ensuring the right to a fair trial". Thus, the legislation of Ukraine simultaneously combined its European integration goals and the need to increase trust in the court, which cannot be realized without the reality of such a category as justice. The methodology of this study is based on the application of general methods and principles inherent in scientific research (logical method, comparative method, principle of objectivity). The conclusions emphasize that the injustice of decisions in the courts of Ukraine is the basis for low trust in the judicial system, which forces citizens to turn to the ECHR. Accordingly, for the Ukrainian authorities, increasing trust in the court is due to the need to complete the judicial reform that began in 2014, in accordance with the European integration goals declared by the state. At the same time, in the process of achieving European standards in the field of law, the need to increase trust in the judicial system of Ukraine is quite obvious.

Key words: justice, trust in the court, human rights, Constitution of Ukraine, European integration processes, European Union.

Постановка проблеми. Європейська інтеграція України від недавнього часу стала не лише формою взаємовідносин між нашою державою та Європейським Союзом, але й шляхом її подальшого розвитку. Разом з тим, цей процес зумовлюється не лише бажаннями української сторони доєднатися до європейської спільноти, а й необхідністю здійснити цілий ряд важливих реформ у політичній, економічній та правовій сферах. Основою ж всіх перетворень, які потрібно реалізувати в Україні, є безумовне та всеосяжне дотримання прав і свобод людини. Як відомо, саме від цієї позиції починалася сама ідея створення Європейського Союзу. Відтак євроінтеграційні процеси українського суспільства безпосередньо ставлять за мету продовження здійснення цілого ряду реформ, зокрема і в судовій системі, і центральним моментом для їх реалізації залишається саме дотримання прав людини. Разом з тим, одним з найважливіших етапів даного процесу є реалізація політики відновлення довіри до суду, що неможливо без впровадження не лише суто нормативних засобів, але й етичних норм.

Аналіз останніх досліджень. Питання довіри до суду та справедливості як елементу права в українському науковому та професійному середовищі є одним із обго-

ворюваних, особливо починаючи від початку реформування судової системи. На інтенсивність обговорення цих питань безперечно впливає і широкомасштабна програма євроінтеграції. На питання довіри до суду звертали свою увагу М. Кравченко [6], А. Пукас [8], О. Саленко [11], В. Сліпенюк [9], М. Стефанчук [12], Р. Стефанчук [12], О. Хотинська-Нор [11] та ін. Питання справедливості також висвітлювалося в дослідженнях М. Бурдоносової [1], Є. Глушенкова [2], С. Зленка [7], М. Курила [7] та ін. Разом з тим не можна не відзначити, що подібна тематика є актуальною і для сучасної зарубіжної наукової думки, проте огляд зарубіжних досліджень потребує окремого розгляду. Відзначимо, що зачеплені питання є надзвичайно широкими, тому у відзначених та інших публікаціях увага зосереджується їх авторами лише на окремих аспектах. Крім того, необхідно звернути також увагу на те, що питання справедливості та довіри до суду піднімаються фахівцями і в засобах масової інформації.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні зв'язку між справедливістю і забезпеченням прав людини в процесі реалізації євроінтеграційних процесів сучасної України та укріпленням довіри до суду.

Виклад основного матеріалу Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) була схвалена країнами-учасниками Ради Європи 4 листопада 1950 року. З тих пір до цієї конвенції приєдналися практично всі країни європейського простору. Після її ратифікації Верховною Радою України 17 липня 1997 року, вона набула чинності і для України 11 вересня 1997 року [4]. Тому необхідно звернути увагу на поняття справедливості, що вживається в Конвенції, зокрема в преамбулі та у статті 6 «Право на справедливий суд». Таким способом уже в Конвенції було визначено взаємозалежність та взаємозв'язок між справедливістю та правами людини.

Відповідно до обраного у внутрішній та зовнішній політиці євроінтеграційного розвитку українського суспільства, закріпленого в Конституції та інших нормативно-правових актах, Україна як держава зобов'язалася дотримуватися всіх необхідних норм задля забезпечення прав людини на своїй території. У подальшому ці зобов'язання реалізовувалися через прийняття відповідних актів, пов'язаних адміністративних органів управління та органів судової влади.

В контексті змісту Конвенції 1950 року важливого моменту набувають не лише загальна спрямованість цього документу, але й кожне його положення та, навіть, виокремлена термінологія, що, в цілому, має визначальне значення як для роботи вітчизняного законодавця, так і для практичного втілення норм права.

Зокрема, необхідно звернути увагу на застосування в Конвенції терміну «справедливість», зміст і розуміння якого є безумовною передумовою реалізації прав людини і, що важливо, подальшого підвищення довіри до суду як наслідку цього процесу. Сучасний дослідник Є. Гуценков зазначає, що «Справедливість є основою права та одним із базових, основоположних правових принципів. Існування права без справедливості є доволі сумнівним. Оскільки закон, в якому нівелюється принцип справедливості, стає неправовим, деспотичним, свавільним приписом влади, він вивисує владу над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких цілей» [2, с. 83]. Виходячи із цієї думки, не можна не вказати, що політичний режим у такій державі в такому випадку перетворюється на антидемократичний, що, зрозуміло є несумісним із положеннями Конституції України.

В преамбулі зазначеної Конвенції зазначається: «... знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать». Це положення важливе тим, що в ньому окреслюються загальні умови для існування справедливості не тільки як етичної, але й правової категорії. До них відносяться наявність дієвих демократичних принципів функціонування держави та дотримання і реалізація прав і свобод людини.

Найбільш повно питання справедливості розглядається у статті 6 «Право на справедливий суд». Там, зокрема, зауважується, що «Кожна має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків». І далі в цій статті розглядаються умови, на основі яких повинна бути забезпечена зазначене право на справедливість.

Згадується справедливість також і в розділі II «Європейський суд з прав людини» у статті 41 «Справедлива сатисфакція», де наголошується на тому, що цей суд «у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію».

Проголошені ЄСПЛ основи забезпечення справедливості і функціонування самої цієї установи за довготривалу практику набули достатньо високого рівня довіри з боку українських громадян. Хоч це і не було предметом соціологічних досліджень, тим не менше підтверджується

висновками правників на основі власної практики та аналізі звернень українських громадян щодо захисту їх прав і свобод.

Вартий уваги той факт, що кількість рішень проти України, винесених ЄСПЛ, невинно зростає. Якщо у 2019 році їх було тільки 66 [5], то у 2023 році – вже 130 [10]. Серед них було зафіксовано 7 порушень статті 2 Конвенції (в частині позбавлення права на життя та відсутності ефективного розслідування); 50 порушень статті 3 Конвенції (в частині відсутності ефективного розслідування та нелюдського, такого, що принижує гідність, поводження); 77 порушень статті 5 Конвенції (право на свободу та особисту недоторканність); 50 порушень статті 6 Конвенції (в частині права на справедливий суд та надмірної тривалості провадження); 13 порушень статті 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя); 5 порушень статті 10 Конвенції (свобода вираження поглядів); 1 порушення статті 11 Конвенції (свобода зібрань та об'єднань); 56 порушень статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб правового захисту); 1 порушення статті 14 Конвенції (заборона дискримінації); 7 порушень статті 1 Додаткового протоколу (захист права власності); 2 інші порушення статей Конвенції [10].

Фахівцями фіксується суттєва різниця в українському суспільстві між довірою до суду ЄСПЛ та довірою до української судової влади. Зокрема на низькій довірі до українських судів за 2023 рік було наголошено у звіті Бюро з демократії, прав людини і праці Держдепартаменту США [3]. У ньому стверджується що на це впливає залежність судів від політичного тиску та корупції. Що ж до довіри до ЄСПЛ, то колишній уповноважений від українського уряду у цій інституції Валерія Лутковська ще у 2020 році наголошувала, що «ми спостерігаємо велику довіру до Євросуду на тлі тотальної недовіри до національного правосуддя. З огляду на це, велика кількість звернень виглядає цілком виправданою» [5]. Водночас правозахисник Євген Захаров вважає, що «великий потік звернень до ЄСПЛ і його подальше зростання зумовлені масовим і системним порушенням Україною прав і свобод людини» [5].

Відштовхуючись від цієї інформації можемо стверджувати, що зростання звернень громадян України до ЄСПЛ свідчить про водночас і про зростання переконаності у відсутності справедливості. Відтак, це є і основою для зменшення довіри до суду.

Тому не випадково виконання рішень ЄСПЛ спочатку гарантувалося Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», а пізніше, з метою реформування судової системи ще й укріплювалося Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 року

Висновки. Низька довіра до української судової системи, породжена наявністю несправедливих рішень і, відповідно, порушенням прав і свобод особистості, змушує громадян звертатися до ЄСПЛ. Звісно, низька ефективність українських судів зумовлюється не лише впливом політичних дій органів влади та наявністю корупції, але й суто організаційними умовами існування судів (зокрема, забезпеченістю висококваліфікованими кадрами). Відповідно, це накладає певні зобов'язання на українську владну систему по завершенню проведення судової реформи, початої ще у 2014 році. Це особливо важливо, оскільки успіх цього процесу є одним із визначальних факторів у досягненні євроінтеграційних цілей.

В процесі досягнення європейських стандартів у сфері права цілком очевидною є необхідність потреби підвищення довіри до судової системи України. Але це, у свою чергу, можливе лише внаслідок завершення судової реформи. Ефективність і справедливість судових рішень в такому випадку стане основою забезпечення прав і свобод громадян, а відтак і підвищення довіри до судової системи в цілому. Центральним же елементом у цьому процесі, який пов'яже між собою всі необхідні елементи є поняття справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдоносова М. Генеза справедливості як основоположного принципу права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 4-7.
2. Гущенко Є. Феномен справедливості як правової цінності: науковий дискурс сучасного розуміння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. №1. С. 79-84.
3. Довіра до судової влади залишається низькою, за винятком ВАКС, а правоохоронці проводили обшуки без санкції суду – Звіт Держдепу США щодо України. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/298997-doverie-k-sudebnoy-vlasti-ostaetsya-nizkim-za-isklyucheniem-vaks-a-pravookhraniteli-provodili-obyski-bez-sanktsii-suda-otchet-gosdepa-ssha-po-ukraine>
4. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004?find=1&text=справедлив#w1
5. Константінова Н. 95% скарг до ЄСПЛ від українців стосуються невиконання судових рішень. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/devianosto-piat-vidsotkiv-skarg-do-yevrosudu-vid-ukrainsiv-stosuyutsia-nevykonannia-sudovyh-rishen/30962110.html>
6. Кравченко М. Легітимність як одна з ознак судової влади. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.)*. Одеса: Фенікс, 2025. Т. 1. С. 357-359.
7. Курило М., Зленко С. Справедливість як принцип цивільного судочинства: теоретичні погляди та практична потреба. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. №2. С. 102-107.
8. Пукас А. Громадянське суспільство і довіра до суду: зв'язок і взаємозалежність. *Успіхи і досягнення у науці*. 2025. №4. С. 209-217.
9. Сліпенюк В. Довіра до правосуддя як складова системи національної безпеки України. *Право та державне управління*. 2023. №4. С. 26-32.
10. У 2023 році ЄСПЛ постановив 130 рішень у справах проти України: про що ці справи. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/-u-2023-roci-espl-postanoviv-130-rishen-u-spravah-proti-ukrayini-pro-shcho-ci-spravi.html>
11. Хотинська-Нор О., Саленко О. Феномен довіри та легітимність судової влади: національні позиції vs міжнародні стандарти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №1. С. 671-675.
12. Stefanchuk M., Hladun O., Stefanchuk R. Establishing Trust in the Court in Ukraine as a Strategic Task for Judicial Reform. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. №3. 101-116.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ТРАНСФОРМАЦІЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАННЯ В УКРАЇНІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ВІДОМЧИХ АКТІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

TRANSFORMATION OF THE REGULATORY REGULATION OF THE FUNCTION OF PUBLIC PROSECUTION IN UKRAINE: A RETROSPECTIVE ANALYSIS OF DEPARTMENTAL ACTS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE

Теслицький А.А., аспірант кафедри кримінального права та процесу

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

orcid.org/0000-0003-2789-8810

Вступ. Проблематика нормативного регулювання функції державного обвинувачення в Україні набуває особливої актуальності у контексті реформування прокуратури та оновлення її ролі в системі кримінального правосуддя. Еволюція підходів до розуміння функції обвинувачення простежується через аналіз відомчих актів – наказів Генеральної прокуратури України, які відображають зміну підходів до організації підтримання державного обвинувачення, структури органів прокуратури та їхніх завдань. Від наказів кінця 1990-х років, які акцентували увагу на обов'язковості участі прокурора у судовому процесі, до сучасних стратегічних документів, спрямованих на гармонізацію функцій прокуратури з міжнародно-правовими стандартами, простежується поступова трансформація поняття «державного обвинувачення» у напрямі його публічно-правового змісту.

Актуальність теми зумовлена потребою осмислення історичної динаміки нормативного закріплення функції державного обвинувачення як однієї з ключових функцій прокуратури України. В умовах модернізації кримінального процесуального законодавства та адаптації його до європейських стандартів особливого значення набуває узгодженість між конституційними принципами, галузевими законами та відомчими актами. Ретроспективний аналіз наказів Генерального прокурора України дозволяє не лише простежити розвиток правового регулювання, а й виявити тенденції розвитку функції обвинувачення – від домінування державного інтересу до розширення публічного аспекту, що включає захист прав людини та забезпечення справедливості у кримінальному судочинстві.

Проблема дослідження полягає в тому, що попри наявність значної кількості нормативних та відомчих актів, які регулюють діяльність прокуратури, досі відсутня системна узгодженість між їхніми положеннями щодо реалізації функції державного обвинувачення. Норми, що визначають зміст, обсяг і межі цієї функції, еволюціонували фрагментарно, у відповідь на окремі етапи реформування прокуратури, без формування єдиної концепції її ролі у кримінальному судочинстві. Це призводить в тому числі і до неоднозначного тлумачення поняття «державне обвинувачення».

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу відомчих актів прокуратури України, спрямованого на виявлення закономірностей розвитку нормативного регулювання функції державного обвинувачення, визначення основних етапів її становлення та з'ясування впливу цих змін на сучасну роль прокуратури у системі кримінальної юстиції.

Ключові слова: державне обвинувачення, прокуратура, прокурор, нормативне регулювання, публічний інтерес, наказ Генерального прокурора, кримінальне судочинство, публічне обвинувачення, правова реформа, функції прокуратури.

The issue of normative regulation of the function of state prosecution in Ukraine has become particularly relevant in the context of the reform of the Prosecutor's Office and the redefinition of its role within the system of criminal justice. The evolution of approaches to understanding the function of prosecution can be traced through the analysis of departmental acts – orders of the Prosecutor General's Office of Ukraine – which reflect the transformation of approaches to the organization of state prosecution, the structure of prosecutorial bodies, and their functions. From the orders of the late 1990s, which emphasized the mandatory participation of the prosecutor in court proceedings, to modern strategic documents aimed at harmonizing prosecutorial functions with international legal standards, one can observe a gradual transformation of the concept of state prosecution toward its public-law essence.

The relevance of this topic is determined by the need to comprehend the historical dynamics of the normative consolidation of the state prosecution function as one of the key functions of the Prosecutor's Office of Ukraine. In the conditions of modernization of criminal procedural legislation and its adaptation to European standards, special importance is attached to ensuring coherence between constitutional principles, sectoral laws, and departmental regulations. A retrospective analysis of the orders of the Prosecutor General of Ukraine makes it possible not only to trace the evolution of legal regulation but also to identify trends in the development of the prosecution function – from the dominance of state interests to the expansion of the public aspect, which includes the protection of human rights and the safeguarding of fairness in criminal proceedings.

The purpose of the article is to conduct a retrospective analysis of the departmental acts of the Prosecutor's Office of Ukraine aimed at identifying the patterns of development in the normative regulation of the state prosecution function, determining the main stages of its formation, and clarifying the impact of these changes on the modern role of the Prosecutor's Office within the system of criminal justice.

Key words: state prosecution, prosecutor's office, prosecutor, normative regulation, public interest, order of the Prosecutor General, criminal proceedings, public prosecution, legal reform, functions of the prosecutor's office.

Виклад основного матеріалу. Функція державного обвинувачення є однією з ключових у діяльності прокуратури України, адже саме через її реалізацію держава забезпечує виконання завдань кримінального судочинства – захист прав і свобод людини, публічного порядку та інтересів суспільства. Трансформація нормативного регулювання цієї функції тісно пов'язана зі змінами у правовій системі України, її переходом від радянської моделі до сучасної європейсько орієнтованої системи кримінальної юстиції. Відомчі акти Генеральної прокуратури віді-

грали важливу роль у формуванні єдиного підходу до реалізації функції державного обвинувачення, визначивши її організаційні та змістовні засади.

Функція державного обвинувачення є складовою публічної функції держави з реалізації кримінальної політики. Її сутність полягає у процесуальній діяльності прокурора, спрямованій на підтримання обвинувачення від імені держави у суді, забезпечення справедливого розгляду кримінальних справ, дотримання принципу змагальності сторін і захисту прав усіх учасників про-

цесу. Зміст цієї функції має публічно-правовий характер, оскільки реалізується в інтересах суспільства, а не окремих осіб. Нормативне підґрунтя функції державного обвинувачення визначене у ст. 131-1 Конституції України, яка закріплює основні функції прокуратури, а також у статтях 36, 337–340 Кримінального процесуального кодексу України та Законі України «Про прокуратуру». Ці норми створюють базові правові рамки для процесуальної діяльності прокурора, що спрямована на забезпечення законності, верховенства права та справедливості у кримінальному судочинстві.

Однак, попри наявність відповідного нормативного регулювання, у правозастосовній практиці виникають суттєві проблеми. Насамперед це стосується узгодженості відомчих актів прокуратури з нормами Кримінального процесуального кодексу України. Частина наказів Генерального прокурора має не лише організаційно-управлінський характер, а й фактично втручається у сферу процесуального регулювання, визначаючи порядок дій прокурора під час здійснення кримінального переслідування. Такий підхід створює ризик виходу за межі компетенції відомчого акта, адже процесуальні норми мають бути закріплені виключно законом.

Проблема набуває особливої актуальності в умовах європейської інтеграції України, коли діяльність прокуратури має відповідати стандартам Ради Європи та практиці Європейського суду з прав людини. Саме тому подальший розвиток нормативного регулювання функції державного обвинувачення повинен відбуватися на засадах системності та правової визначеності.

Для розуміння та встановлення розвитку поняття «державного обвинувачення», слід провести ретроспективний аналіз Наказів Генерального прокурора України, Генеральної прокуратури України, Офісу Генерального прокурора.

Так Наказом № 10 від 30.10.1998 «Про організацію підтримання державного обвинувачення суді, підвищення якості та ефективності участі прокурорів у кримінальному судочинстві», закріплені основоположні поняття державного обвинувачення та державного обвинувача, «2.4. Вважати підтримання державного обвинувачення службовим обов'язком кожного прокурора. Керівникам прокуратур особисто брати участь у судовому розгляді кримінальних справ...» [1].

«2.6. Державним обвинувачам при виконанні своїх процесуальних функцій реагувати на будь-які порушення закону, що обмежують права учасників процесу...» [1].

На зміну попередньому наказу та втраті його чинності було видано Наказ від 28.10.2002 №5 «Про організацію підтримання державного обвинувачення в суді, забезпечення його відповідності кримінальному та кримінально-процесуальному законодавству».

«2.1. Забезпечити якісне підтримання державного обвинувачення в судах першої інстанції. Участь прокурора у попередньому та судовому розгляді всіх кримінальних справ, за винятком справ приватного обвинувачення, є обов'язковою і передбачає ретельне вивчення кримінальної справи перед її розглядом судом, активну участь у дослідженні судом доказів, опрацювання правильної обґрунтованої позиції та викладення її суду у постановях та дебатах» [2].

З метою забезпечення якісної підготовки до попереднього та судового розгляду кримінальних справ перед направленням до суду залучати до їх вивчення працівників, які будуть підтримувати державне обвинувачення» [2].

Основними відмінностями між даними наказами є значна зміна штатного розпису структури, та перше вживання поняття «приватне обвинувачення».

Наступним Наказом від 30.03.2004 № 3гн «Про завдання та організацію роботи у судовому розгляді кримінальних справ»: «1.2. Забезпечувати обов'язкове підтри-

мання державного обвинувачення та участь прокурора у судовому розгляді всіх кримінальних справ, направлених прокурором до суду» [3].

У кримінальному судочинстві роль прокурора як представника державного обвинувачення є ключовою та незамінною. Це стосується всіх справ, де обвинувачення підтримується від імені держави, незалежно від того, чи йдеться про суто публічне обвинувачення, чи про змішану форму приватно-публічного обвинувачення.

Законодавство чітко визначає, що присутність прокурора на судових засіданнях у кримінальних справах не є факультативною. Навпаки, це є його прямим професійним обов'язком. Прокуратура як інституція має забезпечити, щоб у кожній кримінальній справі, яка була передана до суду за ініціативою прокурора, державне обвинувачення було належним чином представлене та підтримане.

Така вимога ґрунтується на принципі невідворотності правосуддя та забезпечує повноцінну реалізацію функції кримінального переслідування, покладену на прокуратуру. Це також гарантує, що інтереси держави та суспільства будуть належним чином представлені протягом усього судового розгляду, сприяючи всебічному та об'єктивному розгляду справи.

«4. Державним обвинувачам забезпечувати високий рівень підтримання державного обвинувачення в судах, об'єктивно і неупереджено оцінювати докази, виважено вирішувати питання про зміну обвинувачення чи відмову від нього, письмово фіксувати хід судових засідань, зібрані матеріали накопичувати у наглядових провадженнях» [3].

Наказом від 19.09.2005 №5гн «Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення, особливістю» який вперше розкрито та відокремлено поняття «приватне обвинувачення», що також буде досліджено у даній науковій статті, «1.1. Відповідно до положень кримінально-процесуального закону забезпечити обов'язкову участь прокурора у судовому розгляді усіх кримінальних справ, за винятком справ приватного обвинувачення, ефективну реалізацію повноважень щодовсебічного, повного, об'єктивного та неупередженого дослідження обставин кожної справи, своєчасне вжиття заходів до реального поновлення порушених прав людини та усунення причин і умов вчинення злочинів» [4].

Пунктом 5.3 зазначено, «При попередньому розгляді справи доповідь прокурора щодо можливості призначення справи до розгляду і його думка щодо клопотань інших учасників процесу повинні бути об'єктивними, ґрунтуватися на матеріалах справи та нормах закону. У разі повернення справи на додаткове розслідування чи її закриття прокурору протягом строку на оскарження судових рішень знайомитися з постановою (ухвалою) суду і за наявності підстав подавати апеляцію» [4].

Долежан В.В. зауважує, що цим підпунктом прокурорам було надано рекомендації щодо їхньої поведінки під час виконання процесуальних обов'язків. Зокрема, їм було запропоновано активно реагувати на всі випадки порушення законодавства, які могли б обмежити права учасників судового процесу [5].

У Наказі від 19.12.2012 №4гп «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» передбачено, «1.1. Єдину систему організації нагляду за додержанням законів усіма органами досудового розслідування, підтримання державного обвинувачення, оскарження незаконних судових рішень, здійснення інших повноважень з цих питань» [6].

Даний пункт встановлює комплексну та єдину систему організації діяльності прокурорів у кримінальному провадженні. Ця система охоплює всі ключові аспекти роботи прокуратури у цій сфері, забезпечуючи послідовність, ефективність та законність її діяльності. Такий підхід

сприяє посиленню ролі прокуратури як важливого інституту в системі кримінального правосуддя, що відповідає за забезпечення законності та захист прав громадян у кримінальному процесі.

Наказом Генерального прокурора №489 «Про затвердження стратегії розвитку прокуратури на 2021–2023 роки» від 16 жовтня 2020 року було виокремлено основні бачення, місії та цінності, серед яких пріоритетами стали: забезпечення високого рівня якості та ефективності реалізації конституційних функцій прокуратури, а саме, удосконалення функцій прокуратури задля гармонізації у сфері українського законодавства відповідно до міжнародно-правових стандартів. Підтримання публічного (державного) обвинувачення є пріоритетною функцією, недоліки нормативного регулювання якої спонукають до виникнення проблем у ході практичної діяльності та потребують належного нормативного врегулювання [7].

Окремим питанням є встановлення моменту настання статусу обвинувачення для особи, оскільки за загальними правилами, особа набуває процесуального статусу обвинуваченого після того, як слідчий або прокурор передає до суду у порядку, передбаченому статтею 291 КПК України, складений щодо неї обвинувальний акт в порядку ч.2 статті 42 КПК України. Але стаття 291 КПК України не встановлює часових рамок і не закріплює настання негативних наслідків щодо цього.

Тому законодавцю вкрай необхідно вносити зміни до КПК щодо статусу обвинуваченого, встановити момент набуття процесуального статусу обвинуваченого з чітким поетапним його набуттям та вмотивовані наслідки недотримання процесуальних строків для органів слідства, дізнання та прокуратури України.

Проблема невизначеності понять «державного» «публічного» чи навіть «приватного» обвинувачення набрала «нових обертів» зі внесеними змінами до Конституції України та Закону України «Про прокуратуру» у 2014–2016 роках в умовах реформування органу.

У процесі реформування прокуратури України особливої уваги заслуговує порівняльно-правовий аналіз європейських підходів до здійснення функцій державного обвинувачення. У більшості країн Європейського Союзу простежується спільна тенденція – трансформація ролі прокурора від суто каральної до правозахисної, від підлеглого елементу виконавчої влади до самостійного гаранта публічного інтересу у сфері кримінальної юстиції.

Так, у Польщі після реформи 2016 року, що розмежувала політичну і процесуальну складові діяльності прокуратури, прокурор набув більшої автономії у здійсненні кримінального переслідування, що дозволило посилити принципи об'єктивності та незалежності правосуддя, що визначено статтею 2 польського профільного закону.

У Чехії прокурор розглядається як «гарант законності» (*záruka zákonnosti*) у межах судового процесу, а його завдання полягає не лише у підтриманні обвинувачення, а й у забезпеченні того, щоб вирок відповідав вимогам справедливості, що визначено частиною другою «Юрисдикція Офісу державної прокуратури».

Аналогічно, в Естонії закон «Про прокуратуру» підкреслює, що прокурор має діяти «в інтересах держави і суспільства», дотримуючись принципів пропорційності, неупередженості та верховенства права.

Ці підходи демонструють єдину європейську тенденцію: державне обвинувачення не обмежується процесуальним представництвом у суді, а стає інструментом забезпечення справедливості, довіри громадян до правосуддя і дотримання прав людини. Україна, поступово реформуючи прокуратуру, рухається в тому ж напрямі – від «державного контролю» до «гарантії правосуддя». Такий вектор розвитку цілком узгоджується з Рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи № (2000)19 «Про роль прокуратури у системі кримінального правосуддя», яка

наголошує, що прокурори мають діяти не лише від імені держави, а й в інтересах суспільства, дотримуючись принципів законності, неупередженості та справедливості.

Ретроспективний аналіз розвитку нормативного регулювання функції державного обвинувачення в Україні дозволяє зробити низку узагальнень, що мають не лише теоретичне, а й значне практичне значення для розуміння трансформації інституту прокуратури в системі кримінальної юстиції. Впродовж останніх десятиліть відомчі акти Генеральної прокуратури України стали своєрідним дзеркалом суспільно-правових змін, відображаючи поступову відмову від командно-адміністративної моделі прокурорського нагляду на користь демократичної, європейсько зорієнтованої концепції публічного обвинувачення.

На початкових етапах становлення незалежної України державне обвинувачення розглядалося насамперед як процесуальний обов'язок прокурора – участь у судових засіданнях, підтримання обвинувачення, контроль за дотриманням законності. Проте вже в кінці 1990-х – на початку 2000-х років у відомчих наказах починає формуватися інший підхід: прокурор визнається не лише стороною обвинувачення, а й активним учасником судового процесу, покликаним забезпечити справедливість, об'єктивність і неупередженість розгляду справ. Цей перехід засвідчує зміну філософії функції обвинувачення – від репресивної до правозахисної, від вузько процесуальної до публічно-правової.

Подальші зміни, що настали після ухвалення Наказу Генерального прокурора №5гн 2005 року та впровадження нового Кримінального процесуального кодексу 2012 року, означили новий етап у розвитку інституту державного обвинувачення. З цього часу прокуратура почала розглядатися як орган, який одночасно реалізує державну політику у сфері кримінального переслідування і гарантує захист прав та свобод особи. У сучасних умовах ця подвійна природа діяльності прокурора – баланс між державним і публічним інтересом – стала визначальною рисою правової держави.

Особливого значення набула тенденція до інституційного зміцнення прокуратури як суб'єкта, що формує стандарти правосуддя. Накази останніх років, зокрема Стратегія розвитку прокуратури на 2021–2023 роки, відображають прагнення забезпечити високу якість виконання функцій, підвищити довіру суспільства до діяльності прокурора, запровадити механізми підзвітності та етичної відповідальності. Відображенням цього процесу є також орієнтація на міжнародні стандарти – рекомендації Ради Європи, рішення ЄСПЛ та європейські принципи здійснення правосуддя.

Висновки. Трансформація нормативного регулювання функції державного обвинувачення демонструє глибинні зміни у розумінні ролі прокуратури в системі кримінальної юстиції України. Сучасна прокуратура більше не обмежується функцією сторони у кримінальному процесі – вона виступає інституцією, покликаною забезпечити справедливість, дотримання прав людини та баланс між інтересами держави і суспільства. Саме у цьому проявляється сутність публічного аспекту державного обвинувачення, який виходить за межі формального процесуального представництва та набуває правозахисного змісту.

Ретроспективний аналіз відомчих актів Генеральної прокуратури України засвідчив, що розвиток цієї функції відбувався у напрямі від адміністративно-каральної моделі до моделі демократичної, публічно орієнтованої прокуратури. Відомчі накази різних років відображали еволюцію підходів – від обов'язкового представництва державного інтересу в суді до визнання необхідності дотримання принципів змагальності, об'єктивності та гуманізму. Водночас виявлено низку проблем – від дублювання норм КПК України до відсутності єдності термінології щодо понять «державне» і «публічне обвинувачення». Це свідчить про потребу у подальшій систематизації нормативної бази, оновленні внутрішньовідомчих документів та при-

веденні їх у відповідність до сучасних конституційних і міжнародних стандартів.

Особливої актуальності набуває гармонізація національного законодавства з європейськими правовими підходами, зокрема із практикою Європейського суду з прав людини та Рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи № (2000)19. Українська прокуратура, слідуючи європейським тенденціям, поступово трансформується у правозахисний орган, який забезпечує не лише кримінальне переслідування, а й справедливий баланс між правами особи, інтересами суспільства і потребами держави у підтриманні правопорядку.

Для подальшого удосконалення функції державного обвинувачення необхідно прийняти єдиний системний відомчий акт, який би закріпив узгоджені стандарти діяльності прокурора у суді, визначив межі його процесуальної самостійності та пріоритет публічного інтересу. Важливо також забезпечити безперервну професійну підготовку прокурорів з акцентом на стандарти прокурорської етики, незалежності, пропорційності та неупередженості. Лише за таких умов прокурор зможе виконувати свою конституційну місію – бути гарантом верховенства права, довіри суспільства до правосуддя та захисту прав кожного громадянина України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про організацію підтримання державного обвинувачення суді, підвищення якості та ефективності участі прокурорів у кримінальному судочинстві. Наказ Генерального прокурора України № 10 від 30.10.1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010900-98#Text>;
2. Про організацію підтримання державного обвинувачення в суді, забезпечення його відповідності кримінальному та кримінально-процесуальному законодавству: Наказ Генеральної прокуратури України 28.10.2002 №5;
3. Про завдання та організацію роботи у судовому розгляді кримінальних справ: Наказ Генеральної прокуратури України № 3гн від 30.03.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003900-04#Text>.
4. Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення, особливості: Наказ Генеральної прокуратури України №5гн від 19.09.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005900-05#Text>.
5. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 №1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
6. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні: Наказ Генеральної прокуратури України № 4гн від 19.12.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_004900-12#Text
7. Prawo o prokuraturzel. Opracowano na podstawie: t.j. Dz. U. z 2024 r.poz. 390, z 2025 r. poz. 304, 1178.Dz. U. 2016 poz. 177. USTAWA z dnia 28 stycznia 2016 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20160000177/U/D20160177Lj.pdf>
8. Public Prosecutor's Office Act N. 283 of the Czech Republic (1993, as amended 2002). PRIME MINISTER DeclaresUnabridged text of Public Prosecutor's Office Act No. 283/1993 Coll. ,as amended by Act No. 261/1994 Coll. URL: <https://legislationline.org/taxonomy/term/13439>
9. Prosecutor's Office Act (Prokuratuuriseadus), adopted on 22 April 1998, *Riigi Teataja I*, 1998, No. 41, Art. 625, entered into force on 20 May 1998 (partially on 1 January 2001). Version effective 18 November 2006 – 13 January 2008. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/12749278>

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.43:342.7:314.74

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/64>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕЛЕГАЛЬНИХ МІГРАНТІВ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF ILLEGAL MIGRANTS IN NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

Гороть А.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський державний університет імені Лесі Українки
orcid.org/0000-0001-8482-053X

У статті розглядаються особливості правового статусу нелегальних мігрантів у сучасному міжнародному та національному праві. Нелегальна міграція вважається однією з головних загроз стабільності та безпеці. Визначення правового статусу нелегальних мігрантів є одним з найменш досліджених і найменш визначених питань у правовій науці. Деякі автори вважають, що нелегальні мігранти, як особи, які порушили закон, не мають жодного правового статусу або мають невизначений (нерегульований) правовий статус.

У даному дослідженні визначається багатогранність поняття «мігрант» та його правові характеристики залежно від підстав перебування особи на території певної держави. Зокрема, зазначається, що процеси глобалізації, зростання міжнародної мобільності населення та посилення викликів державній безпеці зумовлюють особливу актуальність проблеми нелегальної міграції.

Дослідження базується на аналізі міжнародних договорів, таких як Конвенція ООН 1951 року про статус біженців, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська конвенція з прав людини, а також законодавства України. У ньому висвітлюється особливий взаємозв'язок між універсальними правами людини які гарантовані міжнародними актами, та обмеженнями, що застосовуються до осіб з нерегульованим статусом відповідно до національного законодавства.

На основі аналізу міжнародних актів та національного законодавства визначено мінімальний обсяг фундаментальних прав, що гарантуються нелегальним мігрантам незалежно від законності їхнього перебування: право на життя, заборона катувань і нелюдського поводження, право на судовий захист, доступ до медичної допомоги, освіти для дітей, принцип non-refoulement. Водночас наголошено, що такі особи позбавлені повної цивільної дієздатності в країні перебування та не можуть у повному обсязі реалізувати соціально-економічні й політичні права.

Також зазначено, про наявність колізії між універсальністю прав людини та суверенним правом держав самостійно визначати порядок в'їзду, перебування і видворення іноземців. Зроблено висновок, що вирішення проблеми потребує формування єдиного підходу на рівні міжнародної спільноти, який забезпечував би баланс між дотриманням державних інтересів у сфері міграційної безпеки та гарантуванням базових прав і свобод нелегальних мігрантів.

Ключові слова: нелегальні мігранти, правовий статус, міжнародне право, права людини, національне законодавство, правосуб'єктність.

The article examines the peculiarities of the legal status of illegal migrants in contemporary international and national law. Illegal migration is considered one of the main threats to stability and security. Determining the legal status of illegal migrants is one of the least researched and least defined issues in legal science. Some authors believe that illegal migrants, as persons who have violated the law, have no legal status or have an undefined (unregulated) legal status.

This study defines the multifaceted nature of the concept of "migrant" and its legal characteristics depending on the grounds for a person's stay in the territory of a particular state. In particular, it notes that the processes of globalization, the growth of international population mobility, and the intensification of challenges to state security make the problem of illegal migration particularly relevant.

The study is based on an analysis of international treaties, such as the 1951 UN Convention Relating to the Status of Refugees, the International Covenant on Civil and Political Rights, the European Convention on Human Rights, as well as Ukrainian legislation. It highlights the special relationship between universal human rights guaranteed by international instruments and the restrictions applied to persons with irregular status under national legislation.

Based on an analysis of international instruments and national legislation, the minimum scope of fundamental rights guaranteed to illegal migrants regardless of the legality of their stay has been determined: the right to life, prohibition of torture and inhuman treatment, the right to judicial protection, access to medical care, education for children, and the principle of non-refoulement. At the same time, it is emphasized that such persons are deprived of full civil capacity in the country of residence and cannot fully exercise their socio-economic and political rights.

It is also noted that there is a conflict between the universality of human rights and the sovereign right of states to independently determine the procedure for the entry, stay, and expulsion of foreigners. It was concluded that solving the problem requires the formation of a unified approach at the level of the international community, which would ensure a balance between the observance of state interests in the field of migration security and the guarantee of the basic rights and freedoms of illegal migrants.

Key words: illegal migrants, legal status, international law, human rights, national legislation, legal capacity.

Постановка проблем. Нелегальна міграція вважається однією з головних загроз стабільності та безпеці. Правовий статус нелегальних мігрантів є одним з найменш досліджених і найменш визначених у правовій науці. Деякі автори вважають, що нелегальні мігранти, як особи, які порушили закон, не мають жодного право-

вого статусу або мають невизначений (нерегульований) правовий статус.

Теоретичною основою дослідження стали праці науковців у галузі міжнародного права та міграційного права. Серед науковців значний внесок у дослідження правового статусу мігрантів зробили О. Батанов, О. Білоус,

Ю. Волошин, М. Гнатовський, В. Денисов, А. Дмитрієв, О. Задорожний, О. Кармаза, О. Малиновська, С. Мельник, В. Погорілко, І. Полховська, та інші. Їхні дослідження охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних з міжнародно-правовим регулюванням статусу різних категорій мігрантів.

Статтю підготовлено в межах проєкту Центр досконалості Жана Моне «Волинський центр європейських студій: зелене і безпечне сусідство» програми Європейського Союзу ERASMUS+ (№ 101085647–VCES–ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH).

Метою статті є з'ясування співвідношення універсальних прав людини, гарантованих міжнародними актами, та тих обмежень, які застосовуються до осіб із неврегульованим статусом відповідно до національного законодавства.

Результати дослідження. Чисельні міграційні процеси, велика кількість різних категорій мігрантів зумовлюють необхідність дослідження особливостей їх правового статусу та механізмів захисту їх прав. Термін «мігрант» є широким і охоплює будь-яку особу, яка переміщується з одного місця в інше, тимчасово або на постійній основі. Саме тому, при формуванні та розробці національної та міжнародної міграційної політики важливо враховувати ці особливості. Це також має вирішальне значення для забезпечення ефективного захисту прав мігрантів відповідно до міжнародних стандартів та встановлення правового статусу кожної категорії в національному законодавстві держав.

Не дивлячись на те, що сучасне міжнародне право намагається врегулювати міграційні процеси шляхом укладання міжнародних угод, а також на сформовану міграційну політику кожної держави, все ще гостро відчувається проблема нелегальної міграції. Проблематика нелегальної міграції посідає одне з чільних місць у системі сучасних міжнародних відносин. Зростання кількості мігрантів, які перетинають кордони держав поза встановленими процедурами, створює серйозні виклики у сферах безпеки, прав людини та соціально-економічного розвитку. Міжнародне право визнає за нелегальними мігрантами певний мінімум фундаментальних прав, які не залежать від їхнього правового статусу. Але, спеціальний статус цієї категорії осіб залишається нечітко визначеним, що створює правові колізії у національному законодавстві держав. Ключовим завданням міжнародної спільноти є пошук балансу між суверенним правом держав на контроль міграції та необхідністю забезпечення гуманного ставлення до всіх осіб, які опинилися в умовах нелегального перебування на території держави.

Перш ніж аналізувати особливості правового статусу «нелегальних мігрантів», варто дослідити теоретичні аспекти правового статусу особи, які отримали розвиток у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників загальної теорії права, конституційного, цивільного права тощо. В своєму дослідженні Попович Т.П., зазначає, що: «Правовий статус дозволяє визначити місце, становище особи у відносинах з державою та суспільством в цілому, саме в цьому і полягає його виключне значення», також в дослідженні зазначається, що: «правовий статус особи це, насамперед, система її прав та відповідних обов'язків, що закріплені у нормативно-правих актах.» [1, с. 715].

Щодо визначення правового статусу особи то, на думку В. Погорілко: «правовий статус особи – це сукупність загальних, основоположних начал, за допомогою яких у Конституції та інших нормативно-правових актах встановлюються основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також гарантії їх здійснення». [2, с. 96.]

В своїх дослідженнях І. К. Полховська визначає, що елементи правового статусу через елементи структури конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні, зокрема вона визначає: права, свободи, обов'язки як його основа; громадянство; правосуб'єктність; гарантії прав і свобод; юридична відповідальність [3, с.20]

О. Ф. Скакун наголошує на складових правового ста-

туса особи: «нормативно закріплених та гарантованих державою прав та свобод, обов'язків і відповідальності особи». [4, с. 377].

При аналізі поняття «правовий статус особи», які містяться в працях багатьох науковців, ми бачимо єдність думок науковців, щодо визначення правового статусу особи: як системи прав, свобод та обов'язків індивіда, що характеризують становище індивіда в суспільстві.

Щодо визначення та надання прав та обов'язків певним категоріям населення, то традиційно правовий статус населення визначається законодавством держави, під чийм суверенітетом перебуває територія, на якій це населення проживає. Однак сучасне міжнародне право виходить з того, що деякі аспекти статусу населення не можуть бути у виключній компетенції держави і регулюються нормами міжнародного права. Існує значна кількість норм міжнародного права, що прямо чи опосередковано впливають на становище населення (як в цілому, так і окремих його груп або навіть окремих осіб). Ці норми стосуються, перш за все, прав людини, правового становища іноземців, осіб без громадянства, біженців, екстрадиції злочинців, надання притулку тощо. Деякі з них можуть прямо діяти на території тієї чи іншої держави, інші зобов'язують державу приймати внутрішні правові акти щодо статусу населення.

З утвердження на міжнародному рівні ідеї про людину як найвищу соціальну цінність, призвело до розвитку міжнародних стандартів з прав людини, які сьогодні закріплені в системі міжнародно-правових актів, як обов'язкових імперативних норм, які держави неухильно зобов'язані дотримуватися. Щодо визначення і розуміння стандартів прав людини, то П. М. Рабінович в своєму дослідженні визначає що: «міжнародні стандарти прав людини це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні ні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру» [5, с. 6].

У міжнародному праві, також, розвинутий інституційний захист різних категорій мігрантів, який представлений міжнародними органами та організаціями, які забезпечують реалізацію міжнародних стандартів, здійснюють контроль за їх дотриманням і надають допомогу мігрантам у захисті їхніх прав. Також, слід зазначити, що система джерел міжнародно-правового регулювання правового статусу мігрантів є багаторівневою та комплексною в основі якої лежить одним із основних принципів міжнародного права: повага до прав і основоположних свобод людини. Така система включає як універсальні міжнародні договори, так і регіональні інструменти, а також документи рекомендаційного характеру, які в сукупності формують міжнародно-правовий режим захисту біженців та інших.

Міжнародне право намагається знайти баланс між суверенним правом держави контролювати свої кордони та зобов'язанням захищати основні права людини, незалежно від правового статусу. І, якщо правовий статус громадян певної країни, іноземців, біженців, осіб без громадянства визначений національним, або ж національним і міжнародним правом, то визначення правового статусу нелегальних мігрантів в національному та міжнародному праві є складним, оскільки така категорія мігрантів позбавлена права на законне перебування в країні, що обмежує їхні можливості для законної праці та соціальних гарантій, а отже саме через відсутність законного статусу, нелегальні мігранти часто стикаються з труднощами у реалізації своїх прав, що робить їх вразливими.

На думку міжнародної доктрини термін «нелегальні мігранти» охоплює найрізноманітнішу категорію людей,

які мають лише одну спільну рису, що держава їх місцезнаходження, відмовляє або оспорує їхнє право на перебування [6, с.104].

Також, на думку науковці, визначення поняття «нелегальний мігрант», охоплює декілька різновидів, це: «іноземець, який таємно прибуває на територію держави, іноземець, який перебуває понад дозволений термін в'їзду та проживання, іноземець, який працює, коли йому це не дозволено, або у спосіб, що не відповідає його міграційному статусу» [6, с.104].

Не дивлячись на те, що «нелегальний мігрант» перебуває на території країни без законних підстав, або внаслідок порушення міграційного законодавства. Його права на території держави перебування гарантуються виходячи з принципу універсальності прав людини, це означає, що за нелегальними мігрантами закріплюються і зберігаються фундаментальні права людини. До таких прав відноситься право на життя та безпеку яке закріплено у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966, ст. 6) зміст якого розкривається через заборону свавільного позбавлення життя нелегального мігранта [7]. Інше право міститься в Конвенції проти катувань (1984) ст. 7 якої містить заборона катувань і жорстокого поводження незалежно від статусу. Варто зазначити, що абсолютна заборона катування, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження і покарання є імперативною нормою, що не передбачає винятків. [8] Право на заборона вислання мігранта у вигляді принципу non-refoulement закріплена у Конвенції про статус біженців (1951, ст. 33) та практиці Комітету ООН з прав людини зміст якого трактується як: заборона депортації у країну, де існує загроза переслідувань, катувань або смерті [9]. Також згідно Міжнародному пакті про громадянські і політичні права у нелегальних мігрантів є право на судовий захист, стаття ст. 14 даного Пакту гарантує це право, як доступ до правосуддя, право на захист у разі арешту чи затримання, а стаття 9 містить заборону щодо свавільного арешту чи тримання під вартою нелегального мігранта, Ст. 2, ст. 26 Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965) закріплена заборона дискримінації за етнічними, расовими, релігійними чи іншими ознаками [7]. Крім того, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ст. 12), Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей закріплює мінімальні гарантії для документованих і не документованих мігрантів, зокрема право на невідкладну медичну допомогу (ст. 28), заборону колективного вислання, право на людяне поводження [10; 11]. Право на працю в умовах, вільних від експлуатації закріплюють для такої категорії осіб Конвенції МОП № 29 і № 105[12;13], та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, зокрема Конвенції МОП № 29 і № 105 містять норми про заборону примусової чи обов'язкової праці, а ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, норми захист від рабства та торгівлі людьми [7]. Щодо прав нелегального мігранта - дитини, то Стаття 28 Конвенції про права дитини (1989) закріплює права дитини-мігранта на освіту, дана стаття містить положення згідно яких зазначається, що: «кожна дитина, незалежно від статусу, має право на доступ до освіти» [14].

В українському законодавстві правовий статус нелегального мігранта визначається через поняття «нелегальний мігрант» або «незаконний мігрант» у спеціальних нормативних актах.

Відповідно до Закону України «Про статус іноземців та осіб без громадянства» визначається, що: «нелегальним (незаконним) мігрантом визнається іноземець, який у будь-який спосіб (поза пунктами пропуску або в пунктах пропуску через державний кордон, але з уникненням прикордонного контролю) незаконно перетнув державний кордон, а також іноземець, який законно прибув в Україну, але після закінчення визначеного терміну перебування втратив підстави для подальшого перебування та ухили-

ється від виїзду з України, або який самовільно змінив свій правовий статус під час перебування в Україні» [15].

Держави мають право регулювати в'їзд і перебування іноземців на їх території, проте ці заходи не можуть порушувати основоположних прав людини. Разом з тим, прагнення держав обмежити нелегальну міграцію обумовлюється певними причинами, оскільки наявність значної кількості мігрантів із неврегульованим правовим статусом створює умови для розширення нелегальної трудової діяльності, формування «тіньового» сектору економіки, збільшення обсягів неконтрольованого вивезення капіталу за кордон.

Проблема визначення статусу «нелегального мігранта» в національному праві держави полягає в тому, що статус мігранта перебуває в постійній динаміці. Трудовий мігрант може в'їхати легально, але прострочити візу та залишитися нелегально. Або, навпаки, в'їхати нелегально, працювати нелегально, а потім спробувати брати участь у програмах натуралізації. Кількість зовнішніх незаконних мігрантів суттєво впливає на демографічну та міграційну ситуацію в країні [16, с. 81].

Не дивлячись на означенні проблеми, більшість вчених вважають, що незаконні мігранти мають власний, особливий правовий статус. Щодо визначення правового статусу, то як нами уже зазначалося науковці виділяють такі елементи: права, обов'язки, відповідальність, юридичні гарантії, правосуб'єктність, громадянство.

Згідно національного законодавства поняття правосуб'єктності включає три правові категорії: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність. Правоздатність громадянина виникає у момент народження та припиняється зі смертю. Конституція України, встановлює, що основні права та свободи людини невідчужувані та належать кожному від народження [17]. Ця стаття свідчить про те, що згідно Основного Закону правоздатність мають не тільки громадяни України, а й будь-які інші особи, які перебувають на її території. Як впливає із змісту невідчужуваності природних прав людини і громадянина, правоздатність матиме люба людина, яка перебуває в будь-якій точці земної кулі від народження до смерті. Отже, незаконний мігрант також має правоздатність, яка не відрізняється від правоздатності інших осіб.

Щодо іншого елемента такого як дієздатність, яка визначається як -здатність своїми діями здійснювати права та обов'язки і виконувати їх (статті 25-26 ЦК України), то згідно цієї статті незаконних мігрантів буде обмежено щодо їх правового становища в країні [18]. Це означає, що незаконні (нелегальні) мігранти формально зберігають загальну цивільну дієздатність як люди, але в країні перебування їхня правосуб'єктність обмежується. Оскільки, дані особи перебувають на території держави незаконно (без дозволу на проживання, посвідки чи реєстрації), вона не включені у систему правовідносин цієї держави як повноправних суб'єкт. Не дивлячись на те, що вони мають фундаментальні права людини, права, що впливають із правосуб'єктності громадян держави чи іноземців які на законних підставах перебувають на території країни для них недоступні. Юридично вони не визнаються суб'єктами багатьох правовідносин, а їх дієздатність не охоплює цивільно-правових відносин, бо держава не легалізує їхнє перебування. Вивчення нормативних актів у сфері міграції приводить до висновку, що дієздатність незаконних мігрантів дуже обмежена у зв'язку з особливим правовим становищем.

Про обмежену дієздатність незаконних мігрантів йдеться і в Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» згідно якого: іноземні громадяни користуються в Україні правами та несуть обов'язки нарівні з громадянами України, за винятком випадків, передбачених законом [15]. Слід зазначити, що ця норма стосується осіб, які законно прибувають на територію України, не порушують режим перебування в країні, а оскільки, незаконні мігранти порушили закони країни перебування, то вони не можуть вільно здійснювати свої

права та набувати обов'язків доти, доки їх перебування на території країни та діяльність на її території не будуть визнані законними.

Щодо такого елемента правосуб'єктності як деліктоздатність, яка в науковій літературі визначається, як - здатність відповідати за свої дії, то науковці приходять до висновку, що нелегальний (незаконний) мігрант має деліктоздатність нарівні з іншими фізичними особами, а також власну деліктоздатність, яка випливає з особливості правового становища.

Про наявності такого елемента правового статусу, як деліктоздатність в нелегальних мігрантів говорить притягнення їх до відповідальності за адміністративним та кримінальним правом. До незаконних мігрантів, згідно національного права, застосовуються переважно норми Кодексу про адміністративні правопорушення. Саме в Кодексі України про адміністративні правопорушення міститься ряд складів правопорушень, які застосовуються до незаконних мігрантів. Норми, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення це: норми, які передбачають відповідальність порушення режиму кордону, зокрема перетин кордону без необхідних документів, це порушення правил перебування на території України і це норми, які передбачають відповідальність за провадження незаконної трудової діяльності на території України [19].

На користь наявності деліктоздатності в нелегальних мігрантів свідчать норми Кримінального кодексу України, який встановлює відповідальність нелегальних мігрантів за незаконне перетинання державного кордону України, тобто перетин державного кордону України без дійсних документів на право в'їзду в Україну або виїзду з України або без належного дозволу, отриманого в порядку, встановленому законодавством України, а також перетин державного кордону іноземцем або особою без громадянства, в'їзд яким до України наперед для винного не дозволено. [20].

Окрім зазначених норм відповідальність незаконних мігрантів, встановлена і Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Закон встановлює, що: «якщо термін проживання або тимчасового перебування іноземця в Україні скорочено, цей іноземний громадянин зобов'язаний виїхати з України протягом трьох днів. Якщо дозвіл на тимчасове проживання або дозвіл на проживання, видані іноземцю, анульовані,

іноземний громадянин зобов'язаний виїхати з України протягом п'ятнадцяти днів. Іноземець, який не виконав обов'язок залишити країну в добровільному порядку, підлягає депортації» [15].

Отже, з аналізу дослідження ми можемо зробити висновок, що незаконні мігранти мають такий елемент правового статусу, як правосуб'єктність. Також, це особи які не мають законних підстав для перебування на території України, мають обмежені правові можливості, але користуються фундаментальними правами людини: право на життя, на повагу до гідності, заборона катувань, право на звернення до суду, медичну допомогу в невідкладних випадках, гарантованими Конституцією та міжнародними договорами. До таких осіб застосовуються заходи адміністративного примусу (затримання, примусове повернення чи видворення). Разом з тим, їм гарантується право не вислання згідно якого вони не можуть бути вислані у державу, де їхньому життю чи свободі загрожує небезпека.

Висновки. Якщо порівняти правовий статус нелегальних мігрантів який визначається міжнародним і національним правом, то можемо дійти висновку, що в міжнародному праві немає єдиного визначення, а використовуються терміни «нерегулярний», «незадокументований» мігрант, тоді як законодавство України, зокрема, Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» визначає, що: «нелегальні мігранти – особи, що незаконно перетнули кордон або залишилися після закінчення дозволеного строку»[15].

Як і в національному так і в міжнародному праві такі особи користуються фундаментальними правами, їм гарантується право на життя, заборона катувань, доступ до правосуддя, принцип non-refoulement, невідкладна медична допомога, захист від примусової праці, освіта для дітей. Також, в обох правових системах існують обмеження їх прав, таке обмеження зумовлене їх нелегальним становищем, а саме: відсутність політичних прав, обмеження у соціально-економічних правах (залежно від держави)згідно міжнародного права, а в національному праві це відсутність права на законне працевлаштування, соціальні виплати, тривале проживання та ін. Згідно міжнародного і національного права «нелегальним мігрантам» гарантується неприпустимість вислання у країну, де загрожує небезпека життю чи їх свободі, можливість подати заяву про надання їм статусу біженця чи додаткового захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попович Т. П. Поняття обов'язку як елементу правового статусу особи. Аналітично-порівняльне правознавство. С. 714–718. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294940/287775>.
2. Конституційне право України : акад. курс : підруч. : у 2 т. / за ред. В. Ф. Погорілка. Т. 1. Київ : Юридична думка, 2006. 544 с.
3. Полховська І. К. Поняття і принципи конституційно-правового статусу особи в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 19–23.
4. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
5. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 19–29.
6. Крут К. О. Нелегальна міграція та нелегальний мігрант: зниження актуальності державного дозволу (міжнародний аспект). *Право-ві новели*. 2023. № 21. С. 102–106.
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 27.09.2025).
8. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : міжнародний документ від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.
9. Конвенція про статус біженців : міжнародний документ від 28.07.1951. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU51K02U>.
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
11. Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей : міжнародний документ від 18.12.1990. URL: https://zakononline.ua/documents/show/156096_156096.
12. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 : міжнародний документ від 10.06.1930. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text.
13. Конвенція про скасування примусової праці № 105 : міжнародний документ від 25.06.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text.
14. Конвенція про права дитини : міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
15. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI (ред. від 12.12.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text>.
16. Сопільник Р. Л. та ін. Міграційне право України : навч. посіб. Львів : СПОЛОМ, 2023. 260 с.
17. Конституція України : Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
18. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
19. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 80731-10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
20. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.10.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ОСОБЛИВОСТІ СУДОЧИНСТВА МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ТРИБУНАЛУ ЩОДО РУАНДИ

FEATURES OF THE JURISDICTION OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR RWANDA

Комісарова Н.О., к.ю.н., доцент, полковник юстиції,
доцент кафедри державної безпеки

Київський інститут Національної гвардії України
orcid.org/0000-0001-6895-6891

У статті на основі проведеного аналізу розглянуто особливості судочинства Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди (далі – МКТР), здійснено комплексний аналіз правових основ створення та функціонування трибуналу, його юрисдикційних повноважень та процедур розгляду справ.

Метою статті є дослідження специфіки судочинства МКТР, аналіз його внеску у становлення та розвиток міжнародного кримінального права, а також оцінка ефективності реалізації принципів верховенства права, справедливості та гуманізму в діяльності цього судового органу.

Проблематика міжнародного кримінального правосуддя посідає важливе місце у сучасній системі міжнародних відносин, оскільки забезпечення невідворотності покарання за найтяжчі злочини проти людяності та миру є одним із головних чинників підтримання глобальної безпеки.

Події, що відбулися в Руанді у 1994 році, стали одним із найтрагічніших прикладів масштабних порушень прав людини у другій половині XX століття. Масштаб злочинів, жорстокість дій та бездіяльність міжнародної спільноти поставили питання про необхідність створення спеціального міжнародного органу для відновлення справедливості та притягнення винних до відповідальності.

Досвід МКТР має вагомий теоретичний та практичний значення для подальшого вдосконалення міжнародного кримінального судочинства, для діяльності Міжнародного кримінального суду та національних судових систем у справах, пов'язаних із масовими порушеннями прав людини.

У статті підкреслено унікальність підходів МКТР, котрий вперше відзначив зґвалтування як форму геноциду та злочину проти людяності, а також притягнув до відповідальності представників медіа за розпалювання міжетнічної ворожнечі. Поряд з цим зроблено висновок, що МКТР став важливим етапом еволюції Міжнародного кримінального суду та сприяв у подальшому формуванні принципів відповідальності за найтяжчі злочини проти людяності.

Також у статті проаналізовано основні проблеми діяльності трибуналу: тривалість судових процесів, характер переслідування злочинів, скоєних представниками переможної сторони – Руандійського патріотичного фронту.

Ключові слова: МКТР, міжнародне гуманітарне право, міжнародний кримінальний трибунал, військовий трибунал, воєнний злочин, геноцид, судовий розгляд, судова палата.

The article, based on a conducted analysis, examines the features of the judicial proceedings of the International Criminal Tribunal for Rwanda (hereinafter – ICTR), provides a comprehensive analysis of the legal foundations for the establishment and functioning of the tribunal, its jurisdictional powers, and case review procedures.

The purpose of the article is to study the specifics of the ICTR's judicial process, analyze its contribution to the formation and development of international criminal law, and assess the effectiveness of the implementation of the principles of the rule of law, justice, and humanism in the activities of this judicial body.

The issue of international criminal justice occupies an important place in the modern system of international relations, as ensuring the inevitability of punishment for the most serious crimes against humanity and peace is one of the main factors in maintaining global security.

The events that took place in Rwanda in 1994 became one of the most tragic examples of large-scale human rights violations in the second half of the 20th century. The scale of the crimes, the brutality of the acts, and the inaction of the international community raised the question of the necessity of creating a special international body to restore justice and hold the perpetrators accountable.

The experience of the ICTR has significant theoretical and practical importance for the further improvement of international criminal justice, for the activities of the International Criminal Court, and for national judicial systems in cases related to mass human rights violations.

The article highlights the uniqueness of the ICTR's approaches, which for the first time recognized rape as a form of genocide and a crime against humanity, as well as held members of the media accountable for inciting ethnic hatred. At the same time, it concludes that the ICTR became an important stage in the evolution of the International Criminal Court and contributed to the further development of principles of responsibility for the most serious crimes against humanity.

The article also analyzes the main problems in the tribunal's activities, such as the lengthy duration of judicial proceedings and the nature of the prosecution of crimes committed by members of the victorious side – the Rwandan Patriotic Front.

Key words: ICTR, international humanitarian law, international criminal tribunal, military tribunal, war crime, genocide, judicial proceeding, trial chamber.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що створення МКТР відбулось у липні 1994 року відразу після того, як завершився геноцид в Руанді, в результаті якого за різними даними загинуло понад 800 тисяч – 1 млн. осіб [1, с. 32]. Створення МКТР відбулось шляхом прийняття резолюції 955 Радою Безпеки ООН з метою переслідування осіб, які були відповідальними за геноцид, а також розгляду інших злочинів у сфері міжнародного гуманітарного права, що були вчинені на території Руанди у період з 1 січня 1994 року по 31 грудня цього ж року.

Структуру МКТР формували чотири палати суддів: три з них розглядали судові справи, четверта була призначена для розгляду апеляцій. Загалом у цих чотирьох палатах засідало спочатку 16 суддів. Усіх суддів було обрано Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй зі списку, поданого Радою Безпеки. Суддів обирали на 4 роки та мали право на переобрання. Спочатку Палати склалися з 16 суддів, і жодні двоє з них не могли бути громадянами однієї й тієї ж держави. Однак у 2002 році Рада Безпеки створила резерв із 18 суддів *ad litem* і з того

часу розширила використання цих суддів *ad litem* для завершення існуючих судових розглядів та проведення додаткових судових розглядів (табл. 1) [2].

Таблиця 1
Суддівський склад МКТР після реформування
2002 року

Країна	Суддя	Статус
I палата		
Мадагаскар	Мпарані Раджонсон	Член (суддя <i>ad litem</i>)
II палата		
Танзанія	Вільям Секуле	Головуючий суддя
Уганда	Соломія Балунгі Босса	Член (суддя <i>ad litem</i>)
Кенія	Лі Гакугія Мутуга	Член (суддя <i>ad litem</i>)
Південна Корея	Парк Сон Кі	Член (суддя <i>ad litem</i>)
III палата		
Данія	Вагн Йонсен	Голова МКТР, головуєчий суддя
Камерун	Флоренс Ріта Аррей	Віце-президент МКТР, член
Буркіна-Фасо	Гбердао Густав Кам	Член (суддя <i>ad litem</i>)
Чеська Республіка	Роберт Фремр	Член
Апеляційна палата		
США	Теодор Мерон	Головуючий суддя
Ямайка	Патрік Робінсон	Член
Італія	Фаусто Покар	Член
Китай	Лю Дацонь	Член
Туреччина	Мехмет Гюней	Член
Мальта	Кармель Агіус	Член
Мадагаскар	Арлет Рамаросон	Член
Сенегал	Андресія Ваз	Член
Пакистан	Халіда Рашид Хан	Член

Джерело: сформовано автором на основі [2]

При цьому слід відзначити, що склад суду постійно оновлювався та змінювався, адже судочинство МКТР тривало багато років – з 1994 по 2015 рік.

Також у здійсненні судочинства МКТР важливу роль відіграв Офіс Прокурора. Офіс прокурора відповідав за розслідування та кримінальне переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території Руанди, та громадян Руанди, відповідальних за такі порушення, скоєні на території сусідніх держав у період з 1 січня по 31 грудня 1994 року. Відповідно до Статуту МКТР, зокрема його статті 15, Офіс Прокурора повинен діяти незалежно як окремий орган Трибуналу та не звертатися за допомогою до будь-якого уряду чи будь-якого іншого джерела під час виконання своїх функцій. Офіс Прокурора очолював Прокурор, призначений Радою Безпеки ООН.

Прокуратура на піку своєї діяльності була розділена на різні підрозділи, кожен з яких відповідав за конкретні завдання щодо проведення розслідувань та кримінального переслідування. Основними підрозділами були Безпосередній офіс Прокурора, Відділ обвинувачення, Відділ розслідувань, Відділ апеляцій та юридичних консультацій та Відділ інформаційної та доказової підтримки [3]. У фазі завершення роботи Трибуналу деякі з цих підрозділів вже були закриті, зважаючи на скорочення робочого навантаження.

Відділ обвинувачення очолював начальник відділу обвинувачення, до обов'язків якого входив нагляд за обвинуваченням загалом та роботою в судових процесах зокрема. Представники відділу обвинувачення виконували низку прокурорських заходів, включаючи складання обвинувальних актів, подання доказів обвинувачення до

Судової палати та іншу пов'язану з судовими процесами роботу.

Слідчий відділ очолював начальник відділу розслідувань, на якого покладалась відповідальність за проведення розслідувань слідчими Канцелярії Генерального прокурора та збір доказів, включаючи свідчення свідків, під час підготовки до судового розгляду. Відділ також відповідав за розшук та арешт обвинувачених, що втікають з місця злочину, а також за управління джерелами інформації та інформаторами й благополуччя свідків обвинувачення.

Відділ апеляцій та юридичних консультацій ніс основну відповідальність за всю апеляційну роботу, включаючи проміжні апеляції та апеляції на остаточні рішення, а також за надання юридичних консультацій. Апеляційний прокурор у Відділі апеляцій та юридичних консультацій розглядав усі апеляції Прокурора або захисту до Апеляційної палати МКТР, що виникали з будь-якої справи, що розглядається на суді, на кожному етапі провадження.

Відділ інформаційної та доказової підтримки був «сховищем» інформації та доказів Прокурора. Вся інформація та матеріали, зібрані під час розслідувань, які потенційно могли бути використані як докази у справі, були передані цьому відділу для зберігання, управління та легкого пошуку [3].

Не менш важливу роль відіграв і Секретаріат МКТР, який мав ряд обов'язків, пов'язаних з адмініструванням МКТР. Він був не тільки адміністративним підрозділом МКТР, а й також забезпечував правову та судову підтримку роботи інших органів Трибуналу – судових палат, Офісу Прокурора та груп захисту. Для реалізації цих цілей у структурі Секретаріату МКТР функціонували:

- Відділ адміністративного забезпечення;
- Відділ судових та юридичних послуг;
- Спеціальний відділ;
- Відділ адвокатів захисту та управління утриманням під вартою.

Секретаріат очолював Секретар, призначений Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй після консультацій з Президентом МКТР. Свого часу повноваження Секретаря виконували Адама Андроніко Адеде (1995-1997, Кенія), Агву Окалі (1997-2001, Нігерія), Дієнґ (2001-2012, Сенегал) та Бонгані Майола (2013-2015, Південна Африка) [4].

Як і в інших міжнародних ввійськових трибуналах, захисники відігравали вирішальну роль у провадженнях МКТР, підтримуючи принцип рівності сторін та забезпечуючи справедливість судового розгляду. Усім обвинуваченим в МКТР надавалось право бути представленими компетентним адвокатом. Всі права обвинувачених чітко прописані у статті 20 Статуту Трибуналу та додатково регулюються його Правилами процедури та доказування.

З 1997 року почав функціонувати спеціально створений для МКТР Відділ адвокатів захисту та управління утриманням під вартою, на який покладалась повноваження щодо забезпечення надання компетентних адвокатів захисту малозабезпеченим обвинуваченим, які перебувають під вартою згідно з юрисдикцією МКТР. Відділ також забезпечував відповідність Слідчого ізолятора Організації Об'єднаних Націй міжнародним стандартам.

Захисники обвинувачених відповідали за здійснення захисту обвинуваченого на всіх етапах справи. Специфікою функціонування Відділу адвокатів захисту та управління утриманням під вартою є те, що його члени функціонували як незалежні підрядники, які приїздили до Аруші за необхідності для ведення своєї справи. Відділ адвокатів захисту та управління утриманням під вартою був створений як частина Секретаріату для зв'язку з адвокатами захисту та сприяння їхній роботі.

Одним із ключових обов'язків Відділу адвокатів захисту та управління утриманням під вартою було складання та ведення списку адвокатів захисту, який надавався

малозабезпеченим ув'язненим, щоб вони могли обрати адвоката. Список складався з понад 200 адвокатів з різних країн. Після обрання адвоката відділ відповідав за зв'язок між Секретарем та адвокатом з усіх питань, пов'язаних з виконанням їхнього мандату, а саме забезпеченням найкращого можливого захисту для свого клієнта. Це робилося шляхом забезпечення виконання різних правил, що регулювали роботу Трибуналу, а також шляхом забезпечення винагороди та відшкодування витрат командам захисту, а також виконання інших додаткових функцій.

МКТР створив перший в історії Організації Об'єднаних Націй окремий слідчий ізолятор. Розташований в Аруші, Танзанія, він містив п'ятдесят шість камер і за час свого існування в ньому утримувалося багато обвинувачених. Вся діяльність, пов'язана з об'єктом слідчим ізолятором відповідала міжнародним стандартам. Важливо зазначити, що слідчий ізолятор був виключно місцем тримання під вартою, тому ув'язнені залишалися там лише до закінчення судового розгляду. Коли Судова палата визнавала обвинуваченого винним, покарання мало відбуватися в країні, яка раніше погодилася з МКТР. 1 липня 2012 року Механізм міжнародних кримінальних трибуналів взяв на себе відповідальність за нагляд за всіма вироками, винесеними МКТР [5, с. 199].

Сам процес судочинства виглядав наступним чином:

1. Інвестиція (розслідування) – прокурором провадиться діяльність щодо збору інформації та доказової бази, здійснюються допити підозрюваних, свідків, потерпілих, обстежуються місця злочинів, а також застосовуються тимчасові заходи (арешти підозрюваних, вилучення доказів, заходи захисту свідків тощо);

2. Підтвердження підозри та підготовка обвинувального акту – у разі зібрання прокурором достатньої кількості доказів ним складається обвинувальний акт, підтвердження якого відбувається призначенням суддею. У обвинувальному акті формулюється саме обвинувачення із зазначенням обставин справи та злочинів, в яких підозрювана особа обвинувачується.

3. Видача та виконання ордеру на арешт – після підтвердження обвинувального акту суддя видає ордер на арешт, до виконання якого залучаються держави-члени, якщо є потреба в екстрадиції.

4. Перша поява обвинуваченого – обвинувачена особа має бути негайно поставлена перед Судовою палатою, де їй оголошується обвинувачення шляхом зачитування обвинувального акту мовою, яка є йому зрозумілою. Після цього обвинуваченому надається можливість обрання та залучення захисника. Вступ обвинуваченого у справу відбувається тоді, коли він висловлює свою позицію щодо визнання чи невизнання обвинувачення.

5. Попередні клопотання – подаються як стороною обвинувачення, так і стороною захисту до Судової палати для їх подальшого розгляду нею;

6. Процедура безпосереднього розгляду справи судом – зазвичай відбувається відкрито (закриті засідання можуть мати місце в окремих випадках), починається із виступу прокурора, представлення доказів, допитів свідків, проведення перехресних допитів тощо та закінчується виступом сторони захисту.

7. Оцінка доказів судом та винесення вироку – судова палата оцінює доведення провини, вирок виноситься більшістю голосів суддів, окремі судді можуть висловити окремі чи відмінні позиції;

8. Подання апеляції – сторони судового процесу можуть подавати апеляцію, після чого Апеляційна палата її розглядає;

9. Оцінка покарання, виконання та перегляд вироку – після доведення вини обвинуваченого йому призначається покарання з урахуванням всіх обставин справи, найбільш тяжке покарання – довічне ув'язнення, менш тяжкі – ув'язнення на більш короткі терміни. Вирок підлягає вико-

нанню. Одночасно з цим, покарання може бути пом'якшене, замінене чи переглянуте за новими фактами [6].

МКТР зосереджувався на пред'явленні звинувачень та переслідуванні високопоставлених осіб, відповідальних за геноцид, включаючи високопоставлених військових та урядовців, політиків, бізнесменів, а також релігійних, ополченських та медійних лідерів. Загалом 93 особам було висунуто звинувачення у геноциді та інших серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, скоєних у 1994 році, з них МКТР засудив 62, виправдав 14, 10 передав до національних юрисдикцій для судового розгляду, 3 втікачів передав до Міжнародного кримінального трибуналу, 2 особи померли, а ще щодо двох осіб МКТР знав обвинувачення до початку судового розгляду [7]. Також вісім осіб залишаються на волі як втікачі, і Механізм ООН з міжнародних кримінальних трибуналів досі працює над їх розшуком.

У 1998 році МКТР визнав Жан-Поля Акаессу, мера Табі, винним у геноциді та злочинах проти людяності. Спочатку Акаессу було висунуто обвинувачення за 12 пунктами, зокрема і в здійсненні геноциду. МКТР 2 вересня 1998 року встановив винуватість Акаессу за дев'ятьма пунктами, зокрема й у вчиненні геноциду, діях, які зводились до прямого і публічного підбурювання до вчинення геноциду і злочинів проти людяності у зв'язку зі винищенням, убивствами, тортурами, зґвалтуваннями та іншими нелюдськими актами [8, с. 308]. Оскільки на момент Голокосту визначення злочину «геноцид» ще не існувало, це було перше у світі рішення міжнародного суду за злочин геноциду. Його вирок також створив прецедент, що зґвалтування є злочином геноциду та воєнним злочином.

Пізніше того ж року Жан Камбанда, прем'єр-міністр під час геноциду, визнав себе винним у геноциді та є єдиним главою уряду, коли-небудь засудженим за геноцид. Він відбуває довічне ув'язнення в Малі [9].

У червні 2011 року Полін Нйірамасухуко – колишня міністр у справах сім'ї та розвитку жінок – була засуджена до довічного ув'язнення за участь у замовленні та сприянні масовим вбивствам у Бутаре. Вона стала першою жінкою, засудженою за геноцид та зґвалтування як злочину проти людяності.

Загалом МКТР діяв до 31 грудня 2015 року і став одним із найбільш критикованих міжнародних військових трибуналів. Зокрема, критики кажуть, що він судив відносно невелику кількість злочинців і проводив судові процеси в Аруші, Танзанія, що доволі далеко від місця проживання родин жертв геноциду. Критики також кажуть, що процес був занадто тривалим і занадто дорогим – одна з причин закриття трибуналу.

Human Rights Watch заявила про невдоволення тим, що МКТР не притягнув до суду членів групи загарбників, яка поклала край геноциду, – Руандійського патріотичного фронту (далі – РПФ), очолюваного переважно тутсі. Маттіолі-Зельтнер заявила, що суд мав намір розглянути звинувачення у скоєнні РПФ воєнних злочинів та злочинів проти людяності проти етнічних хуту, деяких з яких РПФ вважав прихильниками геноцидного уряду, який РПФ скинув. «Уряд Руанди, – сказала вона, – чітко дав зрозуміти, що припинить співпрацю у всіх інших справах про геноцид, якщо трибунал розглядатиме такі справи. Тож схоже, що трибунал надав пріоритет забезпеченню подальшої співпраці з боку уряду Руанди у існуючих справах, а не розслідуванню справ РПФ» [10].

Висновки.

МКТР став першим військовим трибуналом який визнав геноцид окремих міжнародним злочином та сформулював його юридичне визначення;

МКТР мав юрисдикцію щодо злочинів, що були вчинені на території Руанди, а також громадянами Руанди на території інших країн з 1 січня по 31 грудня 1994 року;

МКТР мав специфічну структуру: чотири Судові палати, одна з яких Апеляційна. У процесі судочинства

брали участь Офіс прокурора, обвинувачений, його захисник, Секретаріат, а також залучались свідки;

важливою рисою судочинства МКТР було те, що в основі доказової бази були свідчення жертв чи очевидців подій, що вимагало особливого підходу до захисту свідків;

головна відмінність МКТР – це те, що він притягував до відповідальності не тільки політичних та військових керівників, але й представників медіа, які своїми закликами посилювали ненависть;

одним із вироків МКТР було вперше засуджено особу за згвалтування як особливу форму геноциду та злочину проти людяності.

При цьому, незважаючи на ряд специфічних рис судочинства МКТР, варто відзначити й той факт, що воно було доволі

повільним, високовартісним та було обмеженим у переслідуванні злочинів, які були вчинені представниками переможної сторони РПФ. Однак, незважаючи на наявну критику МКТР, слід віддати належне тому, що він став важливим кроком на шляху створення Міжнародного кримінального суду у Гаазі.

Таким чином, судочинство МКТР значною мірою розширило розуміння складів злочинів, зокрема щодо сексуального та гендерного насильства, геноциду, які було офіційно визнано воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Судочинство МКТР дозволило також сформулювати важливі процесуальні стандарти, якими забезпечується дотримання прав обвинувачених та захист жертв. Воно стало важливою основою для створення та ефективного функціонування Міжнародного кримінального суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багінський А. В., Лініченко В. В. Ознаки геноциду в російсько-українській війні. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2023. Вип. 2(58). С. 29-39.
2. Chambers International Criminal Tribunal for Rwanda. UN, 2025. URL: <https://unictr.irmct.org/en/tribunal/chambers> (дата звернення: 18.10.2025).
3. International Criminal Tribunal for Rwanda. Office of the Prosecutor. UN, 2025. URL: <https://unictr.irmct.org/en/tribunal/office-prosecutor> (дата звернення: 18.10.2025).
4. Registry. International Criminal Tribunal for Rwanda. UN, 2025. URL: <https://unictr.irmct.org/en/tribunal/registry> (дата звернення: 20.10.2025).
5. Акімов М. О. Міжнародний залишковий механізм для кримінальних трибуналів: питання функціонування. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики в ХХІ столітті : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 16-17 жовт. 2020 р.)*. Міжнар. економ.-гуманіт. ун-т ім. акад. Степана Дем'янчука. Рівне : Видавн. дім «Гельветика», 2020. Ч. I. С. 198-201.
6. International Criminal Tribunal for Rwanda, Rules of Procedure and Evidence, U.N. Doc. ITR/3/REV.1 (1995), entered into force 29 June 1995. URL: <https://hrlibrary.umn.edu/africa/RWANDA1.htm> (дата звернення: 19.10.2025).
7. International Criminal Tribunal for Rwanda. *United Nations*, 2025. URL: <https://unictr.irmct.org/en/tribunal> (дата звернення: 23.10.2025).
8. Налуцишин В. В., Налуцишин Р. В. Класифікація міжнародних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2024. №4(86). С. 305-310.
9. U.N. Tribunal Convicts Rwandans of Genocide. EBSCO, 2025. URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/law/un-tribunal-convicts-rwandans-genocide> (дата звернення: 21.10.2025).
10. Eagle W. In Retrospect, Rwanda Genocide Tribunal Mostly Hailed. VOA, 2015. URL: <https://www.voanews.com/a/rwanda-genocide-tribunal/3121087.html> (дата звернення: 25.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК І СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

THE EVOLUTION OF THE ESTABLISHMENT OF RESPONSIBILITY FOR SEXUAL CRIMES IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT: HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT SIGNIFICANCE FOR UKRAINE

Петронюк К.Р., аспірант кафедри міжнародного права

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського Національного університету імені Тараса Шевченка,
завідувач сектору взаємодії з Верховною Радою України
та органами державної влади

Секретаріат Державного секретаря Міністерства юстиції України

orcid.org/0009-0008-6212-2544

Проблематика сексуального насильства в умовах збройного конфлікту є однією з найгостріших, найбільчочіших та найчуттєвіших тем сучасного міжнародного кримінального права.

У статті здійснено комплексний аналіз еволюції міжнародно-правових підходів до кваліфікації сексуального насильства в умовах збройного конфлікту, та притягнення винних осіб до відповідальності за даний вид злочину.

У даному дослідженні особливу увагу приділено генезі становлення злочинів сексуального насильства в умовах збройного конфлікту через призму розвитку міжнародної судової практики. Проаналізовано історичні етапи становлення правових підходів – від обмеженого визнання сексуальних злочинів у межах Нюрнберзького та Токійського процесів до їх повноцінної кваліфікації як самостійних злочинів у практиці Міжнародних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди. В рамках здійснення дослідження окремо розглядаються ключові рішення у справах трибуналів, які започаткували сучасне розуміння сексуального насильства як воєнного злочину, злочину проти людяності та форми геноциду.

Важливим в контексті розгляду даного питання постала оцінка впливу вже наявної міжнародної практики на формування сучасної моделі правосуддя в умовах збройної агресії російської федерації проти України.

В ході вищезазначеного, важливою складовою дослідження постали питання ратифікації Україною Римського статуту у 2024 році, створення Реєстру збитків і підписання Угоди про Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України. Так, слід зазначити, що ці процеси формують нову правову архітектуру притягнення до відповідальності, в якій злочини сексуального насильства розглядаються як невід'ємний елемент воєнних злочинів агресора.

На підставі аналізу практики міжнародних судових інституцій зроблено висновок про формування нової моделі правосуддя, орієнтованої на захист потерпілих і невідворотність покарання за сексуальні злочини у війнах.

Зрештою, питання, що висвітлюються в даній науковій статті спрямовані на стимулювання, в свою чергу, як теоретичних аспектів розвитку особливостей міжнародного кримінального права та стимулювання фахових дискусій серед правників, психологів та інших стейкхолдерів, а, також, подальших практичних напрацювань як на національному, так і на міжнародному рівнях з метою притягнення винних до відповідальності, забезпечення правосуддя, а також відновлення прав постраждалих та розробки системи надання їм репарацій.

Ключові слова: міжнародне кримінальне право, воєнні злочини, злочини проти людяності, сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту, Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, Україна, Спеціальний трибунал, міжнародна відповідальність, права людини.

The issue of conflict-related sexual violence is one of the most acute, painful and sensitive matters in today's international criminal law.

This article provides a comprehensive analysis of the evolution of international legal approaches to the classification of conflict-related sexual violence and the prosecution of perpetrators for this type of crime.

This study focuses on the genesis of sexual violence crimes in armed conflict through the prism of the development of international judicial practice. The historical evolution of legal approaches is analysed, from the limited recognition of sexual crimes in the Nuremberg and Tokyo trials to their full classification as independent crimes in the practice of the International Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. The study separately examines key decisions in tribunal cases that initiated the modern understanding of sexual violence as a war crime, a crime against humanity, and a form of genocide.

In the context of this issue, it was important to assess the impact of existing international practice on the formation of a modern model of justice in the context of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine.

In the above-mentioned context, an important component of the study was the issue of Ukraine's ratification of the Rome Statute in 2024, the creation of a Register of Damages, and the signing of the Agreement on the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine. It should be noted that these processes are shaping a new legal architecture for accountability, in which crimes of sexual violence are considered an integral part of the aggressor's war crimes.

Based on an analysis of the practices of international judicial institutions, a conclusion has been made about the formation of a new model of justice focused on protecting victims and ensuring the inevitability of punishment for sexual crimes in wars.

Ultimately, the issues highlighted in this scientific article are aimed at stimulating, in turn, both the theoretical aspects of the development of international criminal law and professional discussions among lawyers, psychologists and other stakeholders, as well as further practical developments at both the national and international levels with the aim of bringing the perpetrators to justice, ensuring justice, restoring the rights of victims and developing a system for providing them with reparations.

Key words: international criminal law, war crimes, crimes against humanity, conflict-related sexual violence, Rome Statute, International Criminal Court, Ukraine, Special Tribunal, international responsibility, human rights.

Сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту є одним із найжорстокіших злочинів, яке водночас протягом тривалого часу залишалося системно недооціненим у міжнародному кримінальному праві. Історично воно застосовувалося як метод ведення війни ще з античних часів, слугуючи засобом залякування, приниження, винищення або примусової асиміляції ворожого населення. Лише у другій половині XX століття почалася поступова еволюція правового погляду на сексуальне насильство як на окремий міжнародний злочин, який може бути кваліфікований як злочин проти людяності, воєнний злочин або навіть акт геноциду. Тим не менш, тривалий час СНПК залишалося на маргінесі воєнного правосуддя, хоча масове застосування цього виду насильства мало катастрофічні гуманітарні наслідки.

Дещо переломним моментом стали Нюрнберзький і Токійський трибунали, де питання сексуального насильства як міжнародного злочину почало вноситися на порядок денний, хоча, у післявоєнній практиці воно не набуло самостійної кваліфікації та, зазвичай, розглядалося як складова частина ширших злочинних діянь.

Так, Нюрнберзький трибунал практично не приділив даному виду злочинів особливої уваги, не ухваливши жодного вироку щодо злочину СНПК, однак питання сексуального насильства вже піднімалося і прокурорами надавалися докази масових зґвалтувань та інших видів сексуального насильства німецькими військовими. У обвинувальному висновку вбивства жінок цивільного населення, тіла яких знайшли з відрізними грудьми та іншими численними слідами тортур після звільнення Сталінграду, були кваліфіковані як вбивства та жорстоке поводження з цивільним населенням з або на окупованій території (розділ III "Воєнні злочини") [1]. Оскільки у переліку складів злочинів, які суд розглядав, сексуальне насильство не було виокремлено як самостійний міжнародний злочин, тому ми можемо говорити хіба про те, що Нюрнберзький трибунал заклав основу для притягнення до відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини, проте сексуальне насильство залишалося вторинним компонентом більш загальних обвинувачень.

На відміну від Нюрнберзького трибуналу, Міжнародний воєнний трибунал для Далекого Сходу (Токійський процес) хоча й не виокремив сексуальне насильство в окрему категорію злочинів, проте зафіксував його як складову масових воєнних злочинів. У матеріалах трибуналу містяться численні свідчення про масові зґвалтування цивільного населення з боку японських військових, зокрема під час різанини в Нанкіні (1937–1938 рр.), коли за кілька тижнів було зґвалтовано десятки тисяч жінок. Токійський процес задокументував системне застосування сексуального рабства у вигляді так званих «comfort women» (жінок утіхи) – тисяч жінок з Кореї, Китаю, Філіппін та інших окупованих територій, яких примусово утримували в таборах для сексуального обслуговування японських солдатів [2].

Ці матеріали стали першим прецедентом офіційного міжнародного визнання масового сексуального насильства як елементу воєнної стратегії. Проте на рівні судових рішень сексуальне насильство залишалося другорядним компонентом серед основних звинувачень, що в черговий раз засвідчувало незрілість тогочасного міжнародного кримінального права у цій сфері.

Лише наприкінці XX століття – із появою міжнародних кримінальних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди – сексуальні злочини почали розглядати як окремі та особливо тяжкі порушення міжнародного гуманітарного права, що потребують самостійної правової оцінки та кваліфікації.

Доцільно зазначити, що Закон №10 Контрольної Ради Союзників, створеної після 2 Світової війни став першим міжнародно-правовим документом, який прямо вклю-

чив зґвалтування до переліку злочинів проти людяності (стаття 2 (1)(с)) [3].

Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії першим в історії визнав сексуальне насильство самостійною категорією міжнародних злочинів – як воєнного злочину, так і злочину проти людяності, ухваливши відповідні обвинувальні вирoki. Сексуальні злочини розглядалися майже в половині всіх справ МКТЮ, що в підсумку призвело до засудження 32 обвинувачених на підставі статті 7 його Статуту [4].

Власне справа Душко Тадича (Prosecutor v. Dusko Tadić) заклала підґрунтя для визнання сексуального насильства воєнним злочином та злочином проти людяності, адже вперше було винесено вирок за злочин сексуального насильства і, що важливо, вперше було зафіксовано сексуальне насильство над чоловіками. Деякі вирoki також включали засудження за підбурювання до зґвалтування, зґвалтування як катування, та сексуальне рабство [5].

Подальший важливий крок у розвитку міжнародної кримінально-правової практики було зроблено в межах так званих «справ Фочі» (Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vuković). Суд детально дослідив обставини утримання груп жінок у приватних приміщеннях, де вони систематично зазнавали сексуального насильства та перебували у стані фактичного сексуального рабства. У зазначених справах Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії визнав фігурантів справ винними за зґвалтування та сексуальне рабство як за окремими формами злочинів проти людяності та воєнних злочинів.

Зокрема, Драголюб Кунарац був визнаний винним та засуджений до найдовшого ув'язнення строком у 28 років (оскільки обіймав керівну посаду) за злочини зґвалтування, тортури, поработіння. Зафіксовано, що Кунарац та його підлеглі протягом тривалого часу утримували в квартирі неповнолітніх дівчат, щодо яких і здійснювалися заходи сексуального насильства та примушування до виконання інших наказів [6].

Радомир Ковач був засуджений до 20 років ув'язнення за вчинені злочини проти людяності та воєнні злочини, зокрема, крім типового сексуального насильства, дії Ковача були спрямовані на утримання дівчат у сексуальному рабстві, торгівлю ними та жорстоке поводження [6].

Ці рішення стали знаковими для міжнародної судової практики, оскільки вперше кваліфікували сексуальне рабство як окремий злочин проти людяності та надали юридично значущу дефініцію сексуального насильства в умовах збройного конфлікту.

Важливим прецедентом у практиці Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди стала справа Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. У цій справі суд вперше в історії міжнародного кримінального правосуддя визнав зґвалтування і сексуальне насильство як один із способів вчинення геноциду.

Судова палата встановила, що під час геноциду 1994 року на території Руанди жінки та дівчата народності тутсі масово піддавалися зґвалтуванням, сексуальному рабству та іншим формам сексуального насильства, які здійснювалися як засіб фізичного та психологічного знищення окремої етнічної групи.

Трибунал, у своєму рішенні, зазначає, що «...сексуальне насильство було невід'ємною частиною процесу знищення, який безпосередньо спрямовувався на жінок тутсі та безпосередньо сприяв знищенню їх самих та групи тутсі в цілому» [7].

Це рішення стало першим міжнародним вироким, де сексуальне насильство визнано способом вчинення геноциду, а також сформувало практику розгляду сексуальних злочинів як самостійної категорії міжнародних злочинів поряд із воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Крім того, знаковість рішення полягає ще в тому,

що трибунал наголосив на відсутності необхідності доводити наявність обставин примусу демонстрацією фізичної сили. Натомість примус може здійснюватися шляхом погроз, залякування, вимагання, інших форм тиску.

Так, на основі цього прецеденту, в межах діяльності МКТР було розглянуто справу стосовно колишніх високопосадовців правлячої партії – Мат’є Нгірумпатсе та Едуарда Каремери, які обвинувачувалися, зокрема, у причетності до масових сексуальних злочинів під час геноциду 1994 року. Хоча обвинувачені безпосередньо не брали участі у вчиненні сексуального насильства, суд визнав, що, обіймаючи ключові керівні посади, вони знали про такі факти, мали можливість вплинути на ситуацію і припинити злочини, однак свідомо цього не зробили. За результатами розгляду Палата визнала їх винними у вчиненні злочинів проти людяності, зокрема в контексті організованого сексуального насильства під час геноциду.

З ухваленням Римського статуту 1998 року міжнародна кримінальна юрисдикція отримала універсальний інструмент для переслідування осіб, відповідальних за вчинення найтяжчих злочинів, зокрема воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та злочину агресії [8]. Однією з принципових новел Статуту стало закріплення окремих складів сексуальних злочинів у міжнародному праві.

Стаття 7 Римського статуту визнає зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусову стерилізацію та будь-які інші форми сексуального насильства подібної тяжкості як злочини проти людяності, якщо вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення.

Стаття 8 Римського статуту передбачає аналогічні склади сексуальних злочинів як воєнні злочини, коли вони вчиняються в умовах міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту. Таким чином, сексуальне насильство отримало повноцінне нормативне закріплення на універсальному рівні.

Практика Міжнародного кримінального суду підтвердила ефективність цих положень на прикладі низки знакових справ, які суттєво розвинули міжнародну кримінально-правову доктрину щодо сексуальних злочинів.

Однією з перших таких справ стала *Prosecutor v. Bosco Ntaganda*. Боско Нтаганда, командир угруповання «Патріотичні сили за визволення Конго», був притягнутий до відповідальності за 18 воєнних злочинів і злочинів проти людяності, зокрема за зґвалтування, сексуальне рабство, примусове вербування дітей і використання їх як солдатів.

Особливістю цього провадження стало те, що Суд уперше визнав сексуальне насильство, вчинене всередині збройного формування проти його власних бійців, воєнним злочином, що мало надзвичайно важливе значення для розвитку міжнародної практики.

У 2019 році МКС визнав Нтаганду винним і призначив покарання у вигляді 30 років ув’язнення, що стало найдовшим терміном покарання, який коли-небудь виносив Міжнародний кримінальний суд, підкресливши системність сексуальних злочинів як тактики контролю над населенням і підпорядкування в лавах збройних угруповань [9].

Ще одним важливим рішенням стала справа *Prosecutor v. Dominic Ongwen*, де обвинувачений, колишній командир «Армії опору Господа» («Lord’s Resistance Army») в Уганді, поставав перед судом за 70 пунктами обвинувачення, з яких значна частина стосувалася сексуального насильства: зґвалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність, примусове одруження та інші форми злочинів проти людяності та воєнних злочинів.

У цій справі МКС уперше визнав примусове одруження і сексуальне рабство у формі «дружин-бранок» самостійним злочином проти людяності, кваліфікувавши їх в межах систематичної злочинної практики збройного угруповання [10].

Ці справи стали показовими прецедентами, що остаточно закріпили в міжнародному кримінальному праві принцип: сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту – це не побічне явище війни, а самостійна форма міжнародного злочину, що вимагає окремого кваліфікованого переслідування. Крім того, рішення в справах Нтаганди та Онгвена визначили підстави для притягнення командирів до відповідальності за злочини своїх підлеглих через нездатність запобігти їх вчиненню або невжиття заходів для їх припинення.

У XXI столітті сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту визнане міжнародною спільнотою не лише тяжким злочином, а й засобом досягнення воєнно-політичних цілей. Це зафіксовано в численних резолюціях Ради Безпеки ООН (№ 1325, 1820, 1888, 2106) та в міжнародних протоколах.

Важливим актом, який окреслив СНПК як питання міжнародного миру та безпеки, стала Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 (2000) «Жінки, мир і безпека». Цей документ наголосив на необхідності захисту жінок і дівчат у збройних конфліктах та їх залучення до миротворчих процесів.

Подальші ключові резолюції:

– Резолюція РБ ООН № 1820 (2008) – уперше кваліфікувала сексуальне насильство в конфлікті як тактику ведення війни, що може становити воєнний злочин, злочин проти людяності чи геноцид.

– Резолюція № 1888 (2009) – започаткувала інститут Спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань СНПК.

Власне, агресія російської федерації проти України з 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення 2022 року, вкотре актуалізували питання боротьби з сексуальними злочинами як елементом стратегії ведення війни та, без перебільшення, «найдорожчою зброєю» агресора.

Від початку вторгнення українськими правоохоронними органами, міжнародними моніторинговими місіями та правозахисними організаціями було задокументовано численні випадки сексуального насильства, вчиненого військовослужбовцями рф проти цивільного населення України, включно з жінками, чоловіками, неповнолітніми та літніми людьми. Ці факти фіксуються ООН, ОБСЄ, Міжнародною комісією з розслідування подій в Україні тощо.

Варто зазначити, що українська дипломатія максимально активно використовує можливості ООН для просування даної теми та висвітлення цих злочинів на міжнародній арені. Так, як зазначає Сергій Кислиця:

«... з 2014 року на запрошення Уряду України працює Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні, а від початку повномасштабної збройної агресії рф нами були задіяні додаткові механізми: радою з прав людини створена Незалежна міжнародна Комісія з розслідування щодо України в контексті агресії рф, а також два мандати Ради Безпеки ООН - «Діти та збройний конфлікт» і «СНПК», які забезпечують додатковий ретельний моніторинг та звітування стосовно відповідних типів злочинів» [11].

У 2020 році Україна ратифікувала Римський статут та інтегрує міжнародні стандарти у власне кримінальне право, вносячи відповідні зміни до національного законодавства.

Важливим кроком на міжнародному рівні стало створення Міжнародного компенсаційного механізму для України, який покликаний забезпечити фіксацію збитків, завданих агресією рф, і виплату відшкодувань постраждалим. Його першим елементом став Реєстр збитків, який уже приймає заяви за кількома категоріями, зокрема за фактами сексуального насильства, пов’язаного з конфліктом. Той факт, що такого типу механізм передбачає окрему категорію компенсацій для жертв СНПК є важливим кроком до відновлення справедливості для потерпі-

лих та визнання масштабів цих злочинів на міжнародному рівні.

Разом з тим, не проходять осторонь і євроінтеграційні процеси держави. Так, 14 травня 2025 року Урядом було затверджено Дорожню карту з питань верховенства права, розробка та прийняття якої були однією з умов відкриття перемовин за Кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» (Fundamentals) [12]. Варто наголосити, що серед 124 стратегічних результатів, яких прагне досягти Україна, які включають 529 основних заходів, спрямованих на їх реалізацію, в карті містяться заходи, спрямовані на протидію, реагування та розслідування злочинів СНПК. Так, положення дорожньої карти було синхронізовано з міжнародними зобов'язаннями України, стратегічними та програмними документами, а також спільно напрацьовано з нашими європейськими партнерами.

В свою чергу, 25 червня 2025 року відбулася історична подія не тільки для України, а і для всієї міжнародної спільноти, яка послугувала трансформаційним прецедентом системи міжнародного правопорядку. Президент України Володимир Зеленський та Генеральний секретар Ради Європи Ален Берсе підписали Угоду між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, включно з прийняттям його Статуту.

Згідно зі Статутом, до кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті особи, які несуть найвищу відповідальність за цей злочин – зокрема представники вищого політичного та військового керівництва рф, включно з главою держави, главою уряду, міністром закордонних справ та іншими посадовцями, які мали реальний вплив на ухвалення рішень [13].

Водночас, хоча безпосередня юрисдикція Спеціального трибуналу обмежується злочином агресії, питання кваліфікації та розслідування пов'язаних воєнних злочинів і злочинів проти людяності, зокрема сексуального насильства в умовах збройного конфлікту, залишається

актуальним у контексті його співпраці з Міжнародним кримінальним судом, міжнародними та національними юрисдикціями, а також компетентними органами України.

Практика міжнародного права, зокрема досвід МКТЮ та МКТР, рішення МКС, засвідчує, що злочин агресії нерозривно пов'язаний із похідними злочинами, які виникають внаслідок воєнної окупації, збройних нападів та збройного контролю над територією. Сексуальне насильство в таких випадках не лише є воєнним злочином або злочином проти людяності, але й часто виступає елементом системної практики, спрямованої на деморалізацію, терор і підкорення цивільного населення.

З огляду на це, Спеціальний трибунал може відігравати важливу роль у забезпеченні передачі доказів та сприянні переслідуванню супутніх злочинів у рамках юрисдикції МКС, а також національних судів України та інших держав, що здійснюють розслідування за принципом універсальної юрисдикції.

Таким чином, хоча Спеціальний трибунал не має прямої юрисдикції щодо СНПК, його діяльність, безперечно, сприятиме створенню повної картини міжнародних злочинів, скоєних у ході агресії, та формуванню належної доказової бази для їх подальшого переслідування на інших правових майданчиках.

З урахуванням всього вищесказаного, ми можемо констатувати, що досвід від Нюрнберга до Гааги засвідчує тривалий і суперечливий процес становлення міжнародно-правових механізмів боротьби з сексуальними злочинами в умовах збройного конфлікту. Сьогодні міжнародне право надає Україні унікальну можливість не лише документувати такі злочини, а й формувати прецедентну практику для майбутніх міжнародних трибуналів. Формування належної доказової бази відповідно до міжнародних стандартів та активна участь у міжнародно-правових механізмах – ключові умови ефективного притягнення винних до відповідальності та захисту прав потерпілих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Nazi Conspiracy and Aggression. Volume VII. Office of United States Chief of Counsel For Prosecution of Axis Criminality. United States Government Printing Office, Washington, 1946.
2. Iris Chang. The rape of Nanking. The Forgotten Holocaust of World War II
3. Control Council Law No. 10: Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes Against Peace and Against Humanity. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/imt10.asp>
4. Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 1993. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf
5. Prosecutor v. Dusko Tadić. Case No. IT-94-1-T, Judgment, ICTY, 1997.
6. Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač and Zoran Vuković. Case Nos. IT-96-23 & IT-96-23/1, Judgment, ICTY, 2001.
7. Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. Case No. ICTR-96-4-T, Judgment, ICTR, 1998.
8. Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний договір від 17 лип. 1998 р. № 995_588 // *Верховна Рада України*: [офіційний вебсайт]. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
9. Prosecutor v. Bosco Ntaganda. Case No. ICC-01/04-02/06, Judgment, ICC, 2019.
10. Prosecutor v. Dominic Ongwen. Case No. ICC-02/04-01/15, Judgment, ICC, 2021.
11. Губіна О., Губін С., К. Левченко СНПК: воєнний злочин без терміну давності. Київ: Creative Women Publishing, 2025. – 224 с.
12. Дорожня карта з питань верховенства права: затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р. Кабінет Міністрів України: [офіційний вебсайт]. – URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/deiaki-pytannia-zabezpechennia-perehovornoho-protsesu-pro-vstup-ukrainy-do-s475140525>
13. CM(2025)104-final - [1532/2.3] Consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine - Agreement between the Council of Europe and Ukraine on the Establishment of the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine. URL: <https://search.coe.int/cm#%7B%22CoEIdentifier%22:%5B%220900001680b678c9%22%5D,%22sort%22:%5B%22CoEValidationDate%20Descending%22%5D%7D>

*Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025*

**DIGITAL BRIDGES AND LEGAL FRAMEWORKS:
SOCIAL MEDIA AND THE INTEGRATION OF FORCED UKRAINIAN FEMALE
MIGRANTS IN ITALY WITHIN THE EU CONTEXT****ЦИФРОВІ МОСТИ ТА ПРАВОВІ РАМКИ: СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ Й ІНТЕГРАЦІЯ
УКРАЇНСЬКИЙ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТОК В ІТАЛІЇ
В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

**Soloviova A.M., Doctor of Law,
Jean Monnet Fellow at EU's Robert Shuman Centre for Advanced Studies**

*European University Institute, Italy
orcid.org/0000-0001-8742-5041*

The study examines the transformative role of social media and digital platforms in the integration of forced Ukrainian female migrants in Italy, situating this phenomenon within the broader framework of international and European law on asylum, refugee protection, and human rights. Against the backdrop of Russia's ongoing aggression against Ukraine and the resulting large-scale displacement, the article explores how women – who constitute the majority of Ukrainian forced migrants due to wartime restrictions on male mobility – navigate complex legal, social, economic, and cultural landscapes in the host country. Through a mixed-method approach combining survey data, qualitative interviews, and media analysis, the research identifies key barriers to integration, including language obstacles, limited access to official legal information, structural inequalities, and widespread reliance on informal digital networks such as Facebook, Telegram, and Viber. The findings reveal a significant gap between Italy's obligations under the 1951 Geneva Convention, the European Convention on Human Rights, and EU asylum directives, and the lived realities of migrant women. The article argues that bridging this gap requires coordinated policies that enhance multilingual legal resources, improve media literacy, address misinformation, and foster cooperation between state institutions, NGOs, diaspora groups, and media actors. It also highlights the potential of digital platforms not merely as compensatory tools but as strategic instruments of inclusion, empowerment, and participation. By leveraging these platforms to disseminate reliable information, facilitate access to rights, and strengthen civic engagement, Italy and the European Union can not only meet their legal obligations but also build more equitable, inclusive, and sustainable integration processes for displaced Ukrainian women and other refugee populations.

Key words: forced migration, social media, integration, asylum law, international legal standards, Italy, non-refoulement, information access.

У дослідженні розглядається трансформаційна роль соціальних мереж та цифрових платформ в інтеграції вимушених українських мігранток в Італії, розглядаючи це явище в ширших рамках міжнародного та європейського права щодо притулку, захисту біженців та прав людини. На тлі триваючої агресії Росії проти України та спричиненого нею масштабного переміщення, у статті досліджується, як жінки, які становлять більшість українських вимушених мігрантів через обмеження мобільності чоловіків під час війни, орієнтуються у складних правових, соціальних, економічних та культурних умовах країни перебування. За допомогою змішаного методу, що поєднує дані опитувань, якісні інтерв'ю та медіа-аналіз, дослідження визначає ключові бар'єри для інтеграції, включаючи мовні перешкоди, обмежений доступ до офіційної правової інформації, структурну нерівність та широку залежність від неформальних цифрових мереж, таких як Facebook, Telegram та Viber. Результати дослідження показують значний розрив між зобов'язаннями Італії за Женевською конвенцією 1951 року, Європейською конвенцією з прав людини та директивами ЄС щодо надання притулку, та реаліями життя жінок-мігранток. У статті стверджується, що для подолання цього розриву потрібна скоординована політика, спрямована на розширення багатомовних правових ресурсів, покращення медіаграмотності, боротьбу з дезінформацією та сприяння співпраці між державними установами, неурядовими організаціями, групами діаспори та акторами ЗМІ. Він також підкреслює потенціал цифрових платформ не просто як компенсаційних інструментів, а й як стратегічних інструментів залучення, розширення можливостей та участі. Використовуючи ці платформи для поширення достовірної інформації, полегшення доступу до прав і зміцнення громадянської активності, Італія та Європейський Союз можуть не тільки виконати свої юридичні зобов'язання, але й побудувати більш справедливий, інклюзивний та стійкий процеси інтеграції для переміщених українських жінок та інших груп біженців.

Ключові слова: вимушена міграція, соціальні мережі, інтеграція, право надання притулку, міжнародно-правові стандарти, Італія, невідворення, доступ до інформації.

The migration crises of recent decades have become one of the most serious challenges to international law, testing the strength of existing norms and mechanisms designed to protect people fleeing war, persecution, and human rights violations. Situated at the heart of the Mediterranean migration route, Italy has become a key entry point for refugees and asylum seekers. Its legal system does not operate in isolation, but rather within the framework of broader international obligations stemming from the 1951 Geneva Convention Relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol, as well as European Union legislation under the Common European Asylum System.

The current legal architecture of the Italian asylum system reflects the complex interplay of international, European, and national law. On the one hand, Italy is obliged to respect the principle of non-refoulement, enshrined in both the 1951 Convention and Article 3 of the European

Convention on Human Rights, and to guarantee access to asylum procedures, a fair examination of applications, and effective remedies. On the other hand, the implementation of these commitments faces persistent structural and political challenges, including insufficient legal assistance, lengthy procedures, inconsistent reception conditions, and politicized policies that impact access to protection and integration.

The social integration of forced Ukrainian female migrants in Italy is a complex and multifaceted issue. This study examines the gendered migration pattern among Ukrainian forced immigrants, with women comprising the majority of those seeking asylum. This demographic shift is primarily due to wartime restrictions imposed by Ukraine, which prohibited in 2022 men aged 18–60 from leaving the country, permitting only women, children, and elderly men (65+) to migrate. This policy has led to significant social, economic, and psychological consequences, as many women must

assume primary financial responsibility, navigate foreign legal systems, and integrate into new labour markets without the traditional support of male family members.

Digital platforms, in particular social media, play an important role in facilitating access to important information and fostering community support among migrants. In this context, Ukrainian Facebook groups, including “Ukrainians of Rimini and the Province”, “Ukrainians of Florence and Tuscany”, and “Ukrainians in Rome”, are key platforms for information exchange and social networking. This study explores the role of media and information resources in the social integration of Ukrainian migrants in Italy, examining how access to digital platforms, news outlets, and community networks influences their adaptation process. It analyzes the extent to which media facilitates linguistic, cultural, and socio-economic integration, as well as its impact on migrants’ sense of belonging. The research also considers challenges such as misinformation, digital divides, and policy gaps affecting media accessibility. By evaluating both opportunities and barriers, the study highlights the critical function of information resources in shaping integration experiences and informing policies for migrant inclusion.

The situation is complicated by the fact that the media consumption of displaced Ukrainians depends on their level of integration into the new environment and knowledge of the local language. According to the USAIDInternews survey, the media consumption of displaced Ukrainians abroad depends on their integration into the environment and their level of language proficiency. The survey data show that both internally displaced persons (IDPs) and Ukrainian migrants abroad prefer Ukrainian news, particularly from their hometown, to stay informed about local events. Displaced Ukrainians noted that “they consume national news through social networks, online media, and television, but still prefer regional newspapers and radio.” Among all surveyed Ukrainians, including IDPs and refugees, a high level of use of Telegram channels as a source of information (73%) was observed [1].

This paper based on interviews with 100 migrants of different ages and professional backgrounds in different regions, the results highlight generational differences in media consumption and digital interaction. The results of this study highlight the importance of digital networks for the adaptation and social integration of forced Ukrainian migrants in Italy. Understanding the role of these platforms can inform policy recommendations and support initiatives aimed at improving migrants’ access to information and social integration in host communities.

The concept of Integration

Before conducting the analysis, it is essential to define the concept of integration. Integration has been described as “a process of confrontation and exchange of values, standards of living, and patterns of behaviour between the immigrant population and the host society” [2, p. 252]. Another definition characterizes integration as “a situation in which the host community and the refugee community can coexist, sharing the same resources— both economic and social—without experiencing greater mutual conflict than that which exists within the host community” [3]. Penninx R. and Garcés-Masareñas B. define integration as “the process by which immigrants become accepted into society, both as individuals and as groups. The degree of acceptance depends on various conditions, including legal, economic, social, and cultural factors.” [4]. Favell A. suggests that “integration is the process through which migrants become part of a receiving society, gaining access to rights, responsibilities, and opportunities that enable them to participate fully in social, economic, and political life” [5, p. 5].

The Council of the European Union adopted the Common Basic Principles on immigrant integration policy (on 19 November 2004), which articulated a set of fundamental conditions necessary for successful integration [6]. The

Common Basic Principles largely understood integration as process by which immigrants would become similar to the non-migrant population, for example in terms of employment participation or educational achievements [7, p. 10]. For our study, the theory of integration developed by Ager and Strang is useful, who identified ten main areas that shape the understanding of the concept of integration: employment, housing, education, health care, social bridges, social ties, social connections, language and cultural knowledge, security and stability, rights and citizenship [8].

This study identifies key dimensions that define the concept of integration, including employment, education, healthcare, social connections (bridges and ties), language proficiency, cultural knowledge, security, stability, and the protection of rights and freedoms. These factors collectively influence the extent to which migrants achieve meaningful inclusion within host societies.

The context of digital platforms

This framework is particularly relevant in the context of digital platforms, where migrants seek information, build social connections, and navigate their new environment. Social media plays a crucial role in facilitating integration by providing access to employment opportunities, housing resources, language support, and community networks. In this regard, online communities serve as digital extensions of the integration process, enabling both practical assistance and cultural exchange.

One such example is the Facebook group ‘Ucraina in italiano’ (Ukraine in Italian), which was created to provide a platform for individuals interested in learning about Ukrainian culture, history, and traditions. It serves as a space for information exchange between Ukrainians and Italians, fostering mutual understanding and cultural interaction. Members share news, events, cultural initiatives, and other materials relevant to Ukraine and the Ukrainian community in Italy. The group is open to anyone seeking to explore Ukrainian culture and gain deeper insights into the country.

Several dedicated Facebook groups exist for the Ukrainian community in various regions of Italy, including *Ukrainians in Rimini and Province*, *Ukrainians of Florence and Tuscany*, *I Can Safely!*, *Ukrainians in Florence, Prato, Pistoia, Siena – Come On!*, and *Ukrainians in Rome*, among others. Globally, Facebook and Instagram remain the most widely used social media platforms, with an increasing number of users accessing them via mobile devices.

The new #OffroAiuto (#IOfferHelp) platform, launched by Italy’s Civil Protection Department, allows private citizens, companies, and third sector organisations to offer goods (such as clothes, non-perishable food, electronic products, school supplies), services (such as teaching, cultural mediation, legal and/or psychological support, transport), and accommodation to those fleeing Ukraine.

The platform makes it easy for civil society to respond promptly and effectively to the needs of new arrivals from Ukraine. Those wanting to propose support must create a profile on the platform, clarify the type of support offer they wish to make, then complete the relevant form with their details. Offers of goods, services, and accommodation received through the platform will be evaluated by emergency coordination services, civil protection voluntary organisations, and third and social private sector associations involved in the reception and support of refugees coming from Ukraine [9].

In Italy, Ukrainian immigrants have access to online resources in Ukrainian. One of these publications is the Ukrainian Newspaper in Italy [10], founded in 2006 by the publishing house Foreigners in Italy. This information and analytical publication provide news, legal advice and other useful information for the Ukrainian community in Italy. In addition, there are various Internet resources and social networks where Ukrainians in Italy can exchange information and maintain contact with their compatriots.

Ukrainian migrants have the opportunity to receive news in the Ukrainian language. Rai News 24 [11] is an Italian state-run news channel that has been broadcasting daily news in Ukrainian since March 2022 at 3:00 PM local time. These resources help Ukrainian migrants in Italy stay informed, stay connected to their native culture, and integrate into local society.

'JumaMap' the platform [12] includes an interactive map that helps users easily find the services and organizations closest to them. This is especially useful for newcomers who are not yet familiar with the local infrastructure. In addition, JumaMap regularly updates information about available services and support, ensuring that the data is relevant to users. Using this platform, Ukrainian migrants can quickly adapt to their new environment, receive the necessary assistance and integrate into Italian society.

The Mentorship for Ukrainians (M4U) program, initiated by the Center for Corporate Social Responsibility Development and the Career Hub platform with the support of SAP, is aimed at providing mentoring support to Ukrainians who were forced to leave the country due to Russia's aggression against Ukraine. The goal of the program is to help with employment, professional networking, and social integration in the host countries [13].

Unfortunately, based on the available information, the M4U program does not currently cover Italy. The current stages of the program are focused on countries such as Germany, Poland, the USA, Canada, Serbia, Austria, the Netherlands, and Croatia.

The challenges inside the Ukrainian immigrant community

The integration of forced Ukrainian migrants in Italian society depends to some extent on the sentiments of the Ukrainian migrant community itself. In particular, Ukrainian migrant workers arrived in Italy long before the full-scale invasion, mainly in search of work in domestic and care work. Their integration into Italian society has often been accompanied by significant difficulties, including demanding working conditions, job insecurity, and limited legal protection.

As a result of these challenges, certain segments of the established Ukrainian migrant community show a degree of reluctance or even resistance to supporting newly arrived displaced migrants. This phenomenon can be observed in online spaces, particularly in Facebook groups, where instead of providing guidance and assistance, some long-term migrants express their resentment through negative comments. Frequent remarks include statements such as "You will never find a job here" or "We worked for 20 years, and now you come to expect help...", "There is not enough work here, and you are still coming!", "We came in a hurry, and now you are complaining!", "We worked hard, and you want everything at once!", "You will never integrate, because the rules are different here!", "You would sit at home and not bother!", "You came without a language, without experience, and then you complain!", "No one was waiting for you here!", etc.

The use of precise terminology is crucial, particularly in contexts where stereotypes and preconceived notions shape public discourse. In Italy, the widespread association of Ukrainian migrants with the role of 'badante' (it is an Italian word which means 'caretaker') reflects a reductive and often inaccurate perception of their integration into society. While technical language may seem to diminish the emotional impact of a text, employing accurate terminology is essential not only for ensuring clarity and credibility but also for shaping a more nuanced and truthful narrative.

Misuse of language can reinforce stereotypes, whereas precise terminology helps differentiate between misleading or inaccurate reporting and high-quality, ethical journalism. This is particularly important in discussions concerning vulnerable populations, where terminology directly influences public perception, policy decisions, and social integration efforts [14, p. 54].

In January 2024, Linkiesta.it published an interview with Iryna Luts, president of the association "Ucraina più Milano". She spoke about efforts aimed at changing stereotypes about Ukrainian women in Italy, who are often perceived exclusively as service workers. The association actively works to promote Ukrainian culture and history, helping compatriots integrate into Italian society and increase financial literacy.

"When we created the organization, we set ourselves the goal of developing in three directions. The first is to convey our culture and history to Italians. The second direction is to help our people integrate into Italian society, because sometimes it is very difficult to convey information when you do not speak Italian, you need to understand their culture, how they live. And the third direction is financial education for our people. So, we are engaged in the education of financial literacy, because everyone must take responsibility for providing for themselves and their families financially. "To do this, we organize meetings with Ukrainian entrepreneurs in Italy to exchange experiences," says Iryna [15].

Vanessa Christoph argues that perhaps a combination of viewing migrants as individuals rather than as a homogeneous group, and more positive portrayals of migrants in the media, will lead to a more positive representation of migrants in society [16].

Thus, social media and information resources play a crucial role in the social integration of Ukrainian migrants in Italy, bridging gaps in employment, housing, legal status and health information. However, relying on informal and community-driven networks creates risks of misinformation and fragmented knowledge.

Access and use of media and information resources

This study incorporates a survey designed to assess the primary sources of information utilized by Ukrainian immigrant women in Italy. The survey included a multiple-choice question allowing respondents to select all the sources they regularly rely on for news and updates. The response options encompassed a broad range of media platforms, including digital, broadcast, and traditional sources, such as social media (Facebook, Telegram, Instagram), television, online news, printed media, local communities and groups (Viber, WhatsApp, online forums), and radio. Additionally, an open-ended category was included to capture alternative sources not listed.

The survey's *first question* asked respondents to identify the information sources they most frequently utilize. Participants could select multiple news sources. Social media dominates, with 75% relying on it, peaking at 90% among 18–24-year-olds but declining with age (30% for 55+). Facebook and Telegram are key for job searches and migration updates. TV is preferred by older groups (80% for 55+), while only 20% of younger women use it. Online news portals (58%) are most popular among 25–44-year-olds. Local digital communities (50%) support practical needs. Print media (22%) and radio (15%) are used mostly by older migrants, highlighting a generational shift toward digital news consumption.

The survey's *second question* examined how frequently Ukrainian immigrants in Italy engage with Ukrainian and Italian media. The results indicate that 35% of respondents prioritize Ukrainian media daily to stay connected with their homeland, while 18% primarily consume Italian media, possibly due to integration challenges or language barriers. An equal balance of both sources is maintained by 22% of respondents. Meanwhile, 15% turn to Ukrainian media only for major events, 5% do not follow Ukrainian media at all, and another 5% avoid Italian media.

The survey's *third question* examined the platforms Ukrainian immigrant women in Italy use for community news and updates. Social media dominates, with 72% relying on Facebook groups and 58% using Telegram channels. Viber groups (46%) are more popular among older women, while

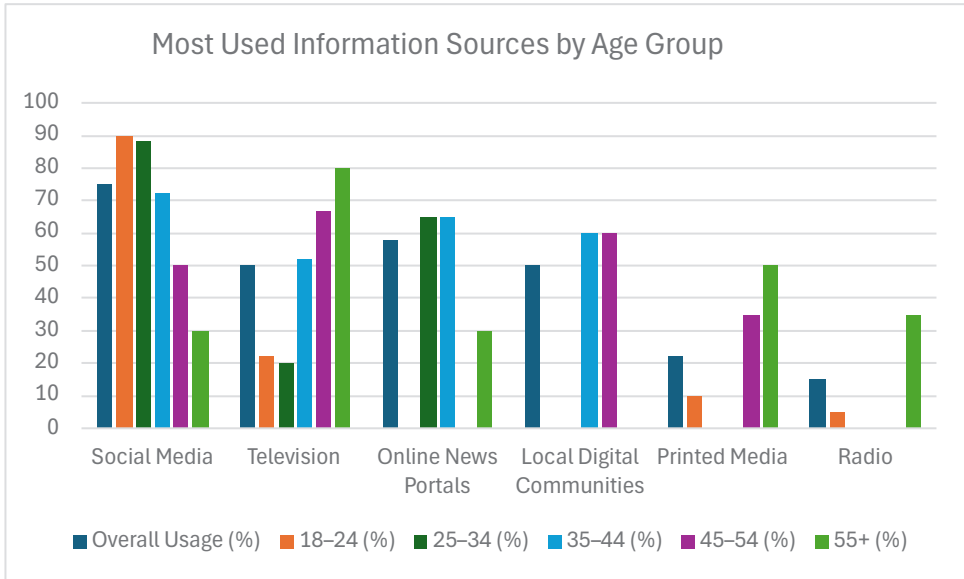

Fig. 1. Most Used Information Sources by Age Group

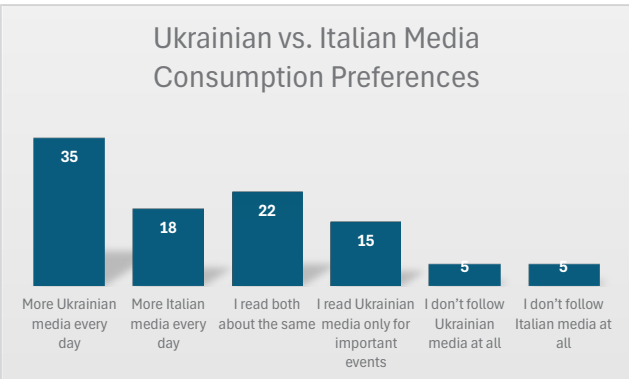

Fig. 2. Ukrainian vs. Italian Media Consumption Preferences

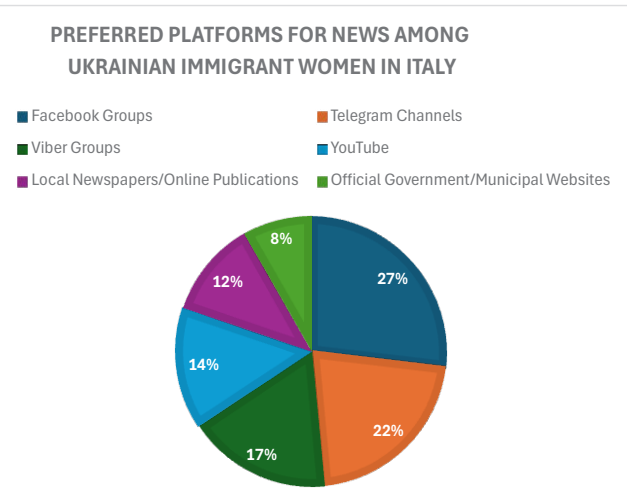

Fig. 3. Preferred Platforms for News Among Ukrainian Immigrant Women in Italy

YouTube (39%) serves as a key source for legal and integration support. Italian media, including local newspapers (31%), remains secondary to diaspora-oriented platforms. Low engagement with official government websites (22%) suggests

barriers such as language difficulties, trust concerns, or usability issues, reinforcing the preference for native-language sources.

The survey's *fourth question* assessed the reliance of Ukrainian immigrant women in Italy on official government and NGO websites for migration-related information. Only 18% frequently use these sources. Another 34% consult them occasionally, often for residency or social service inquiries. A significant 28% rarely use official websites, while 20% never use them, relying instead on social media, personal networks, or informal channels for migration-related updates.

The survey's *fifth question* explored difficulties faced by Ukrainian immigrant women in Italy when seeking reliable information about various aspects of life. The most commonly reported challenge was understanding legal issues, including immigration laws and visa processes (61%). Employment-related information was also a major concern (52%), followed by housing difficulties (47%), particularly regarding rental agreements and landlord exploitation. Healthcare access posed challenges for 38%, while 29% struggled to find educational opportunities. Only 18% found information easily, indicating established support networks, while 6% cited other difficulties, such as accessing childcare, financial aid, or tax information.

The *sixth question* of the survey addressed the obstacles that Ukrainian immigrant women face when communicating with the Italian media. The language barrier (63%) emerged as the most serious problem limiting access to local news. The lack of reliable sources (42%) further complicates interaction with the media. In addition, 35% believe that the Italian media lack relevant topics, while 27% have problems with complex news presentation, including journalistic style and cultural references. Only 20% reported no difficulties, indicating effective language proficiency or adaptation. These findings highlight the need for more accessible and inclusive media coverage of migrants.

The survey's *seventh question* assessed whether Ukrainian immigrant women in Italy find sufficient information in Ukrainian regarding legal rights, employment, and social services. Only 21% consider the available resources sufficient, while 48% report needing additional sources, highlighting fragmented or incomplete information. 26% find the resources inadequate, indicating a significant gap in accessible materials. 5% do not seek information in Ukrainian, relying instead

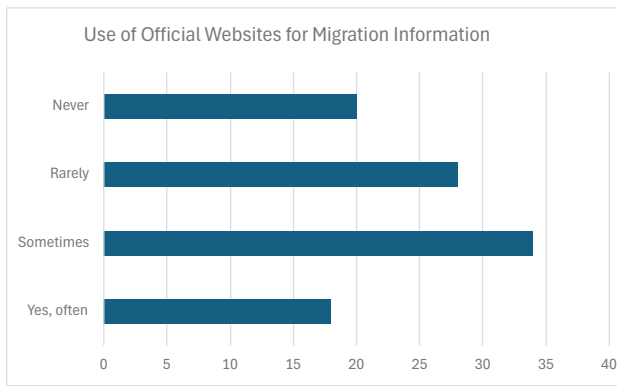

Fig. 4. Use of official websites for migration information

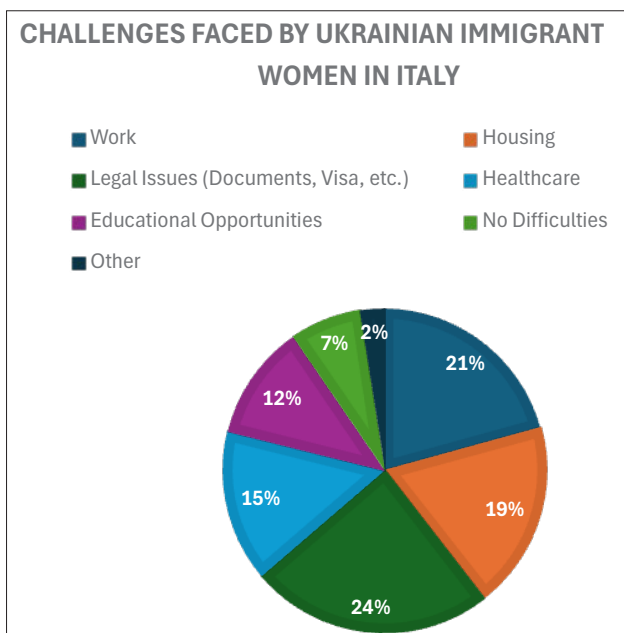

Fig. 5. Challenges faced by Ukrainian immigrant women in Italy

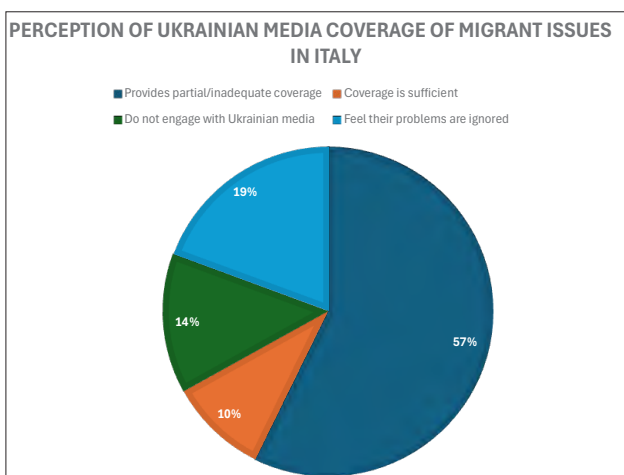

Fig. 6. Perception of Ukrainian Media Coverage of Migrant Issues in Italy

on Italian sources or personal networks. With 74% feeling information is lacking or incomplete, there is a clear need for centralized, comprehensive, and regularly updated Ukrainian-language resources to support migrant integration.

The survey's *eighth question* examined whether Ukrainian immigrant women in Italy had encountered misinformation or biased reporting about Ukrainian migrants in Italian or Ukrainian media. 72% reported biased or misleading coverage, with Italian media cited as the most problematic, likely due to stereotypes, political framing, or sensationalism. 30% identified misinformation in both media ecosystems, indicating a lack of fully balanced reporting. 12% attributed bias primarily to Ukrainian media, while 16% reported no experience with misinformation. These findings underscore the need for more accurate, contextual reporting to counter stereotypes and provide migrants with reliable information.

The survey's *ninth question* examined participation in civic events, social groups, and cultural initiatives promoted via media platforms. 57% have attended events at least occasionally, indicating moderate engagement. 27% follow initiatives online but do not participate, possibly due to time constraints or logistical barriers. 16% show no interest, prioritizing personal or professional matters. Meanwhile, 19% actively participate, strengthening diaspora networks. These findings suggest that while many engage in some capacity, increasing accessibility, offering flexible participation options, and expanding outreach efforts could encourage greater involvement within the Ukrainian community in Italy.

The survey's *tenth question* examined the extent to which Ukrainian immigrant women in Italy participate in political or civic activism via media platforms. 57% engage in activism at least occasionally, with 22% actively involved, highlighting a core group advocating for Ukraine and migrant rights. 28% follow activism but do not participate, possibly due to time constraints or uncertainty about involvement. 15% show no interest, indicating that activism is not a priority for all. Expanding accessible engagement opportunities, such as online petitions and community discussions, could encourage greater participation among passive supporters.

The survey's *eleventh question* assessed whether Ukrainian immigrant women in Italy feel adequately represented by Ukrainian media. 71% believe coverage is partial or inadequate, highlighting a gap in representation. Only 12% find it sufficient, while 17% do not engage with Ukrainian media at all, possibly due to language preferences or reliance on alternative sources. Additionally, 24% feel their challenges are ignored, emphasizing the need for better reporting on migration-related issues. These findings suggest a demand for more comprehensive, inclusive coverage, with stronger engagement between Ukrainian media, migrant communities, and advocacy groups.

The *twelfth question* in the survey collected demographic data to provide a contextual understanding of the survey responses. The variables examined included age, education, duration of stay in Italy, employment status, and Italian language proficiency. These factors help explain trends in media consumption, integration challenges, and civic engagement among Ukrainian immigrant women in Italy.

The survey of Ukrainian migrant women in Italy revealed several key trends in media consumption patterns, access to information, participation in public life and integration-related issues. The integration of Ukrainian migrant women in Italy can be significantly improved through targeted initiatives addressing key challenges such as language barriers, employment access, civic participation, reliable information, digital support, and media literacy.

Social media platforms, particularly Facebook groups (72%) and Telegram channels (58%), are important tools for information sharing and community support among Ukrainian migrants. These platforms help migrants find jobs, housing,

legal advice and social services, filling the gap in official government resources. Furthermore, Viber groups (46%) are particularly useful for middleaged and older women, highlighting the role of peer-to-peer communication.

Language remains a major barrier to integration: 63% of respondents struggle to consume Italian-language media. Furthermore, 42% reported difficulties in finding reliable Italian sources, while 35% believe that Italian media do not cover topics that concern them. These results indicate a reliance on Ukrainian-language media and informal community networks, which may lead to gaps in knowledge about Italian society, labour rights, and social policies. That is why a crucial aspect of integration is language acquisition, as proficiency in Italian is essential for social and professional inclusion. Expanding free Italian language courses, including flexible online learning options, would facilitate access for working women and caregivers who may struggle to attend in-person classes.

While only 18% frequently use official government and NGO websites for migration-related information, 62% use them occasionally or rarely, indicating that these sources are perceived as unavailable or difficult to access. Instead, many migrants rely on social media and diaspora networks, which can provide faster but sometimes less reliable information.

Among the most critical areas where respondents found it difficult to obtain accurate information were: legal status and documents (61%), employment opportunities (52%), housing (47%), and access to healthcare (38%).

These findings highlight the urgent need for structured, multilingual, and migrant-friendly information platforms that address these key issues.

While 22% of respondents engage in active political or civic engagement through the media (e.g., signing petitions, attending rallies), 35% participate occasionally, and 28% follow these events without participating. This suggests that social media plays a crucial role in mobilizing the diaspora for advocacy efforts, particularly on issues related to Ukraine and migrant rights in Italy.

Similarly, 57% of respondents participate in social or cultural events promoted through the media, while a significant portion of 27% follow them only online. This suggests that while digital platforms are effective in engaging the community, more offline initiatives could be developed to encourage direct participation and deeper integration.

While 47% of respondents believe that Ukrainian media in Italy cover some issues related to migration, they acknowledge gaps and 24% believe that the problems of Ukrainian migrants are largely ignored. This suggests that existing Ukrainian media do not fully cover the realities of migration, integration challenges and bureaucratic difficulties in Italy. A more nuanced and researchbased approach to reporting on Ukrainian migration could better inform the diaspora and combat disinformation. Longer residence in Italy correlates with greater integration into Italian media, but migrants in Italy for less than 3 years (45%) still have problems accessing key resources. Those with lower proficiency in Italian (37% A1–A2, 10% none) rely almost exclusively on Ukrainianlanguage sources, reinforcing information silos.

Employment status influences information needs—those in temporary or irregular jobs (22%) rely more on informal job postings via Viber, Telegram, and Facebook. Employment remains a critical factor for stability and independence. Establishing social media-based job portals that connect Ukrainian migrants with verified employment opportunities while providing guidance on work permits and labour rights would enhance job accessibility and protect migrant workers from exploitation. Beyond employment, fostering civic participation is essential for social cohesion. Encouraging Ukrainian women to engage in local initiatives and community events would promote greater social inclusion beyond digital interactions, strengthening their sense of belonging in Italian society.

These results suggest that language learning programs, employment assistance, and more robust legal advice can significantly improve access to reliable information and reduce reliance on informal networks, which can sometimes provide misleading or incomplete information. Language barriers significantly impact media consumption: women with lower Italian proficiency rely more on Ukrainian-language social media, Viber/Telegram groups, and community networks.

Long-term residents are more likely to integrate into Italian media, but those who have lived in the country for less than three years still experience difficulties accessing reliable information. Irregular employment and lack of formal employment status correlate with difficulties accessing reliable information, particularly about legal rights and social services. Highly educated respondents may feel underserved by Ukrainian media in Italy, as they may seek in-depth analytical content rather than general community news.

These findings emphasize the need for more structured, accessible, and multilingual resources for Ukrainian women in Italy, particularly in legal, employment, and social service areas. Strengthening media outreach in both Ukrainian and Italian, expanding integration programs, and offering clearer pathways to professional recognition would significantly improve the information landscape for this community.

Conclusion. The findings of this study reveal that the social integration of forced Ukrainian migrant women in Italy is shaped by a complex interaction between digital communication practices, socio-economic realities, and the broader legal framework governing migration and asylum. While social media platforms such as Facebook and Telegram serve as essential tools for accessing information, building community networks, and facilitating civic participation, they also expose migrants to misinformation and fragmented knowledge, underscoring the need for institutional support and legal clarity. Language barriers, limited access to official resources, and insufficient legal guidance continue to impede integration, particularly in areas related to employment, housing, and social services.

From a legal perspective, these challenges highlight a gap between Italy's formal obligations under international and European law – including the 1951 Geneva Convention, the European Convention on Human Rights, and EU asylum directives – and the lived realities of migrants navigating the asylum system. The underutilization of official platforms and reliance on informal networks indicate systemic barriers that prevent many from exercising their rights effectively. Addressing these barriers requires not only policy innovation but also a more proactive implementation of existing legal standards, particularly regarding access to information, non-discrimination, and the right to effective remedies.

Bridging the divide between legal commitments and social outcomes will require an integrated approach. Expanding multilingual legal resources, strengthening Italian language instruction, and creating centralized, migrant-friendly information platforms would reduce dependence on informal channels and enhance legal literacy. Likewise, fostering cooperation between diaspora groups, NGOs, and state institutions could improve access to verified information and protect migrants from exploitation and misinformation. Finally, promoting media literacy and ensuring more accurate, inclusive reporting in both Italian and Ukrainian media would help dismantle stereotypes and support more equitable integration processes.

By aligning legal frameworks with targeted social policies, Italy and the European Union can transform digital platforms from compensatory tools into strategic instruments of protection and inclusion. Such an approach would ensure that forced Ukrainian migrants – and refugees more broadly – are not only granted legal status but are also empowered to exercise their rights fully, participate meaningfully in their new communities, and build stable, independent lives in accordance with international legal principles.

Access to reliable and up-to-date information remains a challenge for many Ukrainian migrant women. Expanding Ukrainian-language resources through official, centralized, and regularly updated platforms that provide comprehensive information on legal rights, employment opportunities, and social services would improve access to critical services.

Additionally, digital support networks play a crucial role in migrant integration. Strengthening collaboration between NGOs, local authorities, and Ukrainian diaspora groups would help establish trusted and accessible online platforms that offer practical guidance and foster a supportive community.

Finally, addressing misinformation and disinformation is essential for informed decision-making. Offering media literacy workshops and digital guides would equip migrants with the necessary skills to critically assess Italian and Ukrainian media sources, helping them navigate information more effectively.

By implementing these measures, Italy can create a more inclusive and supportive environment for Ukrainian migrant women, ensuring they have the resources, information, and opportunities needed to build stable and independent lives in their new communities.

REFERENCES

1. Машкова Я., Романюк О. Забута діаспора. Як Україні побудувати ефективні комунікації зі своїми громадянами за кордоном, 2025. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/zabuta-diasporayak-ukrayini-pobuduvaty-efektyvni-komunikatsiyi-zi-svoyimygromadyanamy-za-kordonom-i65955> (дата звернення: 05.10.2025).
2. Natale, Marcello, Salvatore Strozza. Gli immigrati stranieri in Italia: quanti sono, chi sono, come vivono. Bari : Cacucci, 1997, 507 p.
3. Lang, Giulia, Integration of migrants in the Italian's small villages: Opportunities and critical issues. *Working Papers Series. Dipartimento di scienze sociali ed economiche*. 2024. № 17. URL : https://disse.web.uniroma1.it/sites/default/files/allegati/2024-10/DiSSE_Lang_wp17_2024.pdf (дата звернення: 04.10.2025).
4. Penninx Rinus, Garcés-Mascreñas Blanca. The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept. *Integration Processes and Policies in Europe*. 2016. pp.11-20. URL: https://www.researchgate.net/publication/300331479_The_Concept_of_Integration_as_an_Analytical_Tool_and_as_a_Policy_Concept (дата звернення: 04.10.2025).
5. Favell A. Integration: A Critical View. *Contested Concepts in Migration Studies*. / edited by R. Zapata-Barrero, D. Jacobs, and R. Kastoryano. Routledge Series on Global Order Studies. Routledge, 2021. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003119333> (дата звернення: 04.10.2025).
6. The Common Basic Principles on immigrant integration policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/TodayOJ/> (дата звернення: 04.10.2025).
7. What is integration? *Integration Practices. Integration of Newly Arrived Migrants in Europe: Handbook for Practitioners*. 2022. URL: https://integrationpractices.eu/wp-content/uploads/2022/12/Spring_handbook_v11.pdf (дата звернення: 04.10.2025).
8. Ager, A., and A. Strang. 2008. "Understanding Integration: A Conceptual Framework." *Journal of Refugee Studies* 21 (2): 166–191. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/fen016> (дата звернення: 04.10.2025).
9. European Website on Integration. 2022. Italy: New Online Platform Facilitates Provision of Support to Those Fleeing Ukraine. URL: https://migrant-integration.ec.europa.eu/news/italy-new-online-platformfacilitates-provision-support-those-fleeing-ukraine_en (дата звернення: 04.10.2025).
10. Українська газета. URL: <https://www.gazetaukrainska.com/> (дата звернення: 04.10.2025).
11. Rai News 24. Rai News 24. URL: <https://www.rainews.it/notiziari/rainews24> (дата звернення: 04.10.2025).
12. Juma Map. Services for Refugees. URL: <https://www.jumamap.it/uk/надв-україни/> (дата звернення: 04.10.2025).
13. Mentorska programa dlya ukraintsv za kordonom. CSR Ukraine. 2025. URL: <https://csr-ukraine.org/projects/mentorska-programa-dlyaukrainciv-za/> (дата звернення: 04.10.2025).
14. International Centre for Migration Policy Development. Vysvitleniya pytan migratsiyi: Posibnyk dlya zhurnalistiv. Vienna, Austria: International Centre for Migration Policy Development. Commissioned and funded by the German Federal Foreign Office. URL: https://www.icmpd.org/file/download/54467/file/UA_Momenta%2520Handbook.pdf (дата звернення: 04.10.2025).
15. Коваленко К. Ірина Луць: я хочу змінити сприйняття українців в Італії. *Linkiesta*. 2024. 12 January. URL: <https://www.linkiesta.it/2024/01/ірина-луць-я-хочу-змінити-сприйняття-у/> (дата звернення: 04.10.2025).
16. Christoph, Vanessa. The Role of the Mass Media in the Integration of Migrants. 2012. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111%2Fj.1751228X.2012.01142.x> (дата звернення: 04.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЗА ДІЇ, ЯКІ ВЧИНЕНІ ПРИВАТНИМИ ВІЙСЬКОВИМИ КОМПАНІЯМИ, В РОЗРІЗІ ПРИНЦИПУ НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ (DUE DILIGENCE)

STATE LIABILITY FOR ACTIONS COMMITTED BY THE PRIVATE MILITARY COMPANIES IN TERMS OF THE PRINCIPLE OF DUE DILIGENCE

Тимофєєв А.О., старший викладач спеціальної кафедри № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-5297-5315

Наукова стаття присвячена дослідженню проблеми відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, вчинені приватними військовими компаніями. Аналізується концепція «правдоподібного заперечення», яка дозволяє державам-замовникам уникати відповідальності за дії приватних військових компаній (далі – ПВК), з якими вони співпрацюють або яких фінансують. Розглядаються ключові механізми атрибуції поведінки приватних акторів державі, зокрема тест «ефективного контролю», розроблений Міжнародним судом ООН, та тест «загального контролю» Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії. Визначаються недоліки та практична неможливість застосування тесту «ефективного контролю» в сучасних реаліях, що створює прогалину у притягненні держав до відповідальності за злочини, вчинені афілійованими з ними ПВК. В якості альтернативного правового підходу для подолання цієї прогалини пропонується та детально аналізується принцип «належної обачності», його історичний розвиток та сучасне трактування в міжнародному праві. Обґрунтовується можливість покладення на державу відповідальності за недотримання цього принципу, що проявляється у бездіяльності, нездатності запобігти протиправним діянням або покарати винних, навіть за відсутності прямих доказів контролю над кожною конкретною операцією ПВК. Застосовність та ефективність принципу «належної обачності» ілюструється на детальному аналізі кейсів. У статті робиться висновок, що розширене застосування принципу «належної обачності» є критично важливим інструментом для забезпечення відповідальності держав, мінімізації безкарності та посилення міжнародного правопорядку.

Ключові слова: принцип «належної обачності», відповідальність держав, «ефективний контроль», приватні військові компанії, міжнародно-протиправне діяння, ПВК «Вагнера».

This scientific article is dedicated to the study of the problem of state responsibility for internationally wrongful acts committed by private military companies. It analyzes the concept of «plausible deniability», which allows client states to evade responsibility for the actions of PMCs with which they cooperate or which they finance. Key mechanisms for attributing the conduct of private actors to a state are examined, particularly the «effective control» test developed by the International Court of Justice and the «overall control» test of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. The shortcomings and practical impossibility of applying the «effective control» test in modern realities are identified, creating a significant gap in holding states accountable for crimes committed by PMCs affiliated with them. As an alternative legal approach to overcome this gap, the principle of «due diligence» is proposed and analyzed in detail, including its historical development and modern interpretation in international law. The possibility of holding a state responsible for non-compliance with this principle is substantiated, which manifests in inaction, failure to prevent wrongful acts, or failure to punish the perpetrators, even in the absence of direct evidence of operational control over each specific PMC operation. The applicability and effectiveness of the «due diligence» principle are illustrated through a detailed analysis of the cases. The article concludes that the expanded application of the «due diligence» principle is a critically important tool for ensuring state responsibility, minimizing impunity, and strengthening the international legal order.

Key words: due diligence, state responsibility, effective control, private military companies, internationally wrongful act, PMC «Wagner».

Вступ. Сучасний міжнародний правопорядок стикається з новими викликами, зумовленими активним застосуванням приватних військових компаній (далі – ПВК) різними державами для вирішення військових та геополітичних цілей по всьому світу. Ключовим аспектом такого партнерства є можливість застосування «правдоподібного заперечення», що значно ускладнює офіційне покладення відповідальності за дії, вчинені ПВК, на відповідну державу-замовника.

Для доведення факту контролю держави над діями приватних агентів, Міжнародний суд ООН (далі – МС ООН) розробив та застосовує тест «ефективного контролю», проте умови його застосування є вкрай складними. На сьогодні, коли прямі докази такого детального контролю майже відсутні, виникає проблема у практичній реалізації притягнення до відповідної держави за результати та наслідки діяльності ПВК. Ця стаття має на меті проаналізувати механізми атрибуції та запропонувати принцип «належної обачності» як перспективний інструмент для покладення відповідальності на держави за міжнародно-протиправні діяння, вчинені ПВК, з якими вони співпрацюють або фінансують, розглядаючи це на прикладах ПВК «Вагнера» та «Blackwater».

Аналіз останніх наукових досліджень показує, що проблема атрибуції дій приватних акторів державі, зокрема

в аспекті виконання принципу «належної обачності» досліджувалась такими вітчизняними та іноземними авторами, як: С. Андрейченко, Т. Грабович, О. Бринзанська, Д. Анцилотті, А. Зайберт-Фор та іншими.

Андрейченко С.С. в межах дисертаційного дослідження детально розглядала теоретичні основи атрибуції державі поведінки державних та недержавних акторів. Грабович Т. А. розглядала генезу питання відповідальності держав та можливість атрибуції поведінки через призму застосування інших принципів міжнародного права.

При цьому тема атрибуції державі поведінки представників ПВК та інших мілітаризованих груп за дії, вчинені ними в рамках збройних конфліктів майже не досліджувалась.

Метою статті є юридичний аналіз положень міжнародного законодавства, рішень МС ООН, Міжнародного кримінального трибуналу стосовно колишньої Югославії (далі – МКТЮ) та інших джерел з метою встановлення можливості притягнення держави до відповідальності за дії приватних груп за невиконання принципу «належної обачності». Крім того проаналізовано принципи «ефективного контролю» та «загального контролю» в аспекті атрибуції дій ПВК державі.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні ПВК стали все частіше застосовуватись різними державами для вирішення своїх військових та геополітичних цілей

по всьому світу. Одним з найважливіших аспектів цього партнерства є можливість застосування «правдоподібного заперечення», що не дає можливості офіційно покласти відповідальність за дії, вчинені ПВК, на відповідну державу-замовника.

Документом, який передбачає можливість притягнення держав до відповідальності, є Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії, розроблені Комісією міжнародного права ООН та схвалені Генеральною асамблеєю ООН в 2001 році (далі – Статті) [1].

Фундаментальний принцип Статей полягає в тому, що держави несуть відповідальність тільки за свої власні протиправні дії. Дії приватних осіб, як правило, не є діями держави. Проте, з даного правила є виключення, яке передбачене в ст. 8, яка зазначає: «Поведінка особи або групи осіб вважається діями держави відповідно до міжнародного права, якщо особа або група осіб фактично діє за вказівкою, під керівництвом або контролем цієї держави при здійсненні такої поведінки». Ключовим в такому випадку є доведення факту контролю держави над діями, які вчинялись приватними агентами, для чого МС ООН вироблено сталу практику, яка полягає в застосуванні тесту «ефективного контролю».

Вищезгаданий тест був розроблений Міжнародним судом ООН в справі «Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки» 1986 року. У п. 115 даного рішення зазначено: «Участь Сполучених Штатів, навіть якщо вона була переважною або вирішальною у фінансуванні, організації, підготовці, постачанні та оснащенні контраст, виборі їхніх військових або парамілітарних цілей та плануванні всієї їхньої операції, все ще є недостатньою сама по собі, на підставі доказів, що знаходяться у розпорядженні Суду, для того, щоб приписати Сполученим Штатам вчинення контраст військових або парамілітарних операцій у Нікарагуа. Усі вищезазначені форми участі Сполучених Штатів, і навіть загальний контроль держави-відповідача над силами, які значною мірою залежать від неї, самі по собі, без додаткових доказів, не означають, що Сполучені Штати керували або примушували до вчинення дій, що суперечать правам людини та гуманітарному праву, як це стверджує держава-заявник. Такі дії цілком могли бути вчинені членами контраст без контролю з боку Сполучених Штатів. Щоб така поведінка породила юридичну відповідальність Сполучених Штатів, в принципі, необхідно було б довести, що ця держава мала ефективний контроль над військовими або парамілітарними операціями, в ході яких були вчинені заявлені порушення» [2].

На практиці це означало, що США повинні були б надавати «накази або інструкції» щодо конкретних операцій або «примушувати до вчинення» кожного окремого протиправного акту. Таким чином, цей тест вимагає доведення детального контролю на операційному рівні, а не просто загального нагляду.

Згодом після цього, МКТЮ у справі «Прокурор проти Душко Тадіча» від 02 жовтня 1995 року розроблено тест «загального контролю», який був значно м'якший за попередній. МКТЮ постановив, що достатньо довести, що держава здійснює «загальний контроль», що включає не лише фінансування та оснащення, а й участь у плануванні та нагляді за військовими операціями. Критично важливо, що цей тест не вимагає доведення наявності конкретних наказів чи інструкцій щодо вчинення окремих протиправних дій [3].

При цьому слід зауважити, що дані тести не є такими, що протирічать один одному. Тест «загального контролю» розроблений з метою того, щоб встановити, що конфлікт мав міжнародний характер, на відміну від тесту «ефективного контролю», який стосується іншої галузі, а саме, відповідальності держав.

Цю позицію підтверджено рішенням Міжнародного суду ООН «Боснія та Герцоговина проти Сербії та Чорно-

горії» від 26 лютого 2007 року, де зазначено наступне: «... слід зауважити, що логіка не вимагає застосування одного й того самого критерію для вирішення двох питань, які за своєю природою є дуже різними: ступінь та характер участі держави у збройному конфлікті на території іншої держави, необхідні для того, щоб конфлікт можна було охарактеризувати як міжнародний, можуть цілком, і без логічної суперечності, відрізнятися від ступеня та характеру участі, необхідних для виникнення відповідальності цієї держави за конкретний акт, вчинений у процесі конфлікту» [4].

З вищенаведеного слідує, що для атрибуції дій ПВК державі, в розумінні ст. 8 Статей, можливим є застосування виключно тесту «ефективного контролю», який є суворим та передбачає наявність прямих вказівок держави на вчинення протиправних дій ПВК, що в сучасних реаліях є майже неможливим.

Норми, які передбачають атрибуцію певних дій державі відносяться до вторинних. Невиконання ж зобов'язання з запобігання воєнних та інших злочинів або нанесення шкоди іншим державам, відноситься до порушення первинних норм, за що так само має наступати відповідальність. Ці норми не відносять дії певних приватних агентів державі, проте зазначають, що держава має нести відповідальність за недотримання первинних норм, зокрема, принципу «належної обачності».

У зв'язку з цим прогалина у відповідальності, яка виникає через неможливість атрибуції протиправних дій ПВК державі, на нашу думку, може бути заповнена за рахунок доведення невиконання державою принципу «належної обачності».

Вперше принцип «належної обачності» з'явився в 19-му столітті в справі «Алабама», де арбітражний трибунал визнав Велику Британію відповідальною за те, що вона не проявила належної обачності для запобігання будівництву та оснащенню на своїй території кораблів для Конфедеративних Штатів Америки під час Громадянської війни в США [5].

В цілому принцип «належної обачності» можна визначити як юрисдикцію вживати заходів запобігання, а також можливість для держави діяти, виходячи з інформації про ймовірну шкоду або обставини, які виправдовують очікування ймовірної шкоди [6].

Важливим рішенням, яке визначає застосовність принципу «належної обачності», вважається рішення Міжнародного суду ООН у справі «Про протоку Корфу» від 9 квітня 1949 року. Ключовим є визначення про те, що кожна держава зобов'язана свідомо не дозволити використання своєї території для вчинення дій, що суперечать правам інших держав, що лягло в основу сучасного розуміння даного принципу [7].

На сьогодні цей принцип застосовується також в міжнародному кіберправі, екологічному та інших галузях права. Сучасне міжнародне право визнає різні форми екстериторіального контролю та юрисдикції зі сторони держав.

Важливим в цьому аспекті є Документ Монтре від 2008 року, який хоч і не є юридично обов'язковим, проте він деталізує та максимально комплексно розглядає концепцію належної обачності саме в контексті ПВК. Так, розділ перший, який присвячений зобов'язанням держав щодо приватних військових та охоронних компаній, в пунктах 3, 9, 14 зазначає, що будь-яка країна, держава-замовник, територіальна держава чи держава походження, зобов'язані вжити заходів для припинення порушень міжнародного гуманітарного права, скоєних персоналом ПВК, за допомогою відповідних засобів, таких як військові доктрини, адміністративні накази та інші регулятивні заходи, а також адміністративні, дисциплінарні або судові санкції, залежно від обставин [8].

У зв'язку з цим, цей принцип може бути поширений на відносини держав щодо ПВК, з якими вони укладають

контракти, здійснюють пряме фінансування та загальний контроль їхньої діяльності. Це стосується також держав походження і територіальних держав.

Розглянемо можливість застосування тесту «ефективного контролю», а в разі невідповідності його вимогам, принципу «належної обачності», на прикладі взаємовідносин держав з ПВК «Вагнера» та ПВК «Blackwater».

Особливо активну участь ПВК «Вагнера» брали під час збройного конфлікту на території України, на боці росії. Під час участі в бойових діях, учасники ПВК «Вагнера» здійснили численні воєнні злочини, зокрема: позасудові страти, жорстоке поводження з військовополоненими та напади на цивільні об'єкти. Це підтверджується численними кримінальними провадженнями, які розслідуються правоохоронними органами України та звітами громадських та правозахисних організацій [9].

Для можливості застосування до росії та ПВК «Вагнера» тесту «ефективного контролю» доцільним є проаналізувати фактичні дані стосовно їх дій на території України.

20 лютого 2014 року росія здійснила акт агресії проти України, який 24 лютого 2022 року переріс у повномасштабне вторгнення. У зв'язку з цим, воєнні злочини вчинялись учасниками ПВК «Вагнера» в умовах міжнародного збройного конфлікту.

Відповідно до ст. 1 Женевських конвенцій 1949 року, яка є загальною, держави зобов'язуються дотримуватися та забезпечувати дотримання цих конвенцій за всіх обставин.

У зв'язку з численними втратами особового складу регулярних військ рф, остання залучила бо бойових дій ПВК «Вагнера», виділивши їй значні ресурси, зброю, військову техніку та надала можливість вербувати ув'язнених з російських в'язниць. При цьому ПВК «Вагнера» позиціонувалась як приватна сила, що діє поза російським законодавством і військовою ієрархією країни.

Станом на 2022 рік, офіційна позиція держави-агресора передбачала, що ПВК «Вагнера» та інші ПВК, які діяли на території України є добровольцями. Проте, відповідно до п. 20 Наказу Міністра оборони рф від 15 лютого 2023 р. № 67 «Про визначення порядку вступу громадян російської федерації до добровольчих формувань, перебування в них і виключення з них, вимог, що пред'являються до громадян російської федерації, які вступають до добровольчих формувань і перебувають у них, а також порядку укладення контракту громадянами російської федерації про перебування в добровольчому формуванні та типової форми контракту», громадянин, який перебуває в добровольчому формуванні, вважається таким, що виконує обов'язки за контрактом у випадку, зокрема, участі в бойових діях, виконанні завдань у період мобілізації, в умовах воєнного стану, збройних конфліктів, під час проведення контртерористичних операцій, а також під час використання добровольчих формувань за межами території російської федерації. Даний наказ, фактично, включає всіх учасників ПВК «Вагнера», які брали участь в збройному конфлікті на території України, до складу збройних сил сторони конфлікту, відповідно до ст. 43 I Додаткового протоколу до Женевських конвенцій [10, 11].

Більша частина воєнних злочинів вчинялась на території Донецької області, яка на той момент була окупована державою-агресором. Відповідно до ст. 43 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року, з фактичним переходом до рук окупанта повноважень легітимної влади він вживає всіх залежних від нього заходів для того, щоб, по можливості, відновити і забезпечити громадський порядок і безпеку, дотримуючись існуючих у країні законів [12].

Також, у червні 2023 року діючий президент рф заявив, що група «Вагнера» повністю фінансувалась з бюджету росії, а на її утримання було витрачено близько 1 мільярда доларів [13].

Відповідно до ст. 5 Статей, поведінка особи або організації, яка не є органом держави відповідно до ст. 4, але яка уповноважена законодавством цієї держави реалізовувати елементи державної влади, вважається діянням держави відповідно до міжнародного права, за умови, що ця особа або організація діє в цьому статусі в конкретному випадку. Так як ПВК «Вагнера» перебувала в повній фінансовій залежності, була фактично інтегрована в збройні сили держави-агресора на підставі відомчих нормативно-правових актів, воєнні злочини вчинялись ними на території, над якою росія здійснювала свою юрисдикцію, і остання, фактично, уповноважила ПВК «Вагнер» здійснювати суто державні функції – ведення бойових дій, доцільним, на нашу думку, є визнати те, що дії, вчинені ПВК «Вагнера» можна атрибуувати росії.

Дії ПВК «Вагнера» в даному випадку виходять за межі тесту «ефективного контролю», який стосується контролю держави над зовнішнім актором, адже наведені аргументи свідчать про те, що вони діяли, *de facto*, як утворення, що здійснює державну владу, відповідно до ст. 5 Статей.

Менш однозначною є відповідальність США за злочини, вчинені співробітниками ПВК «Blackwater» під час збройного конфлікту в Іраку.

Так, починаючи з 2004 року ПВК «Blackwater», на підставі офіційних контрактів з урядом США виконувала безпекові завдання на території Іраку. При цьому, під час виконання завдань починаючи з 2005 року, співробітники компанії приймали участь в більше ніж 195 інцидентах, при цьому відкриваючи першими вогонь в 80% випадків [14].

Показовою, в контексті виконання США принципу «належної обачності» є подія від 16 вересня 2007 року, під час якої, внаслідок застосування зброї співробітниками ПВК «Blackwater», загинуло 14 цивільних осіб.

Так як, відповідно до Наказу № 17, виданого Тимчасовою коаліційною адміністрацією Іраку, який діяв на той момент, ПВК не несли відповідальність за дії, вчинені ними в рамках контракту на території країни вчинення, притягнення винних до відповідальності покладалось на США.

При цьому, США змогло притягнути винних до відповідальності лише в 2014 році, проте всі засудженні особи в 2020 році отримали президентські помилування та вийшли з-під варті на волю, разом з цим США не здійснювало виплати компенсацій родинам загиблих осіб [15].

У зв'язку з тим, що США не мала виключного фінансового впливу на компанію, події відбувались на території іншої країни і при цьому ПВК «Blackwater» виконувала тільки окремі завдання, відповідно до контрактів, говорити про виконання тесту «ефективного контролю» в даному випадку не є доцільним, а тому атрибуція дій державі неможлива. Але, відсутність реакції на численні порушення зі сторони співробітників ПВК «Blackwater», відсутність фактичного реального покарання винних у вчиненні злочину, у зв'язку з їх помилуванням, наявність значного економічного впливу на компанію через офіційні контракти, на нашу думку, може свідчити, про наявність порушення принципу «належної обачності» зі сторони США шляхом бездіяльності.

Висновки. Проведений аналіз демонструє, що існуючі механізми атрибуції дій приватних військових компаній державам, зокрема тест «ефективного контролю» МС ООН, є суворими та практично неможливими для застосування у сучасних міжнародних відносинах. Це створює значну проблему щодо притягнення до відповідальності держав за вчинені міжнародно-протиправні діяння ПВК. Даний факт підкреслює необхідність пошуку альтернативних правових підходів для притягнення до такої відповідальності. У цьому контексті принцип «належної обачності» пропонується як життєздатне рішення. Він передбачає юрисдикцію вживати заборони заходів та діяти, виходячи з інформації про ймовірну шкоду.

Застосування принципу «належної обачності» дозволяє покласти відповідальність на держави навіть за відсутності прямого операційного контролю над кожним конкретним протиправним діянням, поширюючись на відносини держав з ПВК, з якими вони укладають контракти або здійснюють

лише загальний контроль їх діяльності. Таким чином, розширене застосування принципу «належної обачності» є критично важливим для забезпечення відповідальності держав та мінімізації «правдоподібного заперечення» у складних умовах сучасної геополітики та міжнародних збройних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння: Міжнародний документ 12.12.2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (дата звернення: 16.10.2025).
2. Рішення Міжнародного суду ООН у справі «Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки» від 27 червня 1986 року. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 16.10.2025).
3. Рішення Міжнародного кримінального трибуналу стосовно колишньої Югославії у справі «Прокурор проти Душко Тадіча» від 02 жовтня 1995 року. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm#:~:text=70.%20On%20the,takes%20place%20there.> (дата звернення: 16.10.2025).
4. Рішення Міжнародного суду ООН у справі «Боснія та Герцоговина проти Сербії та Чорногорії» від 26 лютого 2007 року. URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 16.10.2025).
5. Рішення Міжнародного арбітражу у справі «Сполучені Штати Америки проти Великої Британії» від 14 вересня 1871 року. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIX/125-134.pdf (дата звернення: 16.10.2025).
6. Другий звіт про міжнародну відповідальність за шкідливі наслідки, що випливають з дій, які не заборонені міжнародним правом: міжнародний документ № A/CN.4/501 від 05.05.1999. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_501.pdf (дата звернення: 16.10.2025).
7. Рішення Міжнародного суду ООН у справі «Велика Британія проти Албанії» від 09 квітня 1949 року. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/1/001-19490409-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 16.10.2025).
8. Документ Монте: Міжнародний документ від 17.09.2008. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/event/file_list/montreux_document_en.pdf (дата звернення: 16.10.2025).
9. Група Вагнера. Поза відповідальністю. Інтернет ресурс. URL: <https://mipl.org.ua/grupa-vagnera-poza-vidpovidalnistyu/> (дата звернення: 16.10.2025).
10. Про визначення порядку вступу громадян російської федерації до добровольчих формувань, перебування в них і виключення з них, вимог, що пред'являються до громадян російської федерації, які вступають до добровольчих формувань і перебувають у них, а також порядку укладення контракту громадянами російської федерації про перебування в добровольчому формуванні та типової форми контракту: Наказ Міністра оборони рф №67, 15.02.2023. URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/406397447/> (дата звернення: 16.10.2025).
11. Додатковий I Протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (I Протокол I): Міжнародний договір від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#o326 (дата звернення: 16.10.2025).
12. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: Міжнародний договір від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#n124 (дата звернення: 16.10.2025).
13. Putin admits Kremlin gave Wagner nearly \$1 billion in the past year. Politico. Інтернет ресурс. URL: <https://www.politico.eu/article/vladimir-putin-yevgeny-prigozhin-russia-kremlin-gave-wagner-group-nearly-1-billion-in-the-past-year/>. (дата звернення: 16.10.2025).
14. Blackwater Chief Defends Security Work in Iraq. PBS News, 02.10.2007. URL: <https://www.pbs.org/newshour/show/blackwater-chief-defends-security-work-in-iraq> (дата звернення: 16.10.2025).
15. Trump pardons Blackwater contractors jailed for massacre of Iraq civilians. The Guardian, 23.12.2020. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/dec/23/trump-pardons-blackwater-contractors-jailed-for-massacre-of-iraq-civilians> (дата звернення: 16.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

FORCED MARRIAGE: A CRIMINAL LAW ANALYSIS OF INTERNATIONAL LAW

Харченко А.В., аспірантка кафедри кримінально-правових дисциплін

Навчально-науковий інститут права та інноваційної освіти

Дніпровського державного університету внутрішніх справ

orcid.org/0009-0008-3419-2203

Стаття присвячена комплексному кримінально-правовому аналізу примушування до шлюбу як окремого виду злочинного діяння у контексті міжнародного законодавства та практики його імплементації в національні правові системи. Авторка виходить із положень Стамбульської конвенції, яка визначає обов'язковість криміналізації примусового шлюбу, та досліджує відповідні положення кримінальних кодексів ряду європейських країн (Австрії, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Польщі, Франції). Особливу увагу приділено питанням визначення об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочину, форм примусу, а також кваліфікуючих обставин, зокрема вчинення діяння щодо неповнолітніх, із застосуванням насильства чи обману. Проведений порівняльний аналіз виявив, як спільні риси законодавчого підходу (поширеність санкцій у вигляді позбавлення волі, криміналізація примусу не лише до офіційного шлюбу, а й до фактичного співжиття чи релігійних церемоній), так і суттєві відмінності, обумовлені правовими традиціями та культурними чинниками окремих держав. Важливим є висновок, що в українському кримінальному праві стаття 151-2 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за примушування до шлюбу, фактично не застосовується, що потребує удосконалення правозастосовної практики. Аргументується необхідність уніфікації підходів до визначення складу кримінального правопорушення, розробки механізмів практичної реалізації норми та забезпечення належного захисту потерпілих осіб. Результати дослідження доводять, що імплементація міжнародних стандартів у цій сфері має здійснюватися з урахуванням національних особливостей, аби запобігти формальному копіюванню норм і гарантувати їх реальну ефективність у кримінально-правовому регулюванні.

Ключові слова: примушування до шлюбу, кримінальна відповідальність, Стамбульська конвенція, кримінальний кодекс, міжнародне право, насильство, обман, неповнолітні, порівняльний аналіз, правозастосування.

The article is devoted to a comprehensive criminal law analysis of forced marriage as a distinct type of criminal offense within the framework of international legislation and its implementation in national legal systems. The author proceeds from the provisions of the Istanbul Convention, which establishes the mandatory criminalization of forced marriage, and examines the relevant provisions of the criminal codes of several European countries (Austria, Belgium, Denmark, Spain, Italy, Poland, France). Special attention is paid to the identification of the objective and subjective elements of the offense, the forms of coercion, and the aggravating circumstances, including acts committed against minors, as well as the use of violence or deception. The comparative analysis revealed both common features of legislative approaches (such as the prevalence of imprisonment as a sanction, and the criminalization of coercion not only into official marriage but also into cohabitation or religious ceremonies) and significant differences determined by national legal traditions and cultural factors. An important conclusion is that in Ukrainian criminal law, Article 151-2 of the Criminal Code of Ukraine, which provides for liability for forced marriage, is practically not applied in judicial practice. The need for unification of approaches to defining the elements of a criminal offence, developing mechanisms for the practical implementation of the norm and ensuring adequate protection of victims is argued. The study argues for the unification of approaches to defining the elements of the offense while emphasizing the necessity of adapting international standards to the national context. The results confirm that the implementation of international obligations should not be limited to formal legal transposition but must ensure real efficiency and effectiveness in criminal law regulation.

Key words: forced marriage, criminal liability, Istanbul Convention, criminal code, international law, violence, deception, minors, comparative analysis, law enforcement.

Постановка проблеми. Україна наразі потерпає від збройної агресії РФ та перебуває у військовому стані вже протягом кількох років. Кожен день страждають люди, і тут йде мова не тільки про фізичні наслідки, які можуть бути безповоротними, а й про ментальне здоров'я: нестабільна психіка, тривожні стани, нервові зриви, депресії, ПТСР. Напруга лише наростає у суспільстві, що у свою чергу призводить до вивільненню негативу на найближчих - своїй сім'ї. У приватній правовій сфері державі найбільш точно потрібно розробити механізми належного втручання та захисних алгоритмів. Вчинення злочинів у період воєнного стану є кваліфікуючою ознакою більшості кримінальних діянь передбачених Кримінальним кодексом України, що є обтяжуючою обставиною та такою, що посилює покарання винного. Але якщо говорити саме про діяння передбачене статтею 151-2 Кримінального кодексу України, то дана норма не те, що посилює покарання в період воєнного стану, вона навіть практично не застосовується. Однак при цьому представники громадських організацій, дослідники говорять про розповсюдженість примусових шлюбів серед ромського населення України. Також, випадки укладення примусових шлюбів з метою ухилення від мобілізації.

І це ще незважаючи на те, що відбувається на тимчасово окупованих територіях, коли з метою примусового вступу до шлюбу, осіб можуть ввозити до Росії або ж в подальшому до інших територій. Тому є нагальна проблема щодо визначення конкретних ознак цього правопорушення для практичної реалізації норми та майбутнього притягнення винних осіб до відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. Питання кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу висвітлювали в своїх роботах Андрушко А.В., Баулін Ю.В., Вознюк А.А., Камінський П.В., Хавронюк М.І., Харитонов О.В., Шаблистий В.В. Однак необхідно приділити більше уваги саме аналізу правової регламентації в інших країнах у питанні кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу, що і стало першопричиною даного наукового дослідження.

Метою дослідження є аналіз правової регламентації кримінальної відповідальності за вчинення правопорушення «примушування особи до вступу у шлюб» у міжнародному законодавстві, а саме особливостей складу кримінального правопорушення, його ознак, а також видів та розмірів санкцій.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Ідея шлюбу полягає у добровільності та вільному волевиявленні партнерів на його укладення. Моральна сторона цих правовідносин ґрунтується на проявах найвищих ширих почуттів людини - кохання, дружби, поваги. Держава надає легального визначення «шлюбу» враховуючи етнічні традиції, культуру народу та зважаючи на інші особливості. Однак ніякі фактори не можуть виправдовувати закріплення на законодавчому рівні недопустимих чинників для укладення шлюбу, що суперечать загальному принципу дотримання захисту прав людини, їх рівності. Взяти до прикладу, шлюбний вік: дотримання такої ознаки укладення шлюбу, гарантує усвідомлення людиною своїх дій, та унеможливає «дитячі шлюби». Оскільки, правовідносини шлюбу пролягають у приватній площині, то держава може втручатись у врегулювання даних відносин у разі порушень ознак шлюбу, тому криміналізація такого діяння як «примушування до шлюбу» має важливе значення для здійснення охорони сфери сімейних відносин.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) у статті 32 вказує на вживання всіх необхідних заходів для розірвання, анулювання, оскарження усіх шлюбів, що укладаються під примусом, при цьому не покладаючи тягар на потерпілу особу. А стаття 37 визначає обов'язковість криміналізації такої умисної поведінки як примушування особи до вступу у шлюб (як дорослу так і дитину), а також заманювання осіб на території інших держав з цією ж метою. Стамбульська конвенція була відкрита до підписання 11 травня 2011 року та набула чинності 1 серпня 2014 року. Серед країн, що вже ратифікували Стамбульську конвенцію – Австрія, Бельгія, Данія, Іспанія, Італія, Польща, Франція [1].

Стамбульська конвенція є одним із ґрунтовним та змістовним документом в галузі боротьби з насильством щодо жінок. У Преамбулі документа наводяться обґрунтування чому саме жінка є центровим суб'єктом захисту прав у цій сфері. Примушування особи до вступу у шлюб у законодавстві України не встановлює суб'єкта лише жінку, що є досить правильним. Незважаючи на те, що в суспільстві історично склалось нерівне співвідношення сил між жінками та чоловіками, на сьогоднішній момент потерпілою особою від цього діяння може бути і чоловік. За даними британської компанії суспільного телерадіомовлення (BBC), щорічно тисячі хлопців в Індії викрадають з метою примушування їх до укладення шлюбів, у тому числі за межами країни [2].

Законодавство різних країн містить свої характерні риси правотворчості, які обумовлені багатьма факторами, а тому важливо прослідкувати їх особливості, схожість та відмінність саме у конструюванні норми про відповідальність за примушування до вступу у шлюб.

Кримінальний кодекс Австрії встановлює відповідальність статтею 106а, за примусовий шлюб або до зареєстрованого партнерства і при цьому визначає такі способи примусу як сила, небезпечна погроза чи припинення сімейних зв'язків. Також карається ті самі дії але вже в державі, відмінній від тієї, громадянином якої є винна особа або в якій вона має своє звичайне місце проживання, вчинені шляхом обману потерпілої особи або із тими ж способами примусу, що і в частині першій цієї статті, а також застосування сили. Санкція визначається на рівні позбавлення волі на строк від шести місяців до п'яти років [3].

У Бельгії встановлена кримінальна відповідальність за примусовий шлюб та примусове законне співжиття, що встановлена статтею 391sexies КК Бельгії, і такі дії можуть вчинятись шляхом насильства або погроз, при цьому санкція передбачає позбавлення волі від трьох місяців до п'яти років та штрафом у розмірі від 250 євро

до 5000 євро. Також, передбачається, що у випадку благословення священнослужителем шлюбу до укладення цивільного шлюбу, такі дії караються штрафом від 50 до 500 євро, виняток може становити лише коли одна з осіб, які отримали шлюбне благословення, перебувала у загрозі смерті, і будь-яке відтермінування могло б зробити церемонію неможливою [9].

Щодо кримінальних положень у Данії, то примушування до шлюбу є одним із видів незаконного примусу - складу злочину передбаченого Кримінальним кодексом Данії, а конкретно, йдеться про статтю 260. Мається на увазі не тільки шлюб, а й примушування до шлюбу або релігійної церемонії без цивільної сили або до вступу в інші шлюбні стосунки, або якщо когось примушують залишатися в такому шлюбі чи стосунках. Покарання може бути посилене до позбавлення волі на строк до 4 років. А ще передбачено кримінальну відповідальність за примушування до носіння одягу, що приховує обличчя. Окремо вказано про укладення релігійного шлюбу без цивільної сили або вступу в інші шлюбні стосунки з особою, яка не досягла 18 років. Зокрема кримінально карним є дозвіл своїй дитині укласти релігійний шлюб без цивільної сили або інші шлюбні стосунки [7].

Кримінальним кодексом Іспанії, а саме статтею 172 bis, передбачено відповідальність за незаконні шлюби, а також окремий розділ присвячено питанню примусу. Примус полягає в перешкоджанні, без законного дозволу, силою, іншій особі робити те, що не заборонено законом, або у примусі її робити те, чого вона не хоче, справедливо чи несправедливо. Окремо вказано щодо таких діянь стосовно особи, яка є або була дружиною правопорушника, або жінку, яка пов'язана з ним подібними емоційними стосунками, навіть без спільного проживання. Примушування іншої особи до шлюбу передбачається і являє собою це діяння шляхом серйозного залякування або насильства, а обтяжуючою обставиною є вчинення тих же діянь із застосуванням насильства, серйозного залякування або обману, щоб змусити іншу особу залишити територію Іспанії або не повертатися на неї. Карається позбавленням волі на строк від 6 місяців до 3 років і 6 місяців залежно від тяжкості примусу або використаних засобів. Верхня межа покарання застосовується, якщо потерпілою особою була неповнолітня особа. А також, окремо від кримінальної та цивільної відповідальності, що покладена на правопорушника, приймаються будь-які рішення, що підлягають визнанню недійсним або розірванню шлюбу, укладеного таким чином, та встановленню спорідненості та аліментів, де це доречно [5].

Кримінально карним діяння у Італії вважається, передбачене статтею 558 bis КК Італії, примушування особу до шлюбу або цивільного союзу з насильством або погрозами, що карається позбавленням волі на строк від 1 до 5 років. Таке саме покарання застосовується до будь-кого, хто, користуючись вразливістю, психічною неповноцінністю чи потребами особи, шляхом зловживання сімейними, побутовими чи робочими стосунками, або владою, що впливає з опіки над особою з міркувань догляду, навчання, освіти, нагляду чи опіки, спонукає цю особу до шлюбу або цивільного союзу. Покарання збільшується, якщо дії скоєні щодо неповнолітнього віком до вісімнадцяти років, а якщо дії скоєно щодо неповнолітнього віком до чотирнадцяти років, то становить від 2 до 7 років позбавлення волі. Положення цієї статті також застосовуються, коли діяння вчинене за кордоном громадянином Італії або іноземцем, який проживав в Італії, або на шкоду громадянину Італії чи іноземцю, який проживав в Італії [6].

Кримінальний кодекс Польщі передбачає у статті 191b, що той, хто силою, незаконною погрозою або зловживаючи відносинами залежності чи користуючись критичною ситуацією, спонукає іншу особу до шлюбу або союзу, що

відповідає шлюбу, у межах релігійного чи культурного кола винного, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років. Таке ж покарання застосовується до того, хто з метою вчинення злочину, зазначеного у § 1, використовує обман або зловживає відносинами залежності чи користуючись критичною ситуацією, спонукає іншу особу залишити територію Республіки Польща [8].

Що стосується кримінального законодавства Франції, стаття 222-14-4КК Франції передбачає відповідальність за використання шахрайських тактик для примушування особи до шлюбу або союзу за кордоном з метою змусити її залишити територію Республіки, за що передбачене покарання 3 роки позбавлення волі та штраф у розмірі 45 000 євро [4].

Отже, дослідивши кримінальне законодавство вищезгаданих країн, можна дійти висновків: 1) зазвичай примус супроводжується застосуванням сили, насильства чи використанням способів обману, шахрайства, погроз; 2) норми щодо відповідальності застосовуються не тільки у випадку примушування до офіційного укладання шлюбу,

а й до співжиття, фактичних шлюбних відносин, а також до релігійних церемоній; 3) якщо потерпілою особою є неповнолітня особа, то це завжди обтяжуюча обставина; 4) не у всіх випадках складів кримінального правопорушення, що стосується примушування до шлюбу, міститься прив'язка до гендеру потерпілої особи - жінки; 5) додатково до кримінальної відповідальності правопорушником, застосовується реституція - визнання недійсності шлюбу та супутніх наслідків, які спричинені укладенням цього шлюбу; 6) додатково може бути визначена мета примушування до шлюбу - залишення території цієї держави, щоб вчинити це правопорушення за її межами.

Таким чином, провівши даний аналіз можна знайти як і спільні, так і відмінні риси складу кримінального правопорушення «примушування особи до вступу у шлюб», однак кожна країна знайшла власне відображення статті 37 Стамбульської конвенції, з урахуванням своєї культури, традицій та інших особливостей. Це доводить, що важливо не просто скопіювати загальну норму, а привести її у відповідність із специфікою конкретної країни де планується впровадження даного виду кримінального правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 02.10.2025)
2. В Індії викрадають тисячі хлопців і примушують до шлюбу. *BBC news Україна*: веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/media-43751608> (дата звернення: 02.10.2025).
3. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Strafgesetzbuch Österreich. *Oesterreich.gv.at*: веб-сайт. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002296> (дата звернення: 02.10.2025).
4. Code pénal français. *Legifrance*: веб-сайт. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000027809362 (дата звернення: 02.10.2025).
5. Código Penal de España. *Ley del Código Penal*: веб-сайт. URL: https://www.boe.es/biblioteca_juridica/abrir_pdf.php?id=PUB-DP-2024-118 (дата звернення: 02.10.2025).
6. Codice penale italiano. *Brocardi.it*: веб-сайт. URL: <https://www.brocardi.it/codice-penale/libro-secondo/titolo-xi/capo-i/art558bis.html> (дата звернення: 02.10.2025).
7. Dansk straffelov. *Retsinformation.dk*: веб-сайт. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2024/1145> (дата звернення: 02.10.2025).
8. Kodeks karny polski. *Isap.sejm.gov.pl*: веб-сайт. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (дата звернення: 02.10.2025).
9. Strafwetboek van België. *Justitie.belgium.be*: веб-сайт. URL: https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cp=1867060801&table_name=wet#inhoud (дата звернення: 02.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНИЙ ПРИНЦИП ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВ: ДОСВІД ЄС ДЛЯ УКРАЇНИ¹

HUMAN-CENTRED PRINCIPLE OF THE DIGITAL TRANSFORMATION OF RIGHTS: THE EU EXPERIENCE FOR UKRAINE

Черненко О.М., к.ю.н.,

доцентка кафедри публічного управління, адміністрування та права

Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

orcid.org/0000-0003-4178-5417

Стаття присвячена дослідженню людиноцентричного принципу цифрової трансформації прав у правовпорядку Європейського Союзу та визначенню можливостей його імплементації в Україні в умовах євроінтеграційних зобов'язань. У роботі здійснено аналіз змісту людиноцентричного підходу, закріпленого в Європейській декларації цифрових прав і принципів для цифрового десятиліття, а також його взаємозв'язку з актами первинного та вторинного права ЄС, включно з eIDAS 2.0, Загальним регламентом про захист даних (GDPR), Директивою NIS2, Актом про цифрові послуги (DSA), Актом про штучний інтелект (AI Act) та іншими інструментами регулювання цифрового середовища. Визначено, що людиноцентричний принцип у цифровому контексті охоплює гарантування автономії особи, захист приватності та цифрової безпеки, участь у формуванні цифрової політики, алгоритмічну прозорість, інклюзію, доступність цифрових послуг та розвиток цифрових компетентностей. Розкрито досвід держав-членів ЄС у нормативному та інституційному забезпеченні цифрових прав, зокрема щодо закріплення цифрових прав, створення незалежних регуляторів цифрового середовища, запровадження механізмів алгоритмічної підзвітності, формування етичних рамок штучного інтелекту та цифрової інклюзії. Визначено, що європейська модель поєднує обов'язкові правові норми та інструменти м'якого регулювання, що забезпечує інтеграцію правових стандартів із суспільною культурою відповідального використання технологій. На основі оцінки поточного стану правового наближення України до *acquis* ЄС у цифровій сфері встановлено суттєвий прогрес у регулюванні електронних комунікацій, е-ідентифікації, кібербезпеки, медіасфери, цифрових послуг та захисту даних. Водночас визначено ключові потреби: посилення інституційної спроможності держави, забезпечення незалежності та професійної компетентності регуляторів, розгортання механізмів алгоритмічного контролю та підзвітності, забезпечення цифрової інклюзії та підвищення рівня цифрової правової культури. Зроблено висновок, що адаптація європейського людиноцентричного підходу є необхідною умовою забезпечення цифрових прав в Україні, підвищення стійкості правової системи та повноцінної інтеграції у правовий простір ЄС.

Ключові слова: людиноцентричний принцип (підхід), цифрова трансформація, цифрові права, Європейський Союз, *acquis* ЄС, європейська інтеграція, Україна, кібербезпека, штучний інтелект (ШІ), цифровізація.

The article is devoted to the study of the human-centred principle of digital transformation of rights in the legal system of the European Union and to the determination of possibilities for its implementation in Ukraine in the context of European integration obligations. The paper analyses the content of the human-centred approach enshrined in the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade, as well as its correlation with the acts of primary and secondary EU law, including eIDAS 2.0, the General Data Protection Regulation (GDPR), the NIS2 Directive, the Digital Services Act (DSA), the Artificial Intelligence Act (AI Act), and other instruments regulating the digital environment. It is established that the human-centred principle in the digital context encompasses ensuring individual autonomy, the protection of privacy and digital security, participation in digital policy-making, algorithmic transparency, inclusion, accessibility of digital services, and the development of digital competences. The experience of EU Member States in the normative and institutional support of digital rights is revealed, in particular with regard to the entrenchment of digital rights, the establishment of independent regulators of the digital environment, the introduction of mechanisms of algorithmic accountability, and the formation of ethical frameworks for artificial intelligence and digital inclusion. It is determined that the European model combines binding legal norms and soft-law instruments, which ensures the integration of legal standards with a societal culture of responsible technology use. Based on the assessment of the current state of Ukraine's legal approximation to the EU *acquis* in the digital sphere, significant progress has been identified in the regulation of electronic communications, e-identification, cybersecurity, the media sphere, digital services, and data protection. At the same time, key needs have been identified: strengthening the institutional capacity of the state, ensuring the independence and professional competence of regulators, deploying mechanisms of algorithmic control and accountability, ensuring digital inclusion, and increasing the level of digital legal culture. It is concluded that the adaptation of the European human-centred approach is a necessary condition for ensuring digital rights in Ukraine, strengthening the resilience of the legal system, and the full integration into the EU legal space.

Key words: human-centred principle (approach), digital transformation, digital rights, European Union, EU *acquis*, European integration, Ukraine, cybersecurity, artificial intelligence (AI), digitalisation.

Вступ. Глобальна цифровізація докорінно змінює природу здійснення та гарантування прав людини, формуючи нові юридичні стандарти, механізми захисту та сфери відповідальності держави. Цифрові права набувають статусу невід'ємної складової сучасної системи прав людини, оскільки доступ до цифрових сервісів, безпечне використання інтернету, захист персональних даних, алгоритмічна справедливість, кібербезпека та свобода в цифровому середовищі стали ключовими умовами реалізації фундаментальних прав і свобод. За таких умов у міжнародному та європейському праві формується новий підхід до регу-

лювання цифрової сфери, що ґрунтується на пріоритеті людини перед технологіями.

Європейський Союз (далі у тексті – ЄС) розвиває цілісну модель нормативного забезпечення цифрових прав, яка поєднує стратегії цифрової трансформації з фундаментальними цінностями людської гідності, свободи, приватності та рівності. У ній людина визнається центральним учасником цифрового середовища, а технології – інструментом реалізації її прав, а не заміщення чи обмеження цих прав. Відповідно, правові акти ЄС спрямовані на забезпечення безпечного, етичного та справедливого цифрового простору, а також на інституційну відповідальність держав і приватних суб'єктів.

Особливе місце у цьому підході посідає людиноцентричний принцип цифрової трансформації, закріплений

¹ Статтю опубліковано у межах реалізації проєкту Жан Моне Центр досконалості «Східноукраїнський центр європейських досліджень» / "Eastern Ukrainian Centre of European Studies" (EAUCES) ERASMUS-JMO-2024-COE 101176972.

у Європейській декларації про цифрові права та принципи для цифрового десятиліття 2023 року (далі у тексті – Декларація). Крім того, поставлення людини в центр цифрової трансформації суспільства й економіки є основою бачення ЄС, викладеного й у загальних цілях Програми політики «Цифрове десятиліття 2030» [1]. ЄС виходить з того, що цифрові технології мають приносити користь кожній людині, надаючи можливості для самореалізації у безпечних умовах з повагою до її фундаментальних прав, а цифрові перетворення мають зміцнювати права людини та забезпечувати справедливую участь особи у цифровому суспільстві.

Так, Розділ I Європейської декларації про цифрові права та принципи для цифрового десятиліття від 23 січня 2023 року (далі у тексті – «Декларація») присвячений людиноцентричному принципу цифрової трансформації, зокрема, у параграфі 1 Декларації зазначено: «Люди посідають центральне місце в процесі цифрової трансформації в Європейському Союзі. Технології мають служити та приносити користь усім людям, які проживають у ЄС, а також надавати їм можливість реалізовувати свої прагнення в умовах повної безпеки та з повагою до їхніх основоположних прав» [2].

З огляду на це, ЄС зобов'язується: зміцнювати демократичну основу цифрової трансформації, яка приносить користь кожному та покращує життя всіх людей, які проживають в ЄС; вживати необхідних заходів для забезпечення того, щоб цінності ЄС та права осіб, визнані правом ЄС, поважалися як в онлайн-, так і в офлайн-середовищі; сприяти відповідальній і сумлінній діяльності всіх суб'єктів, як публічних, так і приватних, у цифровому середовищі; активно просувати це бачення цифрової трансформації також у своїх міжнародних відносинах [2].

Людиноцентричний підхід інтегрується у регуляторні акти, політичні стратегії та інституційну практику ЄС та стає методологічним орієнтиром для держав-членів ЄС та впливає на формування юридичних стандартів у таких сферах, як захист персональних даних, онлайн-платформи, штучний інтелект (далі у тексті – ШІ), електронна ідентифікація, кібербезпека, цифрова доступність та гарантування демократичних прав в інтернет-просторі, тощо.

Для України, яка здійснює поступове наближення законодавства до права ЄС та інтеграцію у цифровий ринок ЄС, людиноцентричний підхід у цифровій сфері має не лише декларативне, а й системне юридичне значення. Він визначає зміст законодавчих реформ, спрямованих на гармонізацію українського законодавства з європейськими стандартами захисту цифрових прав та модернізацію механізмів їх реалізації й захисту.

Значущість дослідження зумовлена тим, що успішна імплементація європейських стандартів цифрових прав в Україні потребує глибокого розуміння змісту людиноцентричного принципу як правового принципу, а також аналізу його відображення в актах ЄС, практиці держав-членів та правових наслідків для національної правової системи. Це забезпечує ґрунтовну основу для формування ефективних юридичних гарантій прав людини у цифровому середовищі та виконання Україною євроінтеграційних зобов'язань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема людиноцентричного підходу до цифрової трансформації прав досліджується як українськими, так і зарубіжними вченими.

Так, У. Стенг у своєму дослідженні стверджує, що політика ЄС у цифровій сфері переживає парадигмальний зсув: від технологічного інструментарію та ринку до людиноцентричного підходу, який надає пріоритет правам людини, прозорості, довірі та підзвітності. Автор наголошує, що цифрові технології не повинні слугувати лише економічному розвитку або конкурентоспроможності Європи, а мають служити громадянам, захищати демократичні

інститути, автономію особи та суспільну стійкість [3].

Н. В. Бочарова та О. М. Биков зазначають, що людиноцентричний підхід від початку став основою цифрової політики ЄС, у центрі якої – потреби та права людини в умовах розвитку інформаційного суспільства. Європейський цифровий порядок денний ґрунтується на трьох напрямках: технології для людей, справедлива цифрова економіка та відкрите демократичне суспільство, де цінності ЄС діють як онлайн, так і офлайн. На думку вчених, цей підхід має враховуватися Україною під час формування національного законодавства у сфері цифровізації та соціальної політики [4]. Слід також зазначити, що Н. В. Бочарова підкреслює, що цифрова трансформація в ЄС має правозахисно-ціннісний вимір, адже спрямована на гарантування прав людини у цифровому середовищі. Вона вимагає інтеграції прав людини на всіх етапах цифрової політики, а головним викликом залишається забезпечення прозорості, доступності та підзвітності цифрових систем, зокрема щодо алгоритмів, автоматизованих рішень і захисту приватності [5].

Досліджуючи людиноцентричний підхід у сфері правової допомоги, Р. Бейлі та К. Перрін розглядають методологію human-centred design (HCD, людино-орієнтований дизайн), яка ставить у фокус «життєвий досвід» користувачів (клієнтів, адвокатів, працівників) та наголошують на тому, що технології часто створюються зверху вниз, виходячи з припущень інституцій, а не з досвіду людей, які ними користуються, що підкреслює важливість активного залучення кінцевих користувачів у дизайн цифрових правових сервісів [6].

У свою чергу, Л. Пашко пропонує авторське визначення людиноцентризму / людиноцентричності, під чим розуміє «забезпечення державою прав пересічних українців в процесі здійснюваних інформаційно-комунікаційних нововведень та змін». Авторка підкреслює, що визнання людиноцентризму цифрових трансформацій безпековим імперативом має стати пріоритетом державної політики України. Людиноцентричний підхід впливає на ефективність публічного управління, рівень довіри та авторитет держави, а його успішність визначається гармонійним поєднанням технологічних інновацій із гуманістичними цінностями та потребами людини [7].

А. Пірозолі, досліджуючи людиноцентричний підхід у регулюванні ШІ, підкреслює, що розвиток ШІ створює як можливості, так і ризики, що потребують правового врегулювання й балансу між технологічним прогресом і захистом прав людини. Людиноцентричний підхід передбачає, що технології мають служити людині, а не контролювати її, а регулювання ШІ повинно ґрунтуватися на ризико-орієнтованому принципі: що вищий ризик для прав, то суворіші норми. Політика ЄС у цій сфері поєднує інноваційність із гарантією прав людини та демократичних цінностей. Політика ЄС у цій сфері поєднує інноваційність із гарантією прав людини та демократичних цінностей [8].

Попри значний науковий доробок, дослідження здебільшого зосереджуються на концептуальному осмисленні людиноцентризму та окремих сферах його застосування, тоді як поза достатньою увагою залишаються питання практичної імплементації цього принципу в європейському правопорядку, інструментів його нормативного закріплення та механізмів інституційного забезпечення. Зокрема, у науковому дискурсі недостатньо розробленим є аспект переходу людиноцентричної цифрової політики від декларативно-програмного рівня до рівня конкретних юридичних гарантій прав людини і дієвої інституційної спроможності держави – як на рівні ЄС, так і в Україні.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні змісту людиноцентричного принципу цифрової трансформації прав у правопорядку Європейського Союзу, характеристичі його нормативного закріплення та практичної реалізації

на рівні ЄС та держав-членів, а також визначенні підходів до імплементації відповідних стандартів в Україні в контексті її євроінтеграційних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до даних опитування Special Eurobarometer 2024, 62% громадян усвідомлюють, що права, які діють у офлайн-середовищі, мають забезпечуватися й у цифровому просторі (онлайн). Це становить приріст на 5 відсоткових пунктів порівняно з дослідженнями попереднього року (57%), що свідчить про поступове підвищення рівня правової обізнаності у сфері цифрових прав [9; 10, с. 93]. За даними Special Eurobarometer 2025, у 2025 році – це 59% громадян [11; 12, с. 12].

Географічний розріз демонструє суттєву неоднорідність: понад три чверті респондентів декларують високий рівень поінформованості у 2024 році у таких країнах-членах, як Нідерланди (85%), Данія (81%), Люксембург (81%) та Литва (79%); та відповідно у 2025 році – у Нідерландах та Словенії (по 82%), у Фінляндії, Литві та Люксембурзі (по 81%) [10, с. 93; 12, с. 12]. Водночас, як відзначається, у 2024 році в Болгарії (64%) більш як половина населення не обізнана щодо власних цифрових прав – 64%, а в Італії та Греції – майже половина (по 49%) [10, с. 93]; тоді як у 2025 році – 58% (у Болгарії та Італії), 55% (у Румунії) [12, с. 12], що може вказувати на недостатню системну роботу держави, бізнесу та освітнього сектору з інформування та забезпечення реального дотримання цих прав.

Крім того, показники суб'єктивної оцінки громадянами рівня захисту їхніх прав у цифровому середовищі демонструють негативну динаміку. Так, порівняно з 2023 роком, коли 50% респондентів ЄС повідомляли, що почуваються добре захищеними в цифровому просторі, у 2024 році цей показник знизився до 45%, тобто мінус 5 відсоткових пунктів, в у 2025 – до 44%. Паралельно у 2024 році зросла частка тих, хто не відчуває належного захисту у цифровому середовищі, порівняно з 2023 роком (44% та 36% відповідно, тобто плюс 8 відсоткових пунктів), але знизилась до 41% у 2025 році [10, с. 93; 12, с. 12], що свідчить про дефіцит довіри до механізмів захисту прав в цифровому просторі та посилення відчуття вразливості онлайн.

У міжкраїнному розрізі найвищі рівні суб'єктивного відчуття захищеності фіксуються в Польщі (66%), Ірландії (62%), а також у Данії та Угорщині (по 60%) – у 2024 році; на Мальті (66%) та в Ірландії (61%) – у 2025 році. Натомість підвищені рівні занепокоєності спостерігаються серед громадян Іспанії (55%), Греції (51%) та Кіпру (50%) – у 2024 році, де щонайменше половина респондентів декларує недостатній рівень захисту своїх цифрових прав; у Греції, в свою чергу, в 2025 році цей показник зріс до 57% [10, с. 93; 12, с. 12].

Узагальнюючи наведені емпіричні дані, можна констатувати, що, попри позитивну динаміку зростання обізнаності громадян ЄС щодо цифрових прав, рівень довіри до ефективності їхнього захисту в онлайн-середовищі зали-

Таблиця 1

Політичні та правові інструменти, впроваджені на рівні ЄС та держав-членів з метою імплементації людиноцентричного принципу Декларації у сфері цифрової трансформації

ЄС	Держави-члени ЄС
1а) зміцнювати демократичну основу цифрової трансформації, яка приносить користь кожному та покращує життя всіх людей, які проживають в ЄС; 1b) вживати необхідних заходів для забезпечення того, щоб цінності ЄС та права осіб, визнані правом Європейського Союзу, поважалися як в онлайн-, так і в офлайн-середовищі [2];	
У грудні 2023 року Європейська Комісія ухвалила Пакет щодо громадянства ЄС, спрямований на зміцнення прав громадян у цифровому середовищі. Центральним елементом став Звід практик електронного голосування та застосування ІКТ у виборчих процесах, що узагальнює досвід держав-членів. Документ акцентує на необхідності гарантування кібербезпеки, захисту даних та інклюзивності як передумови вільних і справедливих виборів [13]. Ці підходи узгоджуються з людиноцентричною моделлю цифрової трансформації, закріпленою в Акті про цифрові послуги (далі у тексті – DSA [14]) та Акті про штучний інтелект (далі у тексті – AI Act) [15] ЄС.	Хартія цифрових прав Іспанії (2021) визначає концептуальні засади гарантування прав громадян у цифровому середовищі та слугує базовим орієнтиром для формування подальшої національної політики у сфері цифровізації [16]. Португальська хартія прав людини у цифрову епоху (2021) закріплює зобов'язання держави сприяти формуванню Інтернету як простору свободи, рівності та соціальної справедливості, із забезпеченням належного захисту прав людини. Вона також враховує ризики, пов'язані з новітніми технологіями, та спрямована на посилення захисту вразливих груп, зокрема жінок, у цифровому середовищі [17].
1с) сприяти відповідальній і сумлінній діяльності всіх суб'єктів, як публічних, так і приватних, у цифровому середовищі [2];	
AI Act спрямований на забезпечення людиноцентричного та надійного використання ШІ із дотриманням високих стандартів захисту здоров'я, безпеки та основоположних прав відповідно до Декларації. Зазначений Регламент встановлює вимоги прозорості алгоритмів і недопущення обмеження свободи вибору особи, визначає системи зі значним впливом на людей (зокрема в освіті та зайнятості) як високоризикові та покладає на їх розробників обов'язки щодо технічної документації, прозорості функціонування, ведення реєстрів і інформування користувачів про взаємодію зі ШІ [15]. ЄС реалізує комплексну політику протидії незаконному та шкідливому онлайн-контенту із забезпеченням дотримання фундаментальних прав, зокрема свободи вираження поглядів. Центральним інструментом є DSA, що встановлює горизонтальні правила для боротьби з незаконним контентом поряд зі спеціальними актами (зокрема щодо терористичного контенту та кібернасильства проти жінок). З серпня 2023 р. DSA поширюється на дуже великі онлайн-платформи та пошукові системи, вимагаючи створення механізмів відповідності та проведення регулярних оцінок ризиків щодо поширення незаконного контенту, впливу на права людини та суспільний дискурс. Регламент також охоплює шкідливий контент, включаючи дезінформацію, маніпуляції, домагання та гендерно зумовлене насильство, та підвищує відповідальність платформ за модерацію контенту, рекламні практики, алгоритмічну прозорість і мінімізацію системних ризиків, зокрема втручання у виборчі процеси та захисту дітей у цифровому середовищі [14]. Важливим елементом реалізації DSA є співрегуляторна модель, що поєднує регламент із посиленням Кодексом практики щодо дезінформації 2022 року [18].	Окремі держави-члени впроваджують механізми підтримки цифрових стартапів, орієнтованих на етичні стандарти, сприяючи відповідальній поведінці приватних суб'єктів у цифровому середовищі. Показовим є створення в Данії у 2019 р. Ради з етики даних, яка забезпечує розроблення цифрових рішень із дотриманням фундаментальних прав людини. А на місцевому рівні Нідерландів, наприклад, муніципалітет Гааги розробляє Цифрову пораду денний з прав людини, спрямований на забезпечення відповідального використання цифрових технологій та максимізації їх суспільної користі. Найвищий рівень активності держав-членів фіксується у сферах цифрової освіти й розвитку навичок, захисту дітей та молоді в онлайн-середовищі, а також цифровізації публічних послуг. Найменш розвиненими залишаються напрями, пов'язані зі сталими цифровими технологіями (екостандарти, маркування) та забезпеченням справедливого цифрового середовища й протидії експлуатації.

ЄС	Держави-члени ЄС
1d) активно просувати це бачення цифрової трансформації також у своїх міжнародних відносинах [2].	
Декларація стала основою для ухвалення у 2024 році Глобального цифрового пакту ООН (далі у тексті – GDC) – першої комплексної рамки міжнародного цифрового врядування. GDC закріплює глобальні зобов’язання щодо цифрового розвитку, поєднуючи права людини, демократію та верховенство права, та сприяє створенню інклюзивного, відкритого і безпечного цифрового простору [19]. Його імплементації сприяють новостворене Управління ООН з цифрових і новітніх технологій, Міжнародна наукова панель з питань ШІ та Глобальний діалог з питань управління ШІ, а прогрес розглядався на сесії Комісії ООН з науки і технологій для розвитку (CSTD) у 2025 році. Положення Декларації вплинули на Декларацію про майбутнє Інтернету 2022 року [20], що передбачає забезпечення надійного та безпечного глобального Інтернету. DSA встановлює загальні принципи, зокрема підвищення контролю користувачів над модерацією контенту на онлайн-платформах та забезпечення неспотвореного інформаційного середовища. Ці положення здобули міжнародне визнання і відображені, зокрема, у Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо управління цифровими платформами [21]. Європейська Комісія послідовно просуває європейську модель цифрової трансформації в межах Організації економічного співробітництва та розвитку (далі у тексті – ОЕСР), зокрема через участь у Глобальному партнерстві з питань ШІ (GPAI) [22]. У грудні 2023 року лідери G7 схвалили Міжнародні керівні принципи та Кодекс поведінки щодо генеративного ШІ [23; 24], що відтворюють основні положення AI Act та становлять найпросунутіший на цей час результат міжнародної співпраці у сфері ШІ. Зазначений Кодекс був підтриманий ОЕСР і доповнений новим механізмом моніторингу. Також у серпні 2023 р. міністри цифрового розвитку G20 ухвалили Спільну декларацію [25], яка відображає бачення ЄС щодо безпечності та надійності цифрової публічної інфраструктури. У 2024 році Європейська Комісія продовжила просувати людиноцентричний підхід у рамках двосторонніх цифрових партнерств із державами-однодумцями, зокрема США, Індією, Японією, Південною Кореєю, Сингапуром і Канадою. ЄС продовжив обговорювати підходи до цифрової політики з ключовими партнерами у форматі цифрових (Бразилія, Австралія) та регуляторних (країни Західних Балкан) діалогів. Європейська Комісія спільно з державами-членами створила координаційну платформу Digital for Development (D4D) Hub [26], покликану посилити глобальне лідерство ЄС у просуванні людиноцентричної моделі цифрової трансформації. У 2024 році D4D Hub сприяв розвитку цифрових партнерств, інвестицій та проєктів у сферах цифрового врядування, конективності, підприємництва, електронних послуг, гендерної рівності та кібербезпеки. Діяльність охопила чотири регіони: країни на південь від Сахари, Латинську Америку та Карибський басейн, Азійсько-Тихоокеанський регіон та держави сусідства ЄС. Паралельно було активізовано політичні діалоги, багатосторонню взаємодію, а також залучення приватного сектору й громадянського суспільства з метою підтримки людиноцентричної цифрової трансформації в країнах-партнерах. Важливим кроком стало опублікування у червні 2025 року Спільного повідомлення щодо Міжнародної цифрової стратегії [27], яке закладає основу для укріплення ролі ЄС як глобального актора цифрової політики, просування його стратегічних інтересів у сфері технологій і цифрової трансформації та підтримки цифрових змін у країнах-партнерах. Людиноцентричний підхід у зазначеній стратегії отримує своє вираження через управління цифровою трансформацією з фокусом на людей і їхні права, не лише на технології чи ринки.	Нідерланди представили Міжнародну кіберстратегію на 2023–2028 рр., спрямовану на зміцнення демократичних принципів та захист прав людини в онлайн-середовищі [28]. У жовтні 2023 року Брюссель запровадив Хартію цифрових прав [29], яка заснована на охоплює ключові напрями Декларації, а також поєднує чинні механізми захисту з новими зобов’язаннями і планом дій до 2030 р. Серед передбачених заходів – розширення доступу до Wi-Fi, розвиток цифрових навичок і безпеки, а також запровадження сталих ІТ-закупівель. Приклад Брюсселя засвідчує роль місцевої влади у практичній імплементації цифрових прав і реалізації принципів ЄС на муніципальному рівні. Показовим заходом 2024 року стало проведення першого Міжнародного дня цифрових прав (10–11 грудня 2024 р.), організованого Коаліцією міст за цифрові права за координації Бордо та Порту. Подія, що планується як щорічна, об’єднала 50 міжнародних партнерів, які реалізували 20 заходів, спрямованих на посилення локальної взаємодії з громадянами щодо цифрових прав та координацію дій муніципалітетів, громадянського суспільства й органів влади задля підвищення обізнаності й відповідальної поведінки у цифровому середовищі. Стратегія міжнародної цифрової політики Федеральногоного уряду Німеччини [30] базується на пріоритеті захисту основоположних прав загалом і прав людини в онлайн- та офлайн-середовищі. Документ передбачає протидію діям акторів, що підривають права людини та демократію; підтримку глобального відкритого й безпечного Інтернету; розвиток партнерств на ціннісних засадах; просування людиноцентричних і інноваційно орієнтованих регуляторних підходів; зміцнення безпечної та сталої цифрової інфраструктури. Іспанський уряд створив Обсерваторію цифрових прав для моніторингу реалізації положень Іспанської хартії цифрових прав (2021) [16], підвищення обізнаності та розвитку суспільного діалогу щодо цифрових прав громадян і бізнесу. Ініціатива спрямована на формування відкритого інклюзивного простору для обговорення прогресу, викликів і належних практик у сфері цифрових прав. Програма дій Обсерваторії на 2024–2026 рр. охоплює розроблення національного плану просування цифрових прав, проведення інформаційних та освітніх заходів, Всесвітнього саміту з цифрових прав, а також створення платформи моніторингу цифрових прав. До діяльності залучено понад 150 організацій і 350 експертів.

Джерело: розроблено авторкою за [10; 12].

шається недостатнім та демонструє ознаки стагнації. Простежуються значні міждержавні диспропорції, що відображають нерівномірність розвитку цифрової культури та захисних механізмів у різних юрисдикціях. Водночас зростання частки осіб, які не почувуються захищеними у цифровому просторі, вказує на необхідність посилення інституційних гарантій, ефективніших комунікаційних стратегій та системної цифрової освіти. Для України, яка орієнтується на імплементацію європейських стандартів людиноцентричної цифрової трансформації, зазначені тенденції є важливим індикатором пріоритетності формування довіри, розвитку правової культури користувачів і забезпечення дієвих механізмів реалізації та захисту

цифрових прав у процесі інтеграції до європейського правового цифрового простору.

З метою забезпечення реалізації окремих положень Декларації у контексті людиноцентричного принципу цифрової трансформації було впроваджено низку політико-правових заходів як на рівні ЄС, так і на рівні держав-членів (див. табл. 1).

Аналіз правових та інституційних підходів ЄС засвідчує, що людиноцентричний принцип є засадою європейської цифрової трансформації. У межах цієї моделі технологічний прогрес розглядається не як самоціль, а як інструмент посилення людської автономії, забезпечення гідності, справедливості, приватності та інклюзивності.

Таблиця 2

Стан адаптації законодавства України до *acquis* ЄС у сфері цифрової трансформації (на основі Звіту 2023 року)

Електронні комунікації	Сфера електронних комунікацій є однією з найбільш просунутих у процесі адаптації до <i>acquis</i> ЄС. Закон України «Про електронні комунікації» 2020 року [37] та Закон України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку» 2021 року [38] розроблені у повній відповідності до Європейського кодексу електронних комунікацій [39]. Особливо важливим напрямом є наближення до ініціативи ЄС <i>Roam Like at Home</i> та законодавче забезпечення приєднання України до внутрішнього ринку ЄС у сфері роумінгу, що відображає практичну інтеграцію економічного та цифрового простору. Такий крок має безпосередній людиноцентричний вимір – забезпечення вільного й доступного зв'язку громадян України в ЄС.
Електронна ідентифікація, аутентифікація та довірчі послуги	Успішним є й напрям імплементації в сфері е-ідентифікації та довірчих послуг. Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [40] наблизив регулювання до eIDAS (eIDAS 2.0) [34; 35]. У 2023 році Україну включено до довірчого списку ЄС, що забезпечило взаємне визнання електронних підписів і печаток та сприяло транскордонному обігу документів. Процедури оцінки відповідності, ініційовані Україною, мають на меті отримання внутрішньоринкового режиму у сфері цифрової ідентифікації, що сприяє інтеграції у Єдиний цифровий ринок ЄС, зміцнюючи довіру та захист прав учасників електронних правовідносин.
Кібербезпека	Україна активно гармонізує законодавство з Директивами ЄС NIS [41] та NIS2 [42]. Так, у 2023 році було затверджено «Порядок пошуку та виявлення потенційної вразливості інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж» [43], було розроблено та внесено зміни до законодавства України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури [44]. CERT-UA отримала міжнародну акредитацію і поглиблює співпрацю з CERT-EU, що є важливим елементом інтеграції у європейську мережу кіберстійкості. Кібербезпека набуває значення не лише як технічний, але й як правозахисний інструмент.
Радіоспектр та розвиток мобільних технологій	Україна імплементує європейські стандарти управління радіочастотним ресурсом. У 2020 році Кабінет Міністрів України схвалив План розвитку 5G, підготовлений Міністерством цифрової трансформації у співпраці з іншими державними органами [45]. Первісно запуск мереж 5G планувався на 2022 рік, однак реалізація цих планів була уповільнена через збройну агресію РФ та наслідки повномасштабного вторгнення.
Електронна комерція та цифрові послуги	Україна імплементувала Директиву ЄС про електронну комерцію [46] та Директиву ЄС про цифровий контент і послуги [47] через ухвалення нових законів – «Про захист прав споживачів» [48] та «Про цифровий контент та цифрові послуги» [49]. Водночас здійснюється активне наближення до DSA [14], DMA [33] та Регламенту щодо прозорості онлайн-посередників [50]. Імплементация цих актів ЄС забезпечує людиноцентричність цифрової трансформації, оскільки ставить у центрі уваги права, безпеку та інтереси користувача.
Право на дані та європейська модель управління даними	Національне законодавство України щодо відкритих даних уже гармонізоване з Директивою (ЄС) 2019/1024 [51] (Закон України «Про доступ до публічної інформації» [52]). Однак адаптація вимог щодо вільного обігу неперсональних даних [53] та європейської моделі управління даними [54] вимагає внесення змін, зокрема щодо класифікації даних, регуляторної архітектури та інституційної відповідальності. Це свідчить про перехід від фрагментарного до системного правового підходу управління даними.
Геопросторові дані	Україна імплементує Директиву ЄС INSPIRE [55] через Закон «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» [56], що забезпечує синхронізацію з європейськими стандартами просторової інформації та створює умови для інтеграції відповідних баз даних і сервісів у європейський цифровий простір. Імплементация Директиви INSPIRE сприяє людиноцентричній цифровій трансформації, забезпечуючи відкритий доступ громадян до просторових даних і підвищуючи прозорість управлінських рішень.
Фінансова цифрова стійкість та інші напрями	На початковій стадії імплементації перебуває Регламент про цифрову операційну стійкість (DORA) [57]. Також актуалізується імплементація е-інвойсів відповідно до вимог ЄС, зокрема для інтеграції із системою Prozorro. Запровадження DORA та е-інвойсів підсилює людиноцентричність цифрової екосистеми, зміцнюючи довіру користувачів до безпечних і прозорих цифрових фінансових сервісів.
Інклюзія та доступність цифрових сервісів	Україна розпочала імплементацію Директиви ЄС про доступність веб-сайтів та мобільних додатків органів державного сектору [58]. Часткове Відображення норм у Національній стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні [59] та інших нормативних актах свідчить про закріплення принципу рівного доступу до цифрових послуг – одного з аспектів реалізації людиноцентричного принципу цифрової трансформації.

Джерело: розроблено авторкою за [32].

Наприклад, такі нормативні акти, як DSA та AI Act, закріплюють комплекс механізмів захисту прав людини у цифровому середовищі, встановлюють вимоги до прозорості алгоритмів, регуляторного нагляду над високоризиковими цифровими технологіями, відповідальності цифрових платформ, запобігання дискримінації та захисту вразливих груп, зокрема дітей і користувачів із обмеженими можливостями.

Європейська модель цифрової трансформації ґрунтується на багаторівневому підході, що виходить за межі виключно «жорсткого» регулювання і поєднує нормативно-правові акти, інструменти «м'якого» права, етичні стандарти, методичні документи, освітні програми та комунікаційні стратегії. Досвід держав-членів демонструє системну імплементацію людиноцентричного підходу – від конституційного закріплення цифрових прав (Іспанія, Португа-

лія) до розбудови спеціалізованих інституцій етики даних, цифрових обсерваторій та муніципальних хартій цифрових прав (Данія, Іспанія, Нідерланди, Бельгія). Такий інституційний дизайн одночасно забезпечує ефективну адаптацію регуляторного середовища і формування суспільної культури відповідального та етичного використання цифрових технологій. Досвід країн ЄС засвідчує поступове розширення інструментарію захисту цифрових прав і зростання активності держави та громадянського суспільства у сферах цифрової безпеки, етики даних, протидії дезінформації та цифрової інклюзії. Особливий акцент робиться на підтримці вразливих груп і розвитку цифрових компетентностей як ключових умов справедливого та безпечного функціонування цифрового середовища.

У зовнішньополітичному вимірі ЄС активно просуває свою нормативну модель від участі в структуруванні гло-

бального цифрового врядування (GDC, GPAI, ЮНЕСКО, ОЕСР) до укладання партнерств і створення координаційних платформ для підтримки людиноцентричних цифрових перетворень у державах-партнерах. Таким чином, європейський підхід трансформується у стійкий міжнародний стандарт, орієнтований на примат прав людини, демократичну легітимність і відповідальну інновацію.

Україна, перебуваючи на етапі інтеграції до європейського правового простору, відтворює зазначену логіку, поступово гармонізуючи національне законодавство з *acquis* ЄС у сферах електронних комунікацій, е-ідентифікації, кібербезпеки, цифрових послуг, захисту даних тощо. Водночас європейський досвід підтверджує, що формування людиноцентричної цифрової екосистеми передбачає не лише правове зближення, а й системний розвиток інституційної спроможності держави, стійкої цифрової інфраструктури, суспільної довіри та цифрових компетентностей громадян.

У свою чергу, процес адаптації законодавства України до *acquis* ЄС у сфері цифрової трансформації відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року [31] охоплює багатовимірну реформу правової та інституційної системи, спрямовану на забезпечення відповідності європейським стандартам у галузях електронних комунікацій, цифрових послуг і безпеки, даних, кібербезпеки та геопросторової інформації. Первинна оцінка стану імплементації актів права ЄС, оприлюднена у грудні 2023 року (далі у тексті – Звіт 2023 року) [32], засвідчує системне та поступове приведення українського законодавства у цифровій сфері до стандартів і правил, що діють у ЄС і підкреслює прагнення України до повноцінного включення у цифровий внутрішній ринок ЄС (Табл. 2). Центральним елементом цієї трансформації є розвиток сучасної цифрової регуляторної архітектури з пріоритетом на людину – її права, свободи та доступ до безпечних і якісних цифрових послуг. Такий підхід відповідає європейській моделі людиноцентричного цифрового розвитку, втілений у Декларації та ряді інших нормативних актів ЄС, зокрема (DSA [14], Акт про цифрові ринки (далі у тексті – DMA) [33], eIDAS/eIDAS 2.0 [34; 35], AI Act [15], Стратегії кібербезпеки ЄС [36], тощо).

Проведений аналіз підтверджує суттєвий прогрес України у гармонізації національного законодавства із *acquis* ЄС в сфері цифрової трансформації, насамперед щодо електронних комунікацій, електронної ідентифікації та довірчих послуг, кібербезпеки, електронної комерції та геопросторової інформації. Вектор державної політики узгоджується з європейською концепцією цифрової трансформації, яка базується на пріоритетності прав людини, забезпеченні цифрової безпеки, розвитку довірчої цифрової інфраструктури та підтриманні прозорості цифрового простору. Отже, імплементація Україною стандартів ЄС виступає не лише складовою інтеграції до Єдиного цифрового ринку, а й ключовим інструментом інституційного закріплення людиноцентричного підходу до цифрової трансформації прав в Україні, що узгоджується зі стратегічними цінностями європейського правового порядку та актуальними викликами цифрової епохи.

Слід також зазначити, що Звіт Європейської Комісії щодо України за 2024 рік [60] (далі у тексті – Звіт ЄК щодо України 2024) показує, що Україна послідовно наближає своє законодавство до цифрового *acquis* ЄС, зосереджуючись на адаптації цифрового ринку, електронних комунікацій, кіберстійкості, е-ідентифікації, захисті даних та правах людини – ключових елементах людиноцентричної цифрової трансформації.

Так, у Звіті ЄК щодо України 2024 зазначено, що:

– у сфері електронних комунікацій Україна продовжує виконувати зобов'язання в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року [31], імплементуючи стандарти ЄС щодо роумінгу. Прийняття у травні 2024 р.

закону, спрямованого на адаптацію національного законодавства до вимог *Roam Like At Home*, створює правові підстави для інтеграції українських користувачів у цифровий простір ЄС. Паралельно здійснюється розробка підзаконних актів для повного наближення до *acquis* ЄС у цій сфері, водночас безпекові виклики уповільнюють реалізацію окремих норм радіочастотної політики, зокрема щодо вивільнення діапазону 700 МГц для мобільного зв'язку;

– у галузі цифрових державних послуг Україна демонструє високий рівень розвитку системи електронного врядування. Пріоритетом є гармонізація із Європейською рамкою інтероперабельності [61] та Актом про інтероперабельність в Європі [62], що має сприяти створенню інклюзивних, доступних та орієнтованих на користувача цифрових сервісів;

– щодо цифрових послуг Україна перебуває на етапі формування законодавчої бази для наближення до DSA, який закладає права та гарантії користувачів як центральний елемент регуляторної системи, тобто потреби та права користувачів є ключовим орієнтиром, а не лише комерційні або технічні інтереси платформ [14]. У цьому контексті ключовим завданням України є розбудова незалежної регуляторної інституційної спроможності та розроблення до кінця 2025 року дорожньої карти імплементації DSA. Такий підхід відображає акцент ЄС на превентивному управлінні цифровими ризиками, прозорості алгоритмів, відповідальності платформ і захисті прав користувачів у цифровому середовищі;

– Україна досягла суттєвого прогресу в наближенні до *acquis* ЄС у сфері електронної ідентифікації та довірчих послуг. Так, важливим етапом стало включення України до системи взаємного визнання електронних підписів ЄС. Разом із тим Європейська Комісія наголошує на необхідності доопрацювання регуляторної бази відповідно до eIDAS 2.0 [35], а також забезпечення відповідності стандартам Загального регламенту ЄС про захист даних (далі у тексті – GDPR) [63] і Директиви NIS2 [42] як передумови для повної інтеграції у єдиний цифровий ринок;

– у сфері кібербезпеки Україна продовжує реалізовувати національну Стратегію кібербезпеки [64] та зміцнювати інституційну співпрацю з ключовими органами ЄС – Агентством з кібербезпеки (ENISA) та CERT-EU. Підписана у листопаді 2023 року робоча домовленість створює підґрунтя для поглиблення координації та обміну операційними практиками [65]. Наступним кроком визначено всебічне впровадження Інструментарію безпеки 5G, зокрема оцінку ризикового профілю постачальників та запровадження обмежень щодо високоризикових операторів, що відповідає ціннісно орієнтованому підходу ЄС до технологічного суверенітету. Крім того, Україна продовжує роботу з приведення законодавства у відповідність до Директиви NIS2 [42];

– у сфері медіа та інформаційної безпеки Європейська комісія визначила, що законодавство України загалом відповідає Директиві ЄС про аудіовізуальні медіапослуги (далі у тексті – AVMSD) [66]. Існують обмеження на ретрансляцію телевізійних програм, зокрема для запобігання трансляції російських телеканалів та реклами з країн ЄС в Україні, а також каналів, що систематично порушують українське законодавство; такі обмеження досі вважаються необхідними для захисту інформаційного простору. Крім того, було внесено зміни до Закону України «Про медіа» [67] з метою гармонізації українського законодавства з Кодексом поведінки ЄС щодо боротьби з незаконною мовою ненависті в Інтернеті [68; 60].

Таким чином, Звіт ЄК щодо України 2024 свідчить про послідовне утвердження людиноцентричного підходу в національній цифровій політиці. Україна демонструє стійкий прогрес у наближенні до цифрового *acquis* ЄС у сферах електронних комунікацій, е-ідентифікації, кібербезпеки, цифрових послуг і медіарегулювання. Пріоритет-

ними залишаються забезпечення прав користувачів, прозорість алгоритмічних систем, захист персональних даних та розвиток безпечної й інклюзивної цифрової інфраструктури. Гармонізація з такими інструментами, як Roam Like At Home, eIDAS 2.0, GDPR, DSA, NIS2 та AVMSD, формує нормативну основу інтеграції України у європейський цифровий простір і закріплює людську гідність та цифрову безпеку як ключові орієнтири трансформації прав у цифрову епоху.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що людиноцентричний принцип цифрової трансформації прав є фундаментальною засадою сучасної моделі цифрового розвитку ЄС, в основі якої – пріоритет людської гідності, автономії та безпеки над технологічною ефективністю. Європейський підхід виходить з того, що цифрові технології мають сприяти розширенню можливостей особи, забезпеченню рівного доступу до цифрових послуг, захисту приватності, недискримінації, інформаційної безпеки та демократичної участі в цифровому суспільстві.

Аналіз актів ЄС підтверджує, що людиноцентричність цифрової трансформації забезпечується багаторівневим механізмом правового регулювання, який охоплює як «жорсткі» інструменти – зокрема DSA, DMA, eIDAS 2.0, GDPR, AI Act, NIS2, – так і «м'яке право», стратегічні документи, етичні стандарти та інституційні механізми контролю. Такий інтегрований підхід дозволяє забезпечити сталість, гнучкість і адаптивність цифрового правопорядку, а також формувати соціальну довіру до цифрового середовища.

Практика держав-членів ЄС демонструє, що людиноцентричний підхід виходить за межі декларативного рівня і реалізується через конституційне або законодавче закріплення цифрових прав, створення спеціалізованих інституцій (рад з етики даних, обсерваторій цифрових прав, омбудсманів цифрових прав), розвиток цифрових компетенцій, захист вразливих груп та забезпечення алгоритмічної прозорості. Важливим інституційним трендом є посилення місцевого рівня імплементації цифрових прав і розвиток муніципальних моделей їх захисту, що має на меті зробити цифрову трансформацію максимально інклюзивною, доступною та зрозумілою для кожного громадянина, забезпечуючи реалізацію людиноцентричного принципу.

У свою чергу, Україна демонструє вагомий прогрес у гармонізації законодавства із правом ЄС у цифровій сфері, що підтверджується адаптацією регуляторної бази у сферах електронних комунікацій, е-ідентифікації, кібербезпеки, цифрових послуг, геопросторових даних, електронної торгівлі та захисту персональних даних. Однак імплементація людиноцентричної моделі цифрових прав потребує подальшого посилення інституційної спроможності (тобто здатності державних органів забезпечувати ефективне виконання цифрових політик через створення незалежних, професійних, ресурсно забезпечених і підзвітних органів, здатних забезпечувати нагляд, моніторинг, правозастосування та контроль за дотриманням цифрових прав), формування незалежного регулятора цифрових ринків, упровадження моделей алгоритмічної підзвітності, розвитку цифрової освіти та укріплення суспільної довіри. Так, наведений вище аналіз даних опитування Special Eurobarometer свідчить про наявність регуляторного парадоксу: попри зростання правової обізнаності громадян ЄС про дію офлайн-прав онлайн, частка тих, хто суб'єктивно почувався захищеним у цифровому просторі, навпаки, знизилася. Цей феномен, який можна назвати дефіцитом довіри, свідчить, що інтенсивне нормотворення (GDPR, DSA, DMA, AI Act, тощо) спричинило зростання обізнаності, але не призвело до пропорційного зростання відчуття безпеки та довіри серед громадян. Імплементація людиноцентричного принципу є, насамперед, проблемою ефективного правозастосування та управління довірою, а не лише нормотворення. Копіювання чи інтеграція законодавства ЄС без створення видимих, незалежних та дієвих механізмів контролю, орієнтованих на кінцевого користувача, може призвести до успадкування ідентичного парадоксу довіри.

Отже, імплементація європейського людиноцентричного принципу цифрової трансформації прав в Україні має здійснюватися комплексно – шляхом синхронного правового, інституційного та культурного розвитку, що включає не лише адаптацію нормативної бази, але й створення дієвих механізмів її застосування. Такий підхід сприятиме не лише виконанню євроінтеграційних зобов'язань, а й формуванню стійкої моделі захисту прав людини в цифровому середовищі, здатної забезпечити гідність, свободу та безпеку особи в умовах цифрової епохи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Decision (EU) 2022/2481 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 establishing the Digital Decade Policy Programme 2030 (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/2481/oj> (Last Accessed: 27.10.2025).
2. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade 2023/C 23/01. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:JOC_2023_023_R_0001 (Last Accessed: 27.10.2025).
3. Stenggg W. Digital policy in the EU: towards a human-centred digital transformation. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2024. 330 p. URL: <https://www.elgaronline.com/monobook/book/9781035338641/9781035338641.xml?> (Last Accessed: 27.10.2025).
4. Бочарова Н. В., Биков О. М. Правовий зміст сучасної цифрової стратегії Європейського Союзу. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2022. № 1 (14). С. 34–42. URL: <https://ir.duan.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f5694cff-9d7b-4c44-848b-ab60939b558e/content> (Дата звернення: 27.10.2025).
5. Bocharova N. Human rights content of the digital transformation of the European Union. *Bulletin of Alfred Nobel University Series Law*. 2023. Volume 2 (7). P. 41–49. URL: https://www.researchgate.net/publication/378486352_HUMAN_RIGHTS_CONTENT_OF_THE_DIGITAL_TRANSFORMATION_OF_THE_EUROPEAN_UNION (Last Accessed: 27.10.2025).
6. Bailey R., Perrin K. Transforming Justice: A Human-Centred Approach to Digital Transformation in Legal Aid. *Legal Aid BC*. URL: https://ilag2025.jura.uni-koeln.de/sites/ilag2025/Additional_Paper_for_Session_9.pdf (Last Accessed: 27.10.2025).
7. Пашко Л. Людиноцентризм цифрових трансформацій як безпековий імператив Української держави. *Публічно-управлінські та цифрові практики*. 2025. Випуск 2(5). С. 89–97. URL: <https://journals.dut.edu.ua/index.php/public/article/view/3224/3110> (Дата звернення: 27.10.2025).
8. Pirozzoli A. The Human-centric Perspective in the Regulation of Artificial Intelligence. *European Papers – European Forum*. URL: <https://www.europeanpapers.eu/europeanforum/human-centric-perspective-regulation-artificial-intelligence?> (Last Accessed: 27.10.2025).
9. Digital Decade 2024: Special Eurobarometer report. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-decade-2024-special-eurobarometer-report> (Last Accessed: 27.10.2025).
10. Annex 4 Monitoring of the European Declaration on Digital Rights and Principles. Digital Decade 2024: Implementation and perspective. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-decade-2024-implementation-and-perspective> (Last Accessed: 27.10.2025).
11. Digital Decade 2025 - Special Eurobarometer. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-decade-2025-special-eurobarometer> (Last Accessed: 27.10.2025).
12. Digital Decade 2025: Declaration on Digital Rights and Principles - Monitoring report 2025. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-decade-2025-declaration-digital-rights-and-principles-monitoring-report-2025> (Last Accessed: 27.10.2025).
13. Compendium of e-voting and other ICT practices. URL: https://commission.europa.eu/publications/compendium-e-voting-and-other-ict-practices_en? (Last Accessed: 27.10.2025).

14. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
15. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
16. Charter of Digital Rights. URL: https://portal.mineco.gob.es/RecursosArticulo/mineco/ministerio/participacion_publica/audiencia/ficheros/Charter%20of%20Digital%20Rights.pdf (Last Accessed: 27.10.2025).
17. Carta Portuguesa de Direitos Humanos na Era Digital. Lei n.º 27/2021. URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/lei/2021-164870244> (Last Accessed: 27.10.2025).
18. 2022 Strengthened Code of Practice on Disinformation. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/2022-strengthened-code-practice-disinformation> (Last Accessed: 27.10.2025).
19. Global Digital Compact. URL: https://www.un.org/global-digital-compact/sites/default/files/2024-09/Global%20Digital%20Compact%20-%20English_0.pdf (Last Accessed: 27.10.2025).
20. Declaration for the Future of Internet. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-future-internet> (Last Accessed: 27.10.2025).
21. Guidelines for the Governance of Digital Platforms. URL: <https://www.unesco.org/en/internet-trust/guidelines> (Last Accessed: 27.10.2025).
22. Policies, data and analysis for trustworthy artificial intelligence. OECD : web-site. URL: <https://oecd.ai/en/> (Last Accessed: 27.10.2025).
23. G7 Leaders' Statement December 6, 2023. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/68615/g7-leaders-statement-2023-12-6.pdf> (Last Accessed: 27.10.2025).
24. Hiroshima Process International Guiding Principles for Advanced AI system. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/hiroshima-process-international-guiding-principles-advanced-ai-system> (Last Accessed: 27.10.2025).
25. G20 Digital Economy Ministers Meeting Outcome Document and Chair Summary. URL: <https://g20-documents.org/database/document/2023-g20-india-sherpa-track-digital-economy-ministers-ministers-language-g20-digital-economy-ministers-meeting-outcome-document-and-chair-summary> (Last Accessed: 27.10.2025).
26. About the D4D Hub. URL: <https://d4dhub.eu/who-we-are> (Last Accessed: 27.10.2025).
27. Joint Communication to the European Parliament and the Council 'An International Digital Strategy for the European Union'. Brussels, 5.6.2025. JOIN(2025) 140 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52025JC0140> (Last Accessed: 27.10.2025).
28. International Cyber Strategy 2023-2028. URL: <https://www.government.nl/documents/publications/2023/09/12/international-cyber-strategy-netherlands-2023-2028> (Last Accessed: 27.10.2025).
29. Digital rights charter of the City of Brussels. URL: <https://smartcity.brussels.be/projects/digital-rights-charter-city-brussels> (Last Accessed: 27.10.2025).
30. Strategy for International Digital Policy of the Federal Government. URL: <https://www.ictworks.org/wp-content/uploads/2024/03/German-Strategy-International-Digital-Policy.pdf> (Last Accessed: 27.10.2025).
31. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Міжнародний документ від 27.06.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (Дата звернення: 27.10.2025).
32. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (Acquis ЄС) від 14 грудня 2023 року. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_UA.pdf (Дата звернення: 27.10.2025).
33. Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
34. Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market and repealing Directive 1999/93/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/910/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
35. Regulation (EU) 2024/1183 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 amending Regulation (EU) No 910/2014 as regards establishing the European Digital Identity Framework. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1183/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
36. Joint Communication to the European Parliament and the Council. 'The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade'. Brussels, 16.12.2020. JOIN(2020) 18 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020JC0018> (Last Accessed: 27.10.2025).
37. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
38. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку : Закон України від 16.12.2021 № 1971-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
39. Directive (EU) 2018/1972 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 establishing the European Electronic Communications Code (Recast) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1972/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
40. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України dsl 05.10.2017 року № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
41. Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/1148/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
42. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
43. Про затвердження Порядку пошуку та виявлення потенційної вразливості інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2023 р. № 497. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2023-%D0%BF#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
44. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури : Закон України від 27.03.2025 року № 4336-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4336-20#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
45. Про затвердження плану заходів щодо впровадження в Україні системи рухомого (мобільного) зв'язку п'ятого покоління : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2020 року № 1409-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1409-2020-%D1%80#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
46. Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market ('Directive on electronic commerce'). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/31/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).

47. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
48. Про захист прав споживачів : Закон України від 10.06.2023 року № 3153-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
49. Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10.08.2023 року № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
50. Regulation (EU) 2019/1150 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on promoting fairness and transparency for business users of online intermediation services (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/1150/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
51. Directive (EU) 2019/1024 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on open data and the re-use of public sector information (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1024/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
52. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.11.2011 року № 939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
53. Regulation (EU) 2018/1807 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on a framework for the free flow of non-personal data in the European Union (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/1807/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
54. Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance and amending Regulation (EU) 2018/1724 (Data Governance Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/868/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
55. Directive 2007/2/EC of the European Parliament and of the Council of 14 March 2007 establishing an Infrastructure for Spatial Information in the European Community (INSPIRE). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2007/2/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
56. Про національну інфраструктуру геопросторових даних : Закон України від 13.04.2020 року № 554-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
57. Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014, (EU) No 909/2014 and (EU) 2016/1011 (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
58. Directive (EU) 2016/2102 of the European Parliament and of the Council of 26 October 2016 on the accessibility of the websites and mobile applications of public sector bodies (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/2102/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
59. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2021 року № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
60. Commission Staff Working Document. Ukraine 2024 Report. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. 2024 Communication on EU enlargement policy. Brussels, 30.10.2024 SWD(2024) 699 final. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (Last Accessed: 27.10.2025).
61. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 'European Interoperability Framework – Implementation Strategy'. Brussels, 23.3.2017 COM(2017) 134 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2c2f2554-0faf-11e7-8a35-01aa75ed71a1.0017.02/DOC_1&format=PDF (Last Accessed: 27.10.2025).
62. Regulation (EU) 2024/903 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2024 laying down measures for a high level of public sector interoperability across the Union (Interoperable Europe Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/903/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
63. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
64. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
65. Safeguarding Cyberspace Together: SSSCIP, NCCC, and ENISA Sign Working Arrangement. URL: <https://cip.gov.ua/en/news/razom-na-zakhisti-kiberprostoru-derzhspeczv-yazku-nkck-ta-enisa-pidpisali-ugodu-pro-spivpracyu?> (Last Accessed: 27.10.2025).
66. Directive (EU) 2018/1808 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 amending Directive 2010/13/EU on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive) in view of changing market realities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj/eng> (Last Accessed: 27.10.2025).
67. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 року № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (Дата звернення: 27.10.2025).
68. The EU Code of conduct on countering illegal hate speech online. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online_en (Last Accessed: 27.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 342.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/71>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГАУПТВАХТ В УКРАЇНІ LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITY OF GAUNTVAKHTI IN UKRAINE

Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0008-4972-5455

Пашенко Є.М., д.філос. в гал. права (PhD),
старший викладач кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-7942-5413

Іващенко С.М., доцент кафедри права
Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-6846-7422

Дубовик В.Є., заступник директора
Департамент контролю Харківської міської ради,
начальник штабу - перший заступник командира
Батальйон 127 окремої бригади територіальної оборони (2022-2023)
orcid.org/0009-0001-3827-9719

Гашенко С.В., старший викладач кафедри
загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-7942-5413

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз еволюції інституту гауптвахти в Україні як складової системи військової юстиції та механізму забезпечення військової дисципліни. Розкрито історичні етапи становлення гауптвахти – від радянської моделі дисциплінарного арешту до сучасного правового інституту, функціонування якого ґрунтується на принципах верховенства права та судового контролю за обмеженням свободи військовослужбовців. Особливу увагу приділено трансформації нормативно-правового регулювання діяльності гауптвахт після рішення Конституційного Суду України від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004, яким визнано неконституційними положення щодо накладення дисциплінарного арешту без судового рішення. Визначено, що перехід до судової моделі арешту військовослужбовців став ключовим етапом у гуманізації військової юстиції.

Проаналізовано сучасний стан правового регулювання діяльності гауптвахт, зокрема положення Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України, Статуту гарнізонної та вартової служби Збройних Сил України, а також наказу Міністерства оборони України № 394 від 03.11.2020. Визначено специфіку тримання різних категорій військовослужбовців – засуджених, заарештованих, затриманих та узятих під варту – із забезпеченням балансу між необхідністю дотримання військової дисципліни та гарантіями прав людини. У статті наголошено на проблемах, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням гауптвахт, недостатністю кваліфікованого персоналу, неузгодженістю нормативно-правових актів та недосконалістю механізмів захисту прав військовослужбовців, які утримуються під вартою.

Зроблено висновок, що сучасний інститут гауптвахти в Україні потребує подальшого вдосконалення відповідно до європейських та національних стандартів поводження з особами, позбавленими волі. Обґрунтовано необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами, розширення мережі гауптвахт, модернізації їх інфраструктури та запровадження ефективного незалежного контролю за дотриманням прав утримуваних військовослужбовців. Підкреслено, що реформування інституту гауптвахти має відбуватися у контексті загальної модернізації військової юстиції України та євроінтеграційного курсу держави.

Ключові слова: гауптвахта, військовослужбовці, військова дисципліна, арешт, дисциплінарна відповідальність, військова юстиція, права військовослужбовців, місця тримання, реформування військової юстиції.

The article provides a comprehensive legal analysis of the evolution of the hauptwache (guardhouse) institution in Ukraine as an element of the military justice system and a mechanism for ensuring military discipline. The study traces the historical development of the hauptwache—from the Soviet model of disciplinary arrest to the modern legal institution based on the principles of the rule of law and judicial control over

the restriction of servicemen's liberty. Special attention is devoted to the transformation of the legal framework governing guardhouses following the Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 7-рп/2004 of March 17, 2004, which declared unconstitutional the provisions allowing disciplinary arrest without a court decision. It is determined that the transition to a judicial model of arrest for servicemen became a key stage in the humanization of military justice.

The article examines the current state of legal regulation of *hauptwache* operations, including the provisions of the Criminal and Criminal Executive Codes of Ukraine, the Statute of Garrison and Guard Service of the Armed Forces of Ukraine, and the Order of the Ministry of Defense of Ukraine No. 394 of November 3, 2020. The specific features of holding different categories of servicemen—convicted, arrested, detained, and those taken into custody—are analyzed in the context of maintaining a balance between the need to uphold military discipline and ensuring human rights guarantees. The study highlights issues related to the material and technical support of guardhouses, lack of qualified personnel, inconsistencies within legal acts, and deficiencies in mechanisms for protecting the rights of detained servicemen.

The paper concludes that the modern institution of *hauptwache* in Ukraine requires further improvement in accordance with European and NATO standards for the treatment of persons deprived of liberty. It substantiates the need to harmonize national legislation with international norms, expand the network of guardhouses, modernize their infrastructure, and introduce effective independent oversight of the observance of servicemen's rights. The reform of the *hauptwache* institution should be considered within the broader context of the modernization of Ukraine's military justice system and the country's Euro-Atlantic integration efforts.

Key words: guardhouse, military personnel, military discipline, arrest, disciplinary responsibility, military justice, human rights, detention facilities, reform of military justice.

Історія розвитку Збройних Сил України нерозривно пов'язана з еволюцією системи підтримання військової дисципліни та відповідальності за її порушення. Особливе місце у цій системі займає інститут гауптвахти - специфічної установи військової юстиції, призначеної для тримання військовослужбовців, які вчинили правопорушення. Сучасний стан функціонування гауптвахт в Україні є результатом тривалого процесу трансформації, який відображає зміни не лише в організації військових формувань, але й у підходах до забезпечення балансу між військовою дисципліною та захистом прав військовослужбовців.

Актуальність дослідження еволюції інституту гауптвахти визначається низкою чинників. По-перше, в умовах тривалої збройної агресії проти України питання забезпечення військової дисципліни набуває особливого значення. По-друге, процеси євроінтеграції та реформування військової юстиції вимагають переосмислення традиційних підходів до функціонування гауптвахт з урахуванням європейських стандартів. По-третє, практика застосування чинного законодавства виявляє низку проблем, які потребують наукового осмислення та практичного вирішення.

Науковий аналіз еволюції інституту гауптвахти має важливе значення для розуміння його сучасного стану та визначення перспектив подальшого розвитку. Систематизація історичного досвіду функціонування гауптвахт в Україні, виявлення тенденцій їх трансформації, а також проблем правового регулювання та практичної діяльності є необхідною умовою для розробки рекомендацій щодо вдосконалення цього інституту відповідно до потреб сучасності.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі еволюції інституту гауптвахти в Україні від радянських часів до сучасності, виявленні тенденцій його трансформації, визначенні ключових проблем функціонування та розробці науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання та практичної діяльності гауптвахт в Україні.

Інститут гауптвахти має тривалу історію становлення та розвитку. Його формування на території України відбувалося в рамках військово-дисциплінарних систем тих держав, до складу яких входили українські землі. Найбільший вплив на формування сучасного інституту гауптвахти в Україні мала радянська система військової юстиції.

У радянський період гауптвахта функціонувала як місце відбування дисциплінарного арешту, що накладався на військовослужбовців без судового рішення, в адміністративному порядку, командирами (начальниками) відповідно до їх дисциплінарної влади. Правове регулювання діяльності гауптвахт здійснювалося Дисциплінарним статутом Збройних Сил СРСР та відповідними відомчими інструкціями.

Після проголошення незалежності України в 1991 році Україна успадкувала радянську модель функціонування гауптвахт, яка продовжувала діяти з незначними змінами.

Важливим етапом у розвитку інституту гауптвахти стало прийняття в 1999 році Закону України «Про затвердження Статуту гарнізонної та вартової служби Збройних Сил України», який встановив порядок тримання військовослужбовців на гауптвахті [3].

Суттєві зміни у правовому регулюванні діяльності гауптвахт відбулися після прийняття Конституційним Судом України рішення від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004, яким було визнано неконституційними положення щодо можливості застосування дисциплінарного арешту з утриманням на гауптвахті без судового рішення [9, с. 497]. Зазначене рішення базувалося на положеннях статті 29 Конституції України, згідно з якою обмеження права на свободу та особисту недоторканність можливе лише за рішенням суду.

Після цього рішення інститут гауптвахти зазнав кардинальних змін. У 2006 році було внесено зміни до Кримінального кодексу України та Кримінально-виконавчого кодексу України, якими запроваджено покарання у виді арешту для військовослужбовців, що призначається судом і відбувається на гауптвахті [1].

Наступні зміни відбулися з прийняттям у 2020 році наказу Міністерства оборони України № 394 «Про затвердження Порядку тримання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців» [4].

На сучасному етапі розвитку інституту гауптвахти в Україні важливим фактором впливу стали процеси євроінтеграції та реформування військової юстиції відповідно до стандартів НАТО, а також необхідність адаптації діяльності гауптвахт до умов воєнного стану.

Згідно з діючим законодавством України, гауптвахта є спеціальним місцем, де можуть тимчасово утримуватися окремі категорії військовослужбовців. Її функціональне призначення полягає в забезпеченні ізоляції осіб, які порушили дисципліну або є фігурантами кримінальних проваджень, з метою забезпечення правопорядку в Збройних Силах України та інших військових формуваннях.

У першу чергу на гауптвахті можуть утримуватися військовослужбовці, які були засуджені до покарання у виді арешту. Це стосується тих осіб, щодо яких уже винесено вирок суду, і які проходять короткотермінове відбування покарання саме у формі арешту.

Крім того, на гауптвахті можуть тимчасово утримуватися військовослужбовці, які були заарештовані в дисциплінарному порядку. Такі арешти застосовуються в межах військової дисциплінарної відповідальності, наприклад, за грубі порушення військової служби, наказів чи статуту.

Більш того, на гауптвахті можуть перебувати військовослужбовці, затримані за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. У таких випадках вони тримаються на гауптвахті до з'ясування обставин справи та проведення необхідних слідчих дій.

Окрема категорія – це військовослужбовці, взяті під варту за рішенням суду. Їхнє перебування на гауптвахті

є тимчасовим – до моменту переведення до слідчого ізолятора або до винесення остаточного вироку.

Також гауптвахта може використовуватись для утримання військовослужбовців, які вже засуджені до позбавлення волі. У цьому разі вони перебувають там тимчасово – до моменту їх етапування до відповідного виправного закладу для подальшого відбування покарання.

Для кожної категорії військовослужбовців встановлено особливий режим тримання. Так, зокрема, військовослужбовці, засуджені до арешту, відбувають покарання в умовах ізоляції, без зарахування часу відбування арешту до строку військової служби. Під час відбування арешту засуджений військовослужбовець не може бути представлений до присвоєння чергового військового звання, призначений на вищу посаду, переведений на нове місце служби, звільнений з військової служби, крім випадків визнання його непридатним до військової служби за станом здоров'я [1].

В своїй праці Коваленко В.В. звертає увагу на те, що відповідно до статті 55 Кримінально-виконавчого кодексу України, на засуджених військовослужбовців, які відбувають покарання у виді арешту, поширюються обмеження, встановлені законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді арешту. При цьому реалізація даного положення ускладнюється тим, що засуджені військовослужбовці продовжують залишатися суб'єктами військових правовідносин [6, с. 477].

Важливим аспектом нормативно-правового регулювання діяльності гауптвахт є забезпечення прав та законних інтересів утримуваних військовослужбовців. Порядок тримання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців детально регламентує процедури прийому, розміщення, медичного обслуговування, матеріально-побутового забезпечення, а також порядок реалізації прав та обов'язків утримуваних військовослужбовців [4].

Наразі, сучасне нормативно-правове регулювання діяльності гауптвахт в Україні характеризується значним рівнем деталізації та спрямованістю на забезпечення балансу між необхідністю підтримання військової дисципліни та дотриманням прав військовослужбовців. Водночас, аналіз діючого законодавства та практики його застосування свідчить про наявність певних прогалин та суперечностей, які потребують вирішення.

Арешт як вид кримінального покарання для військовослужбовців має специфічні особливості, зумовлені статусом військовослужбовця та особливостями проходження військової служби. Згідно зі статтею 58 Кримінального кодексу України, арешт полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті [1].

Особливості виконання покарання у виді арешту щодо військовослужбовців визначаються Кримінально-виконавчим кодексом України та спеціальними нормативно-правовими актами. Згідно із вказаним Кодексом, режим відбування арешту військовослужбовцями має певні особливості порівняно з відбуванням арешту іншими категоріями засуджених [1].

Специфікою відбування арешту військовослужбовцями є те, що вони продовжують зберігати статус військовослужбовця, однак зазнають суттєвих обмежень у правах та можливостях. Так, під час відбування арешту засуджений військовослужбовець не може бути представлений до присвоєння чергового військового звання, призначений на вищу посаду, переведений на нове місце служби, звільнений з військової служби, крім випадків визнання його непридатним до військової служби за станом здоров'я [6, с. 478].

Порядок тримання засуджених військовослужбовців на гауптвахті детально регламентується наказом Міністерства

оборони України від 03.11.2020 №394, яким затверджено Порядок тримання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців. Відповідно до цього документу, засуджені військовослужбовці розміщуються в окремих приміщеннях гауптвахти, окремо від інших категорій утримуваних. Для них встановлюється особливий розпорядок дня, який передбачає обов'язкове залучення до військового навчання та праці [4].

Важливим аспектом відбування арешту військовослужбовцями є забезпечення їх прав та законних інтересів. Згідно з діючим законодавством, засуджені військовослужбовці мають право на побачення з близькими родичами, отримання посилок та передач, листування, медичне обслуговування, восьмигодинний сон тощо. Водночас, вони зазнають обмежень у пересуванні, спілкуванні, використанні особистих речей [4].

У своїй праці Сагайдак В.О. підкреслює, що важливою особливістю відбування арешту військовослужбовцями є поєднання елементів кримінальної відповідальності та військової дисципліни. Він зазначає, що арешт для військовослужбовців має не лише каральну, але й виховну функцію, спрямовану на формування дисциплінованості та відповідальності [9, с. 498].

Однією з проблем виконання покарання у виді арешту щодо військовослужбовців є недостатнє матеріально-технічне забезпечення гауптвахт. Так, Мицько О.І. звертає увагу на те, що більшість гауптвахт в Україні розташовані в застарілих приміщеннях, які не відповідають сучасним вимогам щодо тримання засуджених. Крім того, існує проблема нестачі кваліфікованого персоналу для роботи на гауптвахтах [7, с. 317].

Ще однією проблемою є недосконалість механізму реалізації прав засуджених військовослужбовців. Незважаючи на детальну регламентацію прав та обов'язків засуджених військовослужбовців, у практичній діяльності гауптвахт виникають труднощі з забезпеченням права на правову допомогу, медичне обслуговування, підтримання соціальних зв'язків тощо [11, с. 4].

Особливої актуальності проблема забезпечення прав засуджених військовослужбовців набуває в умовах воєнного стану. Загороднюк С.О. та Слатвінська В.М. зазначають, що в умовах воєнного стану функціонування гауптвахт супроводжується додатковими складнощами, пов'язаними з евакуацією, забезпеченням безпеки, ресурсним забезпеченням тощо [11, с. 5].

Аналіз судової практики свідчить про те, що суди при призначенні покарання у виді арешту військовослужбовцям враховують специфіку цього виду покарання та особливості його відбування на гауптвахті. Показовим є рішення Соснівського районного суду м. Черкаси у справі № 712/5920/22, де суд, призначаючи покарання у виді арешту, взяв до уваги умови тримання на гауптвахті та їх вплив на особу засудженого [10].

Загалом, аналіз особливостей виконання покарання у виді арешту щодо військовослужбовців свідчить про наявність певних проблем, які потребують вирішення шляхом вдосконалення правового регулювання та практики діяльності гауптвахт.

Процес реформування військової юстиції в Україні, який активізувався після початку збройної агресії російської федерації проти України у 2014 році, суттєво вплинув на функціонування інституту гауптвахти. Водночас, цей процес виявив низку проблем, які потребують вирішення для забезпечення ефективного функціонування гауптвахт відповідно до сучасних вимог.

Однією з ключових проблем є недостатня кількість гауптвахт та їх нерівномірне розташування по території України. Так, Моїсєєв М.С. звертає увагу на те, що кількість гауптвахт не відповідає потребам Збройних Сил України та інших військових формувань, особливо в умовах воєнного стану. Це призводить до перевантаження

існуючих гауптвахт та складнощів з транспортуванням військовослужбовців до місць відбування покарання [8, с. 118].

Іншою проблемою є недостатнє матеріально-технічне забезпечення гауптвахт. Більшість гауптвахт розташовані в застарілих будівлях, які не відповідають сучасним вимогам щодо тримання військовослужбовців. Крім того, існує проблема недостатнього забезпечення гауптвахт необхідним обладнанням, меблями, засобами гігієни, медикаментами тощо [7, с. 317].

Також існує проблема нестачі кваліфікованого персоналу для роботи на гауптвахтах. Специфіка діяльності персоналу гауптвахт вимагає спеціальної підготовки, знань військового законодавства, психології, медицини тощо. Водночас, система підготовки персоналу для гауптвахт в Україні недостатньо розвинена [11, с. 4].

Не менш важливою проблемою є також недосконалість механізму забезпечення прав військовослужбовців, які утримуються на гауптвахті. Незважаючи на детальну регламентацію прав та обов'язків утримуваних військовослужбовців, на практиці виникають труднощі з реалізацією права на правову допомогу, медичне обслуговування, підтримання соціальних зв'язків тощо. Особливо гостро ця проблема постає щодо військовослужбовців, які утримуються на гауптвахті в дисциплінарному порядку [9, с. 498].

Зокрема, Кондратенко Н.В., Остапчук Л.Г. та Сікун А.М. звертають увагу на проблему недостатньої узгодженості нормативно-правових актів, які регулюють діяльність гауптвахт. Зокрема, існують певні розбіжності між положеннями Кримінально-виконавчого кодексу України, Статуту гарнізонної та вартової служби Збройних Сил України та відомчих нормативно-правових актів [5, с. 65].

Суттєвою проблемою є також відсутність ефективного механізму контролю за дотриманням прав військовослужбовців, які утримуються на гауптвахті. Зокрема, недостатньо розвинена система незалежного моніторингу умов тримання, розгляду скарг утримуваних військовослужбовців, реагування на порушення їхніх прав [6, с. 478].

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває проблема забезпечення безпеки гауптвахт та утримуваних на них військовослужбовців. Необхідність евакуації гауптвахт із зони бойових дій, забезпечення їх функціонування в умовах обмеженого ресурсного забезпечення, загрози обстрілів тощо створюють додаткові складнощі для ефективного функціонування інституту гауптвахти [10].

Однією з ключових проблем є також недостатня адаптація інституту гауптвахти до стандартів НАТО та європейських норм у сфері поводження з особами, позбавленими волі. У контексті євроінтеграційних процесів та реформування військової юстиції важливим завданням є гармонізація правового регулювання діяльності гауптвахт із міжнародними стандартами [8, с. 119].

Проведений аналіз проблем функціонування гауптвахт в умовах реформування військової юстиції свідчить про необхідність комплексного підходу до їх вирішення, який враховував би як специфіку військової служби, так і необхідність забезпечення прав військовослужбовців відповідно до конституційних принципів та міжнародних стандартів.

Проведене дослідження еволюції інституту гауптвахти в Україні дає змогу сформулювати низку узагальнених висновків, які дозволяють глибше зрозуміти трансформацію цього правового явища в історичному та сучасному контексті.

Перш за все, слід відзначити, що інститут гауптвахти в Україні пройшов тривалий шлях свого розвитку. Починаючи з радянської моделі, яка характеризувалася суворим адміністративним підходом до застосування дисциплінарного арешту, він поступово трансформувався у більш цивілізовану систему, засновану на принципах верхов

венства права. Сьогодні гауптвахта функціонує в рамках моделі, де центральне місце посідає судовий контроль за обмеженням особистої свободи військовослужбовців. Такий підхід також передбачає дотримання основоположних прав людини, що є важливим елементом реформування військової юстиції в Україні.

Сучасний стан нормативно-правового регулювання діяльності гауптвахт свідчить про значний рівень деталізації законодавчих норм. Це дозволяє створити належні умови для поєднання двох ключових аспектів: підтримання дисципліни у Збройних Силах України та забезпечення правового захисту військовослужбовців. Проте, аналіз діючого законодавства також виявляє низку прогалин і суперечностей, які ускладнюють ефективне функціонування інституту гауптвахти. Ці недоліки потребують належного нормативного врегулювання.

Особливість покарання у виді арешту для військовослужбовців полягає у поєднанні ознак кримінальної відповідальності з елементами військової дисципліни. Арешт виконує не лише каральну функцію, а й має важливе виховне значення. Його застосування спрямоване на формування у військовослужбовців високого рівня дисциплінованості, відповідальності за свої дії, а також поваги до норм військової служби.

Однак функціонування гауптвахт в умовах активного реформування військової юстиції, а також у період воєнного стану, супроводжується рядом суттєвих проблем. Насамперед, спостерігається недостатня кількість гауптвахт на території України, що ускладнює ефективне виконання покарань. Крім того, існує проблема їх нерівномірного розміщення, що створює додаткові логістичні труднощі. Також значна увага потребує матеріально-технічне забезпечення установ, яке здебільшого є застарілим і не відповідає сучасним стандартам. Ще однією серйозною проблемою є нестача кваліфікованого персоналу, здатного ефективно забезпечувати функціонування гауптвахт та реалізацію прав утримуваних осіб.

Крім цього, існуючий механізм захисту прав військовослужбовців, які утримуються на гауптвахті, не є достатньо ефективним. Недостатньо розвинуті інструменти контролю за дотриманням їхніх прав, що призводить до ризику порушення основоположних свобод. Також в Україні ще не повністю адаптовано інститут гауптвахти до стандартів НАТО та європейських норм у сфері поводження з особами, позбавленими волі.

З огляду на викладене, можна визначити основні перспективні напрями удосконалення інституту гауптвахти в Україні. Серед них слід виділити розширення мережі гауптвахт та їх рівномірне розташування з урахуванням потреб Збройних Сил України та інших військових формувань. Не менш важливим є оновлення матеріально-технічної бази цих установ, що дозволить забезпечити належні умови утримання військовослужбовців. Окрім того, необхідно посилити підготовку персоналу, що працює в гауптвахтах, адже саме від їхньої кваліфікації залежить ефективність реалізації державної політики у сфері військової дисципліни.

Подальші зусилля мають бути зосереджені на вдосконаленні механізмів захисту прав військовослужбовців, які перебувають під арештом, а також на запровадженні ефективного контролю за дотриманням цих прав. Зрештою, важливим завданням залишається адаптація інституту гауптвахти до вимог та стандартів НАТО і Європейського Союзу, що дозволить гармонізувати вітчизняне законодавство з міжнародною правовою практикою.

У контексті подальших наукових досліджень перспективним є вивчення процесу імплементації європейських стандартів у діяльність гауптвахт. Особливу увагу варто приділити аналізу практичного досвіду країн НАТО, який може стати цінним джерелом для удосконалення української моделі гауптвахти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 06.10.2025).
2. Додаток 12 до Статуту гарнізонної та вартової служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 550-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14#Text> (дата звернення: 06.10.2025).
3. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 550-XIV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14#Text> (дата звернення: 06.10.2025).
4. Про затвердження Порядку тримання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців : Наказ М-ва оборони України від 03.11.2020 №. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0038-21#Text> (дата звернення: 06.10.2025).
5. Кондратенко Н. В., Остапчук Л. Г., Сікун А. М. Кримінально-правова характеристика військових злочинів : дипломна робота магістра. Чернівці, 2021. 80 с.
6. Коваленко В. В. Аналітично-порівняльне правознавство : підручник. Ужгород: Університетська книга, 2022. 479 с.
7. Мицька О. І. Проблемні питання застосування і виконання покарання у виді арешту: матеріали II міжнарод. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 4 лист. 2022 р. Чернівці: ПАУ, 2022. С.316-321.
8. Моїсєєв М. С. Військові адміністративні правопорушення: поняття та характерні ознаки. *Наукові записки*. 2024. № 16. С. 119-125.
9. Сагайдак В. О. Особливості виконання покарання щодо військовослужбовців, засуджених до арешту: матеріали VI міжнарод. наук.-практ. конф., м. Суми, 19-20 травня 2022 р. Суми: ПАУ, 2022. С.495-501
10. Рішення Соснівського районного суду м. Черкаси від 16.08.2022 р., справа №712/5920/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105742543> (дата звернення: 06.10.2025).
11. Загороднюк С. О., Слатвінська В. М. Ефективність виконання покарання у виді арешту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 870-878.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

РОЗДІЛ 13

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 343.98:351.74

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/72>

ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРАВОМІРНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИМ ВОГНЕПАЛЬНОЮ ЗБРОЇ

EVALUATIVE CONCEPTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND THEIR IMPACT ON THE LEGALITY OF THE USE OF FIREARMS BY POLICE OFFICERS

Бараннік Р.В., к.ю.н., доцент,
в.о. завідувача та доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності

Запорізький національний університет
orcid.org/0009-0008-1202-5535

Стаття присвячена комплексному аналізу оціночних понять у кримінальному процесуальному праві та їхньому впливу на визначення правомірності застосування працівниками поліції вогнепальної зброї. Актуальність теми обумовлена тим, що більшість правових критеріїв, які визначають межі використання зброї (зокрема "реальна загроза", "необхідність", "пропорційність", "невідкладність"), мають невичерпний і змінний зміст, що залежить від конкретних обставин, суб'єктивного сприйняття ситуації поліцейським і подальшої інтерпретації цих дій у межах кримінального провадження. У статті обґрунтовується, що оцінка правомірності застосування зброї є ретроспективною за своєю природою, тоді як рішення поліцейського приймається в умовах обмеженого часу, підвищеного стресу та неповної інформації. Це створює потенційну колізію між юридичними стандартами та фактичними умовами діяльності правоохоронця.

Проаналізовано нормативно-правове регулювання застосування зброї в Україні, положення Кримінального кодексу щодо необхідної оборони й крайньої необхідності, а також стандарти Європейського суду з прав людини та Верховного суду США, включно з доктриною "reasonable officer". Особлива увага приділена психологічним і фізіологічним параметрам поведінки людини в ситуації небезпеки: тунельному баченню, ефекту спотворення часу, домінуванню автоматизованих дій над аналітичним мисленням. Показано, що інтенсивність стресу та недостатня підготовка можуть істотно впливати на точність сприйняття загрози.

У статті доведено, що рівень вогневої та тактичної підготовки поліцейського є ключовим фактором, який здатний мінімізувати кількість помилок у динамічних ситуаціях і забезпечити правомірність застосування зброї. Також проаналізовано проблеми документування таких випадків і підкреслено важливість сучасних технологічних рішень – відеофіксації, телеметрії пострілів, VR-реконструкцій.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання та практики розслідування інцидентів із застосуванням зброї: конкретизація оціночних понять, розширення сценарної підготовки, створення єдиного стандарту документування та імплементація принципу "розумного поліцейського". Результати дослідження можуть бути використані в наукових розробках, законотворчій діяльності та при підготовці працівників правоохоронних органів.

Ключові слова: оціночні поняття, застосування зброї, поліцейська діяльність, кримінальний процес, пропорційність і необхідність.

The article provides a comprehensive analysis of evaluative concepts in criminal procedure law and their impact on determining the lawfulness of police use of firearms. The relevance of the topic arises from the fact that most legal criteria regulating the use of force – such as "real threat," "necessity," "proportionality," and "urgency" – possess an inherently flexible and context-dependent nature. Their interpretation varies depending on specific circumstances, the officer's subjective perception of danger, and the retrospective assessment conducted within criminal proceedings. The study argues that while judicial evaluation is inherently retrospective, a police officer's decision is made under conditions of time pressure, stress, uncertainty, and incomplete information, which leads to a potential conflict between legal standards and real operational conditions.

The article examines Ukrainian legal norms governing the use of firearms, provisions of the Criminal Code on self-defense and necessity, as well as the jurisprudence of the European Court of Human Rights and the U.S. Supreme Court, including the "reasonable officer" doctrine. Special emphasis is placed on the psychological and physiological aspects of human behavior in high-risk situations, such as tunnel vision, time distortion, and the dominance of automated reactions over analytical reasoning. These factors significantly influence the officer's perception of threat and decision-making.

The study demonstrates that the level of an officer's firearms and tactical training is a key factor in minimizing mistakes during dynamic encounters and ensuring lawful use of force. Issues of documenting such incidents are analyzed, including the need for technological tools such as body-worn cameras, shot telemetry, and VR reconstructions.

The article proposes avenues for improving legislation and investigative practices, including clarification of evaluative terms, expanded scenario-based training, development of a unified documentation standard, and the implementation of the "reasonable police officer" principle. The findings may be applied in legal scholarship, legislative improvement, and professional police training programs.

Key words: evaluative concepts; use of force; police activity; criminal procedure; proportionality and necessity.

Постановка проблеми. Питання правомірності застосування поліцейським вогнепальної зброї традиційно належить до найчутливіших сфер кримінальної юстиції, оскільки пов'язане з фундаментальним правом на життя та свободою особи. Українське законодавство містить чіт-

кий перелік підстав для застосування вогнепальної зброї, закріплений у ст. 46 Закону України "Про Національну поліцію" [1], однак значна частина правових критеріїв має оціночний характер – "необхідність", "пропорційність", "реальна небезпека", "загроза життю", "невідкладність"

тощо. Дані категорії не мають точного кількісного виміру й тому залежать від конкретної ситуації, рівня підготовки поліцейського та умов, у яких відбувається подія.

У кримінальному провадженні ці категорії набувають практичного значення під час оцінки правомірності дій працівників поліції. Саме оцінка правомірності рішення про застосування вогнепальної зброї стає підставою для визначення наявності або відсутності кримінальної відповідальності працівника поліції. При цьому оцінювання відбувається ретроспективно – після завершення події, коли слідчий та суд мають доступ до значно ширшого обсягу інформації, ніж поліцейський у момент прийняття рішення [2, с. 4]. Водночас сам поліцейський діє у стресових, швидкоплинних умовах, нерідко під загрозою для власного життя. Це створює колізію між юридичними стандартами та реальним механізмом прийняття рішень.

Проблема полягає в ранньому зіткненні оціночних понять кримінального процесу та психофізіологічних особливостей прийняття рішень у ситуації ризику. Саме це створює складність у визначенні меж правомірності застосування зброї та обумовлює актуальність комплексного наукового аналізу, що поєднує правову доктрину, судову практику, стандарти ЄСПЛ і знання з вогневої та тактичної підготовки.

Оцінка стану літератури. У науковій літературі наявні роботи, присвячені застосуванню вогнепальної зброї в поліцейській діяльності (праці А. Бабенка, О. Джузи, Д. Казначеева, Д. Бодирева). Окремі автори аналізують проблему оціночних понять у кримінальному процесі та кримінальному праві (зокрема, М. Шумило, М. Михеєнко, В. Тацій, М. Бажанов). У західній доктрині значна увага приділяється проблемам “reasonable officer standard”, stress decision-making, use-of-force continuum (Graham v. Connor [3]; Tennessee v. Garner [4]). Європейська практика ЄСПЛ (McCann and Others v. UK [5], Giuliani and Gaggio v. Italy [6]) формує принцип “absolute necessity”. Однак комплексних робіт, що аналізують взаємодію кримінально-процесуальних оціночних понять, реального прийняття рішень під час стрільби та подальшої судової оцінки дій поліцейського – фактично немає. Це й визначає актуальність дослідження.

Метою дослідження є проаналізувати характер оціночних понять у кримінальному процесі та визначити, як вони впливають на юридичну оцінку правомірності застосування поліцейським вогнепальної зброї. У рамках поставленої мети ми намагалися вирішити такі завдання: встановити ключові оціночні поняття, пов’язані із застосуванням зброї; проаналізувати релевантну судову практику України та ЄСПЛ; дослідити роль вогневої та тактичної підготовки у формуванні правомірного рішення; запропонувати шляхи вдосконалення нормативного регулювання та підходів до оцінки дій поліцейських.

Виклад основного матеріалу. Оціночні поняття є характерною ознакою кримінального процесуального права, оскільки дозволяють адаптувати правову норму до конкретної життєвої ситуації. Поняття “достатні підстави”, “обгрунтована підозра”, “необхідні заходи”, “реальна загроза”, “пропорційність” тощо не мають вичерпного нормативного визначення, що неодноразово підкреслювалося в юридичній літературі [7, с. 35].

Перевага таких понять полягає у гнучкості, проте їх недолік – у створенні широкого поля для суб’єктивного тлумачення. У ситуаціях застосування зброї це може призводити до неоднозначності оцінки дій поліцейського, адже сама подія має надзвичайну динамічність і високу загрозу життю [8, с. 203].

Саме тому оціночні поняття вимагають зваженого підходу, а їх інтерпретація – врахування всіх обставин події, психофізіологічного стану поліцейського та рівня його підготовки. Судова практика ЄСПЛ також визнає, що застосування сили оцінюється не абстрактно, а з ураху-

ванням “добросовісного переконання” працівника правоохоронного органу [5; 6].

Стаття 46 Закону України “Про Національну поліцію” визначає конкретні випадки, у яких працівник поліції має право застосувати вогнепальну зброю. Такі підстави включають: наявність *реальної загрози* життю чи здоров’ю особи; *необхідність* припинення тяжкого насильницького злочину; неможливість застосування менш небезпечних засобів; *пропорційність* потенційної шкоди меті застосування.

Ці критерії логічно узгоджуються з положеннями Кримінального кодексу України про необхідну оборону та крайню необхідність, а також із загальноєвропейським стандартом “абсолютної необхідності” (absolute necessity), сформульованим ЄСПЛ у справі McCann and Others v. UK [5].

Проте всі ці критерії мають оціночну природу – саме тому їх зміст залежить від конкретної ситуації, сприйняття поліцейського та наявних у нього знань і навичок.

Оцінка загрози в умовах стресу значно відрізняється від оцінки ситуації у спокійній атмосфері судової зали. Світові дослідження вказують, що під час загрози життю людина переживає характерні психофізіологічні реакції, такі як: тунельний зір та втрата периферичного огляду; спотворення часу (“ефект уповільнення”); зниження точності дрібних моторних дій; домінування автоматизованих дій над логічним аналізом. Це означає, що для поліцейського критично важливо мати сформовані навички, що спрацюють автоматично. Вогнева підготовка дозволяє перенести частину рішень із рівня “аналіз” на рівень “рефлексивної реакції”, тим самим зменшуючи ризик помилки [9].

ЄСПЛ у справі McCann and others v. The United Kingdom підкреслює, що дії правоохоронця мають оцінюватися в реальному контексті загрози й обмеженого часу, а не за абстрактними стандартами “ідеальної поведінки” [5].

Верховний Суд України характеризує оцінку правомірності застосування зброї як аналіз “сукупності всіх фактів конкретної обставини”, включно із поведінкою нападника, альтернативами, що були доступні поліцейському, та рівнем загрози в момент події [10]. У справах, що розглядалися Верховним Судом, судді дедалі частіше звертаються до стандартів ЄСПЛ щодо необхідності врахування добросовісного переконання поліцейського у момент прийняття рішення.

Зокрема, ЄСПЛ виробив кілька ключових критеріїв правомірності застосування зброї: absolute necessity – зброя застосовується лише тоді, коли це абсолютно необхідно; strict proportionality – дії повинні бути пропорційними поставленій меті; honest belief – працівник діяв у межах добросовісного переконання, що існувала загроза [5; 6].

У рішенні Graham v. Connor Верховний суд США сформулював підхід, відповідно до якого дії поліцейського повинні оцінюватися з позиції “розумного офіцера на місці події”, а не з позиції стороннього спостерігача, який має необмежений час і всю інформацію [3].

Цей підхід надзвичайно важливий для України, оскільки він дозволяє поєднати правову оцінку із реальними тактичними умовами.

Таким чином, можемо впевнено зазначити, що саме вогнева підготовка має ключове значення для правильного визначення моменту застосування зброї. Із практики європейських поліцейських шкіл відомо, що: регулярні тренування знижують час на оцінку ситуації; сценарні заняття моделюють реальні умови стресу; розвиток м’язової пам’яті забезпечує точність та контроль над діями [8].

Крім того, рівень підготовки може прямо впливати на правову оцінку судом – недбалість у тренуванні інколи кваліфікується як складова службової недбалості [4].

Ще одним аспектом, на який слід звернути увагу, є те, що ефективність розслідування інцидентів застосування зброї значною мірою залежить від повноти документування. Головні проблеми, які постають при цьому,

пов'язані з різними причинами, зокрема: неповна або відсутня відеофіксація; відсутність телеметрії пострілів; неточні рапорти через стрес; відсутність стандартизованих протоколів. Зарубіжні дослідження показують, що інтеграція body-cam, GPS-датчиків, трекерів руху та VR-реконструкцій суттєво підвищує точність встановлення необхідних фактів [9].

Отже, на основі аналізу нормативної бази, судової практики й зарубіжного досвіду, з метою вирішення завдань, поставлених в рамках даного наукового дослідження, нам видається доцільним впровадження наступних заходів:

– Внесення уточнень до ст. 46 Закону “Про Національну поліцію” для конкретизації оціночних критеріїв.

– Імплементація принципу “reasonable officer” у національну судову практику.

– Розширення сценарної та тактичної підготовки працівників поліції, зокрема, за рахунок розробки стандартизованих методичних рекомендацій щодо проведення практичних занять з вогневої підготовки.

Ці зміни дозволять забезпечити баланс між захистом прав людини та практичними потребами правоохоронної діяльності.

Висновки. Оціночні поняття кримінального процесу є ключовим елементом визначення правомірності застосування вогнепальної зброї. Вони забезпечують гнучкість правового регулювання, але потребують комплексної інтерпретації, яка враховує реальні умови, у яких діє поліцейський.

Міжнародні стандарти, зокрема практика ЄСПЛ, вимагають урахування добросовісної суб'єктивної оцінки безпеки, а американський стандарт “reasonable officer” пропонує реалістичний алгоритм оцінки дій у стані стресу.

Вогнева та тактична підготовка є важливим фактором, що дозволяє поліцейським приймати юридично правильні рішення, мінімізувати ризики і для себе, і для громадян. Професійна вогнева підготовка відіграє ключову роль, оскільки формує здатність адекватно оцінити загрозу та обрати мінімально небезпечний спосіб дії.

Взаємодія кримінального процесу та вогневої підготовки створює унікальний міждисциплінарний простір, який потребує подальших досліджень і нормативного вдосконалення. Подальші дослідження мають бути спрямовані на розроблення нового інтегрованого стандарту оцінки правомірності застосування зброї та створення сучасних систем навчання і документування поліцейських дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну поліцію. Закон України № 580-VIII від 02.07.2015 р. Дата оновлення: 12.09.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 04.12.2025 р.).
2. Abramovich S. Police and physical training. *Правоохоронні органи на захисті правопорядку та конституційних свобод в умовах миру та воєнного стану. Law enforcement agencies: the defense of public order and constitutional freedoms during peace and martial law*: збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної курсантської (студентської) конференції іноземними мовами. Кропивницький: ДонДУВС, 2025. С. 4–5.
3. Graham v. Connor, 490 U.S. 386 (1989). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/490/386/> (accessed: 04.12.2025).
4. Tennessee v. Garner, 471 U.S. 1 (1985). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/471/1/> (accessed: 04.12.2025).
5. Case of Mc Cann and others v. The United Kingdom. Application no. 18984/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57943%22%5D%7D>. (accessed: 04.12.2025).
6. Giuliani and Gaggio v. Italy. 23458/02 Judgment 24.3.2011 [GC] URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22002-568%22%5D%7D>. (accessed: 04.12.2025).
7. Бараннік Р., Кучинська О. Практика Європейського суду з прав людини як орієнтир у застосуванні оціночних понять. *Право України*. 2025. № 9. С. 33–43.
8. Казначеев Д., Бодирев Д. (2024). Правові засади застосування вогнепальної зброї: розмежування понять “активне застосування” та “застосування” вогнепальної зброї. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 2. С. 201–206.
9. Тимофеев В. П., Гулько К. О. Актуальні питання застосування вогнепальної зброї працівниками національної поліції в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання “Аналітично-порівняльне правознавство”*, 2023. № 7. С. 352–356. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.63>.
10. Марущак Н. В. Принципи поліцейської діяльності: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2024, № 5. С. 10–16.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025

ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ТА МІЖНАРОДНІ ПІДХОДИ

RESTRICTION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS UNDER MARTIAL LAW: LEGAL GUARANTEES AND INTERNATIONAL APPROACHES

Боровик В.А., студент 1 курсу юридичного факультету
Київський університет інтелектуальної власності та права
orcid.org/0009-0006-8013-4253

У статті досліджено правові засади обмеження конституційних прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні з урахуванням міжнародних стандартів та порівняльно-правового досвіду. Окреслено конституційні гарантії та механізми дерогації, проаналізовано рішення Конституційного Суду України, що визначають межі допустимих обмежень. Акцентовано на практичних проблемах, зокрема окремих обмеженнях свободи слова, санкціях без судового контролю та мобілізаційних заходах. Запропоновано шляхи вдосконалення парламентського, судового та громадського контролю. Підкреслюється, що інші права можуть бути тимчасово обмежені лише в межах необхідності та пропорційності, відповідно до принципів верховенства права.

У роботі також аналізується відповідність правової практики України універсальним та регіональним міжнародним стандартам, таким як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП) та Європейська конвенція з прав людини (ЕКПЛ). Повідомлення українського уряду про відступ від зобов'язань, надіслане Генеральному секретарю ООН та Раді Європи, оцінюється як приклад цивілізованого правового механізму, що формально відповідає міжнародним вимогам. Водночас виявлено низку проблемних аспектів, зокрема надмірні обмеження свободи слова та релігії, суперечливі практики примусової мобілізації («бусифікація») та застосування санкцій Радою національної безпеки і оборони без належного судового контролю, що викликало занепокоєння правозахисників та міжнародних експертів.

Дослідження підкреслює, що воєнний стан залишається серйозним викликом для будь-якої демократичної правової системи, випробовуючи стійкість державних інститутів та їхню відданість конституціоналізму. Український досвід загалом демонструє дотримання міжнародних стандартів, однак для посилення гарантій проти зловживання надзвичайними повноваженнями необхідне подальше вдосконалення механізмів парламентського, судового та громадського контролю. Забезпечення поваги до прав людини, навіть у часи екзистенційних загроз, розглядається як важливий показник демократичної ідентичності та верховенства права.

Ключові слова: воєнний стан, обмеження прав, конституційні гарантії, дерогація, верховенство права, міжнародні стандарти, Конституційний Суд України.

The article examines the legal framework for restricting constitutional human rights and freedoms under martial law in Ukraine, taking into account international standards and comparative legal experience. The study highlights the constitutional guarantees and the mechanisms of derogation, as well as the role of judicial control in preventing excessive interference with fundamental rights. Special attention is paid to the case law of the Constitutional Court of Ukraine, which has confirmed the inviolability of absolute rights, including the right to life, human dignity, liberty, and a fair trial, even during martial law. It is emphasized that other rights may be temporarily restricted only within the limits of necessity and proportionality, in line with the principles of the rule of law.

The article also analyzes the compliance of Ukraine's legal practice with universal and regional international standards, such as the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the European Convention on Human Rights (ECHR). The Ukrainian government's notification of derogation to the UN Secretary-General and the Council of Europe is assessed as an example of a civilized legal mechanism that formally meets international requirements. At the same time, several problematic aspects are identified, including excessive restrictions on freedom of speech and religion, controversial forced mobilization practices ("busification"), and the use of the National Security and Defense Council's sanctions without proper judicial review, which have raised concerns among human rights defenders and international experts.

The research underlines that martial law remains a serious challenge to any democratic legal system, testing the resilience of state institutions and their commitment to constitutionalism. The Ukrainian experience generally demonstrates adherence to international standards; however, further improvement of parliamentary, judicial, and civic control mechanisms is required to strengthen safeguards against the abuse of emergency powers. Ensuring respect for human rights, even in times of existential threats, is viewed as a crucial marker of democratic identity and the rule of law.

Key words: martial law, restriction of rights, constitutional guarantees, derogation, rule of law, international standards, Constitutional Court of Ukraine.

Повномасштабна збройна агресія проти України, що триває з 2022 року, зумовила запровадження режиму воєнного стану на всій території держави, актуалізуючи комплекс проблемних питань, пов'язаних із одночасним забезпеченням обороноздатності та національної безпеки при дотриманні конституційно гарантованих прав і свобод людини.

Обмеження прав у період війни є складним завданням, яке вимагає пошуку оптимального балансу між необхідністю захисту суверенітету та територіальної цілісності держави й дотриманням принципів верховенства права, пропорційності та поваги до людської гідності. Держава, навіть в умовах воєнного стану, не вправі повністю зупинити реалізацію прав і свобод громадян, оскільки демократичний конституційний лад передбачає збереження основоположних цінностей незалежно від масштабу

загроз. Відтак, проблема обмеження конституційних прав під час воєнного стану набуває особливої актуальності, оскільки поєднує важливі наукові завдання – дотримання прав людини в умовах надзвичайних правових режимів – та практичні потреби забезпечення належного правопорядку й справедливості в державі, що протистоїть збройній агресії.

Проблематика правового режиму воєнного стану та допустимих меж обмеження конституційних прав і свобод неодноразово ставала предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців. Так, О. Курганська обґрунтовує, що в Україні сформовано нормативно-правову базу, яка забезпечує запровадження воєнного стану із дотриманням визначених конституційних меж обмеження прав людини, проте ця база потребує подальшого вдосконалення. Зокрема, дослідниця звертає увагу на існування

прогалин, насамперед у частині регламентації відповідальності громадян за порушення встановлених заходів воєнного стану, що негативно впливає на ефективність функціонування відповідного правового режиму [2].

Х. Маркович, здійснивши теоретико-правовий аналіз конституційних прав і свобод в умовах війни, обґрунтувала диференціацію прав на абсолютні, які не можуть бути обмежені за жодних обставин, та відносні, щодо яких допускаються тимчасові обмеження. Авторка підкреслює, що держава, навіть перебуваючи у стані збройного конфлікту, не звільняється від конституційного обов'язку гарантувати права людини; закріплення в Конституції України переліку прав, які не підлягають обмеженню, є ключовою інституційною гарантією недопущення свавільного втручання державної влади у сферу основоположних прав і свобод [3].

Суттєвий внесок у розвиток цієї проблематики зробила О. Яцун, яка провела порівняльно-правовий аналіз підходів європейських держав до конституційно-правового регулювання надзвичайного та воєнного стану. Дослідницею виокремлено основні моделі конституційного визначення меж обмеження прав: від чіткої фіксації переліку прав, що не можуть бути обмежені, до надання органам влади широких дискреційних повноважень без конкретизації таких прав, що створює ризики надмірного втручання у права людини [4].

Вагомий доробок у формування міжнародних стандартів у цій сфері належить й зарубіжним правникам та міжнародним інституціям. Зокрема, у доповіді Венеційської комісії акцентовано, що навіть за умов надзвичайного або воєнного стану демократичні інститути та основоположні права людини мають зберігати свою дію, а будь-які обмеження повинні бути тимчасовими, необхідними, пропорційними загрози та такими, що не зачіпають сутності самих прав [5].

Отже, попри наявність суттєвої наукової та нормативної бази, низка аспектів проблеми залишається дискусійною. Насамперед це стосується пошуку ефективних механізмів запобігання зловживанню владними повноваженнями в умовах воєнного стану, а також комплексної імплементації міжнародних стандартів захисту прав людини у національне законодавство.

Конституція України встановлює чітко окреслені та вичерпні рамки допустимих обмежень прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного або надзвичайного стану. Відповідно до частини другої статті 64 Конституції України, у період дії воєнного стану можуть запроваджуватися окремі обмеження конституційних прав і свобод, причому обов'язковою умовою є визначення строку їх дії [1]. Основний Закон одночасно встановлює перелік прав, які є абсолютними й не підлягають обмеженню навіть за надзвичайних обставин. У Рішенні Конституційного Суду України №8-р(П)/2024 від 18 липня 2024 року наголошено, що такі права, гарантовані статтями 29 (право на свободу та особисту недоторканність), 55 (право на судовий захист), 62 (презумпція невинуватості) та 63 (право на захист), зберігають повну юридичну дію незалежно від умов воєнного стану [6].

Закріплення такого конституційного підходу виконує функцію правового запобіжника проти надмірного звуження фундаментальних правових гарантій: навіть в умовах збройної агресії держава не вправі ігнорувати базові принципи справедливості, правосуддя та правової визначеності. Водночас інші права можуть бути тимчасово обмежені, однак виключно в межах, установлених законом та з дотриманням принципів необхідності й пропорційності.

Базовим нормативним актом, який регулює порядок введення, реалізації та припинення правового режиму воєнного стану, є Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [7]. Цей Закон визначає вичерпний пере-

лік заходів, що можуть застосовуватися уповноваженими органами з метою забезпечення обороноздатності та громадської безпеки. До таких заходів, передбачених статтею 8 Закону, належать:

- встановлення комендантської години (обмеження свободи пересування у визначені періоди доби);
- запровадження особливого режиму в'їзду/виїзду та перевірки документів (звуження права на недоторканність приватного життя та свободу пересування);
- заборона проведення мирних зібрань, мітингів та страйків (обмеження свободи мирних зборів і свободи об'єднань);
- введення тимчасової цензури та контролю за діяльністю ЗМІ (обмеження свободи слова, зокрема заборона поширення інформації, що може завдати шкоди національній безпеці або становить військову таємницю);
- примусове відчуження майна для потреб оборони з обов'язковим наступним відшкодуванням його вартості;
- інші заходи, прямо передбачені законом.

Перелік зазначених обмежень узгоджується з конституційно допустимими межами звуження прав і свобод. Так, відповідно до Указу Президента України №64/2022 від 24 лютого 2022 року [8], яким було введено воєнний стан у зв'язку з широкомасштабною збройною агресією, прямо передбачалося тимчасове обмеження прав, закріплених у статтях 30–34, 38, 39, 41–44 та 53 Конституції України, зокрема права на недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов і іншої кореспонденції, свободу пересування, свободу думки та слова, свободу мирних зібрань, право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, а також окремі аспекти права на освіту.

Таким чином, у період дії воєнного стану національне законодавство України передбачає можливість обмеження переважно тих конституційних прав і свобод, реалізація яких здатна ускладнити здійснення військових заходів або створити додаткові ризики для національної безпеки. Водночас жодне з таких обмежень не має абсолютного характеру: вони можуть бути запроваджені виключно у межах, необхідних і пропорційних для досягнення легітимної мети – захисту державного суверенітету, територіальної цілісності та безпеки населення.

Основним принципом функціонування правового режиму воєнного стану виступає принцип законності та підконтрольності. Згаданий вище Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [7] прямо закріплює гарантії дотримання конституційного ладу: навіть в умовах збройної агресії Конституція України зберігає повну юридичну силу, за винятком чітко визначених положень, дію яких може бути тимчасово обмежено. На період воєнного стану заборонено вносити зміни до Конституції чи припиняти її дію, а також повністю скасовувати будь-які права та свободи – можливе виключно їх тимчасове і пропорційне обмеження. Згідно з ч.1 ст.19 вказаного Закону, органи державної влади та військового командування зобов'язані діяти лише в межах наданих їм повноважень та у спосіб, визначений Конституцією і законами України, що є однією з ключових гарантій законності у період воєнного стану.

Таким чином, правовий режим воєнного стану не створює «правового вакууму» чи стану правової невизначеності; навпаки – він функціонує в рамках конституційного правопорядку, хоча й передбачає тимчасові корективи, обумовлені особливостями воєнного часу. Практика останніх трьох років дії воєнного стану в Україні в більшій мірі підтверджує ефективність передбачених правових запобіжників. З одного боку, держава послідовно реалізує надані їй законодавством повноваження: введено комендантську годину, встановлено обмеження на виїзд за кордон громадян призовного віку, тимчасово припинено проведення виборів і референдумів (що прямо передба-

чено Конституцією). З іншого боку, навіть у розпал активних бойових дій продовжують діяти механізми судового контролю та конституційного нагляду.

Показовим у цьому контексті є Рішення Конституційного Суду України №8-р(П)/2024 від 18 липня 2024 року [6], яким було визнано неконституційною норму Кримінального процесуального кодексу (ст.615 у редакції Закону №2201-IX), що дозволяла на період воєнного стану передавати окремі повноваження слідчого судді прокурорам. Конституційний Суд підкреслив, що навіть в умовах надзвичайної загрози втручання держави у сферу прав людини має залишатися пропорційним, необхідним та таким, що не нівелює саму сутність цих прав.

Цей підхід підтверджує, що конституційні гарантії в Україні мають не декларативний, а реальний характер: основоположні права й надалі залишаються під захистом навіть за умов запровадження виняткових заходів. Так, у Рішенні Конституційного Суду України №7-р(П)/2024 від 19 червня 2024 [9] року окремо акцентовано, що людська гідність є недоторканною основою правопорядку, а тому жодні заходи воєнного стану не можуть бути виправдані для такого обмеження прав, яке б заперечувало повагу до людської гідності як базового конституційного принципу.

Таким чином, у національній правовій системі України сформовано поетапний механізм обмеження конституційних прав у період воєнного стану. На першому етапі Конституція України та спеціальне законодавство встановлюють чіткі межі допустимих обмежень, визначаючи як перелік прав, які можуть бути тимчасово звужені, так і процедури їх реалізації. На другому етапі забезпечується інституційний контроль за дотриманням цих меж, який здійснюється судами загальної юрисдикції та Конституційним Судом України з метою недопущення виходу органів державної влади за встановлені конституційні рамки.

Основний Закон гарантує абсолютний характер низки прав, які не можуть бути обмежені навіть за умов воєнного стану, – зокрема, права на життя, людську гідність, свободу та особисту недоторканність, справедливий судовий розгляд. Щодо інших прав і свобод передбачено застосування критеріїв необхідності та пропорційності, що відповідає як внутрішній логіці сучасного конституціоналізму, так і загальновизнаним міжнародним стандартам у сфері прав людини, закріпленим, зокрема, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Європейській конвенції з прав людини.

Так, механізм обмеження прав і свобод у період надзвичайних обставин врегульований нормами міжнародного права прав людини, які мають універсальний характер і є обов'язковими для держав – учасниць відповідних міжнародних договорів. Україна, як член міжнародного співтовариства, визначаючи засади функціонування правових режимів надзвичайного характеру, керується цими стандартами та коригує національну політику відповідно до них.

Ключове значення у цій сфері мають універсальні стандарти, закріплені в рамках системи ООН. Зокрема, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП) 1966 року [10], учасницею якого є Україна, передбачає можливість тимчасового відступу (дерогації) держави від окремих зобов'язань за цим міжнародним договором у разі виникнення надзвичайної ситуації, що загрожує існуванню нації (ст.4 Пакту). Держава вправі призупиняти дію окремих прав і свобод лише за умов, якщо такі заходи: 1) є строго обмеженими вимогами ситуації та запроваджуються виключно для усунення надзвичайної загрози; 2) не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням, зокрема нормам міжнародного гуманітарного права; 3) не призводять до дискримінації виключно за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження (ч.1 ст.4 МПГПП).

Водночас Пакт закріплює перелік так званих «недоторканих» (абсолютних) прав, від яких не допускається жодних відступів навіть за умов надзвичайного чи воєнного стану (ч.2 ст.4 МПГПП). До них належать:

- право на життя;
- свобода від катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;
- свобода від рабства та работоргівлі;
- свобода думки, совісті та релігії;
- право на визнання правосуб'єктності;
- принцип невідповідності покарання злочину (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) та недопустимість зворотної дії кримінального закону [10].

Цей перелік має імперативний характер і підлягає безумовному дотриманню навіть тоді, коли існування держави перебуває під загрозою. Інші права можуть бути обмежені, проте виключно із суворим дотриманням критеріїв крайньої необхідності та пропорційності. Крім того, кожен випадок дерогації супроводжується процедурними гарантіями: відповідно до ч.3 ст.4 Пакту, держава зобов'язана негайно повідомляти Генерального секретаря ООН про запроваджені заходи, пояснювати їх причини та зазначати передбачуваний строк їх дії [10].

Україна дотрималася цієї процедури: у 2022 році уряд офіційно поінформував Генерального секретаря ООН про дерогацію від окремих положень МПГПП у зв'язку з введенням воєнного стану, вказавши перелік тимчасових обмежень і правове обґрунтування їх необхідності [11]. Такий крок засвідчує прагнення держави діяти у межах міжнародно-правових стандартів навіть в умовах широкомасштабної збройної агресії.

Аналогічний підхід закріплено й у Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ) [12]. Згідно зі статтею 15 Конвенції, державам-учасницям дозволяється «відступати від зобов'язань за Конвенцією» у період війни або іншої надзвичайної ситуації, що становить загрозу життю нації. Водночас умови такого відступу визначені надзвичайно чітко: 1) запроваджені заходи не повинні виходити за межі суворої необхідності, обумовленої характером надзвичайної ситуації; 2) вони не можуть суперечити іншим зобов'язанням держави за міжнародним правом; 3) дерогація не допускає будь-якої дискримінації за ознаками, визначеними у статті 14 Конвенції (за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою).

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), у разі надходження скарг від громадян України, здійснюватиме оцінку того, наскільки обмеження прав були обґрунтовані масштабом воєнної небезпеки та чи не перевищували вони меж необхідності і пропорційності, визначених статтею 15 Конвенції. Таким чином, система Ради Європи забезпечує зовнішній моніторинг дотримання державами-учасницями міжнародних стандартів: навіть у разі дерогації від окремих положень Конвенції держава продовжує перебувати під контролем ЄСПЛ, а зловживання надзвичайними повноваженнями може стати підставою для міжнародно-правової відповідальності.

Як слушно зауважує український правник С. Кошель, дерогація України від зобов'язань за ЄКПЛ є прикладом цивілізованого правового механізму, який не свідчить про масове чи неконтрольоване обмеження прав людини, а навпаки – дозволяє юридично врегулювати тимчасові обмеження та водночас зберегти дію основоположних принципів демократії й верховенства права [13].

Окремої уваги заслуговує положення про те, що в умовах збройного конфлікту на території України продовжують діяти норми міжнародного гуманітарного права (МПГ), зокрема Женевські конвенції 1949 року [14] та Додаткові протоколи до них. МПГ, або право збройних

конфліктів, застосовується паралельно з міжнародним правом прав людини та не втрачає чинності навіть за умов інтенсивних бойових дій. Хоча предметне поле МГП відмінне – воно регулює гуманітарний захист осіб у період війни, обмежує методи та засоби ведення бойових дій, – ці норми безпосередньо впливають на сферу прав людини, встановлюючи мінімальні гарантії, яких зобов'язані дотримуватися сторони конфлікту.

Аналіз конституцій зарубіжних держав свідчить, що більшість країн передбачають можливість запровадження правових режимів надзвичайного або воєнного стану, які передбачають тимчасове обмеження прав і свобод. Водночас спостерігаються різні моделі балансування між забезпеченням національної безпеки та дотриманням прав людини.

Як встановлено у порівняльно-правовому дослідженні О. Яцун, умовно можна виокремити чотири основні моделі: 1) модель «жорсткого ядра» прав – конституції прямо перелічують права, які не можуть бути обмежені за жодних обставин під час надзвичайного або воєнного стану. Цей підхід характерний, зокрема, для України, Італії, Португалії, де встановлені непорушні гарантії основоположних прав; 2) модель «дозволеного обмеження» – конституції містять вичерпний перелік прав, які можуть бути обмежені у період надзвичайної ситуації задля охорони національної безпеки, громадського порядку чи інших публічних інтересів. Такий підхід характерний для окремих латиноамериканських держав, де детально визначено, які статті тимчасово не діють; 3) змішана модель – поєднує два зазначені підходи, визначаючи як права, що не підлягають обмеженню, так і права, щодо яких допускається тимчасове звуження. Прикладом є Конституція Іспанії; 4) модель широкої дискреції влади – конституції не деталізують перелік обмежуваних прав, надаючи органам влади широкі повноваження щодо їх обмеження для захисту держави. Однак такі повноваження зазвичай врегульовуються підзаконними актами та/або ґрунтуються на міжнародних зобов'язаннях держави [4, с.25-26].

Загалом міжнародна практика демонструє тенденцію до поступового звуження дискреційних повноважень держави та посилення механізмів контролю за обґрунтованістю обмежень прав людини, що узгоджується з принципами верховенства права та пропорційності.

Незалежно від моделі, демократичні держави конвергентно приходять до розуміння, що абсолютна диктатура під прикриттям воєнного стану є неприпустимою, адже руйнує ті самі цінності, які держава покликана захищати. Історичний досвід XX століття наочно продемонстрував ризики, пов'язані з надзвичайними режимами. Наприклад, у Сполучених Штатах практика оголошення воєнного стану надзвичайно обмежена; навіть під час Другої світової війни судова влада (справа *Ex parte Milligan*, 1866) [15] постановила, що військові трибунали не можуть судити цивільних, якщо цивільні суди продовжують працювати – конституційні гарантії не відступають повністю перед військовою доцільністю. У країнах Європейського Союзу запровадження надзвичайного стану регулюється як національним законодавством, так і зобов'язаннями за ЄКПЛ. Наприклад, Франція у 2015–2017 рр. після терактів вводила режим надзвичайного стану, що дозволяв обмеження на пересування та зібрання; проте усі подібні заходи підлягали контролю з боку парламенту й судів, а окремі надмірні обмеження (тривалий домашній арешт

без рішення суду) часто були піддані критиці з боку правозахисників й згодом були пом'якшені [16].

Отже, міжнародний досвід підтверджує: правові гарантії прав людини в умовах воєнного стану є необхідним елементом демократичного ладу. Війна чи інша надзвичайна ситуація може вимагати особливих заходів, проте ці заходи не повинні виходити за рамки, окреслені верховенством права. Україна, впроваджуючи воєнний стан, загалом слідує цьому підходу – використовуючи механізми дерогації, дотримуючись міжнародних конвенцій та зберігаючи діяльність ключових інститутів правосуддя.

Водночас на практиці спостерігаються непоодинокі випадки відступу України від цих принципів. Зокрема, правозахисні організації та міжнародні експерти неодноразово звертали увагу на надмірні обмеження свободи слова та релігії, застосування примусових мобілізаційних заходів із сумнівною правовою обґрунтованістю («бусифікація»), а також на санкційні рішення РНБО без належного судового контролю, що викликали зауваження щодо дотримання права на справедливий суд [17]. Подібні приклади свідчать про те, що, попри загальну орієнтацію на міжнародні стандарти, правовий режим воєнного стану в Україні потребує подальшого вдосконалення механізмів парламентського, судового та громадського контролю, а також забезпечення ефективних гарантій від зловживань надзвичайними повноваженнями.

Висновок. Режим воєнного стану є складним випробуванням для правової системи будь-якої держави, оскільки саме в умовах надзвичайної загрози найінтенсивніше перевіряється стійкість інститутів, відданих принципам конституціоналізму та здатність забезпечувати баланс між потребами безпеки та дотриманням прав людини. Україна, перебуваючи у стані збройного конфлікту, демонструє послідовне прагнення зберегти демократичні засади функціонування держави. Гарантії прав і свобод, закріплені в Конституції України, не залишаються декларативними – вони мають реальний вплив на обсяг і характер повноважень органів державної влади, включаючи в умовах особливого правового режиму.

У цьому контексті значущу роль відіграють міжнародні стандарти у сфері прав людини, які задають орієнтири, межі допустимого втручання в основоположні права та формують правову основу для оцінки дій держави в умовах надзвичайної ситуації.

Подальше наукове осмислення проблематики обмеження прав і свобод під час воєнного стану доцільно зосередити на аналізі ефективності окремих механізмів контролю за діяльністю публічної влади – зокрема, парламентського, судового, громадського. Крім того, актуальним є дослідження питань відновлення порушених прав і свобод після припинення дії правового режиму воєнного стану, включаючи гарантії реабілітації, відшкодування шкоди та недопущення повторення надмірних обмежень у майбутньому.

Забезпечення дотримання прав людини навіть в умовах збройної агресії виступає не лише засобом захисту гідності особи, а й ціннісним маркером демократичної ідентичності держави. Перемога у війні, зумовлена виключно військовими зусиллями, не буде повною без утвердження засад гуманізму, верховенства права та поваги до прав людини. Саме збереження цих цінностей під час екзистенційної кризи є запорукою виживання демократичного суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
2. Курганська О.В. Обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану: проблеми правового регулювання. Матеріали круглого столу «Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та перспективи розвитку» (Острог, 28 січня 2023 року). URL: <https://eprints.ua.edu.ua/id/eprint/8977/1/Restrictions%20on%20human%20and%20civil%20rights%20and%20freedoms%20under%20martial%20law%20problems%20of%20legal%20regulation...pdf>.

3. Маркович Х.М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. *Науковий журнал «Актуальні проблеми правознавства»*. 2023. №4. С. [вказати сторінки статті]. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.13>. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/15.pdf>.
4. Яцун О.В. Міжнародні підходи до конституційно-правового регулювання обмеження прав людини під час воєнного стану. *Legal Horizons*. 2024. Т.23, №4. С.21–28. DOI: <https://doi.org/10.54477/LH.25192353.2024.4.pp.21-28>. URL: <https://legalhorizons.com.ua/lh/article/view/163/126>.
5. Лисенко С. Воєнний стан і обмеження прав: чи можливий баланс між безпекою та верховенством права? 09 грудня 2024. URL: <https://gracers.com/pres-centr/voennyi-stand-i-obmezheniya-prav-chi-mozhlyviy-balans-mizh-bezpekoju-ta-verhovenstvom-prava/>.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою). 18 липня 2024 р. № 8-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>.
7. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
8. Указ Президента України №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». 24 лютого 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Бичкова Сергія Андрійовича, Бая Анаполія Анаполійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. 19 червня 2024 р. № 7-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-24#Text>.
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
11. Щодо відступу від зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Міністерство юстиції України. 29 квітня 2024 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/shchodo-vidstupu-vid-zoboviazan-za-konventsieiu-pro-zakhyst-prav-liudyny-i-osnovopolozhnykh-svobod>.
12. Європейська конвенція з прав людини: з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15, з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. Ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
13. Кошель С. Які права можуть і НЕ можуть бути обмежені під час воєнного стану. 21 травня 2025 р. URL: <https://ldn.org.ua/consultations/yaki-prava-mozhut-i-ne-mozhut-byti-obmezheni-pid-chas-voiennoho-standu/>.
14. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
15. U.S. Supreme Court. Ex parte Milligan, 71 U.S. (4 Wall.) 2 (1866). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/71/2/?utm_source.
16. Amnesty International. France's permanent state of emergency. 26 вересня 2017 р. URL: https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/09/a-permanent-state-of-emergency-in-france/?utm_source.
17. d'Istria T. Ukraine is employing increasingly controversial methods for mobilization. *Le Monde*. 3 жовтня 2024 р. URL: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2024/10/03/ukraine-is-employing-increasingly-controversial-methods-for-mobilization_6728127_4.html?utm_source.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025
 Дата публікації: 28.11.2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 10, 2025

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025**